Sayı/Number 66 Ocak / January 2025 ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

ISSN 1308-2922 E-ISNN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/Number 66 Ocak/January 2025

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Doç. Dr. İbrahim BALIK

Baş Editör
Doç. Dr. Umut UYAR

Editör
Doç. Dr. Eren ERGEN
Dr. Öğr. Üyesi Rauf BELGE

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED ilk olarak 2008 yılında yayımlanmıştır. 2017 yılından itibaren E-dergi olarak yayımlanmaktadır. PAUSBED 2021 yılından itibaren yılda altı kez (Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz, Eylül ve Kasım) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

İngilizce Redaktör
Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Sekreterya/Dizgi
Cansu EKİNCİ

DİZİNLENME
ULAKBİM TR DİZİN
MLA
EBSCO HOST
ASOS Index
Araştirmax Bilimsel Yayın İndeks
Türk Eğitim İndeks
SOBİAD, İSAM

Yazışma Adresi
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kınıklı Yerleşkesi 20160
Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE
Tel. + 90 (258) 296 21 82
pausbed.pau.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye Sakarya University, Turkiye
Prof. Dr. Aylin ÖZMAN	Türk Eğitim Derneği Üniversitesi,Türkiye Turkish Education Association University, Turkiye
Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU	Güney Florida Üniversitesi Sarasota-Manatee, ABD University of South Florida Sarasota-Manatee, USA
Prof. Dr. Doğan GÜRSOY	Washington Devlet Üniversitesi, ABD Washington State University, USA
Prof. Dr. Faye HAMMILL	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Francesco D'ANDRA	Salento üniversitesi, İtalya Univesity of Salento, Italy
Prof. Dr. Geri SMYTH	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Géza DÁVID	Eötvös LorándÜniversitesi (Elte),Macaristan Eötvös Loránd University (Elte), Hungary
Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye Istanbul Medeniyet University, Turkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Turkiye
Prof. Dr. Mithat ÜNER	Atılım Üniversitesi, Türkiye Atılım University, Turkiye
Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Turkiye
Prof. Dr. Orlin SABEV	Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
Prof. Dr. Sinan OLKUN	Ankara Üniversitesi, Türkiye Ankara University,Turkiye
Prof. Dr. Vincent LUIZZI	Teksas Devlet Üniversitesi, ABD Texas State University, USA
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye Akdeniz University, Turkiye
Prof. Dr. Tevfik DALGIÇ	Texas Üniversitesi, ABD University of Texas at Dallas, USA
Prof. Dr. Tuğrul İNAL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Turkiye
Prof. Dr. Zbigniew BİALAS	Katowice Silesia Üniversitesi, Polonya University of Silesia in Katowice, Poland
Prof. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Turkiye

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet DUMAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. A. Nazif ÇATIK	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cem KILIÇ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Bener GÜNGÖR	Atatürk Üniversitesi, Erzurum
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAŞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof.Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Nurten SARICA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK	Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Tamer AKSOY	İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ	Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Doç. Dr. Baysar TANİYAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Duygu YOLCU KARADAM	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Eren ERGEN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. F. Zeynep BİLGE	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Gül Fahriye EVREN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ömer GÜLEÇ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut BEKCAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KUMRU	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÜÇYILDIZ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇOBAN KUMBALI	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Rauf BELGE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Tolgahan AYDINER	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Arş. Gör. Talha AYDIN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli

ALAN EDİTÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAŞ
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN
Prof. Dr. Nurten SARICA
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ
Doç. Dr. Baysar TANİYAN
Doç. Dr. Duygu YOLCU KARADAM
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT
Doç. Dr. Eren ERGEN
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL
Doç. Dr. Gül Fahriye EVREN
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN
Doç. Dr. Ömer GÜLEÇ
Doç. Dr. Umut BEKCAN
Doç. Dr. Umut UYAR
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KUMRU
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÜÇYILDIZ
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇOBAN KUMBALI
Dr. Öğr. Üyesi Rauf BELGE
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Tolgahan AYDINER
Arş. Gör. Talha AYDIN

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Prof. Dr. Abdullah KAPLAN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ali AÇIKEL	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet GÜVEN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşegül TUŞ	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Bekir ZENGİN	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Bünyamin DURAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Deniz AKPINAR	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Prof. Dr. Feriştah SÖNMEZ	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin AKAY	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Can ERKİN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Erol ALTINSAPAN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Salih BARIŞIK	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Adnan GÜZEL	Türk Hava Kurumu Üniversitesi
Doç. Dr. Ali ALTINER	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Doç. Dr. Burak BÜYÜKOĞLU	Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent AKIN	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Çiğdem SIĞIRCI	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Elif GÜRSOY	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Emine Çeliksoy	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Ersin YAVUZ	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Göksel BASMACI	İstanbul Arel Üniversitesi

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Doç. Dr. Gözde ERSÖZ	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Gülbeniz AKDUMAN	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan ÖZKAYA	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan TÜZÜN	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim BOZKURT	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Kemal EROĞLUER	Milli Savunma Üniversitesi
Doç. Dr. Mesut GÜNENÇ	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Murat TEKBAŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Nesrullah OKAN	Fırat Üniversitesi
Doç.Dr. Osman ÖZKUL	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Öznur ARSLAN	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Seta KÜRKÇÜOĞLU	Okan Üniversitesi
Doç. Dr. Sinan LEVENT	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Toğrul HALİLOV	Nahçıvan Bilimler Akademisi
Dr. Öğr. Üyesi Ajda BAŞTAN	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ebru KOÇAK	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurdan ORAL KARA	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Doç.Dr. Nurullah ALTINTAŞ	Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurullah SAT	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ömür YAZICI ÖZDEMİR	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özge DİNÇ CAVLAK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serap ERÇİN KOÇER	Uşak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şebnem ADA	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Hilal SOSYAL BULGURCU	Adalet Bakanlığı
Dr. Recep ALTIN	Bağımsız Araştırmacı
Öğr. Gör. Dr. Ercan GÜROVA	Ankara Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Mücahit ÜLGER	Ahi Evran Üniversitesi
Öğr. Gör. Nurdan YURDUSEV	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Öğr. Gör. Uğur GÖK	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Arş. Gör. İskender Korkmaz	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doktora Ahmet Araşan	Ankara Üniversitesi

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-*Research Articles*

Özlem ATALAN , Gizem ÖZER BAŞ, İPEK GÖLÜKÇÜ, Eymen TATLIHAYAT, Ahmet Yavuz ÇAMLI.....**1**
Ottoman Period of Commercial Urban Areas: Research of Manisa-Kula Conservation Area
Osmanlı Dönemi Ticari Alanları: Manisa Kula Sit Alanının Araştırılması

Anıl MÜHÜRDAROĞLU.....**17**
Sosyolojik Bilgi Ne İşe Yarar? İnşacı Sosyal Sorunlar Sosyolojisi Vakası
What Use is Sociology? The Case of the Constructionist Sociology of Social Problems

Arif TUNCAL.....**35**
Comparative Assessment of Financial Performance Among Air Navigation Service Providers
Hava Seyrüsefer Hizmet Sağlayıcıları Arasında Finansal Performansın Karşılaştırmalı Değerlendirmesi

Aylin DOĞAN.....**53**
Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Ticaret Merkezlerinden Biri Olan Mersin'in Kuruluş ve Gelişiminde Etkili Girişimci Azınlıklara Bir Örnek: Mavromati Ailesi
An Example of Influential Entrepreneurial Minorities in the Foundation and Development of Mersin, A Trade Center in the Latter Periods of the Ottoman Empire: The Mavromatis Family

Didem Gülçin ERDEM KÜK.....**71**
Alevilikte Kut Kavramının Varlık Alanı Olarak Ocak Sistemi
Heart System as the Field of Existence of the Concept of Kut in Alevism

Durmuş GÖKKAYA, İbrahim Hüseyin CANSEVER.....**83**
Research on the Relationship Between Health Literacy and Organ Donation
Sağlık Okuryazarlığı ile Organ Bağışı Arasındaki İlişkinin Araştırılması

Emin YÜREKLİ, Bilal SOLAK.....**97**
Determining the Financial Literacy Levels of Students of the Faculty of Economics and Administrative Sciences: A Research On Türkiye, Kazakhstan, and Kyrgyzstan
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlık Düzeylerinin Belirlenmesi: Türkiye, Kazakistan ve Kırgızistan Üzerine Bir Araştırma

Emre AKUSTA.....**117**
Does Globalization Promote or Hinder Sustainable Development? Evidence From Türkiye on the Three Dimensions of Globalization
Küreselleşme Sürdürülebilir Kalkınmayı Destekliyor mu Yoksa Engelliyor mu? Küreselleşmenin Üç Boyutu Üzerine Türkiye'den Kanıtlar

Fetullah BATTAL **139**
The Relationship Between Emotional Intelligence and Communication Skills: A Meta-Analysis in the Case of Türkiye
Duygusal Zeka ve İletişim Becerileri Arasındaki İlişki: Türkiye Örneğinde Bir Meta-Analiz

Mehmet Şahin AKINCI **151**
Ses Eğitiminin Başlangıç Aşamalarında Kullanılabilecek Türkçe Kaynaklar ve Repertuvar Önerisi
Turkish Sources and Repertoire Suggestions That Can Be Used in the Beginning Stages of Vocal Training

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-*Research Articles*

Mehtap DEMİRTÜRK.....**165**
Foucauldian Reflections of Authority in Softcops and Cleansed
Softcops ve Cleansed Eserlerinde Otoritenin Foucaultcu Yansımaları

Merve ATEŞ EREN **175**
Türkiye'de Belediyelerde Siyasi Hesap Verebilirlik ve Sayıştay Denetimlerinin Rolü
Political Accountability in Municipalities in Türkiye and the Role of the Turkish Court of Accounts Audits

Nurcan BAHARGÜLÜ.....**191**
Muğla - Yatağan İlçesi Katrancı Köy Evlerinden Örnekler
Examples From Katranci Village Houses in Yatağan District

Özgür ESEN.....**213**
Middle Easterners as Neocolonial Nomads: Neocolonial Deterritorialization of Middle Easterners in Mohsin Hamid's *The Reluctant Fundamentalist and Exit West*
Yeni Sömürgeci Göçebe Olarak Ortadoğulular: Muhsin Hamid'in Gönülsüz Köktendinci ve Batı Çıkışı Romanlarında Ortadoğuluların Yeni Sömürgecilik Altında Yersizyurtsuzlaşması

Rahman AYDIN **231**
Kentleşmenin Teknoloji, CO_2 ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Seçilmiş Ülkeler Üzerine Bir Uygulama
The Impact of Urbanisation on Technology, CO_2 and Economic Growth: An Application on Selected Countries

Rana ETİ, Özlem IŞIK İNAN, Hamza Kaya BEŞLER.....**247**
Spor Manşetlerindeki Metaforlar Bize Ne Demek İstiyor? Dijital Spor Haberleri Üzerine Bir Araştırma
What Do the Metaphors in Sports Headlines Want to Tell Us? A Research on Digital Sports News

Serap ÜNAL **259**
Pisidia Antiokheia'da Geç Antik Dönem Dükkânları'nda Ele Geçen Pişmiş Toprak Kaplar Üzerine Değerlendirme
Evaluation on the Terracotta Pots Discovered in the Late Antique Period Shops in Pisidia Antiokheia

Serpil TOMAK.....**279**
The Impact of Capital Structure on Bank Performance in Türkiye
Türkiye'de Sermaye Yapısının Banka Performansına Etkisi

Sinem ATES.....**293**
Sustainable Development Performance of Companies: A Cluster Analysis Approach
Firmaların Sürdürülebilir Kalkınma Performansı: Bir Kümeleme Analizi Yaklaşımı

Şerif TÜMER **307**
Değişim ve Dönüşümüyle Hassa Baş Mimarlarının İmza Geleneği
The Signature Tradition of Palace Chief Architect With Change and Transformation

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-*Research Articles*

Tuğba BAĞBAŞI, Aslı SAĞIROĞLU ARSLAN.....**327**
Yozgat İli Sorgun İlçesi Aşağıkarahacılı Köyü İsa Ünal Odası
Yozgat Province Sorgun District Aşağıkarahacılı Village İsa Ünal Room

Tuğba İBİK.....**343**
Karadeniz Bölgesi İllerinde Karayolu Ulaşımından Kaynaklanan CO_2 Emisyonunun Belirlenmesi ve Çevre Vergileri
Determination of CO_2 Emissions Resulting From Road Transportation in the Black Sea Region and Environmental Taxes

Uğur ALTIN.....**363**
Japonya'nın Sinop Petrolüne İlgisi
Japanese Interest in Sinop Oil

Yaprak ÖZDEMİR.....**375**
Türkiye Bağlamında Dönüşümcü Liderlik: Bir Yaşam Öyküsü Analizi
Transformational Leadership in the Turkish Context: A Biographical Analysis

Yeliz KENDİR-GÖK.....**393**
Amplifying Voices, Shaping Experience: The Feminist Quests of Virginia Woolf and Şirin Tekeli
Sesleri Yükseltmek, Deneyimi Şekillendirmek: Virginia Woolf ve Şirin Tekeli'nin Feminist Arayışları

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.05.2024 **√Accepted/Kabul:** 05.12.2024
DOI: 10.30794/pausbed.1477817
Research Article/Araştırma Makalesi

Atalan, Ö., Özer Baş, G., Gölükçü, İ., Tatlıhayat, E. and Çamlı, A. Y. (2025). "Ottoman Period of Commercial Urban Areas: Research of Manisa-Kula Conservation Area", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 66, pp. 1-16.

OTTOMAN PERIOD OF COMMERCIAL URBAN AREAS: RESEARCH OF MANİSA-KULA CONSERVATION AREA*

Özlem ATALAN, Gizem ÖZER BAŞ**, İPEK GÖLÜKÇÜ****, Eymen TATLIHAYAT*****, Ahmet Yavuz ÇAMLI******

Abstract

Kula is one of the districts of Manisa where historical and traditional residential architecture is intensely seen. This study aims to reveal the historical commercial buildings in the Kula Urban Conservation Area within the determined limits, with an urban and architectural focus. There are many studies on the traditional houses and monumental buildings of Kula, but there is no study on the historical bazaar and commercial buildings. This study is important because it covers these structures, which are both Group 1 and Group 2 cultural assets that need to be protected, and the holistic traditional bazaar texture in the district and documents it in this context. In the research, the existence of a highly qualified commercial fabric was determined. In this area, there are many shops and inns with few examples that have preserved their original character. The majority of historical commercial buildings could not maintain their original function and were refunctioned with current commercial activities.

Keywords: *Manisa, Kula, Traditional trade areas, Ottoman period, Historical commercial buildings.*

OSMANLI DÖNEMİ TİCARİ ALANLARI: MANİSA KULA SİT ALANININ ARAŞTIRILMASI

Öz

Kula, Manisa'nın tarihi ve geleneksel konut mimarisinin yoğun olarak görüldüğü ilçelerinden biridir. Araştırmanın amacı belirlenen sınırlar dahilinde, Kula Kentsel Sit alanındaki tarihi ticaret yapılarını kentsel ve mimari odaklı olarak ortaya çıkarmaktır. Kula'nın geleneksel konutları ve anıtsal yapılarını konu alan pek çok çalışma bulunmaktadır ancak tarihi çarşısı ve ticari yapılarını konu alan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma, ilçedeki hem 1. Grup hem de 2. Grup korunması gerekli kültür varlıklarından olan bu yapıları ve bütüncül geleneksel çarşı dokusunu konu edinmesi ve bu kapsamda belgelemesi nedeniyle önemlidir. Araştırmada oldukça nitelikli bir ticari dokunun varlığı tespit edilmiştir. Bu alanda çok sayıda özgün niteliğini korumuş dükkân ve örnekleri az sayıda olan hanlar bulunmaktadır. Tarihi ticari yapıların büyük çoğunluğu özgün işlevini sürdüremeyip güncel ticari faaliyetlerle yeniden işlevlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Kula, Manisa, Geleneksel ticaret alanları, Osmanlı dönemi, Tarihi ticari yapılar.*

*This article is derived from the Scientific Research Project titled "Development of a Method for the Investigation and Protection of Historical Commercial Buildings in Kula Urban Site", Project no: 2021-042, Completion date: 2022.
**Assoc. Prof., Manisa Celal Bayar University, Faculty of Fine Arts, Design and Architecture, Department of Architecture, MANİSA.
e-mail: ozlem.atalan@cbu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-9772-1642)
***Assist. Prof., Manisa Celal Bayar University, Kula Vocational School, Department of Architecture and Urban Planning, MANİSA.
e-mail: gizemozergizem@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-4565-1726)
****Lecturer, Manisa Celal Bayar University, Kula Vocational School, Design Department, MANİSA.
e-mail: ipek.golukcu@cbu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-4066-0340)
*****Lecturer, Manisa Celal Bayar University, Kula Vocational School, Design Department, MANİSA.
e-mail: eymen.tatlihayat@cbu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-7378-7965)
******Assoc. Prof., Manisa Celal Bayar University, Kula Vocational School, Department of Business Administration, MANİSA.
e-mail: ahmetyavuz.camli@cbu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-0746-9755)

1. INTRODUCTION

Kula is one of the districts in Manisa where traditional residential architecture is densely constructed. This town, with its surviving residences, resembles an open-air museum that continues the culture of life. Additionally, in continuation of the traditional housing texture, significant portions of the Kula Urban Conservation Area are occupied by historic commercial buildings, emphasizing the necessity of their preservation. The existence of historical commercial buildings gathered within the Kula urban conservation area has been identified. Some of these cultural heritage structures located in the tourism zone in the central conservation area of Kula have disappeared, and some have become unusable due to the threat of collapse.

This study aims to investigate the sustainability of historical commercial structures within the urban conservation area and explore them within architectural and urban contexts. It includes commercial buildings located in the Kula historical commercial urban conservation area, and those lost over time will be examined. The characteristic features of the historical commercial buildings of Kula will be determined. It will be stated which commercial profession/craft groups have continued their existence in the region. At the same time, the architecture of commercial buildings belonging to this profession/craft group will be researched. The architectural features of historical inns located in the historical trade zone will be investigated. Construction techniques, materials, plans, façades and detailed features, as well as changes and preserved architectural qualities of the historical commercial buildings, will be determined.

The study area is centered around the traditional bazaar area of Kula, formed around two main parallel streets, Hamdullah Street and Yunus Emre Street. New market boundaries have developed to the north, west, and south of the designated area, while the east is characterized by traditional residential areas. Within the selected area, there are 298 commercial buildings. In the scope of the study, these 298 structures have been thoroughly examined in terms of commercial activity type, state of ruin, original functions, usage status, number of floors, structural system characteristics, and facade elements.

2. TRADE IN THE OTTOMAN EMPIRE

The geography where the Ottoman State was established, especially Anatolia, which forms the center, is entirely a field of commercial activities. During the founding period of the state, the trade network was stagnant. This network expands over time with the growth of lands, institutionalization of state mechanisms and strengthening of the economic structure. In this context, while the volume of exports, imports, domestic trade and transit trade grows, trade routes and venues gain vitality. Following the establishment of the state, within a period of half a century, the center of trade became evident around Western Anatolia (İnalcık, 2015:76-80). With the conquests, the Ottoman rulers transformed the system they inherited from the previous states and principalities as an open market into a protectionist and interventionist economy due to the circumstances. As a matter of fact, a large area was turned into the Ottoman internal market in a short time with rational methods (Pamuk, 2017:29).

Ottoman administrators carried out a variety of developments to improve trade. The use of various international currencies is encouraged, and widespread small or large trade centers are built depending on the trade potential of the cities, customs rates are reduced to a reasonable level, and articles to improve trade are added to the agreements. If the states with which commercial relations are established are at war, a conciliatory role is assumed, and in case of war with the states with which trade is made, the continuation of commercial activities is requested. The state undertakes various physical capital investments from the very beginning, especially in order to increase the volume of domestic trade. In every period, structures such as caravanserais, covered bazaars, inns, bazaars and bridges were built one after another, almost in competition, to develop trade (Genç, 2012:208).

Orhan Gazi's construction of a large bazaar in Bursa and Fatih's construction of the bazaar, which consisted of 118 main shops and 984 commercial establishments around it, became the largest shopping center in the world at the time and is known today as the 'Grand Bazaar', are important developments. It is important that, as in many cities, there are bedestens with a capacity of 1900 shops in Konya and 1000 shops in Sivas, and

10 bedestens, 18 caravanserais, 232 inns, 32 guesthouses and 42 bridges were built in Bosnia. Many inns and caravanserais, which can accommodate 10,000 pack animals and contain many rooms as well as stables, cellars, bakeries, dining halls and baths, are important in terms of emphasizing an active commercial life. In addition, security forces are positioned at critical points for the security of caravan routes and safe transportation (Kurmuş and Yapucu, 2020:530-541).

The routes that merchants and passengers will pass through are well-maintained, clean and arranged in the most convenient way according to the conditions of the day. In order to improve trade and production, irrigation channels and facilities are also important. Investments are mostly made by state officials and the military. Almost all of these structures are operated under the foundation method (Bulut, 2020:49-65; Duran & Çamlı, 2019:195).

The housing policy, which is carried out in a highly systematic manner, is also motivating for the commercial sector. It is important for cities to Turkify, grow and increase their population. The construction required by urbanization must be fulfilled. Production opportunities are established thanks to infrastructure and superstructure investments. The continuous functioning and expansion of the agricultural and industrial sectors ensures an increasing revival of domestic and foreign trade. While the mentioned trade units are being built, architectural features are shaped in line with this understanding and policies.

3. KULA URBAN CONSERVATION AREA AND COMMERCIAL DISTRICT BOUNDARIES

Kula is one of the districts of Manisa where traditional residential architecture is intensively built. This district is like an open-air museum that continues the culture of life with its surviving houses. However, in the continuation of the traditional housing texture, it is seen that there are historical commercial buildings in a significant part of the Kula Urban Conservation Area and they need to be conserved. It has been determined that there are commercial buildings gathered in the Kula Urban Conservation Area, which have largely preserved their historical character. While the commercial area is located in the south of the urban conservation area, the residential areas are located in the north and east of the conservation area that surrounds the commercial area from two directions.

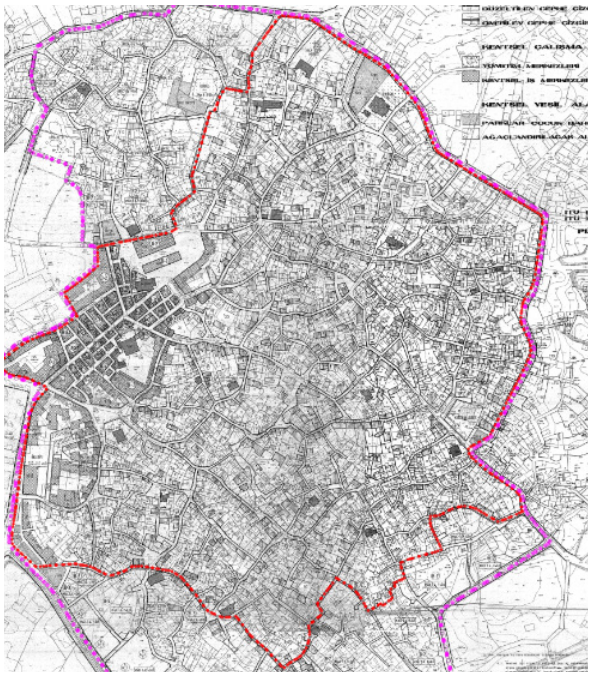

Figure 1. Kula urban conservation area (Archive of Kula municipality,2022)

The center of the Kula traditional bazaar area is formed around two main parallel streets, Hamdullah Street and Yunus Emre Street. There are many shops that preserved their originality in this area. New bazaar borders have developed in the north, west and south of the area.

3. 1. The Historical Buildings and Commercial Activities in Kula Commercial Urban Site Area from Past to Present

Although the residences of Muslims and non-Muslims were regionally concentrated in different areas in Ottoman cities, all ethnic groups generally operated together in the commercial field. As a matter of fact, the existence of a single and common trade area can be seen in Kula. In this area, shops of Muslims and non-Muslims are located side by side.

Looking at the historical process, information about the Kula trade area during the Ottoman Period can be seen in Evliya Çelebi›s "Seyahatname". In his travel book, the traveler mentions Kula under the title "evsâf-ı şehr-i Kula". According to the book, in 1671 there were 8 neighborhoods, 24 mosques, 3 baths, 6 inns and 1200 houses, 200 shops and 11 school in Kula. It is stated that the famous carpets and rugs of the region were produced even in the 17th century (Çelebi, 1935:45).

In some of the sources, it is written that there were "8 inns, 11 fountains and mosques, and 3 schools" in Kula, which had a long bazaar in the 18th century. Muslims and non-Muslims lived together in Kula in the early 19th century. Kılıç states that non-Muslims lived in the neighborhoods named Kuzguncuk and Hızırilyas. It is also stated that in the first half of the 19th century, there were "30 mosques, 2 Orthodox churches, 3 baths, 2 inns, 1 market, 35 shops, 10 coffee houses, 12 warehouses, 15 fountains, 4 bakeries" in Kula (Kılıç, 2018:245).

Texier, who visited the city in the early 19th century, gave information about the general structure of the city, its economic life and its inhabitants. The traveler wrote that the streets of Kula were clean and the people were hardworking, artistic and quite wealthy. During this period, the town's population was estimated to be around 4000-5000 people. He stated that wool, cotton, opium and grain were traded by the Greeks. Turks, on the other hand, were generally engaged in businesses such as caravan farming and carpet weaving together with the Greeks. He wrote that the women of the 'Yörük' tribes of the Turks wove prayer rugs in their tents (Kılıç, 2018:251).

In Kula's neighborhoods where predominantly Muslim population lives, there were professions such as tanner (leather maker), agricultural specialist, blacksmith, sewer, blacksmith, butcher, halva maker, roasted chickpea maker. While agricultural specialists or tanners were not seen among the professions performed by non-Muslim people, similar professions were performed with Muslims. For example, professions such as draper, hoemaker, tailor, hawker, maid, baker, coffee maker were practiced by both parties (Kılıç, 2018: 255).

Cuinet, another traveler who stopped by Kula in the last quarter of the 19th century, reported that 5655 of the population, which he gave as 6,000 in total, were Muslims and 345 were Greeks. Cuinet wrote that there are "30 mosques, 2 churches, 3 baths, 2 inns, 1 market, 35 shops, 10 coffeehouses, 4 bakeries and 15 fountains" in Kula (Cuinet, 1894:39). Bozer (1989) states that today, 18 mosques and masjids, 1 bath, 3 inns, 1 inn (ribat) inscription, 1 fountain and the mirror stone of 1 fountain remain (Bozer, 1989:111).

Kula Historical Trade Zone is an area where commercial activities are actively carried out today, as in the past. Today, the traditional bazaar continues to provide services to meet all the needs of the people of the region. For this reason, there are many shops that serves different commercial activities in this region. Trade, as a part of the economy, is shaped according to the needs of history. The needs of the day create demands and reveal the product and service in the market. For this reason, depending on changing living conditions, today's types of commercial activities differ from the types of activities in the past. Although some types of traditional commercial activities dating back to the Ottoman period have disappeared, there are also traditional commercial activities that have survived to the present day. Some of those; barber, shoemaker, tailor, coffee shop, bakery, tobacconist, saddle maker, halva maker, tinsmith, blacksmith, mechanic, spice maker and felt maker. Along with these, new commercial activities have emerged in the process.

The formation of classical Ottoman cities and towns can be seen in the Kula urban commercial area. Mosques, baths, inns, shops, workshops, etc. are located in this area. While many shop structures have survived from the past to the present, only two of the inns have survived. However, some sources mention the existence of four or five inn structures in Kula during the Ottoman period, such as the Ciğeroğlu, Zincirli, Velioğlu, Şapçı Inns (Ataş

83). These cultural heritage structures have disappeared, except for Velioğlu and Şapçı Inn, which have survived to the present day. But Velioğlu and Şapçı Inns are in ruins and unusable today.

Şapçı Inn is located on Hamdullah Street, within the urban conservation area. It is a single-storey building with a courtyard, built of masonry stone. Şapçı Inn plan scheme was shaped on a rectangular-trapezoidal form as a result of the land situation. Some of the spaces within the inn can be accessed from the street. The units in the main section are located around the courtyard. Some of these units are located back to back, while one is accessed from the street and the other from the courtyard.

Velioğlu Inn is located within the urban conservation area, at the intersection of Hamdullah Street and 1st Street. It was built with a wooden frame construction system. While the lower floor is partially used, the upper floor is unusable due to structural problems. In the inscription of the building, it is written that it was built in H (1311) AD 1894. The building is a two-storey building with a gable roof and covered with Turkish style tiles. The lower floor of the surviving parts was built with rubble stone material. In the plan scheme, there is a courtyard in the middle and two-storey rooms around the courtyard. The single-storey shops attached to the inn are covered with vaults. It can be said that the plan of the building, which has two entrances, has changed significantly in the process.

Figure 2. Velioğlu Inn and Şapçı Inn (Personal archive)

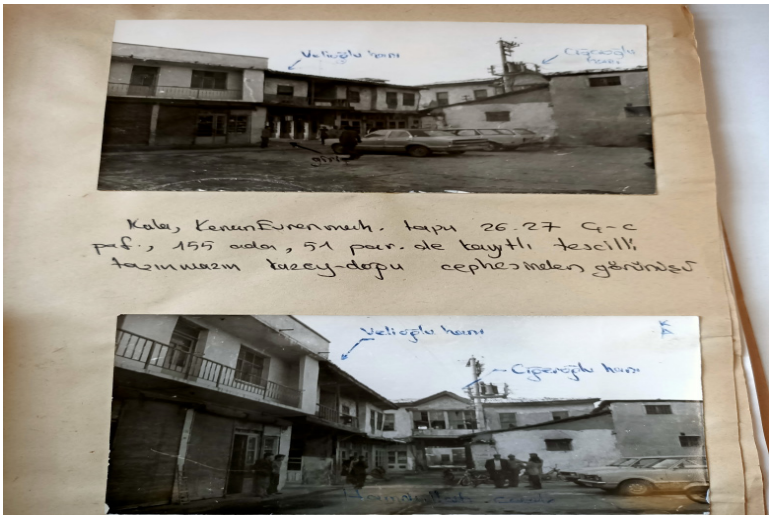

Figure 3. Ciğeroğlu Inn, which has not survived to the present day, whose location and picture were found according to archive research

Shops with masonry construction systems predominate in the area. There are many stone masonry walls built from volcanic "black stone" which is the local stone of the region, as well as stone/brick masonry alternating walls. Facade elements such as jambs around openings in masonry buildings, moldings at eaves or floor levels, and relief arches are also made of stone or brick.

Shops with wooden frame construction systems are generally shops whose front walls are made of carcass. The main walls adjacent to other shops must have been built with a masonry system to take precautions against fire, according to the regulations that came into force in the 19th century. The carcass walls in the area were made with post and pane filling, not lathing. It is understood from the spilled plaster parts that the inside of the load-bearing wooden frame was made of stone or brick filling. In shops with carcass walls, it is seen that the moldings around the opening, shutters, and moldings at the eaves or floor levels are also made of wood.

Figure 4. Masonry building example and wood frame structure example

Although the building elements on the facades vary depending on the number of floors, typologies and construction systems of the shops, the shops in the Kula traditional trade area have a common architectural language. The recurring architectural elements on the facades that form this common architectural language are; wooden/metal shutters, doors/windows with jambs, triangular pediments, eye windows, iron railings, sheet metal covered wooden porches, stone/brick/wood moldings and corner plasters. Some shops are decorated with floral motifs such as flowers, acanthus leaves, or religious symbols on the jambs and corner plasters. In addition to these recurring facade elements, it has been observed that iron, sheet metal doors and wooden joinery have largely survived to the present day in shops whose originality has been preserved.

4. ARCHITECTURAL CHARACTERISTICS OF HISTORICAL COMMERCIAL BUILDINGS IN KULA CONSERVATION AREA AND DETERMINATIONS ON THE PROTECTION OF THE REGION

The center of the Kula traditional bazaar area is formed around two main parallel streets, Hamdullah Street and Yunus Emre Street. An area containing these main streets was determined to examine the shops in the Kula historical commercial district (Figure 5). There are many commercial structures built in this area. There are inns and shops that have survived from the Ottoman period, shops that were built in the recent past, and public buildings such as baths and mosques. Within the scope of the research, new bazaar boundaries have developed in the north, west and south of the determined area.

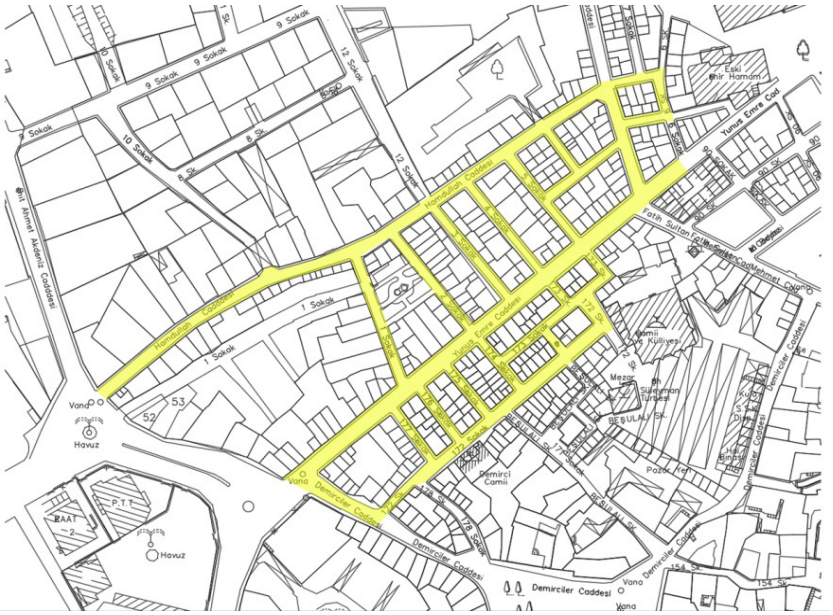

Figure 5. The boundaries of the determined area and the streets examined within the area

To investigate the Kula traditional trade area, a region where the traditional bazaar texture can be read best and where historical trade structures are preserved and come together was chosen.

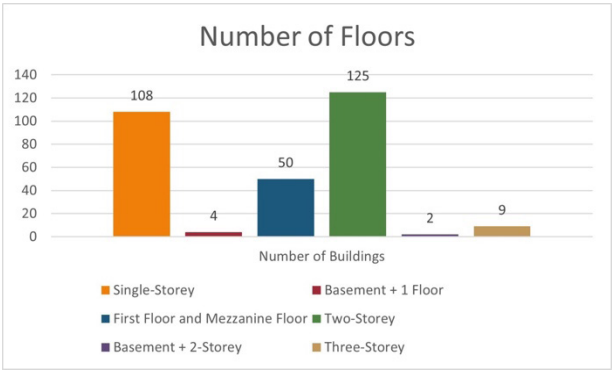
4.1.Architectural Characteristics of Kula Historical Commercial Buildings

The traditional bazaar area consists of shops with different numbers of floors. The reasons for this difference are; the materials used, financial possibilities during construction, subsequently changing conditions and needs, the materials of more recently constructed structures, and so on.

When the floor numbers of 298 buildings within the boundaries of the study area were examined, the floor numbers were determined as follows:

- The number of single-storey buildings is 108,
- The number of buildings with basement + 1 floor is 4,
- The number of buildings with first floors and mezzanine floors is 50,
- The number of two-storey buildings is 125,
- The number of basements + 2-storey buildings is 2,
- The number of three-storey buildings is 9.

Table 1. Number of floors of buildings

The structural elements on the facades vary depending on the number of floors, typologies and construction systems of the shops. The shops in the Kula traditional trade area have a common architectural language. The elements that make up this common architectural language are: Wooden and metal shutters, doors and windows, triangular pediments, eye windows, iron railings, sheet metal covered wooden porches, stone/brick/wood moldings and corner plasters. Some shops are decorated with floral motifs or religious symbols such as flowers and leaves on corner placards. In addition to these facade elements, it has been observed that iron and sheet metal doors and wooden joinery have largely survived to the present day in shops whose originality has been preserved.

Tablo 2. Facade elements seen in shops in Kula traditional bazaar

Facade Elements	Photos
Metal Shutter	
Wooden Shutter	
Doors/Windows	

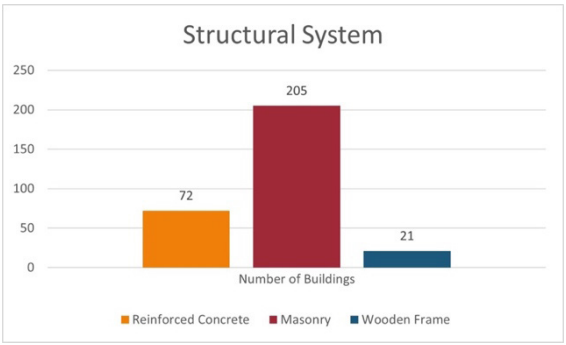
Arched Doors/Windows	
Eye Window	
Iron Fence	
Triangle Pediment	
Wooden Porch	

Stone/Brick Removal	
Corner Plasters	

4.2.Structural systems of buildings

It is not correct to state that all of the buildings in the Kula Historical Trade Zone have historical character. Unlike historical buildings, there are also unqualified reinforced concrete structures built in more recent periods.

Table 3. Structural systems of buildings

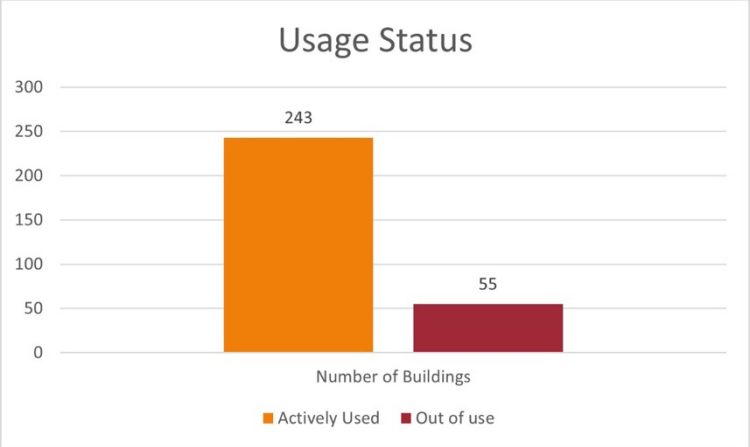

When the load-bearing system properties of 298 buildings within the boundaries of the study area were examined, the number of reinforced concrete structures was found to be 72, the number of masonry structures was 205, and the number of wooden frame structures was 21. It was determined that 10 of these buildings were built with a mixed masonry system on the ground floor and a carcass system on the upper floor.

4.3.Usage of Historical Commercial Buildings

While the majority of the buildings in the Historical Trade Zone are actively used and continue their commercial activities, the remaining few are unused. When the usage status of 298 buildings in the study area was examined, it was determined that 243 buildings continued to be used and 55 buildings were no longer used.

Table 4. Usage Status of The Buildings

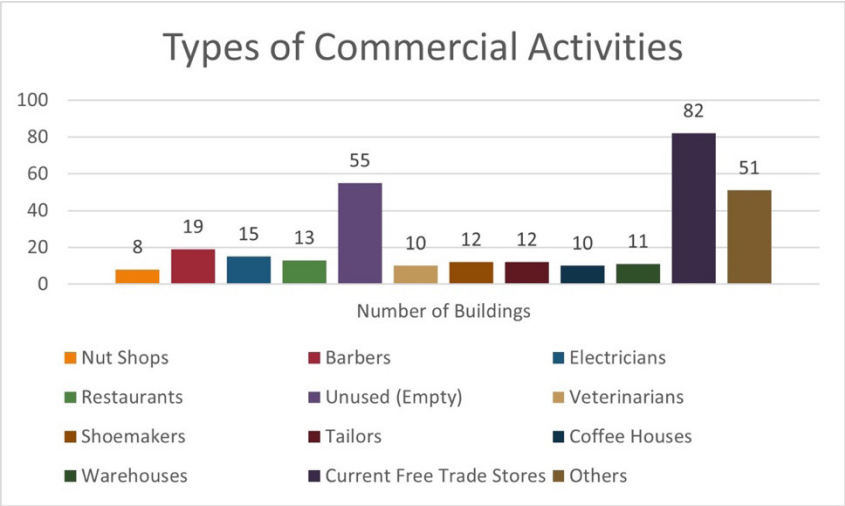
When the usage status of the buildings is examined, the figures determined show that this commercial area is still actively used as a trade center. The ratio of the number of actively used commercial buildings to unused ones is approximately five times.

4.4.Commercial Activities of Historical Commercial Buildings

Commercial activities carried out in most of the shops could be easily identified. However, it has been observed that some shops engage in more than one commercial activity. These enterprises, which carry out more than one commercial activity, differ from traditional commercial enterprises by offering goods and services that meet current needs. For instance, insurers, GSM stores, and second-hand shops provide up-to-date services in more than one area. For this reason, these businesses in the region are named current free commercial stores and workplaces in the chart created. Differently from this, commercial activity types that show the same commercial activity in the businesses within the boundaries of the study area and are 5 or less in number are called other businesses in the chart.

When the buildings within the boundaries of the study area are examined according to commercial activity type; 8 nut shops, 19 barbers, 15 electricians, 13 restaurants, 10 veterinarians, 12 shoemakers, 12 tailors, 10 coffee houses, 11 warehouses, 82 current free trade stores and workplaces, 3 bakeries, 5 tobacco sellers, 2 saddle sellers, 5 butchers, 5 food sales, 1 sarraci shop, 2 photographers, 1 stationery store, 4 jewelers, 3 halva sellers, 2 tinsmiths, 1 blacksmith, 2 mechanics, 1 spice seller, 1 dry cleaner, 2 bijouteries, 2 felt shops, 1 computer shop, 2 printing houses, 1 bank, 1 plumber, 1 glazier, 3 pharmacies determined and 55 shops were unused and empty.

Table 5. Types of Commercial Activities Carried Out in Buildings

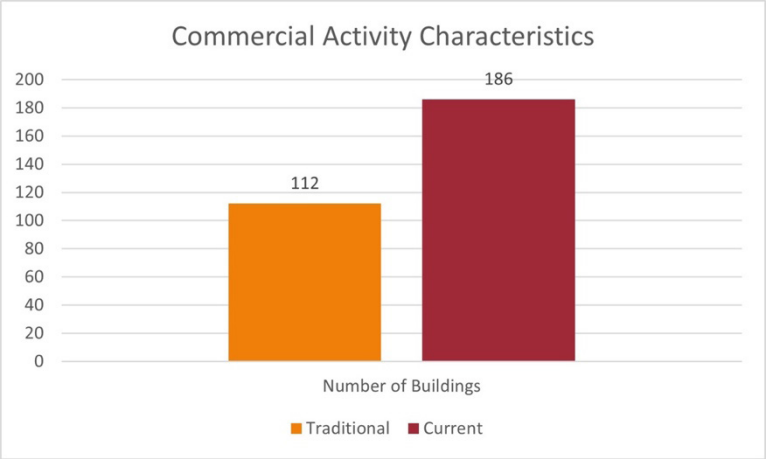

Traditional commercial activity types dating back to the Ottoman Empire have changed over time and some commercial activities have disappeared. However, new commercial activities have also emerged. In Kula district, the types of commercial activities examined in parallel with the general economic approach are different today but have been decreasing from past to present.

Since the historical commercial region is examined in this study, commercial branches that are not needed today or have little demand are referred to as traditional commercial activities. Traditional commercial activities that have survived to the present day in the Kula Historical Trade Zone: Barber, restaurant, veterinarian, shoemaker, tailor, coffee house, bakery, tobacconist, saddle maker, butcher, food salesman, jeweler, halva maker, tinsmith, blacksmith, repairman, spice maker, felt maker were observed.

When the activity characteristics of 298 buildings within the boundaries of the study area were examined, it was determined that the number of buildings with traditional commercial activities was 112 and the number of buildings with current commercial activities was 186.

Table 6. Characteristics of commercial activities carried out in buildings

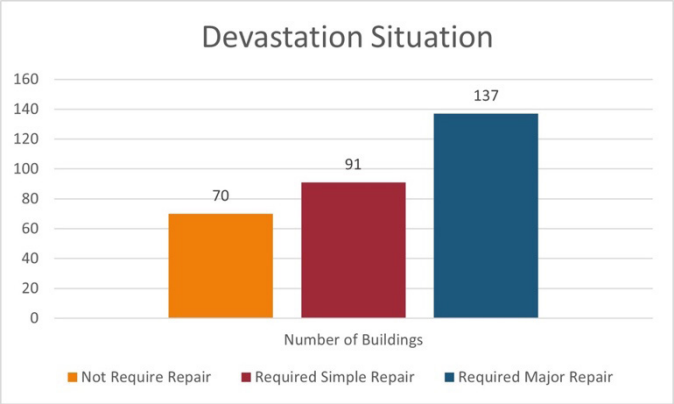
4.5.Condition of Destruction of Historical Commercial Buildings

When the conditions of the buildings in the study area are examined, it is seen that the buildings are deteriorated due to natural factors such as weather conditions, natural disasters, and human factors caused by people. It has been determined that the buildings that are still in use have undergone various repair works over time. Some of the buildings are in a position to maintain their integrity without requiring much intervention through restoration.

Unlike these, some of the buildings have not been repaired for a long time, have been ruined due to negative factors caused by both natural and human beings, and require major repair interventions. For this reason, three criteria were created to examine the destruction status of the structures in the study area. These are; structures in good condition (no need for renovation), requiring simple renovations, requiring major renovations.

When the state of destruction of 298 buildings in the study area was examined, it was determined that the number of buildings that did not require repair was 70, the number of buildings that required simple repair was 91, and the number of buildings that required major repair was 137.

Table 7. Devastation situation of buildings

The fact that the number of buildings that do not require repair is relatively low and the number of buildings that require repair is high reveals that the processes related to the repair of buildings in this region should be initiated.

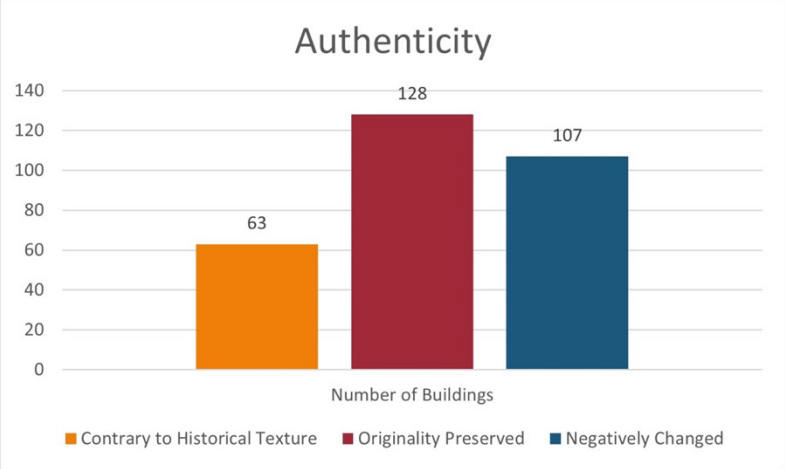
4.6.Conservation Problems of Historical Commercial Buildings

When the buildings in the study area were examined, it was seen that some of these buildings had their original architectural features deteriorated over time, while some of the buildings were able to maintain their originality and architectural integrity despite the passing time and conditions. Considering the factors that affect the change of buildings, it is seen that they change as a result of the conscious or unconscious interventions of people as well as the natural factors that occur during the process of their existence. The repair works applied to some of the buildings in the study area were carried out unconsciously, without paying attention to the historical qualities and integrity of the building.

Closing windows and doors or changing their dimensions, adding floors, interventions in the mass and material of the building that differ from its original state, changes in the plan and facade layout and similar interventions have caused the original architectural features of the buildings to deteriorate. Unlike these mentioned structures, there are also structures built in recent times within the boundaries of the study area. Since these buildings were built using today's construction techniques and materials, they are not suitable for other historical buildings in the historical texture, both in terms of construction techniques, use of contemporary materials, and number of floors. For this reason, three criteria were created to examine the authenticity of the structures in the study area regarding the conservation problems. These are "Contrary to Historical Texture, Originality Preserved, Negatively Changed".

When the originality status of 298 buildings in the study area was examined, the number of buildings contrary to the historical texture was determined as 63, the number of historical buildings with preserved originality was 128, and the number of qualified historical buildings that had undergone negative changes was 107.

Table 8. Authenticity of buildings

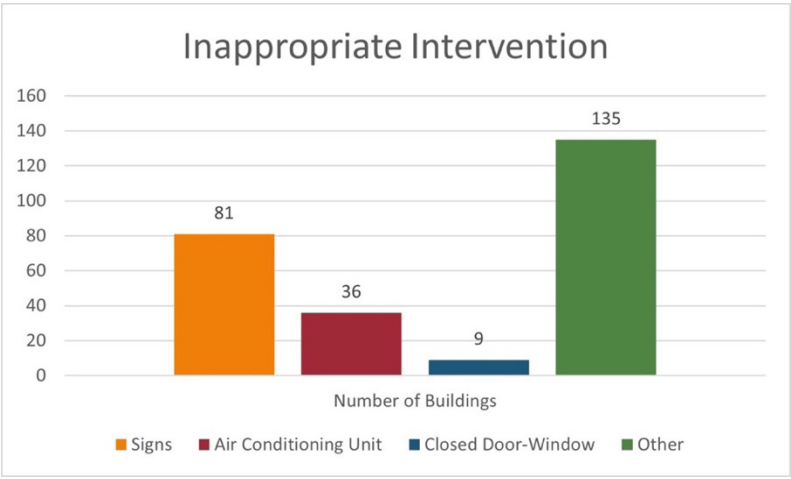

Apart from the above-mentioned structural situations, there are some negative interventions and foreign additions made on these structures. Over time, as conditions and needs changed, these interventions and additions made on the buildings became elements that damaged the originality and architectural features of the building. The first of these is the door and window gaps that were subsequently closed. These changes caused the original facade features, plan scheme and space structure of the building to be distorted.

Other elements that cause the architectural features of the buildings to deteriorate are the signs and air conditioning units that are not in their original condition added to the building facades. These negative interventions cause the original façade layouts of the buildings to deteriorate and prevent the perception of the historical texture of the shops. Satellite antennas, porches that do not fit into the historical texture, non-original shutters, cables, boxes, discharge pipes, electrical panels, ventilation units, stickers and posters are foreign and negative additions added later to historical buildings.

When the status of foreign additions to the 298 buildings in the study area was examined, it was determined that the number of buildings with non-original signs was 81, the number of buildings with air conditioning units was 36, the number of buildings with closed doors and windows was 9, and the number of buildings with other foreign additions was 135.

Table 9. Inappropriate Interventions on buildings

In the examinations, it is possible to see that the structures in the region have changed over the years. Although the architectural texture of these structures, which have survived from the Ottoman to the present day, has changed, they show continuity in terms of commercial activities. When the active use status is evaluated, it is

possible to say that the commercial buildings in this region are an important heritage from the Ottoman Empire to the present day.

5.CONCLUSION

Kula is a valuable city in terms of both our national cultural heritage and natural resources. Türkiye's most important geological conservation area is located in this region. Kula is quite remarkable with its Geopark area, geological-geomorphological formations and geothermal resources. In addition, it contains important cultural heritage elements with its traditional houses, monumental architectural structures, handicrafts and folkloric features. Located in Salihli district of Manisa, Sardes antique settlement has architectural values that can be a focal point in tourism. However, despite having these cultural values, it is seen that the tourism potential around Manisa Kula and Salihli is not developed enough. In this context, the necessity of protecting and sustaining the cultural heritage in Kula and its surroundings is important.

In the globalizing world, the unique identities of cities need to be preserved. For this purpose, the aim should be to protect the natural, cultural and historical identity of Kula district. Interventions such as unconscious repair and restoration works and incorrect functionalization of historical buildings within the Kula urban conservation area should be prevented. Historical buildings should not be left neglected or dysfunctional. Throughout the city, avoiding interventions that will damage the history, cultural and natural texture of the settlement will be important in preserving the historical, cultural and architectural identity of the Kula district.

Within the scope of the research, the existence of a highly qualified commercial texture was determined in the examinations made in the traditional Kula Urban commercial area. In this area, there are many shops that have preserved their original characteristics and a small number of inns. Within the project boundaries, it has been observed that the historical commercial buildings largely had a masonry construction system and were mostly basement +1 or 2 storeys. It has been observed that the majority of historical commercial buildings could not maintain their original function and were refunctioned with current commercial activities.

It has been determined that the originality of the unused buildings in the study area is preserved, even though they are worn out, but the used buildings have undergone changes. Advertising signs and air conditioning units of various sizes located on historical commercial buildings constitute the majority of foreign additions. Due to these foreign additions, the historical qualities of the buildings are damaged. When the facade elements of commercial buildings are examined; It was observed that there were windows/doors with jambs, wooden/metal shutters, and rectangular/eye windows with iron bars.

It has been observed that Velioğlu and Şapçı Inn, among the 1st Group cultural heritage buildings located in the Kula Urban Conservation Area, have survived to the present day. Ciğeroğlu and Zincirli Inns, whose existence is mentioned in the sources, have disappeared. According to the documents, the location of the Ciğeroğlu Inn, which has not survived to the present day, has been determined. Velioğlu Inn was built in 1894 with a two-storey, reed-filled wooden frame technique. While some of the units on the ground floor of the inn are usable, the second floor is completely unusable.

Şapçı Inn, whose construction date is unknown, consists of single-storey shop units arranged around a courtyard in the masonry system. Most of Şapçı Inn's shops facing Hamdullah Street are in use. The shops overlooking the inner courtyard are unusable. Velioğlu and Şapçı Inn, which have survived to the present day and are partially in ruins, face the threat of collapse day by day. With this; As a result of the studies carried out in the research area, 47 buildings should be preserved in their current state, 124 (80 historical buildings + 44 buildings from the republic period and after) should be preserved after simple repairs, 108 buildings should be used after major repairs, and 19 buildings should be completely demolished. It has also been concluded that the added illegal floors will be demolished.

At the commercial texture scale in Kula Urban Conservation Area; It is recommended to carry out street improvement works on Kula Hamdullah Street and Şehit Raşit Uzun Street, to renew the floor coverings with materials similar to the original flooring, to increase the number of lighting elements, and to remove unqualified

annexes. In addition, it is recommended that some of the historical buildings in the area be opened to public use in order to be used by making them functional. To protect the buildings in the Kula Commercial Urban Conservation Area, it is important to increase the restoration work and carry the cultural assets to the future with correct restorations.

It is important for the commercial buildings in the region to continue their use with proper function and restoration. However, the mode of transportation and shipping has changed since the date these structures were built. Transportation, which was provided by horses and carriages, is now carried out by vehicles (cars). For this reason, it becomes difficult to travel among the buildings on foot. Restricting vehicle traffic in the commercial zone at certain hours will both ease pedestrian circulation and increase the shopping potential of pedestrians visiting the region for tourism.

In addition to the use of buildings in the protection of cultural assets, objects bearing the cultural traces of the society are also heritage. For this reason, recommendations for the preservation of buildings alone may be insufficient when viewed from a broader perspective. Creating a public exhibition area or a small comprehensive museum where cultural heritage items, historical commercial products, relic objects, and old woven carpets of the region are exhibited can also be beneficial in archiving the history of this region and transferring it to future generations.

REFERENCES

Ataş, A. (2017). *Tarih, Kültür ve Lakaplarıyla Kula Katakeumene (Yanık Diyar)*. İzmir: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Bozer, R. (1989). *Kula'da Türk Mimarisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bulut, Mehmet.(2020). "Civilization, Economy and Waqf in Ottoman Europe", *Journal of Nusantara Studies,* vol. 5, no. 2, pp. 49-65.

Cuinet, V. (1894). *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure*. Paris: Leroux.

Çelebi, E. (1935). *Seyahatname, Anadolu. Suriye, Hicaz (1671-1672)*. İstanbul: Maarif Vekaleti Devlet Basımevi.

Duran, B. & Çamlı, A. Y. (2019). *Klasik Dönem Osmanlı Toplumu'nun Sosyo-Ekonomik Yapısı: Max Weber'in Patrimonyalizm Teorisi Çerçevesinde İncelenmesi*. İstanbul: Hiper Yayın.

Genç, M. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

İnalcık, H.(2015). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ.* Çev. Ruşen Sezer, 20. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kurmuş, O. and Pullukçuoğlu, O. Y. (2020). "The Timar System: A Question of Financial Viability, 1470-1670", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, vol. 35, no. 2, pp. 521-576.

Kılıç, L. A. (2018) "Kula Kazası Gayrimüslim Mahallelerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı." Pamukkale Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* vol. 31, pp. 243-266.

Pamuk, Ş. (2017). *Türkiye'nin 200 yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.05.2024 **√Accepted/Kabul:** 09.12.2024
DOI: 10.30794/pausbed.1476532
Research Article/Araştırma Makalesi

Mühürdaroğlu, A. (2025). "Sosyolojik Bilgi Ne İşe Yarar? İnşacı Sosyal Sorunlar Sosyolojisi Vakası", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 66, ss. 17-34.

SOSYOLOJİK BİLGİ NE İŞE YARAR? İNŞACI SOSYAL SORUNLAR SOSYOLOJİSİ VAKASI

Anıl MÜHÜRDAROĞLU*

Öz

Sosyolojinin disipliner kimliği sosyal sorun başlığı altında ele alınan konularla çerçevesinde şekillenmiş, sosyologların bu sorunların nedenini kavraması ve ortadan kaldırılmaları yönünde çözüm önerisi sunmaları beklenmiştir. Öte yandan, sosyal sorun olarak görülen durumlar ve davranışlar başka disiplinlerin uzmanlık alanlarının konusu haline gelmiş, sosyal sorunları bütüncül olarak ele almayı hedefleyen sosyal sorunlar sosyolojisi bu süreçte kendisini konumlandırmakta zorlanmıştır. ABD sosyolojisi içerisinde gelişen alan öncelikle yapısal-işlevselciliğin etkisi altında gelişmiştir. Fenomenoloji ve etnometodolojinin etkisi ile birlikte önce etiketleme kuramı, ardından daha bütünlüklü bir program olma iddiasındaki inşacı sosyal sorunlar sosyolojisi ortaya çıkmıştır. Sosyal sorunlara yönelik bir sosyolojik kuramın bu sorunların çözümüne katkıda bulunması önem arz etmektedir. Öte yandan inşacılığın temel kabulleri bu yaklaşımı sosyologların üzerinde çalıştıkları sosyal sorunların oluşum ve gelişiminde etken olması ihtimaline karşı hassas kılmıştır. Bu çalışmanın amacı, bu hassasiyetin inşacılığın sosyal sorunların çözümünde kullanılabilecek bilgi üretmesine engel oluşturup oluşturmadığına yönelik bir değerlendirme yapmaktır.

Anahtar kelimeler: *Sosyal sorunlar sosyolojisi, Sapkınlık sosyolojisi, Etiketleme kuramı, Sosyal inşacılık, Bilgiden faydalanma.*

WHAT USE IS SOCIOLOGY? THE CASE OF THE CONSTRUCTIONIST SOCIOLOGY OF SOCIAL PROBLEMS

Abstract

Issues regarded as social problems have been a key element of sociology's disciplinary identity. Sociologists have traditionally been tasked with understanding the root causes of social problems and formulating their solutions. On the other hand, conditions and behaviors which have been regarded as social problems have become issues which concern specific fields of expertise. As a result, as a sub-discipline aiming to develop an all-encompassing perspective towards social problems, sociology of social problems had struggled to find its position regarding the issues. The development of the sub-discipline in the American sociology had proceeded under the influence of structural-functionalism. The influence of phenomenology and ethnomethodology fostered the emergence of the labelling theory, which was followed by a more comprehensive program named as the constructionist sociology of social problems. It is important for a sociological theory of social problems to contribute to the solution of the problems it studies on. However, the key assumptions of constructionism have rendered this perspective sensitive towards the possible involvement of sociologists in the emergence and development of the social problems which were their object of knowledge in the first place. The aim of this study is to provide an inquiry on the extent to which this sensitivity hinders the capacity of constructionism to produce knowledge which can be used to provide solutions to social problems.

Keywords: *Sociology of social problems, Sociology of deviance, Labelling theory, Social constructionism, Knowledge utilization.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, EDİRNE.
e-posta: anilmuhurdaroglu@trakya.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-7933-0704)

1. GİRİŞ

Sosyal bilim alanlarının ürettiği bilgilerin kullanım alanları, bu alanların meslek alanı olarak seçilme oranlarından eğitim müfredatlarına, araştırmacıların fon bulma imkanlarından mesleğin sağladığı statüye kadar birçok açıdan disiplinlerin kaderlerini belirlemektedir. Sosyal bilimlerin ürettikleri bilgiler bir yandan belirli meslek alanlarının ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmakta, bir yandan da doğrudan veya dolaylı olarak siyasa-yapım süreçlerini etkilemektedir. Günümüzde sosyal bilimsel bilgiden faydalanılması konusunda birbirine zıt iki eğilimden bahsetmek mümkündür. Bir taraftan bakıldığında, İkinci Dünya Savaşı sonrasında hakim olan sosyal devlet anlayışı içerisinde geniş bir kullanım alanı bulan sosyal bilimlerin, 1970'li yıllarla birlikte devletin sosyal hayata daha sınırlı müdahale eder hale geldiği neoliberal politikalar çerçevesinde bu konumunu kaybettiği görülmektedir. Öte yandan 2000'li yıllarla birlikte kanıta-dayalı (*evidence-based*) siyasa-yapım anlayışının ön plana çıkması[1] sosyal bilimsel bilgiden yeni dönemin şartları altında verimli olarak faydalanılması konusunu tekrar gündeme taşımıştır.

Sosyoloji disiplini özelinde bakıldığında sosyolojik bilginin ne amaçla üretildiği sorusunun bu disiplin içerisinde kuramsal düşünce ve uygulamaya yönelik bilgi üretme arasındaki gerilimden ve sosyologlar ile bilgi nesneleri arasındaki ilişkinin üretilen bilginin geçerliliğine etkisi üzerine yürütülen tartışmalardan dolayı her dönem gündemde olmuştur. Bu durum kuram ve uygulama arasındaki ilişkinin en belirginleştiği alanlardan olan sosyal sorunlar sosyolojisi alt-disiplininde daha da belirginleşmektedir. Sosyolojinin tarihi bu disiplini her zaman için sosyal sorunlarla ilişkili kılmış olmakla birlikte disipliner ayrışma ve uzmanlaşmanın ilerlemesiyle birlikte sosyolojinin sosyal sorunları ele alma biçimi, suç sosyolojisi, aile sosyolojisi, kent sosyolojisi gibi alt-disiplinlerin kendi alanlarını ilgilendiren sosyal sorunlara yönelik tartışmalar çerçevesinde biçimlenmiştir. Sosyal sorunlara bütünsel bir bakış açısı kurmaya yönelik girişimler üzerinde biçimlenen sosyal sorunlar sosyolojisi ise görece niş bir alan olarak kalmış, sosyoloji disiplininin kendi disipliner kimliğini biçimlendirme süreci ve sosyolojik bilginin kullanımına yönelik görüşlerdeki dönüşümler bu alt disiplinin temel sorularını ve hedeflerini önemli ölçüde dönüştürmüştür. Diğer bir deyişle sosyolojik bilginin nitelikleri ve kullanım alanına dair farklı yaklaşımlar, sosyal sorunlara sosyolojik bakışın nasıl olması gerektiğine yönelik görüşleri doğrudan etkilemiştir. Bu tartışmalardan her alt disiplin etkilenmiş olmakla birlikte sosyal sorunların sosyal düzen ve sosyal kontrol gibi normatif olgularla doğrudan ilişkisi ile sosyolojinin bilimsellik ve nesnellik hedefi arasındaki gerilim, sosyal sorunlar sosyolojisini sosyolojik bilginin kullanımına yönelik görüşler arasındaki çatışmalara karşı daha kırılgan kılmaktadır.

Sosyal sorunlar sosyolojisinin bir alt-disiplin olarak en kuvvetli şekilde kurumsallaştığı örneklerden birisi ABD sosyolojisidir. Bu alt-disiplin ABD'de 1951 yılında kurulan Sosyal Sorunlar Araştırmaları Derneği (*Society for the Study of Social Problems* – bundan sonra SSSP) altında kurumsallaşmıştır. Derneğin başat hedefi Ernest Burgess tarafından, sosyal kuram ile somut sosyal sorunlar arasında artmakta olduğunu söylediği mesafeyi ortadan kaldırmak ve sorunların çözümünde kullanılabilir sosyolojik bilgiyi üretmek şeklinde tarif edilmiştir (Burgess, 1953: 2). Burgess bu talebini yapısal-işlevselciliğin sosyolojik düşüncede hakim olduğu dönemde dile getirmişti ve sosyal sorunları sistemin bütünün süreğenliği açısından işlevi çerçevesinde ele alma eğilimi olan bu okul, bu talebin işaret ettiği politika-üretimi odaklı bir sosyolojinin gelişimi açısından uygun bir kuramsal çerçeve niteliği taşımıyordu (Schur, 1963: 290). Ancak aşağıda ele alınacağı üzere derneğin yayınlarının da etkisiyle ABD sosyolojisi içerisinde sonraki dönemlerde etkili olan sosyal inşacı yaklaşımlar da benzer eleştirilere maruz kalmış, Burgess'ın dile getirdiği hedefe erişmekte bir engel olarak görülmüştür. Bu çalışmada ABD sosyolojisindeki tartışmalara odaklanılacak ve bu bağlamda gelişen sosyal inşacı sosyal sorunlar anlayışının temel kabulleri ve gelişimi ele alındıktan sonra bu anlayışa dair görüşler sosyolojik bilginin kullanımı bağlamında tartışılacaktır.

2. ERKEN AŞAMALAR

Sosyoloji disiplini adı altında yürütülmüş olsun veya olmasın, sosyolojik düşüncenin gelişiminde rolü olan çalışmalar kamuoyunda sorun olarak algılanan sorunları konu edinmiştir. Sosyolojik düşünceye kaynaklık eden klasik çalışmaların içeriklerinin yanı sıra sosyolojinin kurumsallaşma sürecinde çeşitli reformist hareketlerle ilişkisi sosyoloji ile sosyal sorunlar arasında kuvvetli bir ilişki kurulmasını beraberinde getirmiştir. Sosyolojinin bir disiplin olarak kurumsallaşma süreci, siyasa-yapım süreçlerinde sosyolojik bilginin kullanıma sokulmasıyla birlikte

1 Davies (vd) (2000: 2), siyasa yapımında kanıta-dayalı yaklaşımın ön plana çıkmasını eğitimli ve bilgi sahibi vatandaş sayısının artması, bilgi teknolojileri ve veri üretimi alanındaki gelişmeler ve hesapverebilirlik beklentisinin artması gibi nedenlere dayandırmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'de hızlanmış, sosyal sorunlar sosyolojisi de bu dönemde sosyolojinin diğer alt disiplinleriyle birlikte somutlaşmaya başlamıştır. ABD sosyoloji geleneği özelinde bu gelişimi ele alan Fuller, söz konusu kurumsallaşma öncesinde on dokuzuncu yüzyıl Amerikan sosyologlarının akademik müfredatta 'sosyal bilimler' adı altında dersler açarak kendilerine yer bulabildiklerinden bahseder. Bu dönemde bu dersler, uzmanlaşma sürecine çoktan başlamış olan diğer disiplinlerden farklı olarak yoksulluk, göçmenlik ve aile gibi konulara dair genel bir bakış açısı sunacak şekilde yapılanmış ve yirminci yüzyıl sosyoloji bölümlerine miras kalmıştır (Fuller, 1937: 496). Yine Fuller'a göre 1929 Buhranı sosyal sorunlara dair öğrencilerin ilgisini artırmış ve bu dönemle birlikte bu konuyu genel çerçevesiyle ele alan birçok ders kitabı hazırlanmıştır (Fuller, 1938: 416).

Sosyal sorunlar sosyolojisinin de karşı karşıya kaldığı birincil zorluk 'sosyal sorun' kavramını tanımlamak olmuştur. Sosyolojinin erken dönem gelişiminde önemli rolü olan bazı araştırmacıların ele aldıkları konulara dair sundukları kuramsal çerçeveler, sosyal sorun kavramının kavramsallaştırılma sürecinde etkili olmuşlardır.[2] Sosyal sorunlara dair tartışmalarda referans verilmelerine karşın bu görüşler sosyal sorunlar sosyolojisi alanındaki çalışmalarda belli ölçüde kabul gören kuramsal bir çerçeve işlevi görmemiş, hatta Sutherland's göre ne sosyal sorun kavramı, ne de sosyal sorunlara işaret eden sosyal patoloji veya sosyal örgütsüzleşme gibi kavramlar "bilimsel kavram" statüsünü kazanmışlardır (Sutherland: 1945: 429). Sosyal sorun kavramının tanımlanmasının yanında bir başka sorun sosyoloji disiplininin sosyal sorunlar karşısındaki rolünün belirlenmesi olmuştur. Hart sosyal sorunlar başlığı altında ele alınan her bir konunun belirli uzmanlık alanlarıyla ilişkili olduğuna dikkat çekerek bu disiplinlerin yerini dolduracak tek bir disiplin inşa etmenin anlamsız olduğunu savunur (Hart, 1923: 349). Bununla birlikte sosyal sorunların geniş kitleler açısından ortaklaşa deneyimleniyor olmaları, bu sorunların örgütlü eylemler gerektirmeleri ve etkin olarak çözülebilmeleri için tek tek kişi bazında ilgilenilmesinden ziyade bütüncül olarak ele alınmalarını gerekli kılmaktadır. Sosyoloji bu noktada devreye girer ve birçok disiplinin ayrı ayrı ele aldığı bu sorunları bir araya getirme ve bu bütünlük içerisinde ele alma imkanı sunar (Hart, 1923: 349-350). Sosyolojiye sosyal sorunlarla tekil olarak ilgilenen disiplinlerden farklı bir konum atfetme girişimi, sorunları sosyolojinin başat bilgi nesnelerinden olan "sosyal kurumlarla" ilişkilendiren Frank'in görüşlerinde de karşımıza çıkar. Buna göre sosyal sorunları ele alırken ilk akla gelen sorulardan birisi bu sorunları doğuran koşulların ne olduğudur. Frank'e göre sosyal sorunlar belirli sosyal şartlarla ilişkilidir ve bu şartlar "bir veya daha fazla sosyal kurum" tarafından oluşturulmaktadır (Frank, 1925: 463).

Öte yandan sosyal sorunların sosyal şartlar ve kurumlarla olan ilişkisi, nesnel olarak tanımlanmaları girişimlerinin karşısına temel bir engel çıkartmaktadır. Bu durum "değer-çatışma" (*value-conflict*) yaklaşımı başlığı altında değerlendirilmiş olan görüşleri doğurmuştur. Bu yaklaşıma göre herhangi bir olgunun bir "sosyal sorun" olarak tanımlanmasında değer yargıları belirleyici rol oynamaktadır (bkz. Waller, 1936; Fuller, 1937; Fuller ve Myers, 1941a). Waller sosyal sorunların "bir ahlak evreni" içerisinde yer aldığını söylerken bu evreni "örgütsel ahlak" ve "insani ahlak" olarak tanımladığı iki kısma ayırır. Örgütsel ahlak "sosyal düzenin üzerine inşa edildiği" ahlak unsurlarına dayanır. Waller Amerika Birleşik Devletleri bağlamında özel mülkiyet, milliyetçilik, bireysellik, tek eşlilik ve Hıristiyanlık gibi ahlaki çerçeveleri bunlara örnek olarak verir (Waller, 1936: 924). Frank'ın (1925) görüşlerine benzer şekilde sosyal sorunların sosyal kurumlarla ilişkisi olduğunu söyleyen Waller, bazı sorunların varlığının bu kurumların işleyişinin doğal bir sonucu olduğunu söyler. İnsani ahlak ise "dünyayı daha iyi hale getirmek veya başka insanların talihsizliklerine çare olma itkisine" sahip insanlarda vücut bulur. Sosyal sorunlar kurumların işleyişini düzenleyen ahlaki unsurların sonucu olarak ortaya çıkmakla birlikte sorunların gelişimi ve çözümlenmesine yönelik adımları belirleyen temel dinamik örgütsel ve insani ahlak arasındaki etkileşimdir (Waller, 1936: 924).

2 Bunlardan ilk akla geleni "sosyal örgütsüzleşme" (*social disorganization*) kavramıdır. Farklı şekillerde kullanılmış olmakla birlikte sosyal sorunlar yazınında bu kavram daha ziyade Thomas ve Znaniecki'nin kullanımından hareketle ele alınmıştır. Thomas ve Znaniecki'nin ifadesiyle sosyal örgütsüzleşme "davranışlara yönelik mevcut sosyal kuralların grubun bireysel üyeleri üzerindeki etkisinin azalması" olarak tanımlarlar (Thomas ve Znaniecki, 1927: 1128). Kavram bu anlamda hızlı teknolojik gelişmeler, büyük göçmen hareketleri veya başka kültürlerin yoğun etkisi altında hızlı değişen toplumlarda normlar arasında ortaya çıkan çelişkilerin meydana getirdiği bir duruma işaret etmektedir (Wirth, 1940: 474). Ogburn'un "kültürel gecikme" kavramı da örgütsüzleşme kavramının bir varyasyonu olarak, sosyal değişmenin beraberinde getirdiği sorunlara işaret etmek için kullanılmıştır. Ogburn modern toplumların modern-öncesi toplumlara göre çok daha hızlı değiştiğini, ancak bu değişimin toplumların kültürel yaşamının her alanında aynı hızda meydana gelmediğini savunur. Kültürel yaşamı "maddi" ve "maddi-olmayan" kültürel alanlar olarak ikiye ayıran Ogburn'e göre söz konusu hızlı değişimler maddi kültürün parçası olan üretim ve teknoloji alanlarında meydana gelmekteyken, maddi-olmayan kültürel yaşamın kimi ögeleri bu değişimlere aynı hızda adapte olamamakta, zaman zaman çok uzayabilen bu gecikme, sosyal yaşamda uyumsuzluk (*maladjustment*) yaratmaktadır (Ogburn, 1923: 199-203).

Sosyal sorunların tanımlanmasında öznel unsuru daha ön plana çıkaran ve sosyal sorunların tanımlanma veya çözümlenmesi ile sosyolojik bilgi arasındaki ilişkiyi daha somut şekilde sorunsallaştıran isim Fuller olmuştur. Fuller, Myers ile birlikte yaptığı çalışmada (1941a) sosyal sorunların tanımlanmasında normların rolünün kabul edilmesine rağmen sosyolojik bakışın hala normlardan sapma durumu olarak kabul edilen olguları verili olarak ele aldığını ve toplumun gözünde bu sorunların nasıl tanımlandığını göz ardı ettiğini savunmuştur. Yazarlara göre bilimsel bakışın nesnellik arayışına ters düşeceği endişesiyle yapılan bu hata değer yargılarının sosyal sorunların oluşumundaki ve çözümlenememesindeki nedensel rolünün göz ardı edilmesini beraberinde getirmiştir (Fuller ve Myers, 1941a: 25, 27-28). Sosyal sorunların tanımlanmasındaki öznel unsurların vurgulanması, daha sonra tartışılacağı üzere inşacı sosyal sorunlar sosyolojisinin gelişiminde önemli rol oynamıştır.

3. SAPKINLIK SOSYOLOJİSİNDE İŞLEVSELCİLİK VE ETİKETLEME KURAMI

İkinci Dünya Savaşı sonrasında sosyal devlet anlayışının devreye girmesine paralel olarak sosyologlar akademi-dışı kurumlarda ve siyasa-yapım süreçlerde etkin pozisyonlara gelmeye başlamış, sosyolojinin bilimsel bir disiplin olarak statüsü yükselmiştir. Bu dönem aynı zamanda Talcott Parsons'ın öncülüğünü yaptığı işlevselci sosyolojinin ön plana çıktığı dönemdir ve sosyolojinin yükselen statüsünün verdiği inanç doğrultusunda işlevselcilik sosyolojinin bilimselliğinin dayanağı olarak görülmüş, hatta sosyolojik analiz ile işlevselci analiz arasında bir ayrım olmadığı iddia edilmiştir (Davis, 1959). İşlevselciliğin sosyal sorunlar sosyolojisine etkisi sapkın davranış konusundaki araştırmalar çerçevesinde gerçeklemiştir. Sapkınlık sosyolojisinde işlevselci "yaklaşımın öncülerinden Robert Merton, 1938 tarihli çalışmasında dönemin sosyolojisinde hakim olan görüşün, insanların "biyolojik dürtülerinin" sosyal kontrol mekanizmalarınca yeterince sınırlandırılamamasının sosyal yapıyı tehdit ettiği yönünde olduğunu ifade eder.[3] Merton bu yaklaşımın norm dışı davranışların biyolojik olmayan kaynaklarına dair bir açıklama sunmadığını söyler ve buna alternatif olarak sosyal yapının bizzat kendisinin sapkın davranışı doğurduğu koşulları ortaya koyan bir çerçeve önerir (Merton, 1938: 672). Bu yeni çerçeveye göre sosyal yapı birbiriyle bağlantılı iki unsur barındırmaktadır. Bunlardan birincisi kültürel olarak tanımlanmış olan hedefleri, ikincisi ise bu hedeflere ulaşmanın kabul edilebilir yollarını tanımlayan düzenleme ve kontrol mekanizmalarını tanımlar. Normlara uymayan davranış biçimleri Merton'un "kültürel hedefler" ve "kurumsal normlar" olarak tanımladığı bu iki unsurun işleyişinin birbirini dengeleyemediği durumlarda ortaya çıkar. Merton buradan hareketle zenginlik, başarı ve prestije ulaşma hedefinin ön plana çıkmasına karşın bu hedefe meşru araçlarla ulaşma imkanının sınıfsal imkanların farklı olması ve kaynak sınırlılığı gibi nedenlerle eşitsiz olmasının suç ve diğer norm dışı davranışların ortaya çıkmasını beraberinde getirdiğini söyler (Merton, 1938: 672-673, 679).

İşlevselci sapkınlık sosyolojisi, sapkın davranışların kaynağını davranışı sergileyenlerin biyolojik niteliklerinde arayan görüşlerin aksine bu davranışları güdüleyen normatif ve kurumsal yapıya odaklanan yaklaşımların ön plana çıkmasını sağlamıştır. Öte yandan, işlevselciliğin sapkın davranışların veya genel anlamda sosyal sorunların bu şekilde tanımlanma sebebini sorunsallaştırmaması, diğer bir deyişle sosyal sorunları verili kabul etmesi, bu yaklaşıma yönelik temel bir eleştiri konusu olmuştur (Dahrendorf, 1958; Huaco, 1986). Bu eleştiri, işlevselciliğin toplumu durağan veya "dinamik denge" durumunda bir olgu olarak ele alma eğilimini hedef alır. Örneğin Amerikan sosyolojisinin önceki nesillerinin üzerinde durduğu "çatışma" olgusunu sosyolojik analizin merkezine yeniden taşımayı hedefleyen Coser'e göre işlevselcilik mevcut yapıların varlıklarını sürdürmesini kendisini hedef edinmiştir. Bu çerçevede işlevselci bakış toplumsal yaşamdaki çelişkileri toplumsal mutabakatı (*consensus*) tehdit eden ve ortadan kaldırılması gereken "uyumsuzluklar" (*maladjustments*) veya "gerilimler" (*strains*) olarak ele almasından dolayı, çelişkilerin de toplumsal "ahenk" açısından işlevsel olduğu noktaları görememektedir (Coser, 1956: 20-23,

3 Merton'ın işlevselciliğinin temel kaynaklarından birinin Emile Durkheim olduğu iyi bilinmektedir (Pope, 1975). Ayrıca bazı klasik kaynaklar Merton'ın sapkın davranışa dair kuramını Durkheim'ın anomi kavramdan hareketle geliştirdiğini ifade etmektedir (ör. Coser, 1971: 133). Öte yandan Durkheim ve Merton'ın kavramı kullanma biçimine dair farklı yorumlar bu doğrudan ilişkiyi kuşkulu kılmaktadır. Öncelikle, Merton'ın konuyu ele aldığı ünlü çalışmasında (Merton, 1938) ve metnin revize edilmiş versiyonunda (Merton, 1957: 131-160) Durkheim'ın anomi kavramını kullanma şekline hiç değinmemiş olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca, Durkheim'ın anomi kavramını ilk kullandığı *Toplumda* İşbölümü çalışması ile kavramı en bilinen şekliyle kullandığı İntihar çalışmalarındaki farkların (Olsen, 1965: 40; Besnard, 1988: 91-93) yanı sıra, sonraki dönemdeki çalışmalarda kavrama neredeyse hiç değinmemiş olması da (Marks, 1974: 333) bu belirsizliğe katkıda bulunmuştur. Bu belirsizlik iki sosyoloğun kavramı kullanma şekline dair farklı değerlendirmeleri beraberinde getirmiştir. Örneğin Saram (1979, 548) Durkheim'ın anomik işbölümü tanımının Merton terminolojisinde örgütsüzleşme olarak ele alındığını söylemekteyken, Douglas'a (1970: 369) göre Merton'ın kuramının gelişimi 1930'larda hakim olan örgütsüzleşme kuramı ile Durkheim'ın çözülme (*disintegration*) anlayışının sentezinin bir sonucudur (Durkheim ve Merton'ın anomi kavramını kullanım şekline dair daha kapsamlı bir karşılaştırma için bkz Hilbert, 1989). Bunların dışında Merton'ın anomi kavramının kökenini Durkheim'da aramayı reddedip Max Weber'e yönelen yorumcular da söz konusudur (bkz. Scott ve Turner, 1965).

31). Benzer bir eleştiri Merton ve Parsons'ın sapkınlık anlayışını işlevselcilik öncesi dönemdeki "örgütsüzleşme" geleneğinden tam olarak kopamamakla ve sapmayı işlevsiz (*dysfunctional*) yapıların bir semptomu olarak ele almakla eleştiren Dentler ve Erikson tarafından dile getirilmiştir. Çatışmacı yaklaşımı gündeme taşımaktan ziyade işlevselci projeyi örgütsüzleşme geleneğinin artıklarından kurtarmayı hedefleyen yazarlara göre Merton ve Parsons'ın yaklaşımı sapkın davranışın örgütsel yapılara olan katkısını ortaya koyamamaktadır (Dentler ve Erikson, 1959: 106).

İşlevselciliğin temel eğilimlerine ve bu çerçevede sapkın davranışa yönelik bu değerlendirmeler, 1960'lar sonrası kuvvetlenen Amerikan radikal sosyolojisi içerisinde işlevselci sosyolojinin muhafazakar içerimlerinin eleştirisi çerçevesinde giderek daha yaygın olarak dile getirildi. Bu eleştirel yaklaşımların önde gelen temsilcilerinden Gouldner'in (1971) işlevselciliğin sosyal sorunlarla ilişkisini hem sosyolojinin kurumsallaşma tarihi, hem de işlevselciliğin sosyolojik kuram içerisindeki pozisyonunun değişimi bağlamında değerlendirmiştir. Buna göre "modern akademik sosyolojinin" kurumsallaşması ile ulus-devletinin gelişimi süreci, yükselen toplumsal gerilimleri "hakim kurumlara" zarar vermeden bertaraf etmek isteyen orta sınıfın çıkarları çerçevesinde örtüşmüştür (Gouldner, 1971: 161). Amerikan yapısal-işlevselci sosyolojisi, toplumsal düzendeki aksamaları ekonomik örgütlenmeyi ve mülkiyeti güvence altına alan kurumları verili kabul ederek değerlendiren çerçevesiyle bu şartlara uygun bir kuramsal çerçeve sunmaktaydı. Bununla birlikte işlevselciliğin denge ve adaptasyon mekanizmaları üzerine kurulu toplum kavramsallaştırması, sosyolojiyi sanayi toplumunun sorunlarını çözmekte kullanacağı teknolojik bir araç haline getirmek suretiyle toplumu biçimlendirmeye yönelik girişimine zemin hazırlamak isteyen ulus-devletin beklentileri ile örtüşmemekteydi. Bu beklenti, kendi varlığını korumaya yönelik içkin mekanizmalara sahip olan ve bu bağlamda sosyal sorunları ikincil öneme sahip sapmalar olarak gören bir toplum kavramsallaştırması yerine, bu sorunları sosyal düzeni tehdit eden somut olgular olarak resmedecek olan, belli ölçüde "eleştirel" bir sosyoloji talebini beraberinde getirdi. Gouldner'a göre yapısal-işlevselcilik İkinci Dünya Savaşı sonrası hakim olan Refah Devleti anlayışına kendini uyarlayacak şekilde dönüşmüş olmakla birlikte bu talebi karşılayamamış ve Gouldner'ın bu değerlendirmeyi yaptığı 1970'li yılların başı itibariyle sosyolojik kuram içerisindeki hakim pozisyonunu kaybetmeye başlamıştır (Gouldner, 1971: 342-352).

İşlevselciliğin yoğun olarak eleştirildiği 1960'lı yıllarda sosyolojik bakışın toplum ve kurumlar çerçevesinde kendisini nasıl konumlandırması gerektiği sorusu yoğun olarak gündemdeydi. Becker, hakim sosyolojik anlayışın "şeylerin gerçekte ne olduğuna" dair mevcut kurumların yaptığı tanımlamaları olduğu gibi kabul etmesini eleştirmiş, işlevselciliğin biçimsel tarafsızlığının karşısında sosyolojinin "kimin tarafında" olması gerektiği sorusunu gündeme taşımıştır (Becker, 1967). Becker bu çağrısını SSSP'deki başkanlığı dolayısıyla yaptığı konuşmada dile getirmişti. Sosyal sorunlar sosyolojisinde bu çağrı, belirli davranış ve yaşam biçimlerinin veya belirli durum ve şartların sosyal sorun olduğunu önsel olarak kabul etmek suretiyle bunları analiz etmek yerine bunların hangi süreçler sonucunda sosyal sorun olarak değerlendirilir hale geldiğini araştıran yeni bir bakış açısının gelişimini tetiklemiştir. Söz konusu yeni bakış açısı kendi içinde çeşitlilik ihtiva etmekle birlikte genel olarak inşacı sosyal sorunlar sosyolojisi başlığı altında değerlendirilmektedir. "Sosyal inşa" kavramı, Berger ve Luckmann'ın yeni bir bilgi sosyolojisi anlayışı ortaya koydukları 1966 tarihli ünlü çalışmaları *Gerçekliğin Sosyal İnşası* ile birlikte sosyal bilimlerde kullanıma girmiştir. Sosyal inşacı yaklaşımlar, nesneleri dışsal ögelerle etkileşimlerden bağımsız olarak ele alan nesnelci yaklaşımlardan farklı olarak, nesneleri her daim öznelerin bilinçlerinin yönelimi bağlamında ele alan Husserlci fenomenolojiye dayanan öznelci yaklaşıma sahip sosyolojik bakışın içerisinde gelişmiştir (Hazelrigg, 1986: S2-S3).

İnşacı sosyal sorunlar sosyolojisinin ilk örnekleri, sapkınlık sosyolojisi içerisinde gelişen ve etkileşimciliğe dayanan "etiketleme kuramı" çerçevesinde ortaya konmuştur. Etiketleme kuramı, sapkın davranışın nedeniyle ilgilenen işlevselcilikten farklı olarak davranışın sapkın olarak tanımlanmasının tarihini konu edinir (Erikson, 1962: 307). İşlevselciliğin normların varlığını sapkın davranışa öncel olarak kabul etmesi, Becker ve diğer etiketleme kuramcıları tarafından eleştirilmiştir. Sapkın davranışın ortaya konması ile kuralın varlığı arasında var olduğu kabul edilen "zamansal sıralamayı" sorunsallaştıran bu isimler kuralın oluşum sürecini meşru bir sosyolojik bilgi nesnesi olarak ele almışlardır (Wright ve Randall, 1978: 219-2020). Örneğin toplumsal yapının süreğenliği için hangi toplumsal grubun, kurumun veya örgütlenme biçiminin işlevsel veya hangilerinin işlevsiz olduğunun siyasal süreçlerle belirlendiğini iddia eden Becker, buradan hareketle işlevselciliğin "hangi davranışın sapkın olarak kabul edileceğine" dair açıklamalarının da geçersiz hale geldiğini ifade eder (Becker, 1963: 7).

Sapkın olduğu kabul edilen davranış ile kural arasındaki öncelik meselesini sapkınlık sosyolojisinde ilk olarak etraflıca konu edinen ve bu anlamda etiketleme kuramının başlangıç noktasını oluşturduğu kabul edilen isim Edwin Lemert'tir.[4] Lemert sapkın davranışın sosyal tepki (*societal reaction*) ile ilişkisi üzerinde durmuş, sapkın davranışa verilen tepkinin davranışın sapkınlık ölçüsünün birebir yansıması olmadığını iddia etmiş, bu sayede davranışın sapkınlık niteliğini verili kabul etmeyen formülasyonların yolunu açmıştır. Lemert'e göre sapkın davranışa gösterilen sosyal tepki içerisinde davranışla ilgili nesnel olarak temellendirilemeyen, yanıltıcı ve abartılı bir takım unsurlar bulunmaktadır (Lemert, 1951: 54-56). Etiketleme kuramcıları Lemert'in "sözde (*putative*) sapma" kavramıyla işaret ettiği bu nokta üzerinde de yoğun olacak duracaklardır. Dahası, söz konusu sosyal tepki, sapkın davranışın gerçekleştirildiği ve Lemert'in "birincil sapma" olarak tanımladığı aşamadan sonra, davranışın sık tekrarlanması ve tepkiye neden olacak şekilde görünür hale gelmesi halinde Lemert'in "ikincil sapma" olarak adlandırdığı durum gerçekleşir. Birincil sapmayı takip eden sosyal ve kurumsal tepkiler, sapkın olarak tarif edilen kişide karşılığını bulur ve sürecin sonunda kişi sapkınlığı benliğinin bir parçası haline getirir (Lemert, 1951: 76-77). Aslen işlevselci çerçeveden konuyu ele alan Erikson, Lemert'e benzer bir noktadan konuya yaklaşmış, sapkın davranışın sosyolojik olarak ele alınması için davranışı gerçekleştiren kişiden ziyade davranışın sapkın olup olmadığına dair nihai kararı veren "izleyicilere" (*audience*) odaklanılması gerektiğini savunmuştur (Erikson, 1962: 308). Becker'in esrar kullanıcılarına dair araştırmaları da sapkın kabul edilen davranışları sergileyen bireylerin bu davranışlara yönelmesinde davranışın sapkınlık olarak tanımlanmasında etkin olan sosyal unsurların etkisine dikkati çeker. Bu çalışmalarda Becker esrar kullanan kişilerin sosyal deneyimlerinin söz konusu davranışı tanımlama biçimlerini nasıl şekillendirdiği (Becker, 1953) ve bu tanımlama sürecinde esrar kullanımını sapkın bir davranış olarak kodlayan sosyal denetim mekanizmalarını rolünün ne olduğu (Becker, 1955) sorularından hareket eder. Toplumun ve kurumların belirli davranışları veya nitelikleri sınıflandırma biçiminin kimlik oluşumundaki etkisi, etiketleme kuramının yine bir başka öncülü olarak görülen Erving Goffman'ın ünlü *Tımarhane* (*Asylum*) ve *Damga* (*Stigma*) çalışmalarında da ön plana çıkan bir konu olmuştur. Goffman "total kurumlar" olarak adlandırdığı, içinde barınan kişilerin dış dünyayla etkileşimini belirli şekilde sınırlaması veya tamamen yasaklaması itibariyle diğer sosyal kurumlardan ayrılan akıl hastanesi ve hapishane gibi kurumlardaki kişilerin kimlik oluşumunda söz konusu kurumda barınıyor olmalarının etkileri üzerinde durmuştur. Buna göre örneğin mahkumlar, suçlarının niteliğinden bağımsız olarak hapishane çalışanları tarafından bütün suçluları kapsayan tek bir kimlik altında tanımlanırlar. Yani mahkumun kimliğinde belirleyici olan unsur işlediği suç değil, hapishaneye düşmüş insanlara atfedilebilecek bütün niteliklere işaret eden ve bütün mahkumlara isnat edilen bir damgadır (Goffman, 1961: 4, 84-85). Goffman diğer çalışmasında damgalanmış bireylerin bu durum karşısında üzerlerindeki damgayı "yönetmek" (*management*) ve kimliklerinin parçası haline gelen bu durumla mücadele etmek için hangi stratejileri uyguladıklarını ortaya koymaya çalışır (Goffman1968).

Sapkın davranış ile buna verilen sosyal tepkilere dair değerlendirmeleri işlevselciliğe alternatif bir sapkınlık sosyolojisi programı oluşturmak adına kullanan isim Kitsuse (1962) olmuştur.[5] Modern toplumlarda giderek artan farklılaşmanın davranış biçimlerine olan toleransı da gruplar ve kurumlar açısından farklılaştırdığını ve bu bağlamda belirli davranış biçimlerinin toplumun bütünü tarafından aynı normatif çerçevede değerlendirildiğini varsaymanın imkansız olduğunu iddia eden Kitsuse, bu şartlar altında geçerli bir sapkınlık sosyolojisi kuramının davranışları sapkınlık olarak tanımlayan ve bunlara yönelik yaptırımların uygulanma biçimini örgütleyen etkileşim süreçlerine odaklanması gerektiğini söyler (Kitsuse, 1962: 256). Bu çerçevede sapkın davranış, ona gösterilen sosyal tepki çerçevesinde değerlendirilecektir.

1960'lı yılların sonlarında toplumun sapkın davranışlarla özdeşleştirilen damgalanmış kesimlerinin itirazlarının dile getirildiği karşı-kültür hareketleri (Ibarra, 2009: 84) ile birlikte etiketleme kuramı hızlı bir şekilde popülerleşmiş, ancak hem diğer sosyal bilimcilerce, hem de kuramın öncüsü olarak görülen isimlerce bazı açılardan eleştirilmiştir (bkz. Lemert, 1974; Becker, 1974). Etiketleme kuramının aslen bir kuram niteliği taşımadığı (Schur, 1969) veya davranışın kendisini ele almadığı için aslen bir sapkınlık kuramı olmadığı (Gibbs, 1966) yönünde görüşler dile

4 Frank Tannenbaum'un 1938 tarihli *Suç ve Topluluk* (*Crime and Community*) başlıklı kitabında yer alan *Kötülüğün Dramatize Edilmesi* (*Dramatization of Evil*) başlıklı metninin etiketleme kuramının gelişiminde Becker ve Lemert'in öncülü olduğu kabul edilmektedir. Becker görüşlerinin Tannenbaum'dan etkilenmiş olduğunu ifade etmiş olmasına rağmen Lemert bu anlamda bir etkilenme durumunu teyit etmemiştir (Barmaki, 2017: 257n).

5 Rains'e (1975) göre Lemert sapkınlığın nesnel bir ölçütü olduğu görüşünü reddetmediği için mevcut sapkınlık anlayışından Kitsuse'nin olduğu ölçüde bir kopmayı temsil etmemektedir.

getirilmiştir. [6] Kuramla ilgili sorunsallaştırılan bir başka mesele, siyasal açıdan kuramın temsil ettiği konum ile kuramın içeriği arasındaki tutarsızlık olmuştur. Örneğin Lizazos'a göre etiketleme kuramının "sapkın" olanı insanileştirme ve normalleştirme gibi bir eğilimi olmakla birlikte bu yaklaşım çerçevesinde yürütülen araştırmalar alışılageldik sapkın profili üzerinde durmaya devam ederek ve sapkın davranışın ortaya çıkmasında etkin olan iktidar sahibi kesimleri araştırma konusu dışında bırakarak sapkınlığa dair genel-geçer kabullerin yeniden üretilmesine katkı yapmaktadırlar (Liazos, 1972: 104, 109). Bunun yanı sıra etiketleme kuramı "ilerici" (*progressive*) siyaset çerçevesinde sapkınlığa karşı daha toleranslı bir yaklaşımı temsil etmekle birlikte sapkınlığın süreğenliğinin kaynağı olan yapısal nedenleri göz ardı etmekle (Mankoff, 1968: 116), sapkınlar ve kural koyucular arasındaki etkileşime odaklanırken bu etkileşim biçimini üreten "hakim kurumları" değerlendirme dışı bırakmakla eleştirilmiştir (Gouldner, 1968: 107; Thio, 1973:1).

Etiketleme kuramının göreceliliğe düşmekle eleştirilmesine neden olan nesnel şart ve ölçütleri kabul etmeme tercihi, kuram açısından operasyonel açıdan sorunlar yaratmıştır. Davranışın kendisinden ziyade ona gösterilen sosyal tepkinin ön plana çıkması, tepkiyle karşılanmayan bazı davranışları araştırmacının ufku dışında bırakmakta, ayrıca bazı davranışların bütün toplumlarda sapkınlık olarak değerlendirilme nedenini açıklayamamaktadır (Gibbs, 1966: 11). Araştırmacının tarafsızlığı ile açıklanabilecek bu durum, bir başka açıdan bakıldığında sapkınlık sosyolojisinin kullanım alanını sınırlandırmaktadır. Sembolik etkileşimciliğin öncülerinden Blumer sosyal sorunları nesnel olgular olarak ele alan görüşleri eleştirirken, bu yaklaşımların sorunları yalnızca sorun olarak addedildikleri vakit gözlemleyebilmekle eleştirir (Blumer, 1971: 299). Ne var ki Blumer'in üyesi olduğu ekolün ürünü olan etiketleme kuramı da aynı eleştiri karşısında zayıf kalmış, toplumun tanımlama sürecine odaklanırken sosyolojik bakışın sorunları tespit etme kapasitesini bir kenara bırakmıştır. Görecelilik eleştirisi ve bunun araştırmacıyı nereye konumlandırdığına dair tartışmalar, etiketleme kuramının geri planda kalıp inşacı sosyal sorunlar sosyolojisinin sapkınlık sosyolojisinin dışındaki alanlara odaklanmaya başladığı 1970'li yıllar ve sonrasında da yüzleşilmesi gereken bir mesele olarak yerini korumuştur.

4. İNŞACI YAKLAŞIM VE "ONTOLOJİK DALAVERECİLİK"

Etiketleme kuramının öncülerinden Kitsuse, 1970'li yıllarda Spector ile yaptığı çalışmalarla (bkz. Kitsuse & Spector 1973; Spector ve Kitsuse, 1973; Kitsuse ve Spector, 1975; Spector ve Kitsuse, 1977) sapkınlık sosyolojisi özelindeki tartışmaların dışına çıkarak daha kapsayıcı bir inşacı sosyal sorunlar sosyolojisi geliştirmeye çalışmışlardır. Sosyal sorunların önceki dönemlerde örgütsüzleşme, işlevsizlik, değer-çatışma ve etiketleme üzerinden yürütülen sosyolojik analizlerinin genel-geçer bir sosyal sorunlar sosyolojisi geliştiremediğini iddia eden araştırmacılar, bu yönde yeni bir program önermişlerdir. Merton'ın anomi kuramı olarak bilinen ilk versiyonuna (Merton, 1938) ek olarak "açık" ve "örtük" sosyal sorunlar ayrışması ile tadil edilmiş işlevselci çözümlemesi (Merton, 1976), aslen durum veya davranışların sosyal sorun olarak tanımlanmasında toplumun rolünü kabul etmektedir. Ancak Kitsuse ve Spector'un temel itirazı, Merton'ın sosyoloğa sosyal sorunun tanımlanmasında ayrıcalıklı bir rol vermesi ve sosyal sorunların ortaya çıkmasında belirleyici faktör olarak gördüğü işlevsizliğin tespitini sosyolojik bilginin repertuarında yeri olan teknik bir mesele olarak görmesidir. Bu kabul Merton'ın Kitsuse ve Spector'ın programının reddettiği yönü tercih etmesinin, yani sosyal sorunları oluşturan "sözde" (*putative*) koşulları nesnel koşullar olarak ele almasının zeminini hazırlar (Kitsuse ve Spector, 1973: 409-410).

Araştırmacıların önerdiği yeni program, sosyal sorunları oluşturan nesnel koşullar veya davranışlar yerine bunların sorun olarak tanımlanma süreçlerine odaklanmaları açısından değer-çatışma anlayışı ve etiketleme kuramı ile ortak bir noktadan hareket etmektedir. Ancak Kitsuse ve Spector'a göre her iki yaklaşım da sosyal sorunların inşasının toplumun değer yargılarından başladığını kabul etmenin radikal sonuçlarını göze alamayarak toplumsal tepkinin yanı sıra nesnel koşul ve davranışlardan bahseden "dengeli bir yaklaşım" önerme yoluna gitmiştir. Verdikleri bu ödün söz konusu iki yaklaşımı uzaklaşmaya çalıştıkları örgütsüzleşme ve işlevsizlik kavramsallaştırmalarının başladığı yere götürmüştür (Kitsuse ve Spector, 1975: 587-588; Kitsuse ve Spector, 1973: 413-414; Spector ve Kitsuse, 1973: 146). Dahası iki yaklaşım da sosyoloğun sosyal sorunların inşa sürecindeki rolünü göz ardı ederek, sosyal sorunların "tanımlanması sürecine odaklanabilmek için gereken mesafeyi sağlamakta

6 Spector'a göre etiketleme kuramının bir ekol olarak algılanmasının nedeni, sahip oldukları aykırı bakış açıları nedeniyle başka dergilerde yer bulamayan ve belli ortak yönleri olan bir grup çalışmaların 1960'lı yılların başında Becker'in editörlüğünü yaptığı, SSSP'nin yayını olan *Social Problems* dergisinde yayınlanmasıdır. Bu metinler kendi aralarında farklılıklara rağmen geriye yönelik okumalarda bir ekolün oluşturucu metinleri olarak kabul edilmiştir (Spector, 1976).

başarısız olmuşlardır" (Kitsuse ve Spector, 1975: 585). Kitsuse ve Spector'un önerdiği yaklaşım sosyal sorunları grupların bir takım durum ve davranış biçimlerine dair rahatsızlıklarını çeşitli şekillerde dile getirmeleri durumunda ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda sosyal sorunlar sosyolojisinin temel araştırma konusu sosyal sorunların "öznel unsuru", yani toplumun üyelerinin "varsaydıkları bir durumu bir sorun olarak tanımlamaları" sürecidir (Kitsuse ve Spector, 1973: 415). Diğer bir deyişle bu yeni program sosyal sorunların nesnel koşullarını önceki dönemde bu yönde yapılan girişimlerden daha kararlı bir şekilde bir kenara bırakmakta ve iddia sahibi grupların sorun "inşa etme" yönündeki faaliyetlerine odaklanmaktadır. Bu program doğrultusunda sosyal sorunları sabit olgulardan ziyade "olaylar silsilesi" olarak kavramsallaştırmak gerektiğini savunan araştırmacılar, tanımlama süreçleri ve iddia sahibi grupların faaliyetlerini, bazı öncü girişimlerden (Fuller ve Myers, 1941b; Blumer, 1971) ilhamla, sosyal sorunların bütünü için geçerli olduğunu iddia ettikleri bir "doğal tarih" (*natural history*) çerçevesinde ele almayı önerirler (Spector ve Kitsuse, 1973: 146). Bu sayede yeni inşacı yaklaşım, sorun olduğu iddia edilen durum veya davranışın kendisi veya ortaya çıkmasına neden olan yapısal faktörler yerine, doğrudan doğruya bunların bir sorun olduğunu iddia eden gruplara ve bunların karar alıcılarla ve diğer gruplarla etkileşimine odaklanan bir program olarak karşımıza çıkar.

İnşacı çerçeve sosyal sorunlar sosyolojisini sapkınlık ekseninin dışına çıkartmış ve 1970'li yıllarda ön plana çıkan bir takım yeni araştırma konularına doğrudan ya da dolaylı katkıda bulunmuştur. Bu dönemde sosyal sorunlar sosyolojisinde öne çıkan çalışmalar sapkınlık sosyolojisinden ziyade meslekler sosyolojisi ve sosyal hareketler sosyolojisi ile akrabalığı olan çalışmalar olmuştur.[7] Sosyal sorun kategorisinde yer alan durum ve davranışların tıbbın uzmanlık alanının konusu haline geçiş sürecini ortaya koyan medikalleşme kavramı bu dönemde ön plana çıkmış, bu çerçevede biçimlenen sosyal inşacı araştırmalar sapkın davranış kategorisinin dışında olan konuları sosyal sorun kategorisine taşıyarak araştırma programının bir parçası haline getirmişlerdir. Medikalleşme tartışmaları inşacı yaklaşımı bir yandan tıbbi bilginin sosyal kontrol amaçlı kullanımı, diğer yandan meslek alanlarının sorun olarak görülen alanların kategorizasyonu ve bunlarla alakalı yetkilendirme süreçlerine dair rekabet gibi konuları araştırmaların gündemine taşımıştır.[8] Bunun yanında daha önce Kitsuse ve Spector'ın (1973: 417) sosyal sorunlar ile sosyal hareketler arasında var olduğuna işaret ettikleri yakınlık, bu iki alanı bir arada ele alan yaklaşımlarda somutlaşmıştır. Örneğin, sosyal sorunların oluşumunda "gerçekliğin öznel inşasının" sosyal sorunları oluşturan nesnel koşullardan daha belirleyici olduğu ve sosyal sorunların "kişi veya grupların kendi çıkarları çerçevesinde kamuoyunu ve gerçekliğin kolektif tanımlarını etkileme girişimlerinin" sonucunda oluştuğu kabulden hareket eden Mauss sosyal sorunlar ve sosyal hareketler kuramını eş anlamlı olarak kullanır (Mauss, 1975: 11, 38).[9] Bunların yanı sıra hukuk ve asayiş uygulamalarının veya medyanın gerçekliği belli amaçlar doğrultusunda yeniden inşa ettiği iddiasından hareket eden ve aslen nesnelci kabullere dayanan araştırmalar da inşacılığı araçsal olarak kullanmışlardır. "Maske düşürücü (*debunking*) inşacılık" olarak tanımlanan ve "ahlaki panik" gibi kavramlar üzerinden yürütülen bu çalışmalarda temel hedef ortaya konan (veya körüklenmeye çalışılan) sosyal tepkinin, söz konusu tepkiye kaynaklık eden durum veya davranışlarla ilgili "gerçeği" yansıtmadığını ortaya koymaktır (Best, 1995; Goode ve Ben-Yehuda, 1994). Bu anlamda bu yaklaşım, sorunlara gösterilen sosyal tepkiye ve iddiada

7 Sumner (1994) sapkınlık sosyolojisinin 1970'lerin ortalarından itibaren sosyolojiye kuramsal katkı sağlayamaz hale geldiğini ve bu dönem sonrasında normları ihlal eden davranışlara yönelik çalışmaların ağırlıklı olarak kriminoloji alanına ait olduğunu iddia etmiştir. Sumner'dan bağımsız olarak sapkın davranışa dair sosyolojik araştırmaların sosyolojiye kuramsal ve metodolojik katkı yapan alanlardan izole hale geldiği iddiasını değerlendiren Berry, 1963-1993 arasındaki yayınlara dair yaptığı analizin sosyoloji yazınında suç ve sapmanın yerini koruduğunu gösterdiğini savunur ve bu iddiaların temelinde sosyoloji mesleği içerisinde uygulamalı alanlara karşı olan önyargının yattığını iddia eder (Berry, 1994: 6). Miller (vd.) ise 1975 sonrası dönemde sapkınlık sosyolojisinin önceki yıllarda ön planda olan isimlerinin başka alanlarda çalışmaya yöneldiklerini, yine 1975 sonrasında alanda en çok atıf alan çalışmaların çoğunlukla kriminologlara ait olduğunu söyler (Miller, vd. 2002: 43, 48). Sapkınlık sosyolojisinin ölümünü ilan eden çağrıları abartılı bulduğunu söylemeyen Goode ise alanda uzun süredir kuramsal bir yenilik olmadığını kabul etmekte, ancak bu durumu genel anlamda sosyoloji disiplininin alana tutarlılık veren kuramsal bir çekirdekten yoksun olmasına bağlamaktadır (Goode, 2002: 116).

8 Medikalleşme çalışmalarında bu temalar genellikle birbirleriyle ilişkili olarak ele alınmıştır. Doktorluk mesleğinin özerkliği, bu mesleğin uzmanlık sahasına dahil edilen konular üzerinde karar vericilik anlamında bir tahakküm imkanı sağlamakta (Freidson, 1970), bu tahakküm "sosyal sorunların bireyselleştirilmesi" ve "sapkın davranışın siyasallıktan çıkarılması (*depoliticization*)" üzerinden bir sosyal denetim aracı olarak kullanılmaktadır (Conrad, 1975: 19). Zola'ya göre bu sonucun ortaya çıkış nedeni sosyal yaşamın örgütlenmesinde "teknolojik ve bürokratik sistemlerin" hakimiyetinin artması ve bunun sonucunda uzmanlara olan bağımlılığın zorunlu hale gelmesidir (Zola, 1972: 487). Medikalleşme tezinin sağlığa birey ölçeğinde yaklaşan tıbbi modelin ön plana çıkmasına yönelik bazı eğilimleri abarttığını söyleyen Strong (1979) ise bu çarpıtmanın sosyoloji disiplininin sağlık alanında kendi hakimiyet alanını genişletme çabasından kaynaklandığını iddia eder.

9 Bu yaklaşım 1970'li yıllarda çeşitli alanlarda yürütülen feminist mücadelenin işleyişi ve sonuçlarına dair değerlendirmelerde karşılık bulmuştur. Cinsel saldırı olaylarında kurbanı suçlayıcı bakış açısının karşısında bunu bir sosyal sorun olarak yeniden tanımlamaya yönelik girişimlere (McNickle Rose, 1977); kişilerin özel alanıyla ilişkili bir durum olarak görülen kadına karşı şiddeti kamusal düzlemde tartışılan bir sorun haline getiren sosyal hareketlere (Tierney, 1982); ve menopozun östrojen kullanımıyla tedavi edilebilecek bir hastalık olarak tanımlanması karşısında bunu yaşlanma sürecinin doğal bir adımı olarak tanımlama mücadelesine (McRea, 1983) dair çalışmalar bunlara örnek olarak verilebilir.

bulunma süreçlerine odaklanmakla birlikte inşacılıktan ayrışmaktadır.[10] Best bu yaklaşımları bazı sorunların gerçek olduğunda ısrar eden ve yalnızca yanlış olan inançların sosyal olarak inşa edildiğini varsayan bir tür kaba (*vulgar*) inşacılık olarak tanımlar (Best, 2018: 59).

Sosyal inşacılığın bu kullanımlarında da görüldüğü üzere, Kitsuse ve Spector her ne kadar sosyal sorunlar üzerine araştırma yapan sosyoloğun iştirakçi olmasına itiraz etmiş olsa da, ortaya koydukları program doğrudan ya da dolaylı olarak daha angaje formülasyonların yolunu açmıştır. Buradaki sorun inşacı programın öznelcilik vurgusuna karşın, nesnelci unsurların inşacı analizin içine sızmasıdır. Bu konuyu sosyal sorunlar sosyolojisinin gündemine en etkili şekilde taşıyan tartışma, Woolgar ve Pawluch'un (1985) ortaya koyduğu "ontolojik dalaverecilik" (*ontological gerrymandering*) eleştirisi çerçevesinde gerçekleşmiştir. Woolgar ve Pawluch temel olarak inşacı yaklaşımları "seçici gerçekçilik" uygulamakla eleştirirler. Buna göre sosyal sorunların toplumsal olarak inşa edildiğini söyleyen yaklaşımlar öncelikle konu edindikleri belli bir olgu veya durumu tanıtıp bunlara yönelik ortaya konan farklı değerlendirmelere değinmekte; ardından bu farklı değerlendirmeleri doğuran tarihsel, toplumsal veya kültürel etkenleri analiz etmektedirler. Yazarlara göre buradaki anahtar sorun inşacı yaklaşımların ele aldıkları olgu veya duruma dair yapılan tanımlama ve değerlendirmelerin bu etkenlere göre biçimlendiğini, yani göreceli olduğunu savunmaktayken, olgu ve durumların kendisini toplumsal belirlenimden muaf tutmalarıdır. İnşacı analizlerde ele alınan olgu veya durumları birer sosyal sorun olarak inşa eden tanımlamaların ve sınıflandırmaların söz konusu olgu veya durumlara dışsal olan etkenlerce belirlendiği kabul edilmekteyken, aynı olgu veya durumların ontolojik statüsü sorunsallaştırılmaz (Woolgar ve Pawluch, 1985: 215-216).[11] Woolgar ve Pawluch'un eleştirisi, ortaya konulduğu dönem sonrasında sosyal sorunlar sosyolojisi yazınında sürekli gündemde kalmış, inşacı yaklaşımı benimseyen araştırmacılar bir şekilde ontolojik dalaverecilik eleştirisine cevap vermek durumunda kalmışlardır. Öte yandan yazarlar ortaya koydukları eleştirinin tek bir şekilde okunmasına karşı çıkmaktadırlar. Zira ontolojik dalaverecilik eleştirisi inşacı sosyal sorunlar sosyolojisinin kendi programının dayandığı göreceliliği hakkıyla uygulayamaması şeklinde okunabileceği gibi, sadece sosyal sorunlar sosyolojisi bağlamında değil, sosyolojinin geneli için geçerli olan bir kaçınılmazlığa da işaret eden bir değerlendirme olarak görülebilir. Yazarlara göre seçici gerçekçilik, farklı kuramsal yaklaşımların üst üste çakıştırılması anlamında bir hata olmaktan ziyade "nesnel olgular ve bu olguların temsillerini" barındıran bütün sosyolojik analiz biçimlerinin bir şekilde barındırması gereken bir gerilime işaret etmektedir (Woolgar ve Pawluch, 1985: 224).[12]

Best inşacı yaklaşımların ontolojik dalaverecilik eleştirisi karşısındaki tutumlarını iki gruba ayırır. Buna göre Kitsuse'nin dahil olduğu fenomenolojik kanat bu eleştiri karşısında "mutlak (*strict*) inşacılık" olarak tanımladığı yaklaşımı takip ederek inşacı sosyal sorunlar programının nesnel koşulları tamamen reddeden çizgisini korumaya yönelik önlemler alma çağrısında bulunmuştur (Best, 2018: 55). İnşacılığın içerisindeki sembolik etkileşimci kanat ise sosyal yaşama dair değerlendirmelerin gerçekliğe dair bir takım varsayımlara dayanmadan yapılamayacağı görüşünden hareket ederek Best'in "bağlamsal (*contextualist*) inşacılık" olarak tanımladığı yaklaşımı benimser. Bu yaklaşımda Woolgar ve Pawluch'un inşacı yaklaşımların içine sızdığını iddia ettikleri nesnel unsurlar

10 Hall (vd.) (1978) tarafından yürütülen ve İngiltere'de gasp suçlarının hukuki süreçlerde ve medyada ele alınış biçimini inceleyen çalışma bu tarz araştırmaların bir örneğidir. Yazarlara göre hukuk, asayiş kuvvetleri ve medya var olan bir durumu yeniden tanımlamak suretiyle "suçun sosyal gerçekliğini" hakim ideolojinin ve iktidar sahibi grupların beklentileri çerçevesinde otoriter bir sosyal kontrol mekanizması oluşturmak amacıyla yeniden inşa etmektedir. Yazarlar 1970'ler öncesi dönemde gaspın suç istatistiklerinde diğer hırsızlıklardan ayrı bir kategori olmaması nedeniyle bu konudaki artış istatistiklerinin geriye yönelik olarak inşa edildiğini söylerler (Hall vd., 1978: 5-6). Bu nokta, ahlaki panik analizlerinin inşacılıkla ilişkisi açısından önemlidir. Zira bilindiği üzere inşacı sosyal sorunlar sosyolojisinin öncüsü olan etiketleme yaklaşımında sapkın davranışların tanımlanma sürecine odaklanılmasının önemli unsurlarından birisi resmi istatistiklerin bağımlı değişken olarak kabul edilmesidir (bkz. Kitsuse ve Cicourel, 1963: 135). Hall (vd.) de istatistiklere dair kuşkucu bir yaklaşımı dile getirir. Yazarlar resmi istatistiklerin "yüzer-gezer ve tartışmalı izlenimleri katı ve tartışma götürmez sayılar zeminine oturtmak" suretiyle "ideolojik bir işlev" yerine getirdiklerini savunurlar (Hall vd., 1978: 9). Öte yandan burada ortaya konulan analiz, betimlemenin ötesine geçerken, analiz edilen "gerçek" veya "sözde" sorunun tanımlanma sürecinde iştirakçi bir pozisyon alarak inşacılığın dışına çıkar. Thibodeaux'nun maske düşürücü yaklaşımlarla ilgili genel değerlendirmesinde de söylediği üzere buradaki fark bu çerçevedeki analizlerin temelinde nesnelci kabullerinin olması ve yalnızca kendi hipotezlerini desteklemeyen durumların toplumsal olarak inşa edildiğini savunmalarıdır (Thibodeaux, 2014: 833).

11 Burada ortaya konulan görüş daha önce Woolgar yaptığı ve sosyal sorunların yanı sıra bilim sosyolojisi ve medya çalışmaları gibi alanlardaki inşacı yaklaşımları da kapsayan genel bir değerlendirmede ifade edilmiştir (Woolgar, 1983). Woolgar, sosyal bilimlerdeki inşacılığı ifade ettiğinden farklı bir şeyi söylemek isteyen "ironik" bir bakış açısı olarak tanımlar. Dahası, inşacıların "-den ziyade" (*rather than*) ve "aslında" (*actually*) gibi sıklıkla kullandıkları ibareler, savunur gibi göründükleri göreceliliklerinin altında yatan gerçekçiliklerini ele vermektedir (Woolgar, 1983: 248-252).

12 Lemert etiketleme kuramına dair eleştirel değerlendirmelerini sosyolojinin geneli için genişletirken benzer bir noktaya temas eder. Buna göre sosyolojinin temel sorunlarından birisi, insanların bir yandan yaptıkları tercihlerle etkiledikleri şartlardan aynı zamanda etkileniyor olduğu gerçeğini kabul ettiğimiz vakit, bu kabule ters düşmeyecek şekilde "sembolik sistemler, sosyal sistemler ve fiziksel sistemler arasında" nasıl bağlantı kurulabileceği açmazıdır (Lemert, 1974: 458).

araştırmalarda belirleyici bir konuma sahip değildir. Bağlamsal inşacılığın temel hedefi yeniden tanımlama süreçlerini bu girişimleri sosyal bağlamlarına oturtmak suretiyle kavramaktır (Best, 2013: 242; Best 2018: 56). Thibodeaux'ya göre mutlak inşacılık "iddiada bulunma sürecini etkileyen tüm olası nedenlerin iddiada bulunma etkinliğinin parçası olduğunu" söyleyerek analizine ampirik bir altlık oluşturamamakta; bağlamsal inşacılık ise bağlamsal faktörleri sosyal sorunları oluşturan esas nedenler olarak kabul ederek iddiada bulunma süreçlerini gölge fenomen (*epiphenomenon*) konumuna indirgemektedir (Thibodeaux, 2014: 831). Ibarra'nın da (2019: 201) dediği gibi sosyal sorunların inşacı çerçeveden ele alınmasına dair bütün bir tartışmaların temelinde "sosyolojinin amacının ne olduğu" sorusu yatmaktadır.

5. SOSYOLOJİK BİLGİNİN KULLANIM ALANLARI AÇISINDAN İNŞACILIK

Sosyolojik bilginin kullanımına dair klasik tartışmalarda "mühendislik modeli" ve "Aydınlanma modeli" arasında bir ayrım yapıldığı görülmektedir. Sosyolojik bilginin mühendislik modeli çerçevesinde kullanımını ön plana çıkaran yaklaşımların temel ve uygulamalı araştırma arasında daha belirgin bir ayrım yaptığını söyleyen Janowitz'e göre mühendislik modelinde temel araştırma, uygulamaya yönelik hipotez ve önerme üretecek şekilde örgütlenmektedir. Sosyologların sayıca daha geniş kesiminin istihdam edildiği uygulamalı araştırma alanlarında çalışan sosyologlar ise veri toplama ve siyasa-yapıcılar ile diğer profesyonellerle iletişim kurma görevlerine odaklanmaktadırlar (Janowitz, 1969: 309). Bu model içerisinde, sosyolojik bilginin alıcısı ve sosyoloğun müşteri karşısındaki konumu çerçevesinde üretilen bilgiye farklı işlevler yüklenmektedir. Abrams (1985) mühendislikçi modeli üretilen bilginin siyasa-yapımı bağlamında daha otoriter konumda olduğu "siyasa bilimi" (*policy-science*) anlayışı ile sosyoloğun daha ziyade tekniker konumunda olduğu "sosyo-teknik" (*socio-technics*) anlayış olarak ikiye ayırır. Temel ve uygulamalı araştırma arasındaki ilişkiyi daha fazla vurgulayan Aydınlanma modelinde ise sosyolojik araştırmanın amacı, hizmet verilen belirli bir müşteriye veya siyasa-yapım süreçlerine yönelik nihai cevaplar vermekten ziyade sorunların çözümünü kolaylaştıracak olan düşünsel bir altyapı sağlamaktır (Janowitz, 1969: 312, 314). Bu modelde araştırma ile siyasa üretiminin işleyiş biçimi arasında temel bir uyuşmazlık olduğu,[13] bu iki alanı örtüştürmenin olumsuz sonuçlar doğuracağı yönünde bir kabul vardır (Wittrock, 1991: 338).[14] Abrams, Aydınlanma modelini de ikiye ayırır. Bunlardan birincisi bilinmez olanı bilinir hale getiren ve yanılsamaları ortadan kaldıran, ancak üretilen bilgi doğrultusunda eyleme geçmeyi siyasi bir mesele olarak gören ve bu işi başkalarına bırakan "açıklığa kavuşturma" (*clarification*) anlayışıdır. İkincisi ise üretilen bilgiyi eyleme yönelik kullanmanın siyasi niteliğini kabul eden, ancak bilgiyi bu yönde kullanmaktan çekinmeyen "savunuculuk" (*advocacy*) yaklaşımıdır (Abrams, 1985: 183-185).

Sosyolojinin kullanımına dair görece yakın zamanlarda tartışma konusu olan bir başka formülasyon Burawoy'ın (2005) "kamusal sosyoloji" çağrısında karşımıza çıkar. Burawoy, sosyolojinin ürettiği bilgi türleri ve sosyolojik bilginin hedef aldığı kullanıcıyı göz önünde bulundurarak bir tipoloji oluşturmaya çalışır. Sosyolojik bilginin birinci türü, disiplinin zaman içerisinde geliştirdiği teknik kapasite çerçevesinde üretilen araçsal bilgidir. Burawoy araçsal sosyolojik bilginin akademik alana yönelik olarak üretildiği türünü "profesyonel sosyoloji" olarak tanımlarken, akademi-dışı alıcılara yönelik üretilen türünü "siyasa sosyolojisi" olarak adlandırır. Sorun çözmeye yönelik teknik bilgi üretiminden ziyade akademi ve akademi-dışı çevrelerle sosyolojik bilginin ürettiği bilginin içeriğine yönelik diyalog kuran sosyolojik bilgi türü ise dönüşlü (*reflexive*) bilgidir. Burawoy bu bilgi türü içerisinde akademiye yönelik bilgi üreten kanadı "eleştirel sosyoloji" olarak, akademi-dışına yönelik bilgi üreteni ise "kamusal sosyoloji" olarak tanımlar (Burawoy, 2005: 9-11). Bu tipolojide önemli nokta, "her sosyoloji tipinin diğerleriyle olan ilişkisinden enerji, anlam ve hayal gücü devşirmesini sağlayan bir organik dayanışma" olduğu vurgusudur

13 Bu görüşü temsil eden yaklaşımlardan birisi "iki topluluk" (*two-communities*) kuramıdır. Bu kurama göre araştırmacılar ve siyasa-yapıcılar "birbirinden farklı ve sıklıkla çelişen değerler, farklı ödül sistemleri ve farklı diller" üzerine kurulu iki farklı dünyada yaşamaktadırlar (Caplan, 1979: 459). Öte yandan pozitivist ve akılcı karar alma yaklaşımlarını beslediği, ortaya konan politikaların teste tabi tutulan hipotezler gibi işlev gördüğü ve bu sayede araştırmacı ile siyasa-yapıcı arasında açık bir iş bölümünün oluşturulabileceği kabulüne dayanan görüşler de vardır (Albaek, 1991: 8).

14 Bu kabul, sosyal bilimlerin nesnellik şartlarının bir uzantısıdır. Ancak bu konuda kuram, uygulama ve eylem kavramlarının kullanımından kaynaklı bir karmaşaya dikkat etmek gerekmektedir. Hauser bu karmaşayı gidermek adına hem saf, hem de uygulamalı araştırmanın bilimsel faaliyet niteliğinde olduğunu, öte yandan eyleme yönelik siyasa-yapımının bu niteliğe sahip olmadığını hatırlatır. Hauser bu ayrımı vurgulamak ve siyasa-yapım süreçlerine yönelik sosyal bilimsel bilgi üretimini tanımlamak için "sosyal mühendislik" kavramını önerir (Hauser, 1949: 210). Kavram daha sonraki dönemde olumsuz çağrışımlar dolayısıyla gözden düşmüş, ancak sosyolojinin "somut sorunlarla" ilişki kurmasını sağlamak adına yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır (bkz. Turner, 2001). Sosyal bilimsel araştırmanın hususi olarak siyasa-yapımına yönelik olarak yeniden yapılandırılmasına yönelik bir başka klasik girişimde bu tarz araştırmalar "siyasa bilimleri" (*policy sciences*) başlığı altında toplanmıştır (bkz. Lerner ve Lasswell, 1951).

(Burawoy, 2005: 15). Burawoy farklı değerlere dayanmaları ve farklı kesimlere yönelik bilgi üretmelerine karşın birbirinden beslenen bu sosyoloji tipleri içerisinde kamusal ve eleştirel sosyolojiye özel bir işlev yükler: "Kamusal sosyolojinin siyasa sosyolojisinin vicdanı olduğu gibi eleştirel sosyoloji de profesyonel sosyolojinin vicdanıdır" (Burawoy, 2005: 10). Buradaki vicdan vurgusu, Buroway'ın kamusal sosyoloji programının sosyolojinin "ahlaki cesaretini" yeniden canlandırma (Burawoy, 2005: 5) girişiminin bir uzantısıdır. Bu nokta inşacı sosyal sorunlar sosyolojisinin hem sosyoloğun müdahil pozisyonda olmaması gerektiğini savunduğu için eleştirel sosyoloji ile, hem de akademi-dışı çevrelerle etkileşimden ziyade kuramsal tutarlılığı ön planda tutmasından dolayı kamusal sosyoloji ile arasındaki mesafenin sonuçlarını tartışmak açısından önemlidir.

Amerikan sosyolojisi içerisinde sosyal sorunlar sosyolojinin kuramsal ve kurumsal gelişiminin tarihi, sosyolojik bilginin niteliğine ve kullanım alanına yukarıda ifade edilen model ve programların nasıl uygulamaya konulduğuna dair zengin bir vaka sunduğu görülmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi bu alt disiplinin ABD'deki kurumsallaşma sürecinde belirleyici rol oynayan SSSP, Amerikan Sosyoloji Derneği'nin (ASA) soyut ve "saf bilim" modeline dayalı sosyoloji anlayışını eleştiren (Skura, 1976:15) ve derneğin "sosyolojinin insancıl hedeflerini unuttuğunu" savunan bir grup tarafından kurulmuştur (Perrucci, 2001: 159).[15] SSSP'nin kurucu isimlerinin ifadesiyle "sosyolojiyi elitlerin toplumu manipüle etmesinin aracı veya ezoterik-bilimci bir tarikatın (*cult*) mülkü" olmasına engel olma (Lee ve Lee, 1976: 5) hedefiyle yola çıkan bir yapı içerisinde sosyal inşacılığın (özellikle mutlak inşacı varyasyonunun) gelişmesinin dernek içerisinde rahatsızlık yaratması kaçınılmazdır. Zira sosyal inşacılık, araştırmacının ele aldığı sosyal sorunun oluşumuna müdahil olmasının yolunu kapattığı anda SSSP'nin kurucularının karşı olduğu mesafeli bilimci yaklaşımla benzer bir konuma kaymaktadır. Derneğe yakın dönemlerde başkanlık yapan isimlerin daha müdahil bir sosyal sorunlar sosyolojisi yönündeki çağrıları, inşacılığın önemli bir rol oynadığı bu soyutlaşmaya karşı olan direnişe işaret etmektedir. Burawoy'un kamusal sosyoloji çağrısıyla benzer bir yere konumlandırdığı sosyal adalet merkezli bir sosyoloji öneren Miller, bu anlayış çerçevesinde araştırmacıları aktivizm ve savunuculuk rollerinde yer almaya cesaretlendiren eylem odaklı bir sosyal sorunlar sosyoloji programı önerir (Miller, 2011: 3). Sosyal sorunların çözümünün devletten beklenemeyeceği bir noktaya gelindiğini ve gönüllülük esasına dayalı sivil toplum girişimlerinin çözümün ana aktörü konumuna geldiğini savunan Treviño ise bugüne kadar sosyal sorunların kökenini açıklama yönünde başarılı olmakla birlikte çözüm önerisi sunamayan yaklaşımlar yerine yeni bir sosyoloji önerir. "Hizmet sosyolojisi" (*service sociology*) olarak adlandırdığı bu anlayış, akademik sosyoloji ile sosyal sorunların diğer paydaşları arasında aracı bir konumda yer almaktadır (Treviño, 2012:2, 10, 12).

İnşacılığın daha müdahil bir sosyoloji arayışına yönelik bu çağrılarda kendisine yer bulma imkanı oldukça sınırlıdır. İnşacı yaklaşımın temsilcilerinden Best, sosyal sorunlar başlığı altında ele alınan konuların sosyoloji içerisinde merkezi konumda olmasına rağmen birçok diğer alt disiplin içerisinde bu konularda yürütülen çalışmaların "sosyal sorunlar" ifadesini bir kavram olarak kullanmadığını söyler. Dahası yine bu diğer alanlarda çalışan araştırmacılar sosyal sorunlar sosyolojisi içerisindeki kuramsal tartışmaları büyük oranda görmezden gelmektedirler (Best, 2018: 56, 59). İnşacılığa eleştirel olarak yaklaşan araştırmacılara göre bu göz ardı edilme hali, bu yaklaşımın kendi hatalarından kaynaklanmaktadır. SSSP'ye başkanlık etmiş bir başka isim olan Dello Bueno'nun inşacılığa verdiği hüküm, "bütün yatırımını özgün bir sosyal sorunlar sosyolojisi kuramı keşfetme girişimine yaparak kendi kendisini tarafsızlık konumuna sürgün ettiğini" yönündedir (Dello Bueno, 2015: 331). Pawluch'a göre ABD üniversitelerinde sosyal adalet vurgusu çerçevesinde "liberal ve eylem-odaklı" sosyolojinin ön planda olması inşacılığın geri planda kalmasının nedenlerinden birisidir. Ancak bu durum aynı zamanda inşacılığın mevcut koşullardaki arayışlara cevap verme becerisinin olmamasından kaynaklanmaktadır. Pawluch bir hakikat krizinin gündemde olduğu ve sosyolojinin hakikatten yana yer alması gerektiğini söylediği günümüz dünyasında inşacılığın "tarihin yanlış tarafında yer aldığını" iddia eder (Pawluch, 2019: 208-210).

Sosyal sorunlar sosyolojisinin gelişiminin erken aşamalarında sosyolojiye atfedilen kapsayıcılığın bilginin kullanımı anlamında yukarıda değinilen farklılaşmalardan kaynaklı sorunları bertaraf edeceğine inanıldığı görülüyor. Örneğin Hart'a göre sosyoloji, sosyal sorunlara kendi uzmanlık alanları çerçevesinde yaklaşan diğer disiplinlerden farklı olarak "entegre bir sosyal sorunlar bilimi" oluşturabilmesini sağlayan iki niteliğe sahiptir: Bunlardan birincisi kamuyu ve uzmanları sosyal sorunlara dair temel bilgiler konusunda bilgilendirme kapasitesine

15 SSSP de benzer şekilde derneğin bürokratikleşme ve somut sosyal sorunlara odaklanma perspektifini kaybetme eğiliminden dolayı sürekli tartışmalara gebe olmuş (Pfohl, 1990), hatta derneğin ASA'dan ayrışmasına benzer bir durum SSSP'nin bu eğilimlerini eleştiren bir grup araştırmacı dernekten ayrılarak İnsancıl Sosyoloji Derneği'ni (*Association for Humanist Sociology*) (Dolgon, 2022: 1).

sahip olması; ikincisi ise disiplinin istatistiği toplumsal olguları kavramada kullanma becerisiydi (Hart, 1923: 350). Bu değerlendirmenin Aydınlanmacı ve mühendislikçi modelleri kapsayan bir sosyoloji anlayışına dayandığı söylenebilir. Öte yandan bu erken dönem değerlendirmelerin sosyolojik araştırmanın nesnesine yönelttiği soruya karşılık aldığı cevabın sınırları karşısında duyarsız olduğu söylenemez. Bu noktada sosyoloji disipliner kimliğini oluştururken ürettiği bilginin vasfına dair bir tercih yapmak durumunda kalmış gibidir. İnşacı sosyal sorunlar anlayışının kaynaklarından olan değer-çatışma görüşünün temsilcilerinden Fuller "bir sosyal sorunun nedenlerine dair bilginin sorunu çözmediğini" (1937: 499) söyler. Fuller'a göre sosyal sorunların çözümünde değerler ve çıkarlar mutlak surette devreye girdiği için sosyal sorunların çözümüne dair "bilimsel bir çerçeve" sunma girişiminin başarıya ulaşacağının kuşkulu olduğunu iddia eder (Fuller, 1937: 500). Bu iddiayı ürettiği bilginin kullanım alanına dair sorumluluk almamak anlamında inşacılığa benzetmek bir yanılgı olacaktır. Zira burada mesele sosyolojinin değerden-bağımsız (*value-free*) bilgi üretme iddiasının bir uzantısıdır. İşlevselciliğin savaş-sonrası dönemdeki hakimiyetinden inşacı sosyal sorunlar sosyolojisinin 1970'lerdeki olgunlaşma dönemine kadarki süreçte sosyolojinin değerden bağımsız olması iddiası ve sosyolojik bilginin kullanımı açısından meydana gelen değişimi belirgin bir kırılma olarak değerlendirmek mümkün değildir. Epistemolojide Hume'dan mülhem "olan" – "olması gereken" ayrımının sosyal bilimlerde en bilinen formülasyonunu ortaya koyan Weber, ampirik olgularla değerler ayrımını sosyal bilimlerin nesnelliğinin temel şartlarından birisi olarak ele almış (Weber, 1949: 51), işlevselcilik de bu ayrımı kendi tarafsızlık iddiasının merkezine yerleştirmiştir (Wright ve Hilbert, 1980: 206). Tumin'e göre işlevselciliğin muhafazakarlığına ve statükoculuğuna dair değerlendirmeler karşısındaki temel savunularından birisi, araştırma konusu olan bir olgunun sosyal düzenin varlığını sürdürmesindeki rolüne dair değerlendirmelerin söz konusu olgunun veya mevcut düzenin olumlu veya olumsuz olduğuna yönelik bir değerlendirmeyle ilişkilendirilemeyeceğidir (Tumin, 1965: 381). İnşacı yaklaşımda ise araştırmacının araştırma nesnesi ile arasındaki mesafeye dair takınılan tutumun doğrudan doğruya ifade edilmeyen nesnellik ölçütünün dolaylı bir teminatı olduğu görülüyor. İki yaklaşım arasındaki fark, işlevselci sosyolojinin araştırmakta olduğu sosyal sorun üzerine söz söyleme yetkisini söz konusu problemin nesnel unsurlarına dayandırmasına karşın, inşacı sosyolojinin bu yetkiyi sorunun unsurlarının nesnelliği yönünde herhangi bir iddiada bulunmamak suretiyle garanti altına alabileceğini iddia etmesidir.

Sosyolojik bilginin sosyoloğun iştirakçi rolü reddetmesi haline uyarlanabilecek bir başka türü eleştirel sosyolojidir. İnşacı sosyal sorunlar sosyolojisinin programının sınırları çerçevesinde bakıldığında yeri olmadığı düşünülen eleştirel bakışın inşacılığa dair tartışmalarda belirgin bir yeri olduğu görülmektedir. Zira verili kabul edilen ve daha önce sorgulanmayan bir "gerçekliğin" belli süreçler sonucunda inşa edildiği iddiası, söz konusu gerçekliğin farklı şekilde de inşa edilebileceği sonucunu doğurmaktadır (Burr, 2015: 2; Hacking, 1999: 6-7). Diğer bir deyişle nesnel koşullar üzerine söz söylememe hali, nesnel olduğu kabul edilen durumlara dair bir değerlendirme yapılamayacağı anlamına gelmemektedir. Örneğin Gusfield'ın (1981) otomobil kazalarının nedenlerine dair araştırmalarda alkolün dışındaki etkenlerin göz ardı edilmesi üzerinde durmasının nedeni şüphesiz alkolün bir etken olduğu görüşünü reddetmesi değildir. İnşacı yaklaşımın kendisini taraf haline getirmeden sorun olarak tanımlanan olguların hangi süreçler sonucunda sorun olarak tanındığını ortaya koyma iddiası, örtük olarak hem iddia sahibi kesimlerin eğilimlerini, hem de söz konusu tanınma sürecinde rolü olan bürokratik ve profesyonel çevrelerin politik ve/veya ekonomik çıkarlarının bu süreçteki etkisini ortaya potansiyelini taşır. Zira, bu örnek çerçevesinde konuyu ele alırsak, trafik kazalarını bir sorun olarak görüp bunları azaltmaya yönelik araştırmalar yapmaya girişen otoritelerin alkol kullanımını önemli bir etken olarak tanımlayıp buna yönelik düzenlemeler yapmaları kamuoyunun dikkatini alkollü araç kullanma davranışına ve bu davranışı sergileyenlere yönlendirerek alkole erişimi düzenleyen yasalar, otomobil üreticilerinin güvenli araç kullanımı ile ilgili sorumlulukları veya güvenli yolların inşa edilmesiyle sorumlu kurumların kazalardaki payı gibi konuların görece geri planda bırakılması sonucunu doğurmaktadır (Gusfield, 1989: 434). Bu ve benzeri çalışmalar inşacı yaklaşımın maske düşürücülüğe yönelmeden, örtük bir eleştirellik potansiyeli taşıyan bilgi üretebileceğini göstermektedir.

Ancak bunun da ötesinde bilginin üretim amacı ile kullanım biçimleri arasında zorunlu bağlar olmadığını göz önünde bulundurulmalıdır. Bilimsel bilgiden faydalanma üzerinde duran yaklaşımların sosyolojinin mühendislikçi modeline daha yakın oldukları düşünüldüğünde sosyolojik bilgiye araçsallığı açısından bakmanın da yolu açılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Latour'un bilim ve teknolojiye dair dediği gibi "söylediklerimizin ve yaptıklarımızın kaderi sonraki kullanıcıların elindedir" (Latour, 1987: 29) ilkesini göz önünde bulundurmak

gerekir. Schneider, inşacı sosyal sorunlar sosyolojisini anlattığı öğrencilerine şaka yollu olarak aldıkları bilgiyi belirli bir konuyu sorun olarak inşa etmek isteyen iddia sahiplerine danışmanlık yapabileceklerini söylerken bu noktaya değinmektedir (Schneider, 2018: 16). Üretilen bilginin bu dolaylı kullanımı araştırmacının konu ve kuramsal çerçeve tercihinin altında yatan niyetten bağımsız olabilir. Burada sosyolog ve nesnesi arasındaki ilişki devreye girmektedir. Yine Schneider, ontolojik dalaverecilik eleştirisine dair bir değerlendirmesinde (1985) bu eleştirinin kısmen, inşacı çerçeveden konuya yaklaşan araştırmacıların iddia sahibi kesimlerin tanımsal faaliyetleri ile söz konusu olguya dair kendi tanımlamaları arasında bir ayrım yapmamalarından kaynaklandığını iddia eder. Bu, bir anlamda inşacı araştırmacının, daha sonra Ibarra ve Kitsuse'nin (1993) uyarısında işaret ettiği gibi nesnel koşullar karşısında yeterince tetikte olmamasının bir sonucudur ve sosyoloğun da toplumun bir parçası olmasından kaynaklanmaktadır. Schneider'e göre bu belirsizlik, hem sosyolojinin genelinde, hem de sağduyu açısından sosyal sorunların istenmeyen ve çözülmesi gereken olgular olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır. Bu algı, araştırmacı kendi tutumunu açıkça ifade etmediği anda devreye girerek sosyolojik bakış ile iddia sahibi kesimlerin tanımını birbiriyle örtüştürmektedir (Schneider, 1985: 233). Ancak sosyoloğun toplumun bir parçası olması gerçeği, yalnızca araştırmasının epistemik tutarlılığını bozan yanlışlara düşmesi sonucunu doğurmaz. Bu durum, Weinberg'in dediği gibi sosyoloğun ele aldığı sosyal sorunların varlığını sürdürmesi veya çözülmesi konusunda tamamen duyarsız olmasını imkansız kılmaktadır (Weinberg, 2014: 125-126). Dahası inşacılığın en mutlakçı formülasyonları dahi üretilen bilginin kullanım alanına dair bir sınır koymamaktadır. Sosyoloğun ele aldığı sorun karşısında iştirakçi olmasına konulan engel üretilen bilginin kullanım alanına dair değil, epistemik tutarlılığa dair bir düzenleme niteliğindedir.

6. SONUÇ

İnşacı yaklaşımın nesnel koşullara dair görüş bildirmekten kaçınması, bu çerçevede çalışmalarını yürüten araştırmacıların belirli konulara odaklanması sonucunu doğurmuştur. Rains etiketleme kuramına dair değerlendirmesinde bu çerçevede çalışmalarını yürüten araştırmacıların suç niteliği kazanan davranışların toplum tarafından yapılan ithamlar (*imputation*) olarak gösterebilmek için yalnızca yapılan ithamların dayanaksız olduğunu savunabilecekleri konuları analize tabi tuttuklarını söyler. Günümüzde genel kanaate göre nesnel bir gerçekliği olmayan cadılık "suçuna" dair araştırmalar veya çocuk suçlular ve akıl hastalığı gibi tartışmalı konuların etiketleme kuramcıları arasında popüler olması bu tercihin göstergeleridir (Rains, 1975: 6-7). "Sözde" sorun olma niteliği aşikar veya kabul edilebilir olan "güvenli" konuların tercihi, daha büyük sorunlar üzerinde konuşmaktan kaçınmanın bir yolu olarak görülebilir. Ancak burada sosyolojinin ele aldığı sosyal soruna dair söz söyleme yetkisinin dayanaklarının zayıflığını göz önünde bulundurmak gerekir.

Sosyal sorunlar sosyolojisinin söz söyleme yetkisinin dayanağı, yapacağı araştırmanın hedef ve sınırlılıkları işvereni tarafından belirlenmiş olan tekniker sosyolog veya belirli bir sosyal hareketin parçası olan savunucu sosyolog rolleri açısından önemli bir sorun olmayabilir. Ancak akademik sosyoloji içerisinde konumlanan araştırmacı için durum farklıdır. Sosyologlar ele aldıkları soruna farklı paradigmalar çerçevesinde yaklaşsa dahi, sorunların kendilerinden ziyade, onları kuşatan sosyal koşullara odaklanma konusunda ortaklaşırlar. Bunu yaparken araştırmacı ya inşacı yaklaşım çerçevesinde sorunun kendisi üzerine konuşmayı reddeder veya "zaten var olduğu" kabulünden hareket eder. Yukarıdaki tartışmalardan da anlaşılabileceği üzere bu rollerin hiçbirisi kesin sınırlara sahip değildir. Belli bir rolü oynayan araştırmacı her an başka bir role bürünebilir veya ürettiği bilgi başka bir alanda kullanılabilir. Burada üzerinde durulması gereken nokta, sosyal sorunlar sosyoloğunun kendisini bu roller içerisinde belirli bir yere konumlandırma kaygısını taşımasıdır. Ele aldığı sosyal sorunun nesnelliğini sorunsallaştırmayan araştırmacı, sorun üzerine söz söyleme hakkını büyük oranda yetki sahibi olarak görülen uzmanlarla veya toplumun geneliyle örtüşen bir perspektiften konuya yaklaştığı için alır. Ancak aynı araştırmacı, araştırdığı soruna dair konunun kabul gören uzmanlarıyla örtüşmeyen bir görüş dile getirdiği vakit haddini aşmakla veya konuyu kavrayamamakla suçlanacaktır.[16] Bu anlamda inşacı sosyal sorunlar sosyolojisinin tercih ettiği yolu, sosyolojik bakışın kendini bilgi nesnesi karşısında konumlandırmakta yaşadığı bu zorlukları aşmaya yönelik stratejik bir karar olarak değerlendirmek gerekir.

16 Gusfield kendisi ve diğer inşacı görüşlerin yer aldığı 1975 tarihli bir konferansta bir sosyal sorun olarak alkol kullanımını konu edinen görüşlerin bağımlılık konusunda çalışan bir psikiyatr tarafından (Griffith Edwards) "yaşanan acıları duymamak için kulağını tıkamakla" suçlandığını anlatır (Gusfield, 1981: 186).

Söz söyleme yetkisine dair bu kaygı göz önünde bulundurulduğunda inşacı sosyal sorunlar sosyolojisinin ürettiği bilginin kullanım alanına dair kuvvetli bir iddiasının olması da düşünülemez. Bilgiden faydalanma yazını açısından bakılırsa nesnel koşullar üzerinde durmayı reddetmesi ve resmi istatistikleri sorun inşa sürecinin parçası olarak görmesi gibi nedenlerden dolayı inşacılığın kullanılma ihtimali en zayıf olan alan siyasa-yapımı gibi görünmektedir. Öte yandan, doğrudan doğruya siyasa-yapımı odaklı çalışan araştırmacıların bulgularının da uygulamaya etkisinin dolaylı olduğu ve sıklıkla karar alıcılara fikir vermekten öteye gitmediği düşünüldüğünde (Weiss, 1977) inşacı yaklaşımın sunduğu perspektifin siyasa-yapım süreçlerinde doğrudan kullanılamaması bir sınırlılık olarak görülmemelidir. Eleştirel sosyoloji veya Aydınlanmacı sosyoloji modeli açısından bakıldığında ise inşacı yaklaşımın yine dolaylı bir kullanım alanı olduğu söylenebilir. Ancak inşacı yaklaşımın ele aldığı sorunlara dair daha üst ölçekli analiz yapmaya uygun bir kuramsal çerçeve veya kavram seti sunmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. İnşacı çerçeveden vazgeçmeden bu yönde bir sosyal sorunlar sosyolojisi geliştirmenin yolu, toplumlardaki iktidar mücadelelerinin belirli durumları sorun olarak inşa etmek isteyen kesimlerin rekabet şartlarını nasıl belirlediğini ortaya koyabilecek kuramsal araçlar geliştirmekten geçmektedir.

KAYNAKÇA

Abrams, P. (1985). The Uses of British Sociology, 1831-1981, *Essays on the History of British Sociological Research*, (Ed.: M. Bulmer), ss.181-204, Cambridge University Press, Cambridge.

Albæk, E. (1989). Policy Evaluation: Design and Utilization, *Knowledge in Society*, *2*(4), 6-19.

Barmaki, R. (2019). On the Origin of "Labeling" Theory in Criminology: Frank Tannenbaum and the Chicago School of Sociology, *Deviant Behavior, 40*(2), 256-271.

Becker, H. S. (1953). Becoming a Marihuana User, *American Journal of Sociology*, *59*(3), 235-242.

Becker, H. S. (1955). Marihuana Use and Social Control, *Social Problems, 3*(1), 35-44.

Becker, H. S. (1963). *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, Free Press, New York.

Becker, H. S. (1967). Whose Side Are We On?, *Social Problems*, 14(3), 239-247.

Becker, H. S. (1974). Labelling Theory Reconsidered, *Deviance and Social Control,* (Eds.: P. Rock ve M. McIntosh), ss.41-66, Tavistock Publications, London.

Berry, B. (1994). The Isolation of Crime, Law, and Deviance from the Core of Sociology, *The American Sociologist*, 25(2), 5-20.

Besnard, P. (1988). True Nature of Anomie, *Sociological Theory, 6*(1), 91-95.

Best, J. (1995). Constructionism in Context, *Images of Issues: Typifying Contemporary Social Problems*, Second Edition, (Ed.: J. Best), ss.337-351, Aldine De Gruyter, New York.

Best, J. (2013). Constructionist Social Problems Theory, *Annals of The International Communication Association*, 36(1), 237-269.

Best, J. (2018). Constructionist Studies of Social Problems: How We Got Here, and Where We Ought to Go, *Societàmutamentopolitica*, 9(18), 53-67.

Blumer, H. (1971). Social Problems as Collective Behavior, *Social Problems*, 18(3), 298-306.

Burawoy, M. (2005). For Public Sociology, *American Sociological Review,* 70(1), 4-28.

Burgess, E. W. (1953). The Aim of the Society for The Study of Social Problems, *Social Problems,* 1(1), 2-3.

Burr, V. (2015). *Social Constructionism,* Third Edition, Routledge, London.

Caplan, N. (1979). The Two-Communities Theory and Knowledge Utilization, *American Behavioral Scientist*, 22(3), 459-470.

Conrad, P. (1975). The Discovery of Hyperkinesis: Notes on the Medicalization of Deviant Behavior, *Social Problems*, 23(1), 12–21.

Coser, L. A. (1956). *The Functions of Social Conflict*, Free Press, New York.

Coser, L. A. (1971). *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context*, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., New York.

Dahrendorf, R. (1958). Out of Utopia: Toward a Reorientation of Sociological Analysis, *American Journal of Sociology*, 64(2), 115-127.

Davies, H.; Nutley, S.; ve Smith, P. (2000). Introducing Evidence-Based Policy and Practice in Public Service, *What Works? Evidence-Based Policy and Practice in Public Services*, (Eds.: H. T. O. Davies, S. M. Nutley ve P. C. Smith), ss.1-11, Policy Press, Bristol.

Davis, K. (1959). The Myth of Functional Analysis as a Special Method in Sociology and Anthropology, *American Sociological Review*, 24(6), 757-772.

Dello Buono, R. A. (2015). Reimagining Social Problems, *Social Problems*, 62(3), 331-342.

Dentler, R. A., ve Erikson, K. T. (1959). The Functions of Deviance in Groups, *Social Problems*, 7(2), 98-107.

Dolgon, C. (2022). The 2021 SSSP Presidential Address: Revolutionary Sociology—Truth, Healing, Reparations, and Restructuring, *Social Problems*, 69(4), 887-902.

Douglas, J. D. (1970). Deviance and Order in a Pluralist Society, *Theoretical Sociology: Perspectives and Developments*, (Eds.: J. C. McKinney ve E. A. Tiryakian), ss.367-401, Meredith Corporation, New York.

Erikson, K. T. (1962). Notes on the Sociology of Deviance, *Social Problems,* 9(4), 307-314.

Frank, L. K. (1925). Social Problems, *American Journal of Sociology*, 30(4), 462-473.

Freidson, E. (1970). *Profession of Medicine: A Study of the Sociology of Applied Knowledge*, Dodd, Mead & Company.

Fuller, R. C. (1937). Sociological Theory and Social Problems, *Social Forces*, 15(4), 496-502.

Fuller, R. C. (1938). The Problem of Teaching Social Problems, *American Journal of Sociology*, 44(3), 415-435.

Fuller, R. C., ve Myers, R. R. (1941a). Some Aspects of a Theory of Social Problems, *American Sociological Review*, 6(1), 24-32.

Fuller, R. C., ve Myers, R. R. (1941b). The Natural History of a Social Problem, *American Sociological Review*, 6(3), 320-329.

Gibbs, J. P. (1966). Conceptions of Deviant Behavior: The Old and the New, *Pacific Sociological Review*, 9(1), 9-14.

Goffman, E. (1961). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and other Inmates*, Anchor Books, New York.

Goffman, E. (1968). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Penguin Books, Middlesex.

Goode, E. (2002). Does the Death of the Sociology of Deviance Claim Make Sense?, *The American Sociologist*, 33(3), 107-118.

Goode, E., ve Ben-Yehuda, N. (1994). Moral Panics: Culture, Politics, and Social Construction, *Annual Review of Sociology*, 20(1), 149-171.

Gouldner, A. W. (1968). The Sociologist as Partisan: Sociology and the Welfare State, *The American Sociologist*, 3(2), 103-116.

Gouldner, A. W. (1971). *The Coming Crisis of Western Sociology*, Equinox Books, New York.

Gusfield, J. R. (1981). The Culture of Public Problems: Drinking-Driving and the Symbolic Order, Chicago: University of Chicago Press.

Gusfield, J. R. (1989). Constructing the Ownership of Social Problems: Fun and Profit in the Welfare State, *Social Problems*, 36(5), 431-441.

Hacking, I. (1999). *The Social Construction of What?,* Harvard University Press, Cambridge.

Hall, S.; Chritcher, C.; Jefferson, T.; Clarke, J. ve Roberts, B. (1978). *Policing The Crisis: Mugging, The State, and Law and Order*. London: Macmillan.

Hart, H. (1923). What is a Social Problem? *American Journal of Sociology*, 29(3), 345-352.

Hauser, P. M. (1949). Social Science and Social Engineering, *Philosophy of Science*, 16(3), 209-218.

Hazelrigg, L. E. (1986). Is There a Choice Between "Constructionism" and "Objectivism"? *Social Problems*, *33(*6), S1-S13.

Hillbert, R. A. (1989). Durkheim and Merton on Anomie: An Unexplored Contrast and its Derivatives, *Social Problems, 36*(3), 242-250.

Huaco, G. A. (1986). Ideology and General Theory: The Case of Sociological Functionalism, *Comparative Studies in Society and History*, 28(1), 34-54.

Ibarra, P. R. (2009). Problematic Sociality: Uncertainty and the Study of Social Problems, *The American Sociologist, 40*(1/2), 79-88.

Ibarra, P. R. (2019). Five Ways to Improve Constructionist Craft in Social Problems Inquiries: Notes from an Apprenticeship, *The American Sociologist*, 50((2), 195-203.

Janowitz, M. (1969). Sociological Models and Social Policy. *ARSP: Archiv Für Rechts-Und Sozialphilosophie/ Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, 55(3), 305-321.

Kitsuse, J. I. (1962). Societal Reaction to Deviant Behavior: Problems of Theory and Method, *Social Problems,* 9(3), 247-256.

Kitsuse, J. I. ve Cicourel, A. V. (1963). A Note on the Use of Official Statistics, *Social Problems,* 11(2), 131-139.

Kitsuse, J. I., ve Spector, M. (1973). Toward a Sociology of Social Problems: Social Conditions, Value-Judgments, and Social Problems, *Social Problems*, 20(4), 407-419.

Kitsuse, J. I., ve Spector, M. (1975). Social Problems and Deviance: Some Parallel Issues, *Social Problems*, *22(*5), 584-594.

Latour, B. (1987). *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*, Harvard University Press, Cambridge.

Lee, E. B., ve Lee, A. M. (1976). The Society for the Study of Social Problems: Parental Recollections and Hopes, *Social Problems*, 24(1), 4-14.

Lemert, E. M (1951). *Social Pathology*, Macgraw-Hill, New York.

Lemert, E. M. (1974). Beyond Mead: Reaction to Deviance, *Social Problems,* 21(4), 457-468.

Lerner, D. ve Lasswell, H. D. (Eds.) (1951). *The Policy Sciences: Recent Developments in the Scope and Method*, Stanford University Press, California.

Liazos, A. (1972). The Poverty of the Sociology of Deviance: Nuts, Sluts, and Perverts, *Social Problems*, 20(1), 103-120.

Mankoff, M. (1968). On Alienation, Structural Strain, and Deviancy, *Social Problems*, 16(1), 114-116.

Marks, S. R. (1974). Durkheim's Theory of Anomie, *American Journal of Sociology*, *80*(2), 329-363.

Mauss, A. L. (1975). *Social Problems as Social Movements*, J. B. Lippincott, Philadelphia.

McCrea, F. B. (1983). The Politics of Menopause: The "Discovery" of a Deficiency Disease, *Social Problems*, 31(1), 111-123.

McNickle Rose, V. (1977). Rape as a Social Problem: A Byproduct of the Feminist Movement, *Social Problems*, 25(1), 75-89.

Merton, R. K. (1938). Social Structure and Anomie, *American Sociological Review*, *3(*5), 672–682.

Merton, R. K. (1957). *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, New York.

Merton, R. K. (1976). Introduction: The Sociology of Social Problems, *Contemporary Social Problems*, Fourth Edition, (Eds.: R. K. Merton ve R. Nisbet), s.3-43, Harcourt, New York.

Miller, J. (2011). Presidential Address: Social Justice Work: Purpose-Driven Social Science, *Social Problems*, 58(1), 1-20.

Miller, J. M., Wright, R. A., ve Dannels, D. (2001). Is Deviance "Dead"? The Decline of a Sociological Research Specialization, *The American Sociologist, 32(*3), 43-59.

Ogburn, W. F. (1923). *Social Change with respect to Culture and Original Nature*, New York: B. W. Huebsch, Inc.

Olsen, M. E. (1965). Durkheim's Two Concepts of Anomie, *The Sociological Quarterly*, *6*(1), 37-44.

Pawluch, D. (2019). On the Unbearable Lightness of Being a Constructionist. *The American Sociologist*, 50(2), 204-219.

Perrucci, R. (2001). Inventing Social Justice: SSSP and the Twenty-First Century, *Social Problems*, *48(*2), s.159-167.

Pfohl, S. (1990). Re-Forming the SSSP: Questions of "Praxis", *The American Sociologist*, 21(4), 331-336.

Pope, W. (1975). Durkheim as a Functionalist, *Sociological Quarterly*, *16*(3), 361-379.

Rains, P. (1975). Imputations of Deviance: A Retrospective Essay on the Labeling Perspective, *Social Problems*, 23(1), 1-11.

Saram, P. A. (1979). The Significance of Max Weber's Writings to the Study of Deviance, *ARSP: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie/Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, 545-571.

Schneider, J. W. (1985), Defining the Definitional Perspective on Social Problems, *Social Problems*, 32(3), 232-234.

Schneider, J. (2018). The Challenges of Conceptualizing Social Problems, *The Cambridge Handbook of Social Problems*, Vol. 1, (Ed.: A. J. Treviño), ss. 3-21, Cambridge University Press.

Schur, E. M. (1963). Recent Social Problems Texts: An Essay-Review, *Social Problems,* 10(3), 287-292.

Schur, E. M. (1969). Reactions to Deviance: A Critical Assessment, *American Journal of Sociology*, 75(3), 309-322.

Scott, M. B., & Turner, R. (1965). Weber and the Anomic Theory of Deviance, *The Sociological Quarterly*, *6*(3), 233-240.

Skura, B. (1976). Constraints on a Reform Movement: Relationships Between SSSP and ASA, 1951-1970, *Social Problems*, 24(1), 15-36.

Spector, M. (1976). Labeling Theory in Social Problems: A Young Journal Launches a New Theory, *Social Problems*, 24(1), 69-75.

Spector, M., ve Kitsuse, J. I. (1973). Social Problems: A Re-Formulation, *Social Problems*, 21(2), 145-159.

Spector, M. ve Kitsuse, J. I. ((1977). *Constructing Social Problems*, Cummings, Menlo Park, CA.

Strong, P. M. (1979). Sociological İmperialism and the Profession of Medicine A Critical Examination of the Thesis of Medical Imperialism, *Social Science & Medicine. Part A: Medical Psychology & Medical Sociology*, 13A(2), 199–215.

Sumner, C. (1994). *The Sociology of Deviance: An Obituary*, Continuum, New York.

Sutherland, E. H. (1945). Social Pathology, *American Journal of Sociology*, 50(6), 429-435.

Thibodeaux, J. (2014). Three Versions of Constructionism and their Reliance on Social Conditions in Social Problems Research, *Sociology*, 48(4), 829-837.

Thio, A. (1973). Class Bias in The Sociology of Deviance, *The American Sociologist*, 8(1), 1-12.

Thomas, W. I. ve Znaniecki, F. (1927). *The Polish Peasant in Europe and America*, Volume 2, Alfred A. Knopf, New York.

Tierney, K. J. (1982). The Battered Women Movement and the Creation of the Wife Beating Problem, *Social Problems*, *29(*3), 207-220.

Treviño, A. J. (2012). The Challenge of Service Sociology, *Social Problems*, 59(1), 2-20.

Tumin, M. (1965). The Functionalist Approaches to Social Problems, *Social Problems,* 12(4), 379-388.

Turner, J. H. (2001). Social Engineering: Is This Really as Bad as It Sounds? *Sociological Practice*, 3(2), 99-120.

Waller, W. (1936). Social Problems and the Mores, *American Sociological Review*, 1(6), 922-933.

Weber, M. (1949). *The Methodology of the Social Sciences*, (Çev. E. A. Shils ve H. A. Finch), The Free Press, Illinois.

Weinberg, D. (2014). *Contemporary Social Constructionism*, Temple University Press, Philadelphia.

Weiss, C. H. (1977). Research for Policy's Sake: The Enlightenment Function of Social Research, *Policy Analysis,* 3(4), 531-545.

Wirth, L. (1940). Ideological Aspects of Social Disorganization, *American Sociological Review*, 5(4), 472-482.

Wittrock, B. (1991). Social Knowledge and Public Policy: Eight Models of Interaction, *Social Sciences and Modern States: National Experiences and Theoretical Crossroads,* (Eds.: P. Wagner; C. Hirschon; Weiss; B. Wittrock ve H. Wollmann), ss.333-353, Cambridge University Press, Cambridge.

Woolgar, S. (1983), Irony in the Social Study of Science, *Science Observed: Perspectives on the Social Study of Science*, (Eds.: K. D. Knorr-Cetina ve M. Mulkay), ss.239-266, Sage, London.

Woolgar, S., ve Pawluch, D. (1985). Ontological Gerrymandering: The Anatomy of Social Problems Explanations, *Social Problems*, 32(3), 214-227.

Wright, C., ve Hubert, R. E. (1980). Value Implications of the Functional Theory of Deviance, *Social Problems*, 28(2), 205-219.

Wright, C. W., ve Randall, S. C. (1978). Contrasting Conceptions of Deviance in Sociology: Functionalism and Labelling Theory, *British Journal of Criminology*, 18(3), 217-231.

Zola, I. K. (1972). Medicine as an Institution of Social Control, *The Sociological Review*, 20(4), 487–504.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.07.2024 **√Accepted/Kabul:** 12.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1508218
Research Article/Araştırma Makalesi

Tuncal, A. (2025). "Comparative Assessment of Financial Performance Among Air Navigation Service Providers", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 66, pp. 35-51.

COMPARATIVE ASSESSMENT OF FINANCIAL PERFORMANCE AMONG AIR NAVIGATION SERVICE PROVIDERS

Arif TUNCAL*

Abstract

The significant expansion of the aviation industry highlights the crucial need for financial resilience and strategic governance among stakeholders, particularly emphasizing the essential role of air navigation service providers (ANSPs). The aim of the study was to present a model for the assessment and comparison of the financial performance of seventeen ANSPs. The financial performance of the seventeen ANSPs was evaluated using nine financial ratios, with the combined scores subsequently analyzed using the TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) method over a five-year period (2018-2022). The study revealed that DSNA demonstrated resilience in the face of the crisis, whereas ENAIRE was unable to sustain its previous financial performance among the seventeen ANSPs over the past years. It is recommended that further analyses be conducted using a range of criteria, that financial strategies for crisis resilience be investigated, and that global aviation trends across regions be explored.

Keywords: *Air navigation service, Aviation, Financial performance, Multiple-criteria decision making, TOPSIS.*

JEL Classification Codes: *C02, G01, R42.*

HAVA SEYRÜSEFER HİZMET SAĞLAYICILARI ARASINDA FİNANSAL PERFORMANSIN KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRMESİ

Öz

Havacılık endüstrisindeki gelişme süreci paydaşlar arasında mali dayanıklılık ve stratejik yönetimin önemini vurgulamakta ve özellikle hava seyrüsefer hizmet sağlayıcıları (HSHS) öne çıkarmaktadır. Hava seyrüsefer hizmet sağlayıcıların finansal performansının değerlendirilmesi havacılık sektörünün genel direncini ve sürekliliğini değerlendirmek açısından önemlidir. Bu çalışmanın amacı, hava seyrüsefer hizmet sağlayıcıların finansal performansını karşılaştırmalı olarak incelemektir. Bu amaçla hava seyrüsefer hizmet sağlayıcıların finansal performansı dokuz finansal oranla beş yıllık dönemi (2018-2022) kapsayacak şekilde TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) yöntemi kullanılarak analiz edilmiş ve sıralanmıştır. Sonuç olarak DSNA'nın krize rağmen güçlü bir yapıya sahip olduğu, ancak ENAIRE'in geçmiş yıllardaki finansal performansını sürdüremediğini bulunmuştur. Gelecekteki çalışmalarda benzer analizlerin farklı kriterlerle daha detaylı olarak incelenmesi, kriz direnci için finansal stratejilerin araştırılması ve bölgeler arası küresel havacılık trendlerinin araştırılması önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Çok kriterli karar verme, Finansal performans, Hava seyrüsefer hizmeti, Havacılık, TOPSIS.*

JEL Kodları: *C02, G01, R42.*

*Dr., International Science and Technology University, Department of Aviation Systems and Technologies, Warsaw, POLAND.
e-mail: arif.tuncal@istu.edu.pl, (https://orcid.org/0000-0003-4343-6261)

1.INTRODUCTION

The aviation sector has undergone substantial advancements since the inception of its first commercial flight (Ryley, 2017; Spearman, 2006). Currently, the sector is entering a transformative phase with the integration of unmanned aerial vehicles (Erceg & Kilic, 2021; Konert & Kotlinski, 2018). This evolution positions the aviation industry as a crucial contributor to the global economy through its various components (Hasan et al., 2021; Maurice & Burleson, 2012). Aviation has been one of the first sectors to be influenced by various variables, including economic, political, and health-related factors, over the past few years (Caprian, Lom, & Caprian, 2023; Chattopadhyay, 2015). One of the key components of this sector, responsible for air traffic control, flight information services, and search and rescue operations (Abeyratne, 2012; Matus & Materna, 2021; Schmitt et al., 2016), air navigation service providers (ANSPs) play a critical role in ensuring the stability and sustainability of the aviation industry.

The majority of ANSPs are financed through two principal models: direct funding from user charges and indirect funding from governmental budgets or specific funds. The majority of ANSPs worldwide employ a combination of direct user charges and alternative sources for their financing (Tomova, 2016). It is of great importance for ANSPs to have a robust financial foundation. Furthermore, ANSPs are required to invest in high-tech infrastructure and maintain and update this infrastructure regularly (Papavramides & Molinari, 2002). Moreover, the employment of trained personnel and the implementation of continuous training programs have a significant impact on financial resources. Consequently, financial sustainability and effective resource management are foundational elements that shape the role of ANSPs within the industry (Arblaster, 2018; Materna, 2019; Ölçen & Alnıpak, 2023; Standfuss & Schultz, 2018; Tomova, 2017).

Commercial revenues play a significant role in the economics of European ANSPs, as the main sources of funding for these providers are the direct fees charged to airspace users (user-pay) for air navigation services, aligning completely with the recommendations outlined in ICAO Doc 9082 (Tomova, 2016). To facilitate this user-pay system, the European Organization for the Safety of Air Navigation (EUROCONTROL) plays a crucial role. As an intergovernmental organization comprising 42 member states and two observer states, EUROCONTROL functions as a pan-European entity dedicated to enhancing aviation safety across the continent. One of its key functions is operated through the Central Route Charges Office (CRCO), which collects en-route and aerodrome approach charges on behalf of ANSPs (Carreras-Maide, Lordan, & Sallan, 2020; Uslu & Cavcar, 2002). This centralized system makes the collection process easier and ensures that air navigation services in Europe are financed efficiently.

The increased competition in the aviation sector has prompted ANSPs to pursue a more competitive and efficient position in terms of financing, extending beyond the traditional scope of air traffic control services. ANSPs are engaging in significant commercial activities through structural changes (Tomova, 2016). However, the increasing prevalence of crises, particularly financial downturns, pandemic events, and political tensions, have resulted in significant economic challenges for ANSPs, as have other components of the sector in recent years (Bilotkach et al., 2015; Ölçen & Alnıpak, 2023).

In this context, the periodic analysis of financial performance by ANSPs is of significant importance. The assessment of financial performance represents a pivotal stage in the process of understanding the status of the entity in question, identifying potential risks, and ensuring its future sustainability. A significant gap exists in the current literature regarding the application of analytical and model-based approaches to assess the financial performance of ANSPs. This gap may result in decision-makers and stakeholders in the sector being unable to assess the financial performance of ANSPs or anticipate future risks.

The study aims to address this gap by analyzing ANSPs' financial performance using a well-established method called the Technique for Order of Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS). The following section presented an analysis of the aviation sector's responses to financial crises, with a particular focus on the role of the TOPSIS method in financial assessment processes, supported by relevant literature. Subsequently, the application of the TOPSIS method to the analysis of ANSPs' financial performance was discussed. This analysis will contribute to a clearer understanding of ANSPs' financial performance and provide valuable insights for

stakeholders when making strategic decisions. Moreover, this research can serve as a basis for future studies aimed at ensuring the long-term stability of the aviation sector.

2.LITERATURE

2.1.Crisis in the aviation sector

The aviation sector has been subject to a series of crises throughout its historical development (Gürçam, 2022). Energy crises, economic downturns, terrorist attacks, and pandemics have resulted in considerable fluctuations within the sector. These crises are regarded as a significant economic risk factor within the aviation industry (Caprian, Lom & Caprian, 2023).

The 1973 oil crisis marked the first major crisis to affect the aviation sector (Randall, 2014). The 1973 oil crisis witnessed a sharp increase in oil prices, which caused challenges in fuel costs and operational expenses for airlines (Issawi, 1978). The United States, a dominant force in the aviation industry, faced economic challenges due to its reliance on foreign oil, leading to subsequent economic strain (Mork & Hall, 1980; Zulkifli & Haqeem, 2022). The financial issues caused by the oil crisis resulted in job losses and a significant decline in aircraft prices (Archibald & Reece, 1977). Furthermore, the crisis prompted changes to aviation business practices and a shift towards aircraft that consume fuel more efficiently (Gorham, Gross & Snipes, 1975).

The Iran-Iraq War (1980-1988) had a significant impact on the aviation industry, particularly in the region. This conflict, marking the second major crisis affecting aviation, led to a decrease in air travel due to safety concerns and a shift in the use of airpower by both countries (Bergquist, 1988).

The Gulf War of the early 1990s, which is regarded as another significant event in modern history, resulted in industry losses amounting to $10 billion (Rosen, 1995). This crisis significantly impacted the demand for air services, necessitating airlines to implement cost-cutting measures (Abeyratne, 2017; Ferguson et al., 1993; Mason, 2005; Mbemap, 2005).

The Asian Crisis of 1997-1998 influenced the patterns of air traffic in Southeast Asia and between this area and other global regions (Rimmer, 2000). The economic downturn in Asia had a detrimental impact on the growth prospects of numerous airlines in the region, prompting a shift in air transport policies towards greater openness (Chin, Hooper, & Oum, 1999). As with other crises, this event had a significant economic impact on the industry, leading to the implementation of cost-cutting measures (Oum & Yu, 2019; Sadi & Henderson, 2000).

The 9/11 terrorist attacks had a more immediate impact on the aviation sector in 2001 than other crises. There was an immediate 50% decline in airline passenger loads (Goodrich, 2002). Furthermore, the attack resulted in a temporary decline in air traffic, a reduction in airline revenue by over one-third, and the grounding of more than 10% of the U.S. commercial fleet (Karber, 2002). The 9/11 terrorist attacks directly resulted in a decline in demand for air transportation services and total losses to the U.S. economy ranging between $214.3 billion and $420.5 billion (Gordon et al., 2007).

The severe acute respiratory syndrome (SARS) virus caused a severe outbreak across the globe in 2003, resulting in a significant decrease in air travel (Karpinska, 2022). The outbreak resulted in a 2.6% reduction in global air travel, with a 68% decline in travel to Asia (Liu, Moss, & Zhang, 2011). The SARS epidemic had adverse effects on air passenger demand in both the short and long term (Chi & Baek, 2013). Additionally, it contributed to multiple airline bankruptcies and record losses in the aviation industry (Berry et al., 2004).

The 2008-2009 financial crisis had a significant impact on the aviation industry. This period was characterized by job losses, the collapse of financial institutions, and the loss of billions in savings, resulting in a global decline in production volumes alongside rising unemployment and inflation (Somchenko & Sulieimanova, 2020). In particular, the financial performance of companies in the aviation sector declined significantly as a result of the crisis, as evidenced by research studies (Chang, 2023; Dzikowska & Jankowska, 2012).

The 2020 global pandemic, caused by the SARS-CoV-2 virus, had a profound and far-reaching impact on the aviation sector (Sun, Wandelt, & Zhang, 2020). It stands as one of the most significant crises to affect the

industry throughout its historical trajectory. The pandemic resulted in a dramatic decline in air passenger traffic due to travel restrictions and limitations (Nizetic, 2020; Rupani et al., 2020). World passenger traffic collapsed with an unprecedented decline in history, as illustrated in Figure 1. In the first year of the pandemic, there was a 60% decrease in traffic volume compared to the previous year. Airlines incurred an approximate loss of USD 372 billion in gross passenger operating revenues (International Civil Aviation Organization [ICAO], 2024). In the subsequent years, a gradual recovery was observed. However, this led to significant revenue decreases and operational challenges for airline companies (Rahman et al., 2020). In response, airlines took urgent measures such as flight cancellations, fleet reductions, and staff layoffs. During this challenging period, the industry was confronted with the imminent bankruptcy of several airlines, which in turn necessitated the restructuring of others. This resulted in an extended recovery period (Akhter et al., 2022).

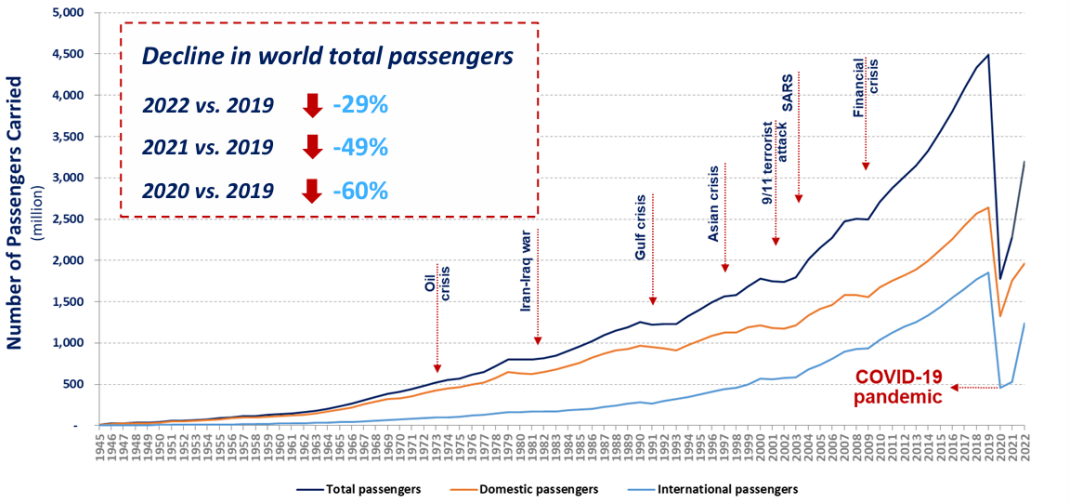

Figure 1: World passenger traffic evolution 1945 – 2022

Source: ICAO, 2024, p.5

2.2.TOPSIS method in financial performance analysis

Financial performance assessment is a process of decision-making among multiple choices (Wang, 2008, 2009). The Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS), a multi-criteria decision-making (MCDM) method that has gained considerable traction in various fields (Hwang & Yoon, 1981), represents a well-established approach for addressing decision-making with multiple alternatives (Zavadskas et al., 2010). Its applicability extends to the assessment of financial performance (Hsu, 2013; Söylemez, 2020).

Ertuğrul and Karakaşoğlu (2009) conducted an examination of 15 Turkish cement firms listed on the Istanbul Stock Exchange. Yılmaz and Konyar (2013) evaluated the financial performance of nine hospitality businesses from 2008 to 2011 using the TOPSIS method. Bulgurcu (2012) evaluated the financial performance of 13 technology firms listed on the Istanbul Stock Exchange between 2009 and 2011. Hsu (2013) employed a TOPSIS approach combined with factor analysis and entropy weighting to analyze the financial performance of Taiwan's 50 opto-electronic companies. In a further example, Çam et al. (2015) conducted a TOPSIS analysis on publicly traded textile companies in Borsa Istanbul from 2010 to 2013. Oral (2016) employed the TOPSIS to assess the financial performance of privately owned banks in Türkiye between 2012 and 2014. Temizel, Doğan, and Bayçelebi (2016) employed the TOPSIS to rank 34 companies according to their performance on 10 financial ratios as represented in the Corporate Governance Index. Balcı (2017) undertook an examination of the financial performance of 27 state university hospitals between the years 2014 and 2015. Orçun and Eren (2017) conducted an analysis of the financial performance of technology companies listed on the Borsa Istanbul from 2010 to 2015. Temür, İşer, and Temür (2017) conducted a study on the financial statements of ten retail trade businesses on the Borsa Istanbul from 2011 to 2016. Ouenniche, Pérez-Gladish, and Bouslah (2017) evaluated the financial performance of bankrupt and non-bankrupt firms on the London Stock Exchange from 2010 to 2014. Rahim et al. (2020) employed

the TOPSIS to rank Malaysian construction companies based on seven financial ratios. Ova (2021) analyzed the financial performance of Turkish deposit banks from 2012 to 2019 using the TOPSIS method. Müftüoğlu and Gerekan (2022) conducted a financial performance analysis of eight energy companies in the public sector between 2016 and 2020. Liew et al. (2024) developed a TOPSIS model to assess the financial performance of Malaysia's listed construction companies. Rana (2024) conducted a TOPSIS analysis on the financial data of top ESG-ranked firms from March 2020 to March 2023, utilizing seven key financial ratios.

Assessing financial performance using TOPSIS methods has been conducted in the aviation sector, similar to other industries. Wang (2008) assessed the financial performance of three leading Taiwanese airlines from 2001 to 2005 using 12 indicators with TOPSIS. Ömürbek and Kınay (2013) analyzed the financial data of two airlines for the year 2012 using TOPSIS. Avcı and Çınaroğlu (2018) ranked five European airlines (Turkish Airlines, Lufthansa, EasyJet, Air France-KLM, and Ryanair) based on their financial performance from 2012 to 2016 using TOPSIS. Dağlı (2021) considered the financial performance of seven airlines that ranked in the top 10 in Europe in terms of passenger numbers in the second quarter of 2019, the fourth quarter of 2019, and the second quarter of 2020 using TOPSIS. Teker, Teker, and Polat (2022) analyzed and ranked the financial performance of the top 11 global airlines for the periods of 2019-2021 (Covid era), categorizing them as US Airlines, European Airlines, and Chinese Airlines.

In order to compare ANSPs, a comprehensive dataset of both operational and financial parameters is required for each ANSP included in the benchmarking process; financial parameters may be used for comparative analysis in addition to operational metrics (Standfuss & Schultz, 2018; Standfuss et al., 2022). Data Envelopment Analysis (DEA) serves as an effective method in operational comparisons, with the recommendation that not all ANSPs should be included in the analysis and that financial inputs and outputs should be excluded from the model (Standfuss et al., 2024). Building on the need for a structured approach to financial performance assessment, the use of TOPSIS in the study to assess the financial performance of ANSPs is based on its capability to handle multiple criteria and provide a clear comparative framework. Since financial performance involves various complex factors, TOPSIS enables the systematic ranking of ANSPs by comparing their financial outcomes.

3.DATA AND METHODOLOGY

Due to the nature of the study, informed consent or ethics committee approval was not required.

3.1.ANSPs included in the scope of the study

In the study, ANSPs shown in Table 1, which are EUROCONTROL members and have accessible financial data in EURO-based financial reports from the Performance Review Unit (PRU) for the years 2018-2022, were examined to ensure comparability. These ANSPs collectively served 54.94% of the air traffic in the EUROCONTROL region in 2022 (EUROCONTROL's Aviation Intelligence Unit [EUROCONTROL-AIU], 2024).

Table 1: ANSPs & Organizational/Corporate Arrangements

ANSP	State	Organizational & Corporate Arrangements
AirNav Ireland	Ireland	Joint-stock company (State-owned)
Austro Control	Austria	Limited liability company (State-owned)
DFS	Germany	Limited liability company (State-owned)
DSNA	France	State body (autonomous budget)
EANS	Estonia	Joint-stock company (State-owned)
ENAIRE	Spain	State-owned enterprise
ENAV	Italy	Joint-stock company (State-owned)
Fintraffic	Finland	State-owned enterprise
LGS	Latvia	Joint-stock company (State-owned)
LPS	Slovakia	State-owned enterprise

LVNL	Netherlands	Independent administrative body
MATS	Malta	Joint-stock company (State-owned)
NATS	United Kingdom	Joint-stock company (part-private)
NAV Portugal	Portugal	State-owned enterprise
Oro Navigacija	Lithuania	State-owned enterprise
skeyes	Belgium	State-owned enterprise
Slovenia Control	Slovenia	State-owned enterprise

3.2.Financial ratios used in the study

Nine financial ratios were used under the main topic of Income Statement, Balance Sheet, and Cash Flow Statement in the study.

Income statement:

Income statements show a company's earnings and spending for a year (EUROCONTROL-AIU, 2024). Revenue, EBITDA, and EBIT are the financial ratios used as income statements in the study.

Revenue: Revenue refers to income generated from regular business operations, encompassing items such as operating income, other operating income, and grants (EUROCONTROL-AIU, 2024). Revenue is an important indicator for evaluating financial performance using the TOPSIS method (Feng & Wang, 2000; İşseveroğlu & Sezer, 2015).

EBITDA (Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation, and Amortization): EBITDA is a measure of how much profit a company makes from its regular activities, without including interest, taxes, depreciation, and other non-cash expenses (EUROCONTROL-AIU, 2024). It is a popular financial performance metric in companies (Todorovic, Kalicanin, & Nojkovic, 2015).

EBIT (Operating income): EBIT measures how much profit a company makes from its operations before deducting interest and taxes (EUROCONTROL-AIU, 2024). It is a financial ratio used in TOPSIS performance assessment (Feng & Wang, 2000; Hasanloo et al., 2013; Wang & Hsu, 2004).

Balance sheet:

Balance sheets show a company's assets, debts, and shareholders' ownership at the end of the year. While the format of balance sheets is generally standardized in financial statements, there may still be some differences in how certain items are presented (EUROCONTROL-AIU, 2024). The study utilized the equity ratio, cash-on-hand days, and current ratio.

Equity ratio: The equity ratio compares shareholders' equity to total liabilities & equity, showing how much of a company's assets are funded by equity rather than debt, indicating its financial leverage (EUROCONTROL-AIU, 2024). The TOPSIS method analyzes equity ratio to determine company financial performance unique points (Fahami et al., 2019; Feng & Wang, 2000; İşseveroğlu & Sezer, 2015).

Cash-on-hand days: Cash-on-hand days measure how many days a company's operating expenses can be covered using its cash and equivalent reserves, indicating its liquidity and ability to cover expenses without relying on revenue (EUROCONTROL-AIU, 2024). Cash-on-hand days are used as criteria in the TOPSIS algorithm to evaluate financial performance (Feng & Wang, 2000; Hasanloo et al., 2013).

Current ratio: The current ratio compares a company's current assets to its current liabilities, showing its ability to meet short-term debts and obligations, serving as a liquidity measure (EUROCONTROL-AIU, 2024). The current ratio is a financial ratio utilized in the TOPSIS approach for evaluating financial performance (Fahami et al., 2019; Feng & Wang, 2000; Hasanloo et al., 2013).

Cash flow statement:

Cash flow statements show the movement of cash in and out of a company during the year. While the format of these statements is generally standardized in financial reports, there can still be differences in how specific items are presented (EUROCONTROL-AIU, 2024). The study utilized net cash flow, investing activities, and CAPEX ratio.

Net cash flow: Net cash flow from operating activities is the overall result of cash coming in and going out from regular business operations (EUROCONTROL-AIU, 2024). Net cash flow can be considered in evaluating financial performance, making the assessment more comprehensive in the TOPSIS (Deng, Yeh, & Willis, 2000; Feng & Wang, 2000).

Investing activities: Investing activities mean the money that comes in and goes out from buying and selling things like equipment, property, or investments (EUROCONTROL-AIU, 2024). Net cash flow from investing activities can contribute to performance assessment (Feng & Wang, 2001).

CAPEX (Capital Expenditure): Capex refers to the money spent on buying non-current assets, which is part of the cash flow from investing activities (EUROCONTROL-AIU, 2024). Capex is a financial metric used to measure financial performance (Abdel-Basset et al., 2020; Feng & Wang, 2000, 2021).

The sum of the coefficients of financial ratios should typically equal 1 to determine the overall effectiveness of each criterion (Bulgurcu, 2012). The criteria's weight values in the study shown in Table 2 were established according to input from two aviation finance experts. Given that revenue reflects the ability of a company to enhance its competitive strength and market share (Damodaran, 2012), is a crucial indicator of the financial performance of a company (Brealey, Myers, & Allen, 2014), and forms the basis of other financial ratios (Penman, 2013), the study assigned a higher coefficient to revenue compared to other financial ratios.

Table 2: Financial ratios, Codes and Weights for each section

Sections	Codes	Weights	Financial ratios
Income Statement (IS)	IS1	0.20	Revenue
	IS2	0.10	EBITDA
	IS3	0.10	Operating income (EBIT)
Balance Sheet (BS)	BS1	0.10	Equity ratio
	BS2	0.10	Cash-on-hand days
	BS3	0.10	Current ratio
Cash Flow Statement (CF)	CF1	0.10	Net cash flow
	CF2	0.10	Investing activities
	CF3	0.10	CAPEX

3.3.TOPSIS steps

This paper uses the following steps of the TOPSIS method, which is an accepted variation of multi-criteria analysis methods (Hwang & Yoon, 1981; Opricovic & Tzeng, 2004; Rahim et al., 2018). TOPSIS alternatives should be close to the best solution and far from the worst solution, using Euclidean distance to measure how close an alternative is to the optimal solution geometrically.

TOPSIS uses the best possible values for each attribute as the positive ideal solution and the worst possible values as the negative ideal solution. It calculates how far each alternative is from these ideal points. The chosen solution in TOPSIS should be the shortest distance from the positive ideal solution and the longest distance from the negative ideal solution. By comparing these distances, TOPSIS determines the priority order of alternatives (Chamodrakas, Leftheriotis, & Martakos, 2011; Dutta et al., 2019; Lai, Liu, & Hwang, 1994; Mahmudova, 2019). Before proceeding with the TOPSIS steps, a decision matrix is formed as shown below. The matrix provides the number of decision points (m) and the number of assessment criteria (n).

$$A_{ij} = \begin{bmatrix} a_{11} & \cdots & a_{1n} \\ \vdots & \ldots & \vdots \\ a_{m1} & \cdots & a_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Step 1: Normalizing the decision matrix

The normalized decision matrix (R_{ij}) is obtained using the elements of matrix A_{ij} and the following formula.

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^{m} a_{ij}^2}} \quad (2)$$

$$R_{ij} = \begin{bmatrix} r_{11} & \cdots & r_{1n} \\ \vdots & \ldots & \vdots \\ r_{m1} & \cdots & r_{mn} \end{bmatrix} \quad (3)$$

Step 2: Calculating the weighted normalized decision matrix

First, weight values (w_j) related to assessment criteria are determined ($\sum_{j=1}^{n} w_j = 1$). Then, the elements in each column of matrix R_{ij} are multiplied by the corresponding w_j value to create the weighted normalized decision matrix (V_{ij}) as shown below.

$$V_{ij} = \begin{bmatrix} w_1 r_{11} & \cdots & w_n r_{1n} \\ \vdots & \ldots & \vdots \\ w_1 r_{m1} & \cdots & w_n r_{mn} \end{bmatrix} \quad (4)$$

Step 3: Determining the positive ideal (A^+) and negative ideal (A^-) solutions

The positive ideal solution (A^+) set is constructed by selecting the maximum weighted column value in the V_{ij} matrix. Conversely, the negative ideal solution (A^-) set is formed by selecting the minimum weighted column value in the V_{ij} matrix.

$$A^+ = \{(max_i v_{ij} \,|j \in J), (min_i v_{ij} \,|j \in J')\} \quad (5)$$

$$A^- = \{(min_i v_{ij} \,|j \in J), (max_i v_{ij} \,|j \in J')\} \quad (6)$$

Step 4: Calculating the separation measures

The distance of each decision point from both the positive ideal solution (S_i^+) and the negative ideal solution (S_i^-) is calculated using the Euclidean Distance Approach to measure these distances accurately. These distances are then utilized to assess how much each decision point deviates from the ideal and negative ideal solution sets. The calculation of Ideal Separation (S_i^+) and Negative Ideal Separation (S_i^-) values is based on below formulas, allowing for an effective assessment of these deviations.

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^{n} (v_{ij} - v_j^+)^2} \quad (7)$$

$$(S_i^-) = \sqrt{\sum_{j=1}^{n} (v_{ij} - v_j^-)^2} \quad (8)$$

Step 5: Calculating the relative closeness to the ideal solution

The relative closeness of each alternative to the ideal solution (C_i^+) is calculated using the ideal and negative ideal separation measures. The criterion used here indicates the proportion of the negative ideal separation measure within the total separation measure. The calculation of the relative closeness value to the ideal solution is shown in the following formula.

$$C_i^+ = \frac{s_i^-}{s_i^- + s_i^+} \quad (9)$$

Step 6: Ranking the alternatives

The final step of TOPSIS involves ranking the alternatives. The best alternative has the highest C_i^+ value, which is closest to 1. Conversely, the worst alternative has the lowest C_i^+ value. The solution is the top alternative on the list with the highest C_i^+ value.

4.RESULTS

A decision matrix (17x9) was created using the financial ratios of 17 ANSPs for each year from 2018 to 2022 at the beginning of the analyses, including Revenue (IS1), EBITDA (IS2), EBIT (IS3), Equity ratio (BS1), Cash-on-hand days (BS2), Current ratio (BS3), Net cash flow (CF1), Investing activities (CF2), and CAPEX (CF3). From this decision matrix, a normalized matrix was derived. Then, using the weights of each financial ratio, a Weighted Normalized Decision Matrix was computed. Next, the positive ideal (A^+) and negative ideal (A^-) solution sets were determined based on the Weighted Normalized Decision Matrix. The closest Euclidean distance values of each decision criterion to the positive (S_i^+) ideal solution and the farthest distance to the negative (S_i^-) ideal solution were identified, and the relative proximity (C_i^+) of each alternative to the ideal solution was calculated. Finally, the values obtained in the previous step were arranged in order to facilitate performance assessments.

Decision matrix in Table 3, normalized decision matrix in Table 4, weighted normalized decision matrix in Table 5, ideal and negative ideal solution in Table 6, and distances between the valuation subjects and ideal and negative ideal solution in Table 7 are shown for the year 2022.

The analysis of the performance ranks for the years 2022-2021-2020-2019-2018 of the seventeen listed ANSPs, as shown in Tables 8 and Table 9, indicates that DSNA exhibited the most favorable financial performance in 2022, maintaining a comparable performance in previous years. Similarly, NATS, ENAV, and DFS have exhibited robust financial performance among the current ANSPs from 2018 to 2022. Conversely, ENAIRE demonstrated a decline in financial performance in 2022.

Table 3: Decision Matrix (for 2022)

	IS1	IS2	IS3	BS1	BS2	BS3	CF1	CF2	CF3
AirNav Ireland	185.0	27.0	15.0	0.78	137	6.3	-1.0	18.0	11.0
Austro Control	303.0	75.0	45.0	0.01	14	2.9	-14.0	24.0	24.0
DFS	1355.0	181.0	70.0	0.43	44	2.2	-307.0	87.0	89.0
DSNA	1730.0	202.0	38.0	0.23	35	8.8	-100.0	216.0	224.0
EANS	16.1	0.9	4.7	0.43	79	0.7	-6.9	5.1	5.1
ENAIRE	739.0	132.0	216.0	0.52	12	1.3	-87.0	-374.0	169.0
ENAV	934.0	254.0	133.0	0.48	132	0.8	52.0	70.0	97.0
Fintraffic	72.2	1.7	0.6	0.46	42	0.6	-0.3	3.6	3.7
LGS	19.9	0.1	4.5	0.78	11	0.9	-2.3	2.6	2.6
LPS	75.0	18.4	10.1	0.76	180	3.5	4.3	10.4	10.4
LVNL	235.0	1.0	23.0	-0.32	0	0.0	-8.0	41.0	41.0
MATS	28.5	7.9	6.0	0.31	199	2.8	9.5	-3.0	0.7
NATS	934.0	281.0	174.0	0.31	90	1.4	131.0	112.0	119.0
NAV Portugal	211.0	25.0	7.0	0.24	152	1.6	62.0	16.0	17.0
Oro Navigacija	27.7	6.0	2.0	0.80	87	2.8	-1.8	3.3	3.3
skeyes	310.0	35.0	19.0	0.52	142	4.4	0.0	0.0	0.0
Slovenia Control	41.4	6.7	3.2	0.33	24	1.0	1.4	2.4	2.4

Table 4: Normalized Decision Matrix (for 2022)

	IS1	IS2	IS3	BS1	BS2	BS3	CF1	CF2	CF3
AirNav Ireland	0,0678	0,0548	0,0464	0,3541	0,3240	0,4593	-0,0027	0,0389	0,0327
Austro Control	0,1110	0,1521	0,1393	0,0045	0,0331	0,2114	-0,0380	0,0518	0,0714
DFS	0,4963	0,3671	0,2167	0,1952	0,1041	0,1604	-0,8326	0,1878	0,2647
DSNA	0,6336	0,4097	0,1176	0,1044	0,0828	0,6415	-0,2712	0,4663	0,6662
EANS	0,0059	0,0018	0,0145	0,1952	0,1868	0,0510	-0,0187	0,0110	0,0152
ENAIRE	0,2707	0,2677	0,6687	0,2361	0,0284	0,0948	-0,2360	-0,8074	0,5026
ENAV	0,3421	0,5151	0,4117	0,2179	0,3122	0,0583	0,1410	0,1511	0,2885
Fintraffic	0,0264	0,0034	0,0019	0,2088	0,0993	0,0437	-0,0008	0,0078	0,0110
LGS	0,0073	0,0002	0,0139	0,3541	0,0260	0,0656	-0,0062	0,0056	0,0077
LPS	0,0275	0,0373	0,0313	0,3450	0,4257	0,2551	0,0117	0,0225	0,0309
LVNL	0,0861	0,0020	0,0712	-0,1453	0,0000	0,0000	-0,0217	0,0885	0,1219
MATS	0,0104	0,0160	0,0186	0,1407	0,4706	0,2041	0,0258	-0,0065	0,0021
NATS	0,3421	0,5699	0,5387	0,1407	0,2128	0,1021	0,3553	0,2418	0,3539
NAV Portugal	0,0773	0,0507	0,0217	0,1090	0,3595	0,1166	0,1681	0,0345	0,0506
Oro Navigacija	0,0101	0,0122	0,0062	0,3632	0,2057	0,2041	-0,0049	0,0071	0,0098
skeyes	0,1135	0,0710	0,0588	0,2361	0,3358	0,3207	0,0000	0,0000	0,0000
Slovenia Control	0,0152	0,0136	0,0099	0,1498	0,0568	0,0729	0,0038	0,0052	0,0071

Table 5: Weighted Normalized Decision Matrix (for 2022)

	IS1	IS2	IS3	BS1	BS2	BS3	CF1	CF2	CF3
AirNav Ireland	0,0136	0,0055	0,0046	0,0354	0,0324	0,0459	-0,0003	0,0039	0,0033
Austro Control	0,0222	0,0152	0,0139	0,0005	0,0033	0,0211	-0,0038	0,0052	0,0071
DFS	0,0993	0,0367	0,0217	0,0195	0,0104	0,0160	-0,0833	0,0188	0,0265
DSNA	0,1267	0,0410	0,0118	0,0104	0,0083	0,0641	-0,0271	0,0466	0,0666
EANS	0,0012	0,0002	0,0015	0,0195	0,0187	0,0051	-0,0019	0,0011	0,0015
ENAIRE	0,0541	0,0268	0,0669	0,0236	0,0028	0,0095	-0,0236	-0,0807	0,0503
ENAV	0,0684	0,0515	0,0412	0,0218	0,0312	0,0058	0,0141	0,0151	0,0288
Fintraffic	0,0053	0,0003	0,0002	0,0209	0,0099	0,0044	-0,0001	0,0008	0,0011
LGS	0,0015	0,0000	0,0014	0,0354	0,0026	0,0066	-0,0006	0,0006	0,0008
LPS	0,0055	0,0037	0,0031	0,0345	0,0426	0,0255	0,0012	0,0022	0,0031
LVNL	0,0172	0,0002	0,0071	-0,0145	0,0000	0,0000	-0,0022	0,0089	0,0122
MATS	0,0021	0,0016	0,0019	0,0141	0,0471	0,0204	0,0026	-0,0006	0,0002
NATS	0,0684	0,0570	0,0539	0,0141	0,0213	0,0102	0,0355	0,0242	0,0354
NAV Portugal	0,0155	0,0051	0,0022	0,0109	0,0359	0,0117	0,0168	0,0035	0,0051
Oro Navigacija	0,0020	0,0012	0,0006	0,0363	0,0206	0,0204	-0,0005	0,0007	0,0010
skeyes	0,0227	0,0071	0,0059	0,0236	0,0336	0,0321	0,0000	0,0000	0,0000
Slovenia Control	0,0030	0,0014	0,0010	0,0150	0,0057	0,0073	0,0004	0,0005	0,0007

Table 6: Ideal and negative ideal solution (for 2022)

	IS1	IS2	IS3	BS1	BS2	BS3	CF1	CF2	CF3
A^+	0,1267	0,0570	0,0669	0,0363	0,0471	0,0641	0,0355	0,0466	0,0666
A^-	0,0012	0,0000	0,0002	-0,0145	0,0000	0,0000	-0,0833	-0,0807	0,0000

Table 7: Distances between the valuation subjects and ideal and negative ideal solution (for 2022)

	S_i^+	S_i^-	C_i^+
AirNav Ireland	0,1643	0,1411	0,4620
Austro Control	0,1653	0,1237	0,4279
DFS	0,1538	0,1535	0,4995
DSNA	0,0969	0,2149	0,6892
EANS	0,1885	0,1219	0,3927
ENAIRE	0,1769	0,1249	0,4140
ENAV	0,1041	0,1752	0,6273
Fintraffic	0,1878	0,1223	0,3944
LGS	0,1905	0,1264	0,3989
LPS	0,1741	0,1376	0,4415
LVNL	0,1831	0,1227	0,4013
MATS	0,1816	0,1313	0,4197
NATS	0,0955	0,1959	0,6724
NAV Portugal	0,1697	0,1394	0,4510
Oro Navigacija	0,1827	0,1301	0,4158
skeyes	0,1621	0,1327	0,4501
Slovenia Control	0,1893	0,1207	0,3893

Table 8: Performance indexes of the seventeen listing ANSPs for 2022-2021-2020-2019-2018

ANSP	2022		2021		2020		2019		2018	
	C_i^+	Rank	C_i^+	Rank	C_i^+	Rank	C_i^+	Rank	C_i^+	Rank
DSNA	**0,6892**	**1**	0.7652	1	0.7037	1	0.5788	3	0.6196	2
NATS	0,6723	2	0.5136	4	0.4509	4	0.6934	1	0.5698	3
ENAV	0,6273	3	0.5141	3	0.4925	3	0.6203	2	0.6373	1
DFS	0,4995	4	0.5477	2	0.4972	2	0.4851	4	0.4894	5
AirNav Ireland	0,4618	5	0.4535	5	0.3890	10	0.3760	7	0.4224	8
NAV Portugal	0,4510	6	0.4097	11	0.3647	15	0.3357	17	0.4327	6
skeyes	0,4501	7	0.4481	6	0.4051	6	0.3764	6	0.4195	9
LPS	0,4415	8	0.4308	8	0.4015	7	0.3580	10	0.3996	12
Austro Control	0,4279	9	0.4028	13	0.3810	11	0.3643	9	0.4252	7
MATS	0,4197	10	0.3827	15	0.3745	12	0.3482	13	0.3966	13
Oro Navigacija	0,4158	11	0.4161	10	0.3938	8	0.3656	8	0.4059	10
ENAIRE	0,4139	12	0.4415	7	0.4123	5	0.4237	5	0.5262	4
LVNL	0,4013	13	0.3742	17	0.3708	13	0.3557	12	0.3791	16
LGS	0,3989	14	0.4036	12	0.3922	9	0.3559	11	0.4034	11
Fintraffic	0,3944	15	0.3906	14	0.3644	16	0.3390	16	0.3878	14
EANS	0,3927	16	0.4234	9	0.3673	14	0.3448	14	0.3797	15
Slovenia Control	0,3893	17	0.3807	16	0.3639	17	0.3402	15	0.3779	17

Table 9: Performance ranks of the seventeen listing ANSPs for 2022-2021-2020-2019-2018

	2022	2021	2020	2019	2018
DSNA	1	1	1	3	2
NATS	2	4	4	1	3
ENAV	3	3	3	2	1
DFS	4	2	2	4	5
AirNav Ireland	5	5	10	7	8
NAV Portugal	6	11	15	17	6
skeyes	7	6	6	6	9
LPS	8	8	7	10	12
Austro Control	9	13	11	9	7
MATS	10	15	12	13	13
Oro Navigacija	11	10	8	8	10
ENAIRE	12	7	5	5	4
LVNL	13	17	13	12	16
LGS	14	12	9	11	11
Fintraffic	15	14	16	16	14
EANS	16	9	14	14	15
Slovenia Control	17	16	17	15	17

5.CONCLUSION

In the study, the financial performances of 17 ANSPs, which are members of EUROCONTROL and whose financial reports are disclosed in EURO currency between 2018 and 2022, consist of AirNav Ireland, Austro Control, DFS, DSNA, EANS, ENAIRE, ENAV, Fintraffic, LGS, LPS, LVNL, MATS, NATS, NAV Portugal, Oro Navigacija, skeyes, and Slovenia Control, and were evaluated using the TOPSIS method. The proposed method is utilized to rank ANSPs in the aviation sector based on predetermined criteria for each year. The comparison of ranking results across years provides insight into ANSPs with stable financial performances, even during the significant impact of the Covid-19 outbreak in 2020, which disrupted the sector. However, studies focusing on crisis periods in airline operations observed variations in financial performance assessments (Dağlı, 2021; Teker, Teker, & Polat, 2022). This is attributed to ANSPs' reliance on direct funding from user charges as well as indirect funding from governmental budgets or specific funds.

The financial performance assessment between 2018 and 2022 revealed no significant differences among ANSPs over the years. The leading ANSPs were DSNA, NATS, ENAV, and DFS. However, ENAIRE experienced a notable decline, dropping eight places from 2018 and ranking 12th among the 17 ANSPs. The use of TOPSIS alone may not be sufficient to assess the financial performance of ANSPs that are financially strong. The application of additional models in conjunction with TOPSIS can provide a more detailed analysis of this situation.

It is recommended that future studies undertake further analysis of ANSPs, which play a pivotal role in the continuity of the aviation sector. This analysis should encompass different periods and criteria. Additionally, financial management strategies and operational policies that enhance resilience to crises in the aviation sector represent an important area for future research. Furthermore, conducting a similar analysis among ANSPs in different geographical regions and understanding general trends in the global aviation sector could contribute to expanding the research field.

REFERENCES

Abdel-Basset, M., Ding, W., Mohamed, R., & Metawa, N. (2020). An integrated plithogenic MCDM approach for financial performance evaluation of manufacturing industries. *Risk Management,* 22, 192 - 218. https://doi.org/10.1057/s41283-020-00061-4

Abeyratne, R. (2012). *Air navigation law.* Springer Science & Business Media.

Abeyratne, R. (2017). *Aviation in crisis.* Routledge.

Akhter, R., Anwar, J., Hussain, S., Ayub, M., & Ahmad, J. (2022). Impact Of Covid19 on Aviation Industry. *International Journal of Engineering Applied Sciences and Technology.* https://doi.org/10.33564/ijeast.2022.v07i01.004

Arblaster, M. (2018). *Economic Characteristics of Air Traffic Management*, Elsevier Science, Amsterdam, the Netherlands.

Archibald, R. B., & Reece, W. S. (1977). The impact of the energy crisis on the demand for fuel efficiency: the case of general aviation. *Transportation Research,* 11(3), 161-165.

Avci, T., & Çınaroğlu, E. (2018). Ahp Temelli Topsis Yaklaşimi ile Havayolu İşletmelerinin Finansal Performans Değerlemesi. *Cumhuriyet Universitesi Journal of Economics & Administrative Sciences (JEAS),* 19(1).

Balcı, N. (2017). Financial performance analysis with Topsis technique: A case study of public university hospitals in Turkey. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi,*15(1), 155-176. https://doi.org/10.11611/yead.373456

Bergquist, R. E. (1988). *The Role of Airpower in the Iran-Iraq War* (p. 0099). Maxwell Air Force Base, AL: Air University Press.

Berry, T. P., Moreno-Hines, F., Nelson, G. M., & Welman, S. K. (2004). *Six Long-Term Business and Economic Trends That Will Influence the Air Transportation Industry Through 2025*.

Bilotkach, V., Gitto, S., Jovanovic, R., Mueller, J., & Pels, E. (2015). Cost-efficiency benchmarking of European air navigation service providers. *Transportation Research Part A-policy and Practice,* 77, 50-60. https://doi.org/10.1016/J.TRA.2015.04.007

Brealey, R. A., Myers, S. C., & Allen, F. (2014). *Principles of Corporate Finance*. McGraw-Hill Education.

Bulgurcu, B. K. (2012). Application of TOPSIS technique for financial performance evaluation of technology firms in Istanbul stock exchange market. *Procedia-Social and Behavioral Sciences,* 62, 1033-1040. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.09.176

Çam, A. V., Çam, H., Ulutas, S., & Sayin, O. B. (2015). The role of TOPSIS method on determining the financial performance ranking of firms: an application in the Borsa Istanbul. *Int. J. Eco. Res,* 6(3), 29-38.

Caprian, I., Lom, I., & Caprian, I. (2023). *Aviation insurance industry in the global economic crisis.* INCAS BULLETIN. https://doi.org/10.13111/2066-8201.2022.15.2.12

Carreras-Maide, J., Lordan, O., & Sallan, J. M. (2020). Cost savings from trajectory deviations in the European air space. *Journal of air transport management*, 88, 101887.

Chamodrakas, I., Leftheriotis, I., & Martakos, D. (2011). In-depth analysis and simulation study of an innovative fuzzy approach for ranking alternatives in multiple attribute decision making problems based on TOPSIS. *Appl. Soft Comput.,* 11, 900-907. https://doi.org/10.1016/j.asoc.2010.01.010

Chang, Y. (2023). Study on the Financial Risks of Listed Airlines-Based on Air China Case Study. Highlights in Business. *Economics and Management*, 15, 239-247.

Chattopadhyay, C. (2015). Aviation Industry: Challenges and Prospects. Journal of Research in Business. *Economics and Management*, 3, 145-149.

Chi, J., & Baek, J. (2013). Dynamic relationship between air transport demand and economic growth in the United States: A new look. Transport Policy, 29, 257 - 260. https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2013.03.005

Chin, A., Hooper, P., & Oum, T. (1999). The impacts of the Asian Economic Crises on Asian Airlines: short-run responses and long-run effects. *Journal of Air Transport Management*, 5, 87-96. https://doi.org/10.1016/S0969-6997(99)00003-4

Dağlı, D. (2021). Havayolu işletmelerinin Covid-19 öncesi ve Covid-19 sürecindeki finansal performanslarının Topsis yöntemi ile değerlendirilmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 2242-2255.

Damodaran, A. (2012). *Investment Valuation: Tools and Techniques for Determining the Value of Any Asset*. John Wiley & Sons.

Deng, H., Yeh, C., & Willis, R. (2000). Inter-company comparison using modified TOPSIS with objective weights. *Comput. Oper. Res.,* 27, 963-973. https://doi.org/10.1016/S0305-0548(99)00069-6

Dutta, B., Singha, T., Goh, M., Lamata, M., & Verdegay, J. (2019). Post factum analysis in TOPSIS based decision making method. *Expert Syst. Appl.,* 138. https://doi.org/10.1016/J.ESWA.2019.07.023

Dzikowska, M., & Jankowska, B. (2012). The global financial crisis of 2008-2009 and the Fortune Global 500 corporations: Looking for losers among the biggest-exploratory study. *Economics and Business Review*, *12*(3), 99-124. https://doi.org/10.18559/ebr.2012.3.852

Erceg, A., & Kilic, Z. (2019). The use of unmanned aerial vehicles: a comparison of Turkey and Croatia. In *Unmanned Aerial Vehicles in Civilian Logistics and Supply Chain Management* (pp. 64-85). IGI Global. https://doi.org/10.4018/978-1-5225-7900-7.CH003

Ertuğrul, I., & Karakaşoglu, N. (2009). Performance evaluation of Turkish cement firms with fuzzy analytic hierarchy process and TOPSIS methods. *Expert Syst. Appl.,* 36, 702-715. https://doi.org/10.1016/j.eswa.2007.10.014

EUROCONTROL's Aviation Intelligence Unit [EUROCONTROL-AIU]. (2024). *ANSPs Financial Dashboard*. Available online at: https://ansperformance.eu/ (Accessed on 11.05.2024).

Fahami, N., Azhar, F., Rahim, Z., Karim, H., & Rahim, Z. (2019). Application of Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution Multi-Criteria Decision-Making Method for Financial Performance Evaluation: A Case Study of Services Sector in Malaysia. *Journal of Computational and Theoretical Nanoscience*, 16, 4965-4969. https://doi.org/10.1166/jctn.2019.8549

Feng, C., & Wang, R. (2000). Performance evaluation for airlines including the consideration of financial ratios. *Journal of Air Transport Management*, 6, 133-142. https://doi.org/10.1016/S0969-6997(00)00003-X

Feng, C., & Wang, R. (2001). Considering the financial ratios on the performance evaluation of highway bus industry. *Transport Reviews*, 21, 449 - 467. https://doi.org/10.1080/01441640010020304

Ferguson, P. R., Ferguson, G. J., Rothschild, R., Ferguson, P. R., Ferguson, G. J., & Rothschild, R. (1993). Case Study: The Airline Industry. *Business Economics: The Application of Economic Theory*, 308-373.

Goodrich, J. (2002). September 11, 2001 Attack on America: a record of the immediate impacts and reactions in the USA travel and tourism industry. *Tourism Management*, 23, 573-580. https://doi.org/10.1016/S0261-5177(02)00029-8

Gordon, P., Moore, J., Park, J., & Richardson, H. (2007). The Economic Impacts of a Terrorist Attack on the U.S. Commercial Aviation System. *Risk Analysis,* 27. https://doi.org/10.1111/j.1539-6924.2007.00903.x

Gorham, J. E., Gross, D., & Snipes, J. C. (1975). *The economic impact of energy shortages on commercial air transportation and aviation manufacture. Volume 1. Impact analysis. Final report (No. PB-246271)*. Stanford Research Inst., Arlington, Va.(USA).

Gürçam, S. (2022). *The Neoliberal Initiative of the Aviation Industry to Fight the Climate Crisis: Greenwashing*. International Journal of Environment and Geoinformatics. https://doi.org/10.30897/ijegeo.1083921

Hasan, A., Mamun, A., Rahman, S., Malik, K., Amran, M., Khondaker, A., Reshi, O., Tiwari, S., & Alismail, F. (2021). Climate Change Mitigation Pathways for the Aviation Sector. *Sustainability*. https://doi.org/10.3390/SU13073656

Hasanloo, S., Karim, E., Mehregan, M., & Tehrani, R. (2013). Evaluating performance of companies by new management tools. *European Online Journal of Natural and Social Sciences,* 2, 165-169.

Hsu, L. (2013). Investment decision making using a combined factor analysis and entropy-based TOPSIS model. *Journal of Business Economics and Management*, 14, 448-466. https://doi.org/10.3846/16111699.2011.633098

Hwang, C.L., & Yoon, K. (1981) *Multiple Attribute Decision Making: Methods and Applications*. Springer-Verlag, New York.

International Civil Aviation Organization [ICAO]. (2023). *Effects of Novel Coronavirus (COVID-19) on Civil Aviation: Economic Impact Analysis*. Available online at: https://www.icao.int/sustainability/Pages/Economic-Impacts-of-COVID-19.aspx (Accessed on 11.05.2024).

Issawi, C. (1978). The 1973 oil crisis and after. *Journal of Post Keynesian Economics*, 1(2), 3-26.

İşseveroğlu, G., & Sezer, O. (2015). Financial performance of pension companies operating in Turkey with TOPSIS analysis method. International Journal of Academic Research in Accounting, *Finance and Management Sciences*, 5(1). https://doi.org/10.6007/IJARAFMS/V5-I1/1551

Karber, P. (2002). Re-Constructing Global Aviation in an Era of the Civil Aircraft as a Weapon of Destruction. *Harvard Journal of Law and Public Policy*, 25, 781.

Karpinska, M. (2022). Assessment of the impact of epidemic threats on airport processes. *WUT Journal of Transportation Engineering*. https://doi.org/10.5604/01.3001.0016.1338

Konert, A., & Kotlinski, M. (2018). Polish regulations on Unmanned Aerial Vehicles. *Transportation research procedia*, 35, 140-147. https://doi.org/10.1016/J.TRPRO.2018.12.022

Lai, Y., Liu, T., & Hwang, C. (1994). TOPSIS for MODM. *European Journal of Operational Research,* 76, 486-500. https://doi.org/10.1016/0377-2217(94)90282-8

Liew, K. F., Lam, W. S., & Lam, W. H. (2024). Determination on the Financial Performance of Construction Companies Using TOPSIS Model. In *2024 ASU International Conference in Emerging Technologies for Sustainability and Intelligent Systems (ICETSIS)* (pp. 1555-1559). IEEE.

Liu, J., Moss, S., & Zhang, J. (2011). The Life Cycle of a Pandemic Crisis: SARS Impact on Air Travel*. Journal of international business research*, 10, 63-78.

Mahmudova, S. (2019). Application of the TOPSİS method to improve software efficiency and to optimize its management. *Soft Computing,* 24, 697 - 708. https://doi.org/10.1007/s00500-019-04549-4

Mason, K. (2005). Observations Of Fundamental Changes in The Demand for Aviation Services. *Journal of Air Transport Management*, 11, 19-25. https://doi.org/10.1016/J.JAIRTRAMAN.2004.11.007

Materna, M. (2019). Variants of air navigation service providers' business models. *Transportation Research Procedia,* 40, 1127-1133.

Matus, P., & Materna, M. (2021). Approaches of chosen air navigation services providers to UAV integration into air traffic control systems. *Práce a štúdie - Vydanie 10*. https://doi.org/10.26552/pas.z.2021.2.26

Maurice, L. Q., & Burleson, C. E. (2012*). Aviation policy and governance*. Energy, transport, & the environment: Addressing the sustainable mobility paradigm, 387-400.

Mbemap, M. (2005). Commercial Airlines: Survival Of the Fittest. *Journal of Restructuring Finance*, 2(02), v-xiii.

Mork, K. A., & Hall, D. E. (1980). *Energy prices, inflation, and recession 1974-1975, National Bureau of Economic Research*. Available online at: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w0369/w0369.pdf (Accessed on 11.05.2024).

Müftüoğlu, E. O., & Gerekan, B. (2022). Kamu enerji işletmelerinde finansal performansın topsis yöntemiyle incelenmesi: 2016-2020. *Social Mentality and Researcher Thinkers Journal (Smart Journal)*, 8(65), 2274-2287.

Nizetic, S. (2020). Impact of coronavirus (COVID-19) pandemic on air transport mobility, energy, and environment: A case study. *International Journal of Energy Research,* 44, 10953 - 10961. https://doi.org/10.1002/er.5706

Opricovic, S., & Tzeng, G. H. (2004). Compromise solution by MCDM methods: A comparative analysis of VIKOR and TOPSIS. *European journal of operational research*, 156(2), 445-455.

Oral, C. (2016). Evaluating The Financial Performances of Privately Owned Deposit Banks in Turkey by Topsis Method. *Journal of Business Research-Turk*, 8, 448-448. https://doi.org/10.20491/ISADER.2016.153

Orçun, Ç., & Eren, B. S. (2017). TOPSIS yöntemi ile finansal performans değerlendirmesi: XUTEK üzerinde bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (75), 139-154.

Ouenniche, J., Pérez-Gladish, B., & Bouslah, K. (2017). An out-of-sample framework for TOPSIS-based classifiers with application in bankruptcy prediction. *Technological Forecasting and Social Change*. https://doi.org/10.1016/J.TECHFORE.2017.05.034

Oum, T., & Yu, C. (2019). *Shaping air transport in Asia Pacific*. Routledge.

Ova, A. (2021). Analyzing Financial Performance of Turkish Deposit Banks Using TOPSIS Method. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (45), 1-13.

Ölçen, O., & Alnıpak, S. (2023). A Profitability Analysis of Air Navigation Service Providers in European Zone: COVID-19 Crisis. *Journal of Aviation*. 7(1), 110-122. https://doi.org/10.30518/jav.1231880

Ömürbek, V., & Kınay, B. (2013). Havayolu taşimaciliği sektöründe topsis yöntemiyle finansal performans değerlendirmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 343-363.

Papavramides, T. C., & Molinari, P. (2002). Technology driven sustainable strategic planning in air navigation services. In *IEEE International Engineering Management Conference* (Vol. 2, pp. 924-929). IEEE.

Penman, S. H. (2013). *Financial Statement Analysis and Security Valuation*. McGraw-Hill Education.

Rahim, R., Supiyandi, S., Siahaan, A. P. U., Listyorini, T., Utomo, A. P., Triyanto, W. A., …. & Khairunnisa, K. (2018). TOPSIS method application for decision support system in internal control for selecting best employees. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1028, p. 012052). IOP Publishing.

Rahman, N., Rahim, S., Ahmad, M., & Hafizuddin-Syah, B. (2020). Exploring COVID-19 pandemic: Its impact to global aviation industry and the key strategy. *International journal of advanced science and technology*, 29, 1829-1836.

Rana, P. (2024*). Determining Investment Decision by Evaluating Financial Performance Among Top Esg-Ranked Companies Using the Topsis Model*. Available at SSRN 4701453.

Randall, S. (2014). State Behavior in Energy Crises. *International Studies Review*, 16, 331-332. https://doi.org/10.1111/MISR.12120

Rimmer, P. (2000). Effects Of the Asian Crisis on The Geography of Southeast Asia's Air Traffic. *Journal of Transport Geography,* 8, 83-97. https://doi.org/10.1016/S0966-6923(99)00041-1

Rosen, S. D. (1995*). Corporate restructuring: a labor perspective*. Airline Labor Relations in the Global Era: The New Frontier.

Rupani, P., Nilashi, M., Abumalloh, R., Asadi, S., Samad, S., & Wang, S. (2020). Coronavirus pandemic (COVID-19) and its natural environmental impacts. *International Journal of Environmental Science and Technology,* 17, 4655 - 4666. https://doi.org/10.1007/s13762-020-02910-x

Ryley, T. (2017). Charting the aviation industry in a time of change. *Journal of Transport Geography,* 58, 286-287. https://doi.org/10.1016/J.JTRANGEO.2016.12.008

Sadi, M., & Henderson, J. (2000). The Asian economic crisis and the aviation industry: Impacts and response strategies. *Transport Reviews,* 20, 347 - 367. https://doi.org/10.1080/014416400412841

Schmitt, D., Gollnick, V., Schmitt, D., & Gollnick, V. (2016). *The air transport system* (pp. 1-17). Springer Vienna.

Somchenko, V., & Sulieimanova, A. (2020). World Financial Crisis 2008-2009: Causes and Economic Impact. Visnik Zaporiz'kogo nacional'nogo universitetu. Ekonomicni nauki. https://doi.org/10.26661/2414-0287-2020-3-47-22

Söylemez, Y. (2020). Finansal Performans Değerlendirmesinde Topsis ve Gri İlişkisel Analiz Yöntemlerinin Karşılaştırılması. *Journal of Management and Economics Researc*h, 18(3), 61-79.

Spearman, M. (2006). Some Factors That Have Influenced Aviation. In *44th AIAA Aerospace Sciences Meeting and Exhibit* (p. 330). https://doi.org/10.2514/6.2006-330

Standfuss, T., & Schultz, M. (2018). Performance assessment of European air navigation service providers. In *2018 IEEE/AIAA 37th Digital Avionics Systems Conference (DASC)* (pp. 1-10). IEEE.

Standfuss, T., Hirte, G., & Schultz, M. (2022). How to Benchmark Air Navigation Service Providers. In *International Transportation Economics Association Conference (ITEA), Toulouse*.

Standfuss, T., Hirte, G., Schultz, M., & Fricke, H. (2024). Efficiency assessment in European air traffic management—A fundamental analysis of data, models, and methods. Journal of Air Transport Management, 115, 102523.

Sun, X., Wandelt, S., & Zhang, A. (2020). How did COVID-19 impact air transportation? A first peek through the lens of complex networks. *Journal of Air Transport Management*, 89, 101928 - 101928. https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101928

Teker, D., Teker, S., & Polat, E. (2022). Performance of airlines: topsis analysis. *PressAcademia Procedia*, 15(1), 149-150.

Temizel, F., Doğan, H., & Bayçelebi, B. E. (2016). Kurumsal Yönetim Endeksi Kapsamındaki İşletmelerin Finansal Performans Analizi. *Business and Management Studies: An International Journal*, 4(2), 185-202.

Temür, A. S., İşler, İ. İ., & Temür, G. (2017). Finansal Performansın Topsis Yöntemi ile Değerlendirilmesi: Bist Perakende Ticaret İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama. *Kesit Akademi Dergisi*, (11), 712-729.

Todorovic, M., Kalicanin, D., & Nojkovic, A. (2015). Practices of performance measurement in companies in the Republic of Serbia. *Ekonomski horizonti*, *17*(1), 45-59. https://doi.org/10.5937/EKONHOR1501045T

Tomova, A. (2016). Are commercial revenues important to today's European air navigation service providers?. *Journal of Air Transport Management*, 54, 80-87. https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2016.03.023

Tomova, A. (2017). Two businesses of air navigation service providers: The case study of NATS. *Transportation Research Procedia*, 28, 99-105.

Uslu, S., & Cavcar, A. (2002). Havayolu İşletmelerinde Bir Maliyet Unsuru: Avrupa Hava Sahası'nda Hava Trafik Yol Ücretleri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 81-94.

Wang, T., & Hsu, J. (2004). Evaluation of the business operation performance of the listing companies by applying TOPSIS method. *2004 IEEE International Conference on Systems, Man and Cybernetics* (IEEE Cat. No.04CH37583), 2, 1286-1291 vol.2. https://doi.org/10.1109/ICSMC.2004.1399802

Wang, Y. J. (2008). Applying FMCDM to evaluate financial performance of domestic airlines in Taiwan. *Expert Systems with Applications*, 34(3), 1837-1845. https://doi.org/10.1016/j.eswa.2007.02.029

Wang, Y. J. (2009). Combining grey relation analysis with FMCGDM to evaluate financial performance of Taiwan container lines. *Expert Systems with Applications*, 36(2), 2424-2432.

Yilmaz, B., & Konyar, A. (2013). Financial Performance evaluation of publicly held lodging companies listed in Istanbul stock exchange with TOPSIS method. *European Journal of Scientific Research,*95(1), 143-151.

Zavadskas, E. K., Turskis, Z., & Vilutiene, T. (2010). Multiple criteria analysis of foundation instalment alternatives by applying Additive Ratio Assessment (ARAS) method. *Archives of civil and mechanical engineering*, 10(3), 123-141.

Zulkifli, N., & Haqeem, D. (2022). The Opec Oil Shock Crisis (1973): An Analysis. *Asian Journal of Research in Business and Management*, 4(1), 136-148.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 04.07.2024 **√Accepted/Kabul:** 18.11.2024
DOI:10.30794/pausbed.1510225
Research Article/Araştırma Makalesi

Doğan, A. (2025). "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Ticaret Merkezlerinden Biri Olan Mersin'in Kuruluş ve Gelişiminde Etkili Girişimci Azınlıklara Bir Örnek: Mavromati Ailesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 66, ss. 53-69.

OSMANLI'NIN SON DÖNEMLERİNDE TİCARET MERKEZLERİNDEN BİRİ OLAN MERSİN'İN KURULUŞ VE GELİŞİMİNDE ETKİLİ GİRİŞİMCİ AZINLIKLARA BİR ÖRNEK: MAVROMATİ AİLESİ

Aylin DOĞAN*

Öz

19. Yüzyıl başları ve sonları itibariyle, Osmanlı'da etnik yapının ekonomik ve sosyal yaşama eklemlenmiş bir yapı sergilediğini söylemek mümkündür. Mersin, Osmanlı'nın kapitalist etkiye açıldığı son dönemlerinde hızlı bir kentsel ve ticari gelişim göstermiştir. Bunda dünya konjonktürü, Mersin'in coğrafi olarak avantajlı konumu ve nüfusun etnik çeşitliliği gibi unsurların önemli etkisi olmuştur. İlk kuruluş yıllarında verimli toprakları ve deniz kıyısında oluşundan kaynaklı ticari potansiyeli ile Mersin bir çekim merkezi haline gelmeye başlamıştır. Farklı yerlerden gelerek kente yerleşen gayri müslim göçmen tüccarlar ve aileleri nüfusu etnik açıdan çeşitlendirirken, Mersin'de bir göçmen kenti kimliği oluşturmuşlardır. Kentte ticaret ve sanayi alanlarında Müslüman kesimden ziyade bu göçmen, tüccar aileler girişimci faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu girişimci göçmen ailelerden biri de Mersin'in kentsel ve ticari gelişimine sağladıkları katkılarla ve yaptıkları hayır işleriyle de anılan Mavromati Ailesi'dir.

Anahtar kelimeler: *Mavromati ailesi, 19. yüzyıl Mersin, Osmanlı, Ticaret, Gayrimüslim azınlıklar.*

AN EXAMPLE OF INFLUENTIAL ENTREPRENEURIAL MINORITIES IN THE FOUNDATION AND DEVELOPMENT OF MERSIN, A TRADE CENTER IN THE LATTER PERIODS OF THE OTTOMAN EMPIRE: THE MAVROMATIS FAMILY

Abstract

As of the beginning and end of the 19th century, it is possible to say that the ethnic structure in the Ottoman Empire exhibited a structure articulated to economic and social life. Mersin has shown rapid urban and commercial development in the recent periods when the Ottoman Empire was opened to capitalist influence. Factors such as the world conjuncture, the geographically advantageous location of Mersin, and the ethnic diversity of the population have had a significant impact on this. In the early years of its establishment, Mersin began to become a center of attraction with its fertile lands and commercial potential due to its location on the sea coast. Non-Muslim immigrant merchants and their families, who came from different places and settled in the city, ethnically diversified the population while creating an immigrant city identity in Mersin. In the fields of trade and industry in the city, these immigrant and merchant families, rather than the Muslim segment, were engaged in entrepreneurial activities. One of these entrepreneurial immigrant families is the Mavromati Family, which is known for their contributions to the urban and commercial development of Mersin and their charity work.

Keywords: *Mavromati family, 19th century Mersin, Ottoman, Trade, Non-Muslim minorities.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ŞANLIURFA.
e-posta: aylin_do@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-2533-6964)

1.GİRİŞ

İlk yerleşim alanlarından biri olan Mersin çok eski dönemlerden beri iktisadi faaliyetlerin var olduğu bir yerleşim yeri olarak karşımıza çıkmaktadır. 16. yüzyılda Osmanlı idaresi altına giren Mersin'in, Osmanlı'nın son dönemlerinde gösterdiği kentsel ve ticari gelişimde Sanayi Devrimi'nin Osmanlı'ya yansıyan etkileri belirleyici olmuştur. Kentin kuruluş ve gelişiminin Tanzimat'ın ilanıyla gelen yenileşme dönemine denk gelmesinin ve uluslararası ticaret ekseninde oluşmasının, Mersin'e diğer Osmanlı kentlerine göre bir özgünlük kazandırdığı söylenebilir.

Sanayileşme sürecine giremeyen ülkelerden biri olarak Osmanlı İmparatorluğu mevcut kaynaklarıyla, sanayileşme rekabeti içinde olan Avrupa ülkeleri için daha önemli hale gelmiştir. Bu süreçteki gelişmeler, Osmanlı ekonomisinin kapitalist etkiye açılmasını beraberinde getirmiştir. Özellikle Batı Anadolu, Çukurova bölgesi ve bazı liman kentlerinde bu etkinin daha bariz olduğu söylenebilir. Osmanlı'nın son dönemlerindeki gerileyişin aksine, sınırları içinde Mersin'in de olduğu Çukurova bölgesi sanayileşen Avrupa kaynaklı olarak bir dönüşüm içine girmiştir. İktisadi, idari, demografik pek çok alanda gerçekleşen bu dönüşüm, Mersin'e de kentsel ve ticari gelişme olarak yansımıştır. Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın Adana ve Mersin civarını işgali, 1854 yılında başlayan Osmanlı-Kırım Savaşı, 1860'lı yıllardaki Amerikan İç Savaşı, 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması gibi konjonktürel gelişmeler ve daha önceden Çukurova bölgesinin denizle bağlantısını sağlayan Tarsus İskelesi'nin yerini işlevselliği hızla artış gösteren Mersin İskelesi'nin alması gibi coğrafi kaynaklı bir gelişme ile Mersin, Osmanlı'nın son dönemlerindeki önemli ticaret merkezleri arasına girerek yükselişe geçmiştir. Bu süreçte artan iktisadi ve ticari potansiyeli ile büyük bir çekim yaratan Mersin, farklı yerlerden aldığı göçlerle kozmopolit bir yapı sergilemiştir. Gayrimüslim göçmen tüccarlar ve aileleri girişimcilikleriyle kentin dönüşümünün ve ticari gelişiminin önemli bir ayağını oluşturmuşlardır.

Bu göçmen tüccar ailelerden biri de çalışmanın konusunu oluşturan Mavromati Ailesi'dir. Rum Ortodoks kökenli Mavromati Ailesi, Kıbrıs'tan gelerek ilk kuruluş yıllarında Mersin'e yerleşmiş ve farklı alanlarda attıkları girişimci adımlarla Mersin'de önemli izler bırakmış bir ailedir. Çalışmada, Mavromati Ailesi'nin Mersin kentinde ne gibi izler bıraktığı ve sağladığı katkıların neler olduğu ele alınmıştır. Etnik çeşitliliğin hâkim olduğu Mersin'in bir 19. yüzyıl kenti olarak idari, ticari ve kentsel açıdan hızlı yükselişinin dayanakları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın amacı, Mersin ve Mavromati Ailesi'nden hareketle, 19. yüzyıl başları ve devamında Osmanlı'daki etnik yapının, kendi içinde ekonomik ve sosyal yaşama eklemlenmiş bir yapı sergilediği gibi sanayileşen Avrupa ile de bir eklemlenme içinde olduğuna yönelik bir örnek sunmaktır. Çalışmada, Osmanlı'nın son dönemlerine değinilerek, Mersin kenti ve Mavromati Ailesi'ne yönelik bilgiler ele alınmıştır. Bu çalışma ilgili yerlerde Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerine, ilgili yerlerde bu konuyla ilgili olarak Adana-Tarsus Şeriyye Sicilleri ve Adana Vilayet Salnamesi'ni temel alan literatür çalışmalarına atıflarda bulunularak, nitel bir yaklaşımla hazırlanmıştır.

2. KURULUŞ YILLARINDA MERSİN'İN KENTSEL VE TİCARİ GELİŞİMİ

Neolitik çağın ilk yerleşim alanlarından biri olarak Mersin hem kıyıları hem de verimli ovalarıyla tarihsel süreçte önemli bir yerleşim alanı olma özelliğine sahip olmuştur (Geray, 2004: 169). İktisadi faaliyetlerin çok eski dönemlerden beri var olduğu Mersin zamanla bu özelliğini yitirerek Tarsus'un gerisinde kalmıştır (Akkaya, 2004: 335). Kentin yer aldığı toprakların Osmanlı idaresi altına girişi ise 16. yüzyıldır (Geray, 2004: 169). Mersin'in bir Osmanlı liman kenti olarak ortaya çıkışı ve ticari gelişimi, 1839 tarihinde başlayan Tanzimat dönemi sonrası olmuştur. Tanzimat'ın getirdiği yeni idari kurumlar ve yeni düzenlemeler doğrultusunda idare edilmesi ve gelişiminin uluslararası ticarete dayanmasının Mersin'i diğer Osmanlı kentlerinden özgün kıldığı söylenebilir (Yenişehirlioğlu, 2004: 177).

Osmanlı'nın son dönemlerinde Mersin'deki kentsel ve ticari gelişimi, Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi'nin şekillendirdiği söylenebilir. İngiltere'de ortaya çıkan ve modern iktisadi büyümeyi başlatan Sanayi Devrimi, Avrupa'nın nüfus, enerji kapasitesi, üretim hacmi, teknoloji ve sermaye stoku gibi kaynaklarını önemli boyutlarda artırarak, diğer ülkelerle arasındaki mesafeyi hızla açması gibi bir sonuç doğurmuştur (Genç, 2000: 35). 19. yüzyıl başları itibariyle İngiltere'den diğer Avrupa ülkelerine doğru bir yayılım gösteren sanayileşmeyle birlikte, bu sürece giren diğer Avrupa ülkeleri de İngiltere gibi mamul mallarını ihraç edebilecekleri bir pazar arayışı içine girmişlerdir. Bu arayışla oklar, sanayileşme sürecine girememiş ülkelere yönelmiştir (Pamuk, 1988: 186).

Bu ülkelerden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. ve 18. yüzyıllarda toplumsal ve iktisadi yapı, çok büyük değişikliklere uğramadan geleneksel yönlerini koruyabilmiştir. Ancak Sanayi Devrimi sonrasında, 1820'li yıllardan I. Dünya Savaşı'na kadarki süreçte Osmanlı İmparatorluğu askeri, siyasi ve iktisadi gücünü arttıran Batı etkisiyle karşılaşmıştır. Osmanlı ekonomisi, Batı kaynaklı yeni bir düzen olarak kapitalist etkiye açılır hale gelmiştir (Pamuk, 2015: 191).

Osmanlı'dan Avrupa'ya karayoluyla yapılan pamuk ve iplik ihracatının 18. yüzyılın ikinci yarısında, önemli bir artış gösterdiğine yönelik azımsanmayacak belirtiler bulunmaktadır (Genç, 2000: 154). Ancak 19. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı sanayi ve ticaret yapısı bir gerileyiş içine girerken, Avrupa'nın mamul malları yoğun bir şekilde ülkeye girmeye başlamıştır (Tabakoğlu, 2015: 408-409). Sanayi Devrimi sonrasında Osmanlı ithalatının yarıdan fazlası mamul mallardan oluşmakta olup özellikle İngiliz ve Fransız pamuklu ve yünlü dokumaların ithali yoğunluk göstermiştir. Bu da Osmanlı esnafı için sıkıntı yaratan bir durum olmuştur (Tabakoğlu, 2015: 497).

İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan 1838 Baltalimanı Antlaşması İngiliz ticaretine birtakım imtiyazlar sağlamış ve antlaşma kapsamında iç gümrük rejiminin kaldırılmasıyla İngiliz ticareti önemli kolaylıklar elde etmiştir. Oldukça ucuz bir maliyetle üretilen İngiliz pamuklularının Osmanlı pazarlarındaki üstünlüğü artmıştır (İnalcık-IV.Cilt, 2020: 271). Bu antlaşmayla Osmanlı dış ticaret hacmi artış göstermiş ve liman kentlerinde güçlü ticari bağlantılar kurulması için bir zemin hazırlamıştır (Ulutaş, 2011: 168). 1838 tarihli antlaşma ayrıca, din ve tabiyyete göre yapılan ayrımı da sona erdirmiştir (Genç, 2000: 198).

İngiltere dışında diğer Avrupa ülkeleriyle iktisadi bağları giderek güçlenen Osmanlı İmparatorluğu, tarım malları üretip ihraç eden ve karşılığında mamul mallar ithal eden bir ülke durumuna gelmiştir (Pamuk, 1988: 199). Bu dönemlerde yerli kesimden ziyade Avrupalılar Osmanlı dış ticaretinde daha etkin olmuşladır (Genç, 2000: 259). Avrupalı sermayedarlar ülkede ticaretin genişlemesi için demiryolları, limanlar gibi altyapı yatırımlarına ağırlık vermişlerdir (Pamuk, 2015: 193). Bu yatırımlar, ticari getirisi olan çeşitli tarım ürünlerinin üretim potansiyelinin görüldüğü bölgelerde yoğunlaşmıştır.

19. yüzyıl Anadolu tarımında pazar için üretimin artışıyla üreticiler de pazar ilişkileri içinde daha fazla olmaya başlamışlardır. Anadolu tarımının pazara yönelişi Anadolu'nun her bölgesinde aynı oranda gerçekleşmemiştir (Pamuk, 2015: 216-218). Osmanlı'nın en büyük ithalat limanı olarak İstanbul, Rusya ve İran'a yönelik transit ticaretin yürütüldüğü Trabzon, ihracatın daha ağırlıklı olduğu Beyrut, ihracat ve ithalatın birlikte sürdürüldüğü Selanik ve İzmir limanları, 19. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinin işleyişinde başlangıç itibariyle aktif rol oynayan liman kentleri arasında yer almışlardır. Özellikle Batı Anadolu, 19. yüzyıl Avrupa kapitalizminin etkisinin yoğunlaştığı bölgelerden biri olmuştur (Kurmuş, 2012: 87; 74). Ayrıca Marmara, Doğu Karadeniz ve Adana (Çukurova) yöresi de bu etkinin yoğunlaştığı bölgeler arasında yer almıştır (Pamuk, 2015: 218). Ticaretin gelişmesi açısından bu bölgeler deniz bağlantılı olmalarının avantajından yararlanmışlardır.

Mersin'in de dahil olduğu Çukurova yöresinin denizle bağlantısı, coğrafi şartlardan kaynaklı olarak işlevselliğini kaybedene kadar Tarsus İskelesi vasıtasıyla sağlanmıştır. Tarsus İskelesi Çukurova'nın dışa açılan kapısı olmuşken sonrasında yerini, işlevselliği hızla artmaya başlayan Mersin İskelesi'ne bırakmıştır. Böylece Mersin, küçük bir iskeleye sahip bir yerken Osmanlı'nın Doğu Akdeniz'deki önemli liman kentleri arasına girerek yükselişe geçmiştir (Ulutaş, 2011: 183-184). Bazı arşiv belgelerinden, Mersin İskelesi ve civarının 1850'li yıllarda vakıf kurumu içinde yer aldığı görülmektedir (BOA., İ.MVL., 284/11218, 16 Mayıs 1853, Aktaran: Mazak ve Doğan, 2014: 47). 1859 yılına ait bir yazışmada; "*Mersin iskelesi nâm mahalde mutavattın tüccârân ve ahâlînin……. mahall-i mezbûrun mâder-i cennet-mekarr-ı cenâb-ı cihândârî Sultân hazretlerinin vakf-ı celîline tashîh buyrulmasından izhâr-ı memnûniyet ve teşekkürle berâber……..*" şeklindeki bahisten Mersin İskelesi'nin Sultan hazretleri tarafından vakfedildiği anlaşılmaktadır (BOA., İ.DH., 432/28617-2, 26 Şubat 1859). Yazışmada bahsi geçen Sultan, II. Mahmut'un ikinci eşi ve Sultan Abdulmecid'in annesi Bezm-i Âlem Valide Sultan'dır (Mazak ve Doğan, 2014: 47). Bu vakıf, Mersin'in büyüme potansiyelini harekete geçiren bir etkide bulunmuştur (Adıyeke ve Adıyeke, 2004: 70).

Kent tarihi açısından Mersin'in diğer kentlere göre bir farklılık gösterdiği söylenebilir. Antik çağlardaki çoğu kent sonraki dönemlerde de kentsel varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Mersin ise böyle bir sürekliliğe sahip olmayan yeni bir kent olarak kurulup gelişmiştir (Adıyeke ve Adıyeke, 2004: 69). Mersin'de bir kent kültürünün oluşmasında,

demografik yapının şekillenmesinde ve önemli bir ticaret merkezi haline gelmesinde, Anadolu'nun iç kesimleriyle olan bağlantısı ve kıyısında bulunduğu Akdeniz önemli bir avantaj sağlamıştır (Mazak ve Doğan, 2014: 37).

Hem Osmanlı hem de Avrupa kaynaklı konjonktürel etkiler Mersin'deki gelişmeyi hızlandırmıştır. Bunlardan biri, Adana ve Mersin civarının Mısırlı Mehmed Ali Paşa güçleri tarafından işgal edilmesinin bölgenin ekonomik yapılanmasında yarattığı ivmedir. 1830'lu yıllarda tarımı geliştirmeye yönelik önemli düzenlemeler yapılmıştır. Suriye ve Mısır'dan tarım işçilerinin getirilmesi, şeker kamışı ve pamuk ekiminin yoğunlaşması, tohum ıslahı ve sulamaya yönelik yapılan düzenlemelerle özellikle de pamuk üretimini artırmaya yönelik politikalar bu dönemde bölge ekonomisini şekillendirmiştir. İşgal sonrasında bölgenin idaresinin tekrar Osmanlı'ya geçişi ise 1840'ların başlarında mümkün olmuştur (Adıyeke ve Adıyeke, 2004: 69). Hem Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın 1830'lu yıllardaki dönemindeki gelişmeler hem de 1853 tarihli bir arşiv belgesinde yer alan ifadeler, Mersin'in ticari yükselişiyle ilgili gelişmelerin 1850'li yıllar öncesinde başladığını göstermektedir. Bu belgede; "*Tarsus'da kâin Mersin iskelesinde……. iskele-i mezkûr bir on iki seneden berü ma'mûriyete yüz tutmuş olmakdan nâşî kadîmden ol taraf ve hemcivârı karyeler……*" denilmek suretiyle, Mersin'in 1840'lardan beri ticari işlevselliğinin artmaya ve gelişmeye yüz tuttuğu belirtilmektedir (BOA., İ.DH., 284/11218, 24 Nisan 1853, Aktaran: Mazak ve Doğan, 2014: 45). 1850'li yıllarda Mersin, pek çok tüccarın, yabancı ülke temsilcilerinin bulunduğu, ticari binaların inşa edildiği, Çukurova dışında Toros ötesi bölge için de ticari işlevselliği artan bir merkez haline gelmeye başlamıştır (Akkaya, 2004: 337). Bu ticari işlevsellik ticaretten anlayan bir kesim oluşmasını sağlamış ve bu tüccar kesim ilerleyen yıllarda bir araya gelerek 1886 yılında Mersin'de bir Ticaret Odası kurulmasına ön ayak olmuşlardır (Dingeç, 1998: 91).

Mersin'in gelişmesinde 1854 yılında başlayan Osmanlı-Kırım Savaşı'nın da önemi bulunmaktadır. Kırım Savaşı esnasında ihtiyaç duyulan tahıl üretimi ve nakli bölgedeki ticari işleyişi artırmıştır (Ünlü ve Ünlü, 2008: 30). Buna, kereste ticaretini de eklemek gerekir. Dingeç'in, 1873 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'nden aktardığı bilgiye göre; 1837 yıllarında Mersin ormanlarla kaplı bir köy iken, Mersin'in gelişimine paralel olarak ormanlık alanlar da azalmaya başlamıştır. Bunda yöre halkının talebi yüksek olan kereste ticaretiyle uğraşmaları etkili olmuştur. Kerestelerin iskeleye naklinde nehir taşımacılığından ve hayvanlardan yararlanılmıştır (Dingeç, 1998: 9). İnşasına 1859 yılında başlanan Süveyş Kanalı da inşa sürecinde keresteye duyulan ihtiyacın, Anadolu ve Mersin'in kuzeyindeki Toros dağlarının ormanlarından karşılanması bölge ticaretinin, nüfusun ve sermaye birikiminin artışına etkide bulunmuştur. Kereste ticaretiyle uğraşan ve farklı kesimlerden gelen tüccarlar Mersin'de yerleşmeye başlayarak kentteki iş olanaklarının artmasını ve sosyo-mekansal yapının şekillenmesini sağlamışlardır (Demir ve Şahin, 2009: 1320; Geray, 2004: 169; Ünlü ve Ünlü, 2008: 56). Müslüman ve Hristiyan Araplar, Türkler, Rumlar ve Ermeniler kentte karma bir nüfus yapısı oluşturmuşlardır (Geray, 2004, 169).

1860'lı yıllarda Amerikan İç Savaşı'nın başlaması ise, İngiltere'nin buradan pamuk ihtiyacını karşılamasını kesintiye uğratmış ve İngiltere pamuk talebini Osmanlı İmparatorluğu'ndan karşılamaya başlamıştır. Osmanlı'nın pamuk üretim merkezlerinden biri olan Çukurova'nın bu dönemlerdeki ticari önemi de artmıştır (Adıyeke ve Adıyeke, 2004: 69-70; Demir ve Şahin, 2009: 1320).) Ancak Süveyş Kanalı'nın faaliyete başlaması, İngiltere'nin pamuk ihtiyacını karşıladığı Çukurova yöresine olan ilgisini azaltıcı bir etkide bulunmuştur. İngiltere'nin yöreye olan ilgisinin azaldığı bu dönemlerde İngiliz sermayesi ardından Alman sermayesinin de Çukurova'ya girişi söz konusu olmuştur (Ünlü ve Ünlü, 2008: 22).

Dış taleplerin karşılanmasında Mersin İskelesi önemli bir işlev görmüş ve bu da kentin sosyo-ekonomik açıdan hızlı bir gelişim içine girmesini beraberinde getirmiştir. Mersin'in Osmanlı'nın son dönemlerindeki ticari merkezlerden biri haline gelişinde bölgeden talep edilen pamuk ve kereste ürünlerinin önemleri büyük olmuştur. Mersin'in ticari potansiyelinden yararlanma açısından mevcut yolların yetersizliği durumu karşısında Mersin İskelesi ve Tarsus arasındaki yolun onarımına gidilmiştir. Hükümet de bu yolun yapımını istese de öncelikle Fransa bu yönde bir talepte bulunmuştur (Mazak ve Doğan, 2014: 119; 42). Ayrıca hükümet kentteki iskelelere de önem vermiş ve bu yöndeki girişimler 19. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür (Demir ve Şahin, 2009: 1321). Mersin'deki bu iskelelerden hem mal hem de yolcu sevkiyatında yararlanılmıştır (Ünlü ve Ünlü, 2008: 120). 1892'lere gelindiğinde dördü ahşaptan, biri taştan, biri taş temelli ahşaptan ve bir diğeri de şimendifer bağlantılı demirden olmak üzere Mersin'de ihracat ve ithalat faaliyetlerinin sürdürülmesinde bu yedi adet iskeleden yararlanılmıştır (Bozkurt, 2001: 114). Mersin'in açık bir liman oluşu ve kıyılarının derinliğinin büyük gemilerin yaklaşmasına

olanak sağlayacak derinlikte olmaması nedeniyle, mal girişleri ve çıkışları ile yolcu nakilleri, açıkta demirleyen gemilerden mavnalar vasıtasıyla sağlanmıştır (Adıyeke ve Adıyeke, 2004: 74).

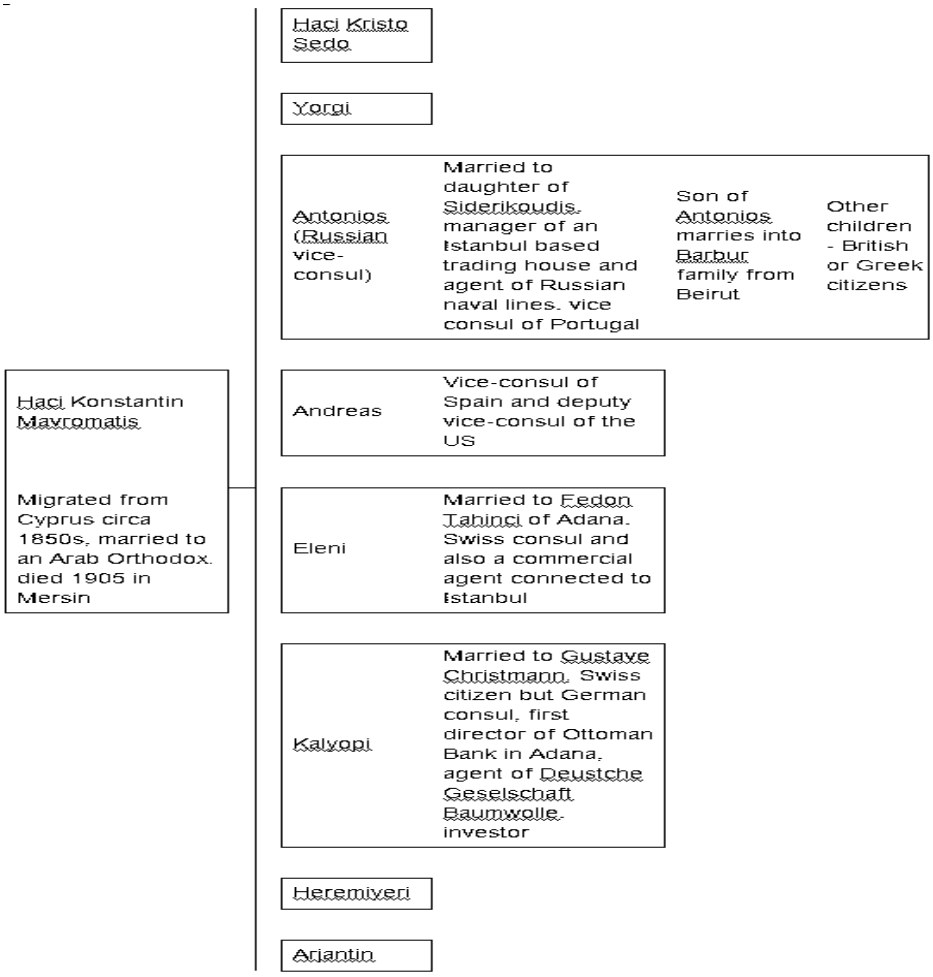
3. MAVROMATİ AİLESİ

Kuruluş yıllarında Mersin'deki ekonomik ve ticari potansiyelin yarattığı çekim ile buraya yerleşen bazı tüccar aileler mülkiyet ve güç açısından önemli olanaklara sahip olmuşlardır (Yorulmaz, 2004: 331). Bir liman kenti olan Mersin'deki ilişkiler ağının hem kaynağı hem de temsilcisi olarak bu göçmen tüccar ailelerinin bölgedeki dönüşümün önemli bir ayağını oluşturdukları söylenebilir. Bereketli Hilal, Ege Adaları, Kıbrıs, Kapadokya bu göçlerin hareket noktasını oluşturan yerlerden bazılarıdır. (Toksöz, 2011: 364). Mersin'in kentsel gelişimine sağladıkları katkılarla da anılan bu girişimci göçmen ailelerden biri de Mavromati Ailesi'dir. Ailenin sahip olduğu güce ulaşmasında ticari girişimciliğin ve yönetici kesimle kurulan iyi ilişkilerin büyük bir etkisi olduğu söylenebilir. Hatta bu aile, çoğunluğu İstanbul'da bulunan gayri müslim burjuva tipinin Mersin'deki en önemli örneği olarak nitelenebilir (Yorulmaz, 2004: 332).

Mavromati Ailesi'nin kökeni, Kıbrıs Adası'nın güneybatısındaki Baf bölgesine dayanmaktadır (Ulutaş, 2012: 242). Ailenin soyadının bazı kaynaklarda, birkaç harf farklılığından kaynaklanan farklı yazımları olduğu görülmektedir. Buna göre; "*Mavrommatis*" (Aytar ve Kendirci, 2015: 36), "*Mavromatis*" (Oğuz, 2006: 33; Toksöz, 2011: 364) ve daha sıklıkla "*Mavromati*" gibi kullanımlara rastlanmıştır (Bozkurt, 2001: 122; Yorulmaz, 2004: 325; Eldem, 1994: 75; Ulutaş, 2012: 188).

Mersin'e yerleşip burada, ailenin ilk temelini atan kişi olarak kaynaklarda, Rum Ortodoks Mavomatilerin tek çocuğu olan Hacı Konstantin Mavromati'nin bahsi geçmektedir (https://www.yumuktepe.com/kostantin-mavromati-gunduz-artan/, 17.01.2024). Ailenin soyadı gibi aile reisinin isminin de bazı kaynaklarda yine harf farklılığından dolayı farklı kullanıldığı görülmektedir. "*Konstantin, Konstanti, Constantine, Hacı Konstantin*" bu kullanımlardan bazılarıdır (Yorulmaz, 2004: 331; Ulutaş, 2012: 235; Oğuz, 2006: 33; Aytar ve Kendirci, 2015: 36; Toksöz, 2011: 364). Bir iki kaynakta ise Hacı Konstantin Mavromati'nin asıl adının "*Karagözoğlu Kostiki-Koskiki*" olduğu belirtilmektedir (Mutlu, 1941c: 5; Yorulmaz, 2004: 331;). Konstantin Mavromati "*Hacı*" adını ise daha sonradan almıştır (Toksöz, 2011: 364).

Mersin henüz bir kent değilken, 1850'li yıllarda Kıbrıs'tan Mersin'e yakın bir sahil köyüne göç etmiş olan ve 1905 yılında vefat eden Hacı Konstantin Mavromati burada, Ortodoks bir Arap ile evlenmiştir (Toksöz, 2011: 364; 372). Eşi Athena ile evliliğinden 3'ü kız, 5'i erkek olmak üzere 8 çocuğu olmuştur. Artan, Hacı Konstantin'in kızlarının isimlerini "*Eleni, Kalyopi ve Heremyeri*", erkek çocuklarının isimlerini ise "*Hacı Hristo Se Do, Andoria, Yorgi, Arjantin ve Antonaki*" olarak belirtmiştir (https://www.yumuktepe.com/kostantin-mavromati-gunduz-artan/, Erişim Tarihi: 17.01.2024). Diğer bir kaynak olarak Toksöz'ün çalışmasında da Hacı Konstantin'in 3 kız ve 5 erkek olmak üzere 8 çocuğu olduğu, kız çocuklarının isimlerinin "*Eleni, Kalyopi ve Heremyeri*", erkek çocukların isimlerinin ise "*Hacı Kristo Sedo, Yorgi, Antonios, Andreas ve Arjantin*" olarak belirtildiği görülmektedir (Toksöz, 2011: 372). Her iki kaynaktaki kız isimlerinde bir yazım farklılığı bulunmamakla birlikte erkek çocukların birkaçının isimlerinin yazımlarında farklılık bulunmaktadır. Toksöz'ün, Mavromati Ailesi'nin bireylerini gösterdiği soyağacı Şekil 1'de verilmektedir.

Şekil 1: Mavromati ailesi soyağacı

Kaynak: (Toksöz, 2011: 372).

Toksöz'ün çalışmasında yer verdiği soyağacında, Hacı Konstantin Mavromati'nin birkaç çocuğunun medeni halleri ve meslekleriyle ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Soyağacından edinilen bilgilere göre; Antonios Rus Konsolos Yardımcısı olup, İstanbul merkezli bir ticaret evi ile Rus deniz hatları yöneticisi ve ayrıca Portekiz Konsolos Yardımcısı olan Siderikoudis'in kızıyla evlidir. Antonios'un bu evlilikten olan oğlu, Beyrut asıllı Barbur Ailesi'nin kızıyla evlenmiştir. Diğer çocukları ise, İngiliz veya Yunan vatandaşı olmuşlardır. Hacı Konstantin'in bir diğer oğlu Andreas ile ilgili olarak da kendisinin, İspanya ve ABD Konsolos Yardımcısı olduğu belirtilmiştir. Soyağacında, Hacı Konstantin'in kızlarından biri olan Eleni hakkında, İsviçre konsolosu ve aynı zamanda İstanbul'a bağlı bir ticari temsilci olan Adanalı Fedon Tahinci ile evli olduğu bilgisine yer verilmiştir. Hacı Konstantin'in Kalyopi adlı kızının ise İsviçre vatandaşı ancak Alman konsolosu, Osmanlı Bankası'nın Adana'daki ilk müdürü, Deustche Geselschaft Baumwolle'nin temsilcisi, yatırımcı olduğu belirtilen Gustave Christmann ile evli olduğu görülmektedir (Toksöz, 2011: 372). Soyağacında, Hacı Konstantin'in diğer çocukları Hacı Kristo Sedo, Yorgi, Heremiyeri ve Arjantin hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

3.1. Mersin'de Mavromati Ailesi'nden İzler

19. Yüzyılın sonlarına doğru Mersin'de bulunmuş olan bazı seyyahlar, Mersin'deki Ortodoks Rum cemaati mensubu Hacı Konstantin Mavromati'nin, bu cemaatin en zenginlerinden biri olduğunu belirtmişlerdir (Yorulmaz, 2004: 331). Mavromati, ailesiyle birlikte sanayi, ticaret ve bankacılık alanlarında önemli girişimlerde bulunmuştur (Toksöz, 2011: 364). Bu girişimler, ailenin zenginleşmesini sağlarken kuruluş yıllarındaki Mersin'in de kentsel gelişimine katkı sağlamıştır. Böylelikle Mavromati Ailesi, Mersin'in o yıllarındaki nüfuzlu ailelerinin önde gelenlerinden biri olmuştur. Aile, kentin kuruluşu ve gelişiminde kente, iktisadi ve sosyal açıdan önemi olan

çeşitli yapılar kazandırmıştır (https://www.yumuktepe.com/kostantin-mavromati-gunduz-artan/, Erişim Tarihi: 20.01.2024). Fırın, fabrika, han, iskele, ev, okul ve kilise gibi yapılarla Mersin'in kentleşme sürecine büyük katkıda bulunmuşlardır (Oğuz, 2006: 57; Yorulmaz, 2004: 332).

Mavromati Ailesi'nin Mersin'de kendi kullanımları için yaptırdıkları evler, ailenin kente kazandırdıkları yapılardandır. Ailenin ilk evi, Bahçe Mahallesi'ndeki birkaç taş binadan biri olan, üç katlı ve görkemli taş evdir. Bu evden Pazarlar Caddesi'nde yaptırılan yeni eve taşınılmasıyla taş ev, Mavromati'nin oğullarından birine kalmış ve sonrasında bu binada Mersin İdadisi açılmıştır. Farklı kullanımları olan bu ev 1926 yılında kazara çıkan yangında tamamen yanmış ve "Yanık Mektep" olarak da bilinen bu yerde 1970'li yıllarda "Özgür Çocuk Parkı" açılmıştır. Mavromatilerin taşındıkları Pazarlar Caddesi, günümüzdeki adıyla Mücahitler Caddesi'nde yaptırdıkları ev, iki katlı bir taş evdir. 1879 yılında Mersin'de bulunan İngiliz Piskopos Edvin John Davis gezi kitabında, evin yapımında kullanılan mermer sütunlar ve kesme taşların Soli Pompeiopolis harabelerinden getirildiğinden bahsetmiştir. Aile ayrıca Fındıkpınarı, Buluklu ve Gözne'de de yazlık evler yaptırmışlar, yaz aylarında bu evleri kullanmışlardır (https://www.yumuktepe.com/kostantin-mavromati-gunduz-artan/, Erişim Tarihi: 22.01.2024).

Mersin'de, Mavromatilerin izlerini taşıyan yapılardan biri de Atatürk Caddesi üzerinde yer alan ve o dönemlerde "Palais de Christmann" olarak adlandırılan "Atatürk Evi Müzesi"dir (http://dundenbugunemersin.blogspot.com.tr/2007/10/aznlklara-ait-okullar-ve-amerikan.html, Erişim Tarihi: 25.01.2024). Mersin'in önde gelen Rum tüccarlarından Mavromati'nin damadı, Alman asıllı ve İsviçre Konsolosu Christmann tarafından 1897 yılında inşa ettirilen bu ev, uzun yıllar bu ailenin ikametgahı olarak kullanılmıştır. Bu evden, "Christmann Evi veya Christmann Köşkü" olarak da bahsedildiği görülmektedir (Ünlü ve Ünlü, 2008: 188). Christmann'ın Alman olması, evin düzenlenmesinde farklılık yaratmakta olup, yapı itibariyle İstanbul, Batı Anadolu, Adalar ve Yunanistan'dan izler taşımaktadır. Bu ev aynı zamanda Mersin'deki tavanı süslü evlerin ender örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir (Yenişehirlioğlu, 2004: 186). Christmann çiftine ait olan ev, çiftin çocukları olmadığı için daha sonradan Mavromati'nin diğer damadı Fedon Tahinci ve ailesi tarafından konut olarak kullanılmıştır. Belçika Konsolosu olan Fedon Tahinci, Mersin'in en tanınmış fahri konsolosu olarak bilinmektedir (Ünlü ve Ünlü, 2008: 188). Dolayısıyla bu ev, "Eski Tahincioğlu Konağı" olarak da anılmaktadır (Ülkü, 2004: 200). Atatürk'ün 1925 yılında Mersin'e yapacağı ziyaret öncesinde Atatürk'ün konaklayacağı bir ev aranmış ve Christmann'ın evi uygun bulunmuştur. Christmann Ailesi de bu talebi memnuniyetle karşılamıştır. Aile tarafından, evin üst katı Atatürk ve eşi Latife Hanım'ın konaklaması için hazırlanmıştır. Atatürk ve eşi bu evde on bir gün konaklamıştır (http://dundenbugunemersin.blogspot.com.tr/2007/10/aznlklara-ait-okullar-ve-amerikan.html, Erişim Tarihi: 25.01.2024). Atatürk'ün Mersin'deki konuşmasını, bu evin sokağa bakan balkonundan yaptığı bilinmektedir (Yenişehirlioğlu, 2004: 186). 1960'lı yıllarda, bir süre Toros Koleji'ne ev sahipliği yapan ev, 1992 yılında restore edilerek "Atatürk Evi Müzesi" haline getirilmiştir (Ünlü ve Ünlü, 2008: 188).

Mersin'deki ticari işleyişin gelişimine katkı sağlayan pek çok yapı da kentin çeşitli yerlerinde geniş arsa ve arazilere sahip olan Mavromatiler tarafından yaptırılmıştır. Bu yapılardan biri, 1869-1871 yılları arasında Mavromati ve eski Şura-yı Devlet üyesi Vayvani tarafından yaptırılan, Taş iskelesinin yanında ve deniz kıyısında olan Taş Han'dır (Mutlu, 1941a: 5). Bu hanın inşası için kullanılan taşlar Lazkiye'den getirtilmiş olup bina bir iş hanı olmakla birlikte ikinci katında ise Maarif Oteli yer almıştır (Develi, 2012a: 41). Yapıldığı dönemlerde deniz kenarında olan bu han dikdörtgen biçiminde, dört yandan kapalı, bir avlusu olan, çift katlı ve yukarıya çıkış için döner merdivenleri bulunan bir yapı olarak yaptırılmıştır. Avlusunun ortasında bir çeşme bulunan bu yapının alt katında depolar, üst katında ise bürolar yer almıştır (Ülkü, 2004: 199). İngilizlerin Mersin'i işgalinde, Mavromati'nin oğulları tarafından bu han İngiliz işgal kuvvetlerine tahsis edilmiştir. İngilizlerin Mersin'i terk etmeleri sonrasında Ermeni Lejyonu'nun yerleştiği han, kurtuluşla birlikte Milli Emlâk'e geçmiştir (https://www.yumuktepe.com/kostantin-mavromati-gunduz-artan/, Erişim Tarihi: 25.01.2024). Adını Taş İskele'den alan ve bazı onarımlardan geçirilmiş olan Taş Han günümüzde ise Antik Galeria adıyla varlığını sürdürmektedir (Ünlü ve Ünlü, 2008: 102). Mavromati Ailesi, Yoğurt Pazarı ve çevresinin mülkiyetine de sahip olup Mavromati burada binalar yaptırmış, burayı alışveriş merkezi haline getirmiştir. Gümrük İskelesi ve Yeni Cami veya günümüzdeki adıyla Ulu Cami ve Çarşısı boyunca Toros Oteli'ne kadar olan kısımdaki binalar ve yolun kuzeyindeki binalar da Mavromati tarafından yaptırılmıştır (https://www.yumuktepe.com/kostantin-mavromati-gunduz-artan/, Erişim Tarihi: 25.01.2024).

Özellikle 1870'ler itibariyle Mersin'in çeşitli mahallelerinde, Ermeni-Ortodoks, Ermeni-Katolik, Ermeni-Protestan, Maruni-Katolik ve Rum-Ortodoks Kilisesi olmak üzere, Mersin'deki farklı cemaatler tarafından pek çok kilise açılmıştır (Oğuz, 2006: 33). Osmanlı arşiv belgelerine göre; Mersin'de yaşayan Ortodoks cemaat, 1849 yılında hükümete başvuruda bulunmuş ve hükümet, papaz efendinin evinde ibadete izin vermiştir. Zamanla Ortodoks nüfusun artmasıyla birlikte, cemaat papazı tarafından toplanan para ile merkezi hükümetten izinsiz bir şekilde kilise inşaatına başlanmıştır. İnşaatın kentteki görevliler tarafından fark edilmesi ve engellenmeye çalışılması neticesinde cemaat tekrardan hükümete başvuruda bulunmuştur. Bu başvuruda, inşası Şam Patrikliği'ne bağlı olarak sürdürülen Rum Ortodoks Kilisesi'nin, artan Hristiyan nüfus için bir ihtiyaç olduğu ve engellemenin kaldırılması yönündeki talep iletilmiştir. Hükümet, tarafından cemaatin bu talebine olumlu cevap verilmiştir (Ünlü ve Ünlü, 2008: 200). Yapımına 1886 yılında başlanan ve 1890 yılında tamamlanan Rum Ortodoks Kilisesi de Rum cemaatini organize eden ve Mersin'in en zengin tüccarlarından olarak bilinen Konstantin Mavromati'nin öncülüğünde, Yeni Mersin gazetesi matbaasının karşısında, Mahmudiye Mahallesi'nde yaptırılmıştır (Mutlu, 1940: 7). Ayios Georgios Rum Ortodoks Kilisesi olarak anılan bu kilise çifte çan kulesi ve büyük kubbesi olan görkemli bir kilise olmuştur (https://www.yumuktepe.com/kostantin-mavromati-gunduz-artan/, Erişim Tarihi: 25.01.2024). Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle gerçekleşen mübadele sonrasında bu kilise İslâm cemaatinin yararlandığı Zafer Camisi olarak kullanılmıştır (Mutlu, 1940: 7). Daha sonradan ise bir ara Halkevi'nin konferans salonu olarak hizmet veren bu yapı bir ara da sinema olarak hizmet vermiştir (Ünlü ve Ünlü, 2008: 202).

Hacı Konstantin Mavromati ve ailesi, ticari girişimcilikleri dışında, yoğun bir şekilde yer aldıkları hayır faaliyetleriyle de Mersin kentinde izler bırakmıştır. Hayır faaliyetlerinde bulunmaktan kaçınmayan Mavromati, Bezm-i Âlem Camii'nin yapımının ödenek yetersizliği nedeniyle gecikmesi üzerine camii yapımına katkıda bulunmuştur (Toksöz, 2011: 369). Bezm-i Âlem Valide Sultan tarafından yaptırılarak, 1870 yılında ibadete açılan caminin yapımı Mavromati nezaretinde gerçekleşmiştir. Cami-i Atik (Eski Cami)'in ihtiyaç karşılamada yetersiz kalması üzerine Belediye Meclisi Üyeliği ve Belediye Başkanlığı görevlerinde bulunan Abdulkadir Seydavi, bir cami yapımı girişiminde bulunmuştur. Bu caminin yapılacağı arsayı Mavromati bağışlamış ve Yeni Cami'nin inşasına 1900 yılında başlanmıştır. Cami yapımının planından kaynaklı olarak yarım kalan cami inşaatının tamamlanması amacıyla Mavormati'nin, mensubu olduğu cemaatin duymasını istemeyerek, dört yüz altın lira değerinde yardımda bulunduğu söylenmektedir. Bu caminin yapımının 1908 yılında tamamlanarak ibadete açılması ise Mersin'in zengin çiftçilerinden biri olan Hacı Yakup Ağa'nın katkısı ile gerçekleşmiştir. Yeni Cami, 1977'de yıktırılmış ve yerine 1978 yılında, Ulu Cami'nin inşası başlatılmış, Ulu Cami ise 1983 yılında henüz inşası tamamlanmamışken ibadete açılmıştır. Mavromati ayrıca, yapımına yeni başlanan Millet Hastanesi'ne de maddi yardımda bulunmuştur (https://www.yumuktepe.com/kostantin-mavromati-gunduz-artan/, Erişim Tarihi: 28.01.2024).

Mersin'e ticari ve dini yapıların kazandırılmasına büyük katkı sağlayan Mavromati girişimciliğini, eğitim konusunda da göstermiştir. "Rum Ortodoks Kız Okulu" diğer adıyla "Mavromation Partenagogogion" Mavromati'nin sahibi olduğu binada açılmış ve okulun tüm giderleri Konstantin Mavromati tarafından karşılanmıştır. Şimdiki Bit Pazarı'nın yerinde olan Aya Georgiyos Kilisesi'nin karşısında bulunan okulda, eğitim Yunanca yapılmış ve yabancı dil olarak Fransızca öğretilmiştir. 200 kız öğrencinin eğitim gördüğü, 4 öğretmen ve 1 müdürün görev yaptığı okulda 7 sınıf ve ayrıca bir de yuva kısmı yer almıştır. Konstantin Mavromati ayrıca oğulları Antonios ve Andreas ile birlikte günümüzdeki adı Osmaniye Mahallesi olan Hristiyan köyünde, bir Rum okulu daha açmıştır. "Hristiyan Köyü Rum Ortodoks Okulu" ve "Rum Ortodoks Kız Okulu"nun her ikisine de masraflar için düzenli bağış yapmıştır. (http://dundenbugunemersin.blogspot.com.tr/2007/10/aznlklara-ait-okullar-ve-amerikan.html, Erişim Tarihi: 28.01.2024; Toksöz, 2011: 369).

3.2. Mavromati Ailesi'nin Mersin'deki Ticari ve Kentsel Gelişime Katkıları

Mersin'in ticari gelişiminin ve ekonomik avantajlarının fark edilmeye başlanması, 19. yüzyılın ortalarına doğru birçok gayri müslimin buraya yerleşmesini beraberinde getirmiştir. Mersin'e yerleşmeyi tercih edenlerin çoğunluğunu, Kapadokya ve çevresinden Ortodoks Rum ve Gregoryen Ermeni, Suriye, Lübnan ve Mısır'dan Ortodoks Arap, Maruni ve Latin Katolik aileler oluşturmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru kentin nüfusu, nüfus patlaması olarak nitelendirilebilecek bir düzeyde artış göstermiştir. Toplam nüfusun çoğunluğunu Müslüman nüfusun oluşturduğu kentte gayrimüslim nüfus olarak ise çoğunluğu Ortodoks Rumlar ve ardından gelen Ermeniler oluşturmuştur. Sürekli ve yoğun bir göç alan Mersin bu doğrultuda, nüfus hareketliliği itibariyle bir

göçmen kenti, ticari potansiyeli itibariyle ise çevresine göre kapitalist dünya ile hızla eklemlenen bir ticaret kenti olarak nitelendirilebilir (Yorulmaz, 2004: 318; Adıyeke ve Adıyeke, 2004: 77-78).

Mersin'deki etnik çeşitliliğin temelini, kentteki ekonomik ve ticari potansiyel oluşturmuştur. Mevcut potansiyelden yararlanmayı bilen bazı tüccar aileler edindikleri gayrimenkuller ile oldukça zenginleşmişlerdir. Rum Ortodoks cemaatinden Beyrut asıllı Sursoklar ve Kıbrıs asıllı Mavromatiler, Bodosakiler bu ailelerin önde gelenlerindendir. Vitalis, Garbini, Mantovani gibi aileler de Avrupa'dan gelen Levanten kökenli Katolik ailelere örnek verilebilir. Bu aileler, Mersin'in kentsel gelişimine ticaret ve yatırım alanlarında önemli katkılar sağlamışlardır (Yorulmaz, 2004: 331; Adıyeke ve Adıyeke, 2004: 80).

Bölgedeki Rum aileler, hem kendi aralarında kurdukları güçlü ittifaklarla hem de bankerler, başarılı tüccarlar, toprak sahipleri ile kurdukları aile ilişkileri ile ekonomik güçlerini arttırmışlardır. Örneğin; Mavromati ve Siderikoudis aileleri böyle bir ittifak içinde olmuşlardır (Aytar ve Kendirci, 2015, 36) Bununla birlikte, ekonomik güç açısından bu ailelerin bazıları arasında rekabet de söz konusu olmuştur. Böyle bir rekabet için ise, yine taraflardan biri olan Mavromati ailesinin Sursok ailesi ile aralarındaki, yazışmalara da yansıyan rekabet örnek olarak verilebilir (Yorulmaz, 2004: 331).

Mersin'de gayrimüslim tüccarlar çoğunlukla sanayi, ticaret, tarım, komisyonculuk, bankacılık, posta, kamu sektörü gibi faaliyet alanlarında etkin rol oynamışlardır (Yorulmaz, 2004: 324-331). Aralarında Mavromati'nin de yer aldığı bu tüccarlar Mersin'de henüz bankaların olmadığı dönemlerde, kır ve kent arasındaki ticari işleyiş açısından önem arz eden bir para ekonomisinin oluşmasını sağlamışlardır. Bir güvencenin olmadığı ticari ağda, kredi mekanizması yoluyla küçük tüccarların krediye ulaşabilmelerine ön ayak olmuşlardır. Küçük tüccarlara ve iç pazarlara ulaşmada özellikle Tarsus ve Adana'da kurulan yıllık fuarlardan yararlanmışlardır. Fuarlara katılım, Mersin'de deniz ticaretinin gelişmesini de beraberinde getirmiştir (Toksöz, 2011: 367-368).

Mavromati ailesi de sanayi ve ticarete yönelik önemli girişimleriyle Mersin'in kentsel ve ticari gelişiminde iz bırakan gayrimüslim aileler arasında yer almıştır. Hacı Konstantin Mavromati, 19. yüzyılın ortalarında Kıbrıs'tan, Mersin henüz oluşmamışken, Mersin civarındaki bir sahil köyüne göç etmiştir. Mavromati, göçmen bir tüccar iken, yaklaşık olarak yirmi yıl içinde bankacılık faaliyetleriyle uğraşan bir girişimci haline gelmiştir. Böylelikle Kıbrıslı Mavromati ve ailesi, Mersin'in en önde gelen ve en zengin ailelerinden biri olarak görülmüşlerdir (Toksöz, 2011: 364).

Ortodoks Rum cemaatinden olan Konstantin Mavromati'nin Mersin'de zengin gayrimüslim girişimcilerden biri olmasında ticaret, sanayi, bankacılık ve sarraflık, konsolosluk gibi alanlarda gösterdiği başarılı faaliyetleri etkili olmuştur (Ulutaş, 2012: 242-243). Ancak, Mersin'in kentsel ve ticari gelişimine yönelik girişimlerde adı geçen Mavromati sadece baba Hacı Konstantin Mavromati değildir. Baba Mavromati'nin 1905'te ölümü ile Mersin'in işgalinin son aylarında ailece Kıbrıs'ın Baf bölgesine gidilmesine kadarki süreçte bahsi geçenlerin oğul Mavromati'ler olduğunu belirtmek gerekir. Rusya Konsolosluğu, Rus vapur acenteliği gibi faaliyetlerde bulunanlar oğul Mavromati'lerdir (https://www.yumuktepe.com/kostantin-mavromati-gunduz-artan/, Erişim Tarihi: 29.01.2024; Yorulmaz, 2004: 327). Aile üyelerinin Mersin'in işgalinin son aylarında Kıbrıs'a geri dönmeleri sonucu, Büyük Millet Meclisi'nin 1922 tarihli kararıyla ailenin Tarsus'taki fabrikasına el konulmuştur (Uğuz, 2011: 329). Buradan hareketle, Mavromati ailesinin 1921 yılının son aylarında Mersin'den ayrıldıkları söylenebilir.

Mersin'in gelişim yıllarında Avrupa devletleri kendi vatandaşları ve tüccarları için Mersin'e konsolos vekilleri atamışlardır. Diğer devletlerden daha sonra konsolos vekili atayan İspanya, diğer çoğu Avrupa devletinden farklı olarak, bir Osmanlı vatandaşını, Konstantin Mavromati'yi konsolos vekili olarak atamıştır. 1870'lerde sarraflıkla uğraşan Konstantin Mavromati, konsolos vekilliğini de sarraflıkla uğraştığı dönemlerde yapmıştır (Yorulmaz, 2004: 331; Oğuz, 2006: 114-115).

Mersin'deki yabancı nüfus ve konsolosluklarla ilişkiler kurulmasında Mavromati gibi göçmen tüccarların büyük etkileri olmuştur. Mavromati dışında ailenin diğer üyelerinden bazıları da farklı devletlerin konsolosluk işleriyle meşgul olmuşlardır. Mavromati'nin ilk oğlu olan Andreas hem İspanyol konsolos yardımcısı hem

de Amerikan konsolos yardımcısı olarak görev yapmıştır. İkinci oğul Antonios ise Rus konsolosu olarak görev yapmıştır. İlk önce İngiliz konsolos yardımcısı olarak görev yapan damat Christmann, ardından Alman konsolos yardımcısı olmuştur. Mavromati'nin Mersin'deki yerel göçmen tüccar bir aileden gelen bir diğer damadı Tahinci, İsviçre konsolosu olarak görev yaparken, ikinci oğul Antonios'un kayınpederi ise Portekiz konsolos yardımcısı olarak görev yapmıştır (Toksöz, 2011: 372-373). Bahsi geçen kayınpeder Siderikoudis'tir (Aytar ve Kendirci, 2015: 36). Bazı yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, oğullardan Antovan Mavramoti'nin Mersin'e gelip giden Rusya tebaasının işleriyle ilgilenmek için Rusya konsolos vekili olarak 1907 yılında tayin edildiği görülmektedir (BOA., DH.MKT., 1150/49, 2 Mart 1907). 1903 tarihli bir belgede Antovan (Andon) Mavromati'den Rusya'nın Mersin Konsolosluğu Tercümanı olarak bahsedilmektedir. Bu belgeden, Antovan Mavramoti'nin konsolos vekilliğine atanma öncesinde bu görevi yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Aynı belgede ayrıca, Antovan Mavramoti'nin Osmanlı tebeasının işlerine fazlaca müdahalede bulunduğu ve bu konuda gerekenin yapılması talep edilmiştir (BOA., DH.MKT., 804/48, 31 Aralık 1903). Oğullardan bir diğeri Andreya Mavromati'nin ise Mersin'deki İspanya Viskonsolosluğu görevinin 1917 yılında sona erdiği görülmektedir. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından yapılan bildirime göre, Andreya Mavromati'nin yerine Mösyö Benvenist tayin edilmiş ve Andreya Mavromati'nin böyle bir sıfatının bulunmadığı diğer Yunan tebaası için geçerli olan kararlara tabi olduğu belirtilmiştir (BOA., ŞFR., 79/11, 2 Eylül 1917).

Mersin'deki ticari işleyiş kentte ticari kurumlara ihtiyaç doğurmuş ve bankacılık faaliyetleri önemli hale gelmiştir. Çoğu yerde olduğu gibi bankacılık faaliyetlerinin başlamasında sarraflar etkin olmuşlardır (Dingeç, 1998: 85). Mersin'de bu alandaki ilk girişimlerden birini 1872 yılında Konstantin Mavromati gerçekleştirmiştir. Yüz bin lira tutarında bir sermaye ile "Hirisman ve Mavromati Evlatları" adıyla açtığı yazıhanede bankacılık faaliyetlerinde bulunmuştur (Mutlu, 1941c: 5). Mavromati'nin yazıhanesinin bulunduğu sokağa "Mavromati Bankası Sokağı" denilmesi de bundan dolayıdır (Yorulmaz, 2004: 331). Sonradan, Osmanlı Bankası ve Ziraat Bankası'nın yanı sıra Avrupa bankalarından bazıları da Mersin'de şubeler açmışlardır. Ziraat Bankası'nın Mersin'de kuruluşunun temelini, para ihtiyacı duyan çiftçinin düşük faizle para alması amacıyla 1875 yılında açılan Menafi Sandığı oluşturmuştur (Mutlu, 1941c: 5; Dingeç, 1998: 86). Osmanlı Bankası, Kırım Savaşı'nın yarattığı masrafların karşılanması amacıyla 1856'da kurulmuştur (Dingeç, 1998: 88). Ticari işleyişteki artışla birlikte merkezi Paris'te olan Osmanlı Bankası'nın bir şubesi de Mersin'de açılmıştır. Bağdat şimendifer hattının inşasını üstlenen Almanlar hem inşa faaliyetlerinin sürdürülmesi hem de bölgedeki iktisadi gelişimi yakından takip etmek amacıyla Deutsche Orient Bank'ın bir şubesini de 1904 yılında Mersin'de açmışlardır. Yunan sermayeli Atina Bankası'nın bir şubesi de 1906 yılında kurulmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında Mersin'i işgal eden Fransızlar ise Memalik-i Şarkiye Fransız Bankası'nı kurmuşlardır (Mutlu, 1941c: 5). Ayrıca, Osmanlı Bankası ve Mavromati gibi önde gelen birçok zengin tüccar, gemi ve kıyı arasında olumsuz hava koşullarından kaynaklanan kargo hasarlarını sigorta kapsamına almaya yönelik düzenlemelerde bulunmuşlardır. Mavromati ailesinin bir banka kurmasının, ailenin Mersin'deki ticari işleyişte elde ettikleri başarıyı gösterdiği söylenebilir. Hacı Konstantin Mavromati, Osmanlı bankasıyla güçlü bağlar kurarak ailesinin, devamlılığı olan güçlü bir kurum kurmasını sağlamıştır (Toksöz, 2011: 377-378).

Mersin'in önemli tüccarlarından biri olarak Mavromati, yabancı firmalarla da ilişkiler kurarak iş birliği içinde olmuştur. Kendisi ve ailesi, toplumsal ve kişisel bağlantılar kurmaya önem vermişlerdir. Bu doğrultuda, evlilik ittifakları da yapılmıştır. Buna göre kızlarından biri, Mersin'de çeşitli işlerle uğraşan, Alman bir finansçı olan Christmann ile evlenmiştir. Torunu vesilesiyle, Beyrut'un köklü ve en güçlü ailelerinden biri olan Arap Ortodoks Barbur ailesiyle bir evlilik ittifakı kurulmuştur. Beyrut'la ticari bağlantı sağlayabilme açısından bu ittifak önemli olmuştur. Mavromati'nin bir diğer kızının yaptığı evlilik ise İstanbul'un köklü tüccar ailelerinden olup Adana'da ikamet eden Tahinci ailesiyle bağlantı kurulmasını sağlamıştır. Oğullarından birinin yaptığı evlilik ile de Sakız Adası'ndan göçmen bir aile olan Siderikoudis ailesiyle bağlantı kurulmuştur. Bu aile, sahip olduğu zenginlikle birlikte Siderikoudis'in, kentteki Rus taşımacılık şirketinin acenteliğini ve Portekiz'in yardımcı danışmanlığını yapması da ailenin Mersin'deki itibarını arttırıcı bir etkide bulunmuştur (Aytar ve Kendirci, 2015: 36). Görüldüğü gibi Mavromati, sadece Mersin ve civarı değil, İstanbul ve civarında da evlilik ittifakları yoluyla ilişkiler ağını daha fazla güçlendirmeye çalışmıştır (Toksöz, 2011: 366-369).

Çukurova ve civarında modern anlamda sanayileşmeye yönelik atılan adımların 19. yüzyıl ortaları itibariyle başladığı söylenebilir. Özellikle dokuma sanayi alanında yüzyılın sonlarına doğru önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

Bu doğrultuda pamuk presleme ve iplik fabrikalarının kurulmasında bir artış yaşanmıştır (Bozkurt, 2001: 120). Pamuğun temizlenmesi ve balyalanmasının yapıldığı çırçır fabrikaları devamında iplik, dokuma ve kumaş fabrikalarının da kurulmasıyla fabrikalaşma çeşitlenerek gelişmiştir. (Uğuz, 2011: 327). Bu alanda özellikle Rum Ortodoks girişimciler ön plana çıkmışlardır (Aytar ve Kendirci, 2015: 35). Mavromati ailesi de Tarsus'ta çırçır ve iplik fabrikaları kurarak bu alanda girişimde bulunmuştur. Hatta Tarsus'ta ilk çırçır fabrikasının 1848 yılında Mavromati tarafından kurulduğu yönünde bir bilgi de mevcuttur (Çoruh, 2019: 50). Bununla birlikte bazı kaynaklarda bu konuda farklı bilgilere de rastlanmaktadır. Buna göre Tarsus'ta ilk çırçır fabrikasının Beyrut asıllı bir Osmanlı Rum vatandaşı olan ve İngiltere konsolos vekilliği yapan Harison Debbas ve ortakları tarafından 1862'de kurulduğu, 1863 yılında da Rifail Papasyan tarafından bir fabrika kurma girişiminde bulunulduğu (Orhan ve Uçar, 2021: 180; Ulutaş, 2012: 235); İngiliz tüccar J.B. Gout'un Adana, Mersin ve Tarsus'ta ilk çırçır fabrikalarını 1863 yılında kurduğu (Bozkurt, 2001: 120; Yorulmaz, 2004: 328; Ulutaş, 2012: 237; Aytar ve Kendirci, 2015: 36); Tarsus'ta bir çırçır fabrikasının kurulmasına yönelik en eski ruhsatnâmenin müracaatta bulunan Cemsikot Bazargan'a 1864 yılında verildiği yönünde bilgiler de bulunmaktadır (Uğuz, 2011: 326). Görüldüğü üzere, Tarsus'ta çırçır fabrikasını ilk kez kimin, hangi yılda kurduğuna yönelik olarak farklı isim ve tarihlerden bahsedilmektedir.

Mavromati'nin kurduğu fabrikalarla ilgili de bazı muallak durumlar söz konusudur. Mavromati'nin kurduğu fabrikalardan çırçır fabrikası, iplik fabrikası, pamuk fabrikası, Mavromati fabrikası olarak bahsedilmesinin yanı sıra kuruluş tarihlerinde de farklılıklar bulunmaktadır. Bir kaynağa göre Mavromati'nin Bolkar Dağı'ndaki Sunturas adlı nehir üzerinde bulunan pamuk fabrikası 1870'lerde kurulmuştur (Bozkurt, 2001: 122). Bir kaynakta ise, Mavromati ve Şürekası adındaki iplik fabrikasının 1887 yılında kurulduğu (Eldem, 1994: 75); bir diğer kaynakta Mavromati fabrikasının farklı kaynaklarda 1887'de veya 1888'de kurulduğu (Ulutaş, 2012: 243); başka bir kaynakta ise Mavromati'nin, Tarsus'taki çırçır ve iplik fabrikalarının inşasının 1889'da başladığı ve 1890'da tamamlandığı belirtilmektedir (Uğuz, 2011: 328-329). Ayrıca, Constantine Mavromati'nin 1889 yılında su ile çalışan ilk pamuk dokuma değirmenini açtığı ve bu girişimin bölgedeki sanayileşmenin gelişimine katkısı, Şubat 1889 tarihli Neologos Constantinople gazetesinde; "*Nihayet Yunan kardeşimiz Bay Mavrommatis'in İngiliz fabrikalarıyla kalite ve stil bakımından eş değer olan büyük ve geniş pamuk fabrikası Tarsus'ta çalışmaya başlamıştır.*" Şeklinde haber edilmiştir (Aytar ve Kendirci, 2015: 36). İncelenen kaynaklarda belirtilen farklı tarihler ve fabrikaların çırçır, iplik ve pamuk fabrikası şeklinde belirtilmesinden dolayı, Mavromati'nin fabrikalarının kuruluş tarihi ile ilgili net bir şeyin söylenmesi zorlaşmaktadır.

Kuruluş tarihlerinde farklılıklar bulunsa da mevcut kaynaklardan Mavormati'nin fabrikaları ile ilgili bilgiler edinilebilmektedir. Mavormati'nin iplik fabrikası eskiden "Sunturas, Cydnus, Kydnos" olarak adlandırılan Tarsus (Berdan) Nehri üzerinde kurulmuştur (Bozkurt, 2001: 122; Ulutaş, 2012: 244; Aytar ve Kendirci, 2015: 36). Christman ve Mavromati oğulları ortaklığında işletilen fabrikanın "Cydnus İplikhanesi" olarak adlandırılması da bu nehrin adından kaynaklanmaktadır (Ulutaş, 2012: 244; Aytar ve Kendirci, 2015: 36). Fabrikadan aynı zamanda "Mavormati ve Şürekâsı İplik Fabrikası" olarak bahsedildiği de görülmektedir (Eldem, 1994: 75). Fabrikalaşma ve endüstriyel üretimin hız kazanmasıyla hükümet yeni yatırımlardan gelir elde etme amacıyla yaptığı çalışmalar neticesinde, bu tür fabrikaların belirli oranlarda vergilendirilmesini zorunlu kılmıştır (Ulutaş, 2012: 244). Bu doğrultuda, 1890 yılında Maliye Nezareti'ne tebliğ edilen bir yazıda, Mavromati'nin Tarsus'taki pamuk ve iplik fabrikası binası dışında, fabrikadaki alet ve edevattan da kıymet vergisi alınması ve hukukun korunması hususunda gereğinin yapılması bildirilmiştir (BOA., MV., 54/22, 30 Mayıs 1890).

Hem Mersin'deki hem de Tarsus'taki fabrikalaşma sürecinde vakıf arazilerinin ruhsat alınması suretiyle kiralandıkları görülmektedir. Mavromati de fabrikalarını kurma girişiminde bulunurken vakıf arazisi kiralamıştır (Ulutaş, 2012: 275; Yorulmaz, 2004: 328). Kurduğu çırçır ve iplik fabrikaları ile dönemin önemli yatırımlarını gerçekleştiren Mavromati 1889 yılında fabrikaları için Almanya'dan 10.000 adet iplik eğirme makinesi (miğzel), 80 beygir gücünde bir adet su tribünü getirtmiştir. İnşa sürecinin 1890 yılında tamamlanmasıyla Mavromati'nin fabrikaları üretime başlamıştır. Fabrika çalışanlarının bir kısmını, 1891 yılında Tarsus'sa gelen Girit muhaciri kadın ve kızlar oluşturmuştur (Uğuz, 2011: 328-329). Giritli göçmenlerin iskanları ile ilgili verdikleri Ağustos 1900 tarihli dilekçeden anlaşıldığı kadarıyla, bu tarihlerde de Giritli kadın ve kızların Mavromati'nin fabrikalarında çalışmaya devam ettikleri görülmektedir (Çelik, 2009: 116). Mavromati'nin fabrikalarının kuruluşunun 1890 yılında tamamlanarak üretime başladığından bahsedilmekle birlikte, farklı bir kaynakta, Konstantin Mavromati ve ailesinin Tarsus'ta 60 çırçır makinesi ile bir iplik eğirme fabrikası kurduğu ve hidrolik enerjiyle çalışan bu fabrikada

1888 yılı itibariyle, çoğunluğu kadın ve çocukların oluşturduğu toplam 135 işçinin çalıştığı, üretilen 145.000 kiloluk ipliğin 580.000 frank değerinde olduğu, 2.700 adet çıkrıkta boyut olarak 4-18 numara iplik üretildiği, 1890'larda ise iplik üretiminin yılda yaklaşık olarak 1.000.000 kilo civarında olduğu belirtilmektedir (Ulutaş, 2012: 242-243). Yer verilen kaynaklardan da görüleceği üzere, Mavromati'nin fabrikalarının üretime geçiş tarihleri açısından farklılık bulunmaktadır. Fabrika kuruluş tarihi 1887 olarak verilen bir başka kaynakta ise, Mavormati ve Şürekâsı İplik Fabrikası'nın (Çukurova Mensucat) 1914 yılı verilerine göre, fabrikada aktif iğ sayısı 5.000 adet, işçi sayısı 350, iplik üretimi 200 ton ve değerinin 7,9 milyon kuruş olduğu belirtilmektedir (Eldem, 1994: 75). 1917 yılında Mavromati İplik Fabrikası'na Almanya'dan malzeme gönderildiği ve bu malzemenin Tuna üzerinden Tarsus'a sevk edildiği görülmektedir (BOA., HR.ŞFR., 659/30, 13 Mart 1917). Buradan hareketle, Mavormati ve Şürekâsı İplik Fabrikası'na ilk kuruluş yıllarında olduğu gibi Almanya'dan çeşitli malzeme getirtilmesinin bu tarihlerde de devam ettiği söylenebilir.

Mavromati İplik Fabrikası'nın işleyişiyle ilgili olarak, 1895 yılında bu fabrikayı gezen Şerafeddin Mağmûmî'nin gözlemleri önemli detaylar sunmaktadır. Mağmûmî'nin gözlemlerine göre; fabrikada hem çırçır hem de iplik makineleri çalışmaktadır. Bu da ham pamuğun temizlenmesinin de iplik haline getirilmesinin de aynı tesiste gerçekleştirildiğini göstermektedir. Ayrıca fabrikanın maliyetinin 50.000 lira, yıllık getirisisin 15.000 lira, çalışan sayısının 450 kişi olduğu ve işlenen ürünlerin tamamının Anadolu'ya sevk edildiği belirtilmektedir (Uğuz, 2011: 329). Mavromati İplik Fabrikası'ndaki işleyiş 1900'lerin başlarında da aynı şekilde devam etmiştir. Ancak Mavromati'nin ölümüyle başlayan, sonrasında I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın yarattığı olumsuzluklar, Mersin ve Tarsus'un işgale uğraması gibi olaylarla devam eden olumsuz süreç sonunda fabrikanın girdiği mali krizler atlatılamamıştır. (Uğuz, 2011: 329). 1915 yılında Yunan tebaasından merhum Konstanti Mavromati'nin oğullarından Hristokoros ve Andreya Mavromati tarafından Mersin kasabası civarında bulunan emlak ve arazilerine el konulduğu gerekçesiyle bir şikayette bulunulmuştur. Merkezden Adana vilayetine çekilen telgrafta, bu şikayetin incelenmesi ve bu türden şikayetlere meydan verilmemesi bildirilmiştir (BOA., DH.ŞFR., 54/165, 29 Temmuz 1915).

1922 yılında Mersin ve Tarsus'taki işgal sona erdiğinde ise Mavromati ailesinin çoğu üyesi Mersin'den ayrılmıştır. Bu durum, ailenin Tarsus ve Mersin'deki gayrimenkulünün çoğunun âtıl halde kalmasına yol açmıştır. 1922 yılında Büyük Millet Meclisi'nin aldığı kararla ve sahiplerine de tebliğ edilerek ailenin Tarsus'ta bulunan fabrikasına el konulmuştur (Uğuz, 2011: 329). Buna göre, ailenin fabrika üzerindeki sahipliğinin el koyma tarihine kadar devam etmiş olduğu söylenebilir. Sahiplerinin mevcut borçlarının kapatılması amacıyla 1925 yılında bir müzâyede ile satışa çıkarılan fabrikanın yeni sahibi Tarsus'un önde gelenlerinden Sadık Paşa'nın oğlu Necmeddin Bey olmuştur. Ancak Mavromati'nin Yunan tabiiyetinde olan oğlu Hıristokuros'un, Mersin ve Tarsus'taki aileye ait gayrimenkulleri satabilmek için Mersin'e gelmesi devir işleminin askıya alınmasına neden olmuştur. 1926 yılında fabrika, Sigmat İtalyan Şirketi'ne kiraya verilmiştir. Fabrikanın, Sadık Paşa ve Karamehmedzâdelerin uhdesine geçişi ve bu kişilerin fabrikalarının (Çukurova Fabrikası) bünyesine dahil edilerek milli sermaye haline getirilişi 1927 yılında olmuştur. Bundan dolayı Çukurova Fabrikası'nın kuruluş tarihi, Mavromati Fabrikası'nın kuruluş tarihine kadar götürülmektedir (Uğuz, 2011: 330; 336). Varlığı Cumhuriyet dönemine kadar devam eden Mavromati Fabrikası, Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine kalan miraslardan biri olmuştur (Ulutaş, 2012: 244).

Mersin ve Tarsus'ta pamuğa dayalı fabrikalaşma dışında bölgede üretilen bir diğer ürün olarak buğdaydan un elde edilmesi de fabrikalaşma düzeyinde gerçekleştirilmiştir. 19. yüzyıl sonlarına gelinene kadar yel değirmenleri ve su değirmenleriyle yapılan un üretimi, bu tarihler itibariyle buhar gücüyle çalışan değirmenler vasıtasıyla da yapılır hale gelmiştir (Bozkurt, 2001: 123). Böylelikle, un üretiminde fabrikalaşma süreci başlamıştır (Uğuz, 2011: 327). Bölgedeki fabrikalaşma sürecinde çoğunlukla gayrimüslim girişimciler aktif olmuşlardır. Un değirmenlerinin veya un fabrikalarının açılması da gayrimüslim girişimcilerin ilgi alanları içinde olmuştur (Yorulmaz, 2004: 328). Özellikle Rum Ortodoks girişimciler, pamuk fabrikalarında olduğu gibi un fabrikalarında da en aktif kesimi oluşturmuşlardır (Aytar ve Kendirci, 2015: 36). Mavormati de bu girişimcilerden biri olup un üretimi ile de ilgilenmiştir. Nitekim Cumhuriyet dönemi öncesindeki önemli un fabrikalarından biri Mavromati'nin un fabrikası olmuştur (Bozkurt, 2001: 124). 1888 tarihli bir yazışmada, Konya'da baş gösteren kıtlıkta kalanlar için Mösyö Mavromati'den alınan beş bin çuval unun naklinde vergi alınmaması yönünde bir karar alındığı görülmektedir (BOA.,Y.PRK.DH.., 2/75, 11 Mayıs 1888). Mevcut bir kaynağa göre, bu fabrikada çırçır ve pamuk işleme bölümleri de bulunmaktadır. Aynı kaynakta, 1927-1928 yıllarında Mersin merkezde bulunan fabrika ve değirmenlerin cinsleri ve üretimlerine

bir tabloda yer verilmiştir. Tablo verilerine göre; Mersin Yetime mahallesinde, Mavormati adıyla un ve pamuk üzerine değirmen ve fabrika bulunduğu, sahiplerinin ise Fuad Barbur ve Biraderleri'nin olduğu, 10 beygirlik motor gücüyle bir senelik un hasılatının 144.000 kilo, pamuk hasılatının ise 100.000 kilo olduğu belirtilmektedir (Bozkurt, 2001: 124-128). Buna göre, girişimde bulunduğu alanlarla ilgili olarak Mavromati adının, Cumhuriyet döneminde de var olduğu görülmektedir.

Deniz ticareti, Mersin'in kentsel gelişimini sağlayan ve hızlandıran önemli bir unsurdur. Mersin'in deniz ticaretinin gelişmesine yönelik avantajlı konumu hem devletin hem de yabancı devletler ve özel girişimcilerin dikkatlerinin Mersin'deki ticari potansiyele yönelmesini sağlamıştır. Bu potansiyeli değerlendirebilmek için yeni iskelelerin inşasına ve ihtiyaç duyulan diğer alt yapı yatırımlarına verilen önem artmıştır (Mazak ve Doğan, 2014: 84). Mavromatilerin bu alanda da girişimde bulundukları görülmektedir. Mavromati İskelesi olarak anılan ve ahşaptan yapılan bu iskele 1883 yılında tüccar kulübünün ve sahildeki sıhhiyenin bulunduğu yerin ön tarafında yaptırılmıştır (Mutlu, 1941b: 6). Artan'ın bir çalışmasında; "*Mavromati, 1866 yılında Azak Han'ın karşısında Taş İskele'yi yapmıştır. 95 m. uzunluk, 5 m. genişlikteki ihracat iskelesinde vinç yoktu…… Mavromati 1883 yılında, şimdiki Toros Otelinin önünde bir iskele daha yaptırmıştır..."* Şeklinde bir bilgiye yer verilmiştir (https://www. yumuktepe.com/kostantin-mavromati-gunduz-artan/, Erişim Tarihi: 04.10.2024)[1]. Taş İskele'den bahsedilen diğer kaynaklarda bu iskelenin kim tarafından yaptırıldığı konusunda bir bilgi mevcut değildir. Mersin iskeleleriyle ilgili çalışmasında Mutlu Taş İskele'den; "Taşhanın şarkında ve tüccar hanının karşısındaki ihracat iskelesi olan ve 'Taş iskelesi' adiyle söylenen iskeledir. Bu da 1866 tarihlerinde yapılmıştır. Bu iskelede bilâhere islâh edilerek uzatılmıştı. Deniz burada daima geri çekilmektedir. Uzunluğu 95 genişliği 5 metre olup vinç teşkilâtı yoktur." Şeklinde bahsetmiştir (Mutlu, 1941b: 6). Develi ise çalışmasında bu iskelenin Mersin Limanı'nın inşasına kadar kullanıldığı bilgisine yer vermiştir (Develi, 2012b: 86). Ulaşılabilip yararlanılan kaynaklardan sadece Artan'ın çalışmasında bu bilgiye rastlanmıştır. Buradan, Mavromatilerin, 1883 yılında yaptırdıkları "Mavromati İskelesi"nden önce, yani 1866'da"Taş İskelesi"ni yaptırdıkları anlamı çıkmaktadır.

Mavromatilerin deniz bağlantılı ticaretin gelişimine yönelik girişimleri sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Konstantin Mavromati'nin oğullarından biri olan Antonaki Mavromati, 1900'lerin ilk yıllarında, Belediye'ye ait olan ancak tamiratı yapılmadığı için sadece taş kısmı kalan, Mersin'in ahşap yapılı ilk iskelesi olan Gümrük İskelesi'ni gönüllü olarak yeniden yaptırma talebinde bulunmuştur (Yorulmaz, 2004: 325; Mazak ve Doğan, 2014: 73). Bu konuyla ilgili olarak Mersin Belediye Meclisi'nin 10 Nisan 1911 tarihli karar suretinde; " *Mukaddemâ inşâ idilmiş ve muahharan harâb olup belediyece inşâ ve ta'mîrinden sarf-ı nazar olunarak yalnız taş kısmı kalmış olan Mavromati bankası mevki'indeki iskelenin mahz-ı memlekete bir hıdmet-i fâhire olmak üzre mesârifi kisesinden i'tâ ile müceddeden inşâsı ve fakat mezkûr iskele belediyeye âid ve rüsûmı vâridât-ı bahriyeden ma'dûd oldığı cihetle ilerüde ta'mîrâtın belediyeye âid bulunması ve bir de gümrük iskelesi emvâl-i ticâriye ile yolculara gayr-ı kafi oldığından müceddeden inşâ ideceği iskeleye bir yolcu salonu ve bir de me'mûr odası inşâ ideceği iskeleye bir yolcu salonu ve bir de me'mûr odası inşâ ideceği Mösyö Andon Mavromati tarafından bâ arz-ı hâl beyân ve ta'ahhüd idilmişdir…….. mûmâ ileyh Mösyö Andonaki'ye beyân-ı teşekkür ile belediye nezâreti altında icrâ ve ikmâline karâr virildi.*" İfadelerine yer verilmiştir. Buna göre; Mösyö Andon Mavromati, hem ticari mallar hem de yolcular açısından yetersiz ve kullanımı elverişsiz bir halde bulunan bu iskelenin yenilenmesi ve ayrıca iskeleye bir yolcu salonu ve bir de memur odasının eklenmesini kendi geliriyle karşılayacağını belirterek böyle bir girişim talebinde bulunduğu, Mavromati'nin bu girişiminin hem belediye gelirlerinin arttırılması hem de halka kolaylık sağlanması açısından büyük bir önemi arz ettiği, takdirle karşılanan bu girişim konusunun, 10 Nisan 1911 yılında belediye tarafından sonuçlandırılarak anlaşma yönünde karar alındığı belirtilmiştir (BOA., DH.İD., 161/1, 10 Nisan 1911).

Mersin Ticaret ve Sanayi Odası'nın kuruluşu, Mersin'in ticari ve kentsel gelişiminde önemli bir adım niteliğindedir. Mavromati, bu odanın kuruluşuna da önemli bir katkı sağlamıştır (Yorulmaz, 2004: 328; Çoruh, 2019: 50). Mevcut kaynaklara göre odanın kuruluş tarihi, 1885, 1886, 1898 olarak belirtilmekte olup neticede Mersin Ticaret Odası'nın 19. yüzyıl sonlarına doğru kurulduğu söylenebilir (Adıyeke ve Adıyeke, 2004: 74; Uğuz, 2011: 316: Çoruh, 2019: 50; Toksöz, 2011: 378). Mavromati ailesi, Mersin Ticaret Odası Yönetim Kurulu Üyeliği içinde de yer almıştır (Toksöz, 2011: 378).

1 Bu linkteki bilgi için bknz., Artan, G. İçel Sanat Kulübü Aylık Bülteni Temmuz/Ağustos 2002-115.

Bölgedeki sosyo-ekonomik dönüşümde önemli rol oynayan Mavromati, bölgede yenilikçi projeler geliştiren bir girişimci olmuştur. Bu doğrultuda Adana ve Tarsus arasındaki ovalık alanın sulanmasına yönelik olarak ve bir süre sulanan bu ovalık alan üzerindeki vergilendirmenin bir kısmının karşılığında bir yatırım önerisinde bulunmuştur. Bu öneri, bölgedeki Seyhan ve Ceyhan nehirlerinden yararlanılarak bir sulama kanalı projesini içermiştir. Ancak resmi otoriteler tarafından Mavromati'ye geliştirdiği bu proje ile ilgili olarak herhangi bir imtiyaz verilmemiştir (Ünlü ve Ünlü, 2008: 202; Toksöz, 2011: 367; Yorulmaz, 2004: 332). Dr. Selig Soskin, bölgenin 1904 yılı sonlarına ait olarak verdiği bilgilerde, sulama kanallarının açılabilmiş olmasının, nehir taşkınlarını ve yeni bataklık alanların oluşmasını önleyebileceğini, yeni ekilebilir tarımsal alanların oluşabileceğini ayrıca, halk sağlığı açısından da faydalı sonuçlar üretebileceğini belirtmiştir (Uğuz, 2011: 292).

1877-1878 yılları aralığını içeren Adana Vilayet Salnamesi'ndeki bilgilere göre, Mersin kentinin bütün köylerinde yaygın olan çiftçilik ve ziraatte Müslüman nüfus daha fazla etkin olmuştur. Ancak pamuk ve narenciye üretimi önem kazanmaya başlayınca zengin gayrimüslimler de toprak alarak çiftlikler kurmaya başlamışlardır. Bu konuda, Konstantin Mavromati'nin oğlu Hristomos'un sahip olduğu 2.340 dönümlük çiftlik ve Likardopulos ailesinin sahip olduğu 4.278 dönümlük çiftlik örnek verilebilir. Konuyla ilgili mevcut kaynakta, esasen bu iki çiftlik arazisi dönümlerinin tapu kayıtlarında belirtilenden çok daha fazla olduğu, toplamda 15.000 dönümü bulduğu belirtilmektedir. Yine aynı kaynağa göre, bu arazilerin istimlak edilmesi ve Rumeli muhacirlerinin iskanına tahsisi, 12 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla uygun görülmüştür (Yorulmaz, 2004: 330). 1907 tarihli bir şer'iyye sicilinde ise, Tarsus Zorbaz Harkı Mahallesi'nde, batısında Mavromati fabrikasının da bulunduğu meyveli ve meyvesiz ağaçların olduğu 58 dönümlük bahçedeki 72 hissenin, 900 guruşa Mösyö Andriya ve Yorgi Mavromati'ye satıldığı belirtilmektedir. Yine 1907 yılına ait başka bir kayıtta ise, baba Mavromati'nin ölümü sonrasındaki mal paylaşımıyla ilgili bir davada, Şamlı Mahallesi'nde, doğusunda Mavromati'nin varislerinin iplik fabrikasının da bulunduğu alandaki bazı hisselerin Andriya, Yorgi Mavromati ve Hatice Hatun'a satışı kararı alındığından bahsedilmektedir. Atıfta bulunulan kaynakta, 1907 yılına ait bu kayıtlardan edinilen bilgiler, bu tarihte Konstantin Mavromati'nin varislerinin Mavromati fabrikasına yakın parsellerden hisse satın alma yoluyla fabrika alanını genişlettikleri şeklinde yorumlanmıştır (Orhan ve Uçar, 2021: 182).

Konstantin Mavromati'nin oğullarından biri olan Antonaki Mavromati de baba Mavromati'nin girişimci faaliyetlerde bulunmuştur. Mersin'de en büyük ticari yatırıma sahip girişimcilerden biri olarak Antonaki Mavromati, 1914 yılı başlarında, kendisine ait deniz kıyısındaki bir binayı gaz deposu haline getirme amacıyla ruhsat talebinde bulunmuştur (Yorulmaz, 2004: 327). Bu bina, belediye depolarının uzağında inşa edilmiş bir binadır (BOA., DH.İD., 70/66, 6 Mayıs 1914). Antonaki Mavromati'nin bu talebi Rus konsolosu ve yabancı uyruklu olmasından dolayı tereddütle karşılanmış ve yabancı uyruklu kişilerin bu yöndeki talepleri konusunda hukuken bir açıklığın bulunmadığı belirtilmiştir (Yorulmaz, 2004: 327).

4. SONUÇ

Askeri, siyasi ve iktisadi gücünü arttıran Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki etkisi artmış ve ülke ekonomisi dış etkilere daha açık bir hale gelmiştir. Sanayileşen ve rekabet içinde olan Avrupa ülkelerinin 19. yüzyılda Osmanlı liman kentlerine yönelik ilgisi yoğunlaşmıştır. İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan ve İngiltere'ye önemli ticari imtiyazlar sağlayan 1838 Baltalimanı Antlaşması Osmanlı için bir dönüm noktası niteliğinde olmuştur. Bu antlaşma itibariyle, Avrupalıların daha etkin olduğu Osmanlı dış ticaret hacminde artış görülmüş ve liman kentlerinde güçlü ticari bağlantılar kurulmasının alt yapısı oluşmuştur. Ticaretin genişlemesi için demiryolları, limanlar gibi altyapı yatırımlarına ağırlık vermeye başlayan Avrupalı sermayedarlar bu yatırımları özellikle, ticari getirisi olan çeşitli tarım ürünlerinin üretim potansiyeline sahip olan bölgelerde yoğunlaştırmışlardır. Batı Anadolu, Marmara, Doğu Karadeniz ve Çukurova bu yöndeki ilginin ve kapitalist etkinin yoğunlaştığı bölgeler içinde yer almışlardır.

Çukurova yöresinin denizle bağlantısı, önceleri Tarsus İskelesi vasıtasıyla sağlanıyorken, coğrafi şartlardan kaynaklı olarak işlevselliğini kaybetmesinin ardından, Tarsus İskelesi yerine Mersin İskelesi Çukurova'nın dışa açılan kapısı konumuna yükselmiştir. Mersin, ticari işlevselliğinin hızla artmaya başlamasıyla Osmanlı'nın Doğu Akdeniz'deki önemli liman kentleri arasına girmiştir. Hem Osmanlı hem de Avrupa kaynaklı konjonktürel etkiler Mersin'deki gelişmeyi hızlandırmıştır. Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın Adana ve Mersin civarını işgaliyle Mersin'de

pamuk üretimine ağırlık vermesi ve 1860'lı yıllarda Amerikan İç Savaşı ile İngiltere'nin pamuk ithalatının kesintiye girmesi, 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın yapımında kullanılacak kerestenin Mersin ve civarından karşılanması gibi gelişmeler pamuk ve kereste ticaretinin artışını sağlamıştır. Bu da kentin iktisadi ve ticari potansiyelinin yarattığı çekimle farklı yerlerden gelen azınlıkların kente göç etmesini beraberinde getirmiştir. Kentin dönüşümünün ve ticari gelişiminin önemli bir ayağını oluşturan göçmen tüccar ailelerin özellikle gayrimüslim azınlıklar olduğu ve sanayi ve ticaret alanlarındaki yatırımların çoğunlukla bu kesim tarafından yapıldığı görülmektedir. Farklı cemaatlere mensup olan Rumlar, Ermeniler, Türkler, Müslüman ve Hristiyan Araplardan oluşan bu göçmen nüfus kentin dönüşümünün ve ticari gelişiminin önemli bir ayağını oluşturmuşlardır. Mersin'de bir kent kültürünün oluşmasında ve kentin kozmopolit bir kimlik kazanmasında bu etnik çeşitlilik farklılık yaratan bir unsur olmuştur.

Çoğunluğunu Hristiyan kesimin oluşturduğu bu öncü tüccar ailelerin göçleri, Mersin'in henüz kentsel bir kimlik kazanmadığı dönemlerde başlamıştır. Mersin'in kentsel ve ticari gelişimine sağladıkları katkılarla ve yaptıkları hayır işleriyle de anılan bu girişimci göçmen ailelerden biri de Mavromati Ailesi'dir. Kıbrıs'ın Baf bölgesinden göç eden Rum Ortodoks Konstantin Mavromati ve ailesinin hem ticari girişimciliği hem de yönetici kesimle kurduğu iyi ilişkileri kentin en zenginlerinden ve önde gelenlerinden olmalarını sağlamıştır. 3 kızı ve 5 oğlu olan Konstantin Mavromati ailesi, önde gelen farklı aileler ile de evlilikler yoluyla önemli bağlar kurmuşlardır. Aile, gayrimüslim burjuva aile tipinin Mersin'deki en önemli örneklerinden biri olarak nitelendirilebilir.

Mersin'in ticari ve kentsel gelişiminde Mavromati ve ailesinin farklı alanlarda katkıları olmuştur. Aile Mersin'de bankacılık, imalat, ticaret, özellikle kurdukları çırçır, pamuk ve un fabrikalarıyla, iskele yapımı ve mevcut iskelelerin onarımını üstlenme gibi girişimleriyle ve aynı zamanda Avrupa ülkelerinin konsolos temsilciliği ve gemi acenteliği faaliyetleri gibi farklı alanlarda aktif bir rol oynamıştır. Açtıkları ve finanse ettikleri okullar, inşa ettirilen kiliseler ve inşası için maddi destek verilen camiler ve hastane gibi eğitim, din ve sağlıkla ilgili hayır faaliyetleri de ailenin iz bırakan katkıları arasında görülebilir.

1905 yılında vefat eden Konstantin Mavromati'nin adıyla anılan Mavromati İplik Fabrikası'nda I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sürecindeki olumsuzlukların etkisiyle mali sıkıntılar yaşanmış ancak bu sıkıntılar giderilememiştir. Savaş esnasında işgale uğrayan Mersin'de işgalin kalkmasına birkaç ay kala yani 1921'in sonlarında Mavromati ailesinin çoğu üyesi Mersin'den ayrılarak Kıbrıs'a geri dönmüştür. Bu durum, ailenin Tarsus ve Mersin'deki gayri menkulünün çoğunun âtıl halde kalmasına yol açmıştır. 1922 yılında Büyük Millet Meclisi'nin aldığı kararla ve sahiplerine de tebliğ edilerek, ailenin Tarsus'ta bulunan fabrikasına el konulmuştur. Sahiplerinin mevcut borçlarının kapatılması amacıyla bu fabrika 1925 yılında bir müzâyede ile satışa çıkarılmıştır. Fabrika, 1927 yılında Çukurova Fabrikası bünyesine dahil edilerek milli sermaye haline getirilmiştir. Bu şekilde Mavromati Fabrikası Osmanlı döneminden bir miras olarak Cumhuriyet dönemine devrolmuştur.

Bu çalışmada, sanayileşen Avrupa ülkelerinin etki alanına giren Osmanlı'nın son dönemlerinde, verimli toprakları ve denize olan kıyısıyla Mersin'in kentsel ve ticari yükselişi, gayrimüslim etnik azınlıklar nezdinde ele alınmıştır. Ekonomik ve ticari olarak dışa açılmaya başlayan kentte, bu azınlıkların kentle eklemlenmesi Mavromati Ailesi örneğinden hareketle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Farklı detaylara yer veren ve atıflarda bulunulan kaynaklarda Mavromati Ailesi ile ilgili tarihler, aile isimleri, ailenin sahip olduğu fabrikalar veya diğer girişimleriyle ilgili bilgilerde farklılıkların olmasından dolayı kimi yerde bir netlik sağlanmasının zorlaştığını belirtmek gerekir.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

(BOA., İ.DH., 284/11218, 24 Nisan 1853)-(BOA., İ.MVL., 284/11218, 16 Mayıs 1853)- (BOA., İ.DH., 432/28617-2, 26 Şubat 1859)- (BOA.,Y.PRK.DH., 2/75, 11 Mayıs 1888)- (BOA., MV., 54/22, 30 Mayıs 1890)-(BOA., DH.MKT., 804/48, 31 Aralık 1903)- (BOA., DH.MKT., 1150/49, 2 Mart 1907)- (BOA., DH.İD., 161/1, 10 Nisan 1911)- (BOA., DH.İD., 70/66, 6 Mayıs 1914)-(BOA., DH.ŞFR., 54/165, 29 Temmuz 1915)- (BOA., ŞFR., 79/11, 2 Eylül 1917)-(BOA., HR.ŞFR., 659/30, 13 Mart 1917).

İkincil Kaynaklar

Adıyeke, N. ve Adıyeke, N. (2004). "Modernleşmenin Doğurduğu Kent: Mersin", 69-90, Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin, Fotograflar: Güneş Karabuda, Hazırlayan: Filiz Özdem, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Aytar, İ. H. ve Kendirci, H. (2015). "19. Yüzyılda Tarsus Kenti'nin Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme" *History Studies*, 7/4, 25-43.

Bozkurt, İ. (2001). "Salnamelerde Mersin", Mersin Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi.

Çelik, R. (2009). "1898 Kandiye Olayları Sonrasında Girit'ten Mersin Sancağı'na Göçler (1898–1907)", Mersin Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi.

Çoruh, S. (2019). "In Partıal Fulfıllment Of The Requirements For The Degree Of Master Of Arts in the Department Of History Of Archİtecture", A Thesis Submitted To The Graduate School Of Social Sciences Of Middle East Technical University.

Demir, M. H. ve Şahin, A. (2009). "İlkçağlardan Günümüze Mersin Limanı", Mersin Sempozyumu / 19-22 Kasım 2008, Bildiriler, Cilt-2, Editör: Yüksel Özdemir, Ed. Yard.: Ali Arslan, 1. Baskı, Güven Ofset, Mersin.

Develi, Ş. (2012a). "Geçmiş Yıllarda Mersin'de Tüccar Hanları", Mersin Deniz Ticareti, Sayı: 238, 40-41.

Develi, Ş. (2012b). "Hatıra Kent Mersin-Mersin İskeleleri-II", Mersin Deniz Ticareti, Sayı: 241, 86-87.

Dingeç, E. (1998). "19. Yüzyılın İkinci Yarısında ve 20. Yüzyılın Başında Mersin'in Ekonomik Yapısı", Anadolu Ünibersitesi SBE Yüksek Lisans Tezi.

Eldem, V. (1994). Osmanlı İmparatorluğu`nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, 2. Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Genç, M. (2000). Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, 1. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Geray, C. (2004). "Kentsel ve Kıyısal Yağmaya Terk Edilen Kent: Mersin", 169-176, Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin, Fotograflar: Güneş Karabuda, Hazırlayan: Filiz Özdem, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

İnalcık, H. (2020). Seçme Eserler-II Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV, 8. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Kurmuş, O. (2012). Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul.

Mazak, M. ve Doğan, A. (2014). Osmanlı Arşiv Vesikaları ve Fotoğraflarla Mersin Limanı Tarihi, 1. Basım, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Mutlu, F. (1940). "Mersin Şehri Nasıl ve Ne Zaman Kuruldu?", İçel Halkevi Dergisi, Yıl: 3, S: 35.

Mutlu, F. (1941a). "Mersin Şehri Nasıl ve Ne Zaman Kuruldu?", İçel Halkevi Dergisi, Yıl: 4, S: 40-41.

Mutlu, F. (1941b). "Mersin Şehri Nasıl ve Ne Zaman Kuruldu? (İskeleler)", İçel Halkevi Dergisi, Yıl: 4, S: 42-43.

Mutlu, F. (1941c). "Mersin Şehri Nasıl ve Ne Zaman Kuruldu? (Bankalar)", İçel Halkevi Dergisi, Yıl: 4, S: 44-45.

Oğuz, İ. (2006). "Mersin Kentinin Kuruluş Öyküsü", Mersin Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi.

Orhan, Y. ve Uçar, M. (2021). "Tarsus'ta Dokuma Sanayinin Tarihi Gelişimi ve Çukurova Sanayi İşletmeler", TÜBA-KED 23, 177-198.

Pamuk, Ş. (1988). 100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, 1. Basım, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Pamuk, Ş. (2015). Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, 10. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul.

Tabakoğlu, A. (2015). Türkiye İktisat Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Toksöz, M. (2011). Cahiers de la Mediterranee, Special Issue entitled Les Grandes Familles en Mediterranee Orientale, Family and Migration: The Mavromatis' Enterprises, and Networks.

Uğuz, S. (2011). "I. Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Tarsus (1876-1926)", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi.

Ulutaş, S. (2011). "XIX. Yüzyıl Başlarında Tarsus İskelesi ve Doğu Akdeniz Ticareti", Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu-III / Mersin ve Doğu Akdeniz, Bildiriler Kitabı, 7-8 Nisan 2011, Editör: Fevzi Demir, 1. Baskı, Umur Basım, Mersin.

Ulutaş, S. (2012). "Tarsus Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1856-1914)", Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Ülkü, C. (2004). "Mersin Mersin", 191-212, Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin, Fotograflar: Güneş Karabuda, Hazırlayan: Filiz Özdem, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Ünlü, T.S. ve Ünlü, T. (2008). İstasyon'dan Fener'e Mersin, Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Mersin Kitapları Dizisi-1, Mersin.

Yenişehirlioğlu, F. Ç. (2004). "Mersin Evleri", 177-190, Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin, Fotograflar: Güneş Karabuda, Hazırlayan: Filiz Özdem, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Yorulmaz, Ş. (2004). "Yabancı Tüccar ve Gayri Müslim Tebaanın Mersin Ekonomisindeki Rolü (1830-1918)", 317-334, Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin, Fotograflar: Güneş Karabuda, Hazırlayan: Filiz Özdem, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Yüksel, A. (2004). "19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Mersin Ekonomisi", 335-349, Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin, Fotograflar: Güneş Karabuda, Hazırlayan: Filiz Özdem, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

(http://dundenbugunemersin.blogspot.com.tr/2007/10/aznlklara-ait-okullar-ve-amerikan.html, (Erişim Tarihi: 25.01.2024).

(https://www.yumuktepe.com/kostantin-mavromati-gunduz-artan/, Erişim Tarihi: 04.10.2024).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
Received/Geliş: 01.06.2024 **Accepted/Kabul:** 12.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1494075
Research Article/Araştırma Makalesi

Erdem Kük, D. G. (2025). "Alevilikte Kut Kavramının Varlık Alanı Olarak Ocak Sistemi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 66, ss. 71-81.

ALEVİLİKTE KUT KAVRAMININ VARLIK ALANI OLARAK OCAK SİSTEMİ

Didem Gülçin ERDEM KÜK*

Öz

Kut, Türk kültür evreninde, kaynağı yaratıcıya referans verilen özel güç türünü karşılamak üzere kullanılan bir kavramdır. Türk mitik düşünce evresinden günümüze dek muhafaza edilmiş olan kut inanışı, Türklerin evreni, insanı ve varlıkları yaratıcı merkezli okuma ve konumlandırma temayülünün sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yaratıcıya ait hudutsuz gücün yeryüzünde çeşitli varlıklar aracılığıyla temsil edildiği inancı, kut kavramına kaynaklık eder. Alevi inanç sistemi de sistemi oluşturan parçalar göz önünde bulundurulduğunda, kut kavramının son derece önemli olduğu bir yapı sergiler. Aleviliğin merkezinde ocak sistemi yer alır ve ocak sistemi de varlığını, kut kavramına borçludur. Yaratıcıdan aldığına inanılan gücü yansıtan ve üleştiren kutlu inanç temsilleri, ocak sisteminin varlık sebebidir. Bu çalışmada, Alevi inanç sistemindeki ocak yapılanmasının kut kavramı üzerinden okunması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, ilk adımda kut kavramı hakkında bilgi verildikten sonra, Alevi inancında ocak geleneği ve bu geleneğin kut kavramı ile olan ilişkisi ele alınarak inanç sistemindeki kutlu şahsiyetler üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Kut, Alevi inanç sistemi, Ocak, Kutsal.*

HEART SYSTEM AS THE FIELD OF EXISTENCE OF THE CONCEPT OF KUT IN ALEVISM

Abstract

"Kut" is the name of the concept used in the Turkish cultural universe to represent a special type of power whose source is referenced to the creator. The Kut belief has been preserved from the Turkish mythical thought phase until today. The concept of Kut emerged as a result of the Turks' tendency to read and position the universe, people and beings in a creator-centered way. The belief that the unlimited power of the creator is represented on earth through various beings is the reason for the existence of the concept of kut. Considering the parts that make up the system in the Alevi belief system, it exhibits a structure in which the concept of kut is extremely important. "The hearth system" is at the center of Alevism, and the hearth system owes its existence to the concept of kut. Blessed faith representations that reflect the power believed to be received from the creator and share that power are the reason for the existence of the hearth system. In this study, it is aimed to read the hearth structure in the Alevi belief system through the concept of kut. From this point of view, after giving information about the concept of kut in the first step, the tradition of hearth in the Alevi belief and the relationship of this tradition with the concept of kut were discussed, and the holy figures in the belief system were emphasized.

Keywords: *"Kut", Alevi belief system, "Hearth system", Sacred.*

*Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: dgulcine@pau.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-4321-911X)

1. GİRİŞ

Kut kavramı, Türk kültür evreninde Tanrısal simgeciliğin kaynaklık ettiği soyut bir tasarımın dışlaşmış şeklidir. Kut, yaratıcı menşeli gücü tarif etmekte kullanılan bir kavrama işaret eder. Ulaşılamayan hudutsuz bir güç alanı olan yaratıcı fikrinin mücerret tasarımı, kut kavramının dünyevi varlıklarda tecessüm etmesiyle somutlaştırılır. Bu sayede inanan insan, kutsal olanın dünya hayatına sızan yansımaları üzerinden varoluşunu ilişkilendirdiği alan ile temasa geçebilme şansına erişmiş olur. Türklerin evreni, insanı ve varlıkları yaratıcı merkezli okuma ve konumlandırma temayülünün sonucu olarak ortaya çıkan kut inanışı, yaratıcı merkezli bir tasarım fikrinin adlandırmasıdır.

Kut, herkeste bulunmayan özel bir güç türüdür. Kut taşımayı hak etmek için, bu gücün yaratıcı tarafından bahşedilmesine sebep teşkil edecek özel bir yaradılıştan söz edilmesi gerekir. Sıradan kimseler, kut taşıyıcısı olamazlar. Kut taşımak üzere seçilen, kut taşımayı hak eden varlık, "kutlu" bir varlıktır. Onu, mutlaka türdeşlerinden ayıran birtakım özellikleri vardır. Kut, belirli yeti ve beceriler üzerinden tezahür eden bir kavram olma özelliği gösterir. Taşıdığı sıra dışı özellikleri ile yaratıcı fikrini onaylayan bir yapı, kut için seçilmiş varlıkların ortak özelliğidir. Kut, soyut bir simgeselliğin somutlaştırılmasında kullanılan bir işaretleme olduğundan, kavramın tasarımında çeşitli göstergelerden yararlanılması kaçınılmazdır. İman gücü, mucize ve kerametler gibi göstergeler; kut taşıyıcısı olduğuna inanılan insanların niteliklerinin belirleyicileri arasında yer alır. Mitik dönemden bugüne, Türk kültür havzasında yaratıcı gücün kut vasıtasıyla somutlaşarak kendini gösterdiği şahsiyetler arasında şamanlar, peygamberler, hükümdarlar, veliler, inanç önderleri gibi tipolojiler yer almaktadır.

Alevi inanç sistemi, kökeni Ehl-i Beyt'e dayandırılan ocaklar üzerine inşa edilmiş bir yapı sergiler. Soy güdülen bir inanç sistemi olan Alevilikte, ocak sistemi üzerinden soyun kutsalla ilişkilendirilmesi söz konusu olmuştur. Referansın kut sahibi olduğu inancı üzerinde uzlaşılan bir soya verilmesi, o soy üzerinden dolaylı olarak kutsal alan ile temas edilmesinin de sağlayıcısıdır. Ocak merkezli bir yapı gösteren Alevi inanç sisteminde inanç önderlerinin meşruiyeti; kan yoluyla mensubu oldukları, bağlı bulundukları, temsil ettikleri ocaklar üzerinden Hakk'a dayandırılmaktadır.

Bu çalışmanın sınırlılıkları, kut kavramının referansı yaratıcıya verilen özel bir tür yaşamsal güç şeklinde tanımlanmasıyla tayin edilmiştir. Alevi inanç sisteminin ocak merkezli bir yapı sergiliyor olması dolayısıyla kut kavramı üzerinden okunmaya elverişli olduğu tespiti çalışmamızın hareket noktasını teşkil etmektedir. Bu tespitten hareketle çalışmamızda, kut kavramı hakkında bilgi verildikten sonra, Alevi inancında ocak geleneği ve bu geleneğin kut kavramı ile olan ilişkisi ele alınarak inanç sistemindeki kutlu temsiller üzerinde durulacaktır.

2. KUT KAVRAMI

Kut, Türk kültür evreninde mitik dönemden günümüze dek önemini muhafaza eden bir kavram olma özelliği gösterir. Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan *Güncel Türkçe Sözlük* içerisinde kutun anlamına ilişkin, "devlet idaresinde güç, yaratıcılık ve yetki bakımından sahip olunan üstün güç; mutluluk; ilahi bir kaynaktan gelen rahmet, bereket" ifadeleri kullanılmaktadır (Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, "Kut", https://sozluk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 01.03.2024). Yusuf Has Hacip tarafından kaleme alınan *Kutadgu Bilig*'in indeksinde kut sözcüğünün anlamı, "mutluluk, devlet" şeklinde verilmiştir (1979: 223). Kâşgarlı Mahmud'un müellifi olduğu *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı ansiklopedik sözlükte ise kut sözcüğünün anlamına ilişkin, "baht, devlet, talih, şans" kelimeleri kullanılmaktadır (2014: 751). A. Von Gabain tarafından hazırlanan *Eski Türkçe'nin Grameri* adlı eserde ise kut, "saadet, rahmet, azamet, ruh" şeklinde tanımlanmaktadır (1988: 284).

Genellikle "servet" ve "şans" sözcükleriyle tercüme edilen kutun mitik döneme ait metinlerde, "yarlık" yani "tanrısal buyruk", şans ve "Tengrinin gücü" kavramları ile birlikte kullanıldığı görülür. İnsan kaynaklı olmayan ve insana gelen, içine yerleşen özel bir güç türünü ifade etmekte kullanılan bir terim olarak kut, bir çeşit yaşam iksiri olarak yorumlanabilir. Orhon Yazıtlarından yola çıkarak, kutun Gök Tanrı tarafından hükümdara bahşedilen bir lütuf olduğunu ifade etmek mümkündür (Roux, 2012: 90-91). Kut, siyasi, kültürel ve teolojik bir işaretleme olarak karşımıza çıkar. Siyasi iktidarın tanrısal iktidarı elde ederek örfi iktidar biçimini idare etmesi bağlamında kullanılan bir kavram olan kut, ilahi lütuf, devletlû oluş, karizma gibi anlamlara gelmektedir (Ölçer Özünel, 2014: 104). Kut, tanrısal güç ve iktidara gönderme yapan bir kavramdır. Bu gücün üleşilmesi için tanrısal kudretin kendisine

yansıma alanı bulması gerekir. Bu yansıma alanının kuta talip olandan ziyade, söz konusu varlığın kut taşımayı hak ettiğine inananlar tarafından inşa ettiği ifade edilebilir. Dolayısıyla kut, inanmanın konusu olan bir kavram olma özelliği gösterir. Canlı ya da cansız bir varlığın, bir mekânın kut taşımayı hak ettiğine kani olunması için ise onun türdeşlerinden farklı nitelikler taşıyor olması gereklidir.

Türklerin geleneksel dünya görüşlerinde kut; hayat gücü, ruh, can, bereket, bolluk, uğur, saadet, mutluluk gibi anlamlarda kullanılan bir sözcüktür. Eski Türkçede "kutlug" sözcüğü, kut'tan türemiş olup "kutsal, mukaddes" anlamındadır. Dinî-kutsal uygulamalarda kut, mitolojik anlam ve işlev alanı son derece geniş bir kavramdır. Yakut Şamanizm'inde kut, hayati bütünlükle ilişkilendirilir ve kutun kaybolmasıyla hayatın da sona ereceğine inanılır. Altay Türklerinin inanışına göre insanın kutu, insan doğmadan önce gökyüzünde var olur. Bu sebeple, Sayan-Altaylarda çocuğu olmayan karı-koca hakkında "kudı yok kiji" denilirdi. Yakutların inancına göre ise canlı varlıkların bir bölümünde onlara hayat veren gizli bir güç vardır ve bu güç, "kut" adını taşır. Bu güce sahip olan varlıklar, ışıklı dünyada yaşayabilirler. Bu kutlar, Tanrı tarafından verilir ve "salgın kut", "buor kut", "iye kut" gibi değişik biçimlerde olabilir. Sibirya Türklerinin geleneksel inanışlarında süt ile "kut" arasında bağlantı kurulduğu bilinmektedir. Kut kavramının anlamsal çerçevesi akıcılık, duruluk ve yumuşaklıkla ilgili çizildiği için, yaratılışın temelini oluşturan bolluk, üreme, bereket idealleriyle ilişkilendirilmiştir. Kut kavramı etrafında oluşan anlam alanından da hareketle, Türklerin geleneksel dünya görüşlerinde insanın canının sağlamlığının kut kaynaklı olduğu görüşünün hâkim olduğu ifade edilebilir (Beydili, 2005: 359-362).

Mircea Eliade'nin "mana" şeklinde andığı kut, muazzam kozmik yaratılışın kaynağındaki ilahi güçtür. Nesnelerde ve insanlarda da üstün varlıklardan aldıkları mana bulunabilir. Kutsala gizemli bir biçimde bulaşan bu varlıklar, bulaştıkları ölçüde manaya sahip olurlar (2020: 45-46). Gök Tanrı, yer-su ruhları ve atalar tapımı gibi üç temel üzerine inşa edilen Türk inanç sisteminde, bu güçlerin mana ya da kut sözcükleriyle karşılanan kutsal / büyüsel bir güce sahip oldukları inancı hâkimdir. Kutsal varlıklar tarafından seçilen, onların rızasını alan, onları kızdıracak iş ve eylemlerden uzak duran birtakım insanlara bu özel gücün aktarılması mümkündür. Özel nitelikler taşıyan bu insanlar; peygamberler, krallar, hakanlar, din adamları, destan kahramanları, evliyalar, meslek pirleri, âşıklar ve halk hekimleri gibi kişiler arasından seçilebilir. Bu kişiler, Tanrı'dan doğrudan kut alabildikleri gibi, Tanrı'dan kut alan aracılar vasıtasıyla da dolaylı bir şekilde bu kuta sahip olabilirler (Çeribaş, 2021: 1189).

Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz-Han'ın Kıpçak akınını müteakiben, Uruz Bey'in oğlu tarafından kurulan cümlelerde de "kut" kavramı karşımıza çıkmaktadır. Oğuz Kağan'a hitaben sarf edilen ifadelerde kutun devlet ve iktidar kavramlarıyla özdeşimine vurgu yapıldığı görülmektedir. "Kutumuz olsun sizin, kutlu devletinizin," ifadesi, Uruz-Bey'in Oğuz-Han'ın hükümdarlığını kabul ettiği, dolayısıyla da onun kutunu tanıdığı anlamına gelmektedir. Zaten kutlu olduğuna vurgu yapılan Oğuz'a Kıpçaklara ait kutun sunulması, Oğuz'a tabii olmakla ilgili bir bildirim olduğu kadar, gücün merkezîleştirilmesine yönelik bir arzunun da kanıtı niteliğindedir: "Kutumuz olsun sizin, kutlu devletinizin, / "Soyunuzdandır bizim, tohumu neslimizin!" // "Tanrı buyurmuş size, yeryüzünü al diye, / "Başımla kutumu da veriyorum al diye!" (Ögel, 1993: 121).

Kut, Jean Paul Roux'nun ifadesiyle, hayat gücünün, zihnin, ruhun ve şansın ifadesidir. Hayati bir güce tekabül eden kut, Türk evren tasarımına göre, evreni oluşturan elementlerin temel kaynağıdır. İnsan ya da hayvanda bulunduğu zaman ruhun temel yaşam dayanağı olabilecek bu güç, hükümdarda bulunduğunda onun yüceliğinin göstergesidir (1999: 37, 39, 40). Kut, kavramsal yönüyle soyut; ortaya çıkardığı belirlemeler açısından ise somut bir karakter taşımaktadır. Kutun içeriği, komşu kavramlarla olan ilişkileri üzerinden belirlenebilir. Kut kavramının Tanrı ile hikmet, hizmet ve töre kavramlarıyla ilişkili olduğu ifade edilebilir. Kut, insandaki asli cevherdir ancak açığa çıkması, hikmet, hizmet, bilgi, nefis kontrolü gibi vesilelerle gerçekleşir. Kut, Tanrı kaynaklı bir güç olduğu için bu cevher de Tanrı kaynaklıdır ve kut kazanmak, bu cevheri ortaya çıkarmak için kişinin arazlardan, dünyevi bağ ve kirlerden arınıp safiyet kazanması, kendi doğal hâlini bulması gerekir. İnsanın iç gücünün harekete geçirilmesi mahiyetinde bir kavram olarak karşımıza çıkan kutun belirmesi, insandaki iyi hasletlerin meydana çıkması anlamına gelir. Kutu kazandıktan sonra muhafaza etmek için çabalamak gerekir. Alçak gönüllü ve yumuşak dilli olmak, aşırılıklardan uzak durmak, saygı ve sevgi dolu davranmak, adalet ve doğruluk üzere hareket etmek (Başer, 2015: 81-101); yani güzel ahlakla donanmak, bahşedilen kutu korumayı mümkün kılar.

3. ALEVİ İNANCINDA OCAK SİSTEMİ VE KUT

Ocak, Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan *Güncel Türkçe Sözlük* içerisinde yer verilen tanımlarına bakıldığında, gerçek ve mecaz karşılıklarıyla anlam alanı oldukça geniş bir kavram olma özelliği gösterir. Bu anlamsal yük, söz konusu kavramın tarih boyunca Türk kültüründe üstlendiği işlev ile doğru orantılıdır. Sözlükte, ocak kavramının konu başlığımıza uygun olarak verilen tanımı: "ev, aile, soy" şeklinde yapılmıştır (Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, "Ocak", https://sozluk.gov.tr/, Erişim Tarihi: 10.03.2024). Türk kültüründe önemli bir kült olma özelliği gösteren ocak, Alevi inanç sistemi bağlamında ele alındığında, Ehl-i Beyt soyunu karşılamak üzere kullanılan bir kavramdır. Alevi ocakları, On İki İmamlar üzerinden Ehl-i Beyt ile olan kan bağlarının yakınlığı yahut adını taşıdıkları erenin kerameti oranında belirli bir hiyerarşi içerisinde konumlanmaktadır. Mevcudiyetleri, şecereler ve keramet kaynaklı menkıbeler üzerinden meşruiyet kazanan ocaklar, silsile oluşturarak günümüze dek varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Alevi inanç sisteminde kutsala ilişkin bir işaretleme olan ocak, Mehmet Ersal tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır: *"Soyu On İki İmamlar kanalıyla Ehl-i Beyt'e dayanan bir karizmatik inanç önderi adına kurulan, kendisine bağlı bir talip ve hiyerarşiye göre ocak topluluğu olan, silsile olarak karizmatik inanç önderinin soyundan gelen temsilcilerine pir, mürşid, dede adı verilen, kendi içinde ve diğer ocaklarla bir hiyerarşisi olan, bazı yörelerde rehber, pir ve mürşid adları ile tanımlanan, takip ettiği bir sürek ya da erkân sistemi olan inanç sistemi yapılanmasına "ocak" ya da "dede ocağı" denir."* (2016: 41).

Ocakların tarihsel süreçte ortaya çıkışıyla ilgili çok sayıda hipotez mevcuttur. Bunların başında Alevi ocaklarının Hz. Muhammed ve Hz. Ali'den sonra soylarından gelenlerce oluşturulduğu görüşü gelmektedir. Bu görüş uyarınca, Hz. Muhammed'in soyu, kızı Fatma ile evlenen amcasının oğlu Hz. Ali'den devam etmiştir. Bu soydan gelen aileler ocaklardır, dede aileleridir. Diğer bir görüş, ocakların Hünkâr Hacı Bektaş Veli zamanında ortaya çıktığı yönündedir. Bu görüşün kendi içerisinde savunduğu iki temel iddia vardır. Bunlardan ilki, ocakların büyük bir kısmının peygamber soyuna dayandığı, Hacı Bektaş Veli'nin de bu ocaklara bağlı ocakzâdeleri Anadolu'nun dört bir yanında talipleri aydınlatmak üzere görevlendirdiği şeklindedir. Diğer bir görüş ise Hacı Bektaş Veli'nin soyca On İki İmamlara dayanmasına karşın diğer ocakların böyle bir tarihsel kökeni olmadığı, Hacı Bektaş Dergâhı'nda yetişen erenlerin kimilerinin hizmetleriyle kimilerinin de kerametleriyle dedelik payesi aldığı kabulüne dayanır. Ocakların ortaya çıkışıyla ilgili üçüncü hipotez, bu ocakların Şah İsmail zamanında ortaya çıktığı yönündedir. Bu hipoteze göre Şah İsmail, dedelik kurumunu organize etmiş ve onlara soylarına ilişkin belgelerin yanında "Buyruk" olarak adlandırılan, Aleviliğin temel erkânnameleri olan kitapları vermiştir. Ocakların ortaya çıkışıyla ilgili dördüncü ve son görüş, Alevi ocaklarının Anadolu'ya gelen kabilelerin dinsel / siyasal lideri Türkmen babaları tarafından oluşturulduğu kabulüne dayanır. Bu kabule göre, Anadolu'ya göçen ve İslam'ın Alevilik yorumunu benimseyen Türkmenlerin dinsel/siyasal liderleri olan baba, abdal, dede ünvanlı şahsiyetler zaman içerisinde Alevi dedelerine dönüşmüşlerdir (Yaman, 2004: 148-149). Alevi ocaklarının ortaya çıkışıyla ilgili ileri sürülen görüşlerin tamamında, hangi tarihte, hangi yol ve yöntemle olursa olsun, ocakların kuruluşlarında kut sahibi olmalarının yahut kendilerine kutsiyet yüklenmesinin etkisine vurgu yapılmakta, temsil güçleri ve etki alanlarının genişliği de ocakların ontolojisiyle ilgili kabullerle ilişkilendirilmektedir.

Ocaklar, boy ve aşiret yapılanmasının islam sonrası itikadî bir boyuta ihtiyaç duymasıyla seyyidlik (soy/silsile), velayet ve keramet sahibi ata, dede, baba ve abdal adı verilen çok yönlü liderler öncülüğünde, veli kültü merkezli ve birbirleri arasında hiyerarşik olarak örgütlü oluşan sosyal, siyasî ve itikadî teşkilatlanmalardır. Alevi inancında "silsile / seyyidlik" esaslı bir neseb, Ehl-i Beyt ve Hz. Ali kültü merkezli "velilik" sıfatlarına sahip bir lider etrafında, belli bir erkân çerçevesinde sürekleri olan hiyerarşik bir örgütlenmeye sahip topluluğun tamamı, ocak kavramının içerisinde yer almakta olup "seyyidlik (silsile)-ocak (aşiret)- veli (pir)" şeklindeki şema, ocak sisteminin üç temel ayağını oluşturmaktadır (Akın, 2017: 260).

Alevi inancında ocak sisteminin temelinde kan bağına yüklenen anlam yer alır. Kan, insanlık var olduğu günden bu yana yaşamsal bir öneminin de olmasının etkisiyle kutsal alana ilişkin sembolik işaretlemeler arasında yer almaktadır. Emile Durkheim, bu hususta, kanın ruh ile olan ilişkisine dikkat çekerek kutsallığına vurgu yapar. Bedenin belirli bölgelerinin ve ürünlerinin bedenle hususi bir yakınlığa sahip olduğunu ifade eden Durkheim, bunlar arasında kalp, nefes, plasenta, kan gibi unsurları sayar. Durkheim'a göre kan, yalnızca ruhun geçici

ikametgâhı değil; aynı zamanda dışarıdan görülen ruhtur ve dolayısıyla kan aktığında ruh da onunla beraber gider (2018: 236). Kan bağı ve akrabalığa yüklenen anlam da ruh ve kan ilişkisi ile kanın yaşamsal önemi tarafından tayin edilir. Ocak sisteminin etrafında oluşan anlamsal işaretlemelere de kan bağına ilişkin aynı kabuller kaynaklık eder. Kut taşıdığı fikri üzerinde uzlaşılan bir kimse ile arada kan bağının bulunması, kan ile birlikte kutun da geçişinin sağlanacağı düşüncesi, ocak sisteminin kut kavramı üzerine inşa edilmesine sebebiyet vermiştir.

Kuta sahip olunması kadar bahşedilen kutun muhafaza edilmesi de önemlidir. Yalnızca kan bağı ile kuta sahip olunması yeterli değildir. Alevi inanç sisteminde ocak yapılanmasının merkezinde yer alan inançsal statü dedelik kurumunda, dededen taşıması beklenilen nitelikler vardır. Bunlar: Bir ocaktan gelmek yani evlad-ı resul olmak, hizmet veya keramet yoluyla müritlik payesi kazanmış bir erenin soyundan gelen ocakzâde bir aileye mensup olmak; bilgili, eğitici ve terbiye edici olmak; adaletli, ahlaklı olmak; örnek insani özelliklere sahip olmak; temel inanç esasları ve uygulamalara uyuyor olmak (Gökbel, 2019: 208-209) şeklinde sıralanabilir.

Ocak sisteminin merkezine kut kavramının yerleştirilmesi noktasında, yalnızca kutsal bir soydan gelmiş olunması referansıyla yetinilmemiş, aynı zamanda ocağın kurucusu olan erenlerin, velilerin gösterdikleri kerametlere ilişkin anlatmalarla kut taşıyıcısı oldukları inancı güçlendirilmiştir. Alevilikte, ocak sisteminin son halkası olan dedelerin sahip olduklarına inanılan kut miktarının bağlı bulundukları ocağın kurucu şahsiyetinin kerametlerinin büyüklüğüne bağlı olduğu kabulü hâkimdir. Yaratıcı güce olan yakınlıkları oranında Hz. Muhammed'den dedelere doğru ilerleyen silsilede, ocak sistemini meydana getiren şahsiyetlerin mucize ve kerametlerinden söz edilerek kendilerine lütfedilen özel güce vurgu yapılır. Alevilikte ocak sistemini oluşturan silsilede sırasıyla, Hz. Muhammed, Hz. Ali, Ehl-i Beyt, On İki İmam ve dedelerin isimleri sıralanabilir.

4. OCAK SİSTEMİNDE KUT TAŞIDIĞINA İNANILAN ŞAHSİYETLER

Alevi inancında, ocak sisteminin bir parçası olan, sahip oldukları yer ve taşıdıkları statü gereği kut taşıdığına inanılan şahsiyetler mevcuttur. Alevi inanç sisteminde kutun belirli bir hiyerarşik kabule göre üleştirildiğine inanılır. Bu hiyerarşi, inançsal tipolojinin Hakk'a olan yakınlığına göre tayin edilir. Alevilikte ocak sistemi bağlamında, yaratıcı tarafından bahşedildiğine inanılan kut miktarı, halkalar genişledikçe azalır. Merkezde mutlak kut sahibi olan Hak yer alır. Hak tarafından kut bahşedildiğine inanılan şahsiyetlerin başında Hz. Muhammed gelir. Daha sonra sırasıyla Hz. Ali, Ehl-i Beyt, On İki İmamlar ve dedeler, Hak tarafından kut bahşedildiğine inanılan ve inanç sistemi içerisinde kutsiyet atfedilen şahsiyetler olarak sıralanabilir.

4. 1. Hz. Muhammed

İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed, bu kimlik ve misyonunun yanı sıra, Alevi inanç sisteminde, Hak-Muhammed-Ali şeklinde ifade edilen üçlü birlik tasarımının parçası olma özelliği gösterir. Bu tasarımda, Hak, Muhammed ve Ali hiyerarşik bir sıraya göre dizilmiştir. Buradaki hiyerarşinin kaynağı, sahip olunan kut miktarıdır. Başlıca kut kaynağı olan Hakk'ın ilk sırada yer aldığı bu üçlü tasarımda Hz. Muhammed, kendisine Hak tarafından kut bahşedilmiş kişiler arasında en yukarıda yer alır. Alevi inancının temel ibadet metinleri olan gülbank ve tercümanlarda da bu sıraya riayet edildiği görülmektedir.

Alevi inanç sisteminde Hz. Muhammed, nübüvvet makamının sahibidir. Nübüvvet makamı, Tanrı tarafından kut bahşedildiğine inanılan makamların başında gelir. Peygamberler, seçilmiş kimselerdir ve Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileri arasında yer aldıklarına inanılır. Temsil ettikleri varlık Tanrı'nın kendisi olduğu için de ona ait olan sonsuz gücün bir kısmı peygamberlere de lütfedilir. Bu güç, kendilerine atfedilen kutsiyete de kaynaklık eder.

Alevi inancının köken anlatısı şeklinde yorumlayabileceğimiz Hz. Muhammed'in miraca yükselişinin ardından katılım gösterdiği Kırklar Cemi'nin Aleviliğin temel ibadet pratiği olan cem ritüeline kaynaklık etmesi, Alevilerin Hz. Muhammed'e verdikleri önemin ve kendisine atfedilen kutsiyetin kanıtı niteliğindedir (Erdem Kük, 2013: 54). Hz. Muhammed, Alevi gülbank, tercüman ve deyişlerinde "nur-u nebi" şeklinde anılır. Nur ile kast edilenin Hakk'ın kaynaklık ettiği bir güç olan kuta tekabül ediyor olması muhtemeldir. Nurlanmak, bir ışık kaynağı tarafından aydınlatılmak anlamındadır. Nur, "ilahi bir güç tarafından gönderildiğine inanılan parlaklık" (Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, "Nur", https://sozluk.gov.tr/, Erişim Tarihi: 17.04.2024) anlamında kullanılan bir sözcüktür. Işığa kaynaklık edenin daha güçlü bir varlık olması gerekir. Burada, Hz. Muhammed'in "nur-u neb-i" şeklinde adlandırılmasında, Hak tarafından kut kazandırılmış olmasına vurgu yapıldığı ifade edilebilir.

Alevi inanç sisteminde Hz. Muhammed, "Muhammed Mustafa" şeklinde anılır. Bununla birlikte, Hz. Ali ile bir ve aynı nurdan yaratıldıklarını vurgulamak üzere, "Muhammed Ali" şeklindeki isimlendirmesine de rastlanır. Hz. Muhammed'den Alevi ibadet metinlerinde "Fahr-ı Âlem", "İki Cihan Serveri" gibi ünvanlarla da bahsedilir. Hak katında bağışlanmak ve günahların affı için Alevi gülbank ve tercümanlarında Hz. Muhammed'in şefaatine talip olunur (Erdem Kük, 2023: 265). Hz. Muhammed'in Hak katında makbul bir kimse olarak görülmesi, Hakk'ın kendisini kutunu üleşmek üzere seçmiş olduğuna inanılması, Hz. Muhammed'den inayet beklenmesinin sebepleridir.

Mucize ve keramet kavramları, kutun mevcudiyeti ile ilişkilendirilen kavramlar arasında yer alır. Tanrısal bir güçle taçlandırılmış kişiden sahip olduğu gücü kanıtlaması beklenir. Hz. Muhammed'in mucizeleri de özel bir yaratılış taşıdığı ve bu yaratılışın Hak tarafından kut ile taçlandırıldığı inancını kanıtlar niteliktedir. Bu mucizelerin başında Hz. Muhammed'in göğe yükseldiğinin anlatıldığı miraç hadisesi gelir. Miraç hadisesine, Türk kültür ve edebiyatında öyle büyük önem atfedilir ki Hz. Muhammed'in miraca yükselmesini konu edinen "miraciye" adlı müstakil bir tür ortaya çıkar. Alevi inancında da Kırklar Cemi'nin Hz. Muhammed'in miraca çıktığı gece toplandığı bilgisi ile miraç hadisesinin önemine vurgu yapılır.

Mucize, gösteren kişinin sahip olduğu kudret hususunda meydan okuması olarak yorumlanabilir. Tabiat kanunlarının üstünde ve dışında bir olayı gerçekleştirebilmeye dayanan mucize olgusunun Allah'ın güç sınırları içerisinde kalan fiiliyata işaret ettiği kabulünden dolayı peygamberlerin mucizelerinin ancak Allah'ın izni ve yardımıyla gerçekleşebileceğine inanılır. İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed'in miraç dışındaki mucizeleri arasında gölgesinin yere düşmemesi, Ay'ın ikiye bölünmesi, parmaklarından su akıtması, bir avuç toprakla düşmanlarının görme yeteneklerini yok etmesi, ölüyü diriltmesi, mağara girişinde örümceğin ağ örmesi ve güvercinin yuva yapması gibi hadiseler sıralanabilir (Çetişli, 2012: 332-361). Tüm bu mucizat, Hz. Muhammed'in Hak tarafından gücünün yeryüzünde temsili için seçildiğini kanıtlar mahiyettedir.

4. 2. Hz. Ali

Alevi inanç sisteminde Hz. Ali, velayet makamının sahibidir. Hz. Ali etrafında oluşan anlam alanı, Alevi inanç evrenindeki kodlamalarla genişleme göstermiş; Hz. Ali'nin tarihi şahsiyetinin yanına, mitik bir çerçeve arz eden, kutsiyet atfedilmiş bir şahsiyet daha eklenmiştir. Zamanla bu iki şahsiyet iç içe geçmiş, Hz. Ali'nin mitik ve folklorik şahsiyeti, tarihî şahsiyetinin önüne geçmiştir. Katmanlaşan şahsiyeti ile Hz. Ali, Alevi teolojisinin merkezinde yer almakta olup "Üçler" şeklinde anılan, Hak-Muhammed-Ali şeklindeki birlik tasarımının (Erdem Kük, 2023: 52) parçası konumundadır.

Alevi inanç sisteminde Hz. Ali, Hz. Muhammed'den sonra kut taşıyıcısı olduğuna inanılan ikinci şahsiyettir. Hz. Ali'nin taşıdığına inanılan kuta kaynaklık eden yalnızca Hak değildir. Hz. Muhammed de kendisine Hak tarafından bahşedilen kutu, Hz. Ali ile paylaşmıştır. Dolayısıyla, Hz. Ali'nin sahip olduğuna inanılan güçte hem Hakk'ın hem de Hz. Muhammed'in izlerine rastlanır. Taşıdığı kutta Hz. Muhammed'in izlerinin olduğu ve ontolojisini güçlendiren şahsiyetin Hz. Muhammed olduğu kabulü, Hz. Ali etrafında oluşan anlatmalarla da desteklenir. Alevi inanç sisteminin temel erkânnameleri arasında yer alan Buyruk'ta, Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin musahip oldukları, Hz. Muhammed'in miraç gecesi Cebrail tarafından beline bağlanan kuşağı Hz. Ali'nin beline bağlayarak şu cümleleri sarf ettiği bilgisi yer alır: "Biz Ali ile aynı nurdanız. Ben ilim şehriyim. Ali ise o şehrin kapısıdır. Ali dünya ahiret kardeşimdir. Ali ile aynı etten, aynı tendeniz. Zahirimiz, batınımız birdir. Ben kimin velisi isem, Ali de onun velisidir." (Bozkurt, 2015: 240). Burada geçen "aynı nurdanız ifadesi", Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin sahip oldukları gücün Hak kaynaklı özel bir güç türü olan kut olduğu yönündeki iddiamızı kanıtlar niteliktedir. Hz. Muhammed'in ifadelerinde, Hz. Ali ile kendi kutunu, manevi gücünü paylaştığı bilgisi de gizlidir.

Hz. Ali etrafında oluşan anlatmalar da kut taşıyıcısı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Türk edebiyatında Hz. Ali'nin yiğitliğinin, mertliğinin, cesaretinin anlatıldığı, kahramanlık temli metinlere cenkname adı verilir. Hz. Ali'nin sıradan bir kimse olmadığını vurgulamak üzere şahsiyeti etrafında oluşturulan kahramanlık mitini besleyen bu anlatmalarda Hz. Ali'nin insanüstü vasıflarının vurgulandığı çok sayıda keramet motifi yer alır. Bu motifler arasında, Hz. Ali'nin hastaları iyileştirmesi, ateşte yanmaması, havada uçabilmesi, gaipten haber verebilme yetisine sahip olması, tabiat kuvvetlerine hükmedebilmesi ve mekân aşabilme yetisi sıralanabilir (Çetin, 1997: 375).

4. 3. Ehl-i Beyt

Ehl-i Beyt, "âl-i abâ" diye de adlandırılan Hz. Muhammed, onun damadı ve amcasının oğlu Hz. Ali, kızı Hz. Fatma, torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den oluşan beş kişiyi kasteden bir isimlendirmedir. Ehl-i Beyt sözcüğü ile Hz. Muhammed'in ev halkı, ailesi olarak görülen kişilere işaret edilir. "Penç-i Âl-i Âbâ" olarak da adlandırılan Ehl-i Beyt, bir elin beş parmağı ile sembolize edilir ve birbirlerinden ayrılmaz şekilde tasavvur edilir. Ehl-i Beyt'in âl-i âbâ şeklinde de isimlendirilmesi, Hz. Muhammed'in Hz. Ali'yi, Hz. Fatma'yı ve torunları Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'i abasının altında topladığına yönelik sembolik göndermeden ileri gelir.

Alevilikte "Beşler" diye de adlandırılan Ehl-i Beyt'i sevmek ve saymak esastır. Bu sevgi ve saygı, Ehl-i Beyt'in Hz. Muhammed'in hane halkı olması ve onun tarafından sevgiye mazhar olan kişiler olması kaynaklı olduğu kadar, Hz. Muhammed ile aralarında bulunan kan bağının da kaynaklık ettiği bir sevgidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, kan bağı, kut taşıyıcılığının temel kaynakları arasında yer alır. Alevi inancında, Hz. Muhammed'e Hak tarafından bahşedilen, taşıyıcısı olduğu kutun onun yolundan giden hane halkına kan yolu vasıtasıyla üleştirildiği inancı hâkimdir. Bu kişiler, Hz. Muhammed üzerinden dolaylı olarak Hak tarafından da kutsanmış kabul edilirler. İtibarlarının meşruiyet kaynakları arasında bu kut düşüncesi de yer alır. Hz. Muhammed'in ailesi olarak gördüğü beş kişiyi abasının altında toplaması metaforu da kutunu paylaştığı düşüncesine göndermede bulunur.

Ehl-i Beyt, Alevi inanç sisteminin önemli koordinat noktalarını veren hatırlama figürleri arasında yer alır. Alevi inancının temel ibadet metinleri arasında yer alan gülbank, tercüman gibi dua metinlerinde Ehl-i Beyt'e olan muhabbetin vurgulanması esastır. Ehl-i Beyt'in yad edilmesi, sahip olduklarına inanılan kutun anımsatılması Alevi cemlerinin bir parçası niteliğindedir. Ehl-i Beyt'i yâd etmek, övmek ve onlar için rahmet dilemek kadar, onlara zulmedenleri, düşmanlarını lanetlemek de Alevi ritüellerinde temel hatırlama figürlerinden yararlanılmasının sağlayıcısıdır. Ehl-i Beyt sevgisi, Alevi gülbank ve tercümanlarının da temel kodlamaları arasında yer alır. "Hak cümlemizi Ehl-i Beyt'e dahil eyleye!", "Yüce Allah Ehl-i Beyt'in katarından ayırmaya!" (Erdem Kük, 2023: 268-270) gibi ifadeler, dua metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu ifadelerde Ehl-i Beyt'in taşıyıcısı olduğuna inanılan kutun uzağına düşmemek, o kuttan nasiplenebilmek temennisi iletilir.

4. 4. On İki İmam

On İki İmam, Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fatma ile Hz. Muhammed'in amcasının oğlu ve aynı zamanda damadı olan Hz. Ali'nin soyundan gelen on iki kişiyi kast eden bir isimlendirmedir. On İki İmam, sırasıyla şu isimlerden oluşur: 1. İmam Ali (Hz. Muhammed'in amcası Ebu Talip'in oğlu ve Hz. Muhammed'in damadı) 2. İmam Hasan (Hz. Ali'nin büyük oğlu) 3. İmam Hüseyin (Hz. Ali'nin ikinci oğlu) 4. İmam Zeynel Abidin (Hz. Ali'nin torunu, Hz. Hüseyin'in oğlu) 5. İmam Muhammed Bâkır (Zeynel Abidin'in oğlu) 6. İmam Câfer-i Sâdık (Muhammed Bâkır'ın oğlu) 7. İmam Musa-yı Kâzım (Câfer-i Sâdık'ın oğlu) 8. İmam Ali Rıza (Musa-yı Kâzım'ın oğlu) 9. İmam Muhammed Taki (Ali Rıza'nın oğlu) 10. İmam Ali Naki (Muhammed Taki'nin oğlu) 11. Hasan Askeri (Ali Naki'nin oğlu) 12. Muhammed Mehdi (Hasan Askeri'nin oğlu).

İmamet makamının Alevi inancındaki yeri Şiilikten farklıdır. İmamiye Şiasına göre, imamlara inanmak inanç esaslarından olup imametin Hz. Muhammed'den sonra torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile daha sonra da onların neslinden gelen imamlarla sürdürülmesi gerektiği kabul edilir. İlahi güçlerle donatıldığına inanılan bu imamların siyasi ve hukuki rehberler olarak kabul edilmesi söz konusudur. Ancak Alevilikte, Şiilikte olduğu gibi, Hz. Ali ve soyunun siyasi, dinî ve hukuki yetkiyi Hz. Muhammed'den aldığı, bu gerekçe ile de siyasal iktidarın sahibi oldukları ve bu uğurda mücadele edilmesi gibi siyasal bir argüman geliştirilmemiştir (Gökbel, 2019: 444-445). Alevi inancında On İki İmam'ın Hz. Muhammed'den devraldığı güç ve yetkinin siyasi ve hukuki boyutlarına vurgunun olmadığı ifade edilebilir. Alevilikte On İki İmamların ilahi güçlerle donatıldığı inancı hâkim olup manevi rehberlikleri tanınmakta ve saygı görmektedir.

On İki İmam, soyları Hz. Ali üzerinden Hz. Muhammed'e uzanan, Hz. Muhammed'in torunları ve onların torunları şeklinde devam eden bir silsileden oluşur. Alevi inanç sisteminde Hz. Muhammed ile aralarındaki kan bağına istinaden bu imamların nübüvvet makamının sahip olduğu kuttan nasiplerini aldıkları inancı hâkimdir. İmamların sahip olduklarına inanılan kut miktarı, dâhil oldukları sıralamaya paraleldir. Alevilikte ocak sistemi

de On İki İmamlardan devam eden soyun temsilcileri olan ocâkzadeler tarafından temsil edilir. Dolayısıyla Alevi inancındaki ocak yapılanmasının temelinde On İki İmam'a duyulan saygı, sevgi ve muhabbetin yer aldığı söylenebilir.

Alevi inanç sisteminin temel ibadet ritüeli olan cemlerde On İki İmam'ın isimleri sıklıkla zikredilir. Gülbank ve tercüman metinleri başta olmak üzere deyişlerde On İki İmam'a yoğun biçimde yer verildiği görülmektedir. Alevi ibadetlerinin temel dua metinlerinde Hakk'a yakarırken "On İki İmamların yüzü suyu hürmetine" ifadesi kullanılarak onların Hak katındaki hatırlarına vurgu yapılır ve şefaatleri talep edilir. Alevi gülbank ve tercümanlarında yer verilen "Hızır, On İki İmam yardımcın ola!", "Derdimiz oldu tamam, yardımcımız On İki İmam!" gibi ifadelerle (Erdem Kük, 2023: 268) On İki İmam'ın kut taşıyıcısı olma misyonlarının altı çizilerek, sahip olduklarına inanılan Tanrısal güç ile himaye etmeleri talebinde bulunulur.

Alevi inanç sisteminde, yolun kurucuları ve velayet kapısının silsilesi olarak kabul edilen On İki İmam'ın isimlerinin sıralandığı müstakil bir dua kalıbı mevcuttur. Bu dua, "İsm-i Azam" duası olarak adlandırılır. Kalıbı yöre ve ocaklara göre değişiklik göstermekle birlikte İsm-i Azam duası, Alevilerce darda kalınca okunan bir dua olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, Alevi şiir geleneğinde önemli bir yeri olan, On İki İmam'ın isim ve vasıflarının sıralandığı "düvaz imam" örneklerinin de İsm-i Azam duasının cem ritüelinde icra edilmek üzere yaratılmış ezgili versiyonları olduğu düşünülebilir (Ersal vd., 2018: 2397-2398). Buradan hareketle, Alevi inancında On İki İmam'a atfedilen kutsiyetin yüksekliğinin isimlerinin zikredilmesinin Hak katında dilek ve temennilerin kabulünü sağlayacağı yönündeki inançta da kendini gösterdiği ifade edilebilir.

4. 5. Dedeler

Alevi inanç sisteminde dedelik kurumu, merkezi bir öneme sahiptir. Dedelik kurumu, Aleviliğin ritüelik yaşantısından gündelik hayat pratiklerine dek biçimlenmesinden denetlenmesine sorumlu olan yapıdır. Dedelik kurumunun temsilcisi niteliğindeki dede tipolojisi, Tanrı tarafından kendisine kut bahşedildiğine inanılan şahsiyetler arasında yer alır. Kut, lütfedildiği kişinin yeryüzündeki konumunu sıradan kimselerden farklı bir yere taşır. Dede de kendisine bahşedildiğine inanılan kut ile teolojik bir iktidar alanına sahiptir. Alevilikte bu alanın mutlak erki olma hak ve yetkisinin kendisine mensubu olduğu soy üzerinden Hak tarafından verildiği inancı hâkimdir. Dedeler, kan bağı ile belirli ocaklara bağlıdır ve "ocakzâde" olarak anılırlar. Ocakzâdelerin Hz. Muhammed'in soyundan geldikleri kabul edilir. Bu kabul, dedelik kurumunun kut kavramıyla ilişkilendirilmesinin temel sebebidir. Ocak kavramının merkezde yer aldığı Alevi inanç sisteminde, ocakzâde olmaları, dedelere kutsiyet atfedilmesinin temel sebebidir.

Alevi inanç sisteminde her ocağın Ehl-i Beyt'e ulaşan bir silsilesi olduğuna inanılır. Kutsal soy vurgusuna dayalı olan ocak yapılanması, karizmatik inanç önderleri üzerinden varlığını sürdürür. İnanç önderinin etrafında oluşan "veli kültü" yahut "karizma", ocağın kurucu piri olmasında belirleyici etkendir (Ersal, 2016: 41). Burada inanç önderinin temsil gücü göstermesi yahut etrafında toplanılması için sahip olması gerektiği ifade edilen veli kültü, keramet yahut karizma şeklinde tarif edilen, kutun bizzat kendisidir. Kullanılan kavramlar, kut kavramının tanımında istifade edilen kavramlarla örtüşmekte olup, inanç önderinin taşıması gereken vasıfların yaratıcıya referans verir nitelikte olması gerekliliğinin altı çizilmiştir.

Dedelik kurumu, Alevi dedeleri tarafından temsil edilen bir yapı sergiler. Dedelik, soya bağlı olma özelliği gösteren bir inançsal statüdür. Alevi inanç sisteminde dedeler, "evlâd-ı resul", "seyyit" gibi kutsal bir soydan geldiklerine işaret eden ifadelerle anılır. Dede, sahip olduğu kutu Hakk'a borçlu olan inançsal bir statüdür. Tanrı tarafından kendisine bahşedildiğine inanılan ve kan yoluyla devredilen bu özel gücün insanlar yararına kullanılması gerekir. Kutlu kılınan bu tipolojinin ritüel yönetmek, gülbank vermek, nikâh kıymak gibi misyonları vardır. Bu misyonları, Hak'tan aldığı güç ve yetkiye dayanarak gerçekleştirir.

Alevi inanç sisteminde dedeler, sosyal hiyerarşinin en üst noktasında bulunurlar ve sahip oldukları yetkiler ile yaptırım güçleri, sosyal düzeni sağlamakta son derece etkilidir. Dedeler, sosyal ve dinsel bakımdan topluma önderlik etmek ve davranışlarıyla, yaşantılarıyla örnek olmak; toplumu irşat ve bilgilendirmek; toplumda birliği ve dayanışmayı sağlamak; cem, cenaze, evlenme töreni vb. gibi sosyal ve dinsel törenleri yönetmek; adaleti tesis etmek, suçluları düşkün ilân etmek; inancı ve gelenekleri uygulayıp aktarmak; kutsal güçleri nedeniyle

maddi-manevi sorunları olanların başvuru yeri olmak gibi işlevler üstlenmektedir (Yaman, 2004: 80, 84). Kut temsillerinde atalar kültü inancının da önemli pay sahibi olduğu dedeler, kut devir zincirinin son halkası olarak yorumlanabilecek inanç önderleri statüsünde olup Alevilikteki ocak yapılanmasının, dolayısıyla da ocak sistemi üzerinden devredilen kutun ulaşılabilir temsilcileri konumundadır.

Alevi dedeleri, "karizmatik inanç önderi" şeklinde isimlendirilen ocakların kurucu şahsiyetlerine tabi olup sahip oldukları kutun referansını sondan başa doğru ilerlettiklerinde en başa mevcudiyeti veli kültü ile güçlenerek menkıbevi bir hâl almış bu şahsiyetleri yerleştirirler. Ahmet Yaşar Ocak'ın ifadesiyle velinin fevkalâde ruhani kudretlerle donatıldığı kabulüne bağlı olarak veli öldükten sonra da kendisi hayatta iken sahip olduğuna inanılan insanüstü hüviyetinin devam ettiği inancıyla ortaya çıkan (2010: 8) veli kültü, karizmatik inanç önderlerinin Hak katında kabul gören kimselerle aralarındaki kan bağı kaynaklı kutu daha da güçlendirmelerinin sağlayıcısı olan köken miti niteliğindedir. Alevi dedelerinin hak ettiklerine inanılan itibar da eğer kendilerine ait bir keramet göstermemişlerse, evladı oldukları ocağın kurucu pirinin kerameti oranındadır.

Kutun işaretleyicileri arasında, daha önce de ifade ettiğimiz gibi mucize ve kerametler yer alır. Bir kimseden kendisine kut bahşedildiğini kanıtlayabilmesi için mucize yahut keramet göstermesi beklenir. Alevi dedelerinin kendileri ya da bağlı bulundukları ocakların kurucu pirleri, keramet gösteren kimselerdir. Ahmet Yaşar Ocak, Alevilikte karşılaşılan keramet motiflerini kaynaklarına göre tasnif eder. Bunların başında sihir ve büyü yapmak, hastaları iyileştirmek, gayb'tan ve gelecekten haber vermek, tabiat kuvvetlerine hâkim olmak, ateşe hükmetmek, kemiklerden diriltmek gibi Şamanizm kaynaklı inanç motifleri gelir. Alevi inancına Uzak Doğu ve İran dinlerinin etkisiyle giren keramet motifleri arasında tenasüh, hulül, don değiştirme, ejderha ile mücadele, havada uçma gibi motifler sıralanabilir. Alevi inancında karşımıza çıkan Kıtab-ı Mukaddes kaynaklı keramet motifleri ise ölmeden önce göğe çekilmek, suyu kana çevirmek, halka felâket musallat etmek, bereket getirmek, az yiyecekle çok kişiyi doyurmak, körleri gördürmek, ölü insan veya hayvanı diriltmek, nefes evlâdı edinmek, kuru odunu ağaç haline getirmek, yerden veya taştan su fışkırtmak, ırmağı veya denizi yarıp geçmek, ırmak veya deniz üstüne yürümek şeklinde sıralanabilir (2013: 143-279). Bağlı bulundukları ocak üzerinden kutsal bir kan taşıdıklarına inanılan dedeler, bu niteliklerinin yanına keramet sahibi olma özelliğini ekledikleri oranda sahip olduklarına inanılan kutun yoğunluğu artmaktadır. Dede tarafından dua verilmiş yiyeceklerin sıradan yiyecekler olmaktan çıkıp lokma olarak kabul görmeleri, dedelerin hasta yahut ihtiyaç sahiplerine verdikleri dualaların kabul göreceği inancı, veli kültünün tesiriyle dedenin mezarından alınan toprak ve taşın teberrük muamelesi görmesi, dedelik kurumuna kut isnat edildiğinin kanıtları arasında sayılabilir.

5.SONUÇ

Kut, yaratıcı kaynaklı özel güç türünü karşılamak üzere kullanılan bir kavramdır. Mitik dönemden günümüze dek, dâhil olunan inanç dairelerine göre biçimi değiştirilerek içeriği muhafaza edilmiş olan kut inanışı, Türklerin evreni, insanı, varlıkları yaratıcı merkezli okuma ve konumlandırma temayülünün sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kut, yaratıcı merkezli bir tasarım fikrinin adlandırılmasıdır. Kut inanışına göre yaratıcı, sahip olduğu hudutsuz gücü, maneviyat kudreti dolayısıyla seçilmiş olan kişiler arasında üleştirerek yeryüzünde temsilini mümkün kılar. Yaratıcı kaynaklı özel gücün bahşedildiği bu şahsiyetler, sahip oldukları kutu kan yoluyla soydaşlarına devredebilir. Türk kültüründe oldukça önemli bir işaretleme olma özelliği gösteren kut, tarih boyunca peygamberlerin, din adamlarının, bâdeli âşıkların kutsiyet kaynağı olarak kabul edilmiş; bu kimselerin yaratıcı tarafından seçilmiş olduklarına inanılmıştır.

Bu çalışmada, Alevilikte kut kavramı, ocak sistemi üzerinden ele alınmıştır. Kut, Alevi inanç sistemi bağlamında ocak yapılanmasının meşruiyet kaynakları arasında değerlendirilmesi gereken bir kavramdır. Alevi inanç sisteminde ocak yapılanması, kut kavramının varlık alanı olarak işaretlenmiştir. Çalışmamız sonucunda, ocak sistemi içerisinde kut sahibi olduğuna inanılan kutlu inanç tipolojilerinin olduğu tespit edilmiştir. Belirli bir hiyerarşiye göre konumlandırılan bu şahsiyetlerin Hakk'a olan yakınlıkları, dolayısıyla da sahip olduklarına inanılan kut miktarı, sıralamada belirleyicidir. Bunların başında İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed gelmekte, onu sırasıyla Hz. Ali ve Ehl-i Beyt, daha sonra On İki İmamlar takip etmekte; ardından dedeler gelmektedir. Dedelik kurumu üzerinden temsil edilen ocak sisteminde dedelerin meşruiyetleri, bağlı bulundukları ocak üzerinden taşıdıklarına inanılan kutun mevcudiyetine ve miktarına bağlıdır. Şecereler ve menkıbelerle On İki İmamlar

kanalıyla Ehl-i Beyt'e dayandırılan soyları, dedelerin güç ve meşruiyetinin kaynağı konumundadır. Dedeler kan bağı üzerinden kendilerine bahşedilen kut sayesinde, ritüel yönetme, görgü ve sorgu işlemlerini gerçekleştirme, dua verme, düşkünlük hukuku bağlamında yargılama ve hüküm verme hakkına sahiptir. Bağlı bulundukları ocağın Ehl-i Beyt ile kan bağı yakınlığı yahut kurucu pirinin keramet göstererek kanıtladığı kut miktarı oranında dedelerin güç ve etki alanları genişler.

KAYNAKÇA

Akın, B. (2017). "Alevilikte "Ocak": Kavramsal Çerçeveye ve Tarihî Arka Plana Yeni Bir Bakış", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* Sayı 17/2, s. 239-264.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III Indeks*, (Haz.: Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

Başer, S. (2015). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre,* İrfan Yayıncılık, İstanbul.

Beydili, C. (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Yayınları, Ankara.

Bozkurt, F. (2015). *Hakerenler -Buyruk-*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Çeribaş, M. (2021). "Türk Kültüründe Kut İnancı ve Kut Aktarma Yolları", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi,* Sayı 36, s. 1185-1206.

Çetin, İ. (1997). *Türk Edebiyatında Hz. Âli Cenknâmeleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Çetişli, İ. (2012). *Türk Şiirinde Hz. Peygamber*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Durkheim, E. (2018). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri,* (Çev. Fuat Aydın), Eskiyeni Yayınları, Ankara.

Eliade, M. (2020). *Dinler Tarihine Giriş*, (Çev. Leyla Arslan Özcan), Alfa Yayınları, İstanbul.

Erdem Kük, D. G. (2013). *Alevi-Bektaşi Gülbankları*, Paradigma Yayınları, Çanakkale.

Ersal, M. (2016). *Alevilik -Kavramlar ve Ocak Sistemi Çubuk Havzası Örneği-,* Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

Ersal, M. -Akın, B. (2018). "Dede Korkut Kitabı'nı Alevilik Penceresinden Okumak", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* Cilt 7, Sayı 4, s. 2369-2408.

Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri,* (Çev.: Mehmet Akalın), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Gökbel, A. (2019). *Alevi Bektaşi Terimleri Sözlüğü,* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Kaşgarlı Mahmud (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk,* (Haz.: Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ocak, A. Y. (2010). *Kültür Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Ocak, A. Y. (2013). *Alevî ve Bektaşi İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri,* İletişim Yayınları, İstanbul.

Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi* (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Ölçer Özünel, E. (2014). "Kendine Dönüşen Kahraman: Oğuz Kağan Destanı'nda İktidar ve Kut", *Millî Folklor*, Sayı 104, s. 5-19.

Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Roux, J. P. (2012). *Eski Türk Mitolojisi*, Bilgesu Yayınları, Ankara.

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük (2024). "Kut", https://sozluk.gov.tr/ (01.03.2024)

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük (2024). "Ocak", https://sozluk.gov.tr/ (10.03.2024)

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük (2024). "Nur", https://sozluk.gov.tr/ (17.04.2024)

Yaman, A. (2004). *Alevilik'te Dedelik ve Ocaklar -Dedelik Kurumu Ekseninde Değişim Sürecinde Alevilik-,* Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
Received/Geliş: 01.01.2024 **Accepted/Kabul:** 18.11.2024
DOI:10.30794/pausbed.1413214
Research Article/Araştırma Makalesi

Gökkaya, D., Cansever, İ. H., Karaman, M. and Şenol, O. (2025). "Research on the Relationship Between Health Literacy and Organ Donation", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 66, pp. 83-96.

RESEARCH ON THE RELATIONSHIP BETWEEN HEALTH LITERACY AND ORGAN DONATION

Durmuş GÖKKAYA[*], İbrahim Hüseyin CANSEVER[**], Mesut KARAMAN[***], Osman ŞENOL[****]

Abstract

Thousands of patients who could be saved lose their lives every year due to insufficient organ donation. One of the most important barriers to organ donation is lack of knowledge. Lack of knowledge is directly related to health literacy. Low health literacy has negative effects on individuals and society. This study aims to examine the effect of health literacy on organ donation attitude. Health Literacy Scale and Organ Transplantation and Donation Attitude Scale were used in the study. Of the participants (N=652), 69.3% were female and 51.2% were married. The age distribution of the participants was 58.1% between 20-30 years and 49.8% were undergraduate graduates. Significant differences were found between genders, age groups and marital status in terms of health literacy and organ donation attitudes. A significant difference was found between education level and organ donation attitude. Finally, the study showed that participants' health literacy significantly and positively affected their attitudes towards organ donation, positive attitudes towards organ donation and negative attitudes towards organ donation.

Keywords: *Health Literacy, Organ Donation, Organ Transplantation, Health Policy.*

SAĞLIK OKURYAZARLIĞI İLE ORGAN BAĞIŞI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ARAŞTIRILMASI

Öz

Yetersiz organ bağışı nedeniyle her yıl kurtarılabilecek binlerce hasta hayatını kaybetmektedir. Organ bağışının önündeki en önemli engellerden biri de bilgi eksikliğidir. Bilgi eksikliği sağlık okuryazarlığıyla doğrudan ilişkilidir. Düşük sağlık okuryazarlığının bireylere ve topluma yönelik olumsuz etkileri vardır. Bu araştırma, sağlık okuryazarlığının organ bağışı tutumu üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada Sağlık Okuryazarlığı Ölçeği ve Organ Nakli ve Bağışı Tutum Ölçeği kullanılmıştır. Katılımcıların (N=652) %69,3'ü kadın, %51,2'si evlidir. Katılımcıların yaş dağılımında %58,1'i 20-30 yaş aralığında olup, %49,8'i lisans mezunudur. Cinsiyetler, yaş grupları ve medeni durumlar arasında sağlık okuryazarlığı ve organ bağışı tutumları bakımından anlamlı fark bulunmuştur. Eğitim düzeyi ile organ bağışı tutumu arasında anlamlı bir fark bulunmuştur. Araştırma, katılımcıların sağlık okuryazarlığının organ bağışına yönelik tutumlarını, organ bağışına yönelik olumlu tutumu ve organ bağışına yönelik olumsuz tutumu anlamlı ve olumlu yönde etkilediğini göstermektektedir.

Anahtar kelimeler: *Sağlık Okuryazarlığı, Organ Bağışı, Organ Nakli, Sağlık Politikası.*

*Asst. Prof. Dr., Yozgat Bozok University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, YOZGAT.
e-mail: durmusgokkaya@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-6713-1748)
**Asst. Prof. Dr., Süleyman Demirel University, ISPARTA.
e-mail: ihcansever@hotmail.com (https://orcid.org/0000-0002-9999-6789)
*** PhD Student, Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, SİVAS.
e-mail: mesut_karaman66@hotmail.com (https://orcid.org/0000-0002-7584-0800)
***Asst. Prof. Dr., Karadeniz Tecnical University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, TRABZON.
e-mail: osmansenol32@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-5626-2921)

1. INTRODUCTION

After brain death, organ donation is a process of using an organ or tissue in a documented manner (Sıpkın et al., 2010: 20). Despite numerous medical advances, organ transplants remain the only treatment option for people with end-stage organ failure (Cho et al., 2018: 1324; Janatolmakan et al., 2020: 1; Krupic et al., 2019: 847). Organ donation is an important development in managing organ failure, which can significantly improve the quality of life (Bedi et al., 2015: 248) and life expectancy (Sadat Hejazi et al., 2017: 4748) in patients awaiting life-saving organ transplantation. After natural death, only a few tissues can be donated, such as cornea, bone, skin and blood vessels. After brain death, about 37 different organs and tissues can be donated, including critical organs such as the kidneys, heart, liver and lungs (Ghose et al., 2021: 5399)percentage, and chi square test Chi-square test for linear trend and was used to find associationResults: The 308 (77%. Transplantable organs and tissues can come from living or deceased donors (Sağiroğlu et al., 2015: 1), but donor shortages are a global problem, and many organ failure patients die on transplant waiting lists each year (Chakradhar et al., 2016: 28; Krupic et al., 2019: 849). Data from the World Health Organisation (WHO) Global Observatory on Donation and Transplantation (GODT) (Global Observatory on Donation and Transplantation, 2022) show that 157,490 organ transplants were reported worldwide in 2019, 129,791 in 2020, and 169,902 in 2021 (Chart 1). However, according to the United Network for Organ Sharing (UNOS) and the Organ Procurement and Transplantation Network (OPTN), in the US alone, around 1200 people have joined the organ waiting list every week since early 2020, and as of December 2022, 105,309 people are waiting (Organ Procurement and Transplantation Network; United Network for Organ Sharing, 2022).

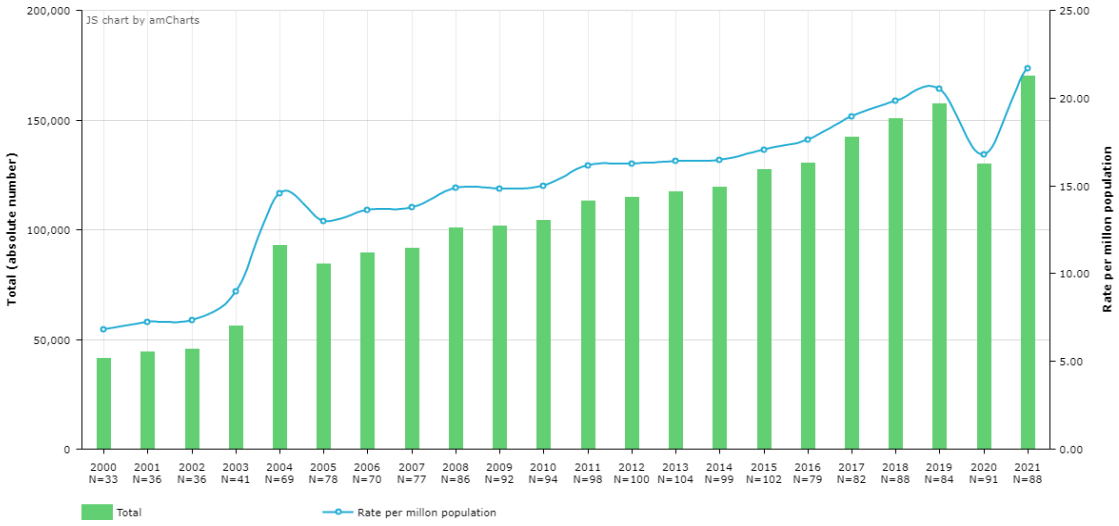

Chart 1. Total Transplantation in the World (Kidney, Heart, Lung, Liver, Pancreas, and Small Bowel) (2000-2021)

Source: Global Observatory on Donation and Transplantation (2022)

As can be seen, there is a big difference between the number of patients waiting for organs and the actual organ transplantation, which is increasing daily. Closing this gap and saving more people will only be possible with an increase in organ donation. Lack of information, social and economic status, educational, cultural and religious attitudes are some of several factors that contribute to resistance to organ donation and transplantation (Akbulut et al., 2020: 2236; Eylem, 2016: 77; Ríos et al., 2018: 348; Uskun and Ozturk, 2013: 38; Vijayalakshmi et al., 2016: 259)attitude and willingness to donate organs among the general population. METHODS We carried out a cross-sectional descriptive study among 193 randomly selected relatives of patients (not of those seeking organ donation. Organ donation is not only an individual matter but also an essential process with medical, legal, ethical, social, social, and organizational dimensions (Eslamnik et al., 2018: 179; Hamid and Khan, 2019: 1113). There is a direct correlation between a person's level of knowledge and their willingness and positive attitude towards organ donation. Concerns about organ donation include the success rate of transplants, relating to the person receiving the transplant, and concerns about life after the transplant (Kapikiran et al., 2021: 26).

The WHO (World Health Organization, 2022b) report cited limited public awareness and knowledge of the value of donation and transplantation and cultural resistance as reasons for insufficient growth and asymmetric development in organ donation worldwide. Lack of education and awareness creates a fear of the unknown, which reduces the rate of organ donation (The European Society for Organ Transplantation (ESOT), 2022). Research has shown that the availability of information about organ procurement is positively associated with the signing of an organ donor card (Tokalak et al., 2006: 493). In one study of organ donation and transplant training, Uzuntarla (2016: 298) found that before the training, 24.8% of participants believed that religious issues were not an issue, and after the training, that percentage increased to 80.5%. Abbasi et al. (2018: 296) also reported in their study that they needed religious support to donate organs.

On the other hand, health literacy has become very important today and is used as an influential variable in the complex structure of modern health systems. Health literacy (Yılmazel and Çetinkaya, 2016: 69) contributes to the individual's protection of his/her health level, easy access to health services when he/she gets sick, effective communication with health personnel, active participation in the treatment process and increasing years and quality of healthy life. Health literacy significantly improves health levels individually and in the social dimension. In this context, countries set targets in their policy documents to create an individual and society that are aware of the importance of their health, use the health system effectively, and have high health literacy (Ministry of Health, 2022).

Health literacy is interpreted as people making the right decision for their health, using the knowledge they have acquired in the field of health, and improving their health (Parnell et al., 2019: 316). Increasing public awareness is directly proportional to health literacy. Health literacy is the process of understanding, comprehending, appreciating, remembering, and using information about health and health services in the context of everyday life (World Health Organization, 2022a). A person who has sufficient health literacy knows how to take responsibility for their own and the community's health (Sørensen et al., 2012: 1). The research aims to examine the effect of health literacy on organ donation attitudes. In this context, it will be tried to reveal what kind of effect the level of health literacy in individuals has on organ donation.

2. MATERIAL AND METHOD

This research was planned as a cross-sectional study. This cross-sectional study has five hypotheses. The first hypothesis (H1) is that the health literacy of individuals significantly and positively affects organ donation attitudes. The study's second hypothesis (H2) is that individuals' health literacy significantly and positively affects their attitude toward organ donation. The third hypothesis of the study (H3) states that individuals' health literacy has a significant and positive effect on their negative attitude toward organ donation. The fourth hypothesis of the study (H4) is that individuals' attitude toward organ donation differs significantly according to demographic variables. The last hypothesis of the study (H5) is that the health literacy of individuals differs significantly according to demographic variables. The model in Figure 1 was developed in line with the purpose of the research.

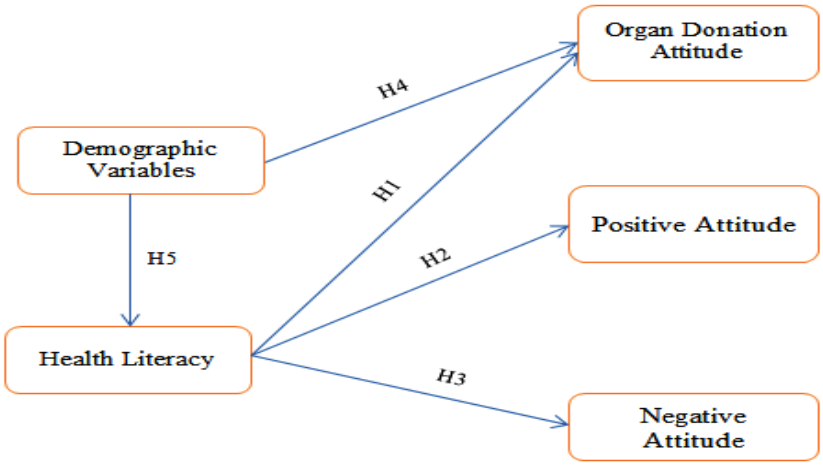

Figure 1. Research Model

The data of this research were collected in Yozgat province of Türkiye between Oct 15 and Dec 15, 2022, using an online survey. Only people residing in Yozgat province participated in the research. According to TURKSTAT data, the population of Yozgat in 2021 was 418,500, and the research population was determined as the entire population of Yozgat province. In order to collect data, an online survey link was sent to the participants, and they were asked to share it with their circles. Thus, 652 individuals were reached by utilizing the snowball method. Data were collected using the "Personal Information Form," "Health Literacy Scale," and "Organ Transplantation and Donation Attitude Scale."

In the *Personal Information Form*, the participants' gender, marital status, age, education level and sector of employment, whether they had received information about organ donation before, whether they had good knowledge about organ donation, whether they had donated organs and whether they had an organ donation card were included.

Health Literacy Scale-Short Form; The Turkish validity and reliability study developed by Duong et al. (2019: 100) was carried out by Karahan Yılmaz and Eskici (2021: 23). The scale consists of 12 items and is a 4-point Likert type, and the scale is unidimensional, and there is no reverse coding. The scale scoring is between "4- Very easy, 3- Easy, 2- Difficult, and 1- Very difficult". As the scores obtained from the scale increase, the health literacy levels of individuals increase. In the study of Karahan Yılmaz and Eskici (2021: 19), the Cronbach Alpha value of the scale was 0.85 and 0.84 in this study (Table 3).

Organ Transplantation and Donation Attitude Scale; The scale developed by Gürkan (2018: 182) is a 5-point Likert type. The scale consists of 20 items and two sub-dimensions: positive attitude and negative attitude towards organ transplantation and donation. Reverse coding was used in the negative attitude sub-dimension. Scoring of the scale is between "1- Strongly Disagree, 2- Disagree, 3- Moderately Agree, 4- Agree, and 5- Strongly Agree". As the scores obtained from the scale increase, the knowledge level of individuals towards Organ Transplantation and Donation Attitude increases. In Gürkan's (2018: 85) study, the Cronbach alpha value for the overall scale was 0.89 and 0.92 in this study (Table 3).

The online survey was shared on various social media platforms (WhatsApp, Instagram, Twitter,) used by individuals. The questionnaire was completed by individuals who voluntarily participated in the study and took approximately 10 minutes to complete. The completed questionnaires were received anonymously by the researchers, and no information indicating the e-mail addresses or identities of the respondents was collected.

2.1. Statistical Analysis

In this study, the data obtained from 652 participants were analyzed using IBM SPSS Statistics 26.0 (Statistical Package for the Social Sciences) package program. The Skewness and Kurtosis values distribution for the Health Literacy and Organ Transplantation and Donation Attitude Scale varied between -,636 and 926 (Table 3). When the Skewness and Kurtosis values of the data are examined, it is seen that the normal distribution condition is met (Kim, 2013: 53). Descriptive statistics (mean, standard deviation, minimum, maximum frequencies (n) and percentages), Cronbach's alpha coefficient to evaluate the internal consistency of the scales, and Pearson correlation analysis to determine the relationship between scale scores were used to define continuous and categorical variables, respectively. The regression analysis method was used to determine the effect of health literacy on organ donation attitude.

3. RESULTS

The socio-demographic characteristics of the participants are shown in Table 1.

Table 1. Socio-demographic characteristics of the participants (N: 652)

Variables	N	%
Sex		
Female	452	69.3
Male	200	30.7
Marital status		
Married	334	51.2
Single	318	48.8
Age		
20-30	379	58.1
31-40	166	25.5
41 and over	107	16.4
Education Level		
Under bachelor's	233	35.7
Bachelor's degree	325	49.8
Postgraduate	94	14.4
Work sector		
Public	314	48.2
Private	56	8.6
Not working	234	35.9
Other	48	7.4
Have you received information about organ donation before?		
Yes	306	46.9
No	346	53.1
Do you think your level of knowledge about organ donation is good?		
Yes	233	35.7
No	419	64.3
Have you donated an organ?		
Yes	42	6.4
No	610	93.6
Do you have an organ donation card?		
Yes	44	6.8
No	608	93.3

Among the participants, 69.3% were female, and 51.2% were married. Considering the age distribution of the participants, it is seen that 58.1% are between the ages of 20-30. In terms of education level, it was determined that 49.8% had a bachelor's degree and 48.2% worked in the public sector. It was determined that 53.1% of the participants had no previous knowledge about organ donation. It is seen that 64.3% of the participants think that their knowledge about organ donation is not at a good level. It is seen that 93.6% of the participants did not donate organs. Finally, 93.3% of the participants did not have an organ donor card.

Table 2 shows the evaluation of health literacy and organ donation attitude according to demographic variables. There was a significant difference between genders regarding health literacy (p:0.045). Health literacy was higher in female participants (p:0. 045). There is a significant difference between health literacy and marital status (p:0.015). Health literacy is significantly higher in single participants (p:0.015).

Table 2. Evaluation of health literacy and organ donation attitude according to demographic variables (N: 652)

Variables	N	Health Literacy		Organ Donation Attitude	
Sex**					
Female	452	3.06±0.41	T:2.004	3.76±0.60	T:3.509
Male	200	3.00±0.37	*P:0.045**	3.58±0.64	*P:0.000**
Marital status**					
Married	334	3.01±0.39	T:-2.442	3.66±0.61	T:-2.002
Single	318	3.08±0.40	*P:0.015**	3.76±0.62	*P:0.046**
Age***					
20-30[1]	379	3.08±0.40		3.76±0.61	
31-40[2]	166	3.03±0.42	F:6.562	3.70±0.63	F:4.708
41 and over[3]	107	2.92±0.32	*P:0.002**	3.55±0.61	*P:0.009**
Difference between groups		1>3		1>3	
Education level***					
Under bachelor's[1]	233	3.03±0.41	F:0.594	3.62±0.64	F:3.903
Bachelor's degree[2]	325	3.04±0.38	P:0.553	3.75±0.60	*P:0.021**
Postgraduate[3]	94	3.08±0.42		3.79±0.61	
Difference between groups				2>1	
Work sector***					
Public[1]	314	3.02±0.39		3.70±0.64	
Private[2]	56	3.14±0.40	F:4.440	3.81±0.55	F:1.026
Not working[3]	234	3.08±0.42	*P:0.004**	3.72±0.63	P:0.381
Other[4]	48	2.89±0.35		3.60±0.47	
Difference between groups		2,3>4			
Have you received information about organ donation before?**					
Yes	306	3.03±0.39	T:-1.117	3.70±0.62	T:-0.179
No	346	3.06±0.41	P:0.265	3.71±0.62	P:0.858
Do you think your level of knowledge about organ donation is good?**					
Yes	233	3.03±0.41	T:-0.763	3.68±0.60	T:-0.897
No	419	3.05±0.39	P:0.446	3.72±0.63	P:0.370
Have you donated an organ?**					
Yes	42	3.08±0.38	T:0.608	3.76±0.58	T:0.607
No	610	3.04±0.40	P:0.543	3.70±0.62	P:0.544
Do you have an organ donation card?**					
Yes	44	3.07±0.42	T:0.525	3.73±0.59	T:0.256
No	608	3.04±0.40	P:0.599	3.71±0.62	P:0.798

p<0.05 **Independent sample t-test * One-way analysis of variance (ANOVA) was applied.*

There is a significant difference between health literacy and age distribution (p:0.002). Health literacy is significantly higher in those aged between 20-30 years. When age distributions were examined in the Tukey test, the mean score difference between 20-30 years old and 41 years old and above was significant in favor of the first group. It is seen that there is a significant difference between the sector in which one works and health literacy (p:0.004), and it is determined that health literacy is significantly higher in those working in the private

sector. In the Tukey test, the mean score difference between those working in the private sector, those not working, and those working in other occupational groups was significant in favor of the first group (p<0.05).

It was found that there was no significant difference between health literacy and education level, having an organ donation card, thinking that the level of knowledge about organ donation is good, organ donation and having received information about organ donation before (p>0.05; Table 2).

A significant difference was found between gender and attitude towards organ donation (p:0.000). This difference was found to be significantly higher in female participants. It is seen that there is a significant difference between marital status and attitude towards organ donation (p:0.046) and the attitude towards organ donation of single participants is significantly higher. A significant difference was found between organ donation attitude and age (p:0.009). Attitudes towards organ donation are significantly higher among participants aged 20-30 who participated in the study. In the post hoc Tukey test, it was found that the difference in mean scores between 20-30 years old and 41 years and older was significant in favor of the first group. There was a significant difference between the level of education and the attitude towards organ donation (p:0.021). The attitude towards organ donation is significantly higher in those with postgraduate education. Tukey test revealed that the mean scores of bachelor's degree graduates were significantly higher than associate degree graduates (p<0.05).

It is seen that there is no significant difference between having an organ donor card, the sector of employment, considering the level of knowledge about organ donation to be sufficient, receiving information about organ donation before and organ donation and organ donation attitude (p>0.05; Table 2). Table 3 presents Pearson Correlation analysis results and mean score statistics between health literacy and organ donation attitude.

Table 3. Pearson correlation analysis results and mean score statistics between health literacy and organ donation attitude (N: 652)

Variables	Min-Max	Mean		Health literacy	Organ Donation Attitude	Positive attitude	Negative attitude
Health literacy	1-4	3.04±0.40	r	1	.529**	.467**	.476**
			p		.000	.000	.000
Organ Donation Attitude	1-5	3.71±0.62	r	.529**	1	.908**	.868**
			p	.000		.000	.000
Positive attitude	1-5	3.34±0.75	r	.467**	.908**	1	.580**
			p	.000	.000		.000
Negative attitude	1-5	4.08±0.63	r	.476**	.868**	.580**	1
			p	.000	.000	.000	
Cronbach Alpha				.848	.926	.899	.903
Skewness				.270	.024	.157	-.636
Kurtosis				.263	-.300	-.163	.716

***p<0.01*

There was a significant and positive relationship between health literacy and attitude towards organ donation (r: .529), positive attitude (r: .467) and negative attitude (r: .476). The mean score of health literacy was 3.04±0.40. The mean score of organ donation attitude was 3.71±0,62; positive attitude was 3.34±0.75, and negative attitude was 4.08±0.63. Table 4 shows the effect of health literacy on organ donation attitude.

Table 4. The effect of health literacy on organ donation attitude (N: 652)

Model	Independent Variable	Dependent Variable: Attitude toward organ donation					95% Confidence Interval	
		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients				
		B	Std. Error	Beta (β)	t	Sig.	LL	UL
Model 1	(Constant)	1.221	.158		7.734	.000*		
	Health literacy	.817	.051	.529	15.910	.000*	.725	.897
	*R= .529; R2 =.280; Adjusted R2 = .279; F=253.124; p=.000**							
		Dependent Variable: Positive attitude						
Model 2	(Constant)	.656	.201		3.267	.000*		
	Health literacy	.881	.065	.467	13.478	.000*	.748	1.024
	*R= .467; R2 =.218; Adjusted R2 = .217; F=181.651; p=.000**							
		Dependent Variable: Negative attitude						
	(Constant)	1.786	.168		10.623	.000*		
Model 3	Health literacy	.754	.055	.476	13.781	.000*	.644	.865
	*R= .476; R2 =.226; Adjusted R2 = .225; F=189.907; p=.000**							

**p<0.01*

Participants' health literacy has a significant and positive effect on organ donation attitude (β: .529), and the explained variance R2 value is .280 (Model 1; Table 4). Health literacy has a significant and positive effect on the positive attitude towards organ donation dimension (β: .467) and the explained variance R2 value is .218 (Model 2; Table 4). Health literacy has a significant and positive effect on negative attitude towards organ donation (β: .476). The explained variance R2 value of this effect is .226 (Model 3; Table 4; Figure 2).

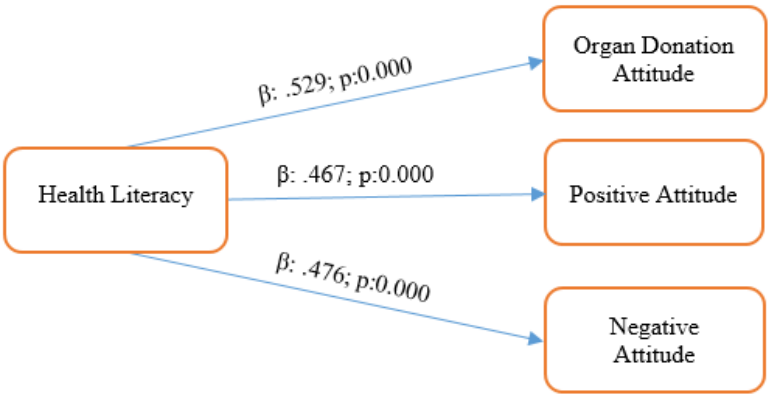

Figure 2. The effect of health literacy on organ donation attitude

4. DISCUSSION

Organ transplants are extremely valuable for patients suffering from end-stage organ failure (Ozer et al., 2010: 3366; Uskun and Ozturk, 2013: 39). The gap between the need for organ transplants and the number of donors remains huge, and the number of organ donations globally remains inadequate (Adam et al., 2018: 1294; Seyahi et al., 2017: 160). Increasing organ donation will save patients waiting for transplantation and increase the number of healthy days spent (Abouna, 2008: 35). One of the most important reasons for the lack of organ donation is the lack of awareness in society about organ donation (Akbulut et al., 2020: 2239). Various factors such as knowledge, education and religion can influence public attitudes towards organ donation.

Willingness to donate organs is determined by knowledge and attitudes towards organ donation. In studies conducted on healthcare professionals, it is stated that the participants have high levels of knowledge about organ donation (Alkhatib et al., 2014: 150; Murakami et al., 2020: 5; Stadlbauer et al., 2013: 3). On the other hand, although healthcare professionals' knowledge levels and attitudes are high, the attitudes of individuals other than healthcare professionals towards organ donation need to be increased. As can be seen, it can be said that the level of organ donation knowledge of the participants in this study should be increased. According to Fan and colleagues (2022: 1) greater knowledge about organ donation is linked to willingness to donate.

The transplantation programme in any health system is fundamentally influenced by public awareness of organ donation. There is a positive relationship between knowledge and awareness of organ donation and attitudinal change towards, readiness for and registration of organ donation (Tokalak et al., 2006: 494; Wakefield et al., 2010: 389). Many studies have shown that individuals with more information have a positive attitude toward donation (Reubsaet et al., 2001: 54; Saleem et al., 2009: 5; Sirois et al., 2005: 209). Evidence also shows that low-health literate individuals need technical information to decide about organ donation (Rademakers et al., 2022: 4). This study aims to examine the effect of health literacy on organ donation attitudes. This study found that participants' health literacy had a significant and positive impact on their willingness to donate organs.

In the study, female participants had a significantly higher health literacy and organ donation attitude. In another study, it was observed that men were less willing to donate organs (Zhang et al., 2017: 1979). Krupić, Grbić, and Alić (2022: 35) also found that women and those with higher income levels affected their positive attitudes toward organ donation. Health literacy and attitude towards organ donation were significantly higher in single participants. Another study emphasized that single participants' positive attitudes toward organ donation were higher (Abukhaizaran et al., 2018: 45). On the other hand, Vijayalakshmi et al. (2016: 258) did not show a significant difference in organ donation according to marital status.

There is evidence from many studies that young people are more likely to be organ donors (Conesa et al., 2006: 867; El-Shoubaki and Bener, 2005: 1996; Schulz et al., 2006: 299; Siminoff et al., 2006: 999). In this study, people aged between 20 and 30 years had significantly higher health literacy and attitudes towards organ donation. In the study of Vijayalakshmi et al. (2016: 260), it was determined that organ donation showed a significant difference according to age, and organ donation was significantly higher in the 25-40 age groups, and the finding obtained in this study was supported.

In addition, there is evidence that people with higher levels of education have more positive attitudes toward organ donation (Khan et al., 2011: 20; Zhang et al., 2022: 1). There is a significant correlation between educational attainment and organ donation willingness, and those who have completed postgraduate education have significantly higher willingness. In previous studies in the literature, it was reported that there was a significant relationship between education level and organ donation (Conesa et al., 2006: 867; Vijayalakshmi et al., 2016: 260; Zhang et al., 2017: 1979). On the other hand, Georgiadou et al. (2012: 2699) observed no significant difference between the participants' attitudes toward organ donation and their level of education.

The study revealed that 64.3% of the participants did not know well about organ donation. The study of Bilgel, Sadıkoğlu, and Bilgel (2006: 94) determined that 59.9% of the participants did not know enough about organ donation. Among the factors that may prevent organ donation reasons, such as religious beliefs, lack of information, medical insecurity, and the fact that the person's family will not allow it are stated (Yazar and Acikgoz, 2016: 255). However, it is crucial to develop a positive attitude toward organ donation (Sadic et al., 2016). Along with the findings mentioned above, El Hangouche and colleagues (2018: 1358) found that the older an individual was, the less education and information they had, the less likely they were to accept organ donation.

In this study, 35.7% of the participants stated that their knowledge about organ donation was good. In the study by Akbulut et al. (2020), 33.9% of the participants had sufficient knowledge about organ donation. However, it was determined that 93.3% of the participants did not have an organ donation card. However, an organ donation card has a significant role in deciding organ donation in emergencies so that the organ taken from a dying person can be used for transplantation to those in need (Mandell et al., 2006:2955). Another study

also found 46.8% of participants had an organ donor card, 58% would be willing to donate, and 13.8% would not (McGlade et al., 2014: 2).

Increasing the level of health literacy in society and thus raising the level of awareness and knowledge will increase the number of organ donations. For this, it is of great importance for governments to implement an education program that covers all segments of society, starting with children. Creating educational programs in schools to promote knowledge and attitudes toward organ donation will make significant contributions (Akbulut et al., 2022: 579). The high level of health literacy and organ donation attitudes of the young age group between 20-30 years of age, which was also revealed in the research, shows that it is necessary to focus primarily on individuals over 30. In this context, policy documents, including many steps such as training (informative home visits, training programs to be organized by local administrations, etc.), religious explanations, and support of health personnel in hospitals, should be put forward. There is evidence that mass media campaigns related to a specific target have minor to moderate effects on health knowledge, beliefs, attitudes, and behavior (Noar, 2006: 36). In this context, public service announcements about what organ donation involves may also have significant effects. In addition, the fact that the study was conducted in Yozgat province and the snowball method was used in the selection of the study participants can be stated as a limitation of this study. If studies are conducted in larger cities and with larger sample groups, more generalising results may emerge.

5. CONCLUSION

This study has shown a direct and strong relationship between health literacy and organ donation. In this context, increasing the health literacy level of society will positively affect organ transplantation and other gains. The increase in organ transplantation will save lives and prolong the lives of many patients waiting for organ donation. At the same time, many essential gains will be achieved in economic, social, and cultural aspects. In this context, to increase health literacy, it is essential to put forward policy documents that will reach all segments of society in various ways, starting from primary school. In addition, it is thought that using media campaigns to increase public awareness of health literacy and organ donation awareness will provide significant gains.

REFERENCES

Abbasi, M., Kiani, M., Ahmadi, M., and Salehi, B. (2018). “Knowledge and Ethical Issues in Organ Transplantation and Organ Donation: Perspectives from Iranian Health Personnel”. *Annals of Transplantation*, *23*, 292–299. https://doi.org/10.12659/AOT.908615

Abouna, G. M. (2008). “Organ Shortage Crisis: Problems and Possible Solutions”. *Transplantation Proceedings*, *40*(1), 34–38. https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2007.11.067

Abukhaizaran, N., Hashem, M., Hroub, O., Belkebir, S., and Demyati, K. (2018). “Knowledge, attitudes, and practices of Palestinian people relating to organ donation in 2016: a cross-sectional study”. *The Lancet*, *391*, S45. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)30411-2

Adam, R., Karam, V., Cailliez, V., O Grady, J. G., Mirza, D., Cherqui, D., Klempnauer, J., Salizzoni, M., Pratschke, J., Jamieson, N., Hidalgo, E., Paul, A., Andujar, R. L., Lerut, J., Fisher, L., Boudjema, K., Fondevila, C., Soubrane, O., Bachellier, P., … Duvoux, C. (2018). “2018 Annual Report of the European Liver Transplant Registry (ELTR) - 50-year evolution of liver transplantation”. *Transplant International*, *31*(12), 1293–1317. https://doi.org/10.1111/tri.13358

Akbulut, S., Ozer, A., Firinci, B., Demyati, K., Saritas, H., and Yilmaz, S. (2022). “Assessment of Knowledge and Attitudes Toward Organ Donation Among School Teachers: First National Survey Study”. *Transplantation Proceedings*, *54*(3), 575–581. https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2021.11.029

Akbulut, S., Ozer, A., Gokce, A., Demyati, K., Saritas, H., and Yilmaz, S. (2020). “Attitudes, awareness, and knowledge levels of the Turkish adult population toward organ donation: Study of a nationwide survey”. *World Journal of Clinical Cases*, *8*(11), 2235–2245. https://doi.org/10.12998/wjcc.v8.i11.2235

Alkhatib, A. A., Maldonado, A. Q., Abdel Jalil, A., and Hutson, W. (2014). “Physicians’ attitude toward organ donation and transplantation in the USA”. *Clinical Transplantation*, *28*(2), 149–151. https://doi.org/10.1111/ctr.12307

Bedi, K. K., Hakeem, A. R., Dave, R., Lewington, A., Sanfey, H., and Ahmad, N. (2015). "Survey of the Knowledge, Perception, and Attitude of Medical Students at the University of Leeds Toward Organ Donation and Transplantation". *Transplantation Proceedings*, *47*(2), 247–260. https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2014.11.033

Bilgel, H., Sadikoglu, G, B. N., & Bilgel N. (2006). "Knowledge and Attitudes about Organ Donation Among Medical Students". *Transplantationsmedizin*, *18*, 91–96.

Chakradhar, K., Doshi, D., Srikanth Reddy, B., Kulkarni, S., Padma Reddy, M., and Sruthi Reddy, S. (2016). "Knowledge, Attitude and Practice Regarding Organ Donation among Indian Dental Students". *International Journal of Organ Transplantation Medicine*, *7*(1), 28–35.

Cho, S., Mohan, S., Husain, S. A., and Natarajan, K. (2018). "Expanding transplant outcomes research opportunities through the use of a common data model". *American Journal of Transplantation*, *18*(6), 1321–1327. https://doi.org/10.1111/ajt.14892

Conesa, C., Ríos, A., Ramírez, P., Cantéras, M., Rodríguez, M. M., and Parrilla, P. (2006). "Attitudes Toward Organ Donation in Rural Areas of Southeastern Spain". *Transplantation Proceedings*, *38*(3), 866–868. https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2006.02.028

Duong, T. V., Aringazina, A., Kayupova, G., Nurjanah, Pham, T. V., Pham, K. M., Truong, T. Q., Nguyen, K. T., Oo, W. M., Su, T. T., Majid, H. A., Sørensen, K., Lin, I.-F., Chang, Y., Yang, S.-H., and Chang, P. W. S. (2019). "Development and Validation of a New Short-Form Health Literacy Instrument (HLS-SF12) for the General Public in Six Asian Countries". *HLRP: Health Literacy Research & Practice*, *3*(2), 19-102. https://doi.org/10.3928/24748307-20190225-01

El-Shoubaki, H., and Bener, A. (2005). "Public Knowledge and Attitudes Toward Organ Donation and Transplantation: A Cross-Cultural Study". *Transplantation Proceedings*, *37*(5), 1993–1997. https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2005.03.014

El Hangouche, A., Alaika, O., Rkain, H., Najdi, A., Errguig, L., Doghmi, N., Aboudrar, S., Cherti, M., and Dakka, T. (2018). "Knowledge, attitudes, and practice of organ donation in Morocco: A cross-sectional survey". *Saudi Journal of Kidney Diseases &Transplantation*, *29*(6), 1358-1365. https://doi.org/10.4103/1319-2442.248301

Eslamnik Parvin Alsadat, Parand Abdolmajid, Kalvandi Narges, J. M. (2018). "Barriers to organ donation". *Journal of Research in Medical and Dental Science*, *6*(2), 178–182.

Eylem, T. and G. B. (2016). "Türkiye'de Kadavra Dönörden Gerçekleştirilen Organ Nakline Etki Eden Faktörler". *Journal*, *11*(2), 77–88.

Fan, X., Li, M., Rolker, H., Li, Y., Du, J., Wang, D., and Li, E. (2022). "Knowledge, attitudes and willingness to organ donation among the general public: a cross-sectional survey in China". *BMC Public Health*, *22*(1), 918. https://doi.org/10.1186/s12889-022-13173-1

Georgiadou, E., Sounidakis, N., Mouloudi, E., Giaglis, P., Giasnetsova, T., Marmanidou, K., and Gritsi-Gerogianni, N. (2012). "Attitudes and Behavior Toward Organ Donation in Greece". *Transplantation Proceedings*, *44*(9), 2698–2701. https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2012.09.017

Ghose, T. K., Deo, J., Dutt, V., Agarwal, R., Patel, B. B., Ganesh, M., More, V. K., Pandya, K. H., Sharma, R., Sharma, D., and Singh, H. (2021). "Knowledge and attitude towards organ donation: a study among medical and nursing students of a medical college". *International Journal Of Community Medicine And Public Health*, *8*(11), 5398-5403. https://doi.org/10.18203/2394-6040.ijcmph20214278

Global Observatory on Donation and Transplantation. (2022). *Global Data*.

Gürkan, G. (2018). "Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Organ Nakli Ve Bağışı Konularındaki Argümantasyon Becerileri, Epistemolojik İnançları, Konu Alan Bilgileri Ve Tutumlarının İncelenmesi". Doktora Tezi, *İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Anabilim Dalı Fen Bilgisi Öğretmenliği Bilim Dalı.*

Hamid, R., and Khan, M. (2019)."Living-unrelated kidney donor transplantation: Legalization in exceptional circumstances?" *Saudi Journal of Kidney Diseases and Transplantation*, *30*(5), 1111-1117. https://doi.org/10.4103/1319-2442.270267

Janatolmakan, M., Soroush, A., Nouri, R., Andayeshgar, B., and Khatony, A. (2020). "Knowledge, Attitude, and Performance of ICU, CCU, and Emergency Wards Nurses in Kermanshah, Iran, regarding Organ Donation". *Critical Care Research & Practice*, *2020*, 5167623. https://doi.org/10.1155/2020/5167623

Kapikiran, G., Bulbuloglu, S., Ozdemir, A., and Saritas, S. (2021). "Knowledge and Attitudes on Organ Donation From the Perspective of Liver Transplant Patients". *Transplantation Proceedings*, *53*(1), 25–29. https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2020.02.173

Khan, N., Masood, Z. and Zahra, S. (2011). "Knowledge and Attıtude of People Towards Organ Donation". *Journal of University Medical and Dental College*, *2*(2), 15–21. https://jumdc.com/index.php/jumdc/article/view/37

Kim, H.-Y. (2013). "Statistical notes for clinical researchers: assessing normal distribution (2) using skewness and kurtosis". *Restorative Dentistry and Endodontics*, *38*(1), 52-54. https://doi.org/10.5395/rde.2013.38.1.52

Krupić, F., Grbić, K., and Alić, J. (2022). "Changes in Attitudes towards Organ Donation among Bosnian Immigrants in Sweden from Gender Perspective". *Acta Medica Academica*, *51*(1), 35. https://doi.org/10.5644/ama2006-124.368

Krupic, F., Westin, O., Hagelberg, M., Sköldenberg, O., and Samuelsson, K. (2019). "The Influence of Age, Gender and Religion on Willingness to be an Organ Donor: Experience of Religious Muslims Living in Sweden". *Journal of Religion & Health*, *58*(3), 847–859. https://doi.org/10.1007/s10943-018-0670-7

Mandell, M. S., Zamudio, S., Seem, D., McGaw, L. J., Wood, G., Liehr, P., Ethier, A., and D'Alessandro, A. M. (2006). "National evaluation of healthcare provider attitudes toward organ donation after cardiac death". *Critical Care Medicine*, *34*(12), 2952–2958. https://doi.org/10.1097/01.CCM.0000247718.27324.65

McGlade, D., McClenahan, C., and Pierscionek, B. (2014). "Pro-Donation Behaviours of Nursing Students from the Four Countries of the UK". *PLoS ONE*, *9*(3), 1-6. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0091405

Murakami, M., Fukuma, S., Ikezoe, M., Izawa, S., Watanabe, H., Yamaguchi, H., Kitazawa, A., Takahashi, K., Natsukawa, S., and Fukuhara, S. (2020)." Knowledge Does Not Correlate with Behavior toward Deceased Organ Donation: A Cross-Sectional Study in Japan". *Annals of Transplantation*, *3;25:e918936* https://doi.org/10.12659/AOT.918936

Noar, S. M. (2006). "A 10-Year Retrospective of Research in Health Mass Media Campaigns: Where Do We Go From Here?" *Journal of Health Communication*, *11*(1), 21–42. https://doi.org/10.1080/10810730500461059

Organ Procurement and Transplantation Network. (n.d.). *Data*. https://optn.transplant.hrsa.gov/data/

Ozer, A., Ekerbicer, H. C., Celik, M., and Nacar, M. (2010). "Knowledge, Attitudes, and Behaviors of Officials of Religion About Organ Donation in Kahramanmaras, an Eastern Mediterranean City of Turkey". *Transplantation Proceedings*, *42*(9), 3363–3367. https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2010.08.035

Parnell, T. A., Stichler, J. F., Barton, A. J., Loan, L. A., Boyle, D. K., and Allen, P. E. (2019). "A concept analysis of health literacy". *Nursing Forum*, *54*(3), 315–327. https://doi.org/10.1111/nuf.12331

Rademakers, J., Rolink, M., and Heijmans, M. (2022). "Information Needs of People With Limited Health Literacy Regarding a New "Opt-Out" Organ Donation System: A Qualitative Study in the Netherlands". *Transplant International*, 35, 10295. https://doi.org/10.3389/ti.2022.10295

Reubsaet, A., Brug, J., van den Borne, B., and van Hooff, H. (2001). "Predictors Of Organ Donatıon Registration Among Dutch Adolescents". *Transplantation*, *72*(1), 51–56. https://doi.org/10.1097/00007890-200107150-00012

Ríos, A., López-Navas, A. I., De-Francisco, C., Sánchez, Á., Hernández, A. M., Ramírez, P., and Parrilla, P. (2018). "Psychometric Characteristics of the Attitude Questionnaire Toward the Donation of Organs for Transplant (PCID-DTO-RIOS)". *Transplantation Proceedings*, *50*(2), 345–349. https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2017.11.063

Sadat Hejazi, S., Nikbakht, S., Jouybari, L., Hares Abadi, M., Davoodi, D., Hoseini Azizi, T., and Yahyaei, S. (2017). "Knowledge and attitudes toward brain death and organ donation in Bojnurd". *Electronic Physician*, *9*(7), 4746–4752. https://doi.org/10.19082/4746

Sadic, S., Sadic, J., Krupic, R., Fatahi, N., and Krupic, A. (2016). "The Influence of Information and Religion on Organ Donation, as Seen by School Teachers in Bosnia and Herzegovina". *Materia Socio Medica*, *28*(5), 373. https://doi.org/10.5455/msm.2016.28.373-377

Sağiroğlu, M., Günay, O., and Balci, E. (2015). "Attitudes of Turkish Medical and Law Students towards the Organ Donation". *International Journal of Organ Transplantation Medicine*, *6*(1), 1–7.

Sağlık Bakanlığı. (2022). *2019-2023 Stratejik Planı (Güncellenmiş Versiyon-2022)*. https://sgb.saglik.gov.tr/Eklenti/35748/0/tc-saglik-bakanligi-2019-2023-stratejik-plani-guncellenmis-versiyonupdf.pdf

Saleem, T., Ishaque, S., Habib, N., Hussain, S. S., Jawed, A., Khan, A. A., Ahmad, M. I., Iftikhar, M. O., Mughal, H. P., and Jehan, I. (2009)." Knowledge, attitudes and practices survey on organ donation among a selected adult population of Pakistan". *BMC Medical Ethics*, *10*(1), 5. https://doi.org/10.1186/1472-6939-10-5

Schulz, P. J., Nakamoto, K., Brinberg, D., and Haes, J. (2006). "More than nation and knowledge: Cultural micro-diversity and organ donation in Switzerland". *Patient Education and Counseling*, *64*(1–3), 294–302. https://doi.org/10.1016/j.pec.2006.03.009

Karahan Yılmaz, S., & Eskici, G. (2021). "Sağlık Okuryazarlığı Ölçeği-Kısa Form ve Dijital Sağlıklı Diyet Okuryazarlığı Ölçeğinin Türkçe Formunun Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 6(3), 19-25.

Sıpkın, S. Akan, S., Tuna Malak, A.B. (2010). "Organ Donation and Transplantation in Onsekiz Mart Faculty of Medicine, Fine Arts and Theology : Academic Staffand#039;s Awareness and Opinions". *Journal*, *11*(1), 19–25. https://dergipark.org.tr/en/pub/meandrosmdj/issue/44149/544597

Seyahi, N., Ateş, K., and Süleymanlar, G. (2017). "Türkiye'de Renal Replasman Tedavilerinin Güncel Durumu: Türk Nefroloji Derneği Kayıt Sistemi 2015 Yılı Özet Raporu". *Turkish Nephrology Dialysis Transplantation*, *26*(2). 154-160. https://doi.org/10.5262/tndt.2017.1002.04

Siminoff, L. A., Burant, C. J., and Ibrahim, S. A. (2006). "Racial disparities in preferences and perceptions regarding organ donation". *Journal of General Internal Medicine*, *21*(9), 995–1000. https://doi.org/10.1111/j.1525-1497.2006.00516.x

Sirois, B. C., Sears, S. F., and Marhefka, S. (2005). "Do New Drivers Equal New Donors? An Examination of Factors Influencing Organ Donation Attitudes and Behaviors in Adolescents". *Journal of Behavioral Medicine*, *28*(2), 201–212. https://doi.org/10.1007/s10865-005-3669-y

Sørensen, K., Van den Broucke, S., Fullam, J., Doyle, G., Pelikan, J., Slonska, Z., and Brand, H. (2012). "Health literacy and public health: A systematic review and integration of definitions and models". *BMC Public Health*, *12*(1), 80. https://doi.org/10.1186/1471-2458-12-80

Stadlbauer, V., Steiner, P., Schweiger, M., Sereinigg, M., Tscheliessnigg, K.-H., Freidl, W., and Stiegler, P. (2013). "Knowledge and attitude of ICU nurses, students and patients towards the Austrian organ donation law". *BMC Medical Ethics*, *14*(1), 32. https://doi.org/10.1186/1472-6939-14-32

The European Society for Organ Transplantation (ESOT). (2022). *Tackling Inequalities in Organ Transplantation - A Pathway Forward*. https://esot.org/wp-content/uploads/2022/10/EM012518_ESOT_ActionDay_ThinkTankReport_2201005_v0-8_FH.pdf

Tokalak, I., Kut, A., Moray, G., Emiroglu, R., Erdal, R., Karakayali, H., and Haberal, M. (2006). "Knowledge and attitudes of high school students related to organ donation and transplantation: a cross-sectional survey in Turkey". *Saudi Journal of Kidney Diseases and Transplantation : An Official Publication of the Saudi Center for Organ Transplantation, Saudi Arabia*, *17*(4), 491–496.

United Network for Organ Sharing. (2022). *Data and Trends*. https://unos.org/data/

Uskun, E., and Ozturk, M. (2013). "Attitudes of Islamic religious officials toward organ transplant and donation". *Clinical Transplantation*, *27*(1), E37–E41. https://doi.org/10.1111/ctr.12058

Uzuntarla, Y. (2016). "Comparison of Young Age Group's Thoughts and Knowledge Levels on Organ Donation in Terms of Education Given". *Turkish Nephrology Dialysis Transplantation*, *25*(03). 296-301 https://doi.org/10.5262/tndt.2016.1001.20

Vijayalakshmi, P., Sunitha, T. S., Gandhi, S., Thimmaiah, R., and Math, S. B. (2016). "Knowledge, attitude and behaviour of the general population towards organ donation: An Indian perspective". *The National Medical Journal of India*, *29*(5), 257–261.

Wakefield, C., Watts, K., Homewood, J., Meiser, B., and Siminoff, L. (2010). "Attitudes toward organ donation and donor behavior: a review of the international literature". *Progress in Transplantation*, *20*(4), 380–391. https://doi.org/10.7182/prtr.20.4.p54651601pg80183

World Health Organization. (2022a). "*Health literacy development for the prevention and control of noncommunicable diseases: volume 2: a globally relevant perspective"*. https://apps.who.int/iris/handle/10665/364204

World Health Organization. (2022b). "*Human organ and tissue transplantation". Seventy-Fifth World Health Assembly*. https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA75/A75_41-en.pdf

Yazar, M. A., and Acikgoz, M. B. (2016). "Knowledge Levels and Attitudes of People Living in the City Centre of Nevşehir on Organ Donation and Transplantation". *Turkish Journal of Anesthesia and Reanimation*, *44*(5), 250–257. https://doi.org/10.5152/TJAR.2016.87094

Yılmazel, G., and Çetinkaya, F. (2016). "Sağlık okuryazarlığının toplum sağlığı açısından önem"i. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, *15*(1), 69–74. https://www.bibliomed.org/mnsfulltext/1/1-1448870518.pdf?1672171435

Zhang, Q.-X., Xie, J.-F., Zhou, J.-D., Xiao, S.-S., Liu, A.-Z., Hu, G.-Q., Chen, Y., and Wang, C.-Y. (2017). "Impact Factors and Attitudes Toward Organ Donation Among Transplantation Patients and Their Caregivers in China". *Transplantation Proceedings*, *49*(9), 1975–1981. https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2017.09.022

Zhang, X., Zheng, X., Chen, T., Li, Y., Wang, Y., Chen, J., Ye, X., Zhang, X., Wang, Y., Ming, W., Sun, X., Xiang, Z., Wu, Y., and Wu, J. (2022). "Factors affecting acceptance of organ donation in mainland China: A national cross-sectional study". *Journal of Clinical Nursing*. https://doi.org/10.1111/jocn.16587

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.07.2024 **√Accepted/Kabul:** 01.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1509234
Research Article/Araştırma Makalesi

Yürekli, E. and Solak, B. (2025). "Determining the Financial Literacy Levels of Students of the Faculty of Economics and Administrative Sciences: A Research On Türkiye, Kazakhstan, and Kyrgyzstan", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 66, pp. 97-116.

DETERMINING THE FINANCIAL LITERACY LEVELS OF STUDENTS OF THE FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES: A RESEARCH ON TÜRKİYE, KAZAKHSTAN, AND KYRGYZSTAN

Emin YÜREKLİ*,Bilal SOLAK**

Abstract

Since financial literacy is seen as a skill that can be acquired through educational programs, determining the financial literacy of the Faculty of Economics and Administrative Sciences, which have a good command of financial concepts and practices, is the main purpose of this research. According to the t-test results for independent samples for whether financial literacy rates and scale sub-dimensions differ on the basis of gender for each country, it was determined that there is a significant and positive difference on the basis of gender; also, according to the results of analysis for whether it differs on the basis of age for each country, it was found that there is a significant difference on the basis of age in terms of knowledge on economy, economic rationality, and social-economic reflections, and the individual economy sub-dimension was statistically different for Kazakhstan, and the social economic reflections dimension was different for Kyrgyzstan in terms of different age groups. The findings of the study can contribute to the identification of needs in order to design long-term education programs.

Keywords: *Finance, Financial Literacy, Financial Knowledge, University Students, Central Asia.*

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİNİN FİNANSAL OKURYAZARLIK DÜZEYLERİNİN BELİRLENMESİ: TÜRKİYE, KAZAKİSTAN VE KIRGIZİSTAN ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Öz

Finansal okuryazarlık, eğitim programları aracılığıyla edinilebilen bir beceri olarak görüldüğünden, finansal kavram ve uygulamalara hakim olan İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinin finansal okuryazarlıklarını belirlemek bu araştırmanın temel amacıdır. Her ülke için finansal okuryazarlık oranlarının ve ölçek alt boyutlarının cinsiyete göre farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin bağımsız örneklemler için t-testi sonuçlarına göre, cinsiyete göre anlamlı ve pozitif bir fark olduğu; ayrıca her ülke için yaşa göre farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin analiz sonuçlarına göre, ekonomi bilgisi, ekonomik rasyonalite ve sosyo-ekonomik yansımalar açısından yaşa göre anlamlı bir fark olduğu, bireysel ekonomi alt boyutunun farklı yaş grupları açısından Kazakistan için, sosyo-ekonomik yansımalar boyutunun ise Kırgızistan için istatistiksel olarak farklı olduğu bulunmuştur. Çalışmanın bulguları, uzun vadeli eğitim programları tasarlamak için ihtiyaçların belirlenmesine katkı sağlayabilir.

Anahtar kelimeler: *Finans, Finansal Okuryazarlık, Üniversite Öğrencileri, Orta Asya.*

*Assoc. Prof. Dr., Pamukkale University, Honaz Vocational School, Accounting and Tax, Accounting and Tax Applications Department, DENİZLİ.
e-mail: eyurekli@pau.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-7845-0878)
**Assoc. Prof. Dr., Fırat University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Management Information Systems, ELAZIĞ.
e-mail: bilalsolak23@gmail.com (https://orcid.org/0000-0002-7804-2038)

1. INTRODUCTION

It is expected for today's people to be knowledgeable on money management, and this situation led to the predominance of the concept of financial literacy. Innovations, especially in the field of technology and consumption, directly affect financial information habits. In addition, financial changes resulting from financial crises make it necessary to reconsider financial decisions and the factors affecting changes in financial markets.

Financial literacy, also expressed as financial capacity, is an important factor for the stability of both the individual and the economy. Developments in the financial market have raised concerns about the level of financial literacy of citizens of many countries. In addition, the 2008 global financial crisis in our recent history has clearly shown that bad financial decisions, often due to lack of financial literacy, can lead to negative consequences. Therefore, the importance of investing in financial education programs has emerged for financial literacy in both developed and developing countries. In this way, it is possible to make comparisons using financial literacy information from different countries. Financial literacy is also considered a very useful tool for seeing how individuals deal with financial problems.

Financial literacy provides significant contributions both individually and at a societal level. There are studies showing that the level of financial knowledge of the individual has an impact on their well-being. Financial literacy influences factors such as how individuals manage their financial circumstances and factors such as how they borrow and invest. For this reason, financial literacy affects people's capacity to increase their wealth and income, and determines their lifestyle choices.

Financial literacy is of great importance not only individually but also institutionally. Financial literacy also plays an important role in influencing financial institutions. Financial literacy also determines how resources in the economy will be allocated, as it affects people's investment decisions, including risk/return balance. Thus, it also has an impact on the allocation of resources, hence growth in the real economy.

Lack of financial literacy may cause young adults, who will be the workforce of the future, to face financial problems in their current and future family and professional lives. For this reason, it is important to conduct studies to increase the financial knowledge levels of university students and to determine the financial literacy levels of students.

2. LITERATURE REVIEW

Financial literacy is defined by OECD (2014: 32) as "the ability to apply knowledge and insights to make decisions at different financial levels, as well as financial concepts and risk knowledge to increase the financial well-being of individuals and society and to participate in economic life". There are various financial literacy surveys conducted by different organizations and countries, such as the OECD/INFE International Survey of Adult Financial Literacy (OECD, 2023), the Standard & Poor's Ratings Services Global Financial Literacy Survey (S&P, 2024), and the Method of Payments Survey by the Central Bank of the Republic of Türkiye (Bilici and Çevik, 2023). These surveys collect similar information on the financial knowledge of participants. For example, the survey of the Central Bank of the Republic of Türkiye uses the 'big three' questions following the approach of Lusardi and Streeter (2023).

According to Xu and Zia (2012: 2), financial literacy can be expressed as having financial awareness, including financial products, institutions and concepts; having financial skills such as interest calculation ability, and, more generally, sufficiency in terms of money management and financial planning.

Kılıç, Ata and Seyrek (2015: 130), who took the concept more simply, expressed financial literacy as an individual's ability to understand finance. In this context, the information and skills required for individuals to make more effective financial decisions are evaluated within the scope of financial literacy.

Financial literacy is a process that enables financial consumers and investors to understand financial instruments and concepts better, identify financial risks and opportunities, make informed choices, and act effectively to increase financial well-being (Sevim et al., 2012: 573-574).

Financial literacy is not only information, but also the ability to use this information when making financial decisions. Financial literacy definitions can be evaluated in two dimensions: conceptually and operationally. Accordingly, conceptual definitions try to explain abstract concepts in concrete terms. These include financial conceptual knowledge, relationship with financial concepts, talent in personal finance management, ability to make appropriate financial decisions and planning effectively for future financial needs. Operational definitions focus on the operational analysis of the concept of financial literacy, and also focus on measurable criteria (Frączek and Klimontowicz, 2015: 62).

Zait and Bartea (2014: 39) state that the concept of financial literacy contains financial knowledge, financial transaction experience, being able to establish relationships between different financial concepts, the ability to use different financial concepts and tools, making financial decisions, developing attitudes towards the use of financial instruments, trust in financial transactions, and real financial behavior and measures. Kimiyaghalam and Safari (2015: 82) stated that the financial literacy definitions generally consist of four basic components such as knowledge of financial concepts, ability to manage personal finance, financial decision-making skills, and future financial planning.

Financial literacy is of great importance for individuals of all ages and income groups. For example, a young person, who has embarked on a new business life, needs financial literacy knowledge in order to establish an income-expenditure balance, to educate their children or to make enough savings for their retirement (Şahin and Barış, 2017: 80).

With financial literacy gaining importance, measuring financial literacy has also come to prominence. There is no standard way to measure the level of financial literacy through survey studies, but there are some approaches that have gained widespread use. Research shows that negative financial results are associated with low levels of financial literacy (Xu & Zia, 2012: 3). However, since financial literacy covers many concepts, including financial awareness, financial skills, and financial talent, it is difficult to determine all this information in a survey with reasonable length. The three-question set developed by Lusardi and Mitchell in 2004 was the most frequently used financial literacy scale (Xu and Zia, 2012: 3).

Measuring financial literacy also helps governments create better retirement plans. As shown in Lusardi and Mitchell (2007), many people are not even familiar with the most basic economic concepts needed to make savings and investment decisions. For this reason, governments and some non-profit organizations have started to take steps to increase financial literacy. In this context, some studies have been carried out domestically and abroad to measure the financial literacy levels of university students.

In his study conducted to determine the financial literacy levels of university students, Shahrabani (2013) aimed to identify the financial literacy level of 574 students studying at two Israeli universities, the differences in financial literacy between Jews and Arabs, and the factors that influence students' financial literacy levels. According to the findings, it was concluded that the levels of students are insufficient, and also, financial literacy varies according to gender, nationality, class, job control and school (Shahrabani, 2013).

Mändmaa (2019) found in his research, which evaluated the relationship between financial literacy level and financial choices of 522 university students, that the most important impact on financial literacy statistically depends on factors such as gender, nationality, and academic discipline. Moreover, especially male students studying science or mathematics have more knowledge in finance (Mändmaa, 2019).

Cull and Whitton (2011) concluded that the level of financial knowledge was affected by many different variables in their study, which was carried out to determine the factors that influence the levels of financial literacy of university students studying in different fields in Australia. Accordingly, it has been determined that science students, except the ones in nursing school, have higher financial literacy scores (Cull and Whitton, 2011).

Ansong and Gyensare (2012) conducted a survey of 250 participants studying at public universities in Ghana to determine the financial literacy level of working university students. According to the findings obtained, it was revealed that working, age, and work experience were positively associated with financial literacy. In addition,

the education level of the mother showed a positive correlation with the financial literacy of the participants. However, financial literacy did not show a significant correlation with education level, workplace, the father's education level, and access to media (Ansong and Gyensare, 2012).

Akben and Altıkurt (2014) found the level of financial literacy of students as 45 percent within the scope of their research to measure the financial literacy of university students. They also determined that formal financial education in the university, the learning approach, and the financial education of parents are important factors for better financial literacy performance (Akben and Altıkurt, 2014).

Özdemir et al. (2015) aimed to determine the financial literacy level of students of the Faculty of Economics and Administrative Sciences in their research. According to the findings obtained as a result of the study, the participants were divided into three groups according to their financial literacy levels. It was stated that the financial literacy levels of the participants were quite high compared to the results. According to the results, only 6.8 percent of the participants were at a low financial literacy level. Considering that all of the respondents are students at the Faculty of Economics and Administrative Sciences, this demonstrates the importance of educational content in financial literacy.

In the study conducted by Kılıç, Ata and Seyrek (2015) to determine the financial literacy of university students, they determined that the level of financial literacy of students was 48 percent and that male students had higher financial literacy than female students. In addition, the use of credit card and internet banking has been shown to be effective at improving financial literacy levels (Kılıç, Ata and Seyrek, 2015).

Selcuk (2015) conducted a study on student behaviors regarding timely payment of bills, having a budget for financial management, and saving for the future, in which the factors that affect the financial attitudes of Turkish university students were investigated. In light of the findings obtained, first, the financial literacy measured by the students' scores in a financial knowledge test has a positive and significant impact on the probability of students displaying each of the three positive financial attitudes. Secondly, parental education has a positive impact on the possibility of displaying all three financial attitudes. Students, who have more positive attitudes towards money, are more likely to pay their bills on time, have an adequate budget, and save for the future. However, gender did not have a statistically significant impact on the possibility of paying bills on time and saving for the future. Finance-related classes had a positive impact on the probability of saving for the future, but not on the probability of displaying the other two attitudes. Another factor that has a positive and significant effect on saving is work experience (Selçuk, 2015).

Coskun (2016) examined the financial literacy levels of university students in Türkiye with a scale developed by himself. According to the survey findings applied to the students of Manisa Celal Bayar University, the most frequently used financial instruments were shown as credit cards, followed by bank accounts. Students are guided by the bank branch representative in their financial decisions. This study also showed that there was no statistically significant difference among students in terms of some demographic features (Coşkun, 2016).

In a study conducted on the students of the Faculty of Economics and Administrative Sciences at Nevşehir Hacı Bektaş University, Alkaya and Yağli (2015) revealed that there was no significant relationship between financial attitude and behavior, and financial attitude and knowledge. Accordingly, the researchers stated that the students did not have sufficient financial knowledge despite their positive financial behavior (78.4%) and attitudes (66.5%) (Alkaya and Yagli, 2015).

In a study conducted by Sarıgül (2014) in order to determine the level of financial literacy among university students and the relationship between financial literacy and student characteristics, a survey with 29 items in areas such as savings and expenditure, banking, risk, insurance, investment, and general financial knowledge levels was applied to 1,127 students from 3 universities. The results were analyzed according to gender, area of study, type of housing, class standing, working status, education of parents and the university of the student. Accordingly, significant relationships were found between financial literacy and demographic characteristics (Sarıgül, 2014).

Biçer and Altan (2016) provided training on financial literacy education to freshman students, without prioritizing any department, in their study, in which, they evaluated the attitudes and behaviors of university students about financial literacy. After this training, the financial literacy levels of students in four dimensions, such as spending, attitude, perception, and interest were examined. According to the findings, students, who received financial literacy education, were found to have higher financial literacy perceptions than those who did not (Biçer and Altan, 2016).

The literature on the dimensions, determinants, and consequences of financial literacy has also expanded in recent years. For example, Lusardi et al. (2021) examined the relationship between the financial literacy levels of different demographic groups in the US and their financial fragility during adverse economic conditions, such as the COVID-19 pandemic. The authors use the 2020 TIAA Institute-GFLEC Personal Finance (P-Fin) Index as their database covering the 2017-2020 period. Their analyses show that households with lower financial literacy levels (such as African Americans and low-income households) faced higher levels of financial fragility. While showing the causal effects of this relationship can be difficult, their results imply that financial literacy can improve the financial resilience of households. In a follow-up study, Lusardi and Streeter (2023) investigated the impact of financial literacy on financial well-being using the 2021 National Financial Capability Study dataset in the US. In this paper, the authors looked at the financial decisions of households in more detail, such as planning for retirement, avoiding excessive debt, and financial resilience. The authors note that a limited questionnaire of only three big questions on interest rates, inflation, and risk diversification provides a relatively sufficient indicator of financial literacy. They mentioned that this limited questionnaire was highly correlated with more extensive questionnaires used in the literature. Detailed regression estimations conducted by Lusardi and Streeter (2023) found that individuals with higher financial literacy levels were more successful in their major financial decisions, such as debt and pension planning.

Hasan and Hoque (2021) looked at how the financial literacy level affected households' access to finance in an efficient way. The authors used a sample of 852 working people from Bangladesh and designed a detailed questionnaire to measure their knowledge of various financial transactions and facilities. They employed confirmatory factor analysis to check the reliability of their indicators and then implemented regression estimations to test the relationship between financial literacy and access to finance. The results of Hasan and Hoque (2021) imply that higher levels of financial knowledge are associated with more efficient access to financial services, such as bank accounts, microfinance, and fintech usage. Hence, the authors concluded that financial literacy leads to inclusive finance for households. In a related study, Liu and Zhang (2021) examined the case of 539 university students from China and showed that financial literacy is associated with lower levels of risky behaviour in financial markets. Mitchell and Lusardi (2022) also found similar results in the case of older households in the US. The authors showed that older households with higher financial literacy levels were more successful in their financial management strategies, including debt management and pension planning. The results of these papers imply that financial literacy matters greatly for households in both developing and advanced countries. The present research makes a valuable contribution to the literature by measuring the financial literacy levels of university students from three developing countries and examining their relationship to socio-economic and personal characteristics.

3. MATERIALS AND METHOD

This research is a study in the relational screening model to determine the financial literacy levels of students who continue their education in the Faculty of Economics and Administrative Sciences, as well as to reveal differences in terms of countries.

The study population consists of students studying in the Faculty of Economics and Administrative Sciences of Pamukkale University (Türkiye), Ahmed Yesevi University (Kazakhstan) and Manas University (Kyrgyzstan). In this context, a total of 618 people were interviewed, including n=307 (Türkiye), n=165 (Kyrgyzstan), and n=146 (Kazakhstan), selected via convenience sampling, and these participants are expected to represent the whole population. The student population sizes at Ahmet Yesevi University and Manas University were lower compared to Pamukkale University, explaining lower sample sizes at the first two universities. However, the sample sizes

are still representative of each university. Hence, it can be argued that the results are relatively reliable and generalizable to the respective populations.

In order to collect the data that will provide the solution for the research problem, face-to-face and internet interviews were conducted using the questionnaire we created in order to reach the target sample size.

The questionnaire created to determine the financial literacy levels of faculty students consists of two parts. In the first part of the questionnaire, questions regarding the demographic characteristics of the students were asked, and in the second part, a scale consisting of 4 dimensions and 37 items was used to determine the financial literacy levels. This questionnaire is extensive enough to cover many dimensions and details of financial literacy levels. However, the literature also used more detailed questionnaires and surveys to measure and quantify financial literacy (Ouachani et al., 2021). Regarding these variations in the questionnaire design, an important study by Lusardi and Mitchell (2023) reviewed the different approaches and concluded that relatively small questionnaires with three fundamental questions can capture the level of financial literacy relatively well. Hence, the questionnaire design in the present research is considered to be appropriate and sufficient for the given research objectives, while future research can extend the questionnaire further in line with the literature.

In the questionnaire, participants were asked to pick to what extent they agree with the following statements on a 5-point Likert-type scale, ranging from 1 "I disagree" to 5 "I totally agree". The scores given to the statements were evaluated based on dimensions in the findings section, and it was determined whether there was a difference between demographic characteristics and countries.

The collected data in the research were typed into the dataset in the SPSS 23.0 software after checking for applicable standards for logic, completing data cleansing, and coding. Then, statistical analyses were carried out in this software.

Considering items that correspond to the factors, the reliability coefficient of these items was examined in terms of internal consistency. Factor identification, items that correspond to these factors, and internal reliability coefficients of these items are shown in Table 1, according to countries.

Table 1. Reliability Coefficients of Factor Items for Countries

	Factors	**Item Number**	**Item Size**	**Reliability Coefficient**
Türkiye	Knowledge of the Economy	M1, M2, M3, M4, M5, M6, M7, M8, M9, M10, M11, M12, M13	13	0.876
	Economic Rationality	M14, M15, M16, M17, M18, M19, M20, M21, M22	9	0.858
	Social economic reflections	M23, M24, M25, M26, M27, M28, M29, M30, M31	9	0.808
	Individual Economy	M32, M33, M34, M35, M36, M37	6	0.784
	Financial Literacy		37	0.928
Kazakhstan	**Factors**	**Item Number**	**Item Size**	**Reliability Coefficient**
	Knowledge of the Economy	M1, M2, M3, M4, M5, M6, M7, M8, M9, M10, M11, M12, M13	13	0.877
	Economic Rationality	M14, M15, M16, M17, M18, M19, M20, M21, M22	9	0.881
	Social economic reflections	M23, M24, M25, M26, M27, M28, M29, M30, M31	9	0.901
	Individual Economy	M32, M33, M34, M35, M36, M37	6	0.800
	Financial Literacy		37	0.955

	Factors	Item Number	Item Size	Reliability Coefficient
Kyrgyzstan	Knowledge of the Economy	M1, M2, M3, M4, M5, M6, M7, M8, M9, M10, M11, M12, M13	13	0,884
	Economic Rationality	M14, M15, M16, M17, M18, M19, M20, M21, M22	9	0,841
	Social economic reflections	M23, M24, M25, M26, M27, M28, M29, M30, M31	9	0,816
	Individual Economy	M32, M33, M34, M35, M36, M37	6	0,680
	Financial Literacy		37	0,925

Looking at Türkiye's reliability analysis results, the reliability of the four sub-dimensions on the scale is in a desired condition. The reliability coefficient of knowledge of the economy sub-dimension is 0.876, the reliability coefficient of the economic rationality sub-dimension is 0.858, the reliability coefficient of the social economic reflections sub-dimension is 0.808, and the reliability coefficient of the individual economy sub-dimension is specified as 0.784. In general, when the reliability coefficient of all items in the scale is analyzed, it can be seen that it is 0.928. As a result, the scale we use in the study is reliable for the sample we apply.

Looking at the results of the reliability analysis of Kazakhstan, the reliability of all four sub-dimensions in the scale is as desired. The reliability coefficient of knowledge of the economy sub-dimension is 0.877, the reliability coefficient of the economic rationality sub-dimension is 0.881, the reliability coefficient of the social economic reflections sub-dimension is 0.901, and the reliability coefficient of the individual economy sub-dimension is 0.800. In general, when the reliability coefficient of all items in the scale is analyzed, it is seen that it is 0.955.

Looking at the reliability analysis results of Kyrgyzstan, the reliability of all four sub-dimensions in the scale is as desired as well. The reliability coefficient of knowledge of the economy sub-dimension is 0.884, the reliability coefficient of the economic rationality sub-dimension is 0.841, the reliability coefficient of the social economic reflections sub-dimension is 0.816, and the reliability coefficient of the individual economy sub-dimension is 0.680. In general, when the reliability coefficient of all items in the scale is examined, it can be seen that it is 0.925.

4. FINDINGS

4.1.Socio-Demographic Characteristics of Students

The socio-demographic characteristics of students studying at Pamukkale University (Türkiye), Ahmed Yesevi University (Kazakhstan), and Manas University (Kyrgyzstan) are given in detail in the table.

307 students who continue their education at the Faculty of Economics and Administrative Sciences at Pamukkale University agreed to participate in the research and were interviewed. The findings related to the demographic characteristics of the individuals in this research, including age, gender, department, class standing, educational status, family's educational status, and income status, are shown in the table below. In the case of the income variable, the use of three different countries and currencies necessitated the conversion of three different income units (i.e., Lira in Türkiye, Tenge in Kazakhistan, and Som in Kyrgyzstan) into one common currency of the US dollar. Since the questionnaires were conducted in 2020, the corresponding averages for the US dollar were estimated for the questionnaire periods in 2020. The estimated average currency values are also presented at the end of Tables 2 and 3.

As a result of the interviews conducted with the students, who continue their education at the Faculty of Economics and Administrative Sciences at Ahmed Yesevi University in Kazakhstan and agreed to participate in the study, a total of 146 people were interviewed. The results regarding the age, gender, department, class standing, family's educational status, and income status of the participants in this research are shown in the table below.

As a result of the interviews with students who continue their education at the Faculty of Economics and Administrative Sciences at Manas University, Kyrgyzstan, and agreed to participate in the study, a total of 165 people was interviewed. The results for the demographic characteristics of the individuals within the scope of this research regarding the age, gender, department, class standing, educational status, and income status are provided in the table below.

Table 2. Demographic Characteristics of Students

		Pamukkale University		Ahmed Yesevi University		Manas University	
	Groups	Frequency	Percentage	Frequency	Percentage	Frequency	Percentage
Gender	Female	157	51,1	62	42.5	110	66.7
	Male	149	48,5	79	54.1	55	33.3
Age	18-20	73	23,8	74	50.7	119	72.1
	21-23	185	60,3	57	39.0	45	27.3
	24 and Over	32	10,4	14	9.6	1	6
	Average	21.6					
Department	Economics	98	31,9	43	29.5	48	29.1
	Finance	68	22,1	28	19.2	39	23.6
	Business Administration	77	25,1	27	18.5	78	47.3
	MIS	64	20,8				
	Tourism*			37	25.3		
	Other (Finance, Public Administration, International Relations, Accounting)			10	6.8		
Class Standing	Freshman	56	18,2	41	28.1	51	30.9
	Sophomore	78	25,4	39	26.7	16	9.7
	Junior	83	27,0	48	32.9	56	33.9
	Senior	90	29,3	16	11.0	42	25.5
Education	Regular Education	157	51,1				
	Further Education	146	47,6				
Residency	Village	35	11,4	40	27.4	65	39.4
	Town	8	2,6	10	6.8	9	5.5
	Province	84	27,4	16	11.0	31	18.8
	City	38	12,4	17	11.6	16	9.7
	Municipality	142	46,3	62	42.5	44	26.7
Father's Level of Education	Pre-Elementary and Elementary	90	29,3	8	5.5	7	4.2
	Middle School	76	24,8	23	15.8	10	6.1
	High School	97	31,6	28	19.2	45	27.3
	University	41	13,3	58	39.7	79	47.9
	Master's/PhD			20	13.7	24	14.5
Mother's Level of Education	Pre-Elementary and Elementary	143	46,6	8	5.5	6	3.6
	Middle School	69	22,5	25	17.1	15	9.1
	High School	66	21,5	29	19.9	39	23.6
	University	25	8,1	65	44.5	84	50.9
	Master's/PhD			18	12.3	21	12.7

Father's Occupation	Business Owner	50	16,3	12	8.2	10	6.1
	Public Worker	48	15,6	28	19.2	46	27.9
	Public Executive	6	2,0	6	4.1	8	4.8
	Private Sector Employee	88	28,7	30	20.5	36	21.8
	Private Sector Executive	12	3,9	12	8.2	9	5.5
	Not Working	22	7,2	13	8.9	17	10.3
	Other	78	25,4	29	19.9	39	23.6
Mother's Occupation	Business Owner	13	4,2	5	3.4	9	5.5
	Public Worker	15	4,9	28	19.2	62	37.6
	Public Executive	3	1,0	5	3.4	4	2.4
	Private Sector Employee	44	14,3	22	15.1	20	12.1
	Private Sector Executive	1	,3	7	4.8	4	2.4
	Not Working	191	62,2	50	34.2	46	27.9
	Other	33	10,7	22	15.1	20	12.1

	Pamukkale University			Ahmed Yesevi University			Manas University		
Level of Income (USD)	…-328,59	73	23,8	…-262,87	47	32.2	…-28,65	6	3.6
	328,75-575,03	110	35,8	262,88-394,31	37	25.3	28,67-50,14	26	15.8
	575,20-821,48	76	24,8	394,31-525,75	30	20.5	50,16-71,63	13	7.9
	821,64-1.067,92	17	5,5	525,78-657,18	15	10.3	71,65-93,12	9	5.5
	1.068,08-1.314,36	12	3,9	657,20-+	15	10.3	93,14-114,61	8	4.8
	1.314,53- +	17	5,5				114,63-+	103	62.4
	Total	307	100.0		146	100.0			

1 $= TR: 6,0886 tl / KZ: 385,35 tenge / KG: 69,90 Som

Within the context of answers given by students to the questions we asked to determine the financial characteristics of students at the Pamukkale University, while the average number of classes that students take about financing is 2.4, 53.4% of students think that the courses they take on finance in the university is not sufficient. In line with this result, 60% of them request the number of finance-related courses to be increased. While only 25.1% of the participants think that they are successful at financial management, a vast majority of 64.5% stated that they are somewhat successful. It was seen that 42.7% of the participants follow the news a few times a week, in terms of the frequency of following the economy-related news.

24% of the students at Ahmed Yesevi University stated that they want to work in public sector, 28.1% stated that they want to work in private sector, and 36.3% stated that they want to own their own business, examining where these students want to work after graduation. When the results related to their current workplace are examined, a large segment of 84.9% stated that they did not work, while 5.5% stated that they were working in private sector. 67.1% of the participants stated that they use online banking applications, and 47.9% use credit cards.

When the limits of credit card users are analyzed, it is seen that 38.6% have a limit of 78.86 dollars and below, 21.4% have a limit between 78.87-131.44 dollars, and 40 percent have a limit above 184.01 dollars. 73.3 percent of the students think that the courses they take on finance in university are adequate. In line with this result, 72.6% want the number of courses related to finance to be increased. While only 28.1 percent of the participants think that they are quite successful in managing their financial situation, a vast majority of 61.6% stated that they are moderately successful. When we look at the frequency of following the news about the economy, it is seen that 43.2 percent of people follow the news several times a week.

When students studying at Manas University are asked what area you would like to work in after graduation, 17 percent stated that they want to work in the public sector, 24.2 percent want to work in the private sector, and 53.9 percent want to have their own business. When the results related to their current jobs are analyzed, 76.4 percent of them stated that they did not work, while 13.3 percent stated that they were working in the private sector. Nearly half of the participants (46.7%) stated that they use online banking applications. The percentage of the participants, who use credit cards, is 60%, when the limits of the credit card users are analyzed, it is seen that almost half of them (47.3%) have a limit in the range of 14.33-42.98 dollars.

While the average number of finance-related courses students take is 2.9, 60.6% think that the courses they take regarding finance are not sufficient in universities. In line with this result, 80 percent want the number of finance-related courses to be increased. While only 13.9 percent of all participants think that they are quite successful in managing their financial situation, 80% think that they are moderately successful, and 6.1 percent think that they are unsuccessful. Looking at the frequency of watching economy-related news, it is observed that 49.1 percent follow the news a few times a week.

Table 3. Financial Characteristics of Students

		Pamukkale University		Ahmed Yesevi University		Manas University	
	Groups	**Frequency**	**Percentage**	**Frequency**	**Percentage**	**Frequency**	**Percentage**
The Desired Area of Work	Public Sector	109	35.5	35	24.0	28	17.0
	Private Sector	103	33.6	41	28.1	40	24.2
	Creating My Own Business	61	19.9	53	36.3	89	53.9
	Continuing Family Business	7	2.3	2	1.4	2	1.2
	I am not going to work			14	9.6	1	.6
	It does not Matter	26	8.5	35	24.0	5	3.0
Current Work Situation	Public Sector	3	1.0	2	1.4	2	1.2
	Private Sector	41	13.4	8	5.5	22	13.3
	My own business	9	2.9	6	4.1	8	4.8
	My family's business	14	4.6	4	2.7	7	4.2
	I am not working	240	78.2	124	84.9	126	76.4
Use of Banking Application	Yes	252	82.1	98	67.1	77	46.7
	No	51	16.6	47	32.2	88	53.3
Credit Card Use	Yes	156	50.8	70	47.9	99	60.0
	No	151	49.2	76	52.1	66	40.0
Number of Financing Classes	Average	2.4				2.9	
Financing Classes Sufficient	Yes	135	44.0	107	73.3	65	39.4
	No	164	53.4	39	26.7	100	60.6
Increasing Financing Classes	Yes	182	59.3	106	72.6	132	80.0
	No	117	38.1	40	27.4	33	20.0
Success at Financial Management	I am quite Successful	77	25.1	41	28.1	23	13.9
	I am somewhat successful	198	64.5	12	8.2	132	80.0
	I am not successful	26	8.5	90	61.6	10	6.1

Following Economy News	Everyday	62		20.2	41		28.1	16	9.7
	A few times a week	131		42.7	63		43.2	81	49.1
	Rarely	106		34.5	31		21.2	53	32.1
	Never	7		2.3	11		7.5	15	9.1
	Pamukkale University			**Ahmed Yesevi University**			**Manas University**		
Credit Card Limit (USD)	164,30-492,89	137	87.8	…- 78,86	27	38.6	14,33-42,98	78	47.3
	493,05-821,48	7	4.5	78,87-131,44	15	21.4	42,99 -71,63	7	4.2
	821,64-1.150,07	3	1.9	131,45-184,01	11	15.7	71,64 -100,29	4	2.4
	1.150,23- +	9	5.8	184,02- +	17	24.3	100,30-+	11	6.7
Total		**307**	**100**		**146**	**100**		**165**	**100**

$= TR: 6,0886 tl / KZ: 385,35 tenge / KG: 69,90 Som

4.2. Descriptive Statistics of Financial Literacy Scale and its Sub-Dimensions

The average values of the data collected on this scale, which was prepared for detecting the participants' levels of financial literacy, on the basis of scale and sub-dimensions in the context of comparing countries are provided below.

Table 4. Arithmetic Mean Values for the Financial Literacy Scale and its Sub-Dimensions

		Türkiye (n=307)	**Kyrgyzstan (n=146)**	**Kazakhstan (n=165)**
Financial Literacy Scale	Financial Literacy	3.78	3.42	3.72
	Knowledge of the Economy	3.51	3.22	3.50
	Economic Rationality	3.96	3.49	3.88
	Social Economic Reflections	3.97	3.58	3.91
	Individual Economy	3.81	3.53	3.68

Looking at Table 8, it is seen that the highest mean is the social economy reflections dimension and the lowest is the knowledge of the economy dimension for all three countries. When we compare the degree of financial literacy, Türkiye has the highest level with 3.78 at the first place, Kazakhstan ranks second with 3.7, and Kyrgyzstan ranks last with an average score of 3.42. In addition, after evaluating results for Türkiye, we have concluded that the mean for the economic rationality and social economic reflections dimensions is equal.

4.3. Examining the Relationship between Financial Literacy and the Scale Sub-Dimensions

In terms of the relationship between financial literacy and sub-dimensions of the scale, hypotheses between general financial literacy were investigated with the help of correlation analysis. Correlation analysis is a statistical method used to test the linear relationship between two variables, and to measure the degree of this relationship, if there is any. The goal in correlation analysis is to see which direction the dependent variable (Y) will change, when the independent variable (X) changes. As a result of the correlation analysis, whether there is a linear relationship and the degree of this relationship are calculated by the correlation coefficient. The correlation coefficient is denoted by "r", and takes values between -1 and +1. Considering the degree of correlation coefficient, it can be said that it is "Very weak" if it is between 0-0.20, "Weak" if it is between 0.20 and 0.40, "Medium" if it is between 0.40-0.60, "Good" if it is between 0.60-0.80, and "Very Good" if it is between 0.80 -1. The column indicated as "r" in the output table resulting from the correlation analysis refers to the correlation coefficients between variables. The result of whether the correlation coefficients calculated in the column is statistically significant or not is provided in the column sig., and the column "n" shows the number of units included in the analysis.

4.4.Examining the Relationship between Financial Literacy in Türkiye and the Scale Sub-Dimensions

According to the research findings, there is a positive and good relationship between the overall scale mean and the scale sub-dimensions. Looking at whether this relationship is statistically significant, the sig. Value of the correlation coefficient is 0.000, and since this value is smaller than 0.05 margin of error, it can be said that the correlation coefficient is statistically significant.

Table 5. The Correlation Analysis Results between Financial Literacy in Türkiye and the Scale Sub-Dimensions

	Financial Literacy Scale		
	r	**Sig.**	**n**
Knowledge of the Economy	.840	0.000 *	307
Economic Rationality	.860	0.000 *	
Social Economic Reflections	.838	0.000 *	
Individual Economy	.675	0.000 *	

* Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

4.5. Examining the Relationship between Financial Literacy in Kazakhstan and the Scale Sub-Dimensions

When the results of the correlation analysis between the financial literacy sub-dimensions and the overall scale mean for the interviews conducted at Ahmed Yesevi University were analyzed, a positive and very good relationship was found for all sub-dimensions except the individual economy. The relationship with the individual economy (r = 0.759) is positive and good.

Table 6. The Correlation Analysis Results between Financial Literacy in Kazakhstan and the Scale Sub-Dimensions

	Financial Literacy Scale		
	r	**Sig.**	**n**
Knowledge of the Economy	.903	0.000 *	146
Economic Rationality	.929	0.000 *	
Social Economic Reflections	.913	0.000 *	
Individual Economy	.759	0.000 *	

* Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

4.6. Examining the Relationship between Financial Literacy in Kyrgyzstan and the Scale Sub-Dimensions

When the results of the correlation analysis between the financial literacy sub-dimensions and the overall scale mean for the interviews at Manas University are analyzed, it is seen that there is a positive and very good relationship for all sub-dimensions except the individual economy. The relationship with the individual economy (r = 0.613) is positive and good. When the sig values in the table are examined, it is concluded that all coefficients are statistically significant.

Table 7. The Correlation Analysis Results between Financial Literacy in Kyrgyzstan and the Scale Sub-Dimensions

	Financial Literacy Scale		
	r	**Sig.**	**n**
Knowledge of the Economy	.863	0.000 *	165
Economic Rationality	.867	0.000 *	
Social Economic Reflections	.827	0.000 *	
Individual Economy	.613	0.000 *	

* Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

Evaluating these results on the basis of countries, it was concluded that the most influential sub-dimension on financial literacy for all countries in general was economic rationality. Even though the individual economy dimension has a positive and strong relationship with financial literacy, it has the lowest impact between the sub-dimensions.

4.7. Examining Financial Literacy and the Scale Sub-Dimensions on the Basis of Demographic Variables

It is also important to evaluate the financial literacy scale sub-dimensions on the basis of gender and age, which are demographic variables. In this context, the "t-test for independent samples" technique was used to test the significance of the difference between the averages obtained from two separate samples. In the statistical tests that examined the differences between the groups, the significance was checked as two-tailed at the level of 0.05. In the results with p value less than 0.05, differences between the groups were accepted as "significant". Before proceeding to the T-Test analysis, hypotheses were formed as follows:

H_0: There is no difference between the group means, and it is all equal.

H_1: There is a difference in at least one group between the group means.

Table 8. Examining the Differences of the Sub-Dimensions based on Gender

		Group	**N**	**Mean**	**Standard Deviation**	**t**	**P**
Türkiye	Financial Literacy	Female	157	3.77	0.48	-.506	.614
		Male	149	3.80	0.55		
	Knowledge of the Economy	Female	157	3.44	0.58	-2.276	.024*
		Male	149	3.59	0.63		
	Economic Rationality	Female	157	3.94	0.56	-.802	.423
		Male	149	4.00	0.64		
	Social Economic Reflections	Female	157	3.99	0.55	.411	.682
		Male	149	3.96	0.62		
	Individual Economy	Female	157	3.91	0.76	2.187	.030*
		Male	149	3.70	0.86		

Kazakhstan	Financial Literacy	Female	62	3.51	0.71	1.141	.256
		Male	79	3.38	0.65		
	Knowledge of the Economy	Female	62	3.24	0.70	-.011	.991
		Male	79	3.24	0.68		
	Economic Rationality	Female	62	3.62	0.84	1.668	.098
		Male	79	3.40	0.76		
	Social Economic Reflections	Female	62	3.74	0.85	1.847	.067
		Male	79	3.48	0.80		
	Individual Economy	Female	62	3.59	0.82	.644	.520
		Male	79	3.50	0.82		
Kyrgyzstan	Financial Literacy	Female	110	3.73	0.50	.339	.735
		Male	55	3.70	0.54		
	Knowledge of the Economy	Female	110	3.47	0.66	-.930	.354
		Male	55	3.57	0.60		
	Economic Rationality	Female	110	3.90	0.61	.614	.540
		Male	55	3.84	0.66		
	Social Economic Reflections	Female	110	3.96	0.54	1.508	.133
		Male	55	3.82	0.65		
	Individual Economy	Female	110	3.70	0.67	.668	.505
		Male	55	3.63	0.77		

Looking at the financial literacy level and scale dimensions for the results of t-test for independent samples applied to show whether there is a difference for each country on the basis of gender, it was concluded that there is only difference for Türkiye on the basis of gender, since p-values for the knowledge of the economy and the individual economy sub-dimensions are less than 0.05. In other words, the means of female and male groups differ statistically significant for these two dimensions. Accordingly, while the group mean of men is significantly higher than women for the knowledge of the economy dimension, the group mean of women is significantly higher than that of men for the individual economy dimension. H_0 cannot be rejected since p-values are higher than 0.05 for other countries and other dimensions for Türkiye, and it is concluded that there is no statistically significant difference on average for gender groups.

Within the scope of the research, t-test was also applied on whether the answers given to the statements related to measuring financial literacy levels differ on the basis of age groups or their means differ on the basis of sub-dimensions.

Table 9. Examining the Difference between the Sub-Dimensions based on Age

		Group	N	Mean	Standard Deviation	t	P
Türkiye	Financial Literacy	18 – 20	73	3.62	0.50	-3.051	.002*
		21 and older	217	3.83	0.52		
	Knowledge of the Economy	18 – 20	73	3.29	0.66	-3.594	.000*
		21 and older	217	3.58	0.59		
	Economic Rationality	18 – 20	73	3.79	0.62	-2.851	.005*
		21 and older	217	4.02	0.59		
	Social Economic Reflections	18 – 20	73	3.79	0.58	-2.952	.003*
		21 and older	217	4.03	0.58		
	Individual Economy	18 – 20	73	3.82	0.72	.264	.792
		21 and older	217	3.79	0.85		
Kazakhstan	Financial Literacy	18 – 20	74	3.50	0.69	1.441	.152
		21 and older	71	3.34	0.69		
	Knowledge of the Economy	18 – 20	74	3.28	0.67	1.099	.274
		21 and older	71	3.16	0.72		
	Economic Rationality	18 – 20	74	3.58	0.82	1.452	.149
		21 and older	71	3.39	0.78		
	Social Economic Reflections	18 – 20	74	3.63	0.86	.744	.458
		21 and older	71	3.52	0.81		
	Individual Economy	18 – 20	74	3.67	0.78	2.184	.031*
		21 and older	71	3.38	0.84		
Kyrgyzstan	Financial Literacy	18 – 20	119	3.74	0.51	.495	.621
		21 and older	45	3.69	0.53		
	Knowledge of the Economy	18 – 20	119	3.48	0.66	-.609	.544
		21 and older	45	3.55	0.57		
	Economic Rationality	18 – 20	119	3.90	0.63	.680	.498
		21 and older	45	3.83	0.63		
	Social Economic Reflections	18 – 20	119	3.97	0.55	2.024	.045*
		21 and older	45	3.76	0.65		
	Individual Economy	18 – 20	119	3.69	0.71	.032	.974
		21 and older	45	3.69	0.64		

After examining the analysis results for the financial literacy levels and the scale sub-dimensions regarding whether there is a difference for each country on the basis of gender in terms Türkiye, it was concluded that there is a difference on the basis of gender since the p-values for the knowledge of the economy, economic rationality, and social economic reflections sub-dimensions for all scales are lower than 0.05. Similarly, the individual economy sub-dimension for Kazakhstan and the social economic reflections dimension for Kyrgyzstan differ statistically in different age groups. When the group means are examined, the mean of the 18-20 age group is lower than the mean for the age group of 21 years and older for Türkiye, and this difference was statistically significant. The mean for the age groups between 18 and 20 years old is higher than the mean for the age group of 21 years and older for the individual economy sub-dimension for Kazakhstan and the social economic reflections sub-dimension for Kyrgyzstan. In cases where p-values are higher than 0.05, since H_0 cannot be rejected, it was concluded that there is no statistically significant difference in terms of the means per age groups for the relevant dimensions.

4.8. Examining the Financial Literacy Scale for Country Comparisons

Within the scope of the research, the financial literacy scale sub-dimensions were analyzed comparatively on the basis of countries, and variance analysis was applied in order to see whether there is a statistical difference between the groups. In cases where the number of groups in the dependent variable is more than 2, one-way variance analysis technique is used. In statistical tests where differences between groups are examined, the significance was checked as two-tailed at the level of 0.05, and the differences between the groups were accepted as "significant" for the results with p-value less than 0.05. Analysis results are shown in Table 14.

Table 10. Examining the Sub-Dimensions of the Financial Literacy Scale on the Basis of Countries

		Group	n	Mean	Standard Deviation	F	p	Difference
Financial Literacy	Financial Literacy	Türkiye	307	3.78	0.516	20.610	.000	1-2 2-3
		Kazakhstan	146	3.42	0.686			
		Kyrgyzstan	165	3.72	0.512			
	Knowledge of the Economy	Türkiye	307	3.51	0.616	10.788	.000	1-2 2-3
		Kazakhstan	146	3.22	0.693			
		Kyrgyzstan	165	3.50	0.637			
	Economic Rationality	Türkiye	307	3.96	0.603	26.337	.000	1-2 2-3
		Kazakhstan	146	3.49	0.800			
		Kyrgyzstan	165	3.88	0.626			
	Social Economic Reflections	Türkiye	307	3.97	0.585	18.789	.000	1-2 2-3
		Kazakhstan	146	3.58	0.833			
		Kyrgyzstan	165	3.91	0.582			
	Individual Economy	Türkiye	307	3.81	0.812	6.140	.002	1-2
		Kazakhstan	146	3.53	0.816			
		Kyrgyzstan	165	3.68	0.700			

Looking at the variance analysis results, the sig. Values of both financial literacy scale and scale sub-dimensions are lower than 0.05, H_0 is rejected, thus it is concluded that there is a difference on average in terms of countries. It was also concluded that there is a statistically significant difference between the means for Türkiye and Kazakhstan, and for Kazakhstan and Kyrgyzstan in terms of financial literacy and the knowledge of the economy, economic rationality, and social economic reflections sub-dimensions. While the means of Türkiye and Kazakhstan are close to each other, the means for both countries are significantly higher than the mean score for Kazakhstan. It was also concluded that there is only a statistically significant difference between Türkiye and Kazakhstan for the individual economy dimension, and the mean for Türkiye is higher than the mean for Kazakhstan, particularly for this dimension.

5. CONCLUSION

Today, increasing competitive conditions require people, who compete with scarce resources and time constraints, to have sufficient financial knowledge. Therefore, financial literacy is expected to be high in order to make the right decisions on these issues. As prospective executive candidates, the students of the Faculty of Economics and Administrative Sciences are also required to make correct financial decisions, both individually and socially. In this context, it was aimed to determine the financial literacy levels of the students of the Faculty of Economics and Administrative Sciences from three different countries, and also to determine whether the financial literacy scale sub-dimensions differ on the basis of demographic variables.

There are many domestic and foreign studies on financial literacy, which can be explained as the ability to use information in financial matters. However, comparative studies are limited towards the students of the Faculty of Economics and Administrative Sciences, whose financial literacy is expected to be higher than other faculty students. Therefore, our study is expected to fill such a gap.

When the use of online banking applications by students of the Faculty of Economics and Administrative Sciences from three different countries is examined in the context of this study, it was determined that Türkiye has the highest rate with 82.1%, followed by Kazakhstan with 67.1% and then Kyrgyzstan with 46.7%. Accordingly, the difference between using banking applications is statistically significant. While the credit card usage percentage is approximately 50 percent in Türkiye and Kazakhstan, students in Kyrgyzstan have a slightly higher rate with 60 percent. When the limit of the card users is analyzed, a large number of people in all countries were put at the lowest possible limits.

When we look at the results of how many classes on average the participants take regarding financing, while the Turkish average is 2.4, the average for Kyrgyzstan is slightly higher with 2.9, and this difference is statistically significant.

Kyrgyzstan, Türkiye average is higher than the average of 2.4 and 2.9, while this difference is statistically significant. The ratio of those who believe that they have received adequate number of classes on finance in universities is 73.3 percent, which is higher in Kazakhstan than in other countries. The participants, who believe that the classes they have taken are sufficient, consist of around 40 percent for Türkiye and Kyrgyzstan. Looking at the results for all countries, vast majority of participants desired the finance-related courses to be increased in the university education. This rate (80%) is statistically and significantly higher in Kyrgyzstan compared to other countries.

While in general, participants feel like they are successful in managing their financial situation, this percentage is highest in Kyrgyzstan. Looking at the frequency of following economy-related news, it was concluded that all countries predominantly follow the news a few times or more in a week.

It was proved that the financial literacy scale used in the study is reliable and valid for all countries, for which case studies were applied. When financial literacy and the means for scale sub-dimensions are analyzed comparatively, it was found that the highest mean belongs to the social economic reflections dimension, but the lowest mean belongs to the knowledge of the economy dimension. When we compare the levels of financial literacy, it is observed that Türkiye has the highest mean with 3.78, followed by Kazakhstan with 3.72 ranked second, and then, Kyrgyzstan with a mean of 3.42 ranked last.

When the relationship between financial literacy and the scale sub-dimensions is examined with correlation analysis method, it was found that there are significantly positive and good / very good relationships among variables for each three countries. After ranking the sub-dimensions in line with the correlation coefficient, the individual economy dimension seems to have the lowest impact on financial literacy for all three countries.

When financial literacy levels and scale sub-dimensions are analyzed on the basis of gender, out of all demographic variables, it was found that there is only a statistically significant difference for Türkiye since p-values for the knowledge of the economy and individual economy sub-dimensions are less than 0.05. In other words, the means for females and males statistically and significantly differ from each other for these two dimensions. Accordingly, it is seen that the group mean for males (3.59) is significantly higher than the group mean for females (3.44) for the knowledge of the economy dimension, while the group mean for females (3.91) is significantly higher than the group mean for males (3.70) for the individual economy dimension.

Findings obtained at this point confirmed previous studies on the subject. Accordingly, this is also valid for this study, in which male students have higher financial literacy knowledge than female students in Türkiye. However, it was an interesting result that other two countries investigated do not have such a difference. Thus, we recommend examining this subject from different dimensions in order to determine the reasons for this difference for the Turkish case. Also, when we analyze the financial literacy levels and the scale sub-dimensions

on the basis of age, out of every demographic variable, it was concluded that there is an age-based difference for Türkiye since the p-values for the knowledge of the economy, economic rationality and social economic reflections sub-dimensions are less than 0.05. The individual economy sub-dimension differs for Kazakhstan, while the social economic reflections dimension differs for Kyrgyzstan in terms of different age groups. Analyzing the group means, the mean for the age group 18-20 is lower than the mean for the age group 21 and older in Türkiye, and this difference is statistically significant. The mean for the age group 18-20 is higher than the mean for the age group 21 years old and older for the individual economy sub-dimension in Kazakhstan and the social economic reflections sub-dimension in Kyrgyzstan.

Looking at the results of variance analysis applied for the purpose of analyzing the financial literacy scale and its sub-dimensions on the basis of countries, it was concluded that there are differences in terms of mean values on the basis of countries since H0 is rejected because the sig. values of both the financial literacy scale and its sub-dimensions are lower than 0.05. Considering the means, it was concluded that there is a difference between the means of Türkiye and Kazakhstan, and Kazakhstan and Kyrgyzstan for financial literacy and the sub-dimensions of knowledge of the economy, economic rationality, and social economic reflections, and this difference is statistically significant. While the means for Türkiye and Kazakhstan are very close, the mean for both countries is significantly higher than the mean for Kazakhstan. It was also concluded for the individual economy dimension that there is only a statistically significant difference between Türkiye and Kazakhstan, and the mean for Türkiye is higher than the mean for Kazakhstan in terms of this dimension.

The level of financial literacy of students of the Faculty of Economics and Administrative Sciences is high in all three countries in the context of this study, and this result is in line with the results obtained in previous studies. These results demonstrate the importance of education for the level of financial literacy knowledge. Therefore, it is possible to raise the general level of social knowledge with education on financial literacy. On the other hand, albeit the fact that there is only a difference demographically in terms of financial literacy in Türkiye on the basis of gender is in line with some other studies, a similar result could not be seen in the other two countries investigated, hence family-related variables in particular should be further investigated in order to explain this difference.

REFERENCES

Akben, S., Altiok-Y. A. (2014) Financial literacy among Turkish college students: The role of formal education, learning approaches and parental teaching. *Psychological Reports*, *115*(2), 351-371.

Alkaya, A., Yağlı, İ. (2015) Finansal Okuryazarlık- finansal bilgi, davranış ve tutum: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İİBF öğrencileri üzerine bir uygulama. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *8*(40), 585-599.

Ansong, A., Gyensare, M.A. (2012) Determinants of university working-students' financial literacy at the University of Cape Coast, Ghana. *International Journal of Business and Management*, *7*(9), 126-133.

Bilici, M. R., Çevik, S. (2023). Financial literacy and cash holdings in Türkiye. *Central Bank Review*, *23*(4), 100129.

Biçer, E.B., Altan, F. (2016) Üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlık ile ilgili tutum ve davranışlarının değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *20*(4), 1501-1517.

Coşkun, S. (2016). Üniversite öğrencilerinin finansal davranış ve tutumlarının belirlenmesi: Finansal okuryazarlık algıları üzerine bir araştırma. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları *Dergisi*, 5(2): 2247-2258.

Cull, M., Whitton, D. (2011) *University students' financial literacy levels: obstacles and aids. The Economic and Labour Relations Review, 22*(1), 99–114.

Frączek, B., Klimontowicz, M. (2015). Financial literacy and its influence on young customers' decision factors. *Journal of Innovation Management*, *3*(1), 62-84.

Hasan, M., Le, T., Hoque, A. (2021). How does financial literacy impact on inclusive finance?. *Financial Innovation*, *7*(1), 40.

Kılıç, Y., Ata, A., Seyrek, İ.H. (2015). Finansal okuryazarlık: Üniversite öğrencilerine yönelik bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, *66,* 129-150.

Kimiyaghalam, F., Safari, M. (2015). Review papers on definition of financial literacy and its measurement. *SEGi Review*, *8*, 81-94.

Liu, L., Zhang, H. (2021). Financial literacy, self-efficacy and risky credit behavior among college students: Evidence from online consumer credit. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, *32*, 100569.

Lusardi, A., Hasler, A., Yakoboski, P. J. (2021). Building up financial literacy and financial resilience. *Mind & Society*, *20*, 181-187.

Lusardi, A., Mitchell, O.S. (2007). Financial literacy and retirement preparedness: evidence and implications for financial education. *Business Economics*, *42*(1), 35-44.

Lusardi, A., Mitchell, O. S. (2023). The importance of financial literacy: Opening a new field. *Journal of Economic Perspectives*, *37*(4), 137-154.

Lusardi, A., Streeter, J. L. (2023). Financial literacy and financial well-being: Evidence from the US. *Journal of Financial Literacy and Wellbeing*, *1*(2), 169-198.

Mändmaa, S. (2019). Analyzing the factors influencing university students' financial literacy. *International Journal for Innovation Education and Research*, *7*(7), 1-27.

Mitchell, O. S., Lusardi, A. (2022). Financial literacy and financial behavior at older ages. In *The Routledge Handbook of the Economics of Ageing* (pp. 553-565). Routledge.

OECD **(**2014). *PISA 2012 results: Students and money (Volume VI): Financial literacy skills for the 21st century*. OECD & PISA Publishing. Çevrimiçi: http://www.oecd.org/pisa/keyfindings/PISA-2012-results-volume-vi.pdf (Erişim 10 Aralık 2019)

OECD (2023). OECD/INFE 2023 International Survey of Adult Financial Literacy. Çevrimiçi: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-infe-2023-international-survey-of-adult-financial-literacy_56003a32-en.html (Erişim 20 Eylül 2024).

Ouachani, S., Belhassine, O., Kammoun, A. (2021). Measuring financial literacy: A literature review. *Managerial Finance*, *47*(2), 266-281.

Özdemir, A., Temizel, F., Sönmez, H., Er, F. (2015). Financial literacy of university students: A case study for Anadolu University Türkiye, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, *11*(24), 97-110.

Sarıgül, H. (2014). A Survey of financial literacy among university students. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, *64*, 207-224.

Selçuk, E.A. (2015). Factors influencing college students' financial behaviors in Türkiye: evidence from a national survey. *International Journal of Economics and Finance*, *7*(6), 87-95.

Sevim, N., Temizel, F., Sayılır, Ö. (2012). The effects of financial literacy on the borrowing behaviour of Turkish financial consumers. *International Journal of Consumer Studies*, *36*, 573-579.

Shahrabani, *S*. (*2013*). *Financial literacy among Israeli college students*. *Journal* of *College Student Development*, *54*(*4*), 439–446.

S&P (2024). S&P Global Finlit Survey. Çevrimiçi: https://gflec.org/initiatives/sp-global-finlit-survey/ Çevrimiçi: https://gflec.org/initiatives/sp-global-finlit-survey/ (Erişim 20 Eylül 2024).

Şahin, M., Barış, S. (2017). Finansal okuryazarlık ve tasarruf davranışları: Kamu çalışanları üzerine bir inceleme. Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7(2), 22-103.

Xu, L., Zia, B. (2012). *Financial Literacy around the World An Overview of the Evidence with practical suggestions for the way forward*. World Bank Policy Research Working Paper. Çevrimiçi: http://documents.worldbank.org/curated/en/264001468340889422/Financial-literacy-around-the-world-an-overview-of-the-evidence-with-practical-suggestions-for-the-way-forward (Erişim 10 Aralık 2019)

Zait, A., Bertea, P.E. (2014). Financial literacy-Conceptual definition and proposed approach for a measurement instrument. *Journal of Accounting and Management*, *4*(3), 37-42.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.10.2024 **√Accepted/Kabul:** 26.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1559282
Research Article/Araştırma Makalesi

Akusta. E.(2025). "Does Globalization Promote or Hinder Sustainable Development? Evidence from Türkiye on the Three Dimensions of Globalization", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 66, pp. 117-137.

DOES GLOBALIZATION PROMOTE OR HINDER SUSTAINABLE DEVELOPMENT? EVIDENCE FROM TÜRKİYE ON THE THREE DIMENSIONS OF GLOBALIZATION

Emre AKUSTA*

Abstract

This study analyzes the impact of globalization on sustainable development in Türkiye. We used the ARDL method with annual data for the period 2000-2021. Results reveal that economic globalization promotes positively to sustainable development in the short run with a coefficient of 0.144 and in the long run with a 0.153 coefficient. Although social globalization has a negative impact with a coefficient of -0.150 in the short run, this effect turns positive with a coefficient of 0.080 in the long run. Political globalization strongly supports sustainable development with a coefficient of 0.254 in the short run and 2.634 in the long run. Finally, total globalization has a positive impact on sustainable development in the short and long run with coefficients of 0.339 and 0.196, respectively.

Keywords: *Globalization, Sustainable Development, ARDL Method, Time Series Analysis, Türkiye.*

KÜRESELLEŞME SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMAYI DESTEKLİYOR MU YOKSA ENGELLİYOR MU? KÜRESELLEŞMENİN ÜÇ BOYUTU ÜZERİNE TÜRKİYE'DEN KANITLAR

Öz

Bu çalışma, küreselleşmenin Türkiye'de sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Çalışmada 2000-2021 dönemi yıllık verileri ile ARDL yöntemi kullanılmıştır. Sonuçlar, ekonomik küreselleşmenin kısa vadede 0,144 katsayısı ile uzun vadede ise 0,153 katsayısı ile sürdürülebilir kalkınmayı olumlu yönde desteklediğini ortaya koymaktadır. Sosyal küreselleşme kısa vadede -0.150 katsayısı ile negatif bir etkiye sahip olsa da bu etki uzun vadede 0.080 katsayısı ile pozitife dönmektedir. Politik küreselleşme kısa vadede 0,254 ve uzun vadede 2,634 katsayısı ile sürdürülebilir kalkınmayı güçlü bir şekilde desteklemektedir. Son olarak, toplam küreselleşmenin sürdürülebilir kalkınma üzerinde kısa ve uzun vadede sırasıyla 0.339 ve 0.196 katsayıları ile pozitif bir etkisi vardır.

Anahtar kelimeler: *Küreselleşme, Sürdürülebilir Kalkınma, ARDL Yöntemi, Zaman Serisi Analizi, Türkiye.*

*Assist. Prof. Dr., Kirklareli University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, KIRKLARELI.
e-mail: emre.akusta@klu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-6147-5443)

1. INTRODUCTION

Environmental problems, depletion of finite resources and social inequality caused by human activities continue to increase worldwide. This situation has led to the questioning of the approach that development can only be measured by economic growth and sustainable development has arisen. Sustainable development aims to meet the needs of future generations while meeting the needs of the present. In this context, it has a multidimensional structure that includes economic, social and environmental dimensions (Sachs et al., 2023). Firstly, economic sustainability prioritizes long-term economic growth and the preservation of natural and social capital. Sustainability of economic activities aims to eliminate sectoral imbalances in industrial production by preserving capital and minimizing the environmental impacts of production processes. Furthermore, economic sustainability contributes to increasing social welfare by ensuring the stability and continuity of the labor market. Second, social sustainability ensures that all individuals in society have equal rights. This guarantees everyone access to basic services such as health, education, security and gender equality. Social sustainability also aims to create a fair social structure for all, emphasizing intergenerational and intra-generational equity. This includes not only today's society but also the society of future generations. Finally, environmental sustainability emphasizes the conservation and efficient use of natural resources, reducing pollution and preserving biodiversity. This dimension also includes addressing global environmental challenges by reducing the impact of environmental impact of economic operations. (Rosen, 2018; Gürlük, 2010; Atvur, 2009).

Another concept that has been much discussed and emphasized in recent times is globalization. Globalization denotes the increasing connectivity and interaction between societies and economies around the world. This process has accelerated with developments in technology, communication and international trade. Globalization has facilitated the cross-border flow of goods, services, information and capital, making world economies more interdependent. Globalization also has a multidimensional structure. Economic globalization involves the expansion of international trade, capital flows and global markets. This dimension encompasses the free movement of goods and services around the world, international investment and the activities of multinational corporations. It also includes the integration of global financial markets. Thus, it leads to a more interconnected world economy (Grinin and Korotayev, 2010; Ardalan, 2010). Cultural globalization is the spread and interaction of different cultural elements on a global scale. This process has accelerated with the development of technology and communication tools. Global media networks and digital communication platforms facilitate the cross-border transfer of cultural products and lifestyles. It also enables the rapid dissemination of ideas and information through a global communication network (Toma, 2012). Political Globalization involves the development of international political cooperation and norms. International institutions, intergovernmental agreements and transnational political movements are prominent elements of this dimension. Political globalization requires more coordinated and integrated action by the international community, especially in the search for solutions to global problems (Rifai, 2013). Technological globalization is related to the rapid spread of innovations in information and communication technologies. The Internet, social media platforms and mobile technologies are the basic building blocks of this dimension, facilitating the exchange of information and ideas worldwide. These technologies transcend the boundaries of time and space, allowing people and organizations to interact with each other (Castagna and Furia, 2010).

Globalization is also an important tool for strengthening international cooperation and multilateral relations. For example, it necessitates cooperation in tackling global challenges such as climate change and sustainable development. However, international regulations and policies need to be managed effectively to ensure a fairer distribution of the benefits of this process. Globalization brings challenges as well as opportunities. It can offer opportunities for developing countries by stimulating economic growth and accelerating the transfer of knowledge and technology. However, this process can sometimes lead to economic imbalances by increasing competitive pressure on local businesses. It can also cause problems such as cultural homogenization, environmental degradation and instability in labor markets.

Globalization has accelerated with the expansion of free market economies, increased international trade and advances in technology (Dreher et al., 2008; Jones, 2010). In addition, globalization has led to rapid changes in economic, social, technological and environmental dynamics around the world in recent years. Thus, it

has encouraged the increase in international trade and the integration of national economies into the global economy (Loungani, 2005). In today's world, it is of great importance to understand the effects of these changes on sustainable development. Because sustainable development aims to increase economic and social welfare by addressing environmental challenges (Seydioğulları, 2013; Gupta and Vegelin, 2016). Moreover, assessing the compatibility of this rapid integration process with sustainable development goals is critical, especially for emerging economies such as Türkiye. On the other hand, globalization, especially with technology and capital movements, has created an interconnected and interactive economy across the world. While this process has stimulated economic growth, it has also increased environmental and social costs (Strezov et al., 2017). In this regard, developing countries need to adopt sustainable development, not just economic development.

Globalization establishes complex relationships between economic growth and social and environmental change. These relationships are shaped by a variety of factors, such as the liberalization of capital movements, trade expansion and technological progress. While these processes provide better access to international markets, they can also put pressure on local economies and increase social inequalities (Martens and Raza, 2010). Moreover, global economic integration can lead to lower environmental standards and overconsumption of natural resources. This conflicts with the basic principles of sustainable development. Therefore, environmental and social factors should also be taken into account while achieving global economic integration (Öymen, 2020). On the other hand, in the social dimension, technological changes and labor market transformations that come with globalization have led to changes in education and skill requirements. This may affect unemployment rates and social exclusion. Therefore, to achieve sustainable development goals, education and labor policies need to be adapted to these new realities. In addition, policy adjustments need to be made to ensure fairness in income distribution and to ensure that individuals benefit fairly from economic growth. Developing countries, especially Türkiye, need to consider the environmental and social costs of globalization while taking advantage of the economic opportunities it offers. Globalization's impact on sustainable development in Türkiye should be examined and the interaction between the dimensions should be carefully evaluated. Therefore, our study analyzes globalization's impact on sustainable development in Türkiye.

Our study will contribute to the literature in the following ways. (1) To the best of our knowledge, there is no empirical study that investigates the impact of globalization on sustainable development in Türkiye. This study aims to fill this gap in the literature. (2) In order to avoid the problems of multi-attribution that may arise between different dimensions of globalization, we have examined the effects of the dimensions of globalization separately. For this purpose, we have constructed 4 separate models in the study. Thus, we have more clearly analyzed the potential impact of each dimension of globalization on sustainable development. (3) We have used the most recent data set available in the study. Thus, this study provides a real-time and up-to-date perspective.

The rest of the paper presents the state of globalization and sustainable development in Türkiye, literature review, data and methodology, empirical findings and finally conclusions and policy recommendations.

2. THE STATE OF GLOBALIZATION AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN TÜRKİYE

Globalization is causing major and transformative changes in global communities as borders become more permeable and interactions between goods, services, capital and culture increase worldwide (Çetin and Çınar, 2023). While encouraging global economic growth, this process has complex impacts on social, environmental, and economic balances. Türkiye is one of the countries experiencing globalization intensively with its economic, social and environmental impacts (Altıner et al., 2018). Sustainable development emphasizes the need to balance the opportunities for economic growth offered by globalization with environmental sustainability and social justice and offers an opportunity to reassess the challenges and opportunities that this process brings.

Türkiye's strategic position in the globalization process presents significant opportunities and challenges at both regional and global levels. Economically, while integration into global markets offers positive aspects such as expanded export capacity and increased foreign investment, it can also put pressure on domestic markets and local producers. Socially, it can affect social structures and labor markets, offering new job opportunities while simultaneously creating negative impacts on occupational safety and working conditions. Moreover, globalization, increased industrialization, and consumption pose serious challenges to environmental sustainability. With this regard, it is important to examine Türkiye's globalization and sustainable development process. Besides

the economic opportunities provided by the globalization process, social justice and the preservation of environmental balance will also be important for Türkiye to realize its sustainable development goals. Therefore, in this section of our study, we examine Türkiye's globalization and sustainable development processes.

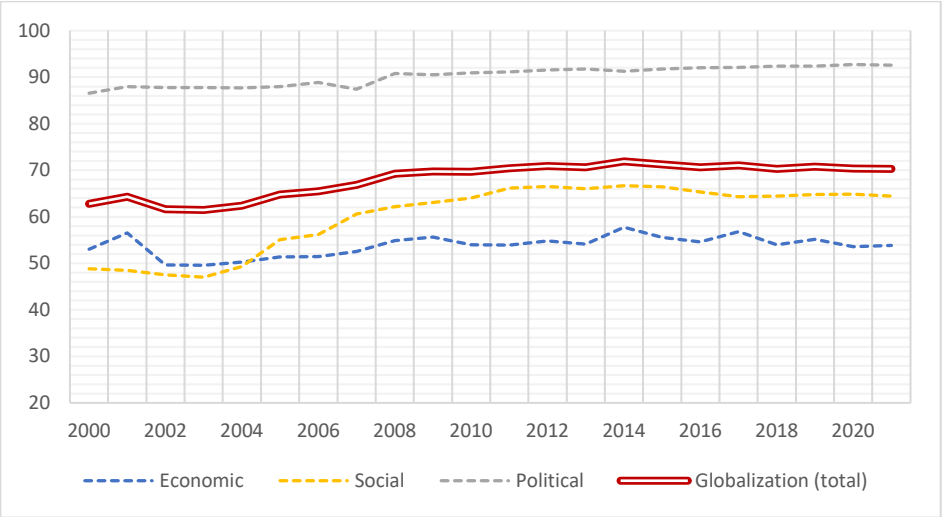

Figure 1: Development of the Globalization Index in Türkiye

Source: Constructed with Gygli (2019) data.

Figure 1 shows the changes in Türkiye's globalization index and dimensions between 2000 and 2021. The graph shows that the overall globalization index has shown relative stability and has been on an increasing trend over time. Economic globalization increased from around 50 points in the early 2000s to 55 points in 2021. This period can be attributed to factors such as Türkiye's integration into global markets and the liberalization of foreign trade and the increase in foreign direct investments. The economic globalization index showed a decline after the 2008 global financial crisis, but then showed an upward trend. Social globalization refers to cultural interactions, exchange of information and ideas, and free movement of people. The social globalization index, which was around 48 points in 2000, has steadily increased over time and reached 70 points. This increase may be a result of technological developments, innovations in communication and global cooperation in the field of education. Political globalization represents international political integration, intergovernmental cooperation and participation in international agreements. The political globalization index increased from 87 points in the early 2000s to 93 points in 2021 (Gygli, 2019). The rise in the political globalization index can be attributed to Türkiye's active role in international politics and changes in its presence in other international platforms.

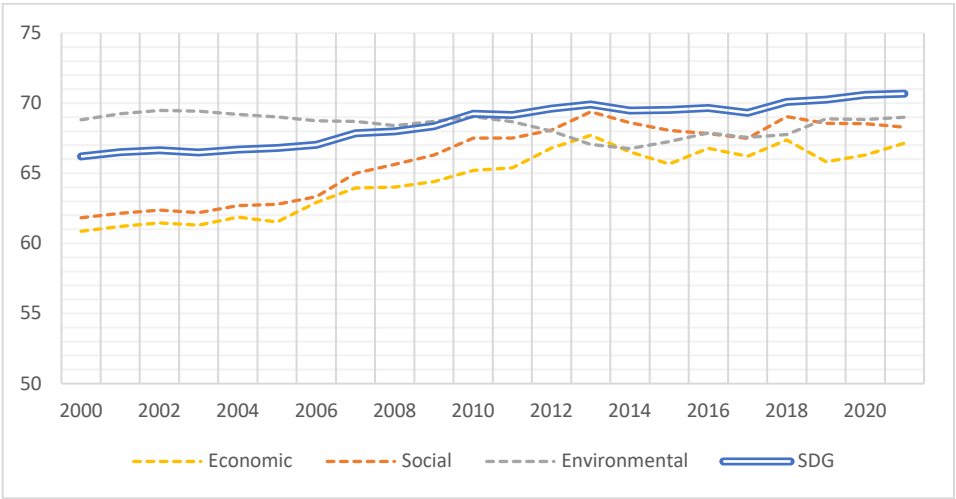

Figure 2: Development of the SDG Index in Türkiye

Source: Constructed with SDR (2023) data.

Figure 2 shows Türkiye's sustainable development goals (SDG) index and changes in its dimensions for the period 2000-2021. The SDG index shows Türkiye's progress in achieving the SDGs. The economic dimension started around 60 points in 2000 and increased significantly over time. However, it started to decline after 2013. This is related to global economic fluctuations and the wrong economic policies. The social dimension also showed a significant increase in the early 2000s but started to decline in 2013. While this increase reflects progress in areas such as education, access to health services and gender equality, the decline points to wrong policies. Moreover, the decline in the last two years points to some challenges in these areas and the impact of the pandemic on social services. The environment dimension is the most striking dimension in the graph. This is because it moves inversely to the economic and social dimensions. The environmental dimension, which was around 69 points in the early 2000s, declined until 2013 and then fluctuated continuously, rising again to 69 points in 2021. The constant fluctuations and instabilities in the environmental field reflect the complex effects of the regulations applied in these matters. These regulatory measures cover a wide range of initiatives, including the formulation and implementation of policies that promote environmental sustainability.

Moreover, SDGs index serves as a vital indicator in this context. It provides a comprehensive view of a country's progress towards achieving sustainability by providing an integrated assessment of three key dimensions: economic, social and environmental. By combining data across these dimensions, the SDG index not only highlights areas where effective measures have been implemented, but also identifies sectors where further efforts are needed. This holistic evaluation is essential for policymakers, stakeholders, and researchers engaged in designing and executing strategies for sustainable development. The total SDG index has shown a steady increase, starting with a score of 68 in 2000 and exceeding 70 in 2021 (SDR, 2023). This shows that Türkiye is generally achieving progress towards the sustainable development goals. However, fluctuations in some areas suggest that this progress has not been equal in all areas.

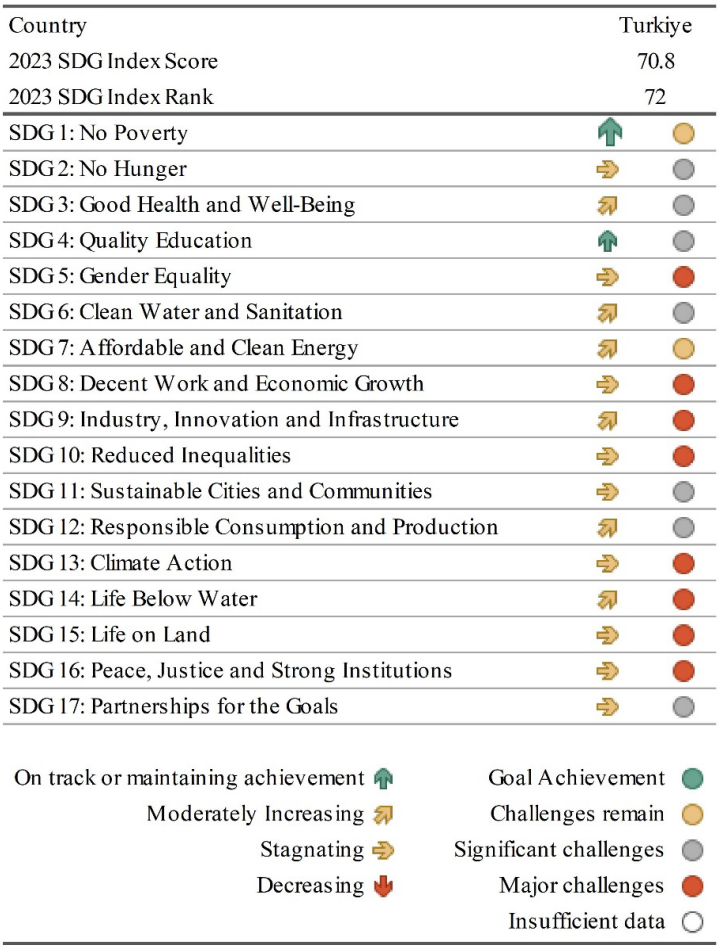

Figure 3: SDG Dashboards and Trends for Türkiye 2023

Source: Constructed with SDR (2023) data.

Countries aim to reach 2030 targets in a number of critical areas, including poverty, education and gender equality, clean energy and sustainable economic growth. These comprehensive goals are important for building a more just and sustainable society on a global scale. These goals are also a roadmap for Türkiye. Figure 3 shows the indicators and trends of Türkiye's 2023 sustainable development goals. The 2023 SDG Index expresses Türkiye's status with various color codes and trend indicators. The statistics clearly show achievements as well as areas where more efforts are needed.

Türkiye's overall SDG Index score is 70.8, ranking 72nd internationally. This score shows that Türkiye has made significant progress in certain areas, but still faces some challenges that need to be overcome. Figure 3 shows moderate achievements in SDGA1 and SDG3, which focus on basic human needs. Particularly noteworthy is the rapid progress made in health care under SDG3. This progress can be seen as a reflection of investments in the health sector and efforts to increase accessible health services. However, it is clear that more sustained progress is needed in the fight against poverty (SDG1) and hunger (SDG2).

The low level of achievement in the area of quality education (SDG4) shows that more needs to be done to ensure equality of opportunity and access to quality education for all. Considering that education is a basic personal right and a key driver of a society's development, the importance of increasing investments in this area becomes even more evident. Moreover, there are major structural challenges to the environment-related SDG targets, in particular SDG13, SDG14 and SDG15. Major challenges demonstrate the urgency of these issues and the critical areas that need to be addressed. Combating climate change, sustainable water management and protecting biodiversity are crucial for Türkiye's future. Taking steps towards these goals will also contribute to sustainable development (SDR, 2023).

3. LITERATURE REVIEW

The origins of sustainable development date back to the mid-20th century, when the environmental and social impacts of economic activities were increasingly recognized. Since the 1960s, the negative impacts of economic growth on the environment have been discussed in public and academic communities. During this period, increasing environmental awareness raised concerns that the unlimited use of resources and intense pressure on the ecosystem were unsustainable. The concept of "sustainability" in the field of environment was first used in the early 1970s by the editors of The Ecologist journal in the UK (Gürak, 2006). In this period, the concept was mostly discussed from the perspective of environmental protection. The concept of sustainable development in today's sense was first defined in 1987 in the report entitled Our Common Future (Brundtland Report) published by the United Nations Commission on Environment and Development (WCED). This report defined sustainable development as "meeting the needs of present generations without jeopardizing the ability of future generations to meet their own needs" (WCED, 1987). This definition provided a basic framework that emphasized that economic growth should take place in harmony with the environment. Following the Brundtland Report, sustainable development has been at the center of both international policies and academic studies and has become a multidimensional field of study.

Singh (2013) states that the main objective of sustainable development is to ensure a livable world for present and future generations. To achieve this goal, wasteful consumption patterns should be abandoned, and environmental impacts should be reduced. Similarly, Capper et al. (2014) emphasize that sustainable development requires addressing social, environmental and global needs in an integrated manner. Instead of aiming only for economic growth, this approach focuses on ensuring environmental sustainability while enhancing social welfare. Sustainable development is nowadays addressed in a multidisciplinary framework. Kumar et al. (2023) and Kanivets et al. (2023) argue that sustainable development includes concrete steps such as reducing greenhouse gas emissions, waste management and promoting sustainable production and consumption patterns. This shows that sustainable development is not only a theoretical concept. At the same time, the success of this multidimensional approach depends on the cooperation of different disciplines. Góralski et al. (2020) argue that sustainable development includes an assessment of economic performance as well as an analysis of environmental impacts and savings in natural resource use. Sustainable development policies should aim to ensure efficient and renewable use of natural resources while maintaining economic growth.

Sustainability is even more important in sectors that rely on the use of natural resources, such as the agricultural sector. Schindler et al. (2015) state that sustainability impact assessments are important in reducing the risks of negative impacts, especially in the agricultural sector. Conservation of natural resources used in agricultural production ensures both environmental sustainability and food security in the long run.

The Sustainable Development Goals include 17 targets to be pursued for a globally sustainable world by 2030. These goals cover basic human needs such as ending poverty, ensuring access to quality education and clean water. They also focus on environmental challenges such as combating climate change, building sustainable cities and protecting marine and land life. The SDGs aim to promote social and environmental sustainability in balance with economic growth. Sardjono et al. (2021) and Amato (2021) explain the definition and purpose of the SDGs as a transformative set of goals designed to address challenges for people and the planet. The SDG indicators are important for tracking progress toward the achievement of the SDGs. This progress should be monitored in cooperation at all levels, private and public. Ultimately, the SDGs provide a broad framework that requires collaboration and strategic planning to solve the complex problems facing the world. This framework provides an important opportunity for transformation towards creating a sustainable future (Gigliotti et al. 2018; Gigliotti et al., 2019).

Sustainable development means realizing economic growth in a way that is compatible with environmental limits and considers social needs. In this regard, green investments play an important role. Green investments refer to investments made for the environment, renewable energy investments, investments in green areas such as increasing energy efficiency and sustainable management of natural resources. Such investments are made to reduce the carbon footprint, combat climate change and contribute to the preservation of ecological balance. Green investments also provide economic and social benefits such as stimulating economic growth, creating new jobs and increasing social welfare. Green investments constitute one of the cornerstones of sustainable development with the goal of leaving a more livable world for future generations. Mantaeva et al. (2021) argue that renewable energy technologies are essential for economic growth and environmental protection. Liu et al. (2023) analyze the impacts of green investments on China's energy consumption structure, while Peng et al. (2023) detail the positive impacts on regional green ecological levels. Xiong and Dai (2023) and Wan and Sheng (2022) provide evidence on the positive impacts of green investments on sustainable development, showing that these investments provide both environmental and economic benefits.

Another important issue is globalization. Globalization has affected all regions of the world through factors such as the expansion of international trade, increased exchange of information and technology, and increased interaction between cultures. This process directly affects sustainable development goals by creating economic and social transformations that cross borders. The interactive relationship between globalization and sustainable development can be both negative and positive. Moreover, examining the effects of globalization on sustainable development is important for future policies and ensuring fair and balanced development on a global scale. Therefore, the issue of sustainable development and globalization has been examined in many ways in the literature (see, for example, Tekbaş, 2019; Pekar, 2020; Koyuncu and Karabulut, 2021; Bilgili et al., 2022; Polat and Ergün, 2023, Ojaghlou and Tercan, 2024). It is important to comprehend the dimensions of globalization and its impact on sustainable development. In especially, being aware of the opportunities provided by globalization and distributing these opportunities fairly is the key to achieving a sustainable future on a global scale. In this context, a review of the existing literature reveals the various impacts of globalization and its relationship with sustainable development. It also provides an understanding of both the opportunities globalization offers and the challenges it poses. Therefore, we reviewed studies that investigate the impacts of globalization on environmental, economic and social dimensions and their implications for sustainable development.

Globalization has various impacts on the environment. Figge et al. (2017) and Lee and Min (2014) argue that globalization increases environmental pressures by increasing the ecological footprint. In particular, the globalization index has a negative impact on environmental sustainability by leading to the intensification of economic activities and increased consumption. Moreover, Postolache et al. (2019) argue that economic globalization affects the environment through structural and compositional effects. Studies in Türkiye, Central and Eastern European countries, transition economies and BRICS countries provide valuable contributions

to the understanding of the relationship between economic growth, energy consumption, globalization and environmental indicators. Destek and Özsoy (2015) analyzed the validity of the EKC hypothesis for Türkiye. The study finds that energy consumption and economic growth increase environmental degradation, while economic globalization reduces CO2 emissions. Similarly, Destek (2020) examined the environmental impacts of different dimensions of globalization in Central and Eastern European countries. The study emphasized the role of economic and social globalization in increasing carbon emissions while political globalization in reducing environmental pollution. Both studies confirm the validity of the EKC hypothesis. Tekbaş (2021), in his study on transition economies, revealed the positive impact of economic growth and economic globalization on CO2 emissions. This relationship is supported by the increasing effect of energy consumption. Moreover, the study found bidirectional causality between economic growth and globalization and CO2 emissions. These findings emphasize that free market economic policies should focus on environmentally friendly technologies and energy efficiency. Finally, Pata et al. (2024) examined the impacts of income, globalization and technological progress on ecological footprint in BRICS countries. The study showed that economic growth increases the ecological footprint, while globalization has a decreasing impact on many components. However, technological progress does not have a significant impact. The study concluded that economic development and environmental sustainability need to be balanced. Overall, while these studies address the environmental impacts of globalization, economic growth and energy consumption through different geographical and methodological approaches, they show that the EKC hypothesis is confirmed in many contexts. The extent of the environmental impacts of globalization is found to vary depending on the diversity of policies and economic structures. This suggests that regional and country-specific strategies should be developed for environmental sustainability.

Moreover, globalization also has economic impacts. The economic dimensions of globalization have positive effects such as increased output and employment as well as negative effects such as increased income inequalities. Kandil et al. (2017), in their study comparing China and India, found that globalization has a positive impact on economic growth in India and a negative impact in China. In addition, unidirectional causality was found from economic growth to globalization in India and bidirectional causality in China. These findings highlight the differences in the economic structures and globalization processes of the two countries. Altıner et al. (2018), in their study on 10 emerging market economies, find that the impact of social globalization on economic growth varies across countries. For example, while social globalization has a positive impact on growth in Argentina, Indonesia, Mexico and Russia, it has a negative impact in Poland. The study did not find a direct causality from social globalization to economic growth, but emphasized that economic growth affects social globalization.

Hassan et al. (2019), analyzing Pakistan, found that globalization has a negative impact on economic growth in the long run. This finding is supported by the existence of a unidirectional causality relationship from economic growth to globalization. This result suggests that Pakistan has not fully achieved the expected economic benefits of globalization. Çelik and Ünsür (2020), in a panel data analysis of 88 countries, found a reciprocal causality relationship between economic growth and economic, social and technological globalization. However, the existence of a unidirectional causality relationship from economic growth to general and political globalization is one of the important findings of the study. This shows that different dimensions of globalization have a complex relationship with growth. Tekbaş (2022) analyzed the relationship between economic growth and economic, social and political globalization in BRICS-T countries and found that all dimensions of globalization have a positive impact on growth. Moreover, a unidirectional causality relationship was found between economic and social globalization and growth, while a bidirectional causality relationship was found between capital accumulation and political globalization. These results indicate that globalization policies in BRICS-T countries contribute to economic growth. Das (2022) theoretically and empirically examined the effects of globalization on income distribution and economic sustainability. Moreover, Behera and Sahoo (2023), in their study on 133 countries, found that globalization contributes more to human development in high-income countries. Gasimli et al. (2022) found a positive impact of globalization on sustainable development in some regions. Cervantes et al. (2020) investigated the dynamics of globalization in countries with different income levels. They also analyzed the effects of globalization on the economy. The study found a relationship between globalization and health expenditures and public expenditures. However, this relationship varies for different income groups. Moreover, globalization affects social sustainability through its effects on income distribution and job opportunities.

Sertyesilisik (2022) emphasizes that globalization has a major influence on social sustainability. Ojeyinka and Osinubi (2022) analyzed the impacts of social globalization on sustainable development in Africa. The research results indicate that social globalization has a negative impact on development goals and therefore, appropriate policies and strategies need to be identified to deal with these impacts. Moreover, the effects of globalization differ according to geographical regions. Behera and Sahoo (2023) emphasize the importance of international policies and programs for low-income countries to fully benefit from the advantages of globalization.

Globalization can affect various aspects of sustainable development in both positive and negative ways. An analysis of these impacts can help us better understand the various effects of globalization and develop policies that are appropriate to the opportunities and challenges that this process brings. These impacts vary across countries and time periods. Therefore, country-specific conditions and needs should be considered when examining the impacts of globalization.

4. DATA AND METHODOLOGY

4.1. Model Specification and Data

The empirical research of this study investigates the impact of globalization on sustainable development in Türkiye. We used annual data for the period 2000-2021. We determined the period of the study based on data availability. In order to avoid multicollinearity problems that may arise between different dimensions of globalization, we examined the effects of the dimensions of globalization separately. For this purpose, we constructed 4 separate models in the study. Thus, we analyzed the impact of globalization and each of its dimensions on sustainable development more clearly. The models created for the empirical research are shown in Equations 1-4.

Model 1: $\mathrm{SDI}_{(M\text{-}D)} = \alpha_0 + \beta_1 ECON_t + \beta_2 GDP_t + \beta_3 OPEN_t + \beta_4 ACCOU_t + \beta_5 CONSMP_t + \mu_t$ (1)

Model 2: $\mathrm{SDI}_{(M\text{-}D)} = \alpha_0 + \beta_1 SOCI_t + \beta_2 GDP_t + \beta_3 OPEN_t + \beta_4 ACCOU_t + \beta_5 CONSMP_t + \mu_t$ (2)

Model 3: $\mathrm{SDI}_{(M\text{-}D)} = \alpha_0 + \beta_1 POLIT_t + \beta_2 GDP_t + \beta_3 OPEN_t + \beta_4 ACCOU_t + \beta_5 CONSMP_t + \mu_t$ (3)

Model 4: $\mathrm{SDI}_{(M\text{-}D)} = \alpha_0 + \beta_1 GLOB_t + \beta_2 GDP_t + \beta_3 OPEN_t + \beta_4 ACCOU_t + \beta_5 CONSMP_t + \mu_t$ (4)

In Equations 1-4, α_0 is the constant term of the models and represents the intercept terms. β_1, β_2, β_3, ..., β_8 are the slope coefficients written next to each variable. is the error term. The symbol t below the variables represents the time period. The Sustainable Development Index (SDI), which plays a central role in our model, has been determined as the dependent variable. This index is an indicator developed by Sachs et al. (2023) that measures the sustainable development performance of countries. The main explanatory variables of the model include globalization and its various dimensions. Globalization is represented by the KOF globalization index developed by Dreher (2006). The other explanatory variables considered in the study are selected from the literature review and are derived from studies such as Onaran and Boesch (2014), Liu and Meissner (2015), Grechyna (2020), Oliveira et al. (2021), Maji (2022), Khan et al. (2023), Shi et al. (2023). These variables are important for understanding different aspects of globalization and their interactions. All indicators used in our study and their descriptive statistics are presented in Table 1.

Table 1: Descriptive Statistics (2000-2021)

Variable	Notation	Description	Mean	Median	Min.	Max.	Std. Dev.	Source
Sustainable Development	SDI	Index	68.55	69.21	66.20	70.68	1.49	SD
Economic Globalization	ECON	Index	53.76	53.97	49.57	57.75	2.18	KOF
Social Globalization	SOCI	Index	60.09	64.18	47.02	66.67	7.08	KOF
Political Globalization	POLI	Index	90.27	91.03	86.55	92.72	2.02	KOF
Globalization	GLOB	Index	68.04	70.00	61.46	71.90	3.49	KOF
GDP per capita	GDP	cons. 2015 US$	9308	8808	5994	13450	2203	WB
Trade	OPEN	% of GDP	52.18	50.21	42.35	71.08	6.74	WB
Current account balance	ACCOU	% of GDP	-3.50	-3.83	-8.87	1.86	2.45	WB
Final consumption expenditure	CONSMP	% of GDP	74.93	75.40	68.19	78.87	2.52	WB

Note: (1) SD, KOF, and WB indicate Sustainable Development Report-Country Profiles, Swiss Economic Institute-KOF Index, and World Bank-World Development Indicators, respectively. (2) The logarithm of all variables has been taken.

4.2. Unit Root Analysis

In time series analysis, it is critical to determine whether the series are stationary in order to make reliable estimates. Previous studies have shown that economic time series often have non-stationary properties (Johansen and Juselius, 1990). Autocorrelation should be a property that should decrease as lags increase. However, in non-stationary series, this autocorrelation does not converge to zero but remains far from zero. This is an indication that the series is non-stationary. This situation in non-stationary series leads to a problem called "spurious regression" in econometric analysis. Spurious regression is a misleading situation where independent variables appear to have a significant effect on the dependent variable, but in fact this relationship is completely random. This can cause estimates to be misleading and unreliable. This may lead to biased and inconsistent forecasts (Granger and Newbold, 1974). Therefore, it is necessary to check whether time series are stationary or not.

Unit root tests are used to determine whether a time series is stationary. If the series is non-stationary, it is seen that the probabilistic (stochastic) process changes over time and the series is non-stationary. In a stationary time series, the difference between two consecutive values is independent of time. To ensure stationarity, if the series becomes stationary when a certain number of differences are taken, the series is called time-integrated and denoted as I(d). For example, a series integrated at the zeroth order is stationary and denoted as I(0), while a series differenced at the first order is denoted as I(I) (Kennedy, 2006: 356).

In this study, Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) unit root tests are applied to determine whether the series are stationary. While the ADF test tests stationarity by considering possible autocorrelation in the series, the PP test tests stationarity by taking into account autocorrelation and variance in the error terms of the series.

The ADF unit root test is evaluated through a regression model that analyzes the relationship between the series itself and its previous values. The model of the ADF test is expressed as in Equation 5 (Kutlar, 2007):

$$\Delta y_t = \alpha + \beta_t + \gamma y_{t-1} + \sum^{p}_{i=1} \varphi i \Delta y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

In Equation 5, Δy_t is the first difference of the series, y_{t-1} is the previous value of the series, α is the constant term, β_t is the trend term and ϵ_t is the error term. The null hypothesis of the ADF test is that the series has a unit root.

The PP unit root test, similar to the ADF test, tests for the presence of a unit root in the series. However, instead of modeling autocorrelation and heteroskedasticity in the series, it uses a method that corrects the variance of the series. The PP unit root test is expressed as in Equation 6:

$$y_t = \rho y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (6)$$

In Equation 6, the coefficient indicates the correlation of the series with previous values and the error term considers autocorrelation and heteroskedasticity. If the test statistics calculated in both tests are greater than the critical values, the series are stationary. In other words, if the test statistics are greater than the critical value, the series do not contain unit root. These tests are necessary for the correct application of the ARDL model.

4.3. ARDL Cointegration Test

The Autoregressive Distributed Lag (ARDL) method is a frequently preferred method in econometric analyses because it can be used in samples with a limited number of observations and variables can have different degrees of integration. This method, developed by Pesaran et al. (2001), allows the variables to be analyzed without the requirement that they are integrated to the same degree. The ARDL method has the capacity to estimate both short-run and long-run relationships. In other words, variables can be included in the analysis as stationary at the level, at the first difference or at the first difference of another variable while one variable is at the level. In this respect, while the ARDL method allows variables to be I(0) or I(I), it is not suitable for I(2) and more highly integrated series (Pata et al., 2016).

The ARDL method can be performed without the need for any unit root test, but unit root tests are required to prove that the variables are non-stationary in their second differences. This is because appropriate table critical values are not available when the variables are stationary in the second difference. In conclusion, the ARDL cointegration test is an effective method to test for the existence of long-run relationships between variables and offers advantages over the Johansen-Juselius (1990) and Engle-Granger (1987) cointegration tests as it allows flexibility in the degree of integration of variables.

The ARDL cointegration test is constructed to include past values of the dependent variable and both past and current values of the explanatory variables. The ARDL model is as in Equation 7 (Pesaran et al., 2001):

$$Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^{p} a_i Y_{t-1} + \sum_{j=0}^{q} \beta_{j1} X_{1,t-j} + \cdots + \sum_{j=0}^{q} \beta_{jk} X_{k,t-j} + \epsilon_t \quad (7)$$

The ARDL cointegration test is used to determine the existence of long-run relationships between series. The main purpose of this test is to see whether the series move together. The calculated test statistic is compared with the upper bounds table. If the calculated F statistic exceeds the upper bound value in the table, the null hypothesis is rejected. This means that the variables are cointegrated (Narayan and Smith, 2005).

4.4. ARDL Long-Run Estimation

Estimation of the long-run coefficients follows the determination of the cointegration relationship between the data. In this study, the long-run relationships between the series are estimated using the ARDL model and considering the specified lag lengths. The long-run coefficients in the cointegration equation of the ARDL model are used for long-run estimations. The model established for this purpose is shown in Equation 8:

$$Y_t = \frac{\beta_{10} X_{1,t} + \beta_{20} X_{2,t} + \cdots + \beta_{k0} X_{k,t}}{1 - \sum_{i=1}^{p} \alpha_i} + \epsilon_t \quad (8)$$

The optimal lag lengths in the models are determined using the Akaike Information Criterion (AIC) and the Schwarz Information Criterion (SIC) proposed by Pesaran et al. (2001). When making long-run forecasts, it is assumed that the model is cointegrated and balanced relationships are correctly estimated. Moreover, it is considered that the lag length should not exceed two for annual data. Various diagnostic tests are applied to assess the accuracy of the model. These tests examine the model for normal distribution, autocorrelation and constant variance. In addition, it was also assessed that the functional form of the model was properly established and that the estimated parameters were reliable.

5. EMPIRICAL FINDINGS

In the initial phase of the analysis, unit root tests were applied to the variables utilized in the study, with the objective of determining their stationarity. The results of these tests are presented in Tables 2, which include the models that include only the constant term and those that include both the constant and the trend term, respectively.

Table 2: Unit Root Test Results

Variable		ADF unit root test		PP unit root test	
		t-statistic (level)	t-statistic (first difference)	t-statistic (level)	t-statistic (first difference)
SDI	Constant	-1.792	-2.439**	-0.748	-5.149***
ECON		-2.531	-6.801***	-2.480	-6.801***
SOCI		-1.919	-2.071**	-1.498	-2.700***
POLI		-0.944	-8.251***	-1.595	-8.860***
GLOB		-6.786**	-2.120***	-1.377	-4.157***
GDP		0.054	-4.408***	0.065	-4.473***
OPEN		-0.730	-5.357***	-0.458	-5.714***
ACCOU		-3.008*	-6.079***	-3.002*	-8.375***
CONSMP		-0.050	-4.221***	0.615	-4.102***
SDI	Constant and Trend	-3.046	-3.693**	-1.755	-5.018***
ECON		-3.073	-6.634***	-3.073	-6.634***
SOCI		-1.070	-3.041**	-0.736	-3.101***
POLI		-3.357*	-8.088***	-3.451*	-8.732***
GLOB		-1.468	-4.088***	-0.943	-4.088**
GDP		-3.501*	-4.315***	-3.120	-4.412***
OPEN		-2.297	-4.887***	-2.386	-12.935***
ACCOU		-2.902	-4.990***	-2.894	-15.673***
CONSMP		-1.555	-4.270**	-1.400	-4.497***

Note: The superscripts ***, **, and * denote the significance at a 1%, 5%, and 10% level, respectively.

Table 2 illustrates that, when the constant term is included in the unit root test results, the majority of variables are found to be stationary in their first differences. Additionally, the GLOB and ACCOU variables were found to be stationary at the level. However, the SDI, ECON, SOCI, POLI, GDP, OPEN, and CONSMP variables were found to exhibit a unit root at the level but to become stationary at the first difference. In addition, Table 2 also presents the results of the models with constant and trend. In particular, the POLI and GDP variables are stationary at both the level and first difference. The remaining variables are not stationary at the level but become stationary at the first difference. In summary, the unit root test results indicate that the majority of the variables are I(I), suggesting greater flexibility in cointegration testing methods such as the ARDL bounds test.

Table 3: ARDL Bounds Test Results for Cointegration

Model	Optimal lag length	F-statistics	Critical values %5		Critical values %1	
			I(0)	*I*(I)	*I*(0)	*I*(I)
Model 1:F(SDI | ECON, GDP, OPEN, ACCOU, CONSMP)	(2, 2, 0, 2, 1, 2)	7.545***	2.39	3.38	3.06	4.15
Model 2:F(SDI | SOCI, GDP, OPEN, ACCOU, CONSMP)	(2, 2, 2, 1, 2, 2)	10.108***	2.39	3.38	3.06	4.15
Model 3:F(SDI | POLIT, GDP, OPEN, ACCOU, CONSMP)	(1, 2, 2, 2, 2, 2)	4.235***	2.39	3.38	3.06	4.15
Model 4:F(SDI | GLOB, GDP, OPEN, ACCOU, CONSMP)	(2, 2, 2, 2, 1, 2)	9.142***	2.39	3.38	3.06	4.15

Note: The superscripts ***, **, and * denote the significance at a 1%, 5%, and 10% level, respectively.

Table 3 presents the results of the ARDL bounds test. The results include the optimal lag lengths for the model, F-statistic values, and critical values at both the 5% and 1% significance levels. The F-statistics of the models employed in this study exhibit a considerable range, spanning from 4.235 to 10.108. All of these values exceed both of the critical values. Consequently, it can be concluded that there is a statistically significant and long-run relationship between the variables in the model. These findings indicate the existence of a robust and statistically significant cointegration between the dependent variable and the explanatory variables. Consequently, in the final stage of the analysis, we estimate the short-run and long-run coefficients. The results of these estimations are presented in Table 4.

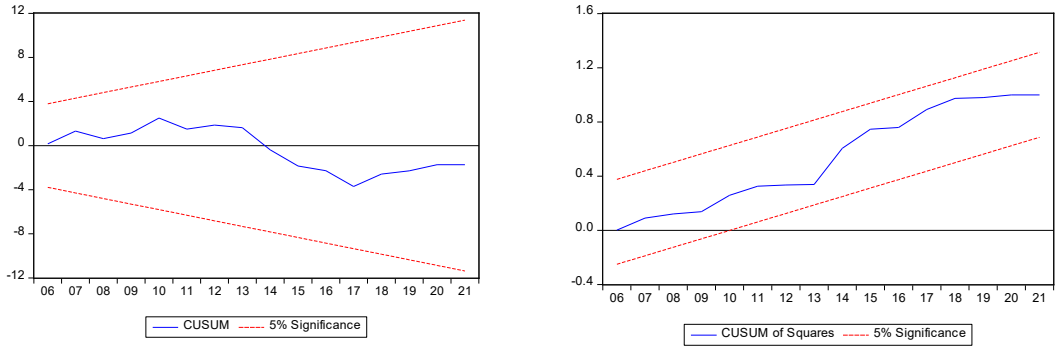
Before estimating the short-run and long-run coefficients, the models constructed in the study were subjected to a series of specification tests. A serial correlation LM test, histogram-normality test, heteroskedasticity test, and Ramsey RESET test were conducted to determine whether the model was free from autocorrelation, variable variance, specification errors, and normality distribution. Furthermore, the CUSUM and CUSUM of squares tests were employed to identify structural breaks. The results of these tests indicate that there are no specification errors in the model and that the F-statistics and slope coefficients of the estimated models are reliable. The test results are presented in Table 5. The plots of the CUSUM and CUSUMSQ tests are presented in Figure 4. These results demonstrate that the model is robust and reliable.

Table 4: Short-Run and Long-Run Estimation

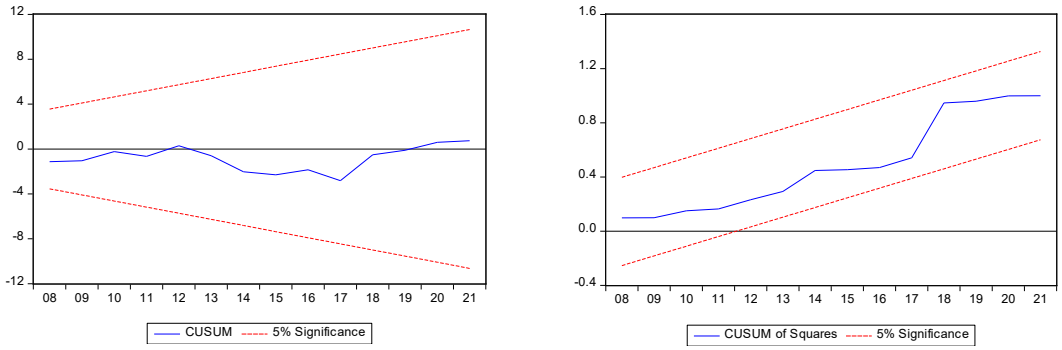
Dependent variable: $SDI_{(M-D)}$	Short-run coefficients			
Regressors	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
ECON	0.144***			
SOCI		-0.150***		
POLI			0.254**	
GLOB				0.339***
GDP	0.251***	0.359***	0.098**	0.201***
OPEN	0.062***	0.029***	0.084***	0.038**
ACCOU	-0.002*	-0.011***	-0.002	-0.004**
CONSMP	0.344***	0.390***	0.535***	0.250***
ECT(-1)	-0.372***	-0.145***	-0.358***	-0.438***
Dependent variable: $SDI_{(M-D)}$	Long-run coefficients			
Regressors	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
ECON	0.153***			
SOCI		0.080***		
POLI			2.634**	
GLOB				0.196***
GDP	0.069***	0.057***	0.284	0.047**
OPEN	0.109***	0.081***	0.223	0.078***
ACCOU	-0.004***	-0.009***	-0.032**	-0.004**
CONSMP	0.309***	0.332***	-2.086	0.239**
C	0.554***	0.700***	2.1279**	0.705***
Diagnostic tests	*P value*	*P value*	*P value*	*P value*
χ^2 *(Serial correlation)*	0.17	0.20	0.14	0.47
χ^2 *(Heteroskedasticity)*	0.71	0.64	0.42	0.74
χ^2 *(Normality)*	0.76	0.65	0.88	0.69
χ^2 *(Functional form)*	0.43	0.18	0.24	0.32
CUSUM	Stable	Stable	Stable	Stable
CUSUMSQ	Stable	Stable	Stable	Stable

Note: The superscripts ***, **, and * denote the significance at a 1%, 5%, and 10% level, respectively.

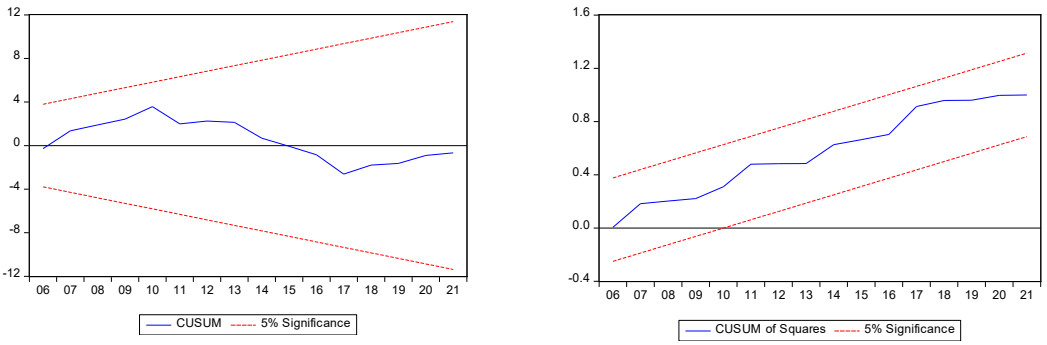
MODEL I

MODEL II

MODEL III

MODEL IV

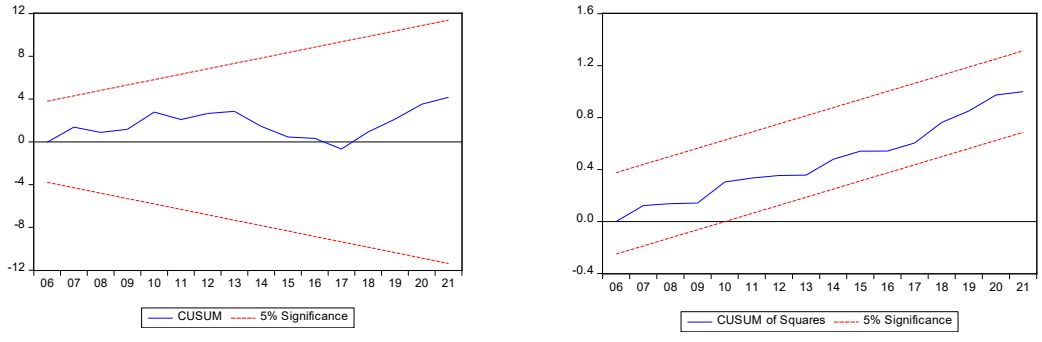

Figure 4. Plots of CUSUMSQ and CUSUM Statistics

Table 4 shows the impact of globalization and its different dimensions on sustainable development. The results show that economic globalization has a positive impact on sustainable development in the short term, with a coefficient of 0.144. This influence increases over time, which is reflected in a coefficient of 0.153 in the long run. The short-term benefits of economic globalization, such as enhanced free trade, increased investment flows, and broader market access, become more substantial over time. Conversely, social globalization is initially detrimental to sustainable development, as indicated by a coefficient of -0.150 in the short run. In the long run, however, this effect turns positive with a coefficient of 0.080, suggesting that social integration and cultural exchange, despite initial challenges, ultimately support sustainable development. Political globalization shows a positive effect from the beginning, with a coefficient of 0.254 in the short run, which increases significantly to 2.634 in the long run. This implies that political cooperation and integration have profound and long-lasting positive effects on sustainable development.

The results of Model 4 indicate that in the short run, GDP per capita has a strong and positive impact on sustainable development, as evidenced by a coefficient of 0.201. In the long run, the impact diminishes but remains significant at 0.047, indicating that while economic growth has a rapid initial response, it tends to stabilize over time. In particular, investments in short-term economic growth have a pronounced effect on sustainable development. In addition, foreign trade has a positive impact on sustainable development in the short run, with a coefficient of 0.038, and this impact becomes stronger in the long run, reaching a coefficient of 0.078, indicating that foreign trade not only promotes sustainable development quickly, but also provides greater benefits over time. Conversely, the current account balance has a negative impact on sustainable development in both time periods, with a coefficient of -0.004, suggesting that current account deficits are consistently detrimental to sustainable development, underscoring the importance of reforms and policies aimed at improving the current account balance. In addition, final consumption expenditure contributes positively and significantly to sustainable development in the short run, with a coefficient of 0.250, and this positive impact persists in the long run, indicating that increased consumer confidence and spending can both accelerate economic growth in the short run and enhance sustainable development in the long run.

Total globalization has a comprehensive impact on sustainable development by including economic, social and political dimensions together. The results of Model 4 show that in the short run, total globalization has a very strong and positive impact on sustainable development with a coefficient of 0.339. The results show that the combined effect of different aspects of globalization promotes sustainable development through economic growth, social integration and political cooperation. At the same time, international cooperation, investment and cultural interactions can have positive consequences for economic and social welfare as well as environmental sustainability. In the long run, the coefficient of 0.196 on the impact of aggregate globalization is again positive but lower than in the short run. This decline reflects the time-varying effects of various aspects of globalization and perhaps some challenges. In the long run, factors such as political and economic instability, environmental costs or socioeconomic imbalances may make it difficult to sustain initially positive economic and social benefits. For example, free trade may hurt local industries in the long run, social integration may lead to cultural conflicts, or political cooperation may destabilize some regions. Therefore, the declining long-run impact of total globalization may be an indicator of complex dynamics and rising costs. This makes it imperative for policymakers to carefully consider all aspects of globalization and develop long-term strategies while preserving short-term gains. Such an approach is critical to maximizing the positive impacts of globalization on sustainable development and minimizing potential negative consequences.

The findings of this study are both similar and different from the literature on the impacts of globalization on sustainable development. The positive impact of economic globalization on sustainable development in the short and long run is consistent with Gasimli et al. (2022) and Behera and Sahoo (2023). These studies emphasized the supportive impacts of globalization on economic growth and human development. However, studies such as Destek (2020) and Tekbaş (2021) emphasize the negative environmental impacts of economic globalization. This difference suggests that the role of economic globalization in sustainable development should be considered multidimensionally. The negative impact of social globalization in the short term and positive impact in the long term supports the findings of Ojeyinka and Osinubi (2022) on the initial negative impacts of social globalization. However, a distinctive finding of our study is that this impact turns positive in the long run. This suggests that

social integration processes can contribute to sustainable development over time. The positive and strong impact of political globalization is consistent with Gasimli et al. (2022) and Support (2020). These studies also emphasize that political cooperation and integration make deep contributions to sustainable development in the long run. However, it should be noted that policies may differ regionally.

The findings related to the impacts of the explanatory variables on sustainable development are broadly consistent with the literature. While GDP per capita has a strong positive impact in the short run, this impact diminishes and stabilizes in the long run. This finding is in line with Behera and Sahoo (2023) and Pata et al. (2024), who find that economic growth promotes sustainable development in the short run, but its impact diminishes in the long run due to environmental costs. The positive impact of trade in the short run becomes stronger in the long run. This result is consistent with Gasimli et al. (2022) who find that trade promotes economic growth and sustainable development. However, Tekbaş (2021) emphasized that trade may have environmental costs in the long run. This suggests that trade policies should be designed with a focus on sustainability. The current account deficit has a negative impact on sustainable development in both the short and long run. This is in line with the general view in the literature that problems such as economic instability and resource scarcity make sustainable development difficult. Behera and Sahoo (2023) support this finding by emphasizing that this impact is more pronounced in low-income countries. In conclusion, the impacts of these variables are generally consistent with the literature. In this respect, more comprehensive and balanced policies need to be developed to minimize environmental and social costs.

6. CONCLUSION

In this study, the impact of globalization on sustainable development in Türkiye from 2000 to 2021 was investigated. The ARDL approach was used to assess the presence of cointegration among variables and to determine their coefficients. This method provided an opportunity to examine the impact of globalization on sustainable development, which is the central focus of our research. In addition, to mitigate potential problems of multicollinearity arising from the different dimensions of globalization, we analyzed each dimension separately. To achieve this goal, four different models were developed to examine the specific impact of each dimension of globalization on sustainable development.

The results of our research show that economic globalization provides positive and significant benefits on sustainable development. In particular, integration into global markets and increased foreign capital flows contribute to sustainable development by increasing the growth potential of local economies. These interactions enable the transformation of economic structures through technology transfer and the adoption of innovative business practices. However, the impact of social globalization on sustainable development is more complex. Our research shows that social globalization can have negative impacts on sustainable development in the short run, but in the long run, these impacts turn positive. It shows that increased cultural interactions and the expansion of social networks can turn short run negatives into positives. Initial challenges stem from processes of cross-cultural adaptation and the integration of local communities with global values. Over time, however, these processes can increase societies' openness to innovation and strengthen their awareness of environmental and social responsibility.

Political globalization has a consistent and positive impact on sustainable development in both the short and long run. It facilitates this through mechanisms such as international cooperation, political integration, higher environmental standards, the implementation of sustainable energy policies, and unified efforts to address global issues. In addition, political globalization promotes sustainability goals through international regulations and agreements. Our research also examines the impact of economic indicators on sustainable development. We find that in addition to the positive short- and long-term effects of GDP per capita and foreign trade, the current account balance and final consumption expenditure also significantly enhance sustainable development. Specifically, improvements in the current account balance support sustainable development by promoting economic stability and increasing resilience to external financial disturbances. In addition, growth in final consumption expenditures stimulates domestic production and employment, which promotes economic growth and increases overall social welfare.

The results of the study demonstrate that globalization has a positive impact on sustainable development. Apparently, strategic policies need to be developed to reduce potential risks while maximizing the opportunities offered by globalization. Several policies have been formulated to achieve this goal. (1) To enhance the positive impacts of economic globalization on sustainable development, liberalized trade should be promoted, investment flows should be increased and market access opportunities should be expanded. Trade policies and investment incentives should be revised accordingly. (2) To strengthen the long-term positive impact of social globalization, policies that promote social integration should be developed. There is also a need for long-term planning of population movements and migration. Alongside this planning, programs to increase cultural interactions and policies that embrace social diversity need to be developed. In this way, social conflicts can be reduced and society can become more inclusive. (3) International political cooperation should be promoted to enhance the impact of political globalization on sustainable development. Reinforcing diplomatic relations and promoting regional integration are important in this respect. (4) Economic policies should be reconsidered to manage the effects of current account balance and consumption expenditures on sustainable development. In particular, measures should be taken to ensure that foreign trade policies contribute to the current account balance. (5) Long-term strategies should be developed to ensure the continuation of the positive effects of globalization on sustainable development. These strategies should include a comprehensive approach for future generations, balancing economic, social and environmental factors. These policy recommendations can contribute to achieving Türkiye's sustainable development goals and maximize the positive effects of globalization while minimizing potential risks.

Although this study provides important findings, it has some limitations. First, this study has analyzed sustainable development as a whole. Different dimensions of sustainable development are not emphasized. Future studies can expand on this aspect and assess it from a broader perspective. Second, future research could expand the sample to include both developed and developing countries. Thus, it can compare the results between these two groups. It can be investigated whether the effects of globalization on sustainable development differ according to the level of economic development. Finally, larger data sets and different analysis techniques can be used to test the reliability of the findings of this study. Future research could improve the study by following these directions.

REFERENCES

Altıner, A., Bozkurt, E., & Toktaş, Y. (2018). Küreselleşme ve ekonomik büyüme: Yükselen piyasa ekonomileri için bir uygulama. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (639), 1117-1161.

Altıner, A., Bozkurt, E., & Toktaş, Y. (2018). Küreselleşme ve ekonomik büyüme: Yükselen piyasa ekonomileri için bir uygulama. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (639), 1117-1161.

Amato, V. (2021). The Sustainable Development Goals: A Framework for Business. *Corporate Sustainability in Practice: A Guide for Strategy Development and Implementation*, 21-40.

Behera, J., & Sahoo, D. (2023). Does globalization spur human development at income-group and regional levels? evidence from cross-country data. *Asia-Pacific Journal of Regional Science*, *7*(4), 1395-1436.

Bilgili, F., Zarali, F., Ilgün, M. F., Dumrul, C., & Dumrul, Y. (2022). The evaluation of renewable energy alternatives for sustainable development in Turkiye using intuitionistic fuzzy-TOPSIS method. *Renewable Energy*, *189*, 1443-1458.

Capper, G., Holmes, J., Jowsey, E., Lilley, S., McGuinness, D., & Robson, S. (2014). 16 Sustainability. *Real Estate Concepts: A Handbook*, 402.

Çelik, M. Y., & Ünsür, Z. (2020). Küreselleşme ve büyüme ilişkisinin Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testi ile belirlenmesi. *İzmir İktisat Dergisi*, *35*(1), 201-210.

Cervantes, P. A. M., López, N. R., & Rambaud, S. C. (2020). The effect of globalization on economic development indicators: An inter-regional approach. *Sustainability*, *12*(5), 1-18.

Çetin, M., & Çınar, U. (2023). Küreselleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: AB örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 24(1), 343-363.

Das, R.C. (Ed.). (2022). *Globalization, Income Distribution and Sustainable Development: A theoretical and empirical investigation*. Emerald Publishing Limited.

Destek, M. A., & Ozsoy, F. N. (2015). Relationships between economic growth, energy consumption, globalization, urbanization and environmental degradation in Turkey. *International Journal of Energy and Statistics*, *3*(04), 1550017.

Destek, M.A. (2020). Investigation on the role of economic, social, and political globalization on environment: evidence from CEECs. *Environ Sci Pollut Res* 27, 33601–33614. https://doi.org/10.1007/s11356-019-04698-x

Dreher, A., Gaston, N., & Martens, P. (2008). Measuring globalisation. *Gauging its Consequences Springer, New York*.

Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276.

Figge, L., Oebels, K., & Offermans, A. (2017). The effects of globalization on Ecological Footprints: an empirical analysis. *Environment, Development and Sustainability*, *19*, 863-876.

Gasimli, O., Haq, I. U., Munir, S., Khalid, M. H., Gamage, S. K. N., Khan, A., & Ishtiaq, M. (2022). Globalization and sustainable development: empirical evidence from CIS countries. *Sustainability*, *14*(22), 14684.

Gigliotti, M., Niccolucci, V., Marchi, M., Gagliardi, F., & Pulselli, F. M. (2018). Relationship between the sustainable development goals framework and emergy evaluation for an environmental assessment of the 2030 agenda. *WIT Trans. Ecol. Environ*, *217*, 87-92.

Gigliotti, M., Schmidt-Traub, G., & Bastianoni, S. (2019). The sustainable development goals. *Encyclopedia of ecology*, 426-431.

Góralski, B., Grabowska, M., Studziński, A., Maletic, M., & Maletic, D. (2020). Ecological projects from the perspective of economic and environmental impacts–a case study of galvanic cell manufacturer. *Management and Production Engineering Review*, 420-41.

Granger, C. W. J., & Newbold, P. (1974), "Spurious Regressions in Econometrics", Journal Of Econometrics, 2, 111-120.

Grechyna, D. (2020). Current account and international networks. Review of International Economics, 28(5), 1269-1294.

Gupta, J., & Vegelin, C. (2016). Sustainable development goals and inclusive development. *International environmental agreements: Politics, law and economics*, *16*, 433-448.

Gürak, H. (2006). *Ekonomik büyüme ve küresel ekonomi*. Ekin Kitabevi.

Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., & Sturm, J. E. (2019). The KOF globalisation index–revisited. *The Review of International Organizations*, *14*, 543-574.

Hassan, S. T., Xia, E., Huang, J., Khan, N. H., & Iqbal, K. (2019). Natural resources, globalization, and economic growth: evidence from Pakistan. *Environmental Science and Pollution Research*, *26*, 15527-15534. https://doi.org/10.1007/s11356-019-04890-z

Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration--with applications to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, *52*(2), 169-210.

Johansen, S., & K. Juselius (1990), "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration With Applications to The Demand for Money", Oxford Bulletin Of Economics and Statistics, 52, 169-210.

Jones, A. (2010). *Globalization: key thinkers* (Vol. 1). Polity.

Kandil, M., Shahbaz, M., Mahalik, M. K., & Nguyen, D. K. (2017). The drivers of economic growth in China and India: globalization or financial development?. *International Journal of Development Issues*, *16*(1), 54-84. https://doi.org/10.1108/IJDI-06-2016-0036

Kanivets, U., Murzagalina, G., Prodanova, N., & Gavrilieva, N. (2023). Reducing the risks of anthropogenic impact on the environment in the light of the concept of sustainable development. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 389, p. 02011). EDP Sciences.

Kennedy, P. (2006). Ekonometri klavuzu. *Çev. Muzaffer Sarımeşeli, Şenay Açıkgöz, Ankara: Gazi Kitabevi*.

Khan, N. A., Husain, F., & Chaubey, S. (2023). International Trade and Globalization. *Trade Issues, Policies and Laws*, 19.

Koyuncu, T., & Karabulut, T. (2021). Türkiye'de Sürdürülebilir Kalkinma ve Yeşil Ekonomi Açisindan Yenilenebilir Enerji: Ampirik Bir Çalişma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, *17*(2), 466-482.

Kumar, R., Kapil, A. K., Athavale, V., Yie, L. W., & Touzene, A. (2023). The catalyst for clean and green energy using blockchain technology. In *Modeling for Sustainable Development: A Multidisciplinary Approach* (pp. 23-39). Nova Science Publishers, Inc.

Kutlar, A. (2007). *Ekonometriye giriş*. Nobel Yayın Dağıtım.

Lee, K. H., & Min, B. (2014). Globalization and carbon constrained global economy: a fad or a trend?. *Journal of Asia-Pacific Business*, *15*(2), 105-121.

Liu, D., & Meissner, C. M. (2015). Market potential and the rise of US productivity leadership. *Journal of International Economics*, *96*(1), 72-87.

Liu, Z., Lam, J. F., Chen, H., Lin, G., & Chen, H. (2023). Can green investment improve China's regional energy consumption structure? novel findings and implications from sustainable energy systems perspective. *Frontiers in Energy Research*, *11*, 127.

Loungani, P. (2005). In defense of globalization. *Journal of International Economics*, *66*(2), 544-548.

Maji, K. (2022). Are Cross-Country per Capita Income Differential and Globalization Cointegrated? An ARDL Bounds Testing Approach. In *Globalization, Income Distribution and Sustainable Development* (pp. 47-56). Emerald Publishing Limited.

Mantaeva, E. I., Slobodchikova, I. V., Goldenova, V. S., Avadaeva, I. V., & Nimgirov, A. G. (2021, September). Green technologies as a factor in the sustainable development of the national economy. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 848, No. 1, p. 012133). IOP Publishing.

Martens, P., & Raza, M. (2010). Is globalisation sustainable?. *Sustainability*, *2*(1), 280-293.

Narayan, P. K., & R. P. Smith (2005), "Trade Liberalization and Economic Growth in Fiji. An Empirical Assessment Using the ARDL Approach", Journal of The Asia Pacific Economy, 10(1), 96-115.

Ojaghlou, M., & Tercan, C. (2024). Impact of liberalization and globalization on economic growth: Empirical evidence from Türkiye. *Journal of International Studies Vol*, *17*(1).

Ojeyinka, T. A., & Osinubi, T. T. (2022). The moderating role of financial development in the globalization-sustainable development nexus in some selected African Countries. *Economic Change and Restructuring*, *55*(4), 2051-2080.

Oliveira, G. C. D., Wolf, P. J. W., Angelico, D. G., & Laplane, E. G. (2021). External protection, capital controls, and differentiated insertıon of asian and latin american economies into the financial globalization (1995-2016). *Revista de Economia Contemporânea*, *25*, e212527.

Onaran, Ö., & Boesch, V. (2014). The effect of globalization on the distribution of taxes and social expenditures in Europe: Do welfare state regimes matter?. *Environment and Planning A*, *46*(2), 373-397.

Öymen, G. (2020). Yenilenebilir enerjinin sürdürülebilirlik üzerindeki rolü. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *19*(39), 1069-1087.

Pata, U. K., Tiwari, A. K., & Erdogan, S. (2024). Technological innovation, globalization and ecological quality: A disaggregated ecological footprint approach for BRICS countries. *Journal of Environmental Management, 370*, 122518.

Pata, U. K., Yurtkuran, S., & Kalça, A. (2016). Türkïye'de enerjï tüketïmï ve ekonomïk büyüme: ardl sinir testï yaklaşimi. M U Iktisadi Ve Idari Bilimler Dergisi, 38(2), 255-255.

Pekar, Ç. (2020). Turkiye and Sustainable Development Goals: A Nexus Approach to Clean Energy and Climate Action. *Discourses on Sustainability: Climate Change, Clean Energy, and Justice*, 125-155.

Peng, R., Huang, H., & Zhang, X. (2023). Study on the influence mechanism of green investment to promote green ecological development: Evidence from the provincial level in China. *Energy & Environment*, 95, 83-05.

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, *16*(3), 289-326.

Polat, M. A., & Ergün, S. (2023). Türkiye'de Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezinin Ekonomik Büyüme ve Farklı Küreselleşme Türleri Bakımından Analizi. *İstanbul İktisat Dergisi*, *73*(1), 107-142.

Postolache, A. G., Nastase, M., Vasilache, P. C., & Nastase, G. (2019). Globalization and environment. *Calitatea*, *20*(S2), 517-520.

Sachs, J.D., Lafortune, G., Fuller, G., & Drumm, E. (2023). Implementing the SDG Stimulus. Sustainable Development Report 2023. Paris: SDSN, Dublin: Dublin University Press, 2023. 10.25546/102924.

Sardjono, W., Pujadi, T., Sukardi, S., Rahmasari, A., & Selviyanti, E. (2021). Dissemination of sustainable development goals through knowledge management systems utilization. *ICIC Express Letters*, *15*(8), 877-866.

Schindler, J., Graef, F., & König, H. J. (2015). Methods to assess farming sustainability in developing countries. A review. *Agronomy for sustainable development*, *35*, 1043-1057.

Sertyesilisik, E. (2022). Assessing and Rethinking Sustainable Development and Globalization from the Aspects of Income Distribution and Labor. In *Globalization, Income Distribution and Sustainable Development* (pp. 161-171). Emerald Publishing Limited.

Seydioğulları, H. S. (2013). Sürdürülebilir kalkınma için yenilenebilir enerji. *Planlama Dergisi*, *23*(1), 19-25.

Shi, J., Xu, L., & Yang, J. (2023). Economic globalization and fiscal performance. *Applied Economics Letters*, *30*(17), 2348-2354.

Singh, S. (2013). Sustainable development: an earnest hope. Environment and Sustainable Development, 23-29.

Strezov, V., Evans, A., & Evans, T. J. (2017). Assessment of the economic, social and environmental dimensions of the indicators for sustainable development. *Sustainable development*, *25*(3), 242-253.

Sustainable Development Report. (2023). Sustainable Development Report-Country Profiles. https://dashboards.sdgindex.org/profiles (Access: 21.05.2024)

Tekbaş, M. (2019). BRICS-T ülkelerinde ekonomik büyüme ve küreselleşme ilişkisi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *4*(3), 397-412.

Tekbaş, M. (2021). The impact of economic, social and political globalization on economic growth: evidence from BRICS-T Countries. *Gaziantep University Journal of Social Sciences, 20*(1), 57-71.

Tekbaş, M. (2022). Ekonomik Büyüme ve Ekonomik Küreselleşmenin Çevre Kalitesi Üzerindeki Etkisi: Geçiş Ekonomileri Örneği. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7*(3), 528-538.

Wan, Y., & Sheng, N. (2022). Clarifying the relationship among green investment, clean energy consumption, carbon emissions, and economic growth: a provincial panel analysis of China. *Environmental Science and Pollution Research*, *29*(6), 9038-9052.

WCED (1987), Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm (Erişim tarihi: 01.06.2024).

Xiong, Y., & Dai, L. (2023). Does green finance investment impact on sustainable development: Role of technological innovation and renewable energy. *Renewable Energy*, *214*, 342-349.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.07.2024 **√Accepted/Kabul:** 05.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1508834
Research Article/Araştırma Makalesi

Fetullah, B. (2025). "The Relationship Between Emotional Intelligence and Communication Skills: A Meta-Analysis in the Case of Türkiye", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 66, pp. 139-150.

THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL INTELLIGENCE AND COMMUNICATION SKILLS: A META-ANALYSIS IN THE CASE OF TÜRKİYE

Fetullah BATTAL*

Abstract

The aim and scope of this study is to examine the direct relationship between emotional intelligence and communication skills through articles published in national/international refereed journals and using empirical data obtained from samples focused on Türkiye. In order to reveal this relationship, the meta-analysis method was preferred with the help of the CMA program. As a result of the study, it was seen that twenty-five articles with correlation values had positive and significant relationships at a medium-high level (EB=-0.460, p<0.00). At the same time, it was seen that two studies among the empirical studies examined had negative and weak correlation levels. One of the basic questions in carrying out this research is to reveal the general picture of the analyzes made on the relationship between emotional intelligence and communication skills and to guide potential researchers who will conduct studies on the relevant topics in the future.

Since meta-analysis studies include cumulative results, they will make a significant contribution to researchers who want to conduct empirical studies in both national and international literature. In addition, it is thought that if the relationships between emotional intelligence and communication skills are managed correctly by managers in the organization, positive results can be obtained and sustainable competitive advantage can be provided. In future studies, a more comprehensive evaluation can be made in terms of the antecedents or consequences of emotional intelligence and a more general framework can be presented with the help of the results of this study. In this way, the results of the study provide an original contribution to the literature both at the individual level and at the meta-analysis level.

Keywords: *Emotional intelligence, Communication skills, Meta-analysis.*

DUYGUSAL ZEKA VE İLETİŞİM BECERİLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİNDE BİR META-ANALİZ

Öz

Bu çalışmanın amacı ve kapsamı, ulusal/uluslararası hakemli dergilerde yayınlanmış, Türkiye odaklı örneklemlerden elde edilen ampirik verilerden yararlanan makaleler üzerinden,duygusal zeka ve iletişim becerileri arasındaki doğrudan ilişkiyi incelemektir. Bu ilişkinin ortaya koyulması için CMA programı yardımıyla meta analiz yöntemi tercih edilmiştir.Çalışma sonucunda korelasyon değerleri bulunan yirmibeş makalenin orta-yüksek seviyede pozitif yönlü ve anlamlı olarak ilişkilerinin bulunduğu görülmüştür (EB=-0,460, p<0,00).Aynı zamanda incelenen ampirik çalışmaların içerisinde iki adet çalışmanın negatif yönlü ve zayıf korelasyon düzeylerine sahip olduğu görülmüştür.Bu araştırmanın gerçekleştirilmesindeki temel sorulardan biriside duygusal zeka ve iletişim becerileri arasındaki ilişki üzerine yapılmış analizlerin genel resmini ortaya koyarak gelecekte ilgili konular hakkında çalışma yapacacak potansiyel araştırmacılara rehberlik etmektir.

Meta analiz çalışmaları kümülatif sonuçları içerdiği için hem ulusal yazında hemde uluslararası yazında ampirik çalışma yapmak isteyen araştırmacılara önemli bir katkı sunacaktır. Ayrıca duygusal zekanın iletişim becerileri ile ilişkileri örgütteki yöneticiler tarafından doğru yönetilirse olumlu sonuçların alınabileceği ve sürdürülebilir rekabet avantajı sağlayabileceği

*Assist. Prof. Dr., Bayburt Üniversitesi, İktisadi ve idari bilimler fakültesi, İşletme bölümü, BAYBURT.
e-mail: fbattal@bayburt.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-2895-0193)

düşünülmektedir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda duygusal zekanın öncülleri veya sonuçları açısından daha kapsamlı bir değerlendirme yapılabilir ve bu çalışmanın sonuçları yardımıyla daha genel bir çerçeve sunulabilir. Bu haliyle çalışmanın sonuçları hem tekil düzeyde hemde meta analiz düzeyinde literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Duygusal zeka, iletişim becerileri, Meta-analiz.*

1.INTRODUCTION

Emotional intelligence and communication skills have been concepts that have occupied the minds of scientists since ancient times. Nevertheless, the term 'emotional intelligence' was discussed for the first time at the end of the 20th century. Communication or communication skills are a feature that makes individuals or employees superior in the presence of human beings.

Özcan (2006) briefly defined communication as a way of expressing one's feelings, thoughts, needs and understanding others. The term "communication skills" encompasses a number of concepts, including the ability to establish meaningful relationships with one's environment, to understand oneself and others, to be aware of one's own emotions and those of others, to achieve self-actualisation, and to cope effectively with problems. The 1990s witnessed the emergence of the term "emotional intelligence," initially coined by psychologists Peter Salovey and John Mayer. The term was defined by Salovey and Mayer as "the ability to observe and regulate one's own and others' emotions." This definition emphasizes the capacity to utilize emotions as a guide for thought and action. Subsequently, Goleman delineated a conceptualisation of emotional intelligence, which is posited to manifest in five dimensions: emotional awareness, emotional regulation, self-motivation, empathy and social abilities (Gooch 2006).

The belief that emotions contribute to life satisfaction is supported by the results of various studies on emotional intelligence. It has been demonstrated that emotional intelligence is as crucial as the conventionally assessed intellectual intelligence (IQ = Intelligence Quotient) in predicting an individual's success, both in their personal and professional lives. It has been posited that those with elevated emotional intelligence are happier and successful individuals who have achieved their goals and lead a meaningful life, compared to those with high intellectual intelligence, in later stages of their lives. It is emphasized that emotional intelligence, unlike intellectual intelligence, is not a destiny and can be developed through education, and it is pointed out that this feature increases emotional intelligence's significance even more (Fuimano 2004).

Since it has been shown that communication and being able to recognize, understand and control emotions are extremely important, in this study, studies conducted betwixt emotional intelligence and communication abilities were discussed with the meta-analysis method. Accordingly, relation among emotional intelligence and communication abilities was examined and studies such as articles, theses and papers originating from Türkiye were discussed cumulatively. This study will also guide future researchers by providing a unique national and international contribution, as it brings a comprehensive and holistic perspective to the subject. The fundamental study questions that the study sought to answer are as follows:

1) In the status of national literature, what outcome variables is emotional intelligence most frequently associated with?

2) How and at what levels do emotional intelligence and communication skills relate?

3) What is the clustering of the association among emotional intelligence and communication skills in the national literature and its implications for theory/practice?

While searching for answers to these questions, it was taken into account that Goleman was affected by the behavior of a black driver while traveling by bus in New York. It has been taken into consideration how effective the use of emotional intelligence and communication skills can create an effective power in organizations and management levels (Goleman, 1998). At the same time, the results of this study may help eliminate some deficiencies in the national and international literature.

2.CONCEPTUAL FRAMEWORK

2.1.Emotional Intelligence

When defining emotional intelligence; the capacity to intuit and comprehend life, to consult emotional intuitions in a beneficial way; It is expressed as synergy, communication, trust, quick intelligence and potential power. Emotional intelligence is the combination of basing thoughts on logical data through felt intuitions and being able to think more rationally about what is happening in one's inner world. In line with these statements, emotional intelligence management; It is defined as the process of naming, comprehending, managing a person's feelings about both what is happening in his inner world and the living things he is in contact with, and developing it in a way that adds value to expectations and a positive approach and vitality to life. With this definition, it is possible to consider it as an approach that describes the ability to develop practical behaviors in the emotional world in order to gain power and satisfaction by increasing the potential of a person in his inner world and interpersonal communication (Yaylacı, 2008).

According to the definition made by Mayer, Salovey and Caruso, emotional intelligence is "related to mutual communication, establishing the balance of emotions and logic, transforming problems in a practical way, realizing the reasons for feelings, perceiving feelings, assimilating emotion-related feelings, adapting, understanding, expressing, regulating and managing emotions." defined as "emotional ability". Psychologist Dr. According to Reuven Baron, it is "the sum of the person's affective, personal and social skills in coping with the impositions and demands of his environment."

Daniel Goleman defines it as "the ability to take individual action, to survive even if setbacks occur, to postpone gratification by controlling one's inner impulses, to manage one's mental state positively, to ensure that problems do not hinder one's thinking, to put oneself in someone else's shoes and to have hope" (Aslan, 2009). Research on emotional intelligence has shown that emotional intelligence has certain unique features: (Hein, 2003).

The air that every business breathes, in other words, its corporate culture and climate, determines the emotional intelligence competency areas that that institution and its employees should have. It is known that every business has its own unique emotional ecology and the qualifications that employees must have will vary accordingly. (Goleman, 1998). Organizations with high emotional intelligence are;

- They have properties that affect both the emotional and logical side of the individual; such as motivation and communication.

- Individuals; They see them as living beings with emotions, thoughts and needs that need to be resolved.

- They see individuals above all systems and structures.

- They know that when a person finds a place for himself in change and transformation processes, this change occurs more quickly, efficiently and smoothly.

- They are aware that employees will resist change in a process that will put themselves and their positions at risk. In this state, the importance of institutionalizing the concept of affective acumen in organizations becomes evident.

2.3.Communication Skills

Contact, which forms the basis of relationships between individuals, is an indispensable element of life in all processes starting from birth. Healthy individual relationships are required for a healthy society, and healthy communication is required for healthy individual relationships. Correct understanding and transfer of messages in individuals' relationships with each other reveals their communication skill levels (Türkel, 2010).

Due to human nature, he was born in a situation suitable for community living (Akkaya, 2018). Communication began with humans (Işık, 2012). Communication has been an indispensable element since the creation of

mankind. Humans have turned into a community through communication (Doğan, 1998). The more successfully individuals adapt to this social life, the more their life satisfaction and quality will increase (Akkaya, 2018). Our interactions, bonds, and relationships with other individuals are decisive for our psychological and mental health (Hartley, 2014). One of the skills that help the individual in this process is communication skills. Above all, good communication skills mean a better deal. The more well an person represents him and the more effectively he establishes communication skills, the better the individual or individuals will understand him and the other person will understand them better, thus healthy relationships will be established (Akkaya, 2018).

Communication skills; It is expressed as all of the effective reaction and effective listening skills that enable individuals to correctly encode and transmit the messages they send and to interpret the messages they receive without error (Deniz, 2003). Communication skills are the individual's ability to broaden his perspective on the events he encounters and to know which of the different interpretations he can use to find a solution.

The meaning of a behavior may be blaming for some, helping or improving the relationship for others. The important thing is that when these behaviors are directed at the individual in the form of criticism, warning or complaint, communication skills can be used effectively and the behavior can be given direction and meaning from many perspectives instead of approaching it from a single perspective (Yüksel and Şahin, 1997).

In this regard, individuals need to attach importance to their emotional intelligence in order to improve their communication skills. Emotional intelligence includes concepts that have positive effects on both the individual himself and other individuals with whom he is in relationship; It is important for individuals to be satisfied with life, to communicate well, and to be happy and successful (Kuzu, 2008). Therefore, in the research, both affective acumen levels and communication abilities were analysed as variables. The relationships betwixt these two variables are revealed at the cumulative level.

3. METHOD

3.1.Procedure

Meta-analysis is the cumulative re-evaluation of studies in the literature based on various criteria. In other words, it is taking a collective photograph of the analyzes and findings of the studies carried out. This analysis method provides the opportunity to see the big picture in the areas where it is used. It is at the top of quantitative studies. There are different types of meta-analysis. For example, correlation coefficients can be done on dichotomous levels, effect sizes, regression and significant difference.

In this study, Hunter and Schmidt's (2004) psychometric meta-analysis method or, more generally, the first-level meta-analysis method was used, and the analyses were carried out according to correlation values and participant numbers. The reason for using the first-level meta-analysis in this study is that the study examines the general relationship between the concepts of emotional intelligence and communication skills. As is known, correlations are linked to an implicit causality assumption. In this way, the orientation and power of the relation among the variable averages are revealed. While commenting on the correlation analysis, care was taken to ensure that the p values were significant and that the bottom and top values did not include zero. In order to measure the effect size, the threshold values referenced by Cohen (1992) and expressed below were taken as reference (Cohen et al., 2007).

In this study, analyzes were obtained with the CMA meta-analysis program. The correlations obtained from the study were evaluated in the meta-analysis as emotional intelligence and communication skills.

A value of 0.00 for the effıcacy size indicates a very weak effıcacy, with a confidence interval of less than 0.10.

- A value of 0.11 for the effıcacy size indicates a weak effıcacy if it is less than 0.30.
- A value of 0.31 represents a medium effıcacy size if it is less than 0.50.
- A value of 0.51 represents a strong effıcacy if it is less than 0.80.

• Should the effıcacy size value be less than 0.81, the effect may be considered to be of a very strong nature.

Results of meta-analyses using correlation coefficients and sample sizes, total number of studies (k), total sample size (N), Fisher's Z value, bottom and top boundaries of the correlation value for the 95% confidence range, Q for the heterogeneity test was examined based on value, degrees of freedom and p values.

Although it is widely believed that the result of the heterogeneity test can be used when choosing between the fixed effect model and the random effect model, in this study, rather than the result of the statistic in question, Field and Gillett (2010) state that the endogenous character of the data in social sciences necessitates the use of the random influences model. His statements were taken as a guide. In all meta-analyses, results were reported according to the random effıcacy model.

Publication bias levels of the studies subject to meta-analysis were revealed according to Begg and Mazumdar's (1994) alignment correlation test. Accordingly, the criterion that a statistically significant Kendall Tau coefficient would indicate publication bias and if it was not statistically significant, publication bias would disappear (Field and Gillett, 2010) was taken into account.

3.2.Data analysis

In order to reveal the research problems that the study seeks to answer; Ulakbim TR Index, YÖK National Thesis Center, Academic Search Complete, Business Source Complete, Emerald Insight, ERIC, DOAJ, IEEE XploreDigital Library, JSTOR, PsycINFO, Sage Journals Online, Science Direct, Springer Link, Taylor and Francis Online Journals, Wiley Online "emotional intelligence and communication skills",, Papers, articles and theses containing the keywords were scanned.

To include the accessed publications in the meta-analysis, respectively:

a) The study is empirical,

b) Examines the direct intercourse betwixt emotional intelligence and communication skills,

c) Reporting the results regarding the direction of these relations,

d) Direct reporting of correlation coefficients and example amounts for emotional intelligence and communication skills,

e) The conditions that the data were collected in the context of Türkiye were taken into account.

While examining the intercourse betwixt affective intelligence and communication abilities, it was detected that emotional intelligence was investigated together with concepts such as decision-making styles, leadership types, coping with stress and academic achievement. These studies were excluded because they were outside the scope of the subject, as stated above. In addition, the relationships between the sub-dimensions of affective intelligence and communication abilities or between the sub-dimensions of communication skills and affective intelligence are excluded from the subject. The study focused only on direct and Turkish-origin empirical results based on affective intelligence and communication abilities. Thus, the results of the meta-analysis were intended to be reliable. Despite this, it was observed that some studies used the same data, and in order to avoid duplication, articles were taken into account in studies that had both thesis and articles.

During the creation of the study, information such as emotional intelligence and communication skills, author name and year of publication, number of samples, correlation coefficient, scale average, standard deviation, and type of publication were included in the excel sheet created for easier and reliable reporting of the data, respectively. All of this information was used during the analysis phase, and it was revealed that these codings increased the quality of the data. The coding of the study started on average in January 2024 and was completed in June 2024. Accordingly, meta-analysis was conducted on k = 25 individual data (N = 6059) obtained from 25 separate studies. Information about the study is shown in Table 1.

3.3.Findings and Conclusions of the Research

According to the data in Table 1, studies examining emotional intelligence and communication skills empirically cover an approximately thirteen-year period from 2008 to 2021. It is seen that sixteen studies on 'Emotional intelligence and communication skills' included in the meta-analysis are articles, one study is a declaration and eight studies are theses.

Table 1: Data on the articles involved in the meta-analysis

Variables	Author name and year	N	Type
EMOTIONAL INTELLIGENCE AND COMMUNICATION SKILLS	Gül, E., & Güney, A. (2019)	505	Article
	Yorulmaz, M., & Kıraç, R. (2019	493	Declaration
	Özdayi, N. (2011).	408	Thesis
	Kuzu, A. (2008).	130	Thesis
	Taşlıyan, M., Hırlak, B., & Harbalıoğlu, M. (2017)	367	Article
	Türken, H., Es, B., & Çalım, S. İ. (2016)	279	Article
	Tuncer, M., & Demiralp, M. (2016)	51	Article
	Koçyiğit, M. vd. (2018)	635	Article
	Pelit, E., Karaçor, M., & Kılıç, İ. (2018)	524	Article
	Barut, Y. (2015).	613	Thesis
	Akduman, G., & Karahan, G. (2021).	195	Article
	Eröz, S. S. (2011)	173	Thesis
	Koç, Ş. Ö. (2020)	250	Article
	Cerit, B., & Öz, F. (2019).	200	Article
	Adiloğulları, İ., Görgülü, R., & Şenel, E. (2019)	431	Article
	Büyükbeşe, T., Direkçi, E., & Erşahan, B. (2017)	215	Article
	Karakaya, N., vd. (2021)	280	Article
	Pamukcu, S. D. (2020)	300	Thesis
	Türkoğlu, D. (2019)	200	Thesis
	Barut, Y. (2019)	386	Article
	Kayışoğlu, N. B., Doğan, İ., & Çetin, M. (2014)	147	Article
	Avci, Ö. (2016)	401	Thesis
	Pınarcık, Ö., Salı, G., & Altındiş, M. N. (2016).	114	Article
	Çelik, M. A. (2019)	465	Thesis
	Gürşimşek, I., vd. (2008)	200	Article

According to Table 2, it is observed that the meta-analysis findings on studies investigating the association betwixt emotional intelligence and communication skills are at moderate levels (EB=0.461) and are positively and significantly related.

Table 2: Effect sizes for Emotional Intelligence and Communication skills

			95% confidence interval of EB		Heterogeneity test		
Variables	k	N	EB	Lower-upper limit	Q value	df	p
Emotional Intelligence and Communication Skills	25	6059	0,461	0,356-0,566	2599.769	24	0,000
k=total of studies included in the analysis, N=total number of samples in the studies included in the analysis, EB=effect size, df=degrees of freedom, p=significance level							

According to Table 3, since the heterogeneity test consequences were significant, the random efficacy model was utilised in entire meta-analyses. To overcome the problem of publication bias, the significance of the Tau coefficient was examined. In all meta-analyses, the p value of the coefficient in question was above the 0.05 brink within the 95% confidence spacing. It can therefore be concluded that there is no publication bias problem in the studies included in this research.

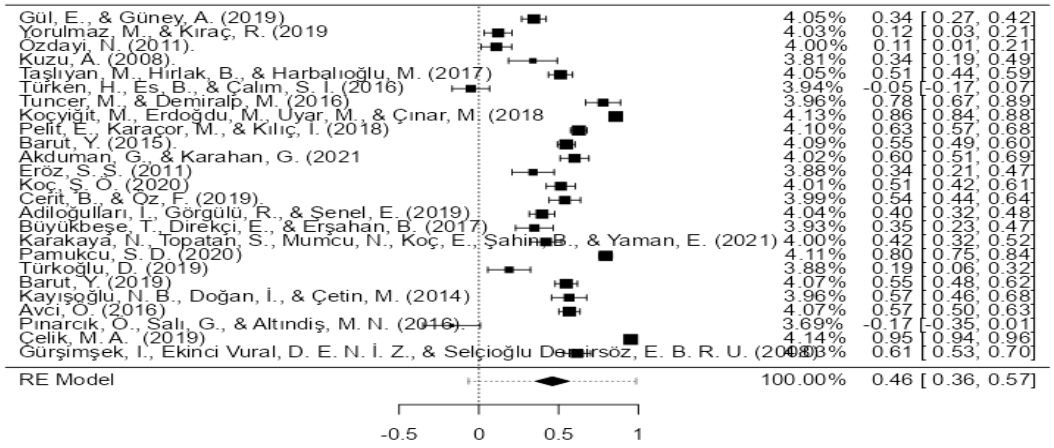
Table 3: Heterogeneity Statistics

Tau	**Tau²**	**I²**	**H²**	**R²**	**df**	**Q**	**p**
0.263	0.0691 (SE= 0.054)	99.08%	108.324	.	24.000	2599.769	< .001

The analysis was performed based on the correlation coefficient as the primary measure of conclusions. A casual affects model was constructed to analyse the data. The degree of heterogeneity (i.e. tau²) was approximated based on the DerSimonian-Laird estimator (DerSimonian, 1986). In parallel to the Tau² prediction, the Q-test for heterogeneity (Cochran 1954) and the I² statistic are presented. In the event that heterogeneity of whatever degree is detected (i.e. tau² > 0 regardless of the results of the Q-test), a forecast range for the real consequences is also supplied. The use of learnt residuals and Cook distances allows to examine whether studies are outliers and/or influential in the framework of the model. Studies with studentised waste exceeding the 100th centile of the standardized normality are regarded as considered potential anomalies (i.e. a Bonferroni adjustment with a bilateral alpha value of 0.05 is utilised for the k studies involved in the meta-analysis). The median value of Cook interval and Cook interval exceeding six times the interquartile range are indicative of potential impact. To detect the presence of asymmetry in the funnel plot, an ordinal correlation test and a regression test using the standard error of the observed results as a predictor were used.

Totaly of k = 25 studies were included in the analysis. The determined correlation coefficients vary among -0.1700 and 0.9520 and most of the forecasts are positive (92%). Average correlation coefficient estimated based on the random efficacy model \hat{\mu} = 0.4612 (95% CI: 0.3563 to 0.5661). İn this manner, the mean result is significantly different from zero (z = 8.6203, p < 0.0001). In line with the results to the Q-test, the actual results are heterogeneous (Q(24) = 2599.7692, p < 0.0001, tau² = 0.0691, I² = 99.0768%). The 95% estimation range for the actual results is given betvwxt -0.0647 and 0.9871. Therefore, even though the mean result is predicted to be positive, in some works the actual result may actually be negative. When the studentised residuals were examined, it was found that no study had a value greater than ± 3.0902 and therefore there was no evidence of outliers in the present model framework. Given Cook's distances, neither of the works can be said to be overly efficacious. The regression result showed the asymmetry of the funnel plot (p < 0.0001) but not the ordinal correlation test (p = 0.2966).

Table 4: Results regarding the correlation values of the studies

According to Table 4, it can be seen that the meta-analyzed studies reached correlation levels between -0.5 and 1 constant value. At the same time, although only two studies found negative results, this corresponds to only 7.63% of all studies. Therefore, as seen in Table 4, the cumulative correlation, shown as an average and evaluated as the result of meta-analysis, was found to be at the level of 46%.

Table 5: Publication Bias Assessment

Test Name	value	p
Fault Safety N	110430.000	< .001
Begg and Mazumdar Sequential Correlation	-0.153	**0.297**
Egger's Regression	-8.498	< .001
Number of Cropping and Filling Operations	0.000	.
Note. Fault Safe N Calculation Based on Rosenthal Method		

Looking at Table 5, it shows that the study used (k = 25) is statistically insignificant according to Begg and Mazlumdar values, in other words, it does not have publication bias. At the same time, Figure 1 below shows that twenty-three of the correlations of the studies examined have positive and significant relationships, and only two studies reveal a negative relationship in their correlations.

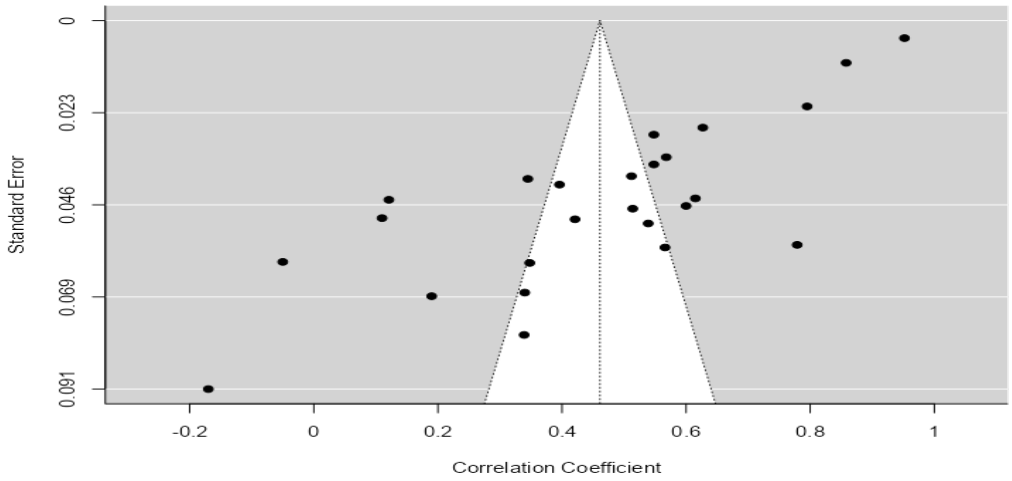

Figure 1: Funnel chart for publication bias

4. CONCLUSION AND DISCUSSION

The field of emotional intelligence has recently emerged as a prominent area of research, following the growth of interest in logical intelligence. Emotional intelligence is the capacity of an individual to perceive and comprehend their own emotions and those of others. It is a fundamental aspect of intelligence, alongside other forms of cognitive ability. Emotional intelligence emerges when both emotions and intelligence use information in the most efficient way and the mind and emotions come together. According to Salovey and Mayer (1997), emotional intelligence; They described it as the capability to utilise information and at the same time the capability to make observations of one's self and one's feelings and thoughts and those of those around him in order to guide the thoughts and actions of those around him. In the following stages, this definition made by Salovey and Mayer (1997) was divided into four skills; It is classified as perception, use, understanding and managing emotions (Salovey and Mayer, 1997).

Interpersonal relationships emerged based on communication. While good communication makes relationships meaningful, bad communication can lead to problems such as inability to express oneself and exposure to loneliness. Different definitions of communication have been put forward. One of these involves the exchange of messages between two units (Spencer and Wilson, 1988). According to a different definition, communication is the process of sending and receiving symbols that contain meaning between a person or people, processing them, sending them again, receiving them again and processing them again (İnceoğlu, 1993).

Communication skills play a major role during the practice of counseling professions such as psychological counselling, psychology and psychiatry. In order to establish a healthy therapeutic relationship, it is necessary to have basic communication skills. Carkuff (1983) summarized the communication skills that form the basis of therapeutic skills as paying attention, reacting, personalizing and initiating. The first of these skills, some of which are completely therapeutic, is paying attention, which includes empathy, respect, sincerity, concreteness and effective listening skills. While the responsiveness dimension includes the skills of reacting to content, emotion and meaning, and personalization includes the skills of personalizing the meaning, emotion, problem and purpose, the achievement skill includes the skills of defining goals, making programs to achieve the goals and personalizing the stages of the program (Carkhuff, 1983).

It is a known fact that individuals in organizations exhibit certain behaviors in order to use scarce resources and protect their emotional states and interests, and that they also have to communicate with other employees within the organization. From this perspective, emotional intelligence and communication abilities are very important issues for both employees and managers.

According to the holistic perspective or meta-analysis results obtained from the study, it is seen that there is a plus and significant intercourse betwixt the dergree of emotional intelligence and communication skills in organizations. 93% of the studies conducted in the context of Türkiye revealed that this relationship was positive and moderate. Starting from this point, the result of the study showed that employees or managers in Türkiye must to have effective communication abilities for the purpose of strengthen emotional intelligence in their organizations.

Based on the consequence of the meta-analysis, it is necessary to focus on communication skills for the development of emotional intelligence in organizations. Thus, thanks to healthy and correct communication, undesirable deviant behaviors and resistance to uncertainty can be reduced within the organization. It is known that there are situations with high leadership qualities in organizations with high emotional intelligence (Delice and Günbeyi, 2013).

4.1.Practical Contributions

Emotional intelligence and communication skills research has generally been shaped from the perspective of employees. This means that the manager's perspective is neglected in the national literature. Managers' high emotional intelligence will contribute to their communication skills, thus creating resistance to uncertainty within the organization. Thus, managers' leadership qualities can provide sustainable competitive advantage to other organizations.

Refer to this the consequence of the meta-analysis working, the positive and significant intercourse betwixt emotional intelligence and communication skills guides practitioners to consider person-organization fit in employment decisions and to determine policies that take into account the personal characteristics of employees in the future.

4.2.Limitations and Recommendations

In this researh, it is intended to systematically review some of the results that affective intelligence and communication skills may cause through empirical research. However, the antecedents and consequences of emotional intelligence were excluded from the study. In this form, the study serves a narrower goal in the national literature. Likewise, the effects mediated by emotional intelligence were not examined in the study. The major cause of this condition is that there has not been enough empirical research in the national literature on the variables mediated/regulated by emotional intelligence and communication skills.

Conditions in which emotional intelligence and communication skills are not directly related to outcome variables or are affected by various independent variables were outside the scope of this meta-analysis and emerged as a limitation. Focusing on studies in which data were collected in the context of Türkiye and ignoring studies conducted in other countries constitute another limitation of this study.

The outcome variables and relationships discussed up to this point are based on the assumption that although emotional intelligence and communication skills are affected by a wide variety of factors, they ultimately occur at the “individual” level. However, research points to the need to develop some kind of “organizational level model”, with a dedication to the importance of organizational level factors (Atınç et al., 2010). Despite this, it reveals the need for research to be evaluated both at the organizational level and from the perspective of managers in the future. In addition, can be recommended that future meta-analysis studies will be carried out in the form of antecedents and successors, focusing on emotional intelligence or communication skills. Although this meta-analysis study has very important results in terms of recognizing a gap in the literature, it has revealed the fact that studies in a more general national context are necessary.

The biggest research limitations is that all studies containing appropriate data were included in the analysis. It should be underlined that the quality of the publications included in the meta-analysis actually plays a determining role in the quality of this study. Again, one of the biggest limitations of meta-analysis studies is the problem of publications forgotten in the drawer.

Not all papers involved in the meta-analysis used the same tools and similar samples. This situation is both an advantage and a limitation. On the other hand, the differences in the periods in which the data were collected and the social, economic and cultural contexts make the appropriateness of making holistic inferences questionable. Despite the limitations mentioned above, this study intends to conduce to the existing literature by providing a comprehensive and up-to-date overview of the current state of the national literature on emotional intelligence and communication skills.

REFERENCES

Adiloğulları, İ., Görgülü, R., & Şenel, E. (2019). Duygusal olarak zeki futbol antrenörü daha etkili iletişim becerileri gösterir mi. Uluslararası Spor, Egzersiz ve Antrenman Bilimi Dergisi, 5(1), 46-57.

Akduman, G., & Karahan, G. (2021). Duygusal Zeka Ve İletişim Becerilerinin Empati Üzerindeki Etkisinin Kişilik Özellikleri Bağlaminda Değerlendirilmesi: Sivil Havacilik Kabin Hizmetleri Meslekyüksekokulu Öğrencilerinde Bir Alan Araştirmasi. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 8(2), 604-622.

Akkaya, M. A. (2018). Önce insan, önce iletişim: Bilgi ve belge yöneticileri için halkla ilişkiler. Türk Kütüphaneciliği, 32(1), 59-61. Erişim adresi: http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/2911/2823

Aslan, Ş. (2009). Duygusal zekâ ve dönüşümcü, etkileşimci liderlik. Nobel Yayın Dağıtım.

Atinc, G., Darrat, M., Fuller, B., & Parker, B. W. (2010). Perceptions of organizational politics: A meta-analysis of theoretical antecedents. Journal of Managerial Issues, 494-513.

Avci, Ö. (2016) Duygusal zeka ile iletişim becerileri arasındaki ilişki: Erzurum Polis Meslek Yüksekokulu öğrencilerine yönelik bir uygulama (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Bar-On, R., Handley, R., & Fund, S. (2013). The impact of emotional intelligence on performance. In Linking emotional intelligence and performance at work (pp. 3-20). Psychology Press.

Barut, Y. (2015). Duygusal zekâ ve iletişim becerileri ilişkisi: örgüt kültürünün aracı rolü (İzmir Bozyaka Eğitim ve Araştırma Hastanesi ve Kent Hastanesinde görevli sağlık çalışanları örneği).

Barut, Y. (2019). Duygusal Zeka Ve İletişim Becerileri İlişkisi:(İzmir Bozyaka Eğitim Araştırma Hastanesi ÖRNEĞİ). R&S-Research Studies Anatolia Journal, 2(5), 185-195.

Begg, Colin B.; Mazumdar, Madhuchhanda (1994), "Operating Characteristics of A Rank Correlation Test For Publica- tion Bias", Biometrics, Vol. 50, No. 4: 1088-1101.

Büyükbeşe, T., Direkçi, E., & Erşahan, B. (2017). Üniversite Öğrencilerinin Duygusal Zekâlarının İletişim Becerilerine Ve Bireysel Yenilikçilik Seviyelerine Etkisi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7(2), 221-236.

Carkhuff, R.R. The art of helping. Human Resource Development Press, 1983.

Cerit, B., & Öz, F. (2019). Hemşirelerde Duygusal Zekanın İletişim Becerilerine Etkisi. Sağlık Akademisi Kastamonu, 4(1), 1-21.

Cohen, Louis; Manion, Lawrence; Morrison, Keith (2007), Research Methods in Education (6th ed.), New York, NY, US: Routledge/Taylor & Francis Group.

Çelik, M. A. (2019) Duygusal zeka ile iletişim becerileri arasındaki ilişki: İktisadi ve idari bilimler fakültesi öğrencileri üzerinde bir araştırma (Master›s thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Delice, M., & Günbeyi, M. (2013). Duygusal zekâ ve liderlik ilişkisinin incelenmesi: Polis teşkilatı örneği. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 27(1), 209-239.

Deniz, İ. (2003). İletişim Becerileri Eğitiminin İlköğretim 8.Sınıf Öğrencilerinin İletişim Becerisi Düzeylerine Etkisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Doğan, İ. (1998). İletişim ve yabancılaşma yazılı kültürümüzde ilkler. İstanbul: Sistem Yayıncılık.

Eröz, S. S. (2011). Duygusal Zeka ve İletişim Arasindaki İlişki: Bir Uygulama (Doctoral dissertation, Bursa Uludag University (Türkiye).

Field, Andy P.; Gillett, Raphael (2010), "How to Do A Meta-Analysis", British Journal of Mathematical & Statistical Psychology, Vol. 63, No. 3: 665-694.

Fuimano J (2004) Raise your emotinal intelligence. Nursing Management July 35(7), 10-13.

Goleman, D. (1998). Duygusal Zekâ. İstanbul: Varlık.

Gooch S (2006) Emotionally smart. Nursing Standart 20, 20-22.

Gül, E., & Güney, A. (2019). Duygusal Zeka ve İletişim Becerileri Arasındaki İlişki. Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4(2), 141-158.

Gürşimşek, I., Ekinci Vural, D. E. N. İ. Z., & Selçioğlu Demirsöz, E. B. R. U. (2008). Öğretmen adaylarının duygusal zekâları ile iletişim becerileri arasındaki ilişki. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (16), 1-11.

Hartley, P. (2014). Kişilerarası iletişim (2. Baskı). (Ü. Doğanay, M. AktaşYamanoğlu, B. Şimşek, P. Özdemir, H. Karaaslan-Şanlı ve İ. Özdemir-Taştan, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.

Heın S. (2003), Eq For Everybody, "A Practical Guide to the Developing and Using One'sEmotional

Hunter, John E.; Schmidt, Frank L. (2004), Methods of Meta-Analysis: Correcting Error and Bias in Research Findings, 2nd Ed., Beverly Hills, CA: Sage.

İnceoğlu M. Tutum, algı, iletişim. Ankara: V Yayınları, 1993.

Karakaya, N., Topatan, S., Mumcu, N., Koç, E., Şahin, B., & Yaman, E. (2021). Ebelik Lisans Öğrencilerinin Duygusal Zekâ Ve İletişim Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi, 6(1), 173-180.

Kayışoğlu, N. B., Doğan, İ., & Çetin, M. (2014). Gençlik Kampı lider adaylarının duygusal zeka düzeyleri ve iletişim becerilerinin incelenmesi. Spormetre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 12(1), 43-50.

Koç, Ş. Ö. (2020). Ebelik öğrencilerinin duygusal zekâ düzeyleri ile iletişim becerileri arasındaki ilişki. Life Sciences, 15(2), 1-8.

Koçyiğit, M., Erdoğdu, M., Uyar, M., & Çınar, M. (2018). Üniversite Öğrencilerinin Rekreatif Etkinliklerle Sosyalleşme Düzeylerinin İletişim Becerileri Ve Duygusal Zekâları Üzerine Etkisi. Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 6(2), 966-988.

Kuzu, A. (2008). Hemşirelik öğrencilerinin duygusal zeka ve iletişim becerilerinin eşdeğer öğrenim gören öğrencilerle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi (Master's thesis, Sağlık Bilimleri Enstitüsü).

Mayer J.D.& Salovey, P. What is emotional intelligence? In P. Salovey& D. Sluyter (Eds.), Emotional development and emotional intelligence: Educational implications (pp. 3–31). New York: Basic Books.1997

Özdayi, N. (2011). Futbol hakemlerinin duygusal zekâ ve iletişim beceri düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Master›s thesis, Sağlık Bilimleri Enstitüsü).

Pamukcu, S. D. (2020). Birinci basamak sağlık çalışanlarının duygusal zekâ düzeyleri ile iletişim becerileri arasındaki ilişki (Master's thesis, Sağlık Bilimleri Enstitüsü).

Pelit, E., Karaçor, M., & Kılıç, İ. (2018). Duygusal zekânin iletişim becerilerine etkisi: turizm öğrencileri üzerinde bir araştirma. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20(1), 85-107.

Pınarcık, Ö., Salı, G., & Altındiş, M. N. (2016). Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Duygusal Zekaları Ve İletişim Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi/Study Of The Relatıonshıp Between Emotıonal Intellıgences And Communıcatıon Skılls Of Pre-School Teacher Candıdates. Asian Journal of Instruction (E-AJI), 4(1), 34-44.

Salovey P, Mayer J D (1990) Emotional intelligence. Baywood Publishing; 187-201

Spencer, D., Wilson, D. Relevance: Communication and Cognition. Harvard University Press, Massachusetts 1988.

Taşlıyan, M., Hırlak, B., & Harbalıoğlu, M. (2017). Duygusal zekâ, iletişim becerileri ve akademik başari arasindaki ilişki: Üniversite öğrencilerine bir uygulama. ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi, 2(3), 45-58.

Tuncer, M., & Demiralp, M. (2016). Psikiyatri kliniklerinde çalışan hemşirelerde duygusal zekâ ve iletişim becerileri ilişkisi: çok merkezli bir çalışma. TAF Preventive Medicine Bulletin, 15(5).

Türkel, Ç. (2010). İlköğretim Öğrencilerinin Sportif Faaliyetlere Katılım Düzeyi İle Sosyal Uyum Ve İletişim Beceri Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türken, H., Es, B., & Çalım, S. İ. (2016). Öğrenci ebelerin duygusal zekaları ile iletişim becerileri arasındaki ilişki. Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 3(4).

Türkoğlu, D. (2019). Profesyonel çalgı eğitimi Alan Lisans öğrencilerinin Duygusal Zeka Ve iletişim Becerileri düzeyleri arasındaki ilişkinin Incelenmesi (Master's thesis, Marmara Universitesi (Türkiye).

Yaylacı, G. Ö. (2006). Kariyer yaşamında duygusal zeka ve iletişim yeteneği:" diyalog ve duyguları yönetmek". Hayat Yayıncılık.

Yorulmaz, M., & Kıraç, R. (2019). Duygusal zekâ ile iletişim becerisi arasındaki ilişkinin incelenmesi. Assoc. Prof. Dr. Sedat BOSTAN Prof. Dr. Haydar SUR, 128.

Yüksel Şahin, F. (1997). Grupla İletişim Becerileri Eğitiminin Üniversite Öğrencilerinin İletişim Beceri Düzeylerine Etkisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.07.2024 **√Accepted/Kabul:** 15.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1508197
Research Article/Araştırma Makalesi

Akıncı, M. Ş. (2025). "Ses Eğitiminin Başlangıç Aşamalarında Kullanılabilecek Türkçe Kaynaklar ve Repertuvar Önerisi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 66, ss. 151-163.

SES EĞİTİMİNİN BAŞLANGIÇ AŞAMALARINDA KULLANILABİLECEK TÜRKÇE KAYNAKLAR VE REPERTUVAR ÖNERİSİ

Mehmet Şahin AKINCI*

Öz

Müzik öğretiminde eğitimciler tarafından yapılan çalışmalar çoğunlukla başlangıç-orta-ileri seviye gibi aşamalarla planlanarak sürdürülmektedir. Bu araştırmada: Ülkemizde sürdürülen ses eğitimi çalışmalarında kullanılmakta olan Türkçe kaynakların genel içerikleri ile incelenmesi; ses eğitimcilere, ses eğitimi alan öğrencilere ve ayrıca ses eğitimi alanında eğitimci olmak isteyen adaylara, çalışmalarında kullanmak üzere başlangıç seviyesine uygun Türkçe repertuvar önerisi sunulması amaçlanmaktadır. Türkçe olarak basılmış 28 adet ulaşılabilen kaynak, doküman analizi yöntemi kullanılarak analiz edilmiş ve araştırmanın verilerine ulaşılmıştır. Analizler sonrasında, ülkemizde Türkçe olarak yayınlanmış olan ses eğitimi kitaplarının ve eserlerin, özellikle son yıllarda yayınlanan kaynaklar sayesinde artış ve çeşitlilik gösterdiği, içeriğin çoğunlukla Türk Halk Müziği türünde olduğu, son yıllarda basılmış olan kitaplardaki vokal eserlerin farklı tonalite seçenekleri ile sunularak öğrenci ve öğretmenlere çalışmalarında kolaylık sağlandığı tespit edilmiştir. Bazı kitaplarda ses eğitiminin başlangıç dönemlerinde kullanılmaya uygun birden fazla eser mevcut iken bazılarında hiç olmadığı görülmüştür. Bu durumun besteci ve düzenlemecilerin kitaplarında farklı eğitim ve kullanım amaçlarıyla eserlerini sunmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Makalede sunulan eser önerilerinin orta seviyedeki ses eğitimi çalışmalarına teknik, teorik ve vokal kültürü açılarından destek sağlayabilmesinden dolayı araştırmanın önem arz ettiği düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Ses eğitimi, Repertuvar, Ses eğitimi kaynakları.*

TURKISH SOURCES AND REPERTOIRE SUGGESTIONS THAT CAN BE USED IN THE BEGINNING STAGES OF VOCAL TRAINING

Abstract

The studies conducted by music educators are typically organized into stages, such as beginner, intermediate, and advanced levels. This article examines Turkish sources used in vocal training studies in Türkiye, analyzing their general content. The aim is to offer repertoire suggestions to vocal trainers, students receiving vocal training, and those aspiring to become trainers. A total of 28 Turkish-published sources were analyzed using the document analysis method to gather research data. The findings revealed that vocal training materials have increased and diversified in recent years, with a predominant focus on Turkish Folk Music. Additionally, it was noted that recent publications offer vocal works with alternative tonal options, making it easier for students and teachers to incorporate them into practice. While some books provide multiple works suitable for early-stage training, others offer none, reflecting the varying educational and practical objectives of composers and arrangers. The research suggests that implementing the musical work recommendations for beginners, following a structured program, could help achieve the desired outcomes in vocal training. Furthermore, the proposed musical works in the article are valuable for providing technical and theoretical support in intermediate-level vocal training.

Keywords: *Vocal training, Repertoire, Vocal training sources.*

*Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Devlet Konservatuvarı, ZONGULDAK.
e-posta: mehmetsahinakinci@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-2404-330X)

1.GİRİŞ

Geçmişten günümüze kadar uzanan süreçte, insanoğlunun elinde birikmiş olan maddi ve manevi tüm sanatsal ürünler, sosyal-kültürel ortamlarda ve kurumsal olan-olmayan eğitim ortamlarında yaşamaya devam etmekte ve ayrıca bu ürünler eğitim faaliyetlerinin de bir bileşeni olarak kullanılmaktadır. Sanat eğitiminin bir parçası olarak müzik eğitimi içinde yer alan ses eğitimi de, sözlü ve vokal müzik kültürel birikimleri kullanarak eğitim faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu ürünlerin müzik ve ses eğitiminde kullanımı ile birlikte sosyal iletişim, kültürel aktarım ve sanatsal üretim gibi birçok faaliyetin aynı anda gerçekleştiği söylenebilir.

Ülkemizdeki ses eğitimi çalışmaları da diğer ülkelerde olduğu gibi farklı müzik türlerinde, eğitim seviyelerinde ve yaşlarda, amaçlarda, amatör veya profesyonel niteliklerde ve daha birçok çeşitli değişkene bağlı olarak sürdürülmektedir. Bu değişkenlerden birisi olan yaşa ilişkin, profesyonel ses eğitimine başlangıç olarak insanların fiziksel gelişimine en uygun ses eğitimi döneminin 17-18 yaşları olduğu söylenebilir. Bu dönemin ülkemizde bireylerin lise eğitiminin son sınıfı (12. Sınıf) evresi ve üniversite eğitimine başlangıç dönemi olduğu bilindiğinden, bu araştırmada lise son sınıf ve lisans evresindeki ses eğitimi çalışmaları dikkate alınarak ulaşılabilir sınırlılıktaki kaynaklar analiz edilmiş ve incelemeleri sürdürülmüştür. Lise döneminin 12. sınıfında profesyonel ses eğitimi çalışmalarına başlamak yanlış bir uygulama değildir. Bu dönemde bireylerin konuşma sesi tonlarının dahi kendisini yeni yeni güçlendirdiği, ergenlik evrelerinde değişen hormonlara göre ses renklerinin belirginleşerek ses tonlarının farklılaştığı ve ayrıca fiziki değişimlerin de fark edilebilir özelliklerde olduğu görülebilmektedir. Fiziksel büyümedeki bu hassas yeniliklerle ilişkili olarak ses genişlikleri, ses materyali ve doğru nefes kullanımı yeterince gelişmemiş, ses türleri-renkleri yeterince belli olmamış öğrencilerin bu aşamada ses sınırlarının zorlanmaması gerekliliğine dikkat edilmelidir. Bu nedenle ses eğitimi çalışmalarında ses tekniği gelişim egzersizlerinin doğru seçilmesi, uygulanması ve ayrıca başlangıç repertuvarının uygun seçimi çok önemli bir durum olmaktadır.

Ses eğitiminin temel adımları ses eğitimi içeriği ve müzik türü fark etmeksizin belirli başlıklarla devam etmektedir. Bu temel adımlar: Doğru fiziksel duruş (postür), vücudumuzda ses üreten sistem ve organları tanıma, nefes çeşitlerini öğrenme, doğru nefes kullanımı ve pratikleri, sesi materyal olarak üretme ve doğru ses kullanımı için ses tekniğini geliştirme çalışmaları, ses eğitimi amacına göre müziksel işitme eğitimi ve gerekli olan diğer teorik alanlara ilişkin bilgi kazanımı destekleri, oluşabilecek kaygıyı düşürme ve performans başarısını artırmak için eğitim psikolojisinden destek alarak motivasyon çalışmaları ve doğru seçilmiş repertuvarı yeterli biçimde çalışma ve seslendirme şeklinde sıralanabilir.

Ses eğitimi derslerinde konular ve uygulama çalışmaları genellikle: Teorik bilgilerin sunulması-anlatım, soru-cevap, örnekleme ve deneme yanılma öğretim teknikleri ile aşamalılık ilkesine bağlı olarak işlenmektedir. Bu süreçte ses eğitimciler tarafından dersin baş materyali olarak vokal eserler kullanılmaktadır. Vokal eserlerin ses eğitimi derslerinin önemli bir materyali olarak kullanılması durumu ülkemiz dışında da ülkemiz sınırları içinde de aynı anlayış ve bilinçli uygulamalar ile sürdürülmektedir.

Ülke dışında ve ülkemizde de hem geleneksel müzikler hem de klasik batı müziğinin tonal müzik sistemlerine dayanan anlayışla notaya alınarak bestelenmiş eserler ve eserlerin bütünü olan kaynaklar, ses eğitiminde materyal olarak kullanılmaktadır. Buraya kadar verilen bilgilerinden yola çıkılarak bu çalışmada, ses eğitiminin başlangıç seviyesinde ülkemizde kullanılmakta olan Türkçe repertuvar kaynaklarının çeşitli açılardan incelenmesi; yine ses eğitiminin başlangıç seviyesinde kullanılabilecek olan Türkçe repertuvar örneklerinin bu alanda eğitim vermekte ve almakta olan ilgililere sunulması amaçlanmaktadır. Ayrıca ses eğitimi alanında olan eğitimcilerin ve öğrencilerin çalışmada verilmiş olan kaynak listesinden yola çıkarak ses eğitimi kaynaklarını satın alma konusunda bilinçlenmeleri ve kendi aralarında kaynak paylaşımı motivasyonlarını sağlamak da amaçlanmaktadır. Bu gerekçelerle çalışmada sunulmuş olan verilerin güncel açılardan işlenmiş veriler olması, ses eğitiminin başlangıç dönemi sonrası olan orta seviye çalışmalarına teorik ve uygulama pratikleri yönüyle destek sunması, ses eğitimi alanındaki ilgililere vokal repertuvar kullanımı bilgileri sunmuş olması açısından önem teşkil ettiği düşünülmektedir.

Alanyazında araştırma ile benzer niteliklerde ve kısmi ilişkili olan çeşitli yayınlar da incelenmiştir. Bu yayınlar arasında: Helvacı (2008) tarafından "Vaccai Metodunun Ses Eğitimine Yönelik İçerik Analizi" isimli çalışmada Vaccai metodundaki eserler çeşitli değişkenler açısından incelenmiştir. "Güzel Sanatlar Liselerinde Kullanılan Bireysel

Ses Eğitimi Kitabındaki Alıştırma ve Eserlerin Hedef Davranış İlişkisinin İncelenmesi" isimli araştırması ise Gürel (2021) tarafından gerçekleştirilmiş, kitaptaki eserler ve alıştırmalar ses genişlikleri ve makamları-tonaliteleri gibi çeşitli değişkenler açısından incelenmiştir. Özparlak ve Sonsel (2020) tarafından yapılmış olan araştırmada 5 ve 6. sınıf müzik ders kitaplarında yer alan okul şarkılarının eğitim müziği açısından incelenmesi gerçekleştirilmiştir. Bu incelemede eserlerin türleri, hangi kazanımlarla ilgili olduğu gibi farklı değişkenler açısından inceleme yapılmıştır. Uluçay (2012) tarafından "İlköğretim 6-7-8. Sınıf Müzik Ders Kitaplarında Yer Alan şarkıların Müziksel Amaçlar Bakımından İncelenmesi" ismiyle yapılmış olan araştırmada şarkıların türleri, dizileri, söz yazarları ve daha farklı değişkenler açısından incelemeleri gerçekleştirilmiştir.

2.YÖNTEM

Araştırmanın amaçları ve kullanılan veri kaynakları ile ilişkili olarak nitel bir anlayışla sürdürülmüş olan bu çalışmada veriler "doküman analizi" veri toplama tekniği ile elde edilmiştir. Türkiye'de Türkçe olarak basılmış ve Klasik Batı Müziği-Çağdaş Türk Müziğinde vokal eserleri seslendirme imkanını sunan müzik yazısı özellikleri ile notaya alınmış olan piyano eşlikli ve eşliksiz, orkestra eşlikli repertuvar kitapları, araştırmacının var olan yayınlara ulaşabilme sınırlıkları kapasitesinde edinilmiş ve incelenmiştir. Kaynakların bazılarının yeni basımlarının olmaması, araştırmada veri toplamada yaşanan olumsuzluklardan ve sınırlılıklardan birisi olarak kabul edilebilir.

Doküman incelemesi: Araştırmanın hedefleri ile ilgili olan olgu ve olaylara ilişkin bilgileri sunan yazılı materyallerin analizidir. Nitel araştırmalarda doküman analizi tek başına bir yöntem olarak da kullanılabilmesinin yanı sıra diğer veri toplama yöntemleri ile birlikte de kullanılabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 189). Araştırmacı tarafından ulaşılmış olan kaynaklar belirli ise; basım yılı, yayıncısı, düzenlemecisi veya bestecisi ve müzik türü başlıklarına göre incelenmiş, edinilen veriler tablolar halinde sunulmuştur. Ayrıca incelenen kitaplarda ses eğitiminin başlangıç seviyelerine uygun olan eserler metin içinde açıklamalarla verilmiştir.

İncelenmiş olan kaynaklardaki eserlerin üç ana başlık olan "ses eğitimi ve ses kullanımı", "müzik yazısı" ve "lisana bağlı olarak sözler" açısından alt başlıklara ayrılarak incelemesi gerçekleştirilmiştir. Bu kategorilere göre yapılmış olan incelemelerden sonra araştırmanın amacına uygun bulunarak tespit edilen eserler, bu araştırma metninin uzunluk sınırı buna müsaade etmeyeceği için notaları ile verilmemiş ve betimsel ifadelerle açıklanmıştır.

Ses eğitimi açısından eserlerin başlangıç seviyesine uygun olup olmadığı konusunda belirleyici olan değişkenler olarak:

Eserlerin vokal genişliği: Ses eğitimine yeni başlamış bir öğrenci için ses sınırları: ince ses karakteristik özelliklerini gösteren erkek veya kadın öğrenciler için pes sınırda C4-Do veya B3-Si, tiz sınırda ise C5 veya D5-Re olarak kabul edilmiş, pes ses karakteristik özelliklerini gösteren erkek veya kadın öğrenciler için ise pes sınırda B3b veya A3, tiz sınırda ise B4 veya C5 olarak kabul edilmiştir.

Eserlerdeki vokal girişlerin ve bitirişlerin başlangıç seviyesinde bir öğrenci için tiz veya pes olma durumunda da yukarıda belirtilmiş olan sınırlar dikkate alınmıştır. Ezgilerin tiz veya pes seslerde seyretme sıklığı ise, öğrencinin tiz veya pes ses karakterinde olması ayrımına bakılmaksızın, başlangıç seviyesinde ses üretimi henüz beklenen doğruluğa ulaşmamış öğrencinin sesleri yeterli ve doğru biçimde söylemesini ve eseri doğru teknikle söylemesini engelleyebileceği için bu anlayışla yine yukarıdaki ses sınırlarına bağlı olarak incelenmiştir.

Müzik yazısı açısından etkili olan değişkenler ise:

Eserde kullanılmış-var olan nota şekillerinin başlangıç aşamasında ses kullanmaya başlayan bir öğrenci için karışıklık-sadelik durumu: Müzik eserlerinin oluşturulması ve seslendirilmesinde önemli yönlendirici olarak süreleri gösteren birlik, ikilik, dörtlük, sekizlik, onaltılık, otuzikilik gibi nota şekillerinin, öğrencilerin vokal yorumlarını sunarken müzikal birikimleri ve doğru ses üretme-kullanma yetenekleri ile başarılı biçimde birleştirilerek sunulabilmesinde doğru orantıda ilişkili olduğu düşünülmektedir. Ses eğitiminin ilk aşamalarındaki seçilen eserlerde süre olarak daha uzun olan nota şekilleri tercih edilmekte, çok sık-yoğun on altılık ve otuz ikilik gibi nota süreleri olan eserler seçilmemeye özen gösterilmektedir. İlk aşamada önemli olan sade bir müzik yazısı ile doğru ses üretimini sağlayabilmektir. Başlangıç aşamasındaki bir öğrenci için etkili ve doğru vokal performans sunabilme kazanımının önüne zor-karışık-çok kısa süreli nota şekilleri ve bu şekillerin doğru okunması telaşı

eklenmemesi gerektiği için incelemelerde nota şekillerinin olabildiğince sade ve daha uzun süreli olma kriterine dikkat edilmiştir;

Ezgilerdeki nota aralıkları**:** Ezgideki bir sesten diğer tiz bir sese olan atlama genişliği veya bir sesten diğer pes bir sese olan atlama genişliğinin durumu önemlidir. Ses eğitiminin başlangıç aşamasında eserlerin bestesinin muhafaza ettiği ses aralıklarının 2'li-3'lü, 4'lü ve nadiren de 5'li aralık gibi daha yakın ve küçük aralıklar olması öğrencinin ses tekniğini daha rahat ve doğru kullanmasına imkân sağlayabileceği için eserlerin incelemelerinde ezgilerdeki nota aralıklarına dikkat edilmiştir;

Eserlerin tonalitesi veya makamındaki değiştirici işaretlerin durumu: Başlangıç aşamasındaki bir öğrenci için seçilen eserlerin tonal özellikleri açısından müzikal donanımının olabildiğince sade olmasına dikkat edilmelidir. Öğrenci için seçilen eserlerin tonal özelliklerinin (özellikle değiştirici işaretlerinin) vokal olarak doğru ve rahat performanslar sunmasının önüne geçecek kadar karışık ve değiştirici işaretlerin performans sırasında eserlerin seslendirilmesinde güçlük derecesini yükseltmeyecek nitelikte olmasına dikkat edilmiştir;

Eserlerin temposu: Başlangıç seviyesindeki bir ses eğitimi öğrencisi için seçilecek eserlerin çok yavaş tempoda olmasının nefesin sağlıklı ve ekonomik kullanılması yetisi ve alışkanlığı açısından olumsuzluklar yaratabileceği veya temponun çok hızlı olmasının uygun yerlerde uygun yeterlikte nefes alma-kullanma ve alışma/alışamama durumlarını oluşturabilmesinden dolayı eserlerin genellikle orta yavaşlıkta olacak ve çok hızlı tempoda olmayacak şekilde belirlenerek tespiti yapılmıştır;

Varsa müzikal dinamiklerinin müzik yazısında-notasyonda belirtilme sıklığı: Crescendo-decrescendo, nüanslar. vb. performansı yönlendiren çeşitli terimlerin ve işaretlerin başlangıç aşamasındaki bir ses eğitimi öğrencisi için olabildiğince az olduğu eserlerle başlamanın hem eğitimdeki sıralılık ilkesine uygun hem de rahat-doğru vokal sunumlar yapılabilmesinde etkili olduğu düşünüldüğü için, eserlerin incelemesinde bu kritere de dikkat edilmiştir;

Basit ölçü sistemlerinde bestelenmiş-düzenlenmiş eserlerin seçimi: Doğru ses üretme ve ses tekniğini geliştirme çalışmaları için seçilecek materyaller olan eserlerin ilk aşamalarda iki dörtlük-üç dörtlük ve dört dörtlük gibi basit ölçü sistemlerinde olmasına dikkat etmeye ihtiyaç duyulması, öğrencilerin vokal pratikleri sırasında müzik yazısının bir ögesi olan ölçü sistemlerini doğru seslendirmeye-bulunulan vuruş-zamanı saymaya yoğunlaşmadan doğru ses üretme ve kullanma çalışmasına yoğunlaşmasına imkan sunulmasının sağlanabilmesi için eserlerin incelenmesinde bu noktaya da dikkat edilmiştir;

Buraya kadar anlatılanların tümünü ortak noktada birleştiren eserin solfejinin güçlük durumu: Başlangıç aşamasında bir ses eğitimi öğrencisi için seçilecek olan eserlerin uygun seçimine ilişkin şu ana kadar anlatılan tüm maddeleri kapsayan ortak nokta olan solfejinin yapılabilme durumunun uygun kolaylık ve geliştiricilik açısından uygun zorlayıcılıkta olmasına özen gösterilmesi gerektiği için, eser incelemelerinde bu kritere de dikkat edilmiştir.

Kuşkusuz ki ses eğitiminde başarıyı etkileyen diğer önemli değişken, eserin bulunduğu lisanın sesleri-harfleri ve eserin sözleridir. Her ne kadar incelenen kaynaklardaki eserlerin sözleri ana dilimiz olan Türkçe olsa da, ses eğitiminin başlangıç aşamalarında vokaller (sesli harfler) ve konsonlar (sessiz harfler) dikkatle-aşamalı olarak çalışılmakta, ses eğitimi alan bireyin doğru artikülasyonu yeterli seviyede başarması için gerekli olan çalışmalar ayrıntılı olarak yapılmaktadır. Bu kategorideki incelemede sesli ve sessiz harflerin harf-hece ve kelimeler bazında başlangıç aşamasında bir ses eğitimi öğrencisi tarafından doğru söylenip söylenmediğinin kontrolü için eserlerin hece ve kelime yoğunluğuna yani sözlerin uzunluğuna-kısalığına; ezgilerin-motiflerin bitişlerindeki sesli-sessiz harflerin yeterli-doğru söylenip söylenilmeme durumlarına, eserin içindeki ezgilerin baş ve ortasındaki sesli-sessiz harflerden oluşan açık-kapalı hecelerin sıklığına dikkat edilmiştir. Eserlerin prozodi açısından değerlendirilmesi, düzenlemecinin eserin orijinal ezgisine bağlı kalıp kalmadığının detaylı tespitini ve bu tür incelemenin besteleme-düzenleme-yazma teknikleri konusuna girebileceği düşünüldüğü için yapılmamıştır.

3.BULGULAR

Bu bölümde ülkemizde Türkçe olarak basımı yapılmış olan kaynaklar; kitap adı, yazarı, yayınlanma yılı ve sunulan repertuvarın müzik türü açısından incelenerek tabloda sunulmuş ve kaynakların içeriğindeki eserler ise araştırmanın amacı doğrultusunda ayrıntılı olarak bölüm içinde irdelenmiştir.

Tablo 1: Ses eğitimi alanında Türkçe olarak hazırlanmış kitaplar-kaynaklar

Sıra	Kitap adı	Kitap Yazarı	Basım Yılı	Müzik Eseri Türü
1	Piyano Eşlikli Halk Türküleri Bölüm 1 ve Bölüm 2	Saip Egüz	Belirtilmemiş	Türk Halk müziği formunda besteler ve Türk Halk Müziği
2	Douze Chants d'Anatolie. 12 Anadolu Halk Türküsü	Cemal Reşid Rey	Belirtilmemiş	Özgün Besteler
3	Ses ve Piyano için Altı Türkü	Necati Gedikli	Belirtilmemiş	Türk Halk Müziği
4	Piyano Eşliği ile Şarkılar ve Halk Türküleri Liedler	Ferit Hilmi Atrek	1968	Özgün besteler ve Türk Halk Müziği
5	Türk Halk Türküleri Ağzında Benzetmeler	Nevit Kodallı	1970	Özgün besteler
6	Portreler II. Bölüm, Şiirlere Müzik	Necil Kazım Akses	1975	Özgün Besteler
7	Piyano Eşlikli Okul Şarkıları I	Saip Egüz	1978	Okul Şarkıları
8	Piyano Eşliğinde Yedi Türkü	Mahmut Sarı	1992	Türk Halk Müziği
9	Fünf Lieder	Ali Darmar	1996	Özgün Besteler
10	Şan için Piyano Eşlikli Türküler	Erdal Tuğcular	1996	Türk Halk Müziği
11	Piyano Eşlikli Türkü Düzenlemeleri	Memduh Özdemir	1999	Türk Halk Müziği
12	Şan için Piyano Eşlikli Türkülerimiz	Sırrı Ali Talay ve Aytekin Albuz	2005	Türk Halk Müziği
13	Gitar Eşlikli Halk Türküleri ve Okul Şarkıları	Sadık Yöndem ve Zekeriya Kaptan	2005	Okul Şarkıları ve Türk Halk Müziği
14	Ses için Piyano Eşlikli On Türkü	Burhan Hüseyin	2006	Türk Halk Müziği
15	Ulusaldan Evrensele Ses Eğitiminde Kütahya Türküleri	Emel Funda Türkmen	2007	Türk Halk Müziği
16	Şan için Piyano Eşlikli Türküler	Erdal Tuğcular	2011	Türk Halk Müziği
17	Şan için Piyano Eşlikli 9 Türkü	Muhammet Koç ve Vsevolod Kuzmin	2016	Türk Halk Müziği
18	Piyano-Keman, Piyano Şan için Türk Müziği Düzenlemeleri	Erol Tarkum	2017	Türk Halk Müziği
19	Geçmişten Günümüze Türk Halk Ozanları ve Şairleri Müzikali Piyano Eşlikli Gençlik Şarkıları	Ali Gürsan Saraç	2017	Özgün Besteler
20	Şan için Piyano Eşlikli Azeri Türküler	Muhammet Koç ve Vsevolod Kuzmin	2017	Azerbaycan Halk Türküleri
21	Ses Eğitimi için Piyano Eşlikli Şarkılar	Satı Doğanyiğit	2019	Özgün besteler
22	Şan için Yedi Bölgeden Piyano Eşlikli Türküler	Satı Doğanyiğit, Kenan Tüfekçi Sinan Tüfekçi	2020	Türk Halk Müziği
23	Şan için Piyano Eşlikli Karadeniz Türküleri	Sevda Gürel ve Sercan Özkeleş	2021	Türk Halk Müziği
24	Şan için Piyano Eşlikli EgeTürküleri	Kenan Tüfekçi Sinan Tüfekçi Satı Doğanyiğit	2022	Türk Halk Müziği

25	Şan için Piyano Eşlikli Türküler	Satı Doğanyiğit Kenan Tüfekci Sinan Tüfekci	2022	Türk Halk Müziği
26	Şan için Piyano Eşlikli 8 Türkü Anadolu'nun Sesleri	Barış Toptaş ve Saadet Kösreli	2023	Türk Halk Müziği
27	Doğudan Batıya Şan için Piyano Eşlikli Türküler	Kenan Tüfekçi ve Satı Doğanyiğit Yıldız	2023	Türk Halk Müziği
28	Şan İçin Piyano Eşlikli Türküler	Sevda Gürel ve Göktuğ Ege Sağlam	2024	Türk Halk Müziği

Tablo 2: Araştırmada ulaşılamamış ve ses eğitimi repertuvar kitapları arasında olan geçmiş yıllarda basılmış kaynaklar

Sıra	Yazar	Kitap Adı	Basım Yılı
1	Samim Bilgen	İki Lied	Belirsiz
2	Samim Bilgen	Türk Halk Havaları Şan ve Piyano için	Belirsiz
3	Samim Bilgen	Türk Halk Şarkıları Şan ve Piyano için	Belirsiz
4	Samim Bilgen	Dünden Yarına Türküler 10 Halk Türküsü	Belirsiz
5	Nevit Kodallı	Poemler Halk Türküleri	Belirsiz
6	Sarper Özsan	Şan ve Piyano için Şarkılar	Belirsiz
7	Samim Bilgen	Halk Türküleri-Şan ve Piyano için	1940
8	Yalçın Remzi Yüreğir	Beş Türkü	1956
9	Ulvi Cemal Erkin	Altı Halk Türküsü	1956
10	Nevit Kodallı	Garip Şarkılar Albümü	1958-1960
11	İlhan Baran	Uygulamalar Birinci Defter	1970
12	İlhan Baran	Uygulamalar İkinci Defter	1972
13	İlhan Baran	Dört Zeybek-Bas ve Piyano için	1973
14	Nazife Güran	Ses ve Piyano için Ballade	1981
15	Serdar Yalçın	Özgün Besteler	1988
16	Selman Ada	Bariton ve Piyano için On Mozaik Nağme	2001
17	Kadir Karkın	Eşlikli Şarkılar	2002
18	Yalçın Tura	Anadolu Türküleri	2002
19	Yalçın Tura	Rumeli Türküleri	2002

3.1.Ülkemizde Kullanılmakta Olan Ses Eğitimi Repertuvar Kitapları ve Bu Kitaplarda Ses Eğitiminin Başlangıç Dönemine Uygun Eserler

Saip Egüz'ün "Piyano Eşlikli Okul Şarkıları I" isimli kitabında yer alan ve birden fazla ölçü sisteminde bestelenmiş olan şarkıların hepsinin ses eğitiminin başlangıç dönemindeki kazanımları başarılı biçimde sunabilecek ve çalıştırabilecek özelliklerde olduğu söylenebilir. Bu kitapta 30 adet okul şarkısı bulunmaktadır. Bu kitapta yer alan eserlerin ses eğitimcileri tarafından tonaliteleri, ölçü sistemleri ve sözel yapıları dikkate alınıp aşamalandırılarak kullanılmasının ve hatta ses eğitiminde ilk kullanılabilecek kaynak olarak kabul edilip çalıştırılmasının uygun olduğu düşünülmektedir.

Saip Egüz'ün "Ses için Piyano Eşlikli Halk Türküleri I-II" kitaplarından birincisindeki eserlerin ölçü sistemi, form yapıları, ses aralıkları ve beste yapısı ile ilişkili melodik içerikleri (özellikle nota şekilleri) bakımından başlangıç seviyesi ses eğitimine daha uygun olduğu söylenebilir. Bu iki kitapta da dikkat edilmesi gereken durum, eserlerin

eşliklerinin armonik özellikleri, çokseslendirme yapısı ve eşliğin soliste yardımcı olma-olamama durumlarıdır. Başlangıç seviyesinde olan bir ses eğitimi öğrencisinin kısmen veya tamamına yakın biçimde vokal melodisinin eşlikle armonik olarak desteklenmiş olan eserlerle çalıştırılması daha uygun olabilecek bir durumdur. Bu bakımdan birinci kitaptan sıralı olarak: Dağlar, Saray Yolu, Sarı Mendil, Çoban, Çarşıya Vardım isimli eserler çalışılarak ilerlenebilir. Bestecinin ikinci kitabı geleneksel Türk Halk Müziği eserlerinin notaya alınmış ve çoksesli biçimde piyano eşlikleri düzenlenerek yayınlanmış olan eserlerinden oluşmaktadır. Bu eserlerin genel ölçü yapısı aksak ölçü sistemleri olarak da bilinen Geleneksel Türk Müziği ölçü sistemleri olan 5/8'lik, 7/8'lik, 9/8'lik ve 10/8'lik düzenlerdedir. Bu kitap özellikle ölçü yapıları nedeniyle ses eğitiminin başlangıç dönemlerinde kullanılmaya uygun olamayabilir. Her ne kadar Geleneksel Türk Müziği ezgilerine duyuşsal olarak yatkın olsalar da öğrencilerin bir kısmı, ses eğitimin temel davranışlarını aksak ölçülü eserlerde yeterli başarı oranında sunamayabilir. Bundan dolayı bu kitabın, aynı bestecinin "Piyano Eşlikli Okul Şarkıları" ve "Ses İçin Piyano Eşlikli Halk Türküleri I" kitaplarından sonra kullanılmasının daha uygun olduğu söylenebilir.

Erdal Tuğcular'ın "Şan için Piyano Eşlikli Türküler" isimli kitabında yer alan 5 eserden sadece bir tanesi olan "Sabahın Seherinde" isimli türkü düzenlemesinin, düzenlemecisi tarafından kitapta verilmesi tercih edilmiş tonalitesi ile soprano veya tenor ses özelliklerindeki öğrencilerle çalışılması mümkündür. Ses eğitiminde başlangıç aşamalarında olmasa da Saip Egüz'ün yukarıda belirtilmiş olan kitaplarındaki 5/8'lik ölçü sistemlerinde verilmiş olan eserlerinin çalışılmasından sonra incelenmesinin ve çalışılmasının uygun olabileceği düşünülmektedir.

Muhammet Koç ve Vsevolod Kuzmin'in hazırlamış olduğu "Şan için Piyano Eşlikli 9 Türkü" isimli kitapta "Çanakkale İçinde" isimli türkünün ses renklerine göre dört farklı tonda verilmiş olması, ses eğitimi öğretmenlerine öğrencileri için ses uygunluğunu kolay sağlayabilme açısından faydalı bir imkân sunmuştur. Öğrenciler için 10/8'lik bir eser çalıştırılması sürecinde ve sonrasında yine bu kitapta yer almış olan "Erzurum Çarşı Pazar" isimli eser müzik yazısındaki sadelikten dolayı incelenip çalışılabilir. Kitapta yer alan diğer eserlerin müzik yazıları açısından ses eğitiminin başlangıç aşamalarında kullanıma uygun olmadığı incelemesine ulaşılmıştır.

Mahmut Sarı'nın "Piyano Eşliğinde Yedi Türkü" isimli albümünde kitap içeriğinin Geleneksel Türk Halk Müziği ve Türk Cumhuriyetleri Halk Müziği eserlerinden oluştuğu görülebilir. Bu kitabın da gerek ölçü sistemlerinin güçlüğü ve gerek beste yapıları itibari ile başlangıç seviyesindeki öğrenciler için ilk repertuvar kitaplarından sonra kullanılmasının daha uygun olduğu söylenebilir. Ses eğitiminin başlangıç aşamalarında sırası ile bu kitapta yer alan "Yörük Ali" ve arkasından "Çiçekler" isimli türküleri çalışmanın daha doğru olabileceği düşünülmektedir.

Erdal Tuğcular'ın "Şan için Piyano Eşlikli Türküler" isimli bir önceki ile aynı ismi taşıyan fakat içeriğinin genişletilmesiyle yenilenmiş olan kitabındaki 20 Türk Halk Müziği eseri, Çağdaş Türk Müziği çokseslendirme tekniği ile armonik olarak işlenmiş ve piyano eşliği ile çokseslendirilmiştir. Bu kitapta Geleneksel Türk Halk Müziği'nin aksak ölçü sistemlerinde olan eserler de mevcut iken daha basit ölçü sistemlerinde eserler de yer almıştır. Şan eğitiminin başlangıç seviyesinde kullanılabilecek eserler açısından bakıldığında, "Leblebi Koydum Tasa", "Karahisar Kalesi", "Deniz Üstü Köpürür", "Çökertme", "Kütahya'nın Pınarları", "Gemiler Giresun'e", "Sabahın Seherinde", "Ağasar'ın Balını" ve "Bülbülüm Altın Kafeste" isimli eserlerin sırası ile öğrenciler için uygun seçenekli verilmiş olan tonalitelerde çalıştırılabileceği düşünülmektedir. Bu kitapta yer almış olan tüm türkülerin eşlikleri, kitaba dahil olmuş olan bir CD ile sunulmuş, ses eğitimcilerine ve ses eğitimi öğrencilerine bu sayede çalışma pratiklerini kolaylaştırmaları imkânı verilmiştir.

Necati Gedikli tarafından hazırlanmış olan "Ses ve Piyano için Altı Türkü" isimli kitapta, piyano eşlikli olarak düzenlenmiş Geleneksel Türk Halk Müziği eserlerine ve bestecinin kendisi tarafından yapılmış olan piyano eşlikli bestelere yer verilmiştir. Kitapta yer almış olan Geleneksel Türk Halk Müziği Türkülerinin özellikle vokal için ses aralıklarının ve ölçü sistemlerinin ses eğitiminin başlangıç seviyesinde kullanmak üzere uygun olmadığı görülebilmektedir. Piyano eşlikleri de düzenlemecisinin tercihi üzerine, solistin ezgisel çizgiyi eşlikten yardım alarak sürdürmesinden yana olmamıştır. Bu nedenle şan eğitiminde daha ileri seviyelerde kullanılmasının uygun olabileceği düşünülmektedir.

Nevit Kodallı tarafından yapılmış olan bestelerden oluşmuş olan "Türk Halk Türküleri Ağzında Benzetmeler" beste albümü de bu araştırmada incelenmiştir. Bestecinin eserlerinin toplanarak oluşturulduğu bu kaynak, çoğunluğu Türk Edebiyatı literatüründen önemli şairlerin şiirlerine üzerine yapılmış, vokal müzik eser türlerinden

"Lied" veya "Ballad" türlerine uygun olarak tanımlanabilecek eserlerden meydana gelmiştir. Eserlerin ezgilerden bağımsız-özgün ilerleyen eşlikleri, vokaldeki ezginin ses aralıkları ve sözlerin edebi-sanatsal yoğunluğu nedeniyle artikülasyondaki güçlükleri açısından ses eğitiminin başlangıç seviyesinde olmadığı, daha ileri seviyelerdeki ses eğitimi süreçlerinde ve hatta müzikal bilgi beceri açısından daha yeterli duruma gelmiş öğrencilerin eğitimlerinde veya yorumlarında repertuvar olarak kullanılabileceği düşünülmektedir.

"Şan için Piyano Eşlikli Türküler" isimli ses eğitimi repertuvar kitabı, Satı Doğanyiğit, Kenan Tüfekci ve Sinan Tüfekci tarafından vokal ve piyano eşlikleri ile düzenlenmiş olan 9 Türk Halk Müziği eserini içermektedir. Bu kitap içindeki eserlerin piyano eşliklerinin çoğunluğu vokale çoğu zaman eşlik etmekte ve performansı sunan bireyin daha kolay seslendirmesine imkân sunabilmektedir. Bu kaynakta: "Ela Gözlerini Sevdiğim Dilber", "Çamdan Sakız Akıyor", "Suya Gider Allı Gelin Has Gelin", "Değmen Benim Gamlı Yaslı Gönlüme" ve "Yeşil Ayna Takındın mı Beline" isimli eserler istenilirse ses eğitiminin başlangıç dönemlerinde bu sırada çalıştırılabilir. Bu kitapta yer alan tüm eserlerin 4 farklı tonalitede sunulması, ses eğitimcilerin öğrencilerine uygun tonu seçme şansı sunması ve ses eğitimi öğrencileri için de kendi ses karakterinde daha sağlıklı ve yeterli performanslar sunması açısından önemli bir katkı olarak değerlendirilebilir. Bu sayede ses eğitimciler öğrencilerinin kendi ses karakterlerinde doğru ses üretmelerine ve doğru eserlerde ses tekniklerini gerektiği şekilde kullanmalarına olumlu yönde katkı sunmayı sağlayabilmiş olacaklardır.

Ferit Hilmi Atrek'in "Piyano Eşliği ile Şarkılar ve Halk Türküleri-Liedler" isimli ses eğitiminde kullanılabilecek repertuar kitabında toplam 45 eser bulunmaktadır. Bunlardan 35 tanesinin Türk Halk Edebiyatından şairlere ait olan şiirlerin "lied" vokal müzik eseri türünde bestelenmiş özgün şarkılar olduğu tespit edilmiştir. 10 tanesi ise halk türküsü eserlerinin piyano ile eşliklenmiş düzenlemeleridir. Solfej yapma yeterliğinde, belirgin ses aralığı-genişliğinde, müzikal dinamikleri yeterli kullanabilme becerisinde ve özellikle tiz ses karakterinde olan öğrenciler için: "Hatırlatma", "Tan Ağarırken", "Koşma", "Kırık Saksı", "Olsam", "Yurda Dönüş", "Bir anı Teessür", "Anadolu Hasreti", "Geldiğin Günün Hatırası", "Gençlik", "Ateş Böceği", "Memlekete Hasreti", "Kitabe", "Bir Yolcuya", Gurbet" isimli eserler ses eğitiminin başlangıç seviyesinde çalışılabilir nitelikte eserlerdir. Bu eserlerin bir kısmında piyano eşlik vokale yardımcı olmakta bazen de yardımcı olmadan kendi armonik akışı içinde devam etmektedir. Halk Türküsü olarak yer almış eserlerin arasından ise yine özellikle tiz sesli karakterdeki öğrenciler ve yorumcular için repertuvara rastlanılmaktadır. "Ekin Ektim" ve "Emine" isimlerindeki halk türküleri ses eğitiminde başlangıç seviyesine uygun olabilecek eserlerdir.

"Ses Eğitimi için Piyano Eşlikli Şarkılar" isimli ses eğitimi repertuvar kitabında Satı Doğanyiğit tarafından bestelenmiş olan 9 özgün şarkı-beste mevcuttur. Farklı ses türlerine uygun olarak çoklu tonalitelerde ayrı ayrı sunulmuş olan şarkıların her birisi farklı duygu ve anlatımlara sahiptir. Bu repertuvar kitabında "Yalnızlık", "Mutluluk Oyunu" isimli eserler hem ölçü sistemleri hem de bestelenme yapısı gereği daha basit nota şekilleri ve nota tartım kalıpları içinde olmalarından dolayı ses eğitiminin başlangıç seviyelerinde kullanılabilecek özelliklerdedir.

Burhan Hüseyin tarafından hazırlanmış olan "Ses için Piyano Eşlikli On Türkü" isimli albümde Türkiye'deki farklı yörelere ait olan 10 türkü piyano eşlikli olarak sunulmuştur. "Ayrılık", "Iğdır'ın Al Alması", "Köroğlu", "Deryalar" "Aman Avcı", "Gemiciler" isimli türküler ses eğitiminin başlangıç aşamalarında kullanılabilecek eserler olarak kabul edilebilir.

"Ulusaldan Evrensele Ses Eğitiminde Kütahya Türküleri" isimli kitapta ses eğitimine ilişkin genel bilgiler sunulduktan sonra ülkemizin yöresel vokal müzik kültürel birikimi açısından daha da özele inilerek Kütahya yöresine ait türküler notaya alınmış ve piyano eşlikli biçimde ses eğitimi alanına sunulmuştur. Kütahya türküleri geleneksel ritmik ve ölçü yapısı nedeniyle çoğunlukla aksak ve performans açısından daha güç özelliklerde olduğu için kitaptaki türkülerin neredeyse hepsinin müzikal ve yetenek açısından daha iyi birikimli ses eğitimi öğrencileri ile çalışılmasının uygun olduğu düşünülmektedir. Bu kitapta yer alan "İğnem Düştü Yerlere" isimli türkünün, araştırmada açıklanmış diğer kitaplarda başlangıç aşamasında çalışılabileceği belirtilmiş olan eserlerin çoğunluğu çalışıldıktan sonra çalışılabilecek nitelikte olduğu düşünülmektedir.

"Geçmişten Günümüze Türk Halk Ozanları ve Şairleri Müzikali Piyano Eşlikli Gençlik Şarkıları" isimli kitapta, toplam 10 beste bulunmaktadır. Ali Gürsan Saraç tarafından yayına hazırlanmış olan bu repertuvar kitabı,

Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Eğitim projeleri kapsamında destek alarak yayınlanmıştır. Bu kitapta "Niye", "Şöyle Garip Bencileyin", "Anlatsana", "Gel", "Alçakta Yüksekte", "Bir Ayrılık Bir Yoksulluk", "Dostlar Beni Hatırlasın", "Böyle Olur mu", isimlerindeki eserler ses eğitiminin başlangıç seviyelerinde kullanılabilecek müzikal özelliklerdedir. Piyano eşlikleri ile sunulmuş olan eserlerin piyano partileri vokaldeki ezgiyi de desteklediği için hem armonik olarak çokseslilik görevini sürdürmekte ve hem de çeşitli ses aralıklarında vokali destekleyebilmektedir.

Sırrı Ali Talay ve Aytekin Albuz isimli yazarların yayına sundukları "Şan için Piyano Eşlikli Türkülerimiz" isimli ses eğitimi repertuvar kitabında 12 Türk Halk Müziği eseri piyano eşlikli düzenlemeleri ve solo partileri ile birlikte sunulmuştur. Bu kitapta bulunan eserlerin hepsi de hem müzik yazıları hem de eserlerin ses aralıkları nedeniyle profesyonel seviyede veya ileri seviyede ses kullanımı becerisine hitap etmesi ve müzikal birikime sahip olan ileri vokal performansçılara yönelik olmasından dolayı ses eğitiminin başlangıç seviyelerinde kullanmaya uygun özelliklerde olmadığı söylenebilir.

Sadık Yöndem ve Zekeriya Kaptan tarafından yayına hazırlanmış "Gitar Eşlikli Halk Türküleri ve Okul Şarkıları" isimli ses eğitimi repertuvar kitabı, diğer ses eğitimi repertuvar kitaplarından farklı olarak piyano eşlikli değil gitar eşlikli olarak düzenlenmiş, kitapta 23 okul şarkısı ve Türk Halk Müziği eserlerine yer verilmiştir. Kitapta yer almış olan tüm eserlerin ses eğitiminin başlangıç seviyesinde kullanılabilecek niteliklerde olduğu tespit edilmiştir.

"Piyano Eşlikli Türkü Düzenlemeleri" isimli ses eğitimi repertuvar kitabında Memduh Özdemir tarafından piyano eşlikli olarak düzenlenmiş 7 Türk Halk Müziği eseri vardır. Bu kitapta da tüm eserler ses eğitiminin başlangıç seviyesinden kullanılabilecek özelliklerdedir.

Sevda Gürel ve Sercan Özkeleş isimli yazarlar tarafından yayınlanmış olan "Şan için Piyano Eşlikli Karadeniz Türküleri" isimli ses eğitimi repertuvar kitabında, diğer ses eğitimi kitaplarından ayrı bir anlayışla ülkemizin sadece Karadeniz Bölgesi'ne ait olan türkülerden 7 tanesine piyano eşlikli ve farklı ses tonları-tonal dizilerinde yer verilmiştir. Bu kitapta "Ağasarın Balını", "Çam Başına Çıktım", "Hekimoğlu", "Oy Benim Sevdiceğim", "Oy Trabzon" isimli türkülerin ses eğitiminin başlangıç dönemlerinde kullanılabilecek eserler arasında yer alabileceği düşünülmektedir.

"Fünf Lieder" (Beş Şarkı) isimli kitapta besteci Ali Darmar, vokal performans açısından üst seviyede güçlük derecesinde olan 5 eseri repertuvara katkı sağlamak amacıyla piyano eşlikli olarak sunmuştur. Kitapta hem Almanca hem de Türkçe sözler tek bir vokal partide birlikte sunulmuştur. Bu sayede bestelerin uluslararası performanslara da imkân sağlayabildiği düşünülmektedir. Bu kaynak da ses eğitiminin başlangıç eserleri arasında yer alabilecek eser mevcut değildir.

Kenan Tüfekçi ve Satı Doğanyiğit Yıldız tarafından yayınlanmış olan "Doğudan Batıya Şan için Piyano Eşlikli Türküler" isimli kitapta, Türk Halk Müziği'mizden 6 geleneksel türkü, farklı ses tonlarına uyarlanmış şekilde farklı tonalitelerde piyano eşlikleri ile sunulmuştur. Bu kitapta "Ötme Bülbül Ötme" isimli türkünün nota şekilleri ve nota tartım kalıpları açısından ses eğitiminin başlangıç aşamalarında kullanılabileceği düşünülmektedir.

"Şan için Piyano Eşlikli 8 Türkü Anadolu'nun Sesleri" isimli repertuvar kitabı Barış Toptaş ve Saadet Kösreli tarafından yayınlanmış bir repertuvar kitabıdır. Türkiye'nin farklı yörelerinden 8 türkü, farklı ses tonlarına uygun düzenlenmiş seçenekleri ile ses eğitimi alanına sunulmuştur. Bu kitapta "Adıyaman Yolu Yaman", "Akşam Olur Karanlığa Kalırsın", "Gaziantep Yolunda", "Iğdır'ın Al Alması", Kirpiğin Kaşına Değdiği Zaman", "Pencereden Bir Taş Geldi", isimli türküler ses aralıkları, nota tartım kalıpları, tonaliteleri ve ölçü sistemleri açısından ses eğitiminde başlangıç aşamasında kullanılabilecek eserler arasında sayılabilirler.

Kenan Tüfekçi, Sinan Tüfekçi ve Satı Doğanyiğit tarafından hazırlanmış olan "Şan için Piyano Eşlikli Ege Türküleri" isimli ses eğitimi repertuvar kitabında, Ege Bölgesi'ne ait 9 Türk Halk Müziği eseri yer almaktadır. Farklı tonalite seçenekleri ile basımı yapılmış olan türküler, piyano eşlikli olarak düzenlenmiştir. Bu kitapta "Efeler Geliyor Dört Atlı" isimli türkünün geleneksel yapısından kaynaklı dokuz sekizlik ölçü sisteminde yazılmış olmasına rağmen, basit nota tartım kalıpları ve nota süreleri ile bestelenmiş olmasından dolayı, daha basit ölçü sistemlerinde yazılmış olan türküler ve şarkılardan sonra ses eğitimi alan öğrencilere çalıştırılabileceği düşünülmektedir.

"Şan için Piyano Eşlikli Azeri Türküler" isimli Muhammet Koç ve Vsevolod Kuzmin tarafından yayına hazırlanmış olan repertuvar kitabında 7 tane Azerbaycan Halk Müziği eserine yer verilmiştir. Her eser farklı tonalite seçenekleri ile sunulmuş ve bu yönüyle ses eğitimcilere ve ses eğitimi öğrencilerine önemli bir kolaylık sağlanmıştır. Bu kitapta müzikal beste yapısı ile söyleniş kolaylığı açısından "Aman Avcı Vurma Beni", "Aygız", "Ayrılık", "Değdi Saçlarıma Bahar Gülleri" isimli eserler, ses eğitiminin başlangıç aşamalarında kullanılabilecek repertuvar örnekleri olarak değerlendirilebilir.

"Şan için Yedi Bölgeden Piyano Eşlikli Türküler" isimli ses eğitimi repertuvar kitabı: Satı Doğanyiğit, Kenan Tüfekçi ve Sinan Tüfekçi tarafından yayına hazırlanmıştır. Bu repertuvar kitabında 14 Türk Halk Müziği eseri farklı ses tonalitelerine uygun biçimde piyano eşlikleri ile sunulmuş ve ses eğitimi pratiklerinde repertuvar çalışmalarına destek olması amacıyla hazırlanmıştır. Bu kitapta "Drama Köprüsü", "Gerizler Başı", "Gelevera Deresi", "Kınayı Getir Aney", "Havada Bulut Yok", "Gönül Gurbet Ele Varma" ve "Şu Karşıki Dağda Kar Var" isimli türküler, ses eğitiminin başlangıç aşamalarında incelenebilecek eserlerdir.

Necil Kazım Akses (Portreler II. Bölüm, Şiirlere Müzik), Cemal Reşid Rey (Douze Chants d'Anatolie) ve Muammer Sun (kitaplaştırılmamış özgün beste ve düzenlemeler) isimli önemli bestecilerimizin bestelediği ve piyano-vokale düzenlediği eserler de tonal-modal yapıları, bestelerin ezgisel özellikleri, ezgilerin vokal ses aralıkları, sözel yapılarının güçlüğü nedeniyle başlangıç dönemi ses eğitimi çalışmalarında kullanılabilecek özelliklerde değildir. Özellikle piyano eşliklerinin genellikle vokale yardımcı olmadan sanatsal-müzikal anlatımı üst çizgide tutmayı amaçlaması nedeniyle, vokal performans alanında daha üst yeterliklere sahip olan ses sanatçılarının söyleyebileceği özelliktedirler.

Erol Tarkum'un "Piyano-Keman, Piyano Şan için Türk Müziği Düzenlemeleri" isimli kitabında 8 adet Türk Halk Müziği eseri piyano eşlikli versiyonları ile sunulmuştur. Bu kitapta var olan vokal düzenlemeli eserlerin hepsi de ses tekniği gelişimini sağlamış ve profesyonel vokal performanslar sunan yorumcular için uygun özelliktedir. Bu bakımdan ses eğitiminin başlangıç aşamalarında kullanılabilecek uygunlukta olmayan bir kaynak olarak görülebilir.

Sevda Gürel'in şan-vokal partisyonlarını düzenleyip sunduğu "Şan İçin Piyano Eşlikli Türküler" isimli vokal repertuvar kitabında piyano ile eşliklenmiş 8 adet Türk Halk Müziği eseri farklı tonal seçenekleri ile sunulmuştur. Basit zamanlı ölçü sistemlerinin yeterli şekilde teorik ve uygulamalı çalışılmasından sonra altı sekizlik ölçü sistemine geçilip bu ölçü sistemine ilişkin yeterli kazanımlar edinildiğinin belirlenmesiyle birlikte "Akşam olur karanlığa kalırsın" isimli türkünün başlangıç dönemindeki ses eğitimi öğrencileri ile çalışılabileceği; aynı doğrultuda beş sekizlik ölçü sisteminde de benzer uygulamaların yapılması ve kazanımların edinilmesinden sonra "Drama Köprüsü" isimli eserin çalışılabileceği; beş sekizlik ölçü sistemine teorik ve uygulamalı olarak kısmi benzerlik-yakınlık gösteren on sekizlik ölçü sistemindeki "Yemen Türküsü" isimli eserin de ileriki eğitim süreçlerinde çalışılabileceği uygun görülmektedir.

Bu kaynakların dışında Muammer Sun, Yalçın Tura, İlhan Baran, Cenan Akın ve Turgay Erdener gibi önemli bestecilerin de vokal müzik repertuvarında kitaplaştırılmadan sunulmuş ve sıklıkla seslendirilen besteleri mevcuttur. Bu besteciler de genellikle yapı olarak daha büyük müzikal formlarda, vokale çoğunlukla ezgisel olarak destek olmayan eşlik sistemlerinde ve vokal performans açısından daha güç seviyede eserler sunmuş oldukları için, bu eserlerin ses eğitiminin başlangıç evrelerinde kullanılabilir durumda olmadıkları söylenebilir.

Tablo 2'de belirtilmiş olan kaynakların çoğunluğunun oldukça eski basımlarla literatüre sunulduğu görülebilmektedir. Eski tarihli bu kaynaklar bu nedenle araştırmacı tarafından ulaşılamamış ve içerikleri araştırmanın amacı doğrultusunda incelenememiştir. Yine bu tablodaki 2000'li yıllardan sonra basılmış olduğu görünen kaynakların bir kısmı ulusal veya uluslararası yayınevleri tarafından basılmamış olmaları ve sınırlı sayıda basılmış olmaları nedeniyle ulaşılamamış ve yayılamamış kaynaklar olarak değerlendirilebilir.

4.SONUÇLAR

Sanat eğitiminin her alanında olduğu gibi müzik eğitiminin bir alt alanı olan ses eğitiminde de aşamalı ilerlenen gelişim süreçleri mevcuttur. Bu süreç: Öncelikle doğru fiziksel duruşu sağlama (doğru postür), doğru nefes alma ve kullanma, sesi materyal olarak yeterli ve doğru üretme, şarkı söyleme için gerekli olan vokal tınıyı-tonu doğru tekniklerle üretme ve kullanma pratikleri yapma, farklı lisan ve müzik dönemlerinde repertuvarlar seslendirerek

ses tekniği gelişimini sürdürmeye ve vokal repertuvar kültürünü ilerletmeye çalışma aşamaları takip edilerek ses gelişimi devam ettirme olarak planlanabilir. Bu süreçte ses eğitimi alan öğrencinin hem ana lisanında hem de yabancı lisanlarda başlangıç dönemi ses eğitimine uygun repertuvarlar seçebilmesi ve çalışması için dikkatli adımlar atan ses eğitimcilerle çalışması gerekmektedir.

Ses eğitimcileri, ses eğitimcisi adayları ve bu alanda lisansüstü çalışmalar yapmakta olan ilgililere örnek bir yol haritası olması ve fikirler sunması amacıyla hazırlanmış olan bu araştırmada, var olan kitaplar "ses eğitimi ve ses kullanımı", "müzik yazısı" ve "lisana bağlı olarak sözler" açılarından alt başlıklar bazında derinlemesine incelenmiştir. Araştırmada ulaşılabilen kaynakların sınırlılığında basımı kitap evlerinde yapılmış veya yapılmamış 28 ses eğitimi repertuvar kitabı-kaynağı incelenmiştir. Bu incelemeler sonrasında araştırmanın amacı ile de ilişkili olarak bazı kaynakların repertuvar içeriği açısından ses eğitiminin başlangıç aşamalarında kullanılabilecek kapsamlı eserler sunduğu, bazılarının ise orta seviye veya daha üst seviye-profesyonel vokal kullanma yeteneğine sahip yorumcuların seslendirebileceği güçlüklerde eserler sundukları tespit edilmiştir.

Başlangıç aşamasındaki ses eğitimi çalışmalarında ses eğitimcisi tarafından teorik olarak anlatılan, gerektiğinde resimler gösterilerek somutlaştırılan ve uygulamalı pratikleri yapılan ses eğitimi aşamalarının en önemli dönemi ses eğitimi çalışmalarının başlandığı dönemdir. Ses eğitimi alan öğrencilerin öncelikle müzikal teorik ve işitsel yeterliklerine ve sonrasında doğru belirlenmiş ses renklerine uygun eserleri "öğretim ve eğitimde aşamalı bilgi-deneyim kazanımı" ilkesinden kesinlikle ayrılmadan çalıştırılmaları ve süreci aynı ilkeye bağlı olarak devam ettirmelerinin önemi büyüktür. Somut olan herhangi bir çalgı bozulduğunda tamir görerek yeniden kullanılma ihtimali çok yüksektir ve bunun telafisi yani tamiri çok uzun zaman almayacaktır. Fakat yanlış repertuvarlarla eğitilmeye veya zorlanmaya devam eden seslerin kaderi maalesef ki uzun ve zahmetli tedavi aşamaları gerektiren ses rahatsızlıklarına neden olabilmektedir.

5.ÖNERİLER

Ses eğitimi çalışmalarında kullanılmakta olan basılı kaynakların son yıllarda düzenli aralıklarla yayınlanmaya devam ediyor olması, alanda eğitim veren ses eğitimciler ve ses eğitimi öğrencileri için olumlu bir durumdur. Basılı kaynaklarla birlikte teknolojik gelişmeler sayesinde kullandığımız birçok teknolojik ürün-aygıt-işitsel/görsel vokal kayıtlar-çeşitli çalgılarla vokal için kullanılabilecek eşlik kayıtları-ses kaydetme ortamları-uygulamaları, güçlendirilmeye-ilerletilmeye devam edilen internet ağı ve daha birçok teknolojik somut-soyut ürünler de ses eğitimi çalışmalarını doğrudan veya dolaylı etkileyerek gelişime katkılar sağlayabilmektedir. Bu süreçte basılı kaynak, teknolojik araç-gereç, soyut ögeler olup olmamasına bakılmaksızın önemli olan nokta, profesyonel ses eğitiminde aşamalılık ilkesinden uzaklaşmadan eğitim-öğretim faaliyetlerinin sürdürülmesinin gerekliliğidir. Bu noktada ses eğitimcileri öğrencilerinin gerekli ön kazanımları sağlamadan daha üst kazanımlara atlamamaları kuralına koşulsuz biçimde riayet etmeleri gerekmektedir. Ses kullanımı ve repertuvar gelişimi açısından gerekli basamakları sıra sıra çıkmayan bir öğrenci, yüksek ihtimalle gelecek ses kullanımı hayatında veya performans sürecinde zorluklar-tıkanmalar yaşayabilecektir.

Ses eğitimi alanında üretilmesi planlanan basılı veya basılı olmayan çeşitli teknolojik-sanal kaynakların, daha profesyonel bir öğretim-kullanım yaklaşımı içinde olması amacıyla "ses eğitimi birikimi ve ses kullanım yeterliği", "eserlerin-alıştırmaların müzik yazısı" ve "lisanla ilişkili sözlerin durumu" açılarından incelenerek, kolaydan daha zora ilerleyecek şekilde aşamalandırılarak kullanıma sunulmasının, ses eğitimindeki çalışmaları pratikleştirebileceği düşünülmektedir. Bu şekilde tasarlanmış olan kaynakların profesyonel veya amatör olmaksızın tüm eğitim-öğretim çalışmalarında kazanılması planlananların edinilmesinde kolaylıklar sağlayabileceği düşünülmektedir.

Ülkemizde milli eğitim bakanlığına bağlı ortaöğretim kurumları bünyesinde liselerde verilmekte olan müzik-çalgı-ses eğitimi dersleri, öğretmen kılavuz kitabı, yıllık ders akışı ve öğrenci çalışma kitabı ile net ve belirli bir program akışında ulusal çapta sürdürülmektedir. Fakat yüksek öğretim bünyesindeki sanat, müzik fakültesi ve konservatuvarlarda sistematik ve genel bir eğitim yaklaşımı ile, programa ve kitaba bağlı olarak eğitim sürdürülememektedir. Öncelikle ses eğitiminin başlangıç seviyesinde geçerli olmak ve kullanılmak üzere tüm ilgili yükseköğretim kurumlarındaki ses eğitimi gelişimi basamaklarına uygun özelliklerde basılı ve sanal kaynakların üretilmesine büyük ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Bu sistematikliğe kavuşulması için ilgili kurumlarda çalışan ses eğitimci akademisyenlerden oluşturulabilecek bir komisyonun görev alması sağlanabilir. İlgili komisyonca

oluşturulacak olan bu kaynaklar sayesinde, hem ortaöğretim aşamasındaki ses eğitimi çalışmalarının yeniden şekillendirilebileceği hem de lisans seviyesinde daha profesyonel verilmekte olan ses eğitiminin tüm ülke çapında genel bir değerlendirme anlayışı, öğretim kolaylığı-sistematikliğinde olabileceği düşünülmektedir.

Araştırmada veri elde etme aşamasında en fazla dikkati çeken sorunlardan ve olumsuzluklardan birisinin incelenen veya incelenmesi hedeflenen bazı kaynakların basımlarının tükenmiş olması, bu tür kaynakların çok az sayıda var olduğunun bilinmesi ve edinilememesidir. Bununla ilişkili olarak diğer sorun da var olan bazı kaynakların çok eski tarihli basımlar olmasından dolayı güncellemelere ihtiyaç duymalarının saptanması olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'de ses eğitimi alanında yazılmış olan kaynakların gerek Türkiye'deki kültür-sanat-müzik-ses eğitimi alanında olan yönetim otoriteleri ve gerekse özel yayın şirketleri tarafından yeniden incelenerek güncellenmesine, güncellemeler sonrası basımlarının yapılmaya devam etmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Profesyonel veya amatör nitelikli ses eğitimi çalışmalarında ses eğitimciler hem derslerde çalışmak üzere hem de konser-dinletilerde yer alması amacıyla öğrencileri için repertuvardan eserler seçmektedirler. Bu süreçte onları seçim yapma konusunda olumlu-olumsuz etkileyen değişkenlerden birisinin eserin eşliği olduğu düşünülmektedir. Her ses eğitimi yapılan kurumda hem derslerde hem de konser-dinletilerde görev almak üzere eserlerin piyano eşliklerini yapabilecek yeterli sayıda korrepetitör-piyano eşlikçisinin bulunması ihtimali maalesef ki çok azdır. Bazı durumlarda kurumlarda var olan piyano eşlikçilerinin profesyonel bir korrepetitör olmaması nedeniyle de eserlerin eşlikleri güçlük derecelerinden dolayı seçilememekte ve vokal eser seslendirilememektedir. Bu bakımdan özellikle ses eğitiminin başlangıç seviyelerinde kullanılmak üzere bestelenmiş ve düzenlenmiş eserlerin piyano eşliklerinin, olabildiğince sade bir armonik anlayışla düşünülmesinin, eşlik yapma tekniği açısından olabildiğince kolay bir müzik yazısı içinde sunulmasının ve kaynaklarda yer almasının önemi büyüktür.

KAYNAKÇA

Atrek, F. H. (1968). *Piyano Eşliği ile Şarkılar ve Halk Türküleri Liedler,* Cihan Matbaası, Ankara.

Doğanyiğit, S. (2019). *Ses Eğitimi için Piyano Eşlikli Şarkılar,* Pegem Akademi, Ankara.

Doğanyiğit, S., Tüfekçi, K. ve Tüfekçi, S. (2022). Şan için Piyano Eşlikli Türküler, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara.

Doğanyiğit, S., Tüfekçi, K. ve Tüfekçi, S. (2020). Şan için Yedi Bölgeden Piyano Eşlikli Türküler, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara.

Egüz, S. (?). *Piyano Eşlikli Halk Türküleri-Ses için-Bölüm I-II,* Gazi Eğitim Enstitüsü Yayınları No:1, Doğuş Matbaacılık, Ankara.

Egüz, S. (1978). *Piyano Eşlikli Okul Şarkıları I*.Doğuş Matbaası, Ankara.

Gürel, S. (2021). Güzel Sanatlar Liselerinde Kullanılan Bireysel Ses Eğitimi Kitabındaki Alıştırma ve Eserlerin Hedef Davranış İlişkisinin İncelenmesi. Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 11 (8), 4671-4685. DOI: 10.26466/opus.886567

Gürel, S. ve Sağlam, G. E. (2024). Şan için Piyano Eşlikli Türküler. Eğitim Yayınevi, Ankara.

Gürel, S. ve Özkeleş, S. (2021). Şan için Piyano Eşlikli Karadeniz *Türküleri*,Gece Kitaplığı, Ankara.

Helvacı, A. (2008). Vaccai Metodunun Ses Eğitimine Yönelik İçerik Analizi. e-Journal of New World Sciences Academy. 4 (3), 33-43.

Koç, M. ve Kuzmin, V. (2016). Şan için Piyano Eşlikli 9 Türkü,Müzik Eğitimi Yayınları, Ankara.

Koç, M. ve Kuzmin, V. (2017). Şan için Piyano Eşlikli Azeri Türküler, Müzik Eğitimi Yayınları, Ankara.

Özparlak, Ç. S. ve Sonsel, ö. B. (2020). 5 ve 6. Sınıf Müzik Ders Kitaplarında Yer Alan Okul Şarkılarının Eğitim Müziği Açısından İncelenmesi. Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 18 (1), 218-235.

Saraç, A. G. (2017). *Geçmişten Günümüze Türk Halk Ozanları ve Şairleri Müzikali Piyano Eşlikli Gençlik Şarkıları II,* Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

Sarı, M. (1992). *Piyano Eşliğinde Yedi Türkü*, Reform Matbaası, İzmir.

Talay, S. A. ve Albuz, A. (2005). Şan için Piyano Eşlikli Türkülerimiz, Evrensel Müzikevi, Ankara.

Tarkum, E. (2017). *Piyano-Keman, Piyano Şan için Türk Müziği Düzenlemeleri ve Yaylı Beşli için "Mersin'den Bir Tema Üzerine"*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara.

Toptaş, B. ve Kösreli, S. (2023). Şan için Piyano Eşlikli 8 Türkü *Anadolunun Sesleri*, Gece Kitaplığı, Ankara.

Tuğcular, E. (1996). Şan için Piyano Eşlikli Türküler, Müzik Eğitimi Yayınları, Ankara.

Tuğcular, E. (2011). Şan için Piyano Eşlikli Türküler, Müzik Eğitimi Yayınları, Ankara.

Tüfekçi, K. ve Doğanyiğit Yıldız, S. (2023). *Doğudan Batıya Piyano Eşlikli Türküler*, Gece Kitaplığı Yayınevi.

Tüfekçi, K., Tüfekçi, S ve Doğanyiğit, S. (2022). Şan için Piyano Eşlikli Ege Türküleri, Gece Kitaplığı Yayınevi.

Türkmen, E. F. (2007). *Ulusaldan Evrensele Ses Eğitiminde Kütahya Türküleri.* Ekspres Matbaası, Kütahya.

Uluçay, T. (2012). İlköğretim 6-7-8. Sınıf Müzik Ders Kitaplarında yer Alan şarkıların Müziksel Amaçlar Bakımından İncelenmesi, Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 14 (2), 337-357.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* Seçkin Yayıncılık.

Yöndem, S. ve Kaptan, Z. (2005). *Gitar Eşlikli Halk Türküleri ve Okul Şarkıları,* Nota Yayıncılık.

Matbaa veya Kitapevinde Basılmamış Kitaplar ve Bestecileri

Akses, N. K. (1975). *Portreler II. Bölüm,* Şiirlere Müzik.

Darmar A. (?). *Fünf Lieder.*

Hüseyin, B. (2006). *Ses için Piyano Eşlikli On Türkü*, Adana

Nevit Kodallı. *Türk Halk Türküleri Ağzında Benzetmeler, Şan ve Piyano için.* Yazım: Şinasi Özel, 1970

Necati Gedikli. *Ses ve Piyano için Altı Türkü*.

Özdemir, M. (1999). *Piyano Eşlikli Türkü Düzenlemeleri*, İzmir.

Rey, C. R. (?). *Douze Chants d'Anatolie*.

Sun, M. (?). Kitaplaşmamış bağımsız besteler.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.09.2024 **√Accepted/Kabul:** 18.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1542431
Research Article/Araştırma Makalesi

Demirtürk, M. (2025). "Foucauldian Reflections of Authority in *Softcops* and *Cleansed*", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 66, pp. 165-174.

FOUCAULDIAN REFLECTIONS OF AUTHORITY IN *SOFTCOPS* AND *CLEANSED*

Mehtap DEMİRTÜRK*

Abstract

This paper discusses how Churchill's *Softcops* and Kane's *Cleansed* delve deeply into Michel Foucault's ideas about power and authority by exploring literature's challenges towards authority, how society enforces control, and its impact on dehumanisation. With this purpose, it tries to analyse Foucault's ideas regarding authority and power intertwining with the themes of punishment and violence in these plays. In *Softcops*, Churchill dramatises the absurdities of authority and its more insidious way of punishment by turning public punishment into more invisible control through surveillance and normalisation that resembles Foucault's panopticon. *Cleansed*, meanwhile, is a sensory examination of the extreme violence that lies at the heart of contemporary discipline systems with its institution. It presents a microcosm of social control where authority is not just everywhere but in you too. *Softcops* and *Cleansed* become important critiques of the processes whereby contemporary societies exercise control over their human populations, highlighting these systems' dehumanising effects as well as how such authority builds up progressively within society. This paper emphasises how these plays continue to have such enduring significance of power, demonstrating their applicability, and reliability according to Foucauldian ideas in contemporary literature. It also encourages deeper reflection upon themselves within systems of governed powers by hinting at why they challenge audiences long afterwards.

Keywords: *Foucault, Softcops, Cleansed, Power, Authority, Punishment, Panopticon.*

SOFTCOPS VE *CLEANSED* ESERLERİNDE OTORİTENİN FOUCAULTCU YANSIMALARI

Öz

Bu çalışma, Churchill'in *Softcops* ve Kane'in *Cleansed* oyunlarının Michel Foucault'nun iktidar ve otorite hakkındaki fikirlerini nasıl derinlemesine incelediğini, edebiyatın toplumun ve bu fikirlerin insanlıktan çıkarma üzerindeki etkilerini nasıl sorguladığını ve meydan okuduğunu tartışmaktadır. Bu amaçla, çalışma Foucault'nun otorite ve iktidarla ilgili fikirlerini, bu oyunlardaki ceza ve şiddet temalarıyla iç içe geçirerek analiz etmeye çalışmaktadır. *Softcops*'ta Churchill, Foucault'nun panoptikonunu andıran gözetim ve normalleştirme yoluyla kamusal cezayı daha görünmez bir kontrole dönüştürerek otoritenin saçmalıklarını ve daha sinsi cezalandırma yöntemini dramatize eder. Bu arada *Cleansed*, kurumuyla çağdaş disiplin sistemlerinin kalbinde yatan aşırı şiddetin duyusal bir incelemesidir. Otoritenin sadece her yerde değil, sizin içinizde de olduğu bir sosyal kontrol mikro kozmosu sunmaktadır. *Softcops* ve *Cleansed*, çağdaş toplumların insan nüfusları üzerinde kontrol uyguladıkları süreçlerin önemli eleştirileri haline gelir ve bu sistemlerin insanlıktan çıkarıcı etkilerinin yanı sıra bu tür bir otoritenin toplum içinde nasıl aşamalı olarak inşa edildiğini vurgular. Bu çalışma, Foucaultcu fikirlere göre bu oyunların çağdaş edebiyatta uygulanabilirliğini ve güvenilirliğini göstererek, gücün bu kadar kalıcı bir öneme sahip olmaya nasıl devam ettiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, uzun süre sonra izleyicilere neden meydan okuduklarına işaret ederek, yönetilen güçler sistemleri içinde kendileri üzerine daha derin düşünmeye teşvik etmektedir.

Anahtar kelimeler: *Foucault, Softcops, Cleansed, Güç, Otorite, Ceza, Panoptikon.*

*Assist Prof. Dr., Sinop University, School of Foreign Languages, Department of Foreign Languages, SİNOP.
e-mail: mehtapd@sinop.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-3664-8215)

1.INTRODUCTION

French philosopher and social theorist, Michel Foucault has influenced the world with his revolutionary ideas on power, punishment, and authority as well as their association with violence in society. His works have been focused on how power is exercised through different institutions and discourses thus shaping individuals and populations. In this regard, Foucault explains that punitive measures have changed over time with sovereign powers ending overt practices that are harsh to disciplinary practices that are more subtle but pervasive. This movement reveals a transition from one form of punishment to another since power has been reconfigured. It is not only about how punishment is done but also about who punishes, and finally, the place where they punish. Literature is an ideal tool for exploring these issues from a Foucauldian perspective because it offers an opportunity to see what power dynamics are concealed within texts. It brings hidden dynamics of authority and control into view while enabling readers to question their assumptions regarding authority and violence. As a reflection of society, theatre also mirrors the depths of experience and societal norms. Some literary works are distinguished in the field by their examinations of human struggle with themes of power, authority, violence, and their consequences. Two notable plays that do this are Caryl Churchill's *Softcops* (1984) and Sarah Kane's *Cleansed* (1998). These plays with their portrayals of control and violence resonate with the ideas of Foucault as seen in his work *Discipline and Punish* (1975). Foucault's examination of how punitive measures have evolved from punishment to subtle forms of surveillance and control provides an interesting perspective for analysing these impactful theatrical pieces. This study suggests that the plays *Softcops* and *Cleansed* provide criticisms of power, authority, violence, and punishment as discussed by Foucault. By examining the themes and structures of these plays from a perspective, the research uncovers how Churchill and Kane reveal the dehumanising impacts of power and emphasise literature's significant role in questioning and reshaping societal power dynamics. Through this examination, the study illustrates how both works reflect the changes in practices and challenge and push back against the pervasive influence of contemporary disciplinary systems. By examining these pieces of writing in detail, the study contributes to the knowledge that currently exists with the help of a nuanced insight into how Foucault's ideas on power relations can be put into practice in today's theatre scene. This ultimately emphasises the significance of literature in questioning and transforming standards. Such an examination helps to enrich discussions on how literature, philosophy, and the systems of power that influence society intersect and influence one another.

Foucault puts forward that authority is an active and directive force that moves through different societal structures. He argues that power is inscribed in practices and operates via surveillance and punishment. This view of this thesis threatens the idea that authority is something openly coercive and suggests it always works in more subtle, pervasive ways throughout different sub-structures within society. Power is not a personal possession but a network of relationships that permeates society so that no one can exist outside of this network (Kelly, 2009: 37). Additionally, power and knowledge influence each other with knowledge shaping power relations. This interconnectedness leads to the production of real effects on both individuals and communities (Ogden, 2017: 5). Foucault also emphasises the administrative aspects of power in punitive frameworks. He argues that the legal process, investigations, and public trials are nothing other than moments of an affirmation of rule-governed authority. For instance, confession plays a role where the accused acknowledges guilt and affirms the system's authority. Accepting the possessed guilt and signing what the preliminary investigation had expertly and implicitly created was the unique direction the process could employ "its unequivocal authority," change into "a real victory over the accused," and the unique direction the reality could exercise all its power (Foucault, 1995: 38).

Foucault also speaks of the idea of power which ultimately culminates in violence, it is hard for a ruler or authority to develop any form of compliance with his orders. He proposes that modern states stabilise their rule over subjects by combining a set of policy measures and the threat of force. In examining power relationships in punitive structures, Foucault reveals how authorities created and maintained their control. According to Foucault's perspective on truth, institutions frequently include the admission of guilt by the accused individual to uphold the power of legal frameworks and assert their control over individuals in punitive structures. He examines how truth is produced and synthesised within operations mixing questioning and confession of those under interrogation to produce yet admit legal authority. Here, the leader sees themselves as above the law and

is the one who creates and enforces the rules, which often leads to excluding or ignoring others (Ogden, 2017: 5). This manner illustrates how authority is demonstrated and sustained through customs. Here, the creation of the "truth" through a process composed of two parts: the accused's ritualistic act and a hidden investigation conducted by the legal authority (Foucault, 1995: 39). Moreover, Foucault explains that punitive practices not only deter undesired behaviours but also support and strengthen the authority of laws. Their main roles are to prevent actions and reinforce the power of systems by implementing punitive actions to maintain social order by discouraging future violations and presenting the strength of the law. He states that punishment has dual functions which prohibit acts and revenge any threat to the legal frameworks' authority. Hence, he suggests a dual authorisation constitutive of law. The first part of this authority is prohibitive that criminalises actions that are either damaging or harmful to societal order. This notion about prevention in law regulates conduct and preserves social norms. Nevertheless, there is another dimension of law besides prohibitionism. Punishment takes place in legal systems, and they do not just aim at correcting behaviour but at showing displeasure with outrage against its authority for such acts of transgressions. In a sense, this retaliatory element of punishment ensures a belief in the untouchability or invincibility of the law itself. The law tends to penalise those who disobey it to get revenge for their disdain for its authority (Foucault, 1995: 48). Punishment serves not as a deterrent but as a clear display of the law's authority highlighting both deterrence and symbolic retribution as key elements of power. Therefore, the punitive power of the law has two aspects: first, it stops future breaches by threatening punishment, and second, it reaffirms its dominance and legitimacy through vengeance for disobedience.

Foucault argues that discipline is one of the most essential structures through which authority operates. He mentions how disciplinary practices filter through the societal institutions that stretch from prisons to schools, military encampments, factories, and shop floors through "a carceral continuum" (Foucault, 1995: 303). This continuum is one upon which authority never disappears - it is always there as a standard of behaviour that must be met constantly and consistently, only now through a combination of surveillance and normalisation: "through innumerable mechanisms of discipline" (Foucault, 1995: 303). Discipline operates not just through punishment but also via other subtler mechanisms of regulation and control. This kind of power operates without breaks and automatically affects the conduct and the subjectivity of those over whom it is exercised. Thus, "the authority" that imposes penalties permeates "other authorities" that oversee, change, rectify, and advance (Foucault, 1995: 303). It is the contrast between disciplinary power and sovereign authority which previously operated through direct and visible domination based on coercion in forms like public execution or corporal punishment. Foucault also contends that whereas sovereign power relates to the decision to kill or let die, discipline engages in supervising life with perpetual oversight and ensuing normalisation. He strongly believes that "the sovereign authority with the right to punish, possibly with death, on the other" (Foucault, 2008: 46).

Foucault's perspective on power goes beyond ownership to view it as a strategic force that influences all aspects of society. He explains that power enacted on individuals is not a fixed attribute but a calculated approach resulting in effects influenced by the positions of those in control. This concept portrays power as a contest, a web of connections that surpass hierarchical arrangements. Additionally, Foucault delves into the interconnectedness of power and knowledge highlighting how they are intertwined; one cannot exist without the other (Foucault, 1995: 26-27). Hence, knowledge and authority prioritise experience and existentialism particularly through emphasising responsibility (Managhan and Bulley, 2022: 4). This fusion is essential in comprehending the construction and perpetuation of norms and truths. Foucault contends that contemporary societies exert control through methods aimed at creating efficient citizens (Foucault, 1995: 27). By scrutinising institutions such as prisons, schools, and hospitals, he uncovers how surveillance, standardisation, and internalisation of regulations are employed to regulate behaviour. Moreover, punishment emerges as a tool in this system of authority. He examined how punishment has evolved over time moving away from displays of torture towards subtler methods aimed at reforming individuals. Prisons have emerged as establishments for enforcing discipline using tactics such as the panopticon useful in enabling monitoring. Foucault provides an analysis of punishment in which the earlier centuries saw physical and public acts of retribution while more recent centuries have turned to psychological methods for control. This transformation he calls an evolution toward punishment on the order of forced labour or even incarceration - meaning simple liberty loss has never been more than efficient unless supplemented by some actual additional element of physical contrition which traditionally means "rationing

of food, sexual deprivation, corporal punishment, solitary confinement" (Foucault, 1995: 15-16). This form of punishment that is multilayered in scope echoes the transcendental method of domination where both body and spirit are disciplined. For Foucault, the technologies of punishment are always in excess with punishing the crime, but they also shape -and even more- an individual. In this process, "they provide the mechanisms of legal punishment with a justifiable hold not only on offences, but on individuals; not only on what they do, but also on what they are, will be, may be" (Foucault, 1995: 18). Thus, the goal of punishment's widespread influence is to make the person a submissive and cooperative subject. Expanding Foucault's ideas to a scale reveals that conventional legal notions of power may fail to struggle with governance dilemmas and frequently result in an overreliance on force to maintain control. Exploring how Foucault delves into the formation of individuals as obedient subjects offers insights into various types of governing structures and relational authority. Instead, they propose a concept of relational authority, in which in return for following the rules, a prominent individual adds value to the community, thus unifying and understanding various forms of global governance (Lake, 2010: 587). The change towards authority reflects Foucault's focus on the diffusion of power through interconnected networks in which obedience is developed through relationships rather than forceful methods.

Foucault suggests that sovereign power is consistently demonstrated through authority backed by force or the fear of it to ensure obedience from the population under its rule. Modern governments uphold their authority by using a combination of measures and the threat of violence to maintain order and compliance among citizens. This approach presents that structure within society ensures adherence to established norms. The use of force often associated with sovereign power highlights the government's jurisdiction over matters concerning life and death. According to Foucault's observations, such extreme measures are often employed against groups perceived as challenging unity like minority groups or individuals with opposing political views. Foucault emphasises the role of violence not only as a means of exerting control and domination but also as a way to demonstrate authority through its actions and exhibitions (1995: 26). The philosopher elaborates on the concept of violence being used strategically to wield power without acts of violence; instead through organised and deliberate actions aimed at preserving social order. In earlier times, punishment methods involved violence to emphasise the ruler's dominance by turning suffering into a public show (Foucault, 1995: 34). According to Foucault's perspective, the extreme nature of this violence played a crucial role in presenting authority through public views of justice.

2.OBSERVING THE LIMITS OF AUTHORITY IN *SOFTCOPS*

As an influential British dramatist, Caryl Churchill has consistently challenged the boundaries of modern theatre with her innovative approaches to narrative and exploration of complex themes. Described as the dramatist of the postwar era who has been constantly inventive, Churchill's writing is marked by a deep social, political and gender consciousness (Sierz, 2011: 25). Her plays usually reflect a profound anxiety about power behaviour in each society at a particular moment delving into different viewpoints on authority, superiority, and subjection (Gilman, 1983: 186). As a female writer, she has written about issues around gender, sexuality, and socialist themes. The theatre could be seen as a place of art being its essence and she suggested that the theatre may be the setting where art could realise its primary purpose, which is to fully convey and "live in the actual present" (Gobert, 2014: xiv). This approach is central to much of her work where she uses the stage as an arena in which to examine and question prevailing norms by dealing with "the power relations within society at a given time in history" (Kritzer, 1989: 125). Her plays reflect current global concerns and provide an in-depth analysis of how a person relates to "the ideologies" ingrained political and societal institutions (Luckhurst, 2015: 5). She reflects on her ideas on how people can be controlled without violence through various systems, inspired by Foucault's work *Discipline and Punish* and *Softcops* explores the impact of institutions like hospitals, schools, crime, and prisons on individuals and society (Fitzsimmons, 1989: 73). Her beliefs draw attention to the immediate source of inspiration for *Softcops* and lay the groundwork for a more thorough examination of how Churchill's play interacts with Foucauldian concepts.

In partnership with the Royal Shakespeare Company, *Softcops* is a play written by Churchill that critiques the methods and rules of crime, policing and punishment, while also along the way making this connection between humorous yet deeply serious poverty on one hand and life under an enforced disadvantage as seen in certain

areas of London (Luckhurst, 2015: 87). Firstly, written in 1978, the play was revised and performed by "the Royal Shakespeare Company at the Barbican Pit" in "1984," so reflected Churchill's close involvement with the political and social issues of her era (Diamond, 2009: 131). The play full of scenarios of dark humour gives fresh insight into the exercise of power and its arbitrary nature. The play is set in France during the 1800s a time of great social and political chaos. It creates an extraordinary version of French law enforcement as a background for putting into relief power dynamics via force. To analyse the play using Michel Foucault's approaches to power, punishment, and violence in prisons, Churchill examines the changing forms of power in *Softcops*, mixing historical and fictional elements to question control mechanisms, taking a closer look at who wields authority and how it can be used but also repelled.

Softcops opens with a scene of public execution, staged as a spectacle by the state to reaffirm its authority and act as a deterrent against crime. The scaffold is decorated with "red ribbons" and accompanied by music to make it more appealing for students and society members to take a lesson (Churchill, 1990: 6)[1]. This spectacle turns into a parade with music and the organisers stall the public while they wait for the minister. Thus, punishment should be witnessed by the minister as a representative of the authority and "the power of the law" (8). Creating and preserving discipline in society is succeeded through educational institutions and a headmaster brings his students to experience this spectacle for "the use of punishment as education" (8). In this festival atmosphere, authority makes the first criminal Duval praise the punishment system by forcing him to repeat their words. His repetitions are accompanied by music while his hand is cut off due to his act of theft in front of the public (10-11). The second criminal Lafayette is a murderer, and he resists this ceremony by striking. Defying authority, the condemned man transforms his execution into a spectacle that inspires rebellion in the crowd. The disruption illustrates a governmental dependence on the display of force to retain its status, evocative of Michel Foucault's concern with power. For Foucault, these public executions work entirely to penalise and reestablish state electricity around the imagination in addition to a human body, by handling the population outside as a living spectacle. For instance, Pierre imagines a place called the "Laws Garden" presenting crimes and their corresponding punishments to educate and maintain discipline in society echoing Foucault's idea that punishment serves as a mechanism for normalisation of being an external form of control (14). Pierre believes that punishment does not cause pain but strengthens the ruler's power by creating a psychological impression on society (Foucault, 1995: 34). For this reason, the playwright constructs the minister longing for the previous violent methods as a representative of the older form of authority (6). He remembers that punishments lasted for hours in the past and people watched them from noon till midnight (11) by burning the criminals, torturing them (20), or being "torn apart by horses" (41) defined as festivals (12), for pain was accepted as a necessity (16). Pierre criticises modern methods of punishment by expressing concern over their lack of transparency and asserting that when punishment is concealed from the eye, it loses its ability to maintain social order efficiently (32). Thus, the authority needs to punish its people "like a father" to create an effective example for others (8). Churchill connects systems and the integration of power by portraying Pierre and other male characters as figures of authority. To challenge and change the current power structures, it is necessary to identify, accuse, and target the institutions and individuals responsible for maintaining them as the first step towards creating new movements and strategies to oppose existing power dynamics (Godiwala, 2003: 72). Churchill uses Pierre's changing views to examine the shift from displays of power to forms of punishment in the modern era and highlights the ongoing desire for those in charge to maintain control by asserting their authority.

Foucault's emphasis on disciplinary power is central to *Softcops* which illustrates how power in modern times operates less through the visible exertion of force but by a more diffuse system of surveillance and normalisation. Foucault uses the panopticon metaphor to explain how modern power works by making people feel like they are always being watched. This makes individuals feel responsible for following the rules and constraints of power on their own (Foucault, 1995: 202). In the play, Pierre tries to find the worst punishment such as a public scaffold and chain gang, but he always goes back to his Garden of Laws which will be constructed as a park and people with their children can wander around while the criminal hanging up in "an iron cage" (14) as a "solitary confinement" to educate people and to keep discipline (30). He discovered that it is not necessary for someone to suffer, but rather for others to see them suffer as "an optical illusion" to discourage crime and create authority is demanded social order (38). This fictional character encounters the real person Jeremy

1 From now on, only page numbers will be given for the citations from *Softcops* by Churchill 1990.

Bentham who is the inventor of the idea of the panopticon. Bentham discusses his scheme of using an iron cage to control workers with the central tower watching them. Pierre experiences being a prisoner in this system and realises that the illusion of being watched is enough for control without the need for constant surveillance. The system works more effectively than physical chains or pain. Pierre ultimately agrees that this method of control is more reasonable than a traditional theatre spectacle (38-40). Hence, Churchill compares prisons and other institutions to cages or panopticons to show how they are used to control and discipline people in society. She argues that this type of structure extends beyond prisons to places like schools, "hospitals, factories, and social services" (Barranger, 1984: 418). The deep effect of the panopticon on society can be observed at the end of the play. In the final scene, Pierre observes various individuals at the beach leading to confusion as to whether they are criminals, patients, or students. There is a mix-up in how different social misfits are treated with the ignorant being normalised, the sick being punished, the insane being educated, the workers being cured, the criminals being normalised, and the unemployed being punished. This system of control is solidified when one of them attacks Pierre and is shot proving to The Holidaymaker that this protection is necessary (46-49). Thus, as Foucault mentions, through "a single gaze to see everything constantly," (1995: 189) "power would be exercised solely through exact observation; each gaze would form a part of the overall functioning of power" (1995: 187). Additionally, Foucault compares the cells of the panopticon to small theatres with each person constantly visible and individualised, suggesting that theatre plays a role in societal control and Churchill shines in it. The punishment becomes softer than in the past, creating a social order since society turns into guards and the entire world becomes a panopticon through the interactions between the characters and the authority. The characters in the story follow the rules imposed by authority and regulate their own behaviour, reflecting Foucault's theory that disciplinary power operates by making individuals self-monitor and control themselves. As suggested by Pierre at the beginning of the play, society can "look at the illegal act in the perspective of the operation of society" (12) and adopt the "modern educational method, […] Bentham's panopticon" (40) as a control mechanism. So, the idea of a panopticon serves as a soft but effective tool for discipline, social order, and authority.

3. *CLEANSED* BY AUTHORITY: A FOUCAULDIAN ANALYSIS OF KANE'S PLAY

Referred to as "the most notorious playwright in Britain," Sarah Kane emerged as a significant figure in modern theatre challenging traditional narratives and structures (Stephenson and Langridge, 1997: 129). Her works renowned for their portrayals of violence and pain aim to address the savage sides of human existence, especially within oppressive power systems. Kane's plays stand out for their exploration of human experiences often depicted in minimalist settings that remove familiar comforts. Critics view her writing as an "examination of societal problems" touching on issues like "excessive materialism, pervasive violence, sexual abuse and exploitation" (Armstrong, 2015: 16). In *Cleansed* (1998), Kane delves into themes of authority, power dynamics, punishment, and brutality influenced by Michel Foucault's philosophy that reflects the 1990s era marked by uncertainty and discord. Kane's plays also underline "the pointlessness of adhering to structures in a world where disorder masquerades as [an] order" (Biber Vangölü, 2017: 275). The arrangement of the play, which challenges storytelling formats, reflects the uncertain power struggles it depicts. This disorder in the play's structure mirrors Foucault's criticism of how established institutions enforce control using systems and standards.

In *Cleansed*, Foucault's view that power functions as a web of connections rather than a singular force is well depicted through Tinker's role in the play (Foucault, 1995: 94). Tinker exerts authority using both aggression and mental coercion while also being influenced by an unseen system of control. Tinker exerts his power not only with physical aggression, but a whole surveillance system that has the inmates living in constant terror and subjugation. Kane also confuses our understanding of Tinker's authority with the suggestion that he is also a pawn to an even higher but unseen power. Stuart McQuarrie, who played the role of Tinker, pointed out that his character appears to be "incarcerated but was given certain powers within the institution" overseen by an even higher authority, a type of pyramid scheme in which power is parcelled out but never retains its full purity (Saunders, 2007:184). This mirrors Foucault's notion that within the intricate mechanisms of power, some who exercise it are also being subjected to its very constraints and requirements of a bigger mechanism.

The institution in the play combines elements of a prison, hospital, university, and brothel and reflects Foucault's idea of spaces that limit freedom and regulate authority in a controlled manner. The play starts "inside the perimeter fence of a university," (Kane, 2000: 1)[2] "sanatorium," (6) "sports hall," (10) "showers" (15) and "library" (17) of the university. Through the help of the different facilities as a setting, the play implies violence, help, and learning by reflecting the author's insidious perspective of society. The characters in these settings are depicted as prisoners' pendants of external powers in society. Foucault defines docile bodies as being "subjected, used, transformed and improved" (1995: 136). This body is being controlled and manipulated as a form of power in society. A political anatomy is emerging that dictates how one can control others' bodies to make them operate as desired. This discipline creates obedient and efficient bodies, increasing their utility while decreasing their political power. Power is being separated from the body, turning it into a skill to be enhanced and a means of control (Foucault, 1995: 136). Thus, the underlying metaphor in the play is that society is like a jail that serves as a university. This implies that social institutions can strip away an individual's autonomy over themselves, comparing the world to a prison for the mind and body. *Cleansed* thus supports Foucault's perception of the birth and dominance of modern disciplinary society through controlled environments and docile bodies designed to comply with certain norms. Deprived of all autonomy, the characters are left to follow a trail that inevitably leads them in circles as Tinker exerts his will and they struggle against omnipresent surveillance. It is more iconically represented in the play through the character Tinker who forces his savage will on other characters and incorporates forceful physical violence. Thus, it serves as a piece of extreme discipline or demonstration of the total authority he has. At its most explicit, this comes with the visceral horror when Tinker has some of Carl's limbs amputated as punishment: it is not an act intended simply to deter future transgressions, nor even an antisocial camp turning against one camper who does not follow their rules by extension if nothing else, but also directly speaking at another juncture. This echoes the argument of Foucault that in contemporary society punishment is not only a matter of retribution but also about manifestation and demonstration of power. The "public execution" does not bring back justice, but instead reinforces power and control. The ruthless and violent nature of the executions along with the elaborate ceremonial aspects are all part of how the penal system maintained its authority (Foucault, 1995:49).

It can be suggested that the institution consolidates its power by manipulating through mass psychological terror as Tinker does when he uses human vulnerability to dominate in *Cleansed*. In this regard, Foucault's reflections on the psychological component of authority become crucial in the distribution of modern power not only through classic physical force but also via moulding desires, thinking and behaviours as well. In Scene Three, Grace comes to the university, for her beloved brother died there due to an overdose. She is so lost in her pain that she insists on staying there by replacing him. The shocking situation is that Tinker is eager to accept her offer and has started to treat her with medication. This type of power is common in everyday life and labels individuals, connecting them to their unique identity. It enforces a standard of truth that the individual must accept and that others must acknowledge in them. This power structure turns individuals into subjects (Foucault, 1982: 781). Therefore, it is a totalising power, attempting to govern both the bodies of those inside and their identities. The change in the character of Grace is recognisable scene by scene. With drugs, she lives in a world of dreams and imagination, even her voice begins to sound like Graham and finally wearing his clothes is not enough and she makes the doctor stitch her brother's penis on her body (39). Hence, her body is now controlled by power structures and used for practical purposes rather than being seen as a vessel for energy or rational mechanics. This shift has led to the emergence of new expectations and limitations on the body (Foucault, 1995: 155). The way Tinker controls things demonstrates how the panopticon goes beyond watching people and alters who they are deep inside themselves. This is clear in how Grace changes by losing completely her independence at the end of the play. This idea reflects one central aspect of Foucault's thought: modern power not only acts through the visible enforcement of rules but is also present in the formation of habits, thoughts, and ideas.

Although Foucault turns his attention to the maintenance of discipline, this transition from punishment as a public spectacle into disciplinary control is also central. Modern punishment centres far less on the physical and more on enforcing correct behaviour and inducing obedience. Yet, in *Cleansed*, Kane seems to return to a mode of punishment that is more brutal physical violence employs itself directly as control. Kane's portrayal of violence in criticising disciplinary techniques reveals how resorting to physical violence highlights the ongoing

2 From now on, only page numbers will be given for the citations from *Cleansed* by Kane 2000.

dehumanisation embedded within power structures. Hence, her *Cleansed* can be presented as a putative example of Foucault's theory; her depiction of punishment enforces the power structure and authority that requires retribution because it avoids an interrogation about what causes crime. Foucault argues that the function of punishment is not just to restore justice but instead, it serves as a mechanism to "reactivate power" (1995: 49). In *Cleansed*, Tinker uses extreme violence to show his power and control over others. This emphasises how power can dehumanise and reduce people to objects to be manipulated and punished. Rod and Carl are represented as a couple in Scene Two and Tinker constantly watches them. Carl is passionate about Rod, and he says he can die for the sake of him. However, love is not appreciated by the authority, and he is punished by cutting his tongue off (12). Despite his pain, he continues to present his love by writing words for Rod on the ground, but Tinker cuts off his hands (23). He never gives up and shows his love through dancing and Tinker cuts off his feet to punish this disobedient lover and feeds mice (30). There is a really intense part where Tinker hurts Carl to try and make him stop caring about his friend Rod in *Cleansed*. It is a violent scene and shows how much power the people in charge have over everyone else. When Carl gets hurt, it is like a warning to everyone else that they do not have control over their own bodies or minds. The author is trying to show how in societies where people are controlled, the people in charge use violence to make everyone follow their rules. Carl's injuries caused by Tinker show Foucault's idea that punishment is a way to demonstrate power because each violent act aims to establish authority and destroy uniqueness. Hence, violence plays a leading role in both *Cleansed* and Foucault's ideas on power. Foucault believes that violence is used as a tool of power, not just physically but also psychologically and institutionally (2006: 14). In *Cleansed*, violence is used by Tinker to control and manipulate characters, both physically and emotionally. The play critiques how power operates through the body, with bodies being subjected to mutilation and destruction, symbolising the consequences of unchecked authority. This exploration of violence exposes how power dehumanises individuals, reducing them to objects to be controlled.

The play is set in an institute and behaves as a panopticon; the space where characters are under constant watch and control. This concept of the panopticon is at its heart in Foucault's study on modern disciplinary societies where surveillance apparatuses are placed on individuals to regulate themselves. The efficacy of the panopticon is that inmates believe they are constantly being watched whether they can actually see their observer. An alert, calculated gaze and the unceasing visibility of power assure its automatic functioning even in the panopticon prison as prisoners regulate their own behaviour because they believe to be watched. Kane has subtly woven the idea of the panopticon into her play based on Foucault's theories about observation and power. The university in which the play is set acts as a panopticon within its walls characters are always under surveillance and being monitored by Tinker. Foucault postulated that in modern disciplinary societies, power is no longer manifested through the physical violence of a sovereign monarch or dictator; rather discipline ensures order by rendering a controlled male identity, passive subjects who subscribed to self-imposed restrictions on their behaviour; a prison without bars where inmates willingly collude with wardens and each other lest they draw unwanted attention. The effectiveness of the panopticon stems from the perception it creates in inmates that they are always under observation even if an observer is invisible. It is a structure where the condition of permanent and conscious transparency guarantees that power will operate automatically, an order submission since one has been made aware that he or she may be observed with everyone realising how they behave out of fear (Foucault, 1995: 201). In *Cleansed*, Tinker takes up the role of the eye in the panopticon system and influences the characters' behaviour both directly and indirectly. The characters in the play may not always see Tinker around them, but Kane constantly warns readers that "Tinker is watching" (6). Characters feel perpetually monitored and this awareness makes them conform to the rules of the institution. Moreover, Grace's decision to reach out to her deceased brother, despite knowing the risks involved, reflects how Tinker's influence impacts their choices. This supports Foucault's theory that the prisoner in the panopticon is observed but cannot notice, the criminal is always "the object of information and never the subject" of conversation (Foucault, 1995: 200) . The building design also embodies the concept of the panopticon by emphasising surveillance and control measures throughout the space. The location is characterised as a mix of a prison structure with elements of a hospital and university setting that blend seamlessly to create an all-encompassing atmosphere of scrutiny and regulation. This highlights how the panopticon symbolises a power that is always there but not always seen by forcing people to adjust their behaviour due to potential surveillance (Braidotti, 1991: 118). This concept is clearly depicted in the play as we see how the characters are under physical and mental scrutiny and influenced by the

institution's widespread control. *Cleansed* emphasises how power and widespread violence impact individuals' bodies and identities in line with Foucault's theory on control systems through both apparent and concealed methods.

4.CONCLUSION

The paper has analysed the connections between Caryl Churchill's *Softcops* and Sarah Kane's *Cleansed* by examining Michel Foucault's theories on authority and power dynamics regarding punishment and violence in society. Both plays delve deeply into the mechanisms of control and provide various viewpoints on how modern disciplinary systems strip individuals of their humanity. *Softcops* portrays the shift in punishment methods from violent displays of authority like public executions to subtler surveillance and normalisation tactics that resemble Foucault's panopticon concept. *Cleansed* also explores the rooted impact of authority on individuals' minds and bodies by portraying a setting where power deeply affects individuals by shaping who they are and how they behave in society. These plays encourage readers to think about the effects of systems of control and the moral dilemmas associated with their enforcement in line with Foucault's view that contemporary power functions through visible and deeper methods. Moreover, these plays contribute to the discussion of control, resistance, and authority. This paper shows how theatre serves as a tool for challenging authority and empowering readers to search for ways to discover alternatives to repressive systems by blending Foucault's ideas with these plays.

In *Softcops*, Churchill confronts Foucauldian concepts by showing how authority is enforced and preserved in ridiculous sometimes horrific ways. The play reinforces the image of public punishment as a spectacle, consistent with Foucault's depiction of sovereign power, where punishment operates in opposition to regularity to make manifest the state's authority. But as the play goes on, Churchill shifts towards a more Foucauldian understanding of power in which discreet forms of surveillance and normalisation come to replace outright acts of violence. The importance of the panopticon as a symbol lies in its capacity to illustrate how current societies are permanently controlled and designed by society ordering even beyond places where these technologies could be expected such as police stations. Similarly, Sarah Kane's *Cleansed* explores authority on its darkest terms and what happens when it turns dehumanising. Kane equates the institution as a model of regeneration within societal constraints, resembling Foucault's panopticon where constant surveillance results in discipline so practical transparency ensures they both monitor and police their own behaviour. The violent acts within the play combined with Foucault's claims about modern power as visibly less brutal yet equally effective in disciplining the body and mind are reflected literally but also metaphorically. Examining these ideas in both plays underscores the enduring importance of Foucault's theories in grasping the complexities of power dynamics and regulation in today's society by depicting sometimes unsettling illustrations of authority figures. *Softcops* and *Cleansed* prompt viewers to contemplate how power operates in their individual experiences encouraging a thoughtful review of the systems that shape human conduct.

Concluding these reflections reveals the depth of insight in both *Softcops* and *Cleansed* as they delve into themes aligned with Foucault's perspectives on authority and its effects on individuals. Within these works lie reminders of how power influences our society while appearing to uphold structure and regulation. The plays not only represent Foucault's concepts but also prompt us to ponder the moral consequences tied to such mechanisms of regulation. Churchill and Kane shed light on the workings of authority to urge us to challenge and oppose the influences trying to control and shape our lives. Their plays spark discussions about power dynamics and defiance in both literature and society creating a lasting impact on those who engage with their compelling and reflective stories.

REFERENCES

Armstrong, J. (2015). *Cruel Britannia, Sarah Kane's Postmodern Traumatics*, Peter Lang, Switzerland.

Barranger, M. S. (1984). "*Softcops* by Caryl Churchill", *Theatre Journal*, Renaissance Re-Visions, 36 (3), 417-419.

Biber Vangölü, Y. (2017). "Sarah Kane's *Cleansed* as a Critical Assessment of Disciplinary Power", *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 57 (1), 274-288.

Braidotti, R. (1991). *A Study of Women in Contemporary Philosophy*, (E. Guild trans.), Polity Press, Cambridge.

Churchill, C. (1990). *Plays: Two – Softcops, Top Girls, Fen, Serious Money*, Methuen Drama.

Diamond, E. (2009). "On Churchill and Terror", *The Cambridge Companion to Caryl Churchill*, Cambridge University Press.

Fitzsimmons, L. (1989). *File on Churchill*, Methuen Drama.

Foucault, M. (1995). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison,* (A. Sheridan, Trans.), Vintage Books.

-----. (2006). *Psychiatric Power: Lectures at the College de France 1973-1974*, (Ed. Jacques Lagrange, Trans. Graham Burchell), Palgrave Macmillan, New York.

-----. (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*, (Ed. M. Senellart), Palgrave Macmillan.

-----. (1982/Summer). "The Subject and Power", *Critical Inquiry*, The University of Chicago Press, 8 (4), 777-795.

Gilman, R. (February 12, 1983). "Top Girls Skirmishes", *The Nation*.

Gobert, R. D. (2014). "The Theatre of Caryl Churchill", *Bloomsbury Methuen Drama*, https://doi.org/10.5040/9781408166390

Godiwala, D. (2003). *Breaking the Bounds: British Feminist Dramatists Writing in The Mainstream Since C. 1980*, Peter Lang, New York and Oxford.

Kane, S. (2000). *Cleansed*, Methuen Random House.

Kelly, M. G. E. (2009). *The Political Philosophy of Michel Foucault*, Routledge.

Kritzer, A. H. (Fall, 1989). "Theatricality and Empowerment in the Plays of Caryl Churchill", *The Mid-America Theatre Conference*, Omaha.

Lake, D. A. (2010). "Rightful Rules: Authority, Order, and the Foundations of Global Governance", *International Studies Quarterly*, 54 (3), 587–613.

Luckhurst, M. (2015). *Caryl Churchill*, Routledge.

Managhan, T., & Bulley, D. (2022). "'What is an Author?': Critical Reflections on Authors and Authority in Critical Security Studies – Introduction", *Critical Studies on Security*, 10 (3), 111–118. https://doi.org/10.1080/21624887.2022.2185856

Ogden, S. G. (2017). *The Church, Authority, and Foucault: Imagining the Church as an Open Space of Freedom*, Routledge.

Saunders, G. (2007). *"Love me or Kill me": Sarah Kane and the Theatre of Extremes*, Manchester University Press.

Sierz, A. (2011) *Rewriting the Nation: British Theatre Today*, Methuen, London.

Stephenson, H. and Langridge, N. (1997). *Rage and Reason: Women Playwrights on Playwriting*, Methuen Drama, London.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.06.2024 **√Accepted/Kabul:** 03.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1494922
Research Article/Araştırma Makalesi

Ateş Eren, M. (2025). "Türkiye'de Belediyelerde Siyasi Hesap Verebilirlik ve Sayıştay Denetimlerinin Rolü", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 66, ss. 175-189.

TÜRKİYE'DE BELEDİYELERDE SİYASİ HESAP VEREBİLİRLİK VE SAYIŞTAY DENETİMLERİNİN ROLÜ*

Merve ATEŞ EREN*

Öz

Bu makalenin başlıca amacı Türkiye yerel siyaseti özelinde belediyelerde hesap verebilirlik ve demokrasi ile Sayıştay'ın düzenlilik denetimleri arasındaki ilişkiyi irdelemektir. Sayıştay Türk siyasi tarihinin en köklü kurumlarından biridir. Akademik yazına baktığımızda ise Sayıştay'ın rolünün genelde kamu mali yönetimi veya hukuki ve kurumsal değişiklikler açısından ele alındığını; hesap verebilirlik olgusunun çokça adlandırılmasına rağmen yeterince tanımlanmadığını ve dolayısıyla Sayıştay ile arasındaki organik bağın açıkça ortaya konmadığını görüyoruz. Bu boşluğu doldurmak amacıyla yapılan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Öncelikle kavramsal bir çerçeve çizilecek; siyasi hesap verebilirlik ile demokrasi ve Sayıştay'ın kamu kurumlarını denetimi arasındaki ilişki irdelenecektir. Sonrasında Sayıştay'ın düzenlilik denetimleri incelenecek; belediyelerde siyasi hesap verebilirliğin sağlanmasındaki başlıca konular Dış Denetim Değerlendirme Raporlarının sağladığı veri ile açıklanacaktır. Bunun üzerine denetim sürecinin kendisi ve sonuçlarıyla, bunlardan bağımsız olarak raporlanan bulgu içeriklerinin hesap verebilirlik ve demokrasi açısından tartışılmasına imkân veren bir analitik çerçeve çizilecektir. Çalışma sonuç olarak belediyelerde yatay hesap verebilirliğin özellikle belediyelerin bütçelerini uzun vadede etkileyen alanlarda sağlanmadığını ve bulguların aynı zamanda yerel siyasal sistemin demokratik özelliklerini zayıflatan pratiklerle ilişkisini yatay hesap verebilirlik, hukuk üstünlüğü, demokratik sürdürülebilirlik ve temsil kavramları aracılığıyla göstermektedir.

Anahtar kelimeler: *Sayıştay, Belediye, Denetim, Hesap verebilirlik, Yerel demokrasi.*

POLITICAL ACCOUNTABILITY IN MUNICIPALITIES IN TÜRKİYE AND THE ROLE OF THE TURKISH COURT OF ACCOUNTS AUDITS

Abstract

This paper aims at examining the relationship between accountability and democracy in municipalities in Türkiye and the Turkish Court of Accounts' (TCA) regularity audits. TCA is one of the most established institutions in Turkish political history. In academic literature, however, the role of TCA is mostly addressed in terms of public financial management or legal institutional changes. Although accountability is frequently mentioned in these studies, it is not sufficiently defined. Therefore, it is not clearly demonstrated that the functions of TCA and political accountability are organically related. To fill this gap, this study consists of three sections. First, a conceptual framework that examines the relationship between political accountability and TCA's audit of public institutions will be drawn. Second, the regularity audits in municipalities by TCA and its findings will be analyzed based on data from the External Audit Evaluation Reports. Based on these findings, a third section aims at building an analytical framework for a discussion of TCA audits, its formal consequences and the implications of reported findings for political accountability and democracy. In conclusion, the study shows that horizontal accountability in municipalities is not ensured, particularly in areas that affect municipal budgets in the long term, and the findings are further related to practices undermining the democratic features of the local political system in terms of horizontal accountability, the rule of law, democratic sustainability and representation.

Keywords: *Turkish Court of Accounts, Municipality, Audit, Accountability, Local democracy.*

*Dr, Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, İSTANBUL.
e-posta: merve.ates@medipol.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-6594-0453)

1.GİRİŞ

Sayıştay'ın belediye denetimleri ve denetim raporlarının neye işaret ettiği, özellikle 2019 yerel seçimlerinden beri sosyal medya ve internet haberciliği ile gündelik hayatımıza önemli ölçüde dahil oldu. Bu süreçte kamu kaynaklarının nasıl kullanıldığı konusunda "hesap sormak" adına bir dil gelişti[1] ve belki de bu ve sonrasındaki seçimlerin sonuçlarını etkiledi. Denetim raporlarında ne gibi bulguların tespit edildiği ve bunların ne anlama geldiği tartışıldı. Tüm bu kavramlar kamu kurumlarının ve özellikle belediyelerin işleyişi ile ilgili bakış açımızı, düşünce ve eylemlerimizi şekillendirmek üzere hem siyasiler hem de vatandaşlar tarafından sıkça kullanılmaya başlandı. Buna karşılık, Sayıştay denetimlerinin belediyelerin siyasi olarak hesap verebilir kılınmasındaki rolüne dair akademik çalışmalar sınırlı görünüyor.

Sayıştay kamu kurumlarının harcamalarını denetleyerek hesap yargısı adı verilen işlevi yerine getiren bir üst mahkemedir. Dolayısıyla doğrudan ya da dolaylı olarak kamu kaynaklarının etkin ve verimli kullanılmasına, yolsuzluğun önlenmesine ve mali yönetişimin güçlendirilmesine katkıda bulunur. Sayıştay'ın kurumsal ve hukuki rolü, ilgili kanun ve değişiklikleri, denetimlerin kamu mali yönetimi açısından işlevi gibi konularda çeşitli çalışmalara ulaşılabilir (bkz., Akyel, 2016a; Candan, 2016; Önder ve Türkoğlu, 2012; Söyler, 2012). Ancak demokrasinin vazgeçilmez ve ayırt edici özelliklerinden biri olan siyasi hesap verebilirlik ile Sayıştay denetimleri arasındaki ilişkinin ayrıca irdelenmesi gerekir. Böylece Sayıştay denetimlerini belli özellikleri olan bir siyasi rejimin öğesi olarak ve seçimler, siyasi partiler, sivil toplum, demokrasinin zayıflaması ya da güçlenmesi gibi süreç, aktör ve kurumlarla ilişkisi bakımından da değerlendirmek mümkün olur.

Sayıştay'ın siyasi hesap verebilirliğin sağlanmasındaki rolünü tartışmak için öncelikle bu kavramın ne anlama geldiğini açıklamak gerekir. Sonrasında Sayıştay'ın hangi görev ve faaliyetlerinin bu olguyla ilişkili olduğuna dair örnekler vermek, denetim kavramını bir demokrasi meselesi olarak anlamlı hale getirecektir.

Bu yazının temel amacı, Sayıştay denetimlerinin siyasi hesap verebilirlik açısından anlamı ile işlevini ve Türkiye'deki belediyeler özelinde Sayıştay denetimleri ve demokrasi arasındaki ilişkiyi irdelemektir. Bunun için öncelikle siyasi hesap verebilirlik olgusu tanımlanacak ve Sayıştay bir kurum ve yüksek denetim aracı olarak tanıtılacak; böylelikle siyasi hesap verebilirliğin sağlanmasındaki rolü tanımlanacaktır. Bu kapsamda Türkiye'de belediyelerin dar anlamda mevzuata aykırılık, geniş anlamda ise yerel siyasetin hesap verebilirliğinin sağlanması, konusundaki başlıca meseleleri, 2012 ve 2022 yılları arasında yayınlanmış Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporlarındaki ilgili verilerle incelenecektir. Süreklilik gösteren konular örneklerle açıklanacak; bunların iyi yönetişim ve demokrasi açısından ne anlama geldiği hem bir mekanizma olan denetimin kendisi ve raporlamanın ölçülebilen sonuçları hem de bulgu konusu olan pratiklerin demokrasi adına ifade ettikleri bakımından tartışılacaktır.

2.SİYASİ HESAP VEREBİLİRLİK VE DENETİM

Hesap verebilirlik, bir aktörün bir başka aktöre geçmiş ya da gelecek karar ve faaliyetlerini izah etmekle ve ayrıca bunların olumlu ya da olumsuz sonuçlarını kabul etmekle yükümlü olması olarak tanımlanabilir (Schedler, 1999: 17). Kimin, hangi konuda, kim tarafından denetleneceği ve bunun sonuçlarının ne olacağı, ya da ne olması gerektiği, kamuyu ve karar vericileri etkileyen asıl konulardır. Siyasi anlamda hesap vermek konusunda ise en büyük mesele elbette ki kamu kaynaklarının nasıl kullanıldığıdır.

Siyasi hesap verebilirlik esasen kişisel ve vicdani bir mesele değil, hesap sormayı ve vermeyi mümkün kılacak bazı mekanizmaların varlığı ve işleyişi ile ilişkili olan kurumsal bir niteliktir. Bu mekanizmalar sorumluların kamu kaynaklarını nasıl kullandıklarını, aldıkları kararları ve uyguladıkları politikaları açıklamalarını gerektirir ve aynı zamanda "hesap verilemeyecek" eylemleri karşısında bir bedel ödemelerini (seçimleri kaybetmek, oluşan kamu zararını ödemek, cezai yaptırımlar gibi) sağlar. Bunun nasıl sağlandığına ilişkin verilebilecek alternatif cevaplar bize siyasi hesap verebilirliğin farklı çeşitleri olduğunu gösterir.

1 2019 yerel seçimleri öncesi ve sonrası konunun medyada nasıl yer bulduğuna dair çeşitli kaynaklardan örnekler için bkz. https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-48665674,Erişim:08.03.2024;https://www.sabah.com.tr/gundem/2019/05/29/11-iftirasina-11-cevap,Erişim:23.02.2024;https://www.diken.com.tr/ibbnin-11-sirketi-ekside-nakit-calisan-isparkta-uc-aylik-zarar-18-milyon-lira/,Erişim: 23.02.2024; https://www.gazeteduvar.com.tr/sayistay-raporu-rizedeki-cay-carsisi-projesi-kanuna-aykiri-haber-1507903, Erişim: 16.02.2024; https://www.samsunhaber.com/samsun-haber/sayistay-raporu-ortaya-cikardi-samsun-buyuksehir-belediyesi-nden-h62139.html,Erişim: 16.02.2024;https://www.yenisafak.com/yazarlar/ahmet-unlu/sinavsiz-ve-ilansiz-personel-alimlari-sayistay-denetimine-takildi-2064622, Erişim: 16.02.2024.

Siyasetçilerin vatandaşlara hesap vermelerini sağlayan en temel mekanizma seçimlerdir. Bu olgu siyaset bilimi literatüründe dikey hesap verebilirlik olarak adlandırılır. Adil, düzenli ve gerçek anlamda rekabetçi seçimler, demokrasilerde vatandaşlar ile siyasetçiler arasında bilgi akışını zorunlu kılar. Oy verirken hem seçim vaatlerini hem de halihazırdaki yönetimin performansını dikkate alan seçmen, memnun olmadığı durumlarda mevcut siyasetçileri, bir daha seçmemek suretiyle, izledikleri politikaların sonuçlarına katlanmak zorunda bırakabilir. Bir diğer deyişle, dikey hesap verebilirliğin ana aktörü vatandaşlar, ana konusu vatandaşların talep ve isteklerinin karşılanıp karşılanmadığı ve bunu sağlayan başlıca kurumsal mekanizma ise seçimlerdir.

Alternatif olarak demokrasilerde yatay hesap verebilirliğin de bir gereklilik olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu şekilde adlandırılan hesap verme olgusu esasen yetkili olan bir başka resmi aktör tarafından şekillendirilir. Demokrasilerde karar vericilerin yetkilerinin kaynağı olan seçmene hesap vermeleri esas olduğu gibi, hesap verebilirlik aynı zamanda devlet kurumlarının birbirini denetlemesine de tekabül eder. Türkiye'deki örneklerinden birinin Sayıştay olduğu bu gibi mekanizmalar, yukarıda bahsedilen dikey mekanizmanın aksine, hesap vermenin başlıca kriterini hukukun üstünlüğü olarak tanımlar (O'Donnell, 1998: 117).

Dikey ve yatay hesap verebilirlik dışındaki bir diğer tanım da çapraz (*diagonal*) hesap verebilirliktir. Bunun yukarıda bahsedilen süreç ve mekanizmalardan başlıca farkı sivil toplum, bağımsız medya ve vatandaşın siyasete çeşitli yollarla katılımının, hükümetin karar ve uygulamaları hakkında bilginin sağlanması, yayılması ve hükümetin performansının değerlendirilmesindeki rolüdür (Lührmann vd., 2020: 813). Diğer bir deyişle, hesap verebilirlik yine vatandaşlar eliyle gerçekleşebilirken, bu sadece seçimlerde oy kullanmak suretiyle değil, karar alıcıların şikâyet, dilekçe, protesto vb. yollarla gözetimi aracılığıyla da sağlanabilir. Bazı çalışmalarda bu olgu dikey hesap verebilirliğin bir çeşidi olarak, sosyal (*societal)* hesap verebilirlik olarak kavramsallaştırılmış (bkz., Smulovitz & Peruzzotti, 2000), bazılarında ise vatandaşın kamu yönetimini gözetimini mümkün kılacak bilginin ve verinin kullanıcı merkezli paylaşımı, şikâyet ve talep mekanizmalarının çalışması, kaynak tahsisinde aktif vatandaş katılımı gibi faktörlere değinilmiştir (bkz., Fox, 2015).

Görüldüğü üzere dikey ve çapraz olarak tanımlanan hesap verebilirlik olgularında karar alıcıları hesap verebilir kılan başlıca aktörler vatandaşlardır. Bunu da siyasete ve karar verme süreçlerine çeşitli yollarla katılım sağlayarak gerçekleştirirler. Yatay hesap verebilirlik ise kurumsal denetim ve yargı mekanizmaları ile işler. Hesap verebilirliğin bu iki boyutunun birbirini tamamlaması da birbiri ile çatışması da mümkündür. Vatandaşların memnun olmadığı bazı politikalar hukuka uygun olabileceği gibi, vatandaşların talep ettiği bazı politikalar da hukuka uygunluk gözetmeyebilir (Schmitter, 2004: 48-49). Örneğin, vergi konusunda yasalaştırılan bir politika önerisi toplumun vergi yükünü sırtlayacak kesimlerini memnun etmezken, hukuki olarak bu kararın uygulanması önünde bir engel olmayacaktır. Tam tersini düşünürsek, ayrımcı ya da ırkçı politikaların da hukuki bir zemine kavuşmadan toplumda destek kazanmaları mümkündür.

Hesap verebilirliğin bu farklı anlayışları arasındaki çatışma günümüzdeki demokratik gerileme vakalarında da gözlenmektedir. Demokrasinin seçimlere indirgenmesi ve artan kutuplaşma ile hesap vermenin sadece meşru kabul edilen belli konulara yönelik bir gereklilik olarak ele alınması, çağımızın otokratikleşme dalgasının başlıca pratiklerindendir (bkz., Haggard & Kaufman, 2021; McCoy vd., 2018). Demokrasilerin gerilemesine ayrıca "yolsuzluk" olgusu eklemlenmiştir. Özellikle, klientalizm ya da ahbap-çavuş ilişkileri ile örneklenebilecek, bazı fayda ve hizmetlere ulaşmanın belli aktörlere verilecek siyasi desteğe bağlı olduğu durumlarda ise seçmenin seçtiği siyasetçiye hesap sorması değil, bu fayda ve hizmetlere ulaşabilmek için desteğini sürdürmesi söz konusudur. Bu çarpık hesap verebilirlik ilişkisi (bkz., Stokes, 2005), yolsuzluğun olduğu durumlarda vatandaşların oy verme davranışına dair bize şunu söyleyebilir: Vatandaşlar kendilerine de fayda sağlanması durumunda karar alıcılar hizmet sağlarken yolsuzluk yapmış olsa bile onlara oy vermeye devam edebilir; bir diğer deyişle yolsuzluk konusunda hesap sormayabilir.

Kararları alan ve uygulayanların, vatandaşların talep ve ihtiyaçlarına cevap vermediği bir sistemin demokrasi olduğu düşünülemez. Ancak, sadece vatandaşlara hesap verebilirliğin düzgün işlemesi durumunda, çoğunlukçu bir anlayışın güçlenmesi ve iktidarların denetimsiz kalması tehlikesi ortaya çıkar. Mevcut yasalar ne kadar eleştirilebilirse de iktidar dahil her aktörün hukuk önünde eşit sayılması ve hukukun tüm kişisel çıkarların üstünde tutulması ilkesel olarak demokrasinin olmazsa olmazıdır. Dolayısıyla demokrasilerde yatay hesap verebilirliğin işlemesi beklenir.

Ayrıca yatay hesap verebilirliğin bir parçası olan yüksek denetim mekanizmalarının yolsuzluğun önlenmesinde önemli bir rolü vardır. Kamu kaynaklarının hukuka uygun, verimli ve etkin kullanımının denetimi, mali yönetişim ve raporlamanın güvenilirliği ile doğruluğunun sağlanması ve bu konularda denetlenen kamu kurumu ile kurulan ilişkinin sonucunda, yüksek denetimin yolsuzlukla mücadelede etkin bir rol oynadığına dikkat çekilmiştir (bkz., McDevitt, 2020). Araştırmalar, birçok ülkede kamu kurumlarının etkin denetiminin yolsuzluğu azalttığını gösteriyor (bkz., Chêne, 2018: 9; Rose-Ackerman & Palifka, 2016: 11–13). Bu açıdan hem uzun vadede sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanmasında, hem de demokrasinin pekişmesinde yatay hesap verebilirlik mekanizmalarının önemine dikkat çekmek gerekir.

3.SAYIŞTAY'IN SİYASİ HESAP VEREBİLİRLİĞİN SAĞLANMASINDAKİ ROLÜ

Sayıştay, Türkiye'de genel yönetim kapsamındaki kamu idareleri ile kamu iktisadi teşebbüslerinin gelir, gider ve mallarını denetlemekle ve denetim sonuçları hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisini (TBMM) bilgilendirmekle görevli bir yargı kurumudur. Kurumsal alt yapısı 1862'de kurulan Divan-ı Muhasebat'a dayanmaktadır ve 1876'da anayasal bir kurum olarak tanınmıştır. Cumhuriyetin ilanının hemen ertesinde, 24 Kasım 1923'te, Divan-ı Muhasebat yeniden kurulmuş ve 1924 Anayasası ile anayasal kimliğini korumuştur. 1961 Anayasası ile de Sayıştay adı altında tanınmıştır. 2010'da yürürlüğe giren, 6085 sayılı Sayıştay Kanunu ile kamu kaynağı kullanılan hemen hemen tüm faaliyetler Sayıştay'ın denetim kapsamına alınmış, kamu iktisadi teşebbüslerinin denetlenmesi amacı ile 1938'de kurulmuş olan Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu da bünyesine dahil edilmiştir.

Sayıştay hesap ve işlemleri kesin hükme bağlayan bir yüksek mahkemedir ve hesap yargısı olarak adlandırılan yargısal fonksiyonu yerine getirir. Kurum misyonunu şu şekilde tanımlamaktadır: "Kamuda hesap verme sorumluluğu ile mali saydamlığa katkı sağlamak üzere denetim, yargılama ve rehberlik yapmak."[2] Sayıştay yolsuzlukla mücadele hedefini doğrudan dile getirmemesine ve yolsuzluğu daha çok hırsızlık olarak anlaşılabilecek, yasal olarak suç olan faaliyetler kapsamında ele almasına rağmen, tüm dünyadaki yüksek denetim kurumları gibi yolsuzlukla mücadelede rol oynar. Sayıştay ile ilgili 2016'da yayınlanan bir çalışmada ise, her yıl yaklaşık 30 vakanın yolsuzluk şüphesi ile denetçiler tarafından ilgili kamu kurumu yöneticilerine ve Cumhuriyet Savcılıklarına raporlandığı belirtiliyor (Akyel, 2016b: 223).

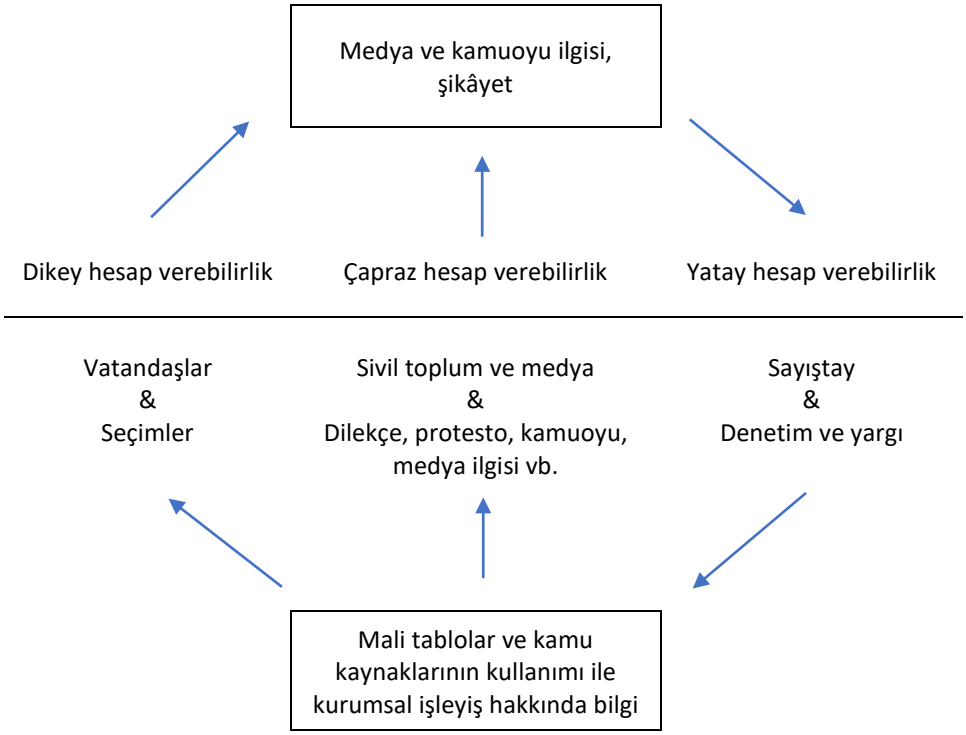
Sayıştay'ın 2012 yılından itibaren gerçekleştirdiği belediye denetimlerine dair nihai raporlar, düzenlilik denetimlerinin sonucu olarak kamuoyu ile paylaşılmaktadır. Bu denetimler yazının önceki bölümünde tartışıldığı gibi esasen yatay hesap verebilirliğin bir parçası olarak, ilgili mevzuat çerçevesinde gerçekleştirilir. Belediyeleri öncelikle kamu kaynakları ile ilgili tüm teşebbüsleri konusunda bilgi vermeye zorlarken, hesap verebilirliğin ilk aşaması olan "cevap vermenin" gerçekleşmesini sağlar. Kurumlardan denetim kapsamında istenen belgeler ve denetim sonucunda kamuoyu ile paylaşılan raporlar ile başlıca mali yönetişim olmak üzere birçok konuda öncelikle şeffaflığın güçlenmesi beklenebilir. Aynı zamanda bir yüksek mahkeme niteliğinde olan Sayıştay, "kamu zararı" konusunda sorumluları yargılar ve bu alandaki usulsüz işlemleri bir sonuca bağlar.[3]

Sayıştay denetimlerinin başta belediyeler olmak üzere kamu idarelerinde hesap verebilirliği nasıl sağlayabileceği konusunda kısaca şu hususlardan bahsedilebilir: Sayıştay kamu zararı doğuran işlemlerde sorumluların yargılanması ve zararın tazmin edilmesi, suç teşkil eden durumlarda ise ayrıca Cumhuriyet savcılıklarına suç duyurusunda bulunulması suretiyle, kamu kaynaklarının hukuka aykırı şekilde kullanılması konusunda doğrudan hesap verebilirliği sağlar. Bunun yanında, dolaylı olarak, kamuya, medyaya ve diğer paydaşlara kamu kaynaklarının nasıl kullanıldığı konusunda bilgi sağlayıp, nihayetinde vatandaşların oy tercihlerine etki etme potansiyeli ile dikey hesap verebilirliğin sağlanmasına katkıda bulunabilir. Böylelikle, kamu kurumlarının mali güvenirliği konusunda diğer aktörlere bilgi sağlarken, hatalı uygulamaların düzeltilmesi için denetlenen kurumla da ilişki kurar.

Denetlenecek kurumların seçiminde bunların bütçe büyüklüğü ve Sayıştay'ın bilişim sistemleri ile yaptığı mali risk analizlerinin yanında kurumla ilgili bir şikâyet ya da Sayıştay'ın denetim alanına giren bir konu üzerinde oluşmuş kamuoyu ya da medya ilgisi gibi kriterler de etkili olabilmektedir.[4] Dolayısıyla Sayıştay'ın siyasi hesap verebilirlik alanındaki rolü doğrudan yatay hesap verebilirliğin sağlanması ya da dolaylı olarak dikey ve çapraz hesap verebilirliğin sağlanmasına katkıda bulunmak olarak özetlenebilir. Şekil 1'de Sayıştay denetimleri ile

2 Kurumun misyonu için bkz. https://www.sayistay.gov.tr/pages/1-misyon-ve-vizyon, Erişim: 27.03.2024.
3 Kurumun temel özellikleri, görev ve yetkileri için bkz. https://sayistay.gov.tr/files/2253_sayistay_tanitim_2022.pdf, Erişim: 23.03.2024.
4 https://www.sayistay.gov.tr/tr/Upload/62643830/files/Rehberler/Duzenlilik_Denetimi_Temel_Kav ramlari.pdf?x=123, Erişim: 16.03.2021.

sağlanması beklenen yatay hesap verebilirliğin diğer hesap verebilirlik mekanizmaları ile etkileşimi temsil edilmektedir.

Şekil 1: Sayıştay denetimleri ve hesap verebilirlik ilişkileri

4.BELEDİYELERDE DÜZENLİLİK DENETİMLERİ VE HESAP VEREBİLİRLİK

Sayıştay'ın belediye düzenlilik denetim raporlarının içeriğini, denetçilerinin ilgili idareden istediği belge ve bilgiler ışığında yaptığı incelemelerin sonucundaki tespitleri oluşturur. Düzenlilik denetimi adı verilen mali denetim ve uygunluk denetiminin sonuçları kurumun internet sitesinde "kamu idareleri denetim raporları"[5] başlığı altında paylaşılır. Burada bahsedilen düzenlilik (*regularity*) kavramı, kamu idarelerinin hesap ve işlemlerinin doğruluğu ve hukuka uygunluğunun incelenmesi anlamına gelir. Mali denetimde belediyelerin mali tablo ve raporlarının doğruluğu değerlendirilirken, uygunluk denetimi kurumların hesap ve işlemlerinin hukuka uygun olup olmadığı ile ilgilidir.

Bu tespitler rapor içinde "bulgu" adı altında sunulur. Bu bulgulardan kurumun mali tablolarının doğruluğunu etkileyenler "denetim görüşünü etkileyen/denetim görüşünün dayanağı bulgular" başlığı altında, etkilemeyenler ise "denetim görüşünü etkilemeyen/diğer bulgular" başlığı altında paylaşılır. Hepsinin ortak noktası ise mevzuata aykırılık teşkil etmesidir. Örneğin, bir belediyede sadece ihalelerin nasıl gerçekleşeceği değil muhasebe kayıtlarının nasıl tutulacağı da belli yasa ve düzenlemelere bağlıdır. Dolayısıyla maddi ya da siyasi sonuçları aynı olmasa da hangi işlem ya da varlıkların hangi hesap grubunda ve nasıl muhasebeleştirildiği de bir uygunluk konusudur.

Bu açıdan raporlar, bazı riskli alanları tespit eder. Bu alanlarda düzeltici işlemlerin ve hesap verebilirliğin ne kadar sağlandığı izlemek için de bir araç işlevi görür. Sayıştay'ın, denetime konu olan meseleleri incelerken hem sürecin mevzuata uygunluğunu hem de yine mevzuata dayanarak kamu kaynaklarının etkili ve verimli kullanılıp kullanılmadığını değerlendiren bir yaklaşım geliştirdiğini söyleyebiliriz. Aşağıdaki tabloda, bazı belediye düzenlilik denetim raporlarından bu yaklaşımı örnekleyen rastgele seçilmiş ifadeler gösteriliyor.

5 Kamu idareleri denetim raporları için bkz. https://www.sayistay.gov.tr/reports/category/5-kamu-idareleri-denetim-raporlari, Erişim: 27.03.2024.

Tablo 1. Sayıştay'ın belediye denetim raporlarından kamu kaynaklarının kullanımına dair örnek ifadeler

Amasya Merzifon Belediyesi 2022 Yılı Sayıştay Düzenlilik Denetim Raporu **Bulgu 6: Hizmet Alımı İşinde Teknik Kriterlerin İhale Şartnamesinde Belirtilmemesi**	**İstanbul Şişli Belediyesi 2016 Yılı Düzenlilik Denetim Raporu** **Bulgu 19: Doğrudan Temin ve Pazarlık Yöntemi ile Yapılan Alımlarda 4734 Sayılı Kamu İhale Kanunu'nda Belirtilen Üst Limitin Aşılması**
"Merzifon Belediyesi Arıtma Çamuru Taşıma ve Bertaraf Ettirilmesi İçin Yapılan Hizmet Alımı işinde kullanılacak nakliye araçlarının adedi, motor hacmi, modeli, kilometresi, yaşı, kasa boy ve yüksekliği vb. gibi kriterler idare tarafından şartnamede belirlenmemiştir. … Teknik şartnamede işin teknik kriterlerinin belirlenmemesi ihalenin saydamlığı, rekabeti, güvenirliği ve kaynakların verimli kullanılmasına engel teşkil edebilmektedir. Bu nedenle hizmet alımlarında, ihale konusu hizmetin teknik kriterlerine ihale dokümanının bir parçası olan teknik şartnamelerde yer verilmesi gerekmektedir" (Sayıştay, 2023a: 20-21).	"Şişli Belediyesinin 2016 Yılı için 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu'nun 21/f ve 22/d maddelerine göre alımı gerçekleştirilen işlemlerin incelenmesinde; yıllık mal harcamaları toplamının bu amaç ile konulan ödeneğin %10'luk sınırını aştığı tespit edilmiştir. Mal alımları için ayrılan ödenek tutarının %10'luk kısmı 3.714.584,82 TL olup, doğrudan temin ve pazarlık yöntemi ile gerçekleşen mal alımları toplam tutarı ise 8.670.249,86 TL'dir. 4.955.665,04 TL'lik tutar aşımı söz konusudur. … İdareler, 4734 sayılı Kanuna göre yapılacak ihalelerde; saydamlığı, rekabeti, eşit muameleyi, güvenirliği, gizliliği, kamuoyu denetimini, ihtiyaçların uygun şartlarla ve zamanında karşılanmasını ve kaynakların verimli kullanılmasını sağlamakla sorumludurlar. İdareler bu sorumluluğu ancak açık ihale süreciyle gerçekleştirilebilir. Doğrudan temin usulü ve pazarlık usulü ile yapılan işlerde bu ilkelere kısmen uyulduğu için yüksek fiyatlarda mal alımı gerçekleşme riski bulunmaktadır" (Sayıştay, 2017: 44,45).

Sayıştay TBMM'ye sunduğu "Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporlarında"[6] o sene denetlenen kamu idarelerinde ne gibi önemli hususların tespit edildiği ve bunların yaygınlığı konusunda ayrıca bilgi verir. Kurumun ifadesine göre bu raporlarda "genellik ya da önem" göstermesi açısından tespit edilen bazı bulgular idare tiplerine göre listelenir ve kısaca açıklanır. Böylece Türkiye'de belediyelerde yönetişim ve hesap verebilirlik konusunda yıllara göre denetlenen belediyeler genelinde veri sağlar. Raporları bu açıdan okuyarak Türk yerel siyasetinde hesap verebilirliğe dair başlıca konuları irdeleyebiliriz.

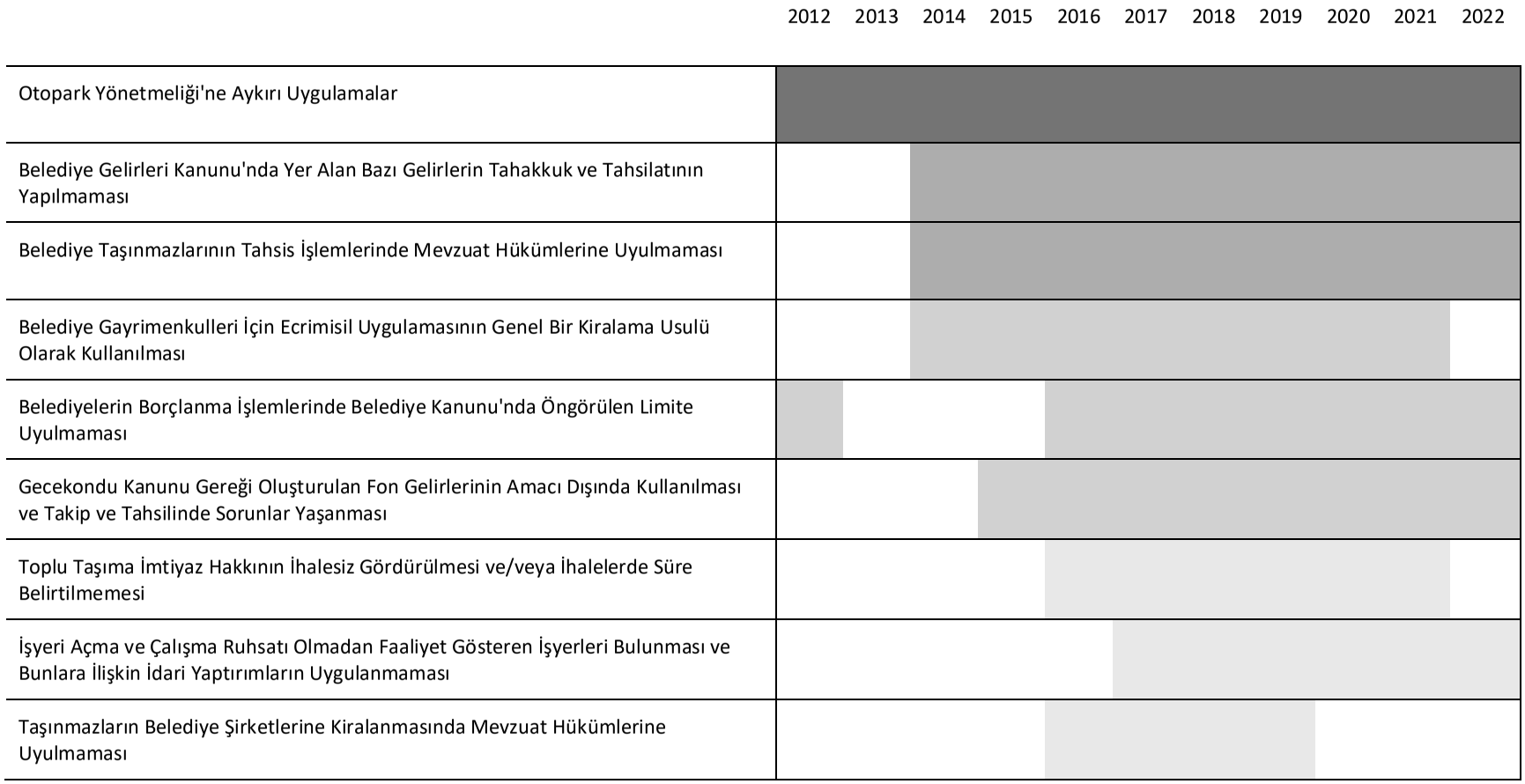
Şekil 2'de, 2012 ve 2022 yılları arasındaki Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporlarında belediyelere dair bahsedilen başlıca bulgular sıralanmıştır. Her bir konunun bu dönem boyunca rapora konu edildiği yıllar renklendirilmiş ve böylece denetimlere konu olan tespitlerin sürekliliğine ilişkin bir özet oluşturulmuştur.

5.BULGULARA YAKINDAN BAKIŞ

İlgili bulgular hakkında raporlarda, Sayıştay denetimlerinin ve aynı zamanda yatay hesap verebilirliğin temelini oluşturan mevzuata referans verilmiş ve buna göre belediyelerin hangi gereklilikleri yerine getirmediğine açıkça yer verilmiştir. 2012 ve 2022 yılları arasında yapılan denetimlerde otoparkların yönetimine ilişkin sorunlar her yıl yaygın olarak tespit edilmiştir. Bu bulgular temel olarak yürürlükteki Otopark Yönetmeliğine ve 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'na dayanır.[7] Buna göre yapılan bazı tespitler şunlardır: İlçe belediyeleri tarafından otoparklardan tahsil edilen bedeller, aktarılması gereken büyükşehir belediyesi otopark hesabına gönderilmemekte ve ayrıca büyükşehir belediyesi de ilçe belediyelerine nüfusları oranınca aktarması gereken otopark gelirlerini aktarmamaktadır.

6 Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporları için bkz. https://sayistay.gov.tr/reports/category/12-dis-denetim-genel-degerlendirme-raporlari, Erişim: 27.03.2024.

7 Örnekler için bkz. https://sayistay.gov.tr/reports/category/12-dis-denetim-genel-degerlendirme-raporlari, Erişim: 29.03.2024.

Şekil 2: Sayıştay denetimlerinde belediyelerde yaygın şekilde tespit edilen bazı bulguların yıllara göre değişimi (2012-2022)

Kaynak: https://www.sayistay.gov.tr/reports/category/12-dis-denetim-genel-degerlendirme-raporlari, Erişim: 07.02.2024.

Dikkat çeken bir diğer husus da otopark işletilmesi ile ilgili alınacak bedellerin ayrı bir hesapta tutulduğu gibi sadece otopark yapımı için kullanılabileceği, ancak belediyelerin bu hesabı amacı dışında kullandığıdır. Bu konu ile ilgili raporlanan bir ifade şudur: "Belediyelerin teşebbüs ve mülkiyet gelirleri arasında yer alan otopark gelirlerinin tahakkuk, tahsil ve takibinin yapılmaması, belediyelerin önemli bir gelir kaleminden yoksun kalmasına yol açmaktadır" (Sayıştay, 2023b: 68). Hem kamu kaynaklarının nasıl kullanıldığı hem de hukuk kurallarının uygulanıp uygulanmadığı ile doğrudan ilgili olan bu tespitlerin on yıl boyunca süreklilik göstermesi dikkat çekicidir.

Uzun vadede devamlılık gösteren ikinci tespit de zaten doğrudan belediye gelirleri hakkındadır. Belediye gelirlerinin tahakkuk ve tahsilatının yapılmaması olarak adlandırılan bu tespitler genel olarak çevre, eğlence ya da ilan ve reklam vergilerine, yol, kanalizasyon ve su tesisi harcamalarına katılım paylarına, iş yeri açma ve çalışma ruhsatı verilmeyen iş yerleri dolayısıyla alınmayan ruhsat harçlarına işaret etmektedir (örn. bkz., Sayıştay, 2016: 39; Sayıştay, 2023: 66-67). Bu örneklerden görüleceği gibi ilgili bulgular doğrudan belediyelerin gelirleri ile ilgili olup, tahakkuk ve tahsilatın eksik olduğu durumlarda belediye gelirlerinin olması gerekenden az olduğu anlamına geliyor. Önemli ölçüde devamlılık gösteren bu husus, 2014 yılından itibaren kamuya açık en güncel Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporunun ele aldığı 2022 yılına kadar raporlanmış.

Benzer şekilde yaklaşık 10 yıldır altı çizilen diğer iki bulgu da yine belediyelerin kaynaklarından taşınmazların yönetimi ile ilgili. Raporlanan bulguların temel dayanağı belediye taşınmazlarının başka kamu kurumlarına tahsisini ya da kiralanmasını düzenleyen 5393 sayılı Belediye Kanunu ve 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu'nun ilgili maddeleridir. Bu kapsamda yapılan denetimlerde şu gibi sorunlara dikkat çekiliyor: Belediyeler işgal edilmiş taşınmazları için bir ceza niteliğindeki ecrimisil bedelini sürekli olarak bir kira gibi tazmin etmekte ve böylece işgalin devamına imkân sağlamaktadır (örn. bkz., Sayıştay, 2014: 36).

Taşınmazların tahsisinde ise sorunların başlıca üç boyutunu tanımlayabiliriz: (1) Kullanımın süresine yönelik yasal limitlere uyulmaması, (2) kullanım amacına yönelik yasal limitlere uyulmaması, (3) tahsise dair karar alma sürecinin kendisinin hukuka aykırı olması. Somut olarak örnek verecek olursak ilgili bazı ifadeler şunlardır: "Taşınmazların yirmi beş yılı geçecek şekilde ya da süresiz tahsis edilmesi," kamu hizmeti amacı dışında taşınmaz tahsis edilmesi," "bazı taşınmazların tahsis amacı dışında kullanılması," "belediye meclisi kararı olmaksızın taşınmaz tahsis edilmesi" (Sayıştay, 2022: 72). Bu örneklerden gördüğümüz gibi, Sayıştay denetimlerinden elde edilen veriler doğrudan belediyelerin gelir ya da giderlerini etkileyen işlemler ile ilgili olabildiği gibi, yerel siyasette demokrasinin kurumsallaşması, belediye organlarının demokratik işlevlerini yerine getirip getirmediği, kamu kaynaklarının herhangi bir özel çıkara hizmet etme riski gibi konular ile de yakından ilgilidir.

Belediye ve bağlı kuruluşlarının (ve ayrıca bunların sermayesinin yarısından fazlasına sahip oldukları şirketlerin) ne kadar borçlanabileceği ve değişen miktara göre borçlanma kararının belediye meclisince hangi nitelikteki oy desteği ile alınabileceği ya da ilgili bakanlık onayının gerekliliği yine 5393 sayılı kanun ile düzenlenmiştir. Buna göre mali denetim ve sürdürülebilirlik açısından son derece önemli olan bu konuda belediyelerin hem borçlanma sınırlarına uymadığı hem de yasanın gerektirdiği karar alma yolunu takip etmediği raporlanmıştır. Bu durum 2021 ve 2022 yıllarına ait Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporlarında şu şekilde ifade edilmiştir:

> "Denetimlerde, bazı belediye ve bağlı kuruluşlarında 5393 sayılı Kanun'da belirlenmiş borçlanma limitlerine uyulmadığı, en son kesinleşmiş bütçe gelirlerinin yeniden değerleme oranıyla güncellenen miktarının %10'unu geçmeyen iç borçlanma için belediye meclis kararı alınmadığı ve %10'u geçen iç borçlanma için ise meclis üye tam sayısının salt çoğunluğunun kararı ve/veya Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığından onay alınmadığı tespit edilmiştir." (Sayıştay, 2022: 74; Sayıştay, 2023: 79)

2015 yılından itibaren yaygın olarak tespit edilmiş bir başka bulgu ise Gecekondu Fonunun kullanımı ile ilgilidir. İlgili bulguların temel dayanağı 775 sayılı Gecekondu Kanunudur. Bu ve buna bağlı yasal düzenlemeler belediyelere bu alanların iyileştirilmesi, tasfiyesi ya da dönüştürülmesi konusunda yetki ve sorumluluklar tanır. İlgili kanunun 12. ve 13. maddeleri ile 5393 sayılı Belediye Kanunu gereğince, bu fondaki paranın örneğin ilgili bölgelerde alt ve üst yapı iyileştirmelerinde kullanılması mümkündür. Dış Denetim Raporlarında raporlanan ise hem fon hesaplarının uygun şekilde kaydedilmediği hem de amacının dışında kullanıldığı belediyelerin varlığıdır (bkz., Sayıştay, 2023b: 73; Sayıştay, 2022: 69).

Şekil 2'de devamlılığı gösterilen bulgulardan toplu taşıma ve iş yeri açma konusundakiler ise belediyelerin doğrudan sağladığı hizmetlerle ilgilidir. Belediyeler şehrin ulaşım alt yapı ve planını sağlamanın yanında toplu taşıma hizmetini farklı yollarla yerine getirebilir. 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 15. Maddesine göre izlenebilecek yollar, 49 yılı aşmayacak şekilde imtiyaz sözleşmesi, tekel oluşturmayacak şekilde ruhsat verilmesi, toplu taşıma hatlarının kiraya verilmesi ya da satın almadır. Sayıştay ilk üç yolun izlenmesi durumunda 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu'nun, hizmet satın alımında ise 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu'nun esas alınması gerektiğini belirtmiştir (Sayıştay, 2022: 71). Buna göre raporladığı tespitler ise şunlardır: Toplu taşıma hizmetinin "ihale yapılmaksızın üçüncü kişilere gördürülmesi," ve "ihale edilmesine rağmen sözleşmelerde bir geçerlilik süresi öngörülmemesi" (Sayıştay, 2022: 71).

İş yerlerinin açılması ise hem kamu sağlığı hem de iş sağlığı ve güvenliği açısından birçok yasal düzenlemeye tabidir. Belediyeler kendi yetki alanlarındaki vakalarda hem ruhsat sağlar hem de sonrasında uygun koşulların devam edip etmediğini denetler (Kanun No: 3572; Kanun No: 5393). Böylece kamuyu ilgilendiren başlıca iki husus ortaya çıkar: Belediyelerin gelirlerinden mahrum kalması ve denetimsiz kalan iş yerlerinin faaliyetlerine devam etmesi. İş yerleri açma ve çalışma ruhsatı olmadan iş yeri açılması, belediyenin gelir kalemlerinden olan iş yeri açma izni harcını tahsil etmediği anlamına gelir. Raporlarda diğer yandan, ruhsatsız faaliyet gösteren iş yerleri denetimsiz şekilde çalıştığı gibi, belediyelerin herhangi bir kapatma kararı almadığı ve idari para cezası vermediğine de dikkat çekiliyor (Sayıştay, 2023: 70). Dolayısıyla ilgili iş yerlerinin hem hukuk hem de kamu sağlığı açısından uygunluğu önemli bir mesele olarak görünüyor.

Makalenin bu bölümünde sonraki bölüme temel oluşturması için, raporlanan bulguların içeriği açıklanmaya çalışılmıştır. Bir sonraki bölümde, denetim bulgularının Türkiye'deki belediyelerde siyasi hesap verebilirlik ve dolayısıyla demokrasi ile ilişkisi çeşitli boyutlarda ele alınacaktır ve denetimlerin bu zeminde çalışılması için analitik bir çerçeve çizilmeye çalışılacaktır.

6.BELEDİYELERDE HESAP VEREBİLİRLİK VE DEMOKRASİ İLİŞKİSİNE DAİR

Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporları ışığında belediyelerde yaygınlık ve süreklilik gösterdiğini öğrendiğimiz bulguların ve bir mekanizma olarak Sayıştay denetimlerinin demokrasi ile ilişkisini başlıca aşağıdaki boyutlarda ele alabiliriz:

- Bulguların yaygın olması, süreklilik göstermesi ve belediyelerin denetime cevapsız kalması; yani yatay hesap verebilirliğin zayıflığı,

- Bulguların mevzuata aykırılık teşkil etmesi ve belediyelerde hukuka uygun yönetişimin zayıflığı,

- Bulguların bazılarının, vatandaşların demokrasiye normatif bağlılığını da güçlendirebilecek mali sürdürülebilirlik ve kamu yararı gibi konularda sorunlara işaret etmesi,

- Bulguların belediyelerin karar alma süreçlerinde mevzuata aykırılık gösterdiği durumların doğrudan demokratik temsile zarar vermesi.

6.1. Türkiye'de belediyeler ve yatay hesap verebilirlik

Bir önceki bölümde örneklenen ve devamlılık gösteren denetim konuları, bizlere belediyelerin bu alanlarda hesap verebilir olmadığını gösteriyor. Her ne kadar Sayıştay'ın denetim mekanizması işlese de tanım gereği hesap verebilirlik sonuca bağlı bir olgudur. Bir diğer deyişle eğer bir belediye tespit edilen bir usulsüzlük, mevzuata ya da kamu yararına aykırılık karşısında hesap verebilir ise bunun başlıca iki göstergesi olacaktır. Birincisi, Sayıştay ya da ilgili diğer mahkemeler tarafından konunun hukuki bir karara bağlanmasıdır. Sayıştay kamu zararının tespit edildiği durumlarda hesap yargısının işlediğini ve zararın sorumlulardan tazmin edildiğini ifade ediyor. Yasal zeminde yolsuzluk olarak tanımlanacak durumlarda ise ayrıca yargılamanın gerçekleştiğini belirtiyor. Böylece sadece Dış Denetim Değerlendirme Raporlarına bakarak bu sonuca varamasak da sorumluların yargı yoluyla bedel ödemesi ile belediyelerde hesap verebilirliğin sağlandığını varsayabiliriz.

Ancak hesap verebilirliğin ikinci bir göstergesini düşünürsek ortaya araştırılması gereken daha fazla soru çıkacaktır. Eğer belediyeler raporlanan konularda hesap verebilir ise bu konuların zaman içinde ortadan kalkması ve özellikle yatay hesap verebilirlik var ise tanımı gereği yolsuzluğun ve hukuk ihlallerinin ortaya hiç çıkmaması beklenir. Dış Denetim Raporlarına bu açıdan baktığımızda, hem mali yönetişim ve hukuk üstünlüğü açısından önemli görüldüğü, hem de genel bir sorun olarak ortaya çıktığı için raporlanan bulgular, süreklilik göstermektedir. Bu da belediyelerin Sayıştay denetimlerine yanıt vermediğini, aynı alanlarda sürekli benzer bulgular raporlanmasına rağmen bu sorunların ortadan kalkmadığını gösterir.

Bu makalede ele alınan bulguların devamlılığını görmüş olsak da bunların sürekli aynı belediyeler için raporlanıp raporlanmadığını bilmiyoruz. Sayıştay'ın düzenlilik denetimi sonrasında belediyenin kendisine de ulaştırılan rapor neticesinde, yukarıda örneklenen sorunlar belki de ilgili belediyelerde tekrar edilmiyor. Ancak yine de denetlenen kuruma verilen geribildirimin yanında kamuya da açık olan düzenlilik denetimi ve Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporlarının sağladığı veri ışığında, belediye yönetimlerinin genel olarak tespit edilmiş bulgular konusunda bilgi sahibi olması gerekir. Çünkü bu raporlar, özellikle kamu mali yönetimi ve buna bağlı olan muhasebe sistemi ile ilgili diğer mevzuatın yorumlanması konusunda yol gösterici bir özellik taşıyor. Bu nedenle, belediyelerde ilgili çalışanların bu konuda bilgiye erişebildiklerini de varsayarak, yatay hesap verebilirlik gereği bulguların azalmasını beklemek yerinde olacaktır. Bir önceki bölüme konu olan ve azalmadığını gördüğümüz pratikler ise belediye siyasetinde bu alanlarda yatay hesap verebilirliğin zayıf olduğunu gösteriyor.

6.2. Türkiye'de belediyeler ve hukuk üstünlüğü

Sayıştay denetimleri Türkiye'de yatay bir siyasi hesap verebilirlik mekanizması olarak belediyelerin mali yönetişimi ve diğer karar verme süreçlerine dair bilgi sağlarken hem denetleme yetkisi hem de denetimin kriterleri hukuki bir temele dayanır. Zaten bunun bir gereği ve sonucu olarak bulgu adı verilen tespitlerin özetlendiği raporlarda hangi hususların, ne şekilde mevzuata aykırılık gösterdiğinin altı açıkça çiziliyor. Bu açıdan denetimler siyasi ya da hukuki sonuçlarından bağımsız olarak bize aynı zamanda hukukun hangi alanlarda ihlal edildiğini gösteriyor; yani belediyelerde hukuk üstünlüğüne dair bilgi sağlıyor.

Hukuk üstünlüğü bu makalede yatay hesap verebilirlik olgusunun bir parçası olarak ele alınmıştır. Ancak sadece bir hesap verebilirlik kriteri olarak değil, başlı başına demokrasi tanımıyla ilişkili bir kavramdır. Bu ilişkisi, istediğini yapabilecek sınırsız bir siyasi gücün kontrol altına alınması ve sınırlanması, kamuya cevap verir kılınması ve bireylerin hak ve özgürlüklerinin garanti altına alınması fikirlerine dayanır (O'Donnell, 2004: 37). Hukuk üstünlüğü, yasaların siyasi iktidar ve devletin kurum ve görevlileri de dahil tüm toplum için geçerli olması anlamına gelir (Kurtulmuş, 2021: 664). Bu nedenle belediye düzeyinde süreklilik gösteren ihlaller, hukuk üstünlüğüne dair sorular doğurmaktadır. Örneğin, hukuki açıdan bakılacak olursa, özellikle otoparkların idaresi ya da taşınmazların yönetimi gibi konularda uzun yıllarca raporlandıktan sonra, mevzuatın hangi sınırları çizdiği ve Sayıştay'ın konuyu nasıl ele aldığı açıkça bellidir. Buna rağmen yaygın ve devamlı olarak rapor konusu olan bulgular, yani mevzuata aykırı pratikler, hukuk üstünlüğünün de belediyelerde zayıflığını gösteriyor.

Başka bir açıdan ise sürekli raporlanan bulguların altında yatan nedenlere dair bir tartışmayı bu başlığa dahil edebiliriz. Yerel siyaset ve belediyelerde mevzuata aykırı uygulamalar, daha geniş bir bağlamda demokrasiyi mümkün kılacak ve güçlendirecek hukuk üstünlüğü gibi kavramlara normatif bağlılığının azalmasının bir yansıması olabilir. Ancak bu makale kapsamında hukuk üstünlüğünün ilkesel olarak reddedildiğine dair bir niyet ölçmemiz mümkün değil. Diğer yandan mevcut düzenlemelerin pratikte gerekli ya da etkin olacak bazı uygulamalar için yetersiz kaldığını da düşünebiliriz (Ateş Eren, 2021: 100). Özellikle büyük kent ve metropollerin yönetişimini düzenleyen mevzuat, normatif değil pratik nedenlerle – örneğin karar alma süreçlerinin hızlanması gereken ya da normal olarak işleyemediği doğal afet ve terör benzeri kriz yönetişiminde – ihlal edilmiş olabilir. Bu konuda dikkat çekici bir örnek Van Büyükşehir Belediyesi 2013 Yılı Sayıştay Denetim Raporu'ndadır. Su hizmetlerine ilişkin yaklaşık 50 milyon TL bedelin tahsis edilmediğine ilişkin bulguya belediye şu yanıtı vermiştir:

"2011 yılında yaşanan deprem sonrası yıkılan birçok mesken ve işyeri adına tahakkuk etmiş su bedeli alacakları, özellikle depremde binalarda kimse olmadığı halde hasarlı binalardaki suların sürekli boşa akmasından kaynaklı oluşan tahakkuklar, borçluların uzun süre il dışında yaşamaları, deprem nedeniyle Maliye Bakanlığı tarafından ilimizde mücbir sebep hali ilan edilerek tüm vergi vb. ödemelerin faizlerinin alınmaması … ve inşaat yapımlarının

olmaması ya da çok yavaş ilerlemesi, bu tahakkuk miktarının yıllar itibariyle devir ederek borç miktarının yükseltmesi tahsilatın yapılamamasının en önemli etkenlerindendir. (Sayıştay, 2013a: 8)."

Üçüncü bir açıdan ise, belediye yönetimleri ile Sayıştay'ın mevcut yasa ve düzenlemeleri farklı yorumlamasına değinilebilir (Ateş Eren, 2021: 101). Örneğin belediye taşınmazlarının tahsisi konusunda 2013 yılı Trabzon Büyükşehir Belediyesi Sayıştay Denetim Raporu'nda belediyeye ait bir binanın Trabzon Barosu Başkanlığına tahsis edilmesi konu edilmiştir. Buna istinaden belediye baronun hem "*kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşu*" olduğuna dikkat çekmiş hem de baronun kendisine "*harabe halde*" tahsis edilen taşınmazın tadilatını sağladığı, yani bir kamu faydası oluştuğu belirtilmiştir (Sayıştay, 2013b: 5). Sayıştay ise iki kurum arasında ancak "*ortak hizmet projesi*" yapılabileceğini, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşunun ise kamu kurumu olmadığını ve tahsisin mümkün olmadığını ifade etmiştir (Sayıştay, 2013b: 5).

Yukarıdaki örnekler bize belediyelerde hukuk üstünlüğünü sadece denetim raporu bulgularına bakarak tartışmanın yüzeysel kalacağını ve yanıltıcı olabileceğini gösteriyor. Bu konuda ileride yapılacak farklı çalışmalar belediyelerin bu açıdan hangi konularda zayıf kaldığını ve bunun altında yatan nedenleri derinlemesine analiz edebilir. Denetim raporu bulgularının sadece hukuk üstünlüğü kavramı ile irdelenmesi durumunda, bulguların demokrasi ile ilişkisinin doğrudan kurulamayabileceğini not etmemiz gerekir.

6.3. Türkiye'de belediyeler ve demokratik temsil ile sürdürülebilirlik

Kamu kaynaklarının toplumun farklı kesimlerinin ihtiyaçlarına yönelik, özel çıkar gruplarının değil kamu faydasının gözetilerek ve aynı zamanda denetlenebilir, şeffaf ve verimli şekilde kullanılması demokrasi ve iyi yönetişimin bir gereğidir. Bu açıdan mevzuat bunları gerektirsin ya da gerektirmesin – mevzuatın ölçüt olarak alınamayacağı durumlarda dahi – elimizdeki verileri daha geniş bir açıdan, demokrasi ve iyi yönetişim açısından tartışabiliriz.

Belediyelerin vergi tahsilatında, iş yerlerine ruhsat verilmesinde ya da taşınmazlarının yönetiminde ortaya çıkan düzensizlikler, demokrasilerde görmeyi beklediğimiz temsilci-vatandaş ilişkisindeki bazı sorunlara işaret edebilir. Yasaların öngörmediği kurum ya da kişilere taşınmaz kullanımı sağlanması ya da bu kararın farklı partileri temsil eden belediye meclisinde tartışılmadan ve karar alınmadan uygulanması hem sürecin demokratik olmadığını hem de sonucun kamu yararı gözetmeden sadece belli bir gruba fayda sağladığını gösterebilir. Benzer şekilde vergi tahsilatı ya da ruhsat ve izinlerin sağlanması konusunda raporlanan bulgular, muhasebe sistemi ya da ilgili personelin yetersizliği ile ilgili olabileceği gibi seçim desteği sağlamak vb. nedenlerle siyasi partilerin stratejik olarak kullandığı araçlar da olabilir.

Yasal olarak yolsuzluk kapsamında ele alınmayan konular dahi, kaynakların keyfi ve ahbap-çavuş ilişkileri ile dağıtıldığı durumlarda demokratik değildir. Kişisel ilişkiler sayesinde kişisel faydaların elde edilmesi, her ne kadar demokratik seçimler gerçekleşse de vatandaşların hükümetin performansını değerlendirip buna göre oy verme davranışını etkileyeceği gibi, seçimlerin tüm adaylar için gerçek bir rekabeti sağlama olasılığını da azaltır (Hopkin, 2006: 15). Diğer yandan vatandaşların siyasi katılımla tercihlerini ifade etmeleri ve böylece toplumsal bir paydaşlık geliştirmelerini zedeler ve karar alma süreçlerine erişimde eşitliği bozar (Hopkin, 2006: 16-17). Aynı zamanda vatandaşların ülkelerindeki kamu hizmetlerinin topluma fayda sağladığını ya da kamu hizmetlerinde yolsuzluğun olmadığını düşünmeleri ile bir rejim olarak demokrasiden memnun olmaları arasında güçlü bir bağ ortaya konmuştur (Ariely, 2013; 758-760).

Bu açılardan ele alındığında, Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporlarında sunulan, özellikle belediye gelirlerinin tahsilinde ve özellikle vergilerin toplanmasında yaşanan aksaklıklar, ruhsatsız şekilde faaliyet gösteren iş yerleri, belediye taşınmazlarının haksız işgaline pratikte kira şeklinde toplanan ecrimisil karşılığında müsaade edilmesi, yine taşınmazların yönetiminde ve hizmet alımında yapılması gereken ihalelerin gerçekleşmemesi ve son olarak kentlerin dezavantajlı bölge ve kesimlerine hizmet etmesini beklediğimiz Gecekondu Fonunun amacı dışında kullanılması sadece kamu mali yönetişimi değil aynı zamanda belediye siyasetinin demokratikleşmesi açısından da ele alınmalıdır.

Demokrasilerin vatandaş katılımı ile denge ve denetleme araçları sayesinde yolsuzluktan muaf olmasını beklemek şaşırtıcı olmaz. Ancak çalışmalar yolsuzluğun demokrasilerde de farklı şekillerde gözlemlenen bir olgu olduğuna dikkat çeker (örn. bkz., Rock, 2009; Rose-Ackerman, 1996; Warren, 2004). Bu açıdan hem kamu faydasının norm haline gelmesi ve bunun güçlenmesi hem de etkin denetimin sağlanması gerekir. Demokrasiyi aynı zamanda eşitsizliklerin azaltılması gibi çıktıların sağlanmasındaki performansı açısından ele alırsak, Sayıştay'ın belediyeler özelinde raporladığı bulgulardan Gecekondu fonunun amacına aykırı şekilde kullanılması ya da belediye taşınmazlarının kamu faydası sağlamayacak şekilde kullanımına izin verilmesi sadece bir muhasebe meselesi değildir. 775 sayılı kanun, Türkiye'de özellikle 1980'lerden itibaren artış hızı gösteren şehirleşme[8] ile daha çok gündeme gelen, altyapının ve diğer fiziki koşulların zayıf, hizmetlere erişimin kısıtlı olduğu ve yoksulluk sınırında ya da altında yaşayan kent sakinlerinin (bkz., Adaman ve Keyder, 2009) barındığı gecekondu alanlarını kapsar. Dolayısıyla, kentteki dezavantajlı gruplara yönelik hizmetleri kapsayabilecek bu aracın ne amaçla kullanıldığı uzun vadede, toplumsal barış ve vatandaşların demokrasiye bağlılığı gibi konularda olumlu ya da olumsuz sonuçlar üretebilir.

Raporlanan denetim bulguları, belediye hizmetlerinin özel sektör aracılığı ile sağlanmasının etkililik ve verimlilik açısından değerlendirilmesine de imkân sağlıyor. Kamu kurumlarının özel sektör ile yürüttüğü ihale-sözleşme uygulamalarının iyi yönetişimi güçlendirmenin aksine, hesap verebilirliği zayıflattığı ve yolsuzluğun önünü açtığı konusunda halihazırda birçok ülke bağlamında eleştiriler mevcut (örn. bkz., Christensen & Lægreid, 2002; Erlingsson vd., 2008; Gregory, 1995; Rehren, 1996). Türkiye'de belediyeler eliyle gerçekleşen ihaleleri de bu açıdan incelemek elzem görünüyor. Bu konuda yapılmış sınırlı sayıdaki çalışmalardan birinde, örneğin, bu ihalelere çoğunlukla belediye şirketlerinin tek istekli olarak katıldığına, dolayısıyla gerçek anlamda rekabetin gerçekleşmediğine ve alımların bu şekilde piyasadan daha pahalıya yapıldığına dikkat çekilmektedir (İlhan, 2013).

Demokrasilerin aynı zamanda sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınmaya imkân veren araçlara sahip olduğu iddia edilir (bkz., Acemoğlu ve Robinson, 2012) ve bunu doğrulayan çalışmalar da vardır (örn. bkz., Acemoğlu vd., 2019). Ancak bu ilişki sadece ilgili araçların beklenen işlevi yerine getirmeleri ile mümkündür. Demokrasinin sürdürülebilir kalkınmaya katkısı, gittikçe kabul gören yönetişim yaklaşımının da altını çizdiği gibi, karar alma ve uygulamanın farklı basamaklarında hayata geçecek şeffaflık, kapsayıcılık ve katılımcılık gibi prensipler ile mümkün olabilir (Munslow ve Ekoko, 1995: 175-176). Dayanıklı bir mali yönetişim, mali tabloların doğruluğunu ve iyi işleyen iç kontrol sistemlerini gerektirdiği gibi belediyelerin borçlarının kontrolünü, var olan kaynakların verimli ve etkin kullanılmasını ve elde edilebilecek kaynakların en üst düzeyde toplanmasını da gerektirir. Bu açıdan bir önceki bölümde tartışılan bulgular belediyelerin mali sürdürülebilirliği ve aynı zamanda güvenirliği için de önemlidir. Bu konulardan doğacak olası olumsuz sonuçların bir etkisi de vatandaşların bu kurumlara olan güveninin azalması ya da yerel siyasette demokrasinin meşruiyetinin sorgulanması olabilir.

Demokrasi açısından tartışılacak bir diğer husus da belediyelerdeki karar alma süreçlerinin Dış Denetim Raporlarındaki yansımalarıdır. Türkiye belediyelerinde belediye meclisleri seçmenin iradesini temsil eden başlıca karar alma organıdır ve bir belediyenin uygulamalarının temel meşruiyet kaynağıdır (Oktay, 2019: 41). Dış Denetim Genel Raporlarında belediyelerin taşınmaz tahsisi ve borçlanma konularında meclis kararı almadan hareket ettikleri not edilmiştir. Mali sürdürülebilirlik açısından çok önemli olan bu iki hususta Türkiye genelinde belediye meclislerini yok sayarak karar alınması oldukça dikkat çekicidir. Belediye başkanı gibi belediye meclis üyeleri de doğrudan halk tarafından seçilmiş ve yasalarca öngörülen konularda öngörülen şekillerde, temsil ettikleri vatandaşlar adına karar vermek üzere iş başına gelmişlerdir. Belediyedeki diğer ofislere kıyasla temsil gücü en yüksek olan ve ayrıca yerel düzeyde yasa yapma yetkisi bulunan organ belediye meclisidir. Örneğin başkanlık makamının aksine, bir belediye meclisinde birden çok siyasi partinin temsil edilmesi mümkündür. Buradaki karar alma süreci aynı zamanda meselelerin kamuoyunun gündemine gelmesi ve farklı aktörler arasında bir istişare süreci yaratması açısından çok önemlidir.

Dolayısıyla bu konudaki bulgular mevzuata aykırılık göstermenin yanında, yerel siyasetin en güçlü demokratik temsil kurumlarından olan belediye meclislerinin yetki alanının çiğnendiği anlamına gelir. Bu şekilde alınan kararların meşruiyetinin sorgulanması ve kamuoyunun belediyeye bir siyasi kurum olarak duyduğu güveni sarsması da olasıdır.

8 Bkz. https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/kentsel---kirsal-nufus-orani-i-85670, Erişim: 02.05.2024.

7.SONUÇ

Bu çalışmada Sayıştay'ın rolüne, Türkiye'de belediyelerin hesap verebilirliğinin sağlanması açısından değinilmiş ve Sayıştay'ın belediye denetimlerinin demokrasi ve iyi yönetişim bağlamında ne ifade ettiği tartışılmıştır. Sayıştay öncelikle Türk siyasi hayatında yatay hesap verebilirliğin başlıca mekanizmalarından biri olarak ele alınmış, Sayıştay'ın kamu kurumlarını denetimi ve siyasi hesap verebilirliğin çeşitli boyutları arasındaki ilişki irdelenmiştir. Sonrasında denetim raporlarının amacı ve kapsamına değinilmiş, denetimler sonucunda belediyeler için raporlanan bulgulara örnekler verilmiş ve Dış Denetim Raporlarına göre bulguların konu ve sayı itibari ile dağılımına dair veriler ışığında, Türkiye'deki belediyelerin hesap verebilirliği konusunda başlıca meselelere dikkat çekilmiştir. Bulguların demokrasi ile ilişkisi ise hesap verebilirliğin yanında hukuk üstünlüğü, demokratik temsil ve sürdürülebilirlik kavramları aracılığı ile tartışılmıştır.

"Genellik ve önem arz eden" bulgulara bakıldığında otoparkların ve taşınmazların yönetimi, izin ve ruhsatların sağlanması, vergilerin toplanması, toplu taşıma ve gayrimenkullerin kiralanması amacıyla gerçekleşen ihaleler, Gecekondu Fonunun kullanımı ve borçlanma konularında mevzuata aykırı uygulamaların en çok raporlanan konu başlıkları olduğunu görüyoruz.

Bu konular 2012 yılından beri genelde raporlarda yer buluyor. Raporlardaki ilgili açıklamaları incelediğimizde, bunların belediyelerin bütçelerini etkileyecek ve belediyeler ile vatandaşlar arasındaki demokratik ilişkiyi zedeleyecek konular olduğunu görüyoruz. Belediyelerin olabilecek gelirlerinden mahrum kalması ya da borçlanma limitlerinin aşılması mali güvenirlik ve sürdürülebilirliği tehdit ediyor. Gecekondu fonuna dair kayıtların ve olası bir amaç dışı kullanımın ise bütçe üzerindeki etkilerinin yanında belediyelerin toplumun dezavantajlı kesimlerine karşı sorumluluğunu, cevap verirliğini ve kapsayıcılığını zedelemesi söz konusu. Bunun yanında ihale ve sözleşme yoluyla sağlanan hizmetlerin kamu zararına neden olması ya da kamu faydasının yanında belli grup ya da kişilere özellikle fayda sağlaması demokrasi konusundaki başlıca meselelerden. Belediyelerin karar alma süreçlerinde hem mevzuata aykırı hem de temsiliyeti zayıflatacak yollar izlemeleri de demokrasinin vatandaş ile temsilcileri arasında sağlaması beklenen bağı zayıflatacak bir husus.

Dikey hesap verebilirliğin güçlenmesi demokrasi açısından pozitif bir gelişme olmasına rağmen bunun yatay hesap verebilirliğin sağlanmadığı durumlarda gerçekleşmesi çoğulcu ve sınırsız bir iktidarın güçlendiğini gösterir. Demokrasilerin prensip olarak hesap verebilirliğin farklı ve iyi işleyen mekanizmalarına ihtiyacı vardır. Sayıştay denetimlerini de temel bir yatay hesap verebilirlik mekanizması olarak ele alıp Dış Denetim Raporlarının içeriğine baktığımızda, belediyelerle ilgili bulguları demokrasi ve iyi yönetişim açısından tartışabiliriz. Türk yerel siyasetinde demokratikleşme ile ilgili birçok konunun denetim raporları aracılığı ile tespit edildiğini söylemek mümkün. Gelecek çalışmalar bu bakış açısıyla hem akademik yazına hem de kamuoyuna açık bu bilgilerin vatandaşlar ve sivil toplum tarafından anlamlı bir şekilde değerlendirilmesine katkıda bulunabilir.

KAYNAKÇA

Acemoğlu, D., & Robinson, J. (2012). *Why nations fail: the origins of power, prosperity and poverty*. Crown Publishers.

Acemoğlu, D., Naidu, S., Restrepo, P., & Robinson, J. A. (2019). Democracy Does Cause Growth. *Https://Doi. Org/10.1086/700936*, *127*(1), 47–100. https://doi.org/10.1086/700936

Adaman, F., & Keyder, Ç. (2009). Türkiye'de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma Raporu. Avrupa Komisyonu. Elde edilme tarihi: 28 Mayıs 2024, https:// ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/study_turkey_tr.pdf

Akyel, R. (2016a). Sayıştay Raporlarının Kamu Mali Yönetimine Katkısı. *Amme İdaresi Dergisi*, *49*(1), 119–145. http://search/yayin/detay/189803

Akyel, R. (2016b). *Supreme Audit Matters: Practice of the Turkish Court of Accounts*. T.C. Sayıştay.

Ariely, G. (2013). Public Administration and Citizen Satisfaction with Democracy: Cross-national Evidence. *International Review of Administrative Sciences*, *79*(4), 474-766. https://doi.org/10.1177/0020852313501432.

Ateş Eren, M. (2021). *Democracy at the Local Level in Turkey: An Empirical Analysis of Municipalities* (Doctoral Dissertation). Sabancı University.

Belediye Kanunu (2005, 13 Temmuz). *Resmi Gazete* (Kanun No: 5393, Sayı: 25874). https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5393&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

Büyükşehir Belediyesi Kanunu (2004, 23 Temmuz). *Resmi Gazete* (Kanun No: 5216, Sayı: 25531). https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5216&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

Candan, E. (2016). Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Sisteminde Dönüşüm Bekleyen Bir Fonksiyon: Dış Denetim ve Sayıştay. *Denetişim*, *2*, 6–24.

Chêne, M. (2018). *U4 Anti-Corruption Helpdesk The role of supreme audit institutions in fighting corruption*.

Christensen, T., & Lægreid, P. (2002). New Public Management: Puzzles of Democracy and the Influence of Citizens. *Journal of Political Philosophy*, *10*(3), 267–295. https://doi.org/10.1111/1467-9760.00153

Devlet İhale Kanunu (1983, 10 Eylül). *Resmi Gazete* (Kanun No: 2886, Sayı: 18161). https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2886&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

Erlingsson, G. O., Bergh, A., & Sjölin, M. (2008). Public Corruption in Swedish Municipalities – Trouble Looming on the Horizon? *Local Government Studies*, *34*(5), 595–608. https://doi.org/10.1080/03003930802413780

Fox, J. A. (2015). Social Accountability: What Does the Evidence Really Say? *World Development*, *72*, 346–361. https://doi.org/10.1016/J.WORLDDEV.2015.03.011

Gecekondu Kanunu (1966, 30 Temmuz). *Resmi Gazete* (Kanun No: 775, Sayı: 12362). https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=775&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

Gregory, R. (1995). Accountability, Responsibility and Corruption: Managing the Public Production Process. In J. Boston (Ed.), *The State Under Contract*. Bridget Williams Books.

Haggard, S., & Kaufman, R. (2021). *Backsliding: Democratic Regress in the Contemporary World.* Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108957809

Hopkin, J. (2006). Conceptualizing Political Clientelism: Political Exchange and Democratic Theory. *APSA Annual Meeting*, 1–18.

İlhan, İ. (2013). Türkiye'de Belediyeler ve Şirketleri Arasındaki İhale İlişkileri Üzerine Bir Araştırma. *Sayıştay Dergisi*, *88*, 5–25.

İşyeri Açma Ve Çalişma Ruhsatlarina Dair Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanun (1989, 17 Haziran). *Resmi Gazete* (Kanun No: 3572, Sayı: 20198). https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=3572&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

Kamu İhale Kanunu (2002, 22 Ocak). *Resmi Gazete* (Kanun No: 4734, Sayı: 24648). https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4734&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

Kurtulmuş, F. (2021). Prosedürel Demokrasi ve Hukukun Üstünlüğü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23*(2), 661-677.

Lührmann, A., Marquardt, K. L., & Meckova, V. (2020). Constraining Governments: New Indices of Vertical, Horizontal, and Diagonal Accountability. *American Political Science Review*, *114*(3), 811–820. https://doi.org/10.1017/S0003055420000222

McCoy, J., Rahman, T., & Somer, M. (2018). Polarization and the Global Crisis of Democracy: Common Patterns, Dynamics, and Pernicious Consequences for Democratic Polities. *American Behavioral Scientist*, *62*(1), 16–42. https://doi.org/10.1177/0002764218759576

McDevitt, A. (2020). *Supreme audit institutions' anti-corruption strategies*. https://about.jstor.org/terms

Munslow, B., & Ekoko, F. E. (1995). Is democracy necessary for sustainable development? *Democratization*, *2*(2), 158–178. https://doi.org/10.1080/13510349508403434

O'Donnell, G. A. (1998). Horizontal Accountability in New Democracies. *Journal of Democracy*, *9*(3), 112–126. https://doi.org/10.1353/jod.1998.0051

O'Donnell, G. A. (2004). Why the Rule of Law Matters. *Journal of Democracy, 15*(4), 32-46. https://doi.org/10.1353/jod.2004.0076

Oktay, T. (2019). *Belediye Organları: Meclis, Encümen, Başkan.* Marmara Belediyeler Birliği, İstanbul.

Önder, Ö., & Türkoğlu, İ. (2012). Denetim Anlayışının Değişimi: Yeni Sayıştay Kanunu Üzerine Değerlendirmeler. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, *8*(17), 197–214. https://doi.org/10.11122/ijmeb.2012.8.17.313

Rehren, A. (1996). Corruption and local politics in Chile. *Crime, Law and Social Change*, *25*(4), 323–334. https://doi.org/10.1007/BF00572513

Rock, M. T. (2009). Corruption and Democracy. *The Journal of Development Studies*, *45*(1), 55–75. https://doi.org/10.1080/00220380802468579

Rose-Ackerman, S. (1996). Democracy and 'grand' corruption. *International Social Science Journal*, *48*(149), 365–380. https://doi.org/10.1111/1468-2451.00038

Rose-Ackerman, S., & Palifka, B. J. (2016). *Corruption and Government*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139962933

Sayıştay (2013a). Van Büyükşehir Belediyesi 2013 Yılı Düzenlilik Denetim Raporu. Sayıştay Başkanlığı, Ankara.

Sayıştay (2013b). Trabzon Büyükşehir Belediyesi 2013 Yılı Düzenlilik Denetim Raporu. Sayıştay Başkanlığı, Ankara.

Sayıştay (2016). 2015 Yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu. Sayıştay Başkanlığı, Ankara.

Sayıştay (2017). İstanbul Şişli Belediyesi 2016 Yılı Düzenlilik Denetim Raporu. Sayıştay Başkanlığı, Ankara.

Sayıştay (2022). 2021 Yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu. Sayıştay Başkanlığı, Ankara.

Sayıştay (2023a). Amasya Merzifon Belediyesi 2022 Yılı Sayıştay Düzenlilik Denetim Raporu. Sayıştay Başkanlığı, Ankara.

Sayıştay (2023b). 2022 Yılı Dış Denetim Genel Değerlendirme Raporu. Sayıştay Başkanlığı, Ankara.

Sayıştay Kanunu (2010, 19 Aralık). *Resmi Gazete* (Kanun No: 6085, Sayı: 27790). https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6085&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

Schedler, A. (1999). Conceptualizing Accountability. In A. Schedler, L. Diamond, & M. F. Plattner (Eds.), *The Self-restraining State: Power and Accountability in New Democracies* (pp. 13–28). Lynne Rienner Publishers.

Schmitter, P. C. (2004). The Quality of Democracy: The Ambiguous Virtues of Accountability. *Journal of Democracy*, *15*(4), 47–60. https://doi.org/10.1353/jod.2004.0073

Smulovitz, C., & Peruzzotti, E. (2000). Societal Accountability in Latin America. *Journal of Democracy*, *11*. https://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/jnlodmcy11&id=755&div=92&collection=journals

Söyler, İ. (2012). Yeni Kamu Mali Yönetim ve Denetim Sistemi Çerçevesinde Sayıştayın Rolü. *Sayıştay Dergisi*, *87*, 61–96.

Stokes, S. C. (2005). Perverse Accountability: A Formal Model of Machine Politics with Evidence from Argentina. *American Political Science Review*, *99*(3), 315–325. https://doi.org/10.1017/S0003055405051683

Warren, M. E. (2004). What Does Corruption Mean in a Democracy? *American Journal of Political Science*, *48*(2), 328–343. https://doi.org/10.1111/J.0092-5853.2004.00073.X

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.09.2024 **√Accepted/Kabul:** 02.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1541648
Research Article/Araştırma Makalesi

Bahargülü, N. (2025). "Muğla - Yatağan İlçesi Katrancı Köy Evlerinden Örnekler", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 66, ss. 191-211.

MUĞLA - YATAĞAN İLÇESİ KATRANCI KÖY EVLERİNDEN ÖRNEKLER*

Nurcan BAHARGÜLÜ**

Öz

Evler bireyin veya ailelerin bir arada yaşadıkları ortak vakit geçirdikleri mekanlardır. Ayrıca bu yapılar içinde yaşayan insanları sosyolojik, psikolojik, ekonomik, kültürel ve çevresel faktörler bakımından etkilemektedir. Bu yapılar kültürel yaşamı ve geçmişten gelen sürdürülebilir bir yaşam tarzını devam ettirmesi açısından da önemlidir. Geleneksel konutlarda insanların günlük yaşam biçimlerinde o bölgenin iklimi ve coğrafi yapısı etkili olmaktadır. Yapılarda kullanılan malzeme ve teknik, plan ve süsleme gibi faktörler evlerin mimarisi üzerinde etkilerini göstermektedir.

Muğla ve çevresindeki geleneksel konutlar kültürel mirası devam ettirip yaşatan bölgeler arasında önemli bir bölgedir. Geleneksel konutlar malzeme ve teknik, plan düzeni ve süslemeleriyle daha çok dağ köylerinde bulunması sebebiyle bozulmadan günümüze kadar ulaşması bakımından önemlidir. Muğla'nın Yatağan ilçesinin dağ köyleri olan bu yerler kırsal mimariyi yaşatan ve kültürü devam ettiren alanlardır. Diğer köyler gibi Katrancı köyü evlerinde kullanılan taş ve ahşap malzeme süslemeleriyle orijinal olup özgünlüğünü devam ettirmiştir. Belirli bir plan düzeninde inşa edilen evler sade olup coğrafi yapısı sebebiyle küçük ölçekli yapılardır. Genellikle bu evler iki katlı, dış sofalı, tek veya iki oda şeklinde tasarlanmıştır.

İklimin de etkisi ile genellikle dış sofalı plan düzenindeki evlerin odaları sofanın gerisine veya köşelerine konumlandırılmıştır. Sofanın hemen önünde ise avluya yönelen halk arasında kibet denilen oturma bölümleri yer almaktadır. Üst katlar daha çok yaşam alanı olarak kullanılırken, alt katlar ahır ve samanlık şeklinde düzenlenmiştir.

Arazi çalışmalarında Katrancı köyünde geleneksel dokusu bozulmamış yaklaşık kırk ev tespit edilmiştir. Bu evlerden sadece beş örnek bu makalede ele alınmıştır. Malzeme ve teknik, plan ve süsleme bakımından kataloglar şeklinde incelenen evler değerlendirme bölümünde kendi içinde ve bölgedeki diğer evlerle karşılaştırılması yapılmıştır. İç donatı elamanları daha çok ahşaptan yapılmış olup özgünlüğünü korumaktadır. Oda kapıları, seki altı ve seki üstü bölümleri, bömbelik, yüklük, raf ve pencere kepenklerin üzeri yöreye özgü motiflerle bezenmiştir. Ustaların yerli olmasından dolayı bu motifler bölge evlerinin özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: *Muğla, Katrancı, Ev, Ahşap süsleme.*

EXAMPLES FROM KATRANCI VILLAGE HOUSES IN YATAĞAN DISTRICT, MUĞLA

Abstract

Houses are places where individuals or families live together and spend time together. In addition, they affect the people living in these structures in terms of sociological, psychological, economic, cultural, and environmental factors. These structures are also important in terms of continuing the cultural life and a sustainable lifestyle from the past. In traditional houses, the climate and geographical structure of the region affect the daily lifestyles of people. Factors such as materials and techniques used in the buildings, plans, and ornamentation show their effects on the architecture of the houses. The traditional houses in Muğla and its surroundings are important regions among the ones that maintain and keep cultural heritage alive. Traditional houses are important in terms of their materials, techniques, layout, and ornaments, and they have survived to the present day without being damaged, as they are mostly found in mountain villages.

*Bu çalışma, Selçuk Üniversitesi 17401088 numaralı Araştırma Projesi olarak 2017 yılında tamamlanmış olup Bilimsel Araştırma Koordinatörlüğü (BAP) tarafından da desteklenmiştir.
**Dr. Öğr.Üyesi,Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, KONYA.
e-posta: bahargulu05@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-4218-5723)

These places, which are the mountain villages of the Yatağan district of Muğla, are areas that keep the rural architecture alive and sustain the culture. Like other villages, Katrancı village has maintained its originality with the stone and wooden material decorations used in its houses. The houses built on a specific plan are simple and small-scale structures due to their geographical structure. These houses are generally designed as two-story houses with an external sofa and one or two rooms. Due to the influence of the climate, the rooms of houses with an external sofa plan are generally positioned behind the sofa or in the corners. Right in front of the sofa, there are sitting areas, popularly called kibet, facing the courtyard. While the upper floors are used mostly as living spaces, the lower floors are arranged as barns and haylofts.

During the field studies, approximately forty houses with their traditional texture intact were identified in Katrancı village. Only five examples of these houses are discussed in this article. The houses were examined in catalogues in terms of materials and techniques, plans, and ornamentation, and were compared within themselves and with other houses in the region in the evaluation section. The interior fittings are mostly made of wood and maintain their originality. Room doors, under- and over-the-stage sections, cupboards, closets, shelves, and window shutters are decorated with motifs specific to the region. Since the masters are local, these motifs reveal the originality of the regional houses.

Keywords: *Muğla, Katrancı, House, Wood ornamentation.*

1.GİRİŞ

Türkiye'nin güneybatısında bulunan Muğla İli, ilk çağlardan günümüze kadar birçok uygarlığa ev sahipliği yapan bir kent olup bunun dışında bölgede önemli antik yerleşim yerlerini bünyesinde barındırmaktadır. İlk zamanlarda "Karia, Karya" ismi ile anılan Muğla ve çevresi güneybatı Anadolu'da kurulmuş bir kenttir. "Karya" ismi ile varlığını devam ettiren şehir daha sonra Luvi dilinde doruk yeri, zirve, en tepe ve doruklar ülkesi isimleriyle de anılmaktadır. Menteşe dağlarının yüksekliği ve gösterişli olması bu bilgileri doğrular niteliktedir. Başka bir araştırmacıya göre ise MÖ 3400'lü yıllarda Kar adında bir komutan bu bölgeye gelip yerleşmesi ve komutanı onurlandırmak için "Karya" isminin verildiği düşünülmektedir (Eroğlu, 1939: 21).

Antik çağda Karia bölgesi sınırları içinde kalan Muğla'nın; kuzeyinde Aydın, doğusunda Antalya, kuzeydoğusunda Denizli ve Burdur, güneyinde Akdeniz, batısında Ege Denizi ile çevrilidir (Aktüre,1993:57). Etrafı denizlerle çevrili olan Muğla Türkiye'nin kıyı bakımından en uzun sahil şeridine sahip illerden birisidir (İkiel,2004:17,22; Çakar, 2019: 3). Muğla, doğu ve batı kültürlerinin kesiştiği birçok kültür katmanlarını ve tarihi dönemleri bünyesinde barındıran önemli bir şehirdir. Şehrin kıyı şeridinde bulunan birden fazla limanın varlığı ticaretin kolay yapılmasını sağlamıştır. Özellikle deniz, hava ve kara yolları ulaşımı bakımından yurtdışı ve yurtiçi için önemli bir konumda olan Muğla; Akdağ, Menteşe ve Beşparmak dağları arasında kalan Gökova, Ula ve Bozüyük gibi tarıma elverişli ovalarında da sebze ve meyve yetiştiriciliği yapılmaktadır (Eroğlu,1939:3; Uykucu, 1983: 18,20).

Karia bölgesinin önemli antik kentlerinin başlıcaları şunlardır; Stratonikeia (Eskihisar), Lagina kutsal alanı Halikarnasos, Knidos, Euromos, İasos ve Labranda kutsal alanı olan antik kentlerdir (Strabon, 1987: 209-223).

İncelediğimiz Katrancı köyü de Yatağan çevresinde bulunan Stratonikeia kenti ve Lagina Kutsal alanı ile komşudur (Söğüt, 2019: 17). Bu bölgede antik yerleşimlerin dışında Türk Dönemi yerleşimleri de vardır. Menteşeoğulları'nın bölgede hüküm sürmesi ile Türk yerleşimlerinin başladığı bilinmektedir. Bölgede Menteşeoğulları'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin de varlığı bilinmektedir (Söğüt, 2019: 121,136; Parmaksızoğlu, 1993: 20; Faroqhi, 1993: 16-33). Bu konuya Kanuni Sultan Süleyman'ın 1523'te Rodos'u fethetmek için çıktığı yolda Bozüyük'te otağ kurması ve buranın stratejik açıdan bölgenin tarihine ışık tutması bakımından önemlidir (Uykucu, 1983: 71).

Bölgenin tarihi süreci ve konumunun önemli olmasının yanı sıra Muğla halkı geçimini tarım arazilerinden elde ettikleri zeytin, zeytinyağı, narenciye, pamuk gibi ürünlerden, kıyı bölgelerinde ise daha çok balıkçılık, ormanlık alanlarda ormancılık ve ticaret yaparak geçimlerini sürdürmektedirler (Uykucu, 1983: 140-141). Son yıllarda kıyı yerleşmelerine taleplerin artması, turizmin ön planda olması, antik yerleşim yerlerine yapılan ziyaretler, antik kentlerin ve bölgenin önemini arttırdığı görülmektedir. İç kesimlerde ise ilçe merkezleri ve ilçelere bağlı köylerde daha çok kırsal bir yerleşim dokusu olduğu tespit edilmiştir. Dağ köyleri olarak isimlendirilen bu bölgelerdeki yaşam alanları, geleneksel tarzda olup kırsal mimarinin uygulandığı yerlerdir.

1.1.Yöntem

Konu seçimi ve arazi çalışmaları yapılırken öncelikle araştırmada Muğla ili, Yatağan ilçesi Katrancı köyü ve geleneksel evleri ile ilgili kaynaklardan literatür taraması yapılmıştır. Literatür taramasının ardından saha çalışmasına çıkılmış, birçok köy gezilmiş ve geleneksel evler tek tek tespit edilmiştir. Bölgedeki evlerin hemen hepsi kırsal mimari özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Katrancı köyü evleri ile sınırlandırdığımız makalede sadece bu köydeki geleneksel evlerden beş adedi ele alınmıştır. Evlerin katalogları oluşturulurken yeri ve konumu, kime ait olduğu, malzeme ve tekniği, plan düzeni, cephe unsurları ve süslemeleri ele alınmış ve gözlem fişleri aracılığı ile yapılar tanıtılmıştır. Ayrıca evlerin dış cephesi, iç donatıları, süslemeleri, kullanılan malzemelerle fotoğrafları çekilerek ayrıntılı tespitler yapılmıştır. Arazi çalışmasında evlerin röleveleri de alınmış olup bilgisayar ortamında çizimleri yapılmış ve detaylı bir biçimde makale içinde kullanılmıştır. Ahşap malzemenin yoğun kullanılması, ustaların yerli olması, çakma ve çatma tekniklerinde yapılmış kapı, pencere kanatları, tavan, yüklük, raf bölümlerinin üzerinde yöreye özgü süsleme motifleri, oyma-kabartma tekniği ile işlenmiş özgün örneklerdir.

2. KATRANCI EVLERİNDEN ÖRNEKLER

Katrancı, Yatağan'a bağlı orman içinde özgün dokusunu bozmadan günümüze kadar gelmiş doğal güzelliklere sahip bir dağ köyüdür. Konumu bakımından etrafı ormanlarla çevrilidir. Doğa içinde kalan bu köyün sokak dokusu hiç bozulmamış olup hayatın devam ettiği bir yerleşim yeridir (Fot. 1). Köyün genelinde inşa edilen evlerin tek veya iki katlı olması sokak dokularına perspektif kazandırmaktadır. Köyün merkezinde bir cami ve caminin etrafında meydana bakan kahvehaneler ve dükkânlar bulunmaktadır. Meydanın çevresinde ise ana ve ara sokaklar yönelen evlerde bu sokaklara cephe vermektedir. Özellikle geleneksel mimarinin bulunduğu bu evlerin küçük birer avlusu olup avluların köşelerinde ise helalar yerleştirilmiştir.

Katrancı Köyü geleneksel konutlarında, Türk süsleme motiflerinin stilize edilerek işlenmesi ve motiflerin bozulmamış olması o toplumun ve orada yaşan halkın sosyal ve kültürel yaşamını sürdürerek yerel ustaların bunları yapmasıyla birlikte sanatsal kimliğini devam ettirip sivil mimariye ve sanata ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Evler kullanılan malzeme, plan ve süslemeleriyle bir bütün olarak kalabilen nadir örnekler arasındadır.

Fotoğraf 1: Katrancı Köyünün Genel Görünümü

2.1. Ramazan Karoğlu Evi

Köyün girişinde küçük bir avlu içerisindeki ev, kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Ev, iki katlı dış sofalıdır. Alt kat ahır ve samanlık olarak kullanılırken üst kat asıl yaşam alanıdır. Dış sofanın avluya bakan kısmında kibet ve çıkartmalık bölümleri bulunmaktadır. Halk bu bölüme sadece "Kibet" ismi de vermektedir[1]. Kırsal kesimde kadınların günlük yaşamları bu avluda geçirmesi sebebiyle avluya dış ev, oda ve sofa gibi bölümlere ise iç ev demektedirler. Yığma moloz taş tekniğinde yapılmış evlerin duvarlarının derz aralarında malakari süslemeler yer almaktadır (Fot. 2)

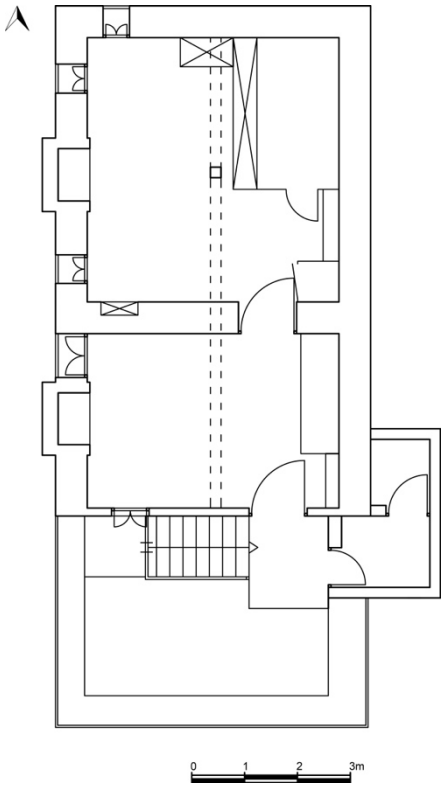
Eve, güney cephedeki çift kanatlı ahşap bir avlu kapısından giriş sağlanmaktadır. İki katlı olan yapının üst katına güneydoğu köşedeki taş basamaklı bir merdiven ile çıkılmaktadır. Merdivenin bitiminde kibet ve dış sofa yer almaktadır. Merdiven korkulukları ve kibetin etrafı ahşap korkuluklar ile çevrilidir. Merdivenin üstüne kibet ile bitişik minderlik bölümü yapılmıştır. Ahşaptan yapılan kibetin çevresindeki oturma alanı olarak kullanılan çıkartmalık "L" formludur. Çıkartmalıkta abdestlik ve testilik bölümlerine yer verilmiştir. İnsanların ihtiyaçları doğrultusunda bazı evlerde kibetin batısına sonradan hela eklenmiştir (Çiz. 1).

Kibet ile dış sofanın kuzeyine yerleştirilen oda asıl yaşam alanı olan bölümdür. Önlük denilen dış sofa sonradan kapatılarak oda şeklinde düzenlenmiştir. Kuzeydeki odaya ahşaptan tek kanatlı bir kapı ile girilmektedir. Odanın güney ve doğusunda birer adet pencere açıklığı mevcuttur. Pencere kepenkleri ahşaptan olup dıştan dırbızan[2] ile kapatılmaktadır. Bu kepenklerin yüzeyine stilize edilmiş hilal ve rozet motifleri işlenmiştir. Ayrıca batı cepheye bir de ocak yerleştirilmiştir. Ocağın bulunduğu doğu, kuzey ve güney cephelerini ahşap raflar çevrelemektedir.

Fotoğraf 2: Ramazan Karoğlu Evi Güney Cepheden Genel görünüm

1 *Kibet:* Evlerin sofadan önce girişlerine ahşaptan yapılan etrafı da ahşap korkuluklar ile çevrili oturma alanıdır. Kibetin kenarlarına yerden yükseltilmiş bir insanın üzerine oturup etrafı kolaylıkla seyredeceği seki gibi olan bölüme de halk yörede *"çıkartmalık"* ismi vermektedir.
2 *Dırbızan:* Geleneksel evlerin pencerelerini dıştan kapatan ahşap parmaklılara verilen isimdir.

Çizim 1: Ramazan Köroğlu Evi planı (E. Yiğiter)

Asıl yaşam alanı olan kuzeydeki odaya da önlük bölümünden açılan tek kanatlı ahşap bir kapıdan girilmektedir. Giriş kapısının kanat yüzeyi tablalara bölünmüş ve her bir tablanın içine de farklı motifler işlenmiştir. Kapı kanadı alt, üst ve tepelik olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Bu bölümler oldukça süslüdür. Alt ve üst bölümlerin ana kompozisyonu çarkıfelek olup bunun içine küçük tablalar şeklinde farklı motifler yerleştirilmiştir

Kare ve dikdörtgen formlu olarak tasarlanan tabla içleri gülbezek, yaprak, ay ve yıldız, beş kollu yıldız, yürek, baklava dilimi ve tekrar çarkıfelek motifleri ile doldurulmuştur. Dikdörtgen formlu olan kapının üstü tepelik formunda olup testere dişi ve muska motifleri ile sonlandırılmıştır. Tepeliğin her iki ucundan aşağı sarkan birer adet sarkıt motifi yerleştirilmiştir. Alt bölüm ise üç dilimli kemer formunda olup gülbezekler ajur tekniğinde işlenmiştir (Fot. 3).

Kuzey odanın içi; seki altı ve seki üstü şeklinde düzenlenmiştir. Seki altı bölümü kapının açıldığı yer olup burası pabuçluk olarak da kullanılmaktadır. Kapının arkasında sulukluk[3] ve bömbelik[4] bölümleri bulunmaktadır. Sulukluğun yanına kapların konulduğu dört katlı ahşap raf yerleştirilmiştir.

Seki üstü bölümünün zemini ahşaptandır. Bu bölümde bömbeliğin ön yüzü yüklük ve sandıklık şeklinde tasarlanmıştır. "L" formundaki yüklüğün kısa kenarı sandıklık, uzun kenarı ise yüklük olarak düzenlenmiştir. Alt bölüm ambar ve odunluk en üst ise musandıra olarak kullanılmaktadır. Dikey dikdörtgen formlu olan yüklüğün altındaki pano içleri stilize edilmiş gülbezek ve yaprak motifleri ile doldurulmuştur. Ortaya yerleştirilen gülbezeklerin her iki ucuna hançer motifi işlenmiştir. Yörede bu çiçek ve yapraklara künar çiçeği veya yaprağı da denilmektedir. Yüklüğün üst pervazı ise ajurlanmış olup testere dişi motifi ile sonlandırılmıştır (Fot. 4).

Odanın kuzey ve batı duvarına birer adet pencere açılmıştır. Pencereler içten çift kanatlı kepenklerle dıştan ise dırbızanlarla kapatılmıştır. Her pencere kanatlarında farklı süsleme motiflerine yer verilmiştir. Uçlarında stilize edilmiş yapraklar, hançerler, gülbezekler, altı kollu yıldızlar, nar ve çiçeği (Özkan Kuş & Duran, 2022: 23), gibi

3 *Sulukluk:* Katrancı evlerinde genellikle kapı arkasına yerleştirilen bir insanın içinde durabileceği kadar genişlikte olan ahşap kapılı olan ve temizlik amaçlı insanların yıkandığı guslettikleri mekandır. Katrancı bölgesinde gusülhaneye verilen isimdir.
4 *Bömbelik (Bönbelik):* Katrancı evlerinde seki altı bölümünde yer alan ahşaptan yapılmış tek kanatlı yüklüğün arka kısmıdır. Bu bölüm genellikle karanlıkta kalıp yiyeceklerin ve kuru gıdaların saklanıp depolandığı bölümdür.

motifler oyma-kabartma veya kazıma teknikleri ile işlenmiştir. Odanın batı duvarının ortasında bir ocak ve bu ocağın her iki yanında birer adet pencere bulunmaktadır. Ayrıca ocağın taç bölümünün üzerini ve diğer duvarları üç yönden ahşap raflar çevrelemektedir. Ocak üzerindeki raf çift sıralıdır. Bunlardan alt sıradakine *"almalık"* denilmektedir. Güney duvardaki ahşap üç bölümlü gömme dolap şeklinde yapılmıştır. Ayrıca bu dolabın üstü ağzı açık bırakılmıştır. Dolap kapağının üzerinde daire içine alınmış yıldız ve yürek motifleri işlenmiştir. Dairelerin çevresine de stilize yaprak ve gülbezek motifleri yerleştirilmiştir.

Odanın seki altı ve seki üstünü birbirinden ayıran taşıyıcı ahşap direk bulunmaktadır. Bu direğin fırınç[5] kısmında musaflık[6] bölümü üçgen formlu olup dışa doğru taşırılmıştır. Fırınç ve mushaflık bölümünün üzeri kazıma tekniğinde yapılmış geometrik ve bitkisel süslemeler yer alır. Ayrıca bu bitkisel süslemelerin içlerine nazara karşı koruduğuna inanılan mavi boncuklar yerleştirilmiştir (Fot. 5).

Evin üst örtüsü bölgede çok kullanılan ve kara örtü denilen düz dam ile örtülüdür. Daha sonraları ihtiyaçlar doğrultusunda kırma çatı ile değiştirilmiştir. Ayrıca, yine duruma göre sonradan sofa üstlerine metal strüktürlü trapez saç kaplama çatı yapılmıştır.

Fotoğraf 3: Kuzey Oda Kapısı

Fotoğraf 4: Yüklük Altındaki Tabla İçi Süsleme Motifleri

Fotoğraf 5: Fırınç ve Mushaflıktan Görünüm

2.2. Turan Bayar Evi

Köyün merkezinde ve cadde üzerinde yer alan ev, kuzey-güney yönünde uzanan küçük bir avlu içinde ve iki katlı olarak inşa edilmiştir.

Girişi batı cepheden olan yapının üst katına on iki basamaklı taş bir merdiven ile çıkılmaktadır. Alt kat ahır ve samanlık olarak düzenlenmiştir. Dış sofalı ve tek odalı plan düzenindedir. Dış sofanın önüne ahşaptan kibet ve çıkartmalık bölümleri eklenmiştir. Üst kata çıkışı sağlayan taş merdiven ile doğrudan kibet bölümüne ulaşılmaktadır. Kibet bölümünün etrafına oturma alanı için çıkartmalık yapılmıştır. Bu bölümlerde insanlar oturup, dinlenip günlük işlerini yapmaktadırlar. Çıkartmalığın bir köşesine abdestlik, testilik ve minderlik gibi bölümler yerleştirilmiştir. Alt kısmında ise haranalık denilen kazanların ve kap kaçakların konulduğu küçük hücreler yapılmıştır (Fot. 6 – Çiz. 2).

Dış sofaya tek kanatlı ahşap bir kapı ile geçilmektedir. Kapı kanadının yüzeyi tablalara ayrılmış olup her bir

5 *Fırınç:* Katrancı evlerinde taşıyıcı direklerin üstündeki yatay olanlarına yastık denilmekte olup bu bölüme halk arasında ise Fırınç ismi verilmektedir.

6 *Musaflık:* Yerden yükseltişmiş bir insan boyunun yetişebileceği Kur'an ı Kerim konulan ahşaptan yapılmış üçgenimsi bölüme verilen isim.

tablanın içi boş bırakılmıştır. Dış sofa önceleri açık iken ihtiyaçtan dolayı sonradan kapatılarak oda şeklinde düzenlenmiştir. Kapatılan bu bölümde bir ocak ve ocağın her iki yanına birer adet çift kanatlı pencere yerleştirilmiştir (Fot. 7).

Kuzey cephedeki odaya sofadan açılan tek kanatlı ahşap bir kapı ile girilmektedir. Dikey dikdörtgen formlu olan bu kapı kanadının yüzeyi iki panoya ayrılmıştır. Alt ve üst bölümleri ile taç kısmından oluşmaktadır. Alt ve üstlerin ana motifi çarkıfelek olup içine kare ve dikdörtgen formlu tablalar çatma-çakma tekniğinde yerleştirilmiştir. Her bir tabla içinde farklı motiflerine yer verilmiştir. Üst bölüm de alt bölüm gibi aynı tasarlanmış olup tabla içlerindeki motifler birbirilerinin tekrarı şeklindedir. Taç bölümü ise kapının en üst kısmında olup dilimli olarak tasarlanmıştır. Dilimlerin uçlarındaki motifler ajur tekniğiyle işlenmiştir. Her iki yanından aşağı doğru inen sarkıt şeklindeki motiflerin ve yanları ise testere dişi motifi ile sonlanmaktadır. Tabla içlerine; tabanca, selvi, yıldız, gülbezekler, kuş, ay ve yıldız motifleriyle yöreye özgü künar[7] çiçeği ve çarkıfelek motifleri oyma-kabartma tekniğinde işlenmiştir (Fot. 8).

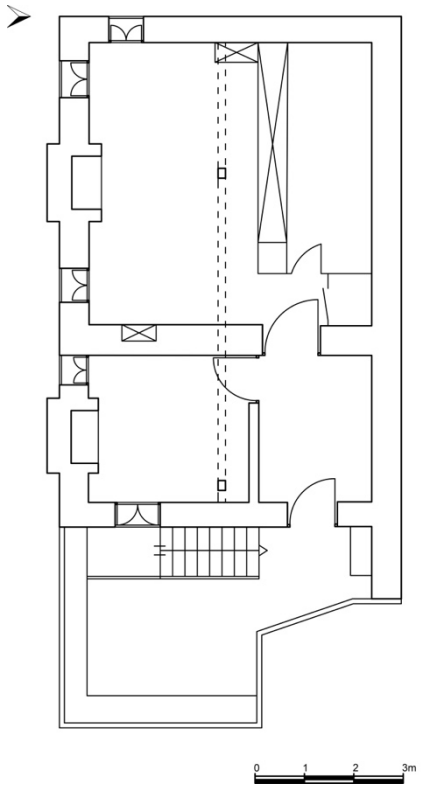

Fotoğraf 6: Turan Bayar Evi Genel Görünüm

Fotoğraf 7: Turan Bayar Evi Batı Cephesindeki Pencereler

7 Künar: Katrancı köyü ve çevresinde yetişen çam kozalağından elde edilen çam fıstığının adıdır.

Çizim 2: Turan Bayar Evi Planı (E. Yiğiter)

Oda kapısının arkasındaki seki altı bölümünde ise sulukluk, bömbelik, ahşap raflar bulunmaktadır. Seki altı ve seki üstü bölümlerini ahşap direkler ayırmaktadır. Direk üzerine fırınç ve üçgen formlu mushaflık yer almaktadır. Fırınç üzerine bitkisel ve geometrik motifler kazıma tekniği işlenmiştir. Bömbeliğin seki üstü bölümüne bakan doğu cephesine yüklük yerleştirilmiştir. Yüklüğe bitişik kuzey cephesine de sandıklık eklenmiştir. Yüklük ve sandıklık ahşaptan olup alt bölümleri dikdörtgen panolara ayrılmıştır. Bu panoların içleri stilize edilmiş çiçek ve yaprak motifleri ile doldurulmuştur. Her iki ucunda yer alan yaprakların ortasına künar motifi işlenmiştir. Yüklüğün ön yüzü açık bırakılmış olup üstleri testere dişi motifler ile sonlanmaktadır. Yüklüğün alt kısmı sabit sandıklık olup açılır- kapanır kapak ile kapatılmıştır.

Odanın güney cephe duvarının ortasına bir adet ocak ve bu ocağın her iki yanına birer adet pencere yerleştirilmiştir. Bu pencerenin benzeri batı cephede de vardır. Toplamda odayı üç adet pencere aydınlatmaktadır. Pencereler içten camlı iki kanatlı ve dıştan çift kanatlı kepenkler ile kapatılmıştır. Bunlardan başka bir de dıştan dırbızanlar eklenmiştir. Oda içine bakan pencere kanatlarının yüzeyleri üç bölüme ayrılmış olup her birinin içine farklı süsleme motifleri işlenmiştir. Yaprak ve gülbezekler, gülçeler, ay ve yıldız, selvi, kuş, künar çiçeği ve yaprağı ile göz motifine yer verilmiştir (Fot. 9).

Odayı pencere üst seviyesinden itibaren üç yönden ahşap raflar çevrelemektedir. Ocak üstündeki raflar ise çift sıra halinde yapılmış olup uçları testere dişi motifi ile süslemiştir. Bu terekler günlük kap-kacakların konulduğu yerler olduğu için alttakine "almalık" denilmektedir.

Güney duvarında tek kapaklı gömme bir dolap bulunmaktadır. Bu dolabın üst bölümü ağzı açık şeklinde tasarlanmış olup ajur tekniği ile göz motifi işlenmiştir. Kapağın ortasına vazoya benzeyen bir ibrik motifi ve içinden dağılan çiçekler işlenmiştir. Çiçekler tomurcuk şeklindedir. İbriğin gövde yüzeyine de yıldız motifi yerleştirilmişken kapağın dört tarafını halka şeklinde yürek motifleri çevrelemektedir (Fot. 10).

Oda tavanı alttan çakmalı düz tavan şeklinde olup oldukça sadedir.

Fotoğraf 8: Turan Bayar Evi Oda Giriş Kapısı

Fotoğraf 9: Turan Bayar Evi Pencere Kanatları

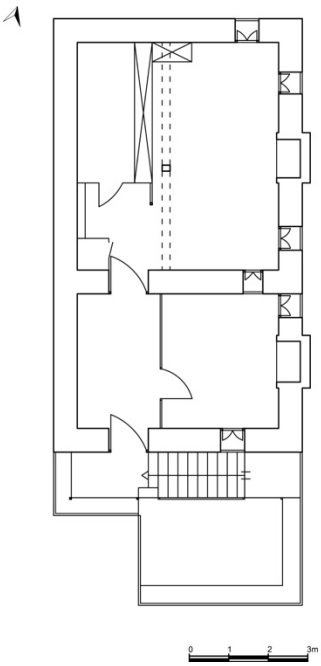

Fotoğraf 10: Odanın Güney Duvarındaki Dolap

2.3. Mehmet Angın Evi

Katrancı köyünün girişinde ana yol kenarına konumlandırılan ev, geniş bir avlu içinde yer almaktadır. Yığma moloz taş ile yapılan ev düz toprak damlı ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Üst örtüdeki silindirik formlu bacalar bölgeye özgü baca tipidir.

Ev, kuzey-güney yönünde dış sofalı ve tek odalı planda düzenlenmiştir. Alt kat ahır ve samanlık olarak kullanılmaktadır. Güney cephedeki taş basamaklı bir merdiven ile üst kata çıkış sağlanmaktadır. Merdivenin bitiminde kibet ve çıkartmalık bölümleri yer alır. Kibetin dış sofaya bakan kısmında abdestlik, testilik ve haranalık bölümleri yerleştirilmiştir. Dış sofa sonradan kapatılarak oda şekline getirilmiştir (Fot. 11 – Çiz. 3). Yörede birçok evde ihtiyaçlara bağlı olarak bu düzenlemelere gidildiği görülmektedir. Dış sofada bir ocak ve iki pencere bulunmaktadır. Ayrıca bu odanın duvarlarını üç yönden ahşap raflar çevrelemektedir (Fot. 12-13).

Çizim 3: Mehmet Angın Evi Planı (E. Yiğiter)

Fotoğraf 11: Mehmet Angın Evi Genel Görünüm

Üst kattaki kuzey odaya dış sofadan açılan tek kanatlı ahşap bir kapıdan girilmektedir. Kapı dikdörtgen formlu olup iki bölümden meydana gelmektedir. Alt ve üst bölümler çarkıfelek kompozisyonu ile oluşturulmuştur. Kapının üstünde ise dilimli bir taç yer alır. Taç kısmının kemer köşelerine birer adet gülbezek motifi işlenmiştir. Kapı kanadının yüzeyindeki çarkıfelek kompozisyonu kare ve dikdörtgen tablalara bölünmüştür. Tablaların içine birbirinden farklı motifler yerleştirilmiştir. Tabla içleri karşılıklı kuş motifi ile ortada yıldız, çarkıfelek, gülbezek, künar yaprağı ve çiçeklerle doldurulmuştur. Merkezde yer alan gülbezek motiflerinin tam ortasına ise birer adet mavi boncuk yerleştirilmiştir (Fot. 14).

İç donatı elemanları giriş kapısının hemen arkasındaki bölümde; sulukluk, ahşap raf ve bömbelik yer almaktadır. Seki altı ve seki üstünü ahşap bir direk ayırmakta olup bu direğin üstünde fırınç ve mushaflık mevcuttur. Fırınç üzerine kazıma tekniği ile yapılmış bitkisel ve geometrik motifler işlenmiştir.

Seki üstünde; yüklük, sandıklık, ocak, kapaklı dolap, raflar gibi bölümler mevcuttur. Yüklük ve sandıklık ahşaptan olup önü açık bırakılmıştır. Oldukça sade yapılan yüklüğün üstünde testere dişi motifine yer verilmiştir (Fot. 15). Odanın doğu cephesinin ortasında bir ocak ve ocağın her iki yanında birer adet pencere bulunmaktadır. Kuzey cephede de bir adet pencere yer alır. İçerden çift kanatlı ve kepenkli olan pencereleri dışardan ahşap dırbızanlar kapatmaktadır. Dırbızanlar ahşaptan olup çatma-çakma tekniğinde yapılmıştır. Ortada bir çarkıfelek ve etrafına ince çıtalar yerleştirilmiştir (bkz. Fot. 13).

Fotoğraf 12: Mehmet Angın Evi Doğu Cepheden Görünüm

Fotoğraf 13: Mehmet Angın Evi Doğu Cephesindeki Dırbızanlar

Fotoğraf 14: Mehmet Angın Evi Kuzey Cephedeki Oda Kapısı

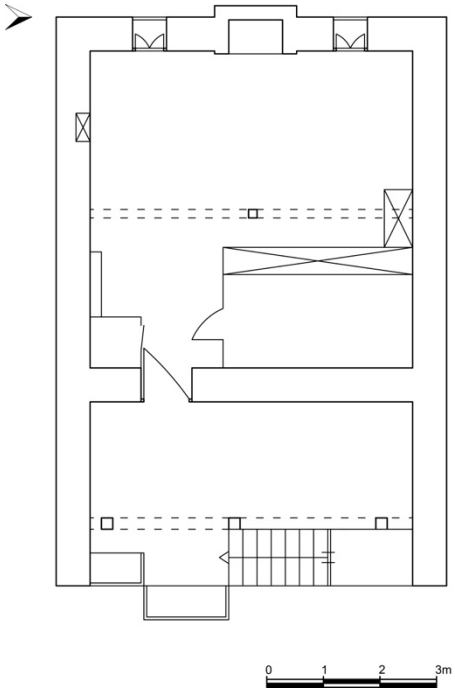

Fotoğraf 15: Mehmet Angın Evi Kuzey Odadaki Yüklük ve Sandıklık

2.4. Mehmet- Faden Kocagöz Evi

Köyün girişindeki caddenin doğusunda kalan ev, küçük bir avlu içerisinde olup güney cephesinden başka bir evle birlikte bitişik inşa edilmiştir.

Doğu-batı yönünde uzanan ev iki katlı, dış sofalı ve tek odalı plan tipindedir. Alt kat ahır olarak kullanılmaktadır. Evin kuzey cephesine bitişik olarak yapılan samanlık ve odunluk bölümünün bir kısmı yıkılmıştır (Çiz. 4).

Çizim 4: Mehmet-Faden Kocagöz Evi Planı (E. Yiğiter)

Evin girişi doğu cephedeki dokuz basamaklı taş bir merdivenden sağlanmaktadır. Merdiven evin kibetine ve dış sofasına doğrudan ulaşmaktadır. Dış sofanın doğusuna yerleştirilen kibet ve çıkartmalık bölümleri bulunmaktadır. Çıkartmalıkta minderlik yer almaktadır. Bunun dışında insanların günlük ihtiyaçlarını karşılamaları için abdestlik ve testilik bölümleri de çıkartmalığa eklenmiştir (Fot. 16).

Fotoğraf 16: Mehmet-Faden Kocagöz Evi Genel Görünüm

Dış sofanın önü açık olup üst örtüsü ahşap direklerle taşınmaktadır. Üst kat odası dış sofanın batısına yerleştirilmiştir. Batı cephedeki bu odaya tek kanatlı ahşap bir kapıdan giriş sağlanmaktadır. Dikdörtgen formlu olan bu kapı kanadının yüzeyi kare ve dikdörtgen tablalara bölünmüş ve her bir tabla içine farklı süsleme motifleri yerleştirilmiştir. Üç bölümlü olarak tasarlanan kapı kanadının ortasına büyük bir yıldız motifi yerleştirilmiştir. Yıldız içine yerleştirilen her bir tablada gülbezek, kuş, yıldız, lale, künar çiçeği ve yaprağı yer almaktadır. Ortasında kalan yataydaki tablada ise bir kuş ve çiçek motifi işlenmiştir. Alt bölümde ise dikdörtgen tabla içlerinde vazodan çıkan çiçekler, ay ve yıldız, künar çiçeği ve yaprağı oyma-kabartma tekniğinde işlenmiştir. Kapının taç kısmı ise yarım daire kemer biçiminde olup köşeliklere ajur tekniğinde yıldızlar yerleştirilmiştir. En üstte ise karşılıklı köşelerde birer adet sarkıt motifi olup ortası ters ve düz üçgen motifleri ile doldurulmuştur. Sarkıtların uçlarında nar tomurcukları bulunmaktadır. Kapının üzerinde yaş sıva ile kabartma tekniğinde 1944 tarihli bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe muhtemelen evin belirtilen tarihte inşa edildiğini göstermektedir **(Fot. 17)**.

Oda giriş kapısının arkasında kalan bölüm seki altı şeklinde düzenlenmiştir. Bu bölümde; sulukluk, ahşap raf ve bömbelik bulunmaktadır. Ahşaptan yapılan bömbeliğin kapı kanadının yüzeyine stilize edilmiş vazodan çıkan çiçek motifleri kazıma tekniği ile işlenmiştir. Seki altı ve seki üstü ayıran ahşap direk üzerinde fırınç ve mushaflık bulunmaktadır. Fırınç üzerinde de kazıma tekniği ile yapılan çeşitli geometrik süslemelere de yer verilmiştir.

Kuzey cephede yer alan yüklük ve sandıklık da ahşaptan olup alt bölümleri panolara ayrılarak içleri süslenmiştir. Pano içlerinin ortası künar çiçeği ve uçları stilize yaprak ile sonlandırılmıştır. Yüklük ve sadıklığın ön yüzleri açık bırakılmış olup perdeler ile kapatıldığı görülmektedir **(Fot. 18)**.

Odanın batı cephe duvarının ortasına bir ocak ve her iki yanına birer adet pencere yerleştirilmiştir. Pencereler ahşaptan olup çift kanatlı ve kepenklidir. Ayrıca dıştan da dırbızanlar ile kapatılmıştır. Kanat yüzeyleri panolara bölünerek çeşitli süsleme motifleri ile doldurulmuştur. Künar çiçeği ve yaprağı, ay ve yıldızlar, hançer en sık görülen motifler arasındadır **(Fot. 19)**.

Güney duvara niş şeklinde yerleştirilen gömme dolabın kapağı üzerinde çaydanlık ve altında bardak, kaşık motifleri işlenmiştir. Kapağın altında ise karşılıklı hilal motifi ve ortasına gülbezek yerleştirilmiştir. Dolabın üst bölümü ağzı açık şeklinde düzenlenmiş olup etrafı ajur tekniğinde daire motifine sahiptir **(Fot. 20)**.

Batı cephedeki ocağın sağ ve sol yanında küçük bir çıkıntı şeklinde çıralık bölümü yapılmıştır. Odayı üç yönden çevreleyen raflar ahşaptan olup uçları da halka, üçgen gibi çeşitli motiflerle süslenmiştir.

Fotoğraf 17: Mehmet-Faden Kocagöz Evi Batıdaki Oda Kapısı

Fotoğraf 18: Mehmet-Faden Kocagöz Evi Batı Odadaki Yüklük ve Sandıklık

Fotoğraf 19: Mehmet-Faden Kocagöz Evi Pencere Kanatları

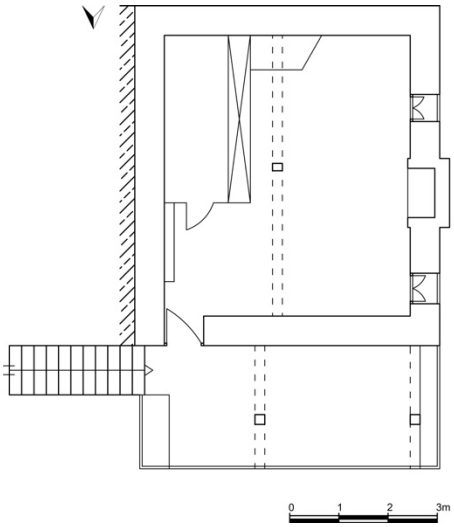
Fotoğraf 20: Mehmet-Faden Kocagöz Evi Batı Odadaki Kapaklı Dolap

2.5. Mustafa Kocagöz Evi

Köyün içinde bulunan ev, ara bir sokakta ve küçük bir avlu içine yerleştirilmiştir. Kuzey-güney yönünde uzanan ev iki katlı ve tek odalı plan düzeninde inşa edilmiştir. Dış sofası olmayan evin girişi kuzey cephedeki kibetten sağlanmaktadır. Kibete on basamaklı taş bir merdiven ile ulaşılmaktadır. Dış sofa gibi düzenlenen bu bölümün batı cephesine ahşaptan çıkartmalık bölümleri eklenmiştir (Fot. 21 – Çiz. 5).

Fotoğraf 21: Mustafa Kocagöz Evi Genel Görünüm

Çizim 5: Mustafa Kocagöz Evi Planı (E. Yiğiter)

Güney cephede yer alan odaya tek kanatlı ahşap bir kapı ile girilmektedir. Dikdörtgen formlu olan bu kapı kanadının yüzeyi tablalara bölünerek iç kısımları süslenmiştir. Üç bölümlü olarak tasarlanan kapının ortasında bir çarkıfelek motifi ve bu motifin içindeki küçük tablalara da gülbezek, künar çiçeği ve yaprağı, yonca, yıldız, yürek ve hançer motifi işlenmiştir. Kapının taç bölümü kemer şeklinde düzenlenmiş olup her iki yanına yonca ve yaprak motifleri yerleştirilmiştir (Fot. 22).

Tek odalı olan evin seki altı ve seki üstü bölümleri olup Seki altında sulukluk, ahşap raflar ve bömbelik bulunmaktadır (Fot. 23). Sulukluk bölümünün tek kanatlı ahşap bir kapısı olup üzerinde vazodan çıkan çiçek motifleri işlenmiştir. Bu motifler yöreye özgü olan künar çiçeği ve yaprağından oluşmaktadır. Seki üstünde ise oturmak için ayrılan bir orta mekân ile yüklük, sandıklık, ocak ve raflar yer almaktadır. Yüklük ve sandıklık bölümlerinin ön yüzleri açık bırakılmıştır. Yatak ve yorganların görünmemesi için perde ile kapatılmıştır. Yüklüğün alt bölümleri panolara ayrılmış olup her bir pano içine benzer motifler yerleştirilmiştir.

Batı cephenin ortasında yer alan ocağın her iki yanına birer adet pencere bulunmaktadır. Pencere açıklıkları içten çift kanatlı ve kepenkli olup dıştan ise dırbızan ile kapatılmıştır (Fot. 24). Kapak yüzeylerine çiçek, yonca, ay ve yıldız, yaprak ve künar çiçeği işlenmiştir. Dırbızanların ortasına ise çarkıfelek motifi yerleştirilmiştir (Fot. 25).

Odanın üç duvarını çevreleyen ahşaptan rafların ocak üzerindeki kısmı iki sıralı olup diğerleri tek sıra halindedir. Bu rafların alt kısımları ajur tekniğinde süslemeli olarak yapılmıştır.

Fotoğraf 22: Mustafa Kocagöz Evi Oda Giriş Kapısı

Fotoğraf 23: Mustafa Kocagöz Evi Oda İçi ve Ocak Görünümü

Fotoğraf 24: Mustafa Kocagöz Evi Süslemeli Pencere Kepenkleri

Fotoğraf 25: Mustafa Kocagöz Evi Pencere Dırbızanları

3. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Makale kapsamında incelenen Katrancı köyü evleri genellikle dış sofalı, iki katlı tek veya iki odalı plan düzenindedir. Bölgenin iklim ve coğrafi yapısına uygun olarak inşa edilen evlerin asıl yaşam alanları üst katlardır. Alt katlar genellikle ahır, samanlık ve depo olarak kullanılmaktadır. Üst örtü düz toprak damlı olup zaman içerisinde bazı evlerin üst örtüleri ahşap kırma çatı ile değiştirilmiştir. Ayrıca bazı evlerin çatılarının trapez çatıya dönüştürüldüğü görülmektedir. Saçaklar ise beden duvarlarından dışa taşkın olarak yapılmıştır. Bazı evlerin önlerinde küçük bir avlusu olup bir köşesine de hela yerleştirilmiştir. Ramazan Karoğlu, Mehmet Angın ve Mustafa Kocagöz evleri bu şeklide düzenlenmiştir.

Üst örtüde yer alan bacalar yöreye özgü tasarlanmış olup dikdörtgen veya silindirik formludur. Bacaların tüteklikleri dört bölüme ayrılmış olup kelebek baca şeklindedir. Muğla ve çevresinde yaygın olan kelebek bacalar hemen hemen bütün evlerde görülmektedir.

Katrancı evleri genellikle iki katlı, önlüklü[8], düz toprak damlı olup tek veya iki odalı plan düzeninde inşa edilmiştir. Odalar, sofanın gerisine yerleştirilmiştir. Ön cephede kibet, dış sofa ve oda şeklinde düzenlenmiştir. Üst kata ulaşmak için taş basamaklı merdivenler ile çıkış sağlanmaktadır. Genellikle bu merdivenlerin yanlarında ahşap korkuluklar bulunmaktadır. Bölge evlerine bakıldığında genellikle dış sofalı, önünde oturma alanı bulunan ahşaptan kibet-çıkartmalıklara yer verilmiştir. Aynı coğrafyada olmaları ve kullanılan malzemenin ortak olması bunun en doğal sonucu olarak görülmektedir. Denizli'de (İnceoğlu,2005:22; Cömertler Aktuğ ve Pektaş, 2007b:16), Honaz'da (Bayhan, 2010: 98,99), Denizli Serinhisar evlerinde (Kunduracı, 2007b:248), İzmir Bayındır (Akyüz Levi,2017: 373), İzmir Tire (Kürüm,1994:141,143), Aydın Koçarlı (Cömertler Aktuğ &Pektaş, 2007'a:46), Uşak evlerinde (Sayan,1997:42), Antalya evlerinde (Bektaş, 2005: 102) ve Muğla-Yatağan evlerinde (Kunduracı,2007a: 113) ve Anadolu'nun birçok kırsal alanlarında bu plan tipinde evler bulunmaktadır.

Oturma alanı olarak düzenlenen ahşaptan kibetin etrafına çıkartmalık bölümleri eklenmiştir. Bölgede oldukça yaygın olan çıkartmalıklarda testilik, abdestlik, çanaklık, haranalık ve minderlik bölümlerine yer verilmiştir. Oldukça sağlam olan bu bölümler günümüzde halen kullanılmaktadır. Örneklerden üç tanesi kibet, dış sofa ve tek odalı plan düzeninde iken iki tanesi kibet ve tek odalı olarak tasarlanmıştır. Mehmet-Faden Kocagöz ile Mustafa Kocagöz evlerinin dış sofaları olmayıp sadece kibet ve tek odadan oluşmaktadır. Muğla, Denizli, Aydın, İzmir ve etrafındaki çevre il ve ilçelerde, köy evlerinde kibet uygulaması oldukça yaygındır. Kadınların günlük hayatlarının geçtiği bölümler olarak da bilinmektedir. Dış cephelerde dikkat çelen bu kibet uygulaması İzmir'in Kiraz-Yağlar evlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Ömer Ağa (Şükrü Bey) evi ve Şerif Ağa evlerinin kibet uygulamaları Katrancı evleri ile benzer düzendedir (Cömertler Aktuğ, 2023:96,97, Fot.1,2,11,12).

8 *Önlük:* Geleneksel Muğla evlerinde dış sofaya "önlük" adı verilmektedir.

Geleneksel dokusu bozulmadan günümüze kadar gelebilmiş Katrancı evlerinden yaklaşık kırk örnek tespit edilmiştir. Bu evlerin hemen hepsi malzeme ve teknik, plan ve süsleme açısından birbirinin tekrarı gibidir. Çalışmamız kapsamında sadece beş örnek ele alınarak evler plan, kat durumları, cephe özellikleri ve süslemesi bakımından değerlendirilmiştir.

Yığma moloz taş ile örülü olan duvar aralarına ahşap hatıllar ile destek verilmiştir. Bazılarının ise tamamen taştan yapıldığı görülmektedir. Odaların giriş kapıları da dahil olmak üzere oda içi donatı elamanlarının tamamı ahşaptan yapılmıştır. Yüklük ve gusülhanelerin halen işlevsel olması, helanın avlunun bir köşesine konumlandırılmış olup kullanılması ise gelenekselliğin devam ettiğinin en önemli göstergelerindendir.

Kırsal mimarinin bir parçası olan bu evlerin cepheleri çok gösterişli olmayıp oldukça sade düzenlenmiştir. Yöreye özgü kayrak taşları ile moloz taşların kireç harcıyla örülmüş olduğu görülür. Dış cephede; taşırılan ocakların duvar örgülerinde kiremit parçalarının da kullanıldığı görülmektedir. Taş aralarına yerleştirilen bu kiremit parçaları cepheyi görsel açıdan hareketlendirmiştir. İncelenen örneklerden sadece Turan Bayar Evi'nin ocak örgüsünde taş ve kiremit bir arada kullanılmışken diğer dört örneğin ocakları ise sadece moloz taştan yapılmıştır. Yapılarda taşın dışında ahşap da yoğun olarak kullanılmıştır. Kapı ve pencere kanatlarında, dırbızanlarda, kibet ve bölümlerinde, yüklük, sandıklık, bömbelik, sulukluk ve raflar da çatma-çakma ve birleştirme teknikleriyle uygulanmıştır.

Bu yapılar köyün arazi konumuna göre düzenlenmiş olup mevcut arsaya göre inşa edilmiştir. Genellikle evler yol kenarlarına ve sokakların köşelerine yerleştirilmiştir. Bazı evlerin ise yan parseldeki yapılar ile bitişik olarak yapıldığı görülmektedir. Sokaklar oldukça dar tutulmuştur. Kırsal bir bölgede yer alan bu evlerin çoğu küçük bir avlu içerisine alınmıştır. Etrafı avlu duvarları ile çevrili olan bu evlere tek ve çift kanatlı metal bir kapıdan girilmektedir. Avlu kapıları evlerin giriş cephelerine göre sadelik göstermektedir. Ramazan Köroğlu, Turan Bayar ve Mehmet Angın Evlerinde ise metal kapı şeklindedir.

Küçük ölçekli olan bu yapıların cephelerinde ocak ve pencere açıklıkları dikkat çekmektedir. Ocaklar dışa doğru taşırılmış beden duvarlarının alt bölümleri genellikle sivri üçgen şeklindedir. Aşağıdan yukarı doğru daralan bir formda yapılan ocakların bacaları da ince ve uzundur. Ocağın her iki yanına birer adet pencere açıklığı yer alır. Bu pencereler dıştan çift kanatlı, kepenkli ve parmaklıklarla kapatılmaktadır. Bölgede oldukça yaygın olan bu parmaklıklara "dırbızan" ismi verilmektedir. Dırbızan "trabzan" kelimesinin yöresel ifade edilişidir (Kunduracı, 2017: 17). Parmaklıklar gibi işlevlere sahip olan dırbızanlar sadece güvenlik amaçlı olmayıp evin içine dışarıdan gelen gün ışığını da süzerek farklı yansımalarıyla estetik bir görünüm de sağlamaktadır. Özel olarak tasarlanan dırbızanlar pencerelerin ölçülerine göre ince çıtaların çatma-çakma teknikleri kullanılarak yapılmış şeklidir. Birbirlerine yuvarlak kesitli çıtalardan ahşap lokmalarla bağlanan parmaklıkların ortasına genellikle çarkıfelek motifi yerleştirilmiştir.

Özellikle bölgede ahşabın yoğun olması ve kolay temin edilen sedir ile katran ağaçlarının varlığı dırbızan yapımını kolaylaştırmıştır. Geleneksel el sanatı ile uğraşan yerli ustalarının bölgedeki ahşap süsleme etkinliğini sürdürmesinde etkili olmuştur. Çalışmada ele alınan örneklerden Mehmet Angın ile Mustafa Kocagöz evlerinin pencere dırbızanları birbirine benzemekte olup orta bölümlerinde çarkıfelek motifi kullanılmıştır. Günümüze kadar varlığını sürdüren bu parmaklılar köydeki Memiş Kocagöz, Hüseyin Kocagöz ve Hüseyin Karoğlu evlerinin dırbızanları ile benzer formda yapılmıştır (Kunduracı, 2017: 18,20, Çiz .4,10). Katrancı Köyü'ne çevredeki diğer köy evlerinin bazılarında da benzer dırbızanlara rastlanmıştır.

Turgutlar, Yeşilbağcılar, Hisarardı, Gökgedik, Hacıbayramlar ve Hacıvelilerde aynı ustaların çalışarak benzer süslemelerle parmaklıklar ve ahşap donatılar yaptıkları tespit edilmiştir. Turgutlarda Molla Tahir Evi, Yeşilbağcılarda Ali Çamur Evi, Çamlıbel'de Hüseyin Gölcük Evi'nde benzer uygulamalar dikkat çekmektedir (Kunduracı, 2017: 21, Çiz.1-10).

Ayrıca Muğla ve çevresindeki köylerin dışında da başka bölgelerde de ahşap pencere parmaklıkları uygulama alanı bulmuştur. Bölgede incelenen dırbızanlar Akseki, İbradı, Ormana bölgesindeki düğmeli evlerin pencere parmaklıklarıyla benzerlikler göstermektedir. Bölgeler her ne kadar yakın olmasa da kullanılan motifler, ahşabın işlenişi ve işlevselliğine bakıldığında form olarak aynısı olduğu gözlemlenmektedir. Akseki Ahşahap Mahallesindeki konutların pencere parmaklıklarında çiçek, ay ve yıldız, çarkıfelek motiflerine sıkça yer verilmiştir (Dikmen &

Toruk, 2024: 150,152, Fot.16, 17, 14B, 14E). Yine aynı bölgede bulunan Ormana evlerinin pencere parmaklıkları ve kepenkleri katrancı evleri ile benzemektedir. Ormana evlerinin giriş kapısı üzerindeki çıkmaların pencere parmaklıkları ve kafeslerinde, sokağa bakan pencerelerin parmaklıkları üzerinde kuş, kuğu, yıldız, çiçek motifleri oyma-kabartma ve ajur tekniğiyle dantel gibi işlenmiştir (Davulcu, 2015: 64,65, Fot.14-15).

Akseki evlerine bakıldığında ise bu bölgede de ahşap kullanımı ve el sanatı ürünleri yaygındır. Özellikle Büyük İlvat Köy evlerinden Ali Petek Evi ile Bucak İlvat köyünden Raşit Altıntaş Evinin çıkma kafesleri ve sokağa bakan yüzlerdeki pencere parmaklıkları oldukça benzer form ve süslemede yapılmıştır (Dursun, 2012: 21,122, Fot. 5,7 - Çiz.7, 10).

Yapıların dönem içindeki durumları göz önüne alındığında ahşap sanatı bakımından el sanatının ne kadar yaygın olduğu ve yaşayan ustaların bunu devam ettirdiği dikkati çekmektedir. Yörede ahşap işçiliği bakımından yaygın olan bu parmaklıklar çatma ve çakma tekniği ile yapılmıştır. Bazı örneklerde de orta kısımları kare şeklinde açık bırakılmaktadır. Bu şekilde yapılma sebebi ise kim geldi penceresi şeklinde kullanılmasıdır. Katrancı, Akseki ve Ormana evlerinde bazen bu açıklıklar çarkıfelek motifi ile kapatılmıştır. Uşak, Denizli, Serinhisar, Sivrihisar, Muğla, Eskişehir, Afyonkarahisar, Bolvadin (Cömertler Aktuğ,2018:1780,1781, Fot.27,30,31) bölge evlerinin pencere kafeslerinde, giriş kapıları ve oda kapılarının tabla içlerinde çarkıfelek motiflerine yer verilmiştir.

Uşak evlerinde ise ahşap çubuklarla yapılmış kafeslere ve parmaklılara "Çiti" ismi verilmekte ve dırbızan ile aynı işleve sahip olduğu görülmektedir (Sayan, 1997: 141). Katrancı evlerinden Mehmet Angın ve Mustafa Kocagöz evleri ile parmaklıkları ile Uşak'taki Ali Osman Tosun Evi ve Tekeç Mehmet Evinin dırbızanlarına benzemektedir (Sayan, 1997: 21,32, Fot.12,13,15,23,25,88,89,99,104).

Sivrihisar evlerinden Kaymazlar Evi ile Dalimanlar Evi'nin sokağa bakan cephelerindeki ahşap kafeslerde aynı teknikte yapılmıştır (Sayan, 2009: 81,125, 173, Fot. 65,66,118). Yine yakın bölge evlerinden olan Isparta evlerinde de benzer uygulamalara yer verişmiştir. Genellikle üst katlarda tercih edilen ahşap parmaklıklar ve kafesler günümüzdeki ferforjeler gibi işlev görmektedir. Güvenlik, mahremiyet ve cepheye kattığı estetik değer bakımından tercih edilmiştir.

Isparta'daki Haştemoğlu Evi, Mehmet Feray Evi, Mustafa Altınbaş Evi ve Muzaffer Evran evinin üst kat pencerelerinde ahşap parmaklıklar, kafesler ve kepenkler kullanılmıştır (Demirci, 2011: 201,209,210, Lev. 537, 538, 539, 540, 541).

Katrancıdaki bazı evlerin ahşap kafesleri giyotin pencere şeklinde tasarlanmıştır. Katrancıdaki Turan Bayar Evi'nin parmaklıklarında yatay ve dikey çubukların birbirini kesmesi sonucu geometrik bir kompozisyon oluşturmuştur. Yapılan onarım çalışmalarında bu ahşap dırbızanların değiştirilip demir kanatlı kepenkler ile değiştirilmiştir. Ramazan Karoğlu ve Mehmet-Faden Kocagöz evlerinde olduğu gibi.

Katrancı bölgesindeki evlerin ahşap süslemeleri ve diğer donatılarındaki süslemeleri yapan ustaların o bölgede yetişmiş iki kardeş oldukları tespit edilmiştir. Özellikle Katrancı köy evlerinin ahşap süslemeli kapılarını Şeyh Mehmet Efendi adında bir ustanın yaptığı tespit edilmiştir. Şeyh Mehmet Efendi'nin Aydın-Çine'ye bağlı Akçaova kasabası Sarıköylü Mehmet Özen olduğu bilinmektedir. Ayrıca kardeşi Mevlüt Özen ile yaz ayalarında köylere gidip orada seyyar tezgahlar ile kapı, pencere kanatları, tavanları süsledikleri yöre halkı tarafından dile getirilmektedir. Bu ahşap süslemeleri kendi el becerileri ve halkın istediği motiflerle sentezleyerek yapmışlardır. İki kardeş 1930-40 yılları arasında bölgede ve dağ köylerinde çok sayıda ahşap kapı yaptıkları marangoz ustaları diye anılmaktadırlar**.**

İncelenen örneklere bakıldığında ahşap süsleme sadece dış cephe elemanları ve pencere dırbızanlarında değil iç donatı elemanlarında da yoğun bir kullanım alanı bulmuştur. Evlerin ahşap elemanlarından pencere parmaklıkları dışında giriş ve oda kapıları da oldukça süslüdür.

Sofadan odalara tek kanatlı ahşap kapılardan geçiş sağlanmaktadır. Bu kapılar daha çok iki ve üç bölüme ayrılmış tablalı kapılardır. Çatma ve çakma tekniğinde yapılan kapıların yüzeyi farklı motif ve kompozisyonlarla bezenmiştir. Daha çok bitkisel, nesnel ve figürlü süslemelerle tezyin edilmiştir. Tabla yüzeyleri oyma-kabartma tekniğinde işlenmiş olup süslemelerde bazen ikonografik anlamlar içerdiği görülmektedir. Nazar için göz motifleri,

erkek çocuklarının varlığına işaret eden tabanca motifleri ve temizliğe işaret eden ibrik motifleri şeklindedir. Yöreye özgü olan kozalak çiçeği ve yaprağı, gülbezekler, kandiller, vazodan çıkan çiçek buketleri, ay ve yıldızlar, kuş, yılan, otobüs gibi motiflere sık rastlanılmaktadır. Pencere dırbızanlarına uygulanan çarkıfelek motifinin büyük ve küçük ölçekli şekilleri kapı kanatlarının tablaları içine yerleştirilmiştir. Yerli ustalar süsleme motiflerini yaparken bölgeye has motifler olmasına dikkat etmişlerdir.

Tercih edilen motiflerin benzerleri başka bölgelerde de farklı formlarda karşımıza çıkmaktadır. Uşak evlerinin giriş ve oda kapılarında, Sivrihisar evlerinde, Denizli-Serinhisar da Muğla ve çevresinde, Afyonkarahisar evlerinde, Bolvadin evlerinde benzer süslemeler ahşap üzerine işlenmiştir. Genellikle çarkıfelek motifi, ibrik, vazo, ay ve yıldız, gülbezekler tercih edilmiştir. Uşak evlerinden Tekeç Mehmet Evi kapısı ve Kemalöz Mahallesindeki no.11'deki evdeki süslemeler ile Katrancı örnekleri benzemektedir (Sayan, 1997, s.108,109, res.88,89). Aynı bölge içinde yer alan Babadağ evlerinden Ayşe Karaman, Hasan İşlek ve Hulusi Bayar evleri ile diğer evlerin oda kapı kanatları üzerinde çarkıfelek motifi ve tabla içlerinde gülbezeklere yer verilmiştir (Cömertler Aktuğ, 2016:81,82,95, Çiz.33,35, Fot.871,891,114,116). Karacasu evlerinin de oda kapıları ve tavan göbeklerinde benzer süsleme öğeleri kullanılmıştır. En fazla kullanılan motif yine çarkıfelek ve bitkisel karakterli motifler olmuştur (Cömertler Aktuğ, 2016: 396,398, Çiz. 234,241, Fot.658,662,672) (Tablo 1-2). Aydın Koçarlı'da yer alan Hidayet İlhan evinin başoda kapılarında da çarkıfelek motifleri işlenmiştir. Bu evin kapı üzerinde yer alan kemerli tepelik katrancı evlerinin birçoğunda uygulama alanı bulmuştur (Cömertler Aktuğ&Pektaş, 2017a:50,53, Çiz.3, Fot.4). İzmir ve Çevresindeki geleneksel evlerin bazılarının oda kapıları üzerinde ana kompozisyonda ve tabla içlerinde çarkıfelek motifi işlenmiştir. Bu motifler yapılırken çatma-çakma ve birleştirme teknikleri kullanılmıştır (Cömertler Aktuğ,2023: 98,99, Fot.13).

Afyonkarahisar evlerinin pencere ferforjelerinin arkasına yerleştirişmiş ahşap kafesler cepheye görsellik katmaktadır. Katrancı evlerinde de benzer formda yapılan bu kafesler evlerin cephelerine değer katmaktadır. Ayrıca bu kafesler güneş ışığının da içeriye süzülerek girmesini sağlamaktadır. Bu uygulamaya Katrancı evlerinde de rastlanılmaktadır (Kunduracı & Bahargülü, 2018: 500, Fot. 6, 9, 13, Çiz.4, 5, 8, 10, 13). Afyonkarahisar'ın ilçesi olan Bolvadin'deki geleneksel evlerinde giriş kapıları ve oda kapı kanatları yüzeyi de farklı süsleme motifleriyle bezelidir. Daha çok çarkıfelek motifine yer verilen bölge evlerinde Katrancı'daki gibi ortaya yerleştirilmiştir. Bolvadin'de Ayşe Dudu Gemici Evi, Şehri Pektaş Evi, Ahmet-Hatice Pektaş Evi, Yusuf Ziya Köksoy Evi, Süleyman Pektaş Evi ile Ethem Naci Akşahin Evi kapı kanatlarındaki çarkıfelek motifleriyle Katrancı örnekleri benzemektedir (Bahargülü, 2021: 417,420, Fot.37, 191, 218, 271, 318, 416, 424, 434, 447, 449, 461, 521).

Bu kapılar ile odalara giriş sağlandığında kapının hemen arkasında kap kaçak konulacak raflar, sulukluk, bömbelik ve yüklük yer almaktadır. Yüklüğün bitiminde sandıklık mevcuttur. Seki altı ve seki üstü bölümünü ayıran ahşap direklerin taşıdığı süslemeli fırınç ve mushaflık vardır. Yüklüğün karşı duvarının ortasında bir ocak ve ocağın her iki yanında birer adet pencere açıklıkları yerleştirilmiştir.

Ayrıca yüklük cephesinin dışında kalan üç duvarın pencere üst seviyesinden itibaren ahşap raflar dolaşmaktadır. Bazen dış duvarların içlerine açık ve kapaklı dolap nişleri yerleştirilmiştir. Tavanlar ise alttan kirişlemelidir. Oda içindeki bu donatı elemanlarında yoğun ahşap süslemeler daha çok dolap kapakları, pencere kepenkleri ve yüklüğün alt bölümlerinde yoğunlaşmaktadır.

Sonuç olarak; Katrancı evleri yerel malzeme olan gök kayrak taşlarından harım adı verdikleri küçük bir avlu içerisinde genellikle iki katlı, tek odalı, dış sofalı ve bazen önünde kibeti olan yapılardır. Bu kibetlerin ana taşıyıcıları *lambalık* denilen taş örgülü ayaklar ve ahşap direkler olup bunları birbirine sağlayan *pardı* adı verilen kirişlerle taşınmaktadır. Kibetin avluya bakan cephelerinde çıkartmalık adı verilen oturma yerleri ve abdestlik denilen bölümler yer almaktadır. Bazı evlerin abdestliğe bitişiğinde testilik bulunmaktadır.

İncelenen örneklerin odalarındaki donatı elemanlarından olan ocak, yüklük, kapaklı dolap ve ağzı açıklar, lambalıklar, mushaflıklar, sulukluk dedikleri gusülhane bölümleri ve yüklüğün altında ambar, üstünde musandıra denilen önü açık bölümleriyle geleneksel Türk evindeki odaların genel donatı elemanlarıyla benzerlikler içerisindedir. Sadece bu evlerde düz toprak dam örtüden kaynaklanan tavan uygulamaları bulunmamaktadır. Ancak evlerde ince duvar uygulamaları olduğu için ocaklar dış cephede taşırılmış olup bacalarda buna göre biçimlendirilmiştir.

Katrancı evlerinin süsleme özellikleri bakımından yoğun olarak ahşap süslemenin uygulandığı görülmektedir. Bunlar daha çok oda giriş kapıları, yüklük, dolap kapakları ve pencere kepenkleri ile dırbızanlarda yoğunlaşmaktadır.

Tüm bu özellikleri ile Katrancı evleri 20. yüzyıl başlarından günümüze ulaşmış ve geleneksel kırsal mimarinin özgün özelliklerine sahip konut mimarisinin farklı örnekleridir. Artık bu evleri yapacak ne yapı ustaları ne de ahşap işlerini yapacak dülgerler kalmadığı için bu yapıların korunarak restorasyonları yapılmalı ve gelecek kuşaklara aktarılması en büyük dileğimizdir.

Tablo 1: Ahşap Kapı Kanatlarındaki Çarkıfelek Motifleri

Bolvadin Metin-Hesna Pektaş Evi

Uşak Evi (Y. Sayan'dan)

Denizli, Serinhisar Evi (O. Kunduracı'dan)

Denizli, Serinhisar Evi (O. Kunduracı'dan)

Uşak Evi (Y. Sayan'dan)

Bolvadin Evi- Şehri Pektaş Evi

Tablo 2: Ahşap Pencere Parmaklıkları ve Kafes Örnekleri

Bolvadin Evi

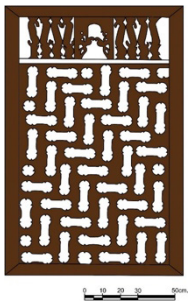
Akseki Evi (O. Kunduracı'dan)

Bolvadin Evi

Akseki Evi (O. Kunduracı'dan)

Akseki Evi (O. Kunduracı'dan)

Akseki Evi (O. Kunduracı'dan)

KAYNAKÇA

Aktüre, S. (1993), "19. Yüzyıl'da Muğla", *Tarih İçinde Muğla*, (Derleten: İlhan Tekeli), ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara, 34-113

Akyüz Levi, E. (2017). Ege'de Kırsal Mimari Araştırmaları: Bayındır Köyleri, *Megaron*, 12 (3), 365-384.

Bahargülü, N. (2021). *Geleneksel Bolvadin Evleri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya.

Bayhan, A. A., (2010). Denizli/Honaz'daki Tarihi Kalıntılar Üzerine Birkaç Söz, K.Pektaş, S.Cirtil, S. Özgün Cirtil, G. K.Öztaşkın, H. Özdemir, E.Aktuğ, R. Uykur (Haz.), *XIII. Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* 14-16 Ekim 2009, Denizli, 93-104.

Bektaş, C. (2005), *Antalya*. Anadolu Evleri Dizisi- 2, Bileşim Yayınevi.

Cömertler Aktuğ, E. (2016). *Büyük Menderes Havzası Osmanlı Dönemi Geleneksel Konut Mimarisinde Ahşap Süsleme* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van

Cömertler Aktuğ, E. (2023). Yok Olmaya Yüz Tutmuş Geleneksel Mimari: İzmir-Kiraz-Yağlar Evleri, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (1), 94-106.

Cömertler Aktuğ, E. ve Oğuz, D. (2017a). Bolvadin'in Geleneksel Evleri ve Süslemeleri, *Bolvadin Araştırmaları I*, Afyonkarahisar, 1746-1792.

Cömertler Aktuğ, E. Ve Pektaş, K. (2017b). 19.Yüzyıl Kalemişi ve Ahşap Süslemeli Bir Ev: Koçarlı Hidayet İlhan Evi, *Sanat Tarihi Dergisi*,26 (1), 45-67.

Cömertler Aktuğ, E. Ve Pektaş, K. (2017c). Ahşap Süslemeli Bir Ev: Denizli Merkezefendi Hacı Hızır Salih Efendi Evi, *Kalemişi Türk Sanatları Dergisi,* 5 (9), 13-32.

Çakar, D. (2019) *Muğla İli Türk Dönemi Çeşmeleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

Davulcu, M. (2015). "Ormana Yöresi Geleneksel Konut Mimarisi ve Yapıcılık Geleneği", *Kalemişi Dergisi*, 3/5, 47-96.

Demirci, D. (2011), *Isparta Evleri*, Isparta.

Dikmen, Ç. B. Ve Toruk, F. (2024). "Akseki Ahşahap Mahallesi Geleneksel Konutların Kırsal Miras Kapsamında Korunmasına Yönelik Öneriler", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/1, 135-161

Dursun, N. (2012). Akseki İlvat Köyleri ve Çevresindeki Geleneksel Türk Evinden Örnekler, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21, 119-127.

Eroğlu, Z. (1939), *Muğla Tarihi*, İzmir.

Faroqhi, S. (1993), "Menteşeoğulları'ndan Osmanlılara Muğla", *Tarih İçinde Muğla*, (Derleyen: İlhan Tekeli), ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara, 16-33.

İkiel, C. (2004), "Muğla İlinin Coğrafi Özellikleri", *Muğla Kitabı*, (Hazırlayan: Ali Abbas Çınar), Muğla-İzmir, 15-26.

İnceoğlu, N. (2005). *Geleneksel Türk Mimarisi Denizli,* Tasarım Yayın Grubu.

Kunduracı, O. (2002). "Batı Toroslarda Bulunan Geç Dönem Türk Evlerinde Ahşap Süsleme" *Türkler Ansiklopedisi*, 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 265-272.

Kunduracı, O. (2007a). *Muğla-Yatağan Çevresindeki Türk Devri Mimarisi ve El Sanatları*, Muğla Valiliği Kültür Yayını, Muğla.

Kunduracı, O. (2007b), Denizli-Serinhisar İlçesinin Eski Evleri, A. Özçelik, M. Y. Ertaş, Y. Kılıç, Y Avcı, S. İnan, S. Parlaz (Ed.), Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu 6-7-8 Eylül 2006, Denizli, 246-254.

Kunduracı, O. (2017). "Muğla Yatağan Evlerindeki Dırbızan Örnekleri", *XII. Uluslararası Türk Sanatı Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri/11-15 Nisan 2017* (Ed. Osman Kunduracı-Ahmet Aytaç), Bakü-Azerbaycan, 17-22.

Kunduracı, O. & Bahargülü, N. (2018). Geleneksel Afyonkarahisar Evlerinde Cephe Düzenlemeleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, 43, 491-522.

Kürüm, M. (1994). *Tire Evleri*, Mehmet Şeker (Ed.), Türk Kültüründe Tire, 141-143,

Özkan K., Nurhan ve Duran, R. (2022), "Türk Kültüründe Nar Motifi ve Tekstil Uygulamalarından Örnekler", *Ulakbilge*, 68, 21-33.

Parmaksızoğlu, İ. (1993), *İbn-i Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, MEB Yayınları, İstanbul.

Sayan, Y. (1997). *Uşak Evleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri Yayınları, Ankara.

Sayan, Y. (2009). *Sivrihisar Evleri*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.

Söğüt, B. (2019). *Stratonikeia (Eskihisar) ve Kutsal Alanları*, Ege Yayınları, İstanbul.

Strabon, (1987), *Coğrafya*, (Çev. Adnan Pekman), İstanbul.

Uykucu, E. (1983), *Muğla Tarihi*, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.09.2024 **√Accepted/Kabul:** 01.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1541689
Research Article/Araştırma Makalesi

Esen, Ö. (2025). "Middle Easterners as Neocolonial Nomads: Neocolonial Deterritorialization of Middle Easterners in Mohsin Hamid's T*he Reluctant Fundamentalist and Exit West*", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 66, pp. 213-229.

MIDDLE EASTERNERS AS NEOCOLONIAL NOMADS: NEOCOLONIAL DETERRITORIALIZATION OF MIDDLE EASTERNERS IN MOHSIN HAMID'S *THE RELUCTANT FUNDAMENTALIST AND EXIT WEST*[*]

Özgür ESEN[**]

Abstract

Neocolonialism amounts to the contemporary practices conducted by imperialists to exploit underdeveloped countries after decolonization. Initially, neocolonialists performed indirect methods, such as economic and logistic support to the monarchs or governments and radical groups that were heavily influenced by political Islam, in the Middle East, but it has then evolved into an extreme form through direct military interventions after the 9/11 terrorist attacks. The study argues that those practices have dislocated Middle Easterners, and their dislocations are associated with the unfixity of identities. Grounding on Deleuze and Guattarian nomadology and identifying their dislocations as neocolonial deterritorialization, the study examines the changes Middle Easterners experience due to their exposure to the factors in neocolonial spaces and in new territories. In this regard, tthe study aims to analyse the deterritorializing impacts of neocolonialism on Middle Easterner immigrants in Mohsin Hamid's *The Reluctant Fundamentalist and Exit West*.

Keywords: *The Reluctant Fundamentalist, Exit West, Neocolonialism, Deterritorialization.*

YENİ SÖMÜRGECİ GÖÇEBE OLARAK ORTADOĞULULAR: MUHSİN HAMİD'İN *GÖNÜLSÜZ KÖKTENDİNCİ VE BATI ÇIKIŞI* ROMANLARINDA ORTADOĞULULARIN YENİ SÖMÜRGECİLİK ALTINDA YERSİZYURTSUZLAŞMASI

Öz

Yeni sömürgecilik, emperyalistlerin sömürgecilik sonrası dönemde az gelişmiş ülkeleri sömürmek için uyguladığı metotları ifade eder. Başlangıçta Yeni sömürgecilik Orta Doğu'da siyasal İslam'ın etkisi altında kalan monarşilere veya hükümetlere ve radikal gruplara ekonomik ve lojistik destek gibi dolaylı yöntemler uygulamış, ancak 11 Eylül terör saldırılarının ardından Orta Doğu'ya doğrudan askeri müdahaleler gerçekleştiren aşırı bir biçime evrilmiştir. Bu çalışma, bu uygulamaların Ortadoğuluları yersizyurtsuzlaştırdığını ve bireylerin fiziksel yer değiştirmelerini kimliğin akışkanlığı ile özdeşleştirilebileceğini tartışmaktadır. Deleuze ve Guattari'nin göçebelik anlayışını temel alan ve bu yer değiştirmeleri yeni-sömürgeci yersizyurtsuzlaşma olarak tanımlayan bu çalışma, yeni-sömürgeci anlayışın dizayn ettiği uzamlardaki ya da göç ettikleri yeni topraklardaki faktörleri deneyimlemeye maruz bırakılan Ortadoğulu göçmenlerin kimlik değişimlerine odaklanmaktadır. Bu bağlamda, bu çalışma Orta Doğu' da uygulanan yeni sömürgeci politikaların bölge insanı üzerindeki yersizyurtsuzlaştırıcı etkisini Mohsin Hamid'in Gönülsüz Köktendinci ve Batı Çıkışı romanları kapsamında analiz etmektedir.

Anahtar kelimeler: *Gönülsüz Köktendinci, Batı Çıkışı, Yeni Sömürgecilik, Yersizyurtsuzlaşma.*

*This article has been taken from the author's PhD thesis and it is a revised version of a paper presented at the Doctoral Symposium at ESSE Conference Mainz 2022, 29/08/2022-02/09/2022.

**Instructor, Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Science and Letters, Department of English Language and Literature, AYDIN.
e-mail: ozgur.esen@adu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-5318-1069)

1.INTRODUCTION

Literature is political. The affinitative relationship between literature and politics does not only stem from the fact that the former can chronicle the history of the latter, but also from the former's tendency to shed light on the causal agencies of political developments in a specific period and their consequences on individuals experiencing them. Unlike history, literature also enables analytical reading of texts since they harbour human beings' urges shaping the political history of the whole world. One of the remarkable urges which many authors have chosen as subject matters in their works is human beings' will to power since it has had a great influence on the political history of the world, and literature has become a means to encourage and justify the urge to get power by exploiting others. This enabled the emergence of the literary tradition, the colonialist discourse, which built Eurocentric hierarchy to maintain exploitation, and that hierarchy triggered by colonialist attitudes had reigned by the time postcolonial studies undermined it through the end of the 20th century. While postcolonialist literature dealt with the cultural legacy of the long colonial period and deconstructed the colonialist dichotomy, it did not ignore the new exploitation method, Neo-colonialism, which emerged after decolonization movements throughout the colonies. Thus, laying bare its tenacious bond with politics, literature began to deal with influence of this new political phase on individuals and has still been focusing on the political, economic, and cultural consequences of neocolonial policies on neocolonial subjects.

Gaining inspiration from his life consisting of perpetual migrations in the Lahore-the USA-London triangle, Mohsin Hamid is one of the notable postcolonial writers who tends to reflect the experiences of migrants during the neocolonial era. The migrativity of his life has enabled him to observe the economic, social, cultural, and militaristic impact of neocolonial methods on both migrants and locals because while he witnessed the cruellest terrorist attacks and drone strikes during his stay in his country, he also experienced the aftermath of terrorist attacks on the World Trade Centre and the Pentagon when he was in the USA. Moreover, his mobility urges him to shed light on migrants' problematic relationship with home, and he expresses the impact of the migrations on him, uttering that he calls Lahore, New York and London "all three home" while he considers himself as "a half-outsider" (Hamid, 2014: 13). His first-hand experiences in the neocolonial period find reflection in his novels, and, in *The Reluctant Fundamentalist*, he depicts the impact of neocolonial era on the Middle Easterner immigrants who become dislocated and outcast after the terrorist attacks through Changez, who metamorphoses from a promising financier to a potential terrorist. In *Exit West*, Hamid focuses attention to the destructive militarism neocolonialism has been conducting since the terrorist attacks and sheds light on the contemporary refugee crisis induced by neocolonial policies performed in the Middle East through Nadia and Saeed, who are dislocated by the neocolonial militarism and migrate to find a safe territory to live. In this context, the article brings Hamid's *The Reluctant Fundamentalist* and *Exit West* together, considering them as mutually complementary since they depict the development of neocolonialism in the Middle East and aims to analyse the impact of neocolonial practices on the peoples of the Middle East. Examining that those practices have physically dislocated Middle Easterners, the study also builds a theoretical link between their physical dislocations and Deleuze and Guattarian understanding of deterritorialization, analysing the alterations immigrants have undergone due to outer factors in new territories. Moreover, it also argues that Hamid seeks a solution to the contemporary refugee crisis through cosmopolitanism because while he normalizes immigrants' alterations, he also fictionalizes a cosmopolitan territory, embracing all diversities.

2. NEOCOLONIALISM AND THE MIDDLE EAST

Neocolonialism refers to all practices conducted by imperialists to exploit less developed countries all around the world during and after decolonization period. The political conjuncture of the decolonization required an alternative method to maintain exploitation because liberation movements in colonies, political and economic incapability of European powers to sustain traditional colonialism after world wars and the increasing political hegemony of America around the world beclouded the operation of the traditional exploitation system and necessitated "the foundation of for more intensified penetration of finance through capital through neocolonisation" (James, 2015: 126). The emergence of the new political and economic world order has also problematized the reference of postcolonialism for contemporary power relations, and Elle Shohat underlines the significance of neocolonialism as "a signifier of a new historical epoch," stating that postcolonialism "lacks a

political content which can account for the eighties and nineties-style U.S. militaristic involvements in Granada, Panama, and Kuwait…" (1992: 105). Many critics have noticed the necessity of a new term to identify the era after decolonialization, and neocolonialism has been started to be used to for the political and economic exploitations around the world. Jean-Paul Sartre is the earliest critic who coins the term, neocolonialism, to refer to the French imperialist practices in Algeria. Even though he does not provide a definition for the term, he lays an emphasis on the transition to a new exploitation system and names it as neocolonialism. (Sartre, 2005: 9). The critic who acquainted neocolonialism as a term is Kwame Nkrumah, who, in his *Neo-Colonialism, The Last Stage of Imperialism*, defines the era after decolonization as neocolonial period by analysing the political and economic condition of African countries. Emphasizing the ongoing exploitation and their so-called independence, he clearly suggests that African countries have been trapped by "international sovereignty" and their economic and political policies are "directed from outside" (1966: ix). The indirect control in the neocolonial countries is performed by local elites who procure the "authority to govern" through "the support" of neocolonialists who leach into decision mechanisms of countries through economic siege and aids (ix). Similarly, Frantz Fanon emphasized pseudo independence of neocolonial countries and clarifies the reason of the ongoing exploitation with the conditions laid down by the Western powers on the negotiations on independence stating that "the first matters at issue [are] the economic interests: banks, monetary areas, research permits, commercial concessions,…" (1967: 121). Briefly, neocolonialism is a new political and economic world order after decolonization, and even though it generally refers to indirect methods, such as such as economic siege, financial aids through international organizations or militaristic supports, it has a potential to transform into direct interventions when there appears an obstacle before exploitation.

Nkrumah, the first critic giving a definition of the term, foresees that neocolonialism may encapsulate direct military interventions and considers them as "extreme case[s]" in which "imperial power may garrison the territory of the neo-colonial State and control of the government of it" (1966: ix). Similarly, Vasily Vakhrushev identifies neocolonialism as a new exploitation method of capitalism after decolonization and suggests that it does not hesitate to perform violent actions paving the way for subsequent neocolonialist military interventions, such as "acts of aggression, police operations, the provocation of local wars,… coup d'état and assassination of leaders" (1972: 119). Even though the term neocolonialism was coined by African critics to refer to the ongoing exploitation in the continent, Nkrumah articulates that "[n]eo-colonialism is by no means exclusively an African question" but a new exploitation method practiced "in other parts of the world" (1966: xii). Gayatri Spivak is one of the critics using neocolonialism to refer to direct military interventions in the Middle East and identifies the Gulf War as a neocolonial military intervention, stating that neocolonialism is different from traditional colonialism and "involves political, military, ideological etc.- the whole paraphernalia" (1991: 221). Equivalently, suggesting that neocolonialism encapsulates military interventions through "the nations own army and police force or direct "invasion" of the neocolonial country," Robert Young exemplifies neocolonialist military interventions with military campaigns performed "in Afghanistan, Iraq, Libya, Serbia or Sudan" (2016: 49). Thus, despite its coinage for the continuant exploitation in Africa, neocolonialism has become a term standing for all direct and indirect methods which have been performed by the Western imperialists all over the world after decolonization.

The Cold War was the climacteric when the United States-led neocolonialism seeped into the Middle East. The region had economic and political significance; it had rich natural resources, and its location was politically vital not only for struggling against the Soviets, but also for protecting Israel. The US neocolonialism benefitted from fundamentalists groups who were ready to fight against the Soviets who aimed to propagate atheistic ruling system in the region, and it defined "Islamic fundamentalists" who "battled Soviet troops in Afghanistan" as "freedom fighters" (Farhang, 1993: 1). While those extremist groups became collaborators of the US neocolonialism during the Cold War, the region became its garrison with the help of which it presented a militaristic threat for the countries in the region after the collapse of the Soviets. Being the only superpower in the region, the US neocolonialism provided logistic support for those being a party to its profits or performed direct military operations or invasions with the claims of democracy or freedom, such as military aid to Lebanon in 1982, Saudia Arabia in the Persian Gulf war against Iraq in 1984 and direct military interventions in the Gulf War against Iraq in 1992, in Afghanistan against the forces of Osama bin Laden in 1998 and 2001. (Foster, 2006: 22). Briefly, the contemporary wrecked Middle East represents the extreme condition neocolonialism can

reach. Even though it commenced to operate in the region as an indirect logistic support to fundamentalist groups, it transformed into an invasive method conducting all means to sustain exploitation, especially after the terrorist attacks on the World Trade Centre and the Pentagon. Those direct or indirect neocolonial methods have generated political, economic and cultural shifts in the region, and the Middle Easterners who find themselves at the exact centre of disintegrations become deterritorialized due to physical dislocations by neocolonial policies.

3. NEOCOLONIAL DETERRITORIALIZATION OF MIDDLE EASTERNERS

Deterritorialization, in its simplest terms, stands for severance of social, political and cultural practices from their indigenous people and native lands. Gilles Deleuze and Felix Guattari have enriched its meaning and brought the term to the field of philosophy to undermine conventionalities. They initially use the term to identify the alienation of language at the literary pieces of Franz Kafka, who was a member of Jewish family living in Prague but speaking German. They regard him as a deterritorialized writer because it is impossible for him, as a Jewish, to write about the Jews in German. On the other hand, due to his subversive attitude towards the dominant language, he also enables "the deterritorialization of the German population itself" since it is impossible for him to write in German as a German writer does (2003: 16). Deleuzian understanding regards such literary texts as minor literature with "a deterritorialized language" and glorifies them, suggesting that they are "genuine literature" since they underline "the force and value of change and becoming in an artwork" (Antakyalıoğlu, 2018: 262). They also focus on the potential of identity to change through the same concept, deterritorialization, and define identity as a nomadic entity that is always under the influence of outer factors in the environment. They regard those factors as deterritorialization which is "the movement by which one leaves territory" and "the operation of the line of flight" (1987: 508). The term refers to identity's incessant mobility which accumulates new traits and inhibits stability of being and fixation of identity. Defining identity as an on-the-go machine, they suggest that identity is "nothing more than the connections and productions it makes" and it "has no home or ground; it is a constant process of deterritorialization, or becoming other than itself" (Colebrook, 2002: 55-56). Similarly, Brown and Fleming remarks that in contrast to "the old Oedipalizing models of psychoanalysis" which alleges that identity is formed "through identification with something that is always already lost," identity experiences alterations due to the interactions with outer factors, and it is a process of becoming in which the border between "inside and outside, actual and virtual, and even between self and other significantly blur" (2011: 276). The idea of deterritorialization can be understood better through the concept of rhizome which is, in fact, a biology term referring to the wild plants which grow laterally and strike multiple roots. Unlike trees, their horizontal growth enables them to have decentred bodies whose beginnings and extreme points are not outrightly perceived. Building an analogy between identity and rhizomic plants, Deleuze and Guattari identify rhizome as a "system" which "substract[s] the unique from the multiplicity to be constituted" (1987: 6) and remark that identity is not a being, but a process of becoming since it absorbs possibilities "while it passes between points" and "it is not defined by points it connects, or by points that compose it" because "it comes up through the middle" (293). In brief, for Deleuze and Guattari, identity is not a fixed entity, but it is open to alterations or modifications due to the interactions with incentives.

Similarly, Mohsin Hamid, in *The Reluctant Fundamentalist* and *Exit West*, dwells on the unstable nature of identity through the inclusion of characters who undergo alterations due to interactions with the environment. However, his emphasis on alterations of identities in the abovementioned novels is political because, as a writer with Middle Easterner roots, he inclines to lay bare that neocolonial policies have obliged Middle Easterners to a process of physical dislocations. His characters are coerced to interact with new territories and factors which are shaped by neocolonial discourse or policies during their physical mobilities, and their mobilities coincide with the multiplicity of their identities. "Rather than following a linearity or/and offering a clear illustration", Hamid "creates a critical contemporary panorama of the world with […] political and cultural facts" (Özer Taniyan, 2023: 322) through displacements. Those political displacements which become repetitive motifs in both novels enable him not only to deal with the consequences of neocolonial policies on Middle Easterner migrants who become potential terrorists in *The Reluctant Fundamentalist*, but also to seek an answer for the contemporary refugee crisis caused by the neocolonial destruction in the Middle East in *Exit West*.

4.CHANGEZ AS A NEOCOLONIAL NOMAD IN *THE RELUCTANT FUNDAMENTALIST*

The Reluctant Fundamentalist narrates the story of a Pakistani man, Changez, whose individual history coincides with not only physical dislocations of Middle Easterners by neocolonial policies but also displacements of their identities in neocolonial spaces. His discontent with the diminishing economic power of his family and his ambition to take his place in the new global economic system transform him into an economic migrant, and he migrates to the US where he can obtain the wealth and power his family has lost. After he receives an acceptance from the university of Princeton and graduates with a first, he is employed at one of the most prestigious companies, Underwood Samson & Company, in the US and he begins to enjoy the advantages his position and his new identity promise. However, his enjoyment does not last long due to the factors he encounters during his journeys, and his identity undergoes an alteration when he perceives that neocolonialism has been destroying the region where his family lives and he, as a financier at an international company, is one of the manservants of neocolonialism. Becoming a man who is opposed to American imperialism, he begins to lecture at a university in his country to raise awareness against American neocolonialism; however, his narrative lays bare that he becomes deterritorialized due to the possibilities he accumulates during his displacements by neocolonial policies or discourse.

Changez's volunteer migration to the US hints for the repercussion of oblique neocolonial practices in the region, and it is his initial neocolonial deterritorialization. Even though his narrative considers his being economic migrant as a dream coming true with his acceptance at Princeton and employment at such as a prestigious company, it also reveals that his displacement is pertinent to his family's economic loss in the new economic structure of his country. His great grandfather used to be so rich that he could "endow a school for the Muslims" and his family house is in "one of the most expensive districts of this city" (Hamid, 2008: 9). On the other hand, he explicitly remarks that even though all his family members "are working people, professionals," they "are not rich" anymore due to the economic downturn in their country (9). To demonstrate the collapse, he compares purchasing power of his grandfathers with of his father and expresses that his father does not even have enough money to send him to college. While his emphasis on the economic downturn functions to be the motivation for him to migrate to the US, it also hints for the impact of indirect neocolonial means on deterioration of economy in his country. As Nkrumah suggests that economic hegemony on neocolonial countries is conducted with "monetary control over foreign exchange through the imposition of a banking system controlled by imperial power" (1966, x), Changez chalks the foreign exchange control off the reason of impoverishment in his country, uttering that "salaries have not risen in line with inflation, the rupee has declined steadily against the dollar" (Hamid, 2008: 10). This economic downturn by neocolonial means meets on common ground with his characterization as a materialist and acquisitive man and clarifies his economic migrancy. Being displaced from his country due to economic reasons, Changez becomes a neocolonial nomad who strives for obtaining a place in the new territory and in the new world order.

Changez's physical displacement credits nomadism to his identity because he undergoes change due to the interplays with exterior factors in his archetypal journey, which enables the analysis of his displacement with the idea of deterritorialization. Defining identity not as a being but a process of becoming in which individuals transform, Deleuze and Guattari state that identity is always in a process of deterritorialization, and this nomadism restrains the stability of identity (1987: 293). During deterritorialization, identity is generated through "the cultivation of the self in a way that suggests important possibilities for learning how to make adjustments to our subjectivities" (Oladi and Portelli, 2017: 666). In the novel, Changez's nomadism begins with his volunteer migration to the US because his physical displacement brings about an adaptation process into new professional position and identity. His reterritorialization into his new position does not pose a problem till the neocolonial discourse otherizes him as a potential terrorist due to his voluntariness and New York's cosmopolitan structure; however, the narrative foreshadows the radical alterations he will undergo, stating that his new position has "the potential to transform [his] life" (Hamid, 2008: 14). The opportunities his new position at Underwood Samson offers are the main factors enabling him to embrace Americanness because being a financier at such a prestigious company helps him feel "bathed in a warm sense of accomplishment" and "nothing trouble[s him; he is] a young New Yorker with the city at [his] feet"(45). What he feels cannot just be understood as an emotion felt after success because he frankly utters that he does not "think of [himself] as a Pakistani" and it is odd for him

to have grown up there (45). Briefly, Changez, who has been dislocated by the new economic world order and encouraged to migrate to the US, meets new factors in the new territory, and his physical dislocation promotes a process of deterritorialization his identity experiences.

Changez's physical mobilities which become a repetitive motif in the narrative reveal that they correspond to his nomadic identity through the alterations his identity undergoes by accumulating new possibilities to form subjectivity. His first business trip to Manila proves that he is charmed by the opportunities his position offers, and his attitudes and behaviours begin to change. To be respected as a qualified financier at the company, he pretends to be American, attempting "to act and speak, as much as [his] dignity would permit, more like an American" and since he wants to enjoy the esteem he deserves, he starts to summon executives disrespectfully who are at his father's age (65). Even though his behaviours can be regarded as his endeavour to be respected at the company, his anecdote about a Third World citizen taxi driver indicates that he has transformed from a Middle Easterner to a New Yorker because he proves that he has embraced his Americanness, and he is ready to fight for it. To demonstrate, when he gets boxed in a limousine in Manila, he notices that a Filipino driver in a jeepney glowers at him. Feeling that the driver is angry with his Americanness in luxury, he "stare[s] back at him… and maintain[s] eye contact until [the driver is] obliged to by the movement of the car in front to return his attention to road" (67). Changez's reaction to the driver demonstrates his identification with Americanness because he reacts to the driver as if he was true American, embracing the hatred felt for Americans. Similarly, his business trip to Chile provides new possibilities for him to interact with and to form subjectivity, which helps ascribe nomadism to his identity. His physical mobility enables him to meet Juan Bautista, who is the manager of the company that Changez supervises, and this meeting creates another possibility for Changez to form subjectivity because Bautista confronted Changez with the fact that he is a manservant of American neocolonialism through the analogy of janissaries. Stating that janissaries "were Christian boys" who were "captured by the Ottomans and trained to be soldiers in a Muslim army," Bautista underlines his function at this new world order, expressing that they "fought to erase their own civilizations" (152). Changez, who has identified with Americanness through his position at the company, faces the reality that he is one of the representatives of American imperialism that is destroying the Middle East. Accepting to be "a modern-day janissary" at the new world order ruled by American neocolonialism, Changez perceives that he contributes to the destruction of the Middle East. His business trip to Chile forces him off Americanness, and he, as a neocolonial nomad, takes the road to his country. This journey does not only reveal his alteration through his shame and shock upon seeing the wretchedness of his home and country, but also foreshadows the radical change he will undergo because he confesses to the unknown listener that:

> "I had changed; I was looking about me with the eyes of a foreigner, and just any foreigner, but particular type of entitled and unsympathetic American who so annoyed me when I encountered him in the classrooms and workplaces of your country's elite. This realization angered me; starting at my reflection in the speckled glass of my bathroom mirror I resolved to exorcise the unwelcoming sensibility by which I had become possessed" (124).

The alteration he will undergo is again urged by physical mobility, and the exterior factors he encounters with during this journey do not only enable him to apperceive his alienation, but also urge him to maintain a stance against American neocolonialism. His nomadic identity, this once, embarks on being a Middle Easterner who is ready to fight against American neocolonialism; he grows beard and regards himself as a traitor who has become a menservant of American neocolonialism (128). Accumulating new possibilities during his visit to his family, Changez returns to the US as a different man who considers his American dream as treachery and who does not even want to eat or speak. In contrast to his gratification for his acknowledgement as a prestigious financier and for his content with the grandeur his position promises, he is "no longer excited by the luxuries" that his American identity provides; he cannot enjoy the "comfort of first class" flights and he rejects "the flight attendant's offers of champagne" since he no longer luxuriates in behaving pretentiously (140). In addition to his internal feud, what promotes his unrest is the radical change of New York which transforms from a cosmopolitan space where Middle Easterners do not have difficulty in holding on to life to a neocolonial space where there occurs prejudice against Middle Easterners after the 9/11 terrorist attacks. Like many Middle Easterner immigrants, he is also considered as a potential terrorist; he is kept in a special room for long hours and "subjected to verbal abuse by

complete strangers" on the subway just as he has beard (140). Perceiving that he has no chance of working and living in New York since both he and New York have undergone alterations promoted by neocolonialism, Changez returns to his country and works at a university to raise awareness against American neocolonialism. Hence, Changez's alterations induced by the neocolonial factors he encounters during his physical dislocations and his mobility enables his definition as a neocolonial nomad in Deleuze and Guattarian terms because the narrative does not only aim to focus on his physical dislocations by neocolonialism, but also underlines his alterations through the possibilities he accumulates during those mobilities.

Changez proves to be a true nomad in Deleuzian terms because not only his physical mobility but also his state of inbetweenness promoted by the possibilities in new territories help him fit the definition of nomadic identity. Objecting to the fixity of identity as a being, Deleuze and Guattari ascribe nomadism to identity and clarify the ongoingness of identity through inbetweenness because they consider it as a process of becoming which "is neither the one nor two, nor the relation of the two; it is the in-between" (1987: 293). Due to the impact of the new possibilities and factors on nomadic subjects who attempt to embrace new characteristics with their own preferences or compellence, "Deleuzian nomad thrives in the realm of unpredictability and is in a constant state of *ongoingness* and *inbetweenness*" (Oladi and Portelli, 2017: 666). Within this context, Changez's dramatic monologue reveals how neocolonial environments push him into a state of inbetweenness and how they transform him into a neocolonial nomad who wanders in neocolonial spaces, feeling unbelongingness to nowhere. His inbetweenness begins to demonstrate itself through the opportunities both his position at the company and the cosmopolitan New York provide. While he is fascinated by the prestige and luxury his company ensures and he does not identify himself as Pakistani anymore, he also wears "a starched white kurta of delicately worked cotton over pair of jeans" and feels "completely comfortable" at the streets of New York (Hamid, 2008: 48). Even though he is bewildered by the reality that he was born in the East and defines himself as a darker and younger version of James Bond, he cannot "forget such things as how much [he] enjoy[s] tea in the city of [his] birth" (15). Briefly, his migration to the US and employment at a prestigious company push him into a state of inbetweenness, and he weaves between the New Yorker and Pakistani identities. Besides, his inbetweenness deepens through his political concerns when he goes to Manila to supervise a company and is amazed at the wealth of the city. He expects to "find a city like Lahore-or perhaps Karachi," but "[what he finds] is a place of skyscrapers and superhighways" (64). His comparison originates a political stance which is furious at the wretchedness of his country, and he is now in between his American dream and political stance. This inbetweenness finds reflection in his behaviours in Manila when he gets angry with the taxi driver's irate glance. Changez, in fact, perceives that the driver glares at him due to his anger at the wealth and dominance of the US over Third World countries, but he embraces the driver's anger at Americans and glares at him till the traffic moves. Even though his comparison between Manila and his country puts him inconvenience about the hegemony of the US over Third World countries, he still pretends to be American, assuming an arrogant and bossy attitude towards the executives he supervises, as his American colleagues do. However, his shame on such behaviours and his alienation among his colleagues demonstrate his inbetweenness because even though he adopts his American identity, embracing even the hatred felt for Americans, he confesses that he is "often ashamed" of his strict attitudes towards the executives, and he feels "so foreign" among his colleagues in a luxury limousine (67). These factors he encounters due to his physical mobility meet on common grounds with the possibilities accumulated during deterritorialization and enable analyse the function of inbetweenness in this process through his inconvenience.

The turning point in Changez's deterritorialization is the 9/11 terrorist attacks, which trigger the neocolonial invasion in the Middle East, and the attacks and their political and militaristic consequences do not only enable him to discover his real feelings about the neocolonial hegemony of the US over Third World countries, but also urge him to embark on a political stance against the US neocolonialism. Çelikel remarks that "US becomes the source of [Changez's] Occidentalist reconstruction of America's political history after 9/11 attacks which [makes] him realise his non-western identity and his cultural refrain from the western ideological dominance" (2020: 880). Changez's dramatic monologue reveals his awakening to his non-western identity when he narrates what he feels upon seeing the fall of the twin towers. Even though he is "the product of an American university," earns "a lucrative American salary" and is "infatuated with an American woman," he feels pleasure for the collapse of

the twin towers due to its symbolic meaning and he "desire[s] to see America harmed" (2008: 73). The attacks do not only enable him to perceive that his Middle Easterner side survives despite his effort to be American, but also consolidate his political stance against the US neocolonialism. Another factor promoting his political stance after the attacks is New York's transformation from a cosmopolitan to an Islamophobic space. Haider clarifies the impact of the attacks on the alliance that was built between the US and Islam during the Cold War, remarking that "the destruction of twin towers of the World Trade Centre also topple[s] the twin towers of Islam and the West" (2012: 205). Like Changez, Middle Easterner immigrants in the West become potential terrorists in one night, and they lose the chance of living freely in New York because it has become a dangerous city where Muslim taxi drivers are beaten, "mosques, shops and even people's houses" are raided by the FBI and "Muslim men" are abducted (2008: 94). These consequences of the attacks intensify his inbetweenness because being an American or Middle Easterner is no longer an internal conflict for him, and he becomes a part of the political tension between the West and Islam. As an ambitious economic migrant who is fallowing his American dream resolutely, Changez is not eager to give up his dream, but prefers to ignore his political sensitivity through "armour of denial" and he alleges an excuse that he is a Princeton graduate who "earns eight thousand dollars a year" and "such things [happen], in America as in all countries, to the hapless poor" (2008: 93). However, his next business trip to Chile offers new possibilities for his nomadic identity because his armour of denial is thrusted by Juan Bautista, the manager of the company Changez supervises. Being likened to janissaries who were Christian boys "captured by the Ottomans and trained to be in Muslim army… to erase their own civilizations" by Bautista, Changez confronts his function as a financier at such a neocolonial company, accepting that he is one of "the officers of the empire" and he feels "torn" (151-152). His awakening deterritorializes him from his Americanness and he finds himself on the plane to his country to visit his family. This trip contributes much to his political stance against neocolonialism because he becomes "saddened" and "ashamed" when he sees "how shabby his house appear[s]" and assumes a remonstrant attitude, growing a beard which is associated with being terrorist (124). On his return plane to the US, there sits absolutely different Changez, who has transformed from an ambitious economic migrant that does his best to be a part of the cosmopolitan world of the US to a man who considers himself as a selfish traitor. Deleuze and Guattari remark that identity is similar to "a stream without beginning or end that undermines its banks and picks up speed in the middle" (1987: 25) and similarly Changez's initial dislocations from his country by the neocolonial world order and his physical mobilities in neocolonial spaces erode some of his characteristics while they generate new ones. The factors which speed up his deterritorialization are political because the political stance triggered by his comparisons between his wretched country and wealth Third World countries, his watching the invasion of the Middle East by the US alive and his experiencing Islamophobia in New York precludes his desire to a member of a cosmopolitan world and deterritorializes him from his American identity, exiling him back to his country.

However, Changez's return to his country does not allow of smooth adaptation to his homeland because his dramatic monologue reveals that his experiences in the West enable him to internalize new characteristics which urge him to feel internal conflicts about his existence in the West and the East. Those conflicts promoted by his physical mobilities in neocolonial spaces do not only prove his nomadic identity, but also reveal the feeling of unbelongingness that he, as a neocolonial nomad, experiences both in the West and the East. His unbelongingness coincides with Deleuze and Guattari's understanding of rhizome because making an analogy between identity and rhizomic plants, they remark that identity "ceaselessly establishes connections" which are "absolutely different from roots and radicles" and those connections pave the way for new roots which provide identity with multiple and decentred structure (Miller, 1993: 11). Regarding identity as a process of becoming that is under the impacts of the interactions with outer factors, they suggest that becoming "constitutes a zone of proximity" and "indiscernibility" where subjects experience state of inbetweenness and unbelongingness and define that zone as "a no-man's land" (Deleuze and Guattari, 1987: 293). Changez's migration to the US and his mobilities in neocolonial spaces have similar impacts on his identity because even though he eagerly attempts to adapt to Americanness to obtain a place and achieve his dream, his experiences in neocolonial spaces and political results of the neocolonial policies push him into a state of inbetweenness about his existence in the new world order and send him into exile in his own country. Changez becomes a wanderer in such a no-man's land because he "lack[s] a stable core. [He is] not certain where [he] belong[s]- in New York, in Lahore, in both, in neither" (Hamid, 2008: 148). His nomadic identity also reveals itself through the impact of the possibilities he

has accumulated in his mobilities when he confesses that he has "returned to Pakistan, but his inhabitation of [the US has] not entirely ceased" and he is "unable to relocate in the city of [his] birth" (14). Hence, through the alterations he undergoes in his archetypal journey while striving for adapting to new territories or generating a political stance against the US imperialism, Changez proves to be a true nomad who loses the chance of living with a sense of belongingness neither in the US nor in his country due to the new world order: neocolonialism.

Briefly, *The Reluctant Fundamentalist* tells the story of a Middle Easterner whose American dream fails due to the neocolonial policies and their consequences both in the East and West. Changez's migration to the US and his professional career providing him with frequent mobilities in neocolonial spaces enable him to meet new possibilities which urge him to transform from a representative of the US neocolonialism to its enemy. While his narrative which reveals his alterations promoted by each physical mobility enables him to be defined as a deterritorialized subject through the understanding of nomadology by Deleuze and Guattari, it also hints for Hamid's political view on the repercussions of neocolonial policies performed in the region. Benefiting from mutability of identity through Changez's alteration that can be clarified with Deleuze and Guattarian nomadic identity, Hamid also dares to underline that the US neocolonialism has deprived Middle Easterners of living in the cosmopolitan West, laying bare the political stance Changez acquires due to the political consequences of neocolonial policies and his own experiences in neocolonial spaces. In this regard, *The Reluctant Fundamentalist* can be regarded as a literary piece which does not only lament for the loss of cosmopolitan West for Middle Easterners, but also underlines their deterritorialization through Changez's inability to adapt to his own country and his final depiction as a wanderer.

5.NADIA AND SAEED AS NEOCOLONIAL NOMADS IN *EXIT WEST*

Similarly, Hamid, in *Exit West*, deals with neocolonial policies performed rigorously in the Middle East since 9/11 terrorist attacks and sheds light on the impact of those policies on natives who are compelled to migrate to safer territories due to the destructive military force of neocolonialism in the region. The novel centres on a young couple, Nadia and Saeed, who choose to migrate to the West through magical doors because they realize they can no longer live in their birthplace due to escalating war and terrorism. Lucienne Loh explains the contemporary "mass migration movements" from the East to the West with "civil wars stemming from neocolonialism" (2013: 208). Similarly, associating the novel with the refugee crisis triggered by the Civil War in Syria, Bağlama remarks that it "vividly manifests the universality of migration and the psychology of exile, loss, dislocation and unbelonging in a foreign land through different occasions and imagery sprinkled throughout the novel" (2019: 150). The novel ignores the hassle and physical suffering refugees experience on the road through magical doors supplying them with instant departures and arrivals but lays an emphasis on the factors prompting dislocations and their consequences on subjects. Addressing the novel's emphasis on those factors and consequences with an existential perspective, Erdal suggests that the war-torn unnamed Middle Eastern city and their experiencing violence directly evoke "the fear of death, which emerges as a central component of existential anxiety" in natives and the brutality of the space promotes them to seek for another space, reminding them off their mortality (2024: 84). In this regard, while the novel's tendency to regard the violence in the unnamed city as the factor promoting dislocation enables its analyses with neocolonialism, its focus on the alterations of subjects wandering among spaces helps them conform to the Deleuzian understanding of deterritorialization and rhizome.

In *Exit West*, neocolonial deterritorialization begins with Nadia's leaving family house, and while the narrative consolidates her characterization as a free-spirited woman through her dislocation from family, it also strikes a critical attitude towards the ecclesiastically straitlaced society that neocolonialism has built through Islamization. After 1970s, political Islam became "a potent force" by means of provocation by "the West as an ideological antithesis" not only to "a modernizing world" but also to the "problems of economic turmoil and political repression" in the region (Soherwordi, 2013: 21). Thus, political Islam supported by neocolonialism has built societies where strict religious rules have policed peoples of the region. Regarding the rise of political Islam after the Cold War as "a process of social engineering" formulated by the US to serve its own interests in the fight against communism (2014: 110), Hamid undermines the bigotry that neocolonialism has provoked, fictionalizing a female character, Nadia, who objects to its dogmatic impositions. To build her challenging character on a solid

ground, the narrative begins depicting her as a girl who has "ill-suited" harmony with her obscurantist school which imposes "rote memorization" of religious and patriarchal dogmas upon students (2017:17). What lies behind her failure at school is not related to her mental capacity, but her interests. Her favourite subject is art, and since the obscurantist education does not draw her attention, she, during classes, spends "a great deal of time doodling in the margins of her textbooks and notebooks" (17). She is also decisive because she does not hesitate to pursue her desires despite living under threat of "a slap on the back of the head" (17). Being obliged to obscurantist education in a bigoted society and to the oppression of patriarchy and religion by her conservative family does not intimidate her, but she becomes a woman who questions the issues which are not allowed to debate. In adulthood, she is an unsubmissive woman who does not obey the impositions of bigoted society, and "her constant questioning and growing irreverence in matters of faith" create a gap between her and family members. When she announces that she wants to leave home and live alone after completing university, she transforms into a nomad who leaves her first spatial environment and becomes a wanderer in neocolonial space. Even though the narrative regards her dislocation from family home as a factor enabling her to become a true nomad by breaking her bonds with family and as an opportunity to form subjectivity, it also adopts a critical stance against the ecclesiastically straitlaced society which political Islam has built in the region since the Cold War. Considering political Islam as a process of social engineering, Hamid underlines that bigotry leaves her no choice but to leave family house to achieve subjectivity through Nadia's leaving home, and her physical dislocation due to zealotry is directly related to political Islam which has become a neocolonial means to control the region since the Cold War.

Being physically dislocated from her initial spatial environment and her liberty in a flat contributes much to her becoming because the narrative builds a contrast between the former and latter spaces and lays bare her volunteer efforts to experience possibilities to form subjectivity. Underlining these efforts to adapt to the new space, Deleuze and Guattari remark that "the nomad reterritorializes on deterritorialization itself" (1987: 293). Similarly, Nadia designs the new space in accordance with her own delights and regulates behaviours which do not hinder her freedom in such a strict society:

> "She secured a room of her own atop the house of a widow, a record player and small collection of vinyl, a circle of acquaintances among the city's free spirits, and a connection to a discreet and non-judgemental female gynaecologist" (Hamid, 2017: 18).

Her preferences and regulations at the new space correspond to the reterritorialization process following deterritorialization and they reveal the alterations that deterritorialized subjects undergo by benefiting from the possibilities that new territories offer. Through a contrast between her life at family house where everything is regulated by religion and at the new space where everything is designed by her freewill, the narrative reveals her tendency to experience the possibilities in the new space which will beget alterations in her identity. In her former space, the artistic pieces are limited to "religious verses and photos of holy sites" (17). However, one of the first objects the narrator portrays in her new space is a record player, symbolizing her self-emancipation through her personal preferences in the new environment. Moreover, her artistic tendencies are marginalized by the imposition of the obscurantist education system centring around rote memorization during her pupillage, and she must conceal her artistic tendencies, drawing pictures "in the margins of her textbooks and notebooks" (2). Yet, in her new territory, she puts her preferences at the centre of her life. She also distances herself from prude and judgemental people, such as her family members, and makes friendship with insightful and free-spirited people. These initiatives refer to the voluntary attempts that nomads perform during reterritorialization because being deterritorialized enables subjects to create new possibilities in a new territory and to undergo alterations to form subjectivity.

In addition to the freedom to design her environment, her new liberal space also provides her with various possibilities that she experiences and while those possibilities meet on common grounds with her characterization as a free-spirited woman, they also reveal her being a true nomad through her transformation from a stereotypical Muslim woman to a woman with freewill. As a true Deleuzian nomad whose identity is considered not as a being, but becoming, she cultivates her self through those possibilities to form authenticity (Oladi and Portelli, 2017: 666). As a deterritorialized subject who does not have any bonds with impositions of

religion and its practitioner, her family, Nadia has the freedom to do whatever she wishes. Even though there occurs political bedlam due to the neocolonial intervention, she can participate in night courses to improve herself or she "enjoy[s] the luxury of wearing more or less what [she] want[s] to wear, clothing or hair wise" because she does not have an authoritative family member who can intervene in her preferences (Hamid, 2017: 1). Although she wears "all-concealing black rope" as religion commands, she explains the reason of her clothing with her own choice because her preference hinders men from intervening in her (16). Another possibility she experiences by means of her freedom in her new space is sexuality. Her liberation from impositions of religion through her deterritorialization from family house enables her to reterritorialize on one of the strictest taboos, sexuality, and she, as an unmarried woman in a bigoted society, obtains the chance to enjoy bodily pleasures which are strictly forbidden to single women. She loses her virginity on one of the one-night stands, and the narrative frankly states that she regards virginity as "the weight" that is laid as a burden on her shoulders (31). All these possibilities ensured by her new space do not only help her cultivate her self to form subjectivity, but also enable her to meet Saeed, with whom she experiences another process of deterritorialization.

Nadia's relationship with Saeed, who has difficulty in leaving borders of religion and patriarchy, helps trace her nomadic identity because while the narrative depicts their deteriorating relationship, it also bases the conflicts they have on her alterations, letting her transform from a stereotypical Muslim woman constructed by bigotry to a woman with freewill who can object to all impositions. This relationship begins in the new space she obtains after her dislocation from family house, and the first night she takes him in her flat is likened to birth. She, as an unmarried woman who is not allowed to have sensual relationships in the bigoted society where she has grown up, invites him to her flat and they beguile the time till the sunrise. This incident is a turning point in her archetypal journey, and the narrative depicts the impression of the first night of the relationship through an analogy to birth, writing "she stood naked, as she had been born" (45). Her nakedness symbolizing rebirth refers to her radical transformation because she symbolically takes off the clothes which are imposed on women by the rules of religion and norms of patriarchy, and she becomes "ready to resist the claims and expectations of the world" (45). Her rebirth as a woman who disentangles those impositions in her new space does not only underline her transformation from a stereotypical Muslim woman to a free woman, but also foreshadows probable alterations, emphasizing her resolution to get rid of impositions and to strive for subjectivity. Besides, another factor which helps trace her nomadic identity through her relationship is the fact that her resolution often collides with Saeed's unprogressiveness. While her resolution is nourished by possibilities of different territories, he feels uncomfortable upon witnessing them, and this results in deterioration in their relationship. Similar to Changez, who embraces different perspectives whenever he has experiences in different territories, Nadia's nomadic identity acquires new characteristics, and she undergoes alterations when Nadia and Saeed are obliged to leave the country through magical doors due to destructive direct neocolonial military intervention. Physical dislocations to find a safer place to live in peace deteriorate their relationship because "[m]oving from one door to another requires the migrants to shed old identities and construct new ones" and whenever they migrate to another territory, their "relationship is altered" because "they become different people adapting to their new surroundings" (Asaad, 2020:82). These alterations revealing their nomadic identities are emphasized with the motif of rebirth and their passing through magical doors is obviously likened to the process of birth:

"the passage was both like dying and like being born, and indeed Nadia experienced a kind of extinguishing as she entered the blackness and a gasping struggle as she fought to exit, and she felt cold and bruised and damp as she lay on the floor of the room at the other side, trembling and too spent at first to stand, and she thought, while she strained to fill her lungs, that this dampness must be her own sweat" (Hamid, 2017: 98).

The analogy between passing through magical doors and rebirth refers to a process of reincarnation that can be regarded as the death of the old identity and birth of the new one or to a process of incarnation in the same bodies with different characteristics. The narrative exemplifies these alterations through their impacts on the relationship between Nadia and Saeed. He considers her as a lively woman with whom he may start a traditional family, like his family, however after their displacements, she demolishes the image of ideal woman to marry with the changes at her attitudes towards him. Firstly, during their stay in Mykonos, the first territory after leaving their birthplace, Saeed feels uncomfortable due to deterritorialization, and he gets angry with her and turns his face away when she attempts to kiss him in public. This is the first incident revealing the tension between

them because while she tends to adapt to the territory they arrive, behaving as others do, he has difficulty in leaving the customs he is accustomed to. Upon seeing his reaction to kiss and his hesitancy to reterritorialize, she becomes "a bit unsettled" (103). Her unsettlement pushes her into a state of inbetweenness that nomadic subjects constantly experience, and she prefers to be a woman standing on her feet and accumulating possibilities of new territories to reach subjectivity. Secondly, after Mykonos, they show up at a big and comfortable mansion in London and find a room to stay. Their room does not have a shower bath, so they need to take a shower in the bathroom in the hall. After staying quite long, she emerges from "the bathroom wrapped in her towel, her towels for she [has] one around her body and another around her hair" (123). Even though he expresses that she does not have a right to stay so long in the bathroom since the house does not belong to them, the thing he resents is her coming out of the bathroom half naked. He complains furiously "you can't stand here like that," and she retorts, "Don't tell me what I can do" (123). Her uneasiness in Mykonos transforms into rage because the state of inbetweenness helps her challenge the impositions of men. In conformity with her characterization as a decisive woman, her displacements enable her to transform into a woman with freewill who does not take direction from men. Thirdly, in the mansion in London, she takes a position in the refugee commission gathered by the representatives of all refugees in the house, and this provides her with the responsibility to speak for refugees. When Nadia and Saeed argue about the goods stolen by refugees, he considers the theft as "the visible deterioration brought on" by refugees (123). Hereupon, she replies to him "harshly," recommending him not to be "an idiot," and he is appalled by "her tone" (130). Discerning her change through her harsh words that he is not accustomed to hearing, he begins to question their relationship, wondering "if this new way of speaking to one another, this unkindness that [is] creeping into their words from time to time, [is] a sign of where they [are] headed" (130). Nadia is also aware of her alteration, and the narrative reveals her rhizomic identity through an incident in which she sees an identical woman to her on a newspaper. Upon seeing her twin on the newspaper, she becomes startled and implies the multiplicity she has acquired, expressing that "if she got up and walked home at this moment there would be two Nadias, that she would split into two Nadias, and one would stay on the steps reading and one would walk home" (155). Besides, the narrative normalizes the deteriorating impact of their alterations promoted by dislocations on the relationship, commenting on the unfixity on identity and the influence of outer factors on identity in new territories:

"Every time a couple moves they begin,…, to see each other differently, for personalities are not a single immutable character, like white or blue, but rather illuminated screens, and the shades we reflect depend much on what is around us. So it was with Saeed and Nadia, who found themselves changed in each other's eyes in this new place" (186).

Both perceive that their relationship ends due to the alterations they have undergone, and they do not inhibit each other from doing what they wish, breaking up in silence. Thus, while their deteriorating relationship demonstrates her nomadic identity that hinders the fixity of being by collecting new characteristics through interactions with outer factors in new territories, the narrative also undermines gender roles constructed by the norms and rules of ecclesiastically straitlaced society, depicting the transformation of a Middle Eastern whose physical nomadism finds reflection in her identity, enabling her to find happiness through her freewill.

Like gender roles, sexuality which is demarcated rigorously by rules of religion as strict taboos in bigoted societies becomes another tool for the narrative to shed light on the fluidity of identity. Being a woman in a society where sexuality is undebatedly latched on to heterosexuality after marriage, Nadia must wait for sexuality till her dislocation from family house. During her reterritorialization in the new space, her life is directed by her free will, and she engages in a sexual intercourse with an unnamed man. However, as a Deleuzian nomad who consistently experiences inbetweenness and "enjoys both an autonomy and a direction of its own," Nadia's initial sexual preference does not maintain immutability for the rest of her life (Deleuze and Guattari, 1987: 380). The possibilities help her acquire new perspectives on sexuality. Initially, the narrative foreshadows the change in her sexual preference at the end of the novel, implying that she is resolute to discover all possibilities to learn more about human body through her mobile phone. Unlike Saeed, who limits his mobile usage, Nadia uses her mobile phone unrestrictedly and it becomes "her company on long evenings" (Hamid, 2017: 37). As a woman who has had heterosexual intercourse, she does not limit herself to an intercourse between opposite sexes but watches homosexual pornography in which "men [are] copulating" or she watches "women exercising" which will arouse

sensuality in her towards female body (37). Her curiosity becomes concrete when she bears company with Saeed, who does not want to have a sexual intercourse with her just because it is "against his beliefs" before marriage (61). Even though she often tries to entice him, she fails, but they kiss and pleasure each other with sensual contacts which "result in release" (139). Her failure to entice opposite sex and possibilities of taking pleasure apart from the way heterosexuality depicts can be considered her deterritorialization from heterosexuality, and this promotes her to reterritorialize her sexuality on an alternative. When they stay in London, she, one night, dreams about the girl she has met in Mykonos. Even though the narrative does not describe the content of the dream, it narrates the impact of the dream on her upon her waking up, writing that "when Nadia [wakes] she [is] almost *panting*, and felt her body *alive*, or *alarmed* and she [finds] herself thinking of Mykonos from time to time" (169). Her body's reaction to the dream implies the eroticism between the girl and Nadia, and these implications become concrete when she falls in love with the cook, a woman in the cooperative Nadia starts to work in Marin. The narrative, for the first time, obviously delineates Nadia's feelings about another woman through her relationship with the cook whom Nadia defines her as a cowboy "who [makes] love, when they [make] love, with a steady hand a sure eye and a mouth that [does] little but it so very well" and emphasizes that even sexuality that can be considered as stable identity, especially in bigoted societies, has a potential to change (217). Briefly, to highlight the unfixity of identity with a striking example, Hamid chooses one of the undebatable taboos and lets a Middle Easterner woman's sexuality preference change through possibilities she internalizes in different territories and bodies.

However, physical nomadism promoting deterritorialization of identity may rise difficulties for the ones having strong bonds with their families and religion and *Exit West* deals with reterritorialization of those through the other main character, Saeed. Even though the narrative defines him as an educated and "independent man," his description is ironic because he proves to a man who is dependent on his family, religion and culture (2017: 8). Deleuze and Guattari remark that "the nomad goes from one point to point only as a consequence and as a factual necessity" (1987: 380) and similarly Saeed becomes a neocolonial nomad due to direct neocolonial intervention in his city of birth. Unlike Nadia, who is "feverishly keen to depart," he "desperately [wants] to leave his city" because his departure means "the loss of a home, no less, of his home" (2017: 89-90). Yet he has no other alternative apart from leaving the city because fundamentalist terrorist groups and government forces both of whom are supported by neocolonialists have demolished the city, killed his mother and destroyed his dream to start a family there. Even though he migrates to different territories with Nadia, his dependency on his family, religion and culture becomes factors affecting his reterritorialization. Deleuze and Guattari suggest "memories always have a reterritorialization function" (1987: 294) and Saeed's memories which are controlled by "the impulse of nostalgia" have an influence on his preferences to possibilities in new territories. His relationship with his family is not abnormal till he leaves the city, but after his dislocation from family house, his memories full of anecdotes about his family becloud his adaptation to new territories and encourage him to design a space similar to his family house. Unlike Nadia, who leaves the city with a rucksack which does not contain anything recalling the past, Saeed records each detail about his family house in his memory, running his fingertips over the apartment's furniture and the telescope and the bottle containing the clipper ship" and taking a family photograph and "a memory stick containing his family album" in case his memory erases them (2017: 95-96). While Nadia carries goods that are "absolutely required" in his rucksack, Saeed carries items that remind him of his family and when they arrive at the house in London, he places them on the library because they transform that "narrow bedroom, at least partially, temporarily, into a home (120). For Nadia, new home is the place where she experiences new possibilities, which reveals her capability to reterritorialize on different territories, but for Saeed, new home is the place where family is a sine qua non. This division meets on common grounds with his silence when Nadia breaks up with him and with his tendency to reterritorialize on the community where people from his country because he starts a relationship with the preacher's daughter who is a truer woman to marry for Saeed due to her commitment to family and religion. Besides, his dependency on religion becomes another factor influencing his reterritorialization because it bears upon much on deterioration of his relationship with Nadia and his following relationship with the preacher's daughter. Saeed's relationship with Nadia seems to be unproblematic till they migrate to different territories and meet factors affecting their characteristics. While Nadia becomes an extrovert person enjoying possibilities ensured by different territories, Saeed becomes an introvert person anchoring in his faith, and his tenacious bond with religion urges both to question the

relationship. To demonstrate, his rejection to her insistence on engaging sexual intercourse is a clear indication of the influence of religion on their relationship because whenever she wants, she is rejected by him, saying it is against his belief. This increases the tension between them because while Nadia begins to regard the relationship as an obstacle preventing her pleasuring possibilities, Saaed notices that she is not the true woman to marry. Moreover, although they smoke weed together in the city of their birth, Nadia cannot dare to offer him to smoke together, saying that he has "changed since then" (193). Unlike Nadia, his deterritorialization which arouses the feeling of loss of home, family and religion provokes him to adhere to them strongly, and Saeed transforms into a man in whom "there [is] ever more devotion" to religion, but "there [is] ever less" to Nadia. Both realize that religion has generated a distance between them, and "the distance that [has] opened between them [is] such that things once taken for granted could be taken granted no longer" (193). The narrative betokens religion as the reason for their deteriorating relationship because his strengthening bond with religion induces both to set out on their ways since it becomes difficult for them to be happy due to the alterations they have undergone. To put an end to their relationship is a mutual decision due to their alterations and while Nadia prefers to live a life as she wishes, Saeed prefers to live in the community where people from his country live in accordance with the norms of their culture.

His increasing dependency on family and religion in his archetypal journey paves the way for his commitment to the culture he has been brought up and his reterritorialization is shaped by his volunteer effort to design a new territory having the characteristics of his culture. In this regard, Deleuze and Guattari remark that "[r] eterritorialization must not be confused be confused with a return to a primitive or older territoriality" because "it necessarily implies a set of artifices by which one element, itself deterritorialized, serves as a new territoriality for another" (1987: 174). Deterritorialized identities having experienced possibilities in different territories may be inclined to set up a home which is similar to the former territory. These territories cannot be identical due to the alterations of nomads, but the similarities may embrace those who have difficulty in adapting to new territories and who seek for a shelter to haven to overcome their dependencies to phenomena of the formed territory. Saeed's enforced deterritorialization consolidates the phenomena of family and religion in his mind because while his commitment to family increases due to the sense of quilt for leaving his father back, his devotion to religion intensifies as a reaction to Nadia who attempts to remove religion from their lives. Meanwhile, the cosmopolitan structure of the last territory, Marin, offers him possibilities to live in a micro environment which includes a set of artifices helping him to match it with his birthplace. The similarities between his birthplace and Marin are exemplified with "the familiar languages and accents and the familiar smell of cooking" and they become stimulants for Saeed to spend more time in the community where people from his country live because these similarities help him "feel part of something, not just spiritual, but something human, part of this group" (2017: 148). His tendency to be part of something is directly pertinent to his dependencies on family, religion and culture because he feels insecure without their protective shields. He does not have the courage and power to struggle and does not feel "at ease" at the house where they stay among other refugees because he is "the only man from his country" and he does not know how to endeavour the challenges that he has not experienced. The narrative stresses his feeling of insecurity through an incident in which "the woman in black leather" blocks the hallway "with her narrow, jagged form, her back leaning against one wall, a foot planted on the other" (146). As a man brought up in a society where such assertive behaviours attribute disgracefulness to women, he is intimidated by her derisive gestures and overconfident body signals. He waits for her to open space for him to pass, and after some time she removes her foot on the wall and creates some space for Saeed to pass. Her trepidation does not only pertain to safety of life at that house, but also safety of her patriarchal identity because when he passes through the space, he touches her body and feels "emasculated" (148). This possibility becomes a turning point in his reterritorialization because he perceives that he cannot adapt to the house where his identity is threatened by a woman and it creates a distance between him and Nadia, urging him to spend more time among people from his country and to live in a territory where his dependencies are not challenged.

However, although Hamid seems to prioritize Nadia's reterritorialization over Saeed's through her resolution to obtain what she desires, he, as a man considering migration as a fundamental right, aims to highlight that a cosmopolitan territory can embrace each refugee and provide them with possibilities to adapt due to the multiplicity it harbours. He narrates the love story of two diverse characters, Nadia and Saeed, who transform

into different individuals through their interaction with different outer factors and normalizes their final accommodations in virtue of the multiplicity of cosmopolitanism. In *Exit West*, Marin is a cosmopolitan town where all refugees gather and there are "almost no natives" living there (195). This multiplicity undermines all hierarchies in former territories because there is no group of people, belief system, norm or sexuality positioned at the centre, and the decentralized structure of Marin enables its association with rhizome, a system that "substract[s] the unique from the multiplicity" due to its multiple rooted structure (Miller, 1193: 11). Hence, Hamid fictionalizes a territory which welcomes both Nadia, who becomes an independent woman rejecting all rules and norms of the society, such as tradition, religion and sexuality, and Saeed, who adheres to family, religion and culture due to the feeling of insecurity and prefers to live among people of his country in the micro-space he finds in cosmopolitan Marin. For Nadia, the room she rents after she breaks up with Saeed "[comes] to feel to her like home" because the room provides her with the freedom she needs (Hamid, 2017: 215). On the other hand, Saeed attributes the characteristics of home to the house where the community stays, expressing that people living there are their "own kind" because they speak their native language, cook their traditional food and pray for the same God (2017:215). In fact, Marin is Hamid's solution to the contemporary refugee problem because he knows that refugees who inevitably undergo a process of transformation during deterritorialization can inhabit in such a cosmopolitan territory where none of their choices are marginalized.

6. CONCLUSION

Hamid is an immigrant author who was born in the Middle East, went to London and the US for university education, witnessed the bombing of public transport in London and the 9/11 terrorist attacks in the US during his business life in the West and experienced directly the brutality performed by the US neocolonialism in the Middle East when he returned to his country, and he is inclined to reflect all dimensions of neocolonialism in his fiction. In *The Reluctant Fundamentalist*, Hamid initially emphasizes the deteriorating impact of indirect neocolonial methods on the economy of the Middle Eastern countries through the wealth loss of Changez's family in the new world order. This loss urges Changez to migrate to the US, and after graduating from Princeton, he finds employment at one of the most prestigious companies in the US. Then, Hamid underlines those Middle Easterner migrants, like Changez, who obtain a position with their own efforts, transform into potential terrorists after the 9/11 terrorist attacks, and since it becomes difficult for them to live in the US due to the increasing Islamophobia, Changez is obliged to return to his country where he raises awareness against the US neocolonialism. Fictionalizing such a story in which Changez becomes a wonderer, Hamid regards Changez as a neocolonial nomad who experiences a sense of unbelongingness to neither the US nor his country. In *Exit West*, Hamid tells the love story of a couple who are obliged to leave their unnamed country in the Middle East and migrate to the West to find a safe home. Through clear references to the contemporary refugee wave that began after the civil war in Syria, Hamid depicts the violence performed by fundamentalist groups that have become stronger gradually due to logistical and political support by the US neocolonialism during the Cold War and by the local government which is supported by the US neocolonialism against fundamentalist groups. He regards the violence that has been escalated by neocolonial policies in the region as the reason of the contemporary refugee crisis and considers Nadia and Saeed as neocolonial nomads who migrate to safer territories to survive. Hence, both *The Reluctant Fundamentalist* and *Exit West* reflect the dislocations of Middle Easters by the new world order after decolonialization, and the study names their dislocations as neocolonial deterritorialization.

Hamid, as an immigrant author, knows that physical dislocations have an impact on identities because individuals react differently to outer factors in different territories and their efforts to adapt to territories enable individuals to transform. Based on characters' physical nomadism, Hamid also attributes nomadism to their identities, stressing their alterations promoted by dislocations in both novels. In *The Reluctant Fundamentalist*, Changez's initial dislocation from his country transforms him into a New Yorker due to the cosmopolitan structure of New York and his fondness for luxury. His transformation consolidates through his repetitive business travels which offer him new factors on his way to complete Americanness. However, as a consequence of neocolonial policies performed in the Middle East or as an astroturfing to launch military operation to the region, the 9/11 terrorist attacks to the Twin Towers and Pentagon happen, and this occurs another outer factor for Changez, who transforms from a successful financier to a potential terrorist. Islamophobic New York, he experiences during his business trips, and the analogy of janissary made by one of the managers he supervises in one of

those trips deterritorialize him from his New Yorker identity, and he transforms from a menservant of the US to a man who is against the US imperialism. Combining the history of neocolonialism with the experiences of immigrants in neocolonial spaces, Hamid lays bare Changez's alterations through the factors he encounters during his dislocations. In *Exit West*, the alterations of neocolonial subjects begin with Nadia's dislocation from her family house which represents the bigotry neocolonialism has supported in the region since the Cold War. Breaking her bonds with family, religion and culture, she becomes a nomad dislocated from her family due to zealotry imprisoning her into constructed roles and she metamorphoses into a woman with her freewill, attempting to collect possibilities in her new territory through her relationship with Saeed. Then, Hamid removes all obstacles before Nadia and Saeed, who are obliged to confine their wishes since they live in an ecclesiastically straitlaced society, by dislocating them through magical doors and lets them experience possibilities in new territories. Likening both Nadia's first night with Saeed in her new apartment and passing through magical doors to the process of birth, Hamid hints for the alteration they will undergo. As a Middle Easterner immigrant who spent most of his life in the West and observed refugees' experiences there, Hamid focuses on two conflicting alternatives through a relationship to reflect refugees' adaptation processes that are shaped by outer factors in new territories. The former is about the ones who experience all possibilities in new territories and form authenticity through their freewill, and the latter is the ones whose dislocations from their birthplaces consolidate their bonds with the norms reminding them of their countries. Remaining neutral to both, he does not judge either Nadias or Saeeds, but normalizes their preferences, fictionalizing a cosmopolitan territory, Marin, whose demographic structure becomes decentralized due to the absence of natives, and rendering possible harbouring two conflicting alternatives.

Finally, *The Reluctant Fundamentalist* and *Exit West* complement each other to depict the history of neocolonialism in the Middle East and to reflect Hamid's perspective on deterritorialization of Middle Easterner immigrants. *The Reluctant Fundamentalist* sheds light on the indirect methods of neocolonialism through the economic downturn of Changez' country and accounts for his migration to the US with his family's wealth loss in the world order. It also frankly clarifies the transformation of neocolonialism from indirect means to direct invasion with the 9/11 terrorist attacks. Then, *Exit West* depictures the destructive period beginning after the terrorist attacks through an unnamed city in the Middle East and bases the contemporary refugee crisis on neocolonial practices performed in the region. Furthermore, they also hint for Hamid's perspective on migration to the West. While *The Reluctant Fundamentalist* can be considered as his lamentation on the loss of the cosmopolitan New York through his depiction of Changez as a wanderer with a sense of unbelongingness to both the US and his birthplace, *Exit West* introduces his solution to the contemporary refugee through a decentralized cosmopolitan territory with no natives. Fictionalising such a city, Marin, which refugees can reach through magical doors and whose natives have died or disappeared without a reason, Hamid, through magical realism, seeks an answer for the refugee problem that cannot be solved empirically and encourages readers to think over probable consequences if there were such a decentralized territory where nobody could assert a claim of property or dominion.

REFERENCES

Antakyalıoğlu, Zekiye. (2018). "A Deleuzian Approach to Contemporary Fiction: Some Questions", *DTFC Dergisi,* 58/1, 257-269.

Asaad, Lava. (2020). *Literature with a White Helmet: The Textual-Corporeality of Being, Becoming, and Representing Refugees*. Routledge, New York and London.

Bağlama, Sercan. (2019). "Mohsin Hamid's Exit West: Co-Opting Refugees into Global Capitalistm", *New Middle Eastern Studies*, 9/2, 149-158.

Brown, William and Fleming, David H.. (2011). "Deterritorialization and Schizoanalysis in David Fincher's Fight Club", *Deleuze Studies*. Vol. 5. No. 2. pp. 275-299. https://www.jstor.org/stable/45331462.

Colebrook, Claire. (2002). *Gilles Deleuze*. Routledge, London.

Çelikel, Mehmet Ali. (2020). "Memory and Ideology in Mohsin Hamid's The Reluctant Fundamentalist", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22/3, 877-887.

Deleuze, Gilles and Guattari Felix. (2003). Kafka Toward a Minor Literature. Translation by Dana Polan. University of Minnesota Press, Minneapolis and London.

----------. (1987). A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia. Translation by Brian Massumi. University of Minnesota Press, Minneapolis and London.

Erdal, Baturay. (2024). "Existential Anxiety and Spatial Reconstruction in Mohsin Hamid's Exit West", *Litera: Journal of Language, Literature and Culture Studies*, 34/1, 77-96.

Fanon, Frantz. (1967). *Toward the African Revolution: Political Essays.* Translated by Hakoon Chevalier. Grove Press, New York.

Farhang, Mansour. (1993). "The United States and the Question of Democracy in the Middle East", *Current History*, 92/570, 1-5.

Foster, John Bellamy. (2006). *Naked Imperialism: The US Pursuit of Global Dominance*. Monthly Review Press, New York.

Haider, Nishat. (2012). "Globalization, US Imperialism and Fundamentalism: A Study of Mohsin Hamid's The Reluctant Fundamentalist", *South Asian Review*, 33/2, 203-238.

Hamid, Mohsin. (2008). *The Reluctant Fundamentalist*. Harcourt, Orlando.

----------. (2014). *Discontent and its Civilizations: Dispatches from Lahore, New York and London*. Penguin, New York.

----------. (2017). *Exit West*. Penguin Random House. Great Britain.

Loh, Lucienne. (2013). *The Postcolonial Country in the Contemporary Literature*. Palgrave Macmillian. New York.

J. James, P. (2015). *Imperialism in the Neocolonial Phase*. Kerrela, India, Massline Publication.

Miller, L. Chritopher. (1993). "The Postidentitarian Predicament in the Footnotes of A Thousand Plateaus: Nomadology, Anthropology, and Authority", *Diacritics*. 23/3, 6-35.

Nkrumah, Kwame. (1966). *Neo-Colonialism: The Last Stage of Imperialism*. International Publishers, New York.

Oladi, Soudeh and Portelli, John. (2017). "Traces of Deluzian Nomad in Hope and Other Dangerous Pursuits", *The Journal of North African Studies*, 22/4, 665-678.

Özer Taniyan, Reyhan. (2023). "White is for Witching: A Postcolonial Gothic", Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21(2), 321-331. Doi: 10.18026/cbayarsos.1276598

Sartre, Jean-Paul. (2005). *Colonialism and Neocolonialism*. Translated by Azzedine Haddour, Steve Brewer and Terry McWilliams. Routledge, New York.

Shohat, Ella. (1992). "Notes on the Post-Colonial", *Social Text, Third World and Post-Colonial Issues*, 31/32, 99-113.

Soherwordi, Syed Hussain Shahed. (2013). "Political Islam: A Rising Force in the Middle East", *Pakistan Horizon*, 66/4, 21-37.

Spivak, Gayatri Chakravorty. (1991). Neocolonialism and the Secret Agent of Knowledge. Oxford Literary Review. Vol. 13. No. ½. Pp. 220-251. https://www.jstor.org/stable/43973717

Vakhrushev, Vasily. (1972). *Neocolonialism: Methods and Manoeuvres*. Translated by Kathrine Judelson. Progress Publishers, Moscow.

Young, Robert J.C.. (2016). *Postcolonialism: A Historical Introduction*, Wiley Blackwell Publishing, the USA

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.04.2024 **√Accepted/Kabul:** 13.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1464097
Research Article/Araştırma Makalesi

Aydın, R. (2025). "Kentleşmenin Teknoloji, CO_2 ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Seçilmiş Ülkeler Üzerine Bir Uygulama", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 66, ss. 231-245.

KENTLEŞMENİN TEKNOLOJİ, CO_2 VE EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE ETKİSİ: SEÇİLMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Rahman AYDIN*

Öz

Sanayi devrimiyle başlayan üretim süreçlerindeki değişimler, zamanla eğitim ve sağlık alanındaki gelişmelerle birlikte nüfus artışını hızlandırmış, bu da dünya genelinde kentleşmenin ivme kazanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda çalışmada 1990-2020 yılları arası Suudi Arabistan ve Türkiye'de dahil BRICS ülkeleri (Brezilya, Çin, Rusya, Hindistan, Güney Afrika, Mısır, Etiyopya, İran, Birleşik Arap Emirlikleri) için kentleşmenin ekonomik büyüme, teknolojik gelişme ve karbon emisyonu üzerine etkileri araştırılmaktadır. Bu kapsamda çalışmada kullanılan verilerin durağanlık sınaması ikinci nesil birim kök testleri ile değişkenler arasındaki ilişki ise Emirmahmutoğlu ve Köse (EK) (2011) nedensellik testi kullanılarak araştırılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara bakıldığında kentleşme ve kentleşmenin karesinin, ekonomik büyüme ve karbon emisyonunun Granger nedeni olduğu tespit edilmiştir. Ancak kentleşme ve kentleşmenin karesinin, teknolojinin Granger nedeni olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak çalışmada karbon emisyonunun ekonomik büyüme ve teknolojik gelişme üzerine etkisi incelendiğinde, karbon emisyonundan her iki değişkene doğru Granger nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Kentleşme, Ekonomik büyüme, Karbon emisyonu, Teknolojik gelişme, Panel veri analizi.*

JEL Kodları: *P25, O44, P18, Q55, C23.*

THE IMPACT OF URBANISATION ON TECHNOLOGY, CO_2 AND ECONOMIC GROWTH: AN APPLICATION ON SELECTED COUNTRIES

Abstract

The changes in production processes that started with the industrial revolution, together with the developments in education and health over time, accelerated population growth, which led to the acceleration of urbanisation worldwide. This study investigates the effects of urbanisation on economic growth, technological development, and carbon emissions for BRICS countries (Brazil, China, Russia, India, South Africa, Egypt, Ethiopia, Ethiopia, Iran and United Arab Emirates) including Saudi Arabia and Türkiye, between 1990 and 2020. In this context, the stationarity of the data used in the study is investigated using second generation unit root tests, and the relationship between variables is investigated using the Emirmahmutoğlu and Köse (EK) (2011) causality test. The results of the study indicate that urbanisation and urbanisation squared are the Granger causes of economic growth and carbon emissions. However, it is concluded that urbanisation and urbanisation squared are not Granger causes of technology. Finally, when the effect of carbon emissions on economic growth and technological development is analysed, it is concluded that there is a Granger causality relationship from carbon emissions to both variables.

Keywords: *Urbanization, Economic growth, Carbon emissions, Technological development, Panel data analysis.*

JEL Codes: *P25, O44, P18, Q55, C23.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ERZURUM.
e-posta: rahmnaydn@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-0440-7468)

1. GİRİŞ

İngiltere'de 18. yüzyılın sonlarına doğru başlayan Sanayi Devrimi ile birlikte ülkelerin ekonomik ve sosyal yapılarında önemli değişimler meydana gelmiştir (Mahmood vd., 2020: 1553). Bu değişimlerden biri de kentleşmedir (Moomaw ve Shatter, 1996; Tanilli, 2014; Jedwab ve Vollrath, 2015: 2; Yang vd., 2017: 1251). Kentleşme kavramı, kent sayısının ve nüfusunun artması olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca kentleşme kavramı sanayileşme ve ekonomik faaliyetlerin artması (Jedwab ve Vollrath, 2015: 18; Shaban vd., 2022: 1-2) ile gelişen şehirlerin sayısını da ifade etmektedir (Işık, 2005: 59). Dolayısıyla kentleşme ile birlikte artan ekonomik faaliyetlerin ve evlere kadar giren teknolojilerin (Ekinci ve Susmaz, 2009: 23) toplum refahına olumlu etkileri olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan kentleşme ile birlikte çevresel tahribatın artması toplumsal refahı olumsuz etkilemektedir (Lee vd., 2023: 451). Bu bağlamda kentleşme bir yandan ekonomik faaliyetleri olumlu etkileyip toplumun hayatını kolaylaştırırken diğer taraftan ise çevresel tahribat üzerine olan etkileri neticesinde sosyal maliyete neden olmaktadır (Altıntaş, 2020: 4519). Bu durum ise büyüme ve kalkınma sürecinde istikrarı olumsuz etkilemektedir (Wu vd., 2020: 1).

Kentleşmenin çevresel tahribat üzerine etkileri karbondioksit (Co2) emisyonu özelinde de tartışılmaktadır. Co2 emisyonu küresel ısınma ve iklim değişikliğinin en önemli nedenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Co2 emisyonu salınımını kontrol altına almak için, Co2 emisyonlarına neden olan faktörlerin belirlenmesi önem arz etmektedir (Kılıç vd., 2020: 183). Aşağıda yer alan Şekil 1'de Co2 emisyonlarına neden olan faktörler sunulmaktadır (Kılıç vd., 2020: 183; Niu ve Lekse, 2018: 3). Şekil 1'e bakıldığında Co2 emisyonunu etkileyen dört faktör olduğu görülmektedir. Birinci faktör, barınma, ulaşım, altyapı ve ilgili hizmetlerde büyüme etkisi yaratan nüfus artışıdır. İkinci faktör, sektörel düzeyde artan gelir ile birlikte günümüzün teknoloji ve ekonomik yapısına göre değişen tüketim alışkanlıkları sonucunda meydana gelen ekonomik büyümedir. Üçüncü faktör, teknolojik gelişme ve teknolojinin diğer sektörlere taşma etkisi ile birlikte meydana gelen teknolojik değişimdir. Son olarak dördüncü faktör ise göç ve yığılma etkisi ile birlikte meydana gelen kentleşmedir. Kentleşme ile birlikte toplumların ulaşım, haberleşme, ısınma vb. ihtiyaçları arttığı için fosil yakıtlara olan talebi artmakta ve dolayısıyla bu durum Co2 emisyonu salınımı artırmaktadır (Kılıç vd., 2020: 183; Niu ve Lekse, 2018: 3). Ayrıca Co2 emisyonunda meydana gelen artışlar çevresel tahribatı artırmakta ve ülke ekonomisini olumsuz etkilemektedir (Aydın ve Çamkaya, 2024: 503). Ancak kentleşme ile birlikte toplu taşıma araçlarının kişisel araçların yerini alarak Co2 emisyon salınımını azalttığı ve bu durumun ise kişi başına düşen Co2 emisyon verimliliğini artırdığı düşünülmektedir (Lee vd., 2023: 451). Bunun yanı sıra kentleşme ile birlikte gelişen eğitim ve sağlık hizmetleri ile beşeri sermayenin verimliliğinin artacağı ve Co2 emisyon salınımını azaltan yeni ürün ve teknolojilerin gelişiminin sağlanacağı öngörülmektedir. Bu kapsamda konu ele alındığında literatürde kentleşmenin Co2 emisyonu üzerine etkileri hususunda farklı görüşlerin yer aldığı anlaşılmaktadır.

Şekil 1. Karbon Emisyonlarını Etkileyen Faktörlerin Kavramsal Çerçevesi[1]

Kaynak: Niu ve Lekse, 2018: 3.

1 Niu ve Lekse (2018) çalışması dikkate alınarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Ekonomik büyüme ve Co2 emisyonunun yanı sıra kentleşme ile teknolojik gelişim arasında bir ilişki olduğu bilinmektedir (Shang vd., 2018: 266). Teknolojide meydana gelen gelişmeler kent hayatını, toplumsal kültürü ve kentte yaşayan insanların alışkanlıklarını etkilemektedir. Dolayısıyla teknolojik gelişim özellikle bireylerin hayatını kolaylaştırmakta ve kentleşme hızını artırmaktadır. Ancak kentleşme hızı ile birlikte bölgesel dengesizliklere ve sosyal maliyetlere neden olabilecek gelişmelerde yaşanmaktadır. (Babahanoğlu vd., 2020: 255; Akgül, 2013. Aktaran: Örselli ve Akbay, 2019: 229). Bu bağlamda teknolojik gelişimin kentleşmeyi zamana göre farklı şekilde etkilediği belirtilmektedir (Echendu ve Okafor, 2021: 82). Literatürde yer alan çalışmalara bakıldığında kentleşmenin ekonomik büyüme, Co2 emisyon salınımı ve teknolojik gelişim üzerine etkilerini araştıran çalışmaların olduğu görülmektedir. Ancak bu çalışmalarda özellikle teknolojik gelişim ile kentleşme arasındaki ilişkinin sınırlı araştırıldığı görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın özellikle literatürde yeterince araştırılmayan bu alana katkı vereceği düşünülmektedir. Ayrıca çalışma BRICS grubu ülkeleri ve BRICS grubuna 2024 yılında katılan ülkeler[2] (Mısır, Etiyopya, İran, Birleşik Arap Emirlikleri) ile birlikte Türkiye ve Suudi Arabistan[3] üzerine gerçekleşmektedir. Dolayısıyla kentleşmenin Co2 emisyonu, ekonomik büyüme ve teknolojik gelişme üzerine etkileri BRICS grubu ve yeni üyeleri ile birlikte Türkiye ve Suudi Arabistan için araştırılması çalışmanın özgünlüğünü oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışmada kentleşmenin ekonomik büyüme, teknolojik gelişim ve karbon emisyonu üzerinde etkisi yoktur hipotezi, kentleşmenin ekonomik büyüme, teknolojik gelişim ve karbon emisyonu üzerinde etkisi vardır hipotezine karşı sınanmaktadır. Çalışmanın devamı şu şekilde planlanmıştır. İkinci bölümde konu hakkında literatür sunulmaktadır. Üçüncü bölümde metodoloji ve elde edilen bulgular yer almaktadır. Dördüncü bölümde ise sonuç ve değerlendirme yer almaktadır.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Bu bölümde literatürde yer alan kentleşmenin ekonomik büyüme, karbon emisyonu salınımı ve teknolojik gelişim üzerine etkilerini araştıran çalışmalar incelenmektedir. Literatürde yer alan çalışmalar üç alt başlık altında sunulmaktadır. Birinci alt başlıkta kentleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki araştırılmaktadır. İkinci alt başlıkta kentleşme ve Co2 emisyonu arasındaki ilişki incelenmektedir. Son olarak üçüncü alt başlıkta ise kentleşme ve teknolojik gelişim arasındaki ilişki sunulmaktadır.

2.1 Kentleşme ve Ekonomik Büyüme İlişkisini Araştıran Çalışmalar

Kentleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelendiğinde, ekonomik büyümenin kentleşmeyi teşvik ettiği veya bu durumun tersi olduğu hatta ekonomik büyüme ile kentleşmenin birbirinden bağımsız olup olmadığının tartışıldığı görülmektedir (Bertinelli ve Strobl, 2003; Brückner, 2012; Lewis, 2014; Bao ve He, 2015; Liddle ve Messinis, 2015; Nguyen ve Nguyen, 2018; Shaban vd., 2022). Dolayısıyla literatürde ekonomik büyüme ile kentleşme arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalara bakıldığında bir fikir birliği olmadığı ortaya çıkmaktadır. Moomaw ve Shatter (1996) 90 ülke üzerine gerçekleştirdikleri çalışmalarında kişi başına düşen milli gelir, sanayileşme, ihracat yönelimi ve dış yardımların kentsel nüfus oranına olumlu etkisi olduğunu belirlemişlerdir. Lewis (2014) çalışmasında 1960-2009 yılları arası Endonezya için kentleşme düzeyi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi VEC ve GMM yöntemi ile araştırmıştır. Çalışmada kentleşme ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca kentleşme oranında meydana gelen değişimlerin uzun dönemde ekonomik büyümedeki değişimleri olumsuz etkileyeceğini belirlemiştir. Bao ve He (2015) çalışmalarında 1997-2013 yılları arası Çin ve 31 bölgede sürdürülebilir kalkınmayı kentleşme, ekonomik büyüme ve su kullanımındaki değişim verileri ile VECM ve Granger nedensellik testleri ile araştırmışlardır. Buna göre kısa dönemde değişkenler arasında zayıf veya önemsiz bir ilişki olduğunu, uzun dönemde ise birçok bölgede bir denge ilişkisinin söz konu olduğunu tespit etmişlerdir. Shaban vd., (2022) çalışmalarında 1971-2020 yılları arası Hindistan'da kentleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Panel Granger nedensellik testi ile araştırmışlardır. Elde edilen bulgulara göre Hindistan'ın birçok eyaletinde ekonomik büyümeden kentleşmeye doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Benzer bulgulara Henderson (2003), Bai vd., (2012), Krey vd., (2012),

2 https://www.cfr.org/councilofcouncils/global-memos/brics-summit-2024-expanding-alternative

3 Suudi Arabistan Krallığı BRICS'e kabul edildi. Ancak Krallık, gruba katılıp katılmayacağına karar vermedi. https://www.csis.org/analysis/why-are-latin-american-dictators-seeking-membership-brics

Zhao ve Wang (2015), Li (2017), Bakirtas ve Akpolat (2018), Nguyen ve Nguyen (2018), Liang ve Yang (2019), Gross ve Ouyang (2021) çalışmalarında ulaşmışlardır.

Literatürde kentleşme ile ekonomik büyüme arasında ilişki olmadığı ya da negatif bir ilişki olduğuna dair çalışmalar da yer almaktadır. Bertinelli ve Strobl (2003) 1960-1990 yılları arası 39 ülke için ekonomik büyüme ile kentleşme arasındaki ilişkiyi yarı parametrik tahmin teknikleri kullanılarak incelemişlerdir. Çalışmalarında kentleşme ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki olduğu yönünde kanıtlara ulaşmışlardır. Brückner (2012) çalışmasında 41 Afrika ülkesi için kişi başına düşen milli gelirin kentleşmeyi önemli ölçüde etkilemediğini ve bu etkinin negatif olduğunu belirlemiştir. Benzer sonuçlara Turok vd., (2013) ve Liddle ve Messinis (2014) çalışmalarında ulaşmışlardır. Chen vd., (2014) hızlı kentleşmenin ekonomik büyümeye faydası olmadığı yönünde bulgulara ulaşmışlardır. Nguyen ve Nguyen (2018) 1993-2014 yıllar arası kentleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Driscoll-Kraay, Granger nedensellik, PMG ve D-GMM yöntemleri ile araştırmışlardır. Elde edilen bulgulara göre kentleşmenin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkileri olduğu ancak belli bir eşik noktasından sonra ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

2.2. Kentleşme ve Co2 İlişkisini Araştıran Çalışmalar

Gelişmekte olan ve yeni sanayileşmiş ülkelerde kentleşmenin hızla artması, çevre sağlığı ve sürdürülebilir bir enerji kaynağı yaratmak için zorluklara neden olmaktadır (Bekhet ve Othman, 2017: 4-5). Bu nedenle kentleşme ile karbon emisyonu salınımı arasındaki ilişki, birçok çalışmada araştırma konusu olarak yer almaktadır. Literatürde yer alan bazı çalışmalarda ekonomik büyüme ile birlikte kentleşmenin hızlanacağını belirtilmektedir (Liobikiene ve Butkus, 2019; Nguyen ve Nguyen, 2018; Liang ve Yang, 2019; Gross ve Ouyang, 2021). Çünkü kentleşme ile birlikte gelişen alt yapı, taşımacılık ve inşaat sektörü vb. diğer sektörlerde yaşanan gelişmelerin kentin ekonomisini olumlu etkileyeceği (Liobikiene ve Butkus, 2019) diğer taraftan bu gelişmelerin karbon emisyon salınımını artıracağı belirtilmektedir (Bekhet ve Othman, 2017: 4-5). Bu nedenle literatürde yer alan çalışmalara bakıldığında kentleşme ile Co2 emisyonu arasındaki ilişki üzerine bir fikir birliği olmadığı görülmektedir. Al-Mulali vd., (2015) çalışmalarında 1990-2013 yılları arası seçilmiş 23 Avrupa ülkesi için VECM ve Granger nedensellik testleri ile kentleşme ve Co2 emisyonu arasındaki ilişkiyi araştırmışlar ve kentleşmenin Co2 emisyonunu artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Chen vd., (2020) 2005-2018 yılları arası Çin'in 30 bölgesi için mekânsal yöntem kullanarak kentleşme ile Co2 emisyonu arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Elde edilen bulgulara göre kentleşme ile çevresel kalitenin negatif ilişkili olduğunu belirlemişlerdir. Destek ve Pata (2023) çalışmalarında 1980-2019 yılları arası Hindistan için DSARDL yöntemi ile kentleşmenin çevresel kaliteyi olumsuz etkilediğini tespit etmişlerdir. Gao vd., (2023) çalışmalarında gelişmekte olan 30 ülkede kentleşmenin Co2 oranını olumsuz etkilediğini ve bu durumun çevresel kaygıların artmasına neden olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Mahmood vd., (2020) 1968-2014 yılları arası Suudi Arabistan için sanayileşme, kentleşme ve Co2 arasındaki ilişkiyi ARDL ve NARDL yöntemi ile araştırmışlardır. Elde edilen bulgulara göre kentleşmenin çevreyi olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Fan vd., (2023) çalışmalarında 2003-2019 yılları arası Çin'in 30 bölgesi için kentleşme ve karbon emisyonu arasındaki ilişkiyi Panel EKK yöntemleri ile araştırmışlardır. Kentleşmenin toplam karbon emisyonları üzerine pozitif etkisi olduğu yönünde kanıtlar elde etmişlerdir. Pata vd., (2023) 1974-2018 yılları arası ABD için kentleşme ve Co2 arasındaki ilişkiyi AARDL ve Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testleri ile araştırmışlardır. Elde edilen bulgulara göre kentleşmenin toplam karbon emisyonu üzerine pozitif etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Literatürde yer alan diğer çalışmalara bakıldığında Sadorsky (2014) 16 gelişmekte olan ülke için, Pata (2018) Türkiye için, Bai vd., (2019) Çin için, Nathaniel vd., (2020) Tayland, Endonezya ve Vietnam için, Refique vd., (2020) BRICS ülkeleri için, Raihan vd., (2022) Bangladeş için ve son olarak Lee vd., (2023) Çin için benzer sonuçlara ulaştığı görülmektedir.

Literatürde kentleşme ile karbon emisyonu arasında negatif yönlü bir ilişki olduğuna dair çalışmalar da bulunmaktadır. Hossain (2011) çalışmasında 1971-2007 yılları arası NIC ülkeleri için kentleşme ile Co2 emisyonu arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri ile araştırmış ve kentleşme ile karbon emisyonu salınımı arasında negatif bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Anser vd., (2020) 1994-2013 yılları arası SAARC ülkeleri için kentleşmenin karbon emisyonunu %25,33'lik bir seviyeye kadar azalttığını

belirlemişlerdir. Ancak çalışmada karbon emisyon seviyesinin %25,33 oranına kadar düşmesinin bir dönüm noktası olduğunu ve bu seviyeden sonra devam eden kentleşmenin karbon emisyonunu artırdığını belirlemişlerdir. Benzer bulgulara Ghazouani (2021) Tunus için ulaşmıştır. Balsalobre-Lorente vd., (2022) 1990-2014 yılları arası BRICS ülkelerinde kentleşme ile karbon emisyonu arasındaki ilişkiyi Panel eşbütünleşme yöntemi ile araştırmışlardır. Kentleşmenin karbon emisyonunu azalttığını tespit etmişlerdir. Benzer sonuçlara Chikaraishi vd., (2015), Bekhet ve Othman (2017), Charfeddine ve Mrabet (2017), He vd., (2017), Balsalobre-Lorente vd., (2019) ve Kassouri (2021) çalışmalarında ulaşmıştır. Bunun yanı sıra literatürde kentleşme ile çevre kalitesini etkileyen faktörler arasında ilişki olmadığına dair çalışmalar da yer almaktadır. Liobikiene ve Butkus (2019) 1990-2012 yılları arası 147 ülke için kentleşme ile Co2 arasındaki ilişkiyi GMM yöntemi ile incelenmiş ve değişkenler arasında bir ilişki olmadığını belirlemişlerdir. Xu vd., (2022) çalışmalarında Brezilya için benzer sonuçlar elde etmişlerdir.

2.3. Kentleşme ve Teknolojik Gelişim İlişkisini Araştıran Çalışmalar

Literatürde kentleşme ve teknolojik gelişme arasındaki ilişkinin; endüstriyel gelişim (Wu ve Liu, 2021), fikri mülkiyet haklarının gelişimi (Gao vd., 2022) ve üretimde verimlilik (Li vd., 2019; Wang ve Salman, 2023) gibi teknolojik gelişimi temsil eden değişkenler ile araştırıldığı görülmektedir. Literatürde yer alan çalışmalara bakıldığında Li vd., (2019) çalışmalarında 2006-2015 yılları arası Çin için kentleşmenin enerji verimliliğini teşvik ettiğini belirlemişlerdir. Chen vd., (2020) 2005-2018 yılları arası Çin'in 30 bölgesi için teknolojik gelişim ile kentleşme arasındaki ilişkiyi mekânsal yöntem ile araştırmış ve kentleşme ile teknolojik gelişim arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Wu ve Liu (2021) çalışmalarında 2006-2019 yılları arası Çin için mekânsal model kullanılarak kentleşmenin endüstriyel gelişimi pozitif etkilediğini belirlemişlerdir. Gao vd., (2022) çalışmalarında sürdürülebilir kentleşmenin fikri mülkiyet hakların korunmasını sağladığı sonucuna ulaşmışlardır. Wang ve Salman (2023) 2006-2019 yılları arası 283 Çin şehri için kentleşme ile toplam faktör verimliliği arasındaki ilişkiyi mekânsal ekonometri yöntemi ile incelemişlerdir. Kentleşme ile toplam faktör verimliliği arasında pozitif ve çift yönlü bir ilişki olduğuna yönelik bulgulara ulaşmışlardır. Chen (2024) 2010-2021 yılları arası Çin'in şehirleri için yenilenebilir enerji teknolojisindeki gelişmelerin kentleşme üzerine etkisini Panel EKK yardımı ile araştırmıştır. Yenilenebilir enerji teknolojisindeki gelişmelerin kentleşmeyi olumlu etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

3. METODOLOJİ VE BULGULAR

Bu çalışmada kentleşmenin ekonomik büyüme, karbon emisyonu ve teknolojik gelişim üzerine etkisi araştırılmaktadır. Çalışma BRICS ülkeleri (Brezilya, Çin, Rusya, Hindistan, Güney Afrika, Mısır, Etiyopya, İran, Birleşik Arap Emirlikleri), Türkiye ve Suudi Arabistan özelinde incelenmektedir. Çalışmada kullanılan veriler ve modeller Tablo 1'de sunulmaktadır.

Tablo 1. Verilere Ait Bilgiler

Değişkenler	Modelde Temsili	Kaynakça	Dönem
Co2 emisyonları (kt)	lnCo2	Dünya Bankası	1990-2020
Ekonomik büyüme	lneb	Dünya Bankası	1990-2020
Kentsel nüfus	lnkent	Dünya Bankası	1990-2020
Kentsel nüfusun karesi	lnkent2	Yazar tarafından hesaplanmıştır	1990-2020
Orta ve yüksek teknoloji ihracatı	lntekn	Dünya Bankası	1990-2020

Tablo 1'de sunulan veriler Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir. Verilerin logaritmik dönüşümü sağlanarak modellere dahil edilmiştir. Ayrıca ekonomik büyümeyi temsilen sabit fiyatlı 2015 yılı ABD doları bazlı GSYH verisi çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmada kullanılan modeller Nguyen ve Nguyen (2018), Koçak ve Ulucak (2019), Lee vd., (2022) ve Fan vd., (2023)'nin çalışmaları dikkate alınarak oluşturulmuştur. Çalışmada kullanılan modeller ve hipotezler aşağıda sunulmaktadır.

Model1: $lneb_{it} = \vartheta_{it} + \beta_{1it}\, lnkent_{it} + \beta_{2it}\, lnkent2_{it} + \beta_{3it}\, lnCo2_{it} + \beta_{4it}\, lntekn_{it} + \mu_{it}$.....(1)

Model2: $lnCo2_{it} = \phi_{it} + \theta_{1it}\, lnkent_{it} + \theta_{2it}\, lnkent2_{it} + \theta_{3it}\, lneb_{it} + \theta_{4it}\, lntekn_{it} + \epsilon_{it}$.....(2)

Model3: $lntekn_{it} = \gamma_{it} + \delta_{1it}\, lnkent_{it} + \delta_{2it}\, lnkent2_{it} + \delta_{3it}\, lnCo2_{it} + \delta_{4it}\, lneb_{it} + \omega_{it}$.....(3)

Yukarıda yer alan modellerde her birinde i = 1, 2,…N panel veri kesit birimini, t = 1, 2,…T de panel veri zaman dönemini, ϑ_{it}, φ_{it} ve γ_{it}sabit parametrelerini, $\beta_{(1,..,4)i}$, $\theta_{(1,...,4)i}$ ve $\delta_{(1,...4)i}$ eğim parametrelerini, μ_{it}, ϵ_{it} ve ω_{it} hata terimlerini temsil etmektedir. (1), (2) ve (3)'te yer alan modellerin temel hipotezleri ise şu şekilde ifade edilmektedir:

Model 1:

$H_0: \beta_{1it} = \beta_{2it} = \beta_{3it} = \beta_{4it} = 0$ / $H_1: \beta_{1it} \neq \beta_{2it} \neq \beta_{3it} \neq \beta_{4it} \neq 0$ .....(4)

Model 2:

$H_0: \theta_{1it} = \theta_{2it} = \theta_{3it} = \theta_{4it} = 0$ / $H_1: \theta_{1it} \neq \theta_{2it} \neq \theta_{3it} \neq \theta_{4it} \neq 0$.....(5)

Model 3:

$H_0: \delta_{1it} = \delta_{2it} = \delta_{3it} = \delta_{4it} = 0$ / $H_1: \delta_{1it} \neq \delta_{2it} \neq \delta_{3it} \neq \delta_{4it} \neq 0$ .....(6)

Model 1, 2 ve 3'te yer alan bağımsız değişkenler, bağımlı değişkenleri açıklayabiliyor ise H_0 hipotezi reddedilmektedir ve alternatif hipotez kabul edilmektedir. Çalışmanın devamında verilerin yatay kesit bağımlılığı ve homojen yapının olup olmadığı araştırılacaktır. Elde edilen bulgulara göre birim kök ve modellerin tahmini için kullanılacak testlere karar verilecektir.

3.1. Yatay Kesit Bağımlık ve Homojenlik Testi

Literatürde yer alan çalışmalarda yatay kesit bağımlılığını test etmek için birçok yöntem kullanılmaktadır. Bu yöntemler Breusch-Pegan (1980)'ın geliştirdiği LM testi, EKK tahmini sonucu birimlerin artıkları arasındaki korelasyonun katsayılarının kareleri toplamını dikkate almaktadır. LM testi, N'in küçük ve T'nin büyük olduğu panel verilerde tercih edilmektedir. Pesaran (2004), geliştirdiği testte, N ve T'nin sonsuz gittiği durumları dikkate alarak normal dağılıma sahip CD_{LM} testini geliştirmiştir. Ayrıca Pesaran, N'in büyük ve T'nin küçük olduğu durumlar için CD testinin kullanılmasını önermiştir. Pesaran vd., (2008) test istatistiğine varyans ve ortalamayı ekleyerek sapması düzeltilmiş LM_{adj} testini geliştirmişlerdir. Böylece yatay kesit bağımlılığın araştırılmasında kullanılan LM, CD, CD_{LM} ve LM_{adj} testlerine ilişkin istatistikler aşağıdaki gösterildiği şekilde hesaplanmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2017: 237-247; Belke ve Al, 2019: 309-310):

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^{N} \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (7)$$

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^{N} (T\hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (8)$$

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N\,(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^{N} \hat{\rho}_{ij} \quad (9)$$

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^{N} \hat{\rho}_{ij}\, \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{\sqrt{v_{Tij}^2}} \quad (10)$$

Denklem (7), (8), (9) ve (10)'da yer alan testlerin tümünde H_0 hipotezi yatay kesit bağımlılığının bulunmadığını, alternatif hipotez ise yatay kesit bağımlılığının bulunduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan çalışmada kullanılan modellerde yer alan eğim katsayılarının homojen olup olmadığı önem arz etmektedir. Modellerin homojenliğini araştırmak üzere Swamy S testinden faydalanılmıştır. Bu bağlamda çalışmada kullanılan panel verilerin yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik test sonuçları aşağıda yer alan Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2. Yatay Kesit ve Homojenlik Testi Sonuçlar

Modeller	İstatistik Değerleri	Olasılık Değerleri
Model 1		
$LM_{(Breusch, Pegan, 1980)}$	258.743	0.000***
$CD_{LM(Pesaran 2004)}$	19.426	0.000***
$CD_{(Pesaran 2004)}$	1.504	0.066*
$LM_{adj(2008)}$	15.865	0.000***
Swamy S Testi	43775.74	0.000***
Model 2		
$LM_{(Breusch, Pegan, 1980)}$	161.531	0.000***
$CD_{LM(Pesaran 2004)}$	10.157	0.000***
$CD_{(Pesaran 2004)}$	1.944	0.000***
$LM_{adj(2008)}$	-	-
Swamy S Testi	36343.97	0.000***
Model 3		
$LM_{(Breusch, Pegan, 1980)}$	170.341	0.000***
$CD_{LM(Pesaran 2004)}$	10.997	0.000***
$CD_{(Pesaran 2004)}$	1.892	0.029**
$LM_{adj(2008)}$	6.149	0.000***
Swamy S Testi	2363.61	0.000***
Not: ***, **, * sembolleri sırası ile %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.		

Tablo 2'de yer alan yatay kesit bağımlılığı ve homojenliği araştıran testlerin sonuçlarına bakıldığında, yatay kesit bağımlılığın varlığını sınayan testlerin olasılık değerlerinin anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Böylece modellerde yatay kesit bağımlılığın olmadığı yönünde kurulan boş hipotez reddedilmekte ve yatay kesit bağımlılığın olduğunu ifade eden alternatif hipotez kabul edilmektedir. Diğer taraftan homojenliği test etmek için kullanılan Swamy S testi sonuçlarına bakıldığında, tüm modellerde istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir. Buna göre modellerin homojen olduğunu ifade eden boş hipotez reddedilmekte ve modellerin heterojen olduğunu kabul eden alternatif hipotez kabul edilmektedir. Böylece çalışmada kullanılan modellerin yatay kesit bağımlılığa ve heterojen bir yapıya sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla çalışmanın devamında serilerin birim kök içerip içermediğini araştırmak için yatay kesti bağımlılığı ve heterojenliği dikkate alan birim kök testleri tercih edilecektir.

3.2. Panel İkinci Nesil Durağanlık Testleri

Çalışmalarda kullanılan veriler üzerinde, zaman içinde gerçekleşen şokların etkilerinin kalıcı olup olmadığı birim kök ya da durağanlık testleri ile araştırılmaktadır. Araştırma sonucunda eğer seriler durağan ise şokların etkisinin kalıcı olmadığı anlaşılmaktadır (Pata, 2020: 133). Birim kök ve durağanlık testlerinde, birim kökün varlığı kurulan hipotezler üzerinden araştırılmaktadır. Buna göre birim kök testleri için boş hipotez, verinin birim köklü olduğunu belirtmektedir. Ancak durağanlık testleri için boş hipotez, verinin birim kök içermediğini ifade etmektedir. Dolayısıyla durağanlık testlerinde, birim kökün varlığını sınamak için araştırılan boş hipotez verinin durağan olduğunu ifade etmektedir (Becker vd., 2006: 407). Durağanlık testlerini açıklamak üzere Y_{it} serisi dikkate alındığında, veri yaratma süreci aşağıda sunulduğu gibi gerçekleşmektedir:

$Y_{it} = \beta' Z_{it} + \gamma_{it} + \mu_{it}$ .....(11)

$\gamma_i = \gamma_{it-1} + \mu_{it}$ .....(12)

Denklem (11)'de i=1,…,N yatay kesit boyutunu, t=1,…,T ise zaman boyutunu temsil etmektedir. σ^2_{ui} terimi, μ_{it} hata teriminin varyansı olduğu düşünüldüğünde, durağanlık testinin boş hipotezi (H_0) tüm birimler için sıfır olurken, alternatif hipotez ise (H_1) sıfırdan farklı olduğu durumu ifade etmektedir. Durağanlık testinin hipotezleri aşağıdaki şekilde belirtilmektedir (Hadri ve Rao, 2008: 248; Nazlioğlu vd., 2021: 5):

H_0: $\sigma^2_{ui} = 0$ araştırılan seri durağandır

H_1: $\sigma^2_{ui} > 0$ araştırılan seri birim kök içermektedir.

Diğer taraftan ikinci nesil panel durağanlık testlerinde hata terimlerinin ortak faktör yapısına izin vermektedir. Denklem (13)'te yer alan F_t terimi, gözlenemeyen ortak faktörlere ait olan f-boyutlu bir vektörü temsil etmektedir. Böylece denklem (11), ortak faktör dikkate alınarak denklem (14) şeklinde ifade edilmektedir (Nazlioğlu vd. 2021: 5).

$\varepsilon_{it} = \gamma_i' F_t + e_{it}$ .....(13)

$Y_{it} = \beta' Z_{it} + \gamma_{it} + \gamma_i' F_t + \mu_{it}$.....(14)

Denklem (14)'te yer alan Y_{it} serisini hesaplamak için öncelikle ortak faktör olan F_t'nin tahmin edilmesi gerekmektedir. Bai ve Ng (2005) çalışmalarında ortak faktör olan $F_t$terimini belirlemek için temel bileşenler yöntemini kullanarak Fisher testinin $P_{m,PC}$ ile gösterilen bir versiyonunu önermektedir. Hadri ve Kurozumi (2012) çalışmalarında, Pesaran (2007) çalışmasındaki ortalaması genişletilmiş yatay kesit (CA) yaklaşımını kullanmışlardır. Son olarak Nazlioğlu vd., (2021) çalışmalarında CA ve p (olasılık) değerlerine dayanan yeni bir ikinci nesil durağanlık testi önermişlerdir. Bu testler öncelikle Hadri ve Kurozimi (2011) çalışmalarında önerilen grup ortalamalı panel durağanlık testinin ve Bai ve Ng (2005) testinin tamamlayıcısı olarak düşünülmektedir. P_{CA} ile temsil edilen yeni tip ikinci nesil durağanlık testinde; Z_{CA} olarak gösterilen ters normal testi, $P_{m,CA}$ olarak ifade edilen Bai and Ng (2005) ile uyumlu bir şekilde değiştirilmekte ve ters ki-kare testi olarak ifade edilen P_{CA} durağanlık testi önerilmektedir (Nazlioğlu vd., 2021: 5-7). Bu bağlamda Nazlıoğlu vd., (2021), Hadri ve Kurozumi (2012) ve Bai ve Ng (2005) tarafından geliştirilen ikinci nesil birim kök testlerinden elde edilen bulgular Tablo 3'te sunulmaktadır.

Tablo 3. İkinci Nesil Durağanlık Test Sonuçları

Değişkenler	W_{CA}	P_{CA}	$P_{m'PC}$
lneb	-0.919	15.121	1.157
lnCo2	-1.116	13.548	4.591***
ΔlnCo2	-	-	-0.533
lnkent	-1.312	11.972	-0.462
lnkent2	-1.303	12.037	-0.214
lntekn	-1.072	13.407	-0.266

Not: P_{CA} terimi Nazlıoğlu vd., (2021) tarafından geliştirilen panel durağanlık testini, W_{CA} terimi Hadri ve Kurozumi (2012) tarafından geliştirilen panel durağanlık testini ve son olarak $P_{m'PC}$ terimi Bai ve Ng (2005) tarafından geliştirilen panel durağanlık testini temsil etmektedir. Her üç birim kök testinde sabitli model dikkate alınmaktadır. PANIC testinde kmax:1, ic: ICp kiriteri ve varyans tahmincisi olarak Bartlett ile Kurozumi seçilmiştir. Hadri ve Kurozumi (2012) testinde varyans tahmincisi olarak Bartlett ve Kurozumi seçilmiştir. Her üç testin boş hipotezi serilerin durağan olduğunu ifade ederken alternatif hipotez ise serilerin birim kök içerdiğini belirtmektedir. *** sembolü %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmekte ve H_0 hipotezinin reddedildiği belirtmektedir.

Tablo 3'te yer alan W_{CA} ve P_{CA} durağanlık testine göre tüm değişkenlerin durağan oldukları görülmektedir. Diğer bir ifade ile tüm serilerde durağan olma sürecini ifade eden H_0 hipotezi reddedilememektedir. Diğer bir durağanlık testi olan $P_{m'PC}$ testi sonuçları incelendiğinde, lnCo2 hariç olmak üzere tüm verilerin düzey değerinde durağan olduğu, lnCo2 serisinin ise birinci farkında durağan olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre lnCo2 dışındaki tüm verilerde H_0 hipotezi reddedilemezken, lnCo2 serisinin birinci farkı alındığında H_0

hipotezi reddedilmemektedir. Durağanlık testi sonuçlarına göre lnCo2 dışındaki serilerin düzey değerinde durağan olduğu, lnCo2 serisinin ise W_{CA} ve P_{CA} testine göre düzey değerinde, $P_{m,PC}$ testine göre ise birinci farkında durağan olduğu belirlenmiştir. lnCo2 serisinin $P_{m,PC}$ testi sonucu dikkate alındığında, çalışmanın devamında farklı düzeyde yer alan seriler arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmak üzere Emirmahmutoğlu ve Köse (EK) (2011) nedensellik analizinin kullanılmasına karar verilmiştir.

3.3. Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Nedensellik Analizi

Çalışmada kullanılan veriler arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmak üzere EK (2011) panel nedensellik testi kullanılmaktadır. EK (2011) testine bakıldığında yatay kesit bağımlılığın, heterojenliğin ve özellikle farklı düzeylerde durağan olduğu tespit edilen verilerin söz konusu olduğu durumlarda önemli bir tahminci olarak kullanılmaktadır. EK (2011) testini incelendiğinde Toda-Yamamoto Granger nedensellik testine dayalı olarak geliştirildiği görülmektedir. EK (2011) testinde ilk olarak uygun gecikme uzunluğu (p) belirlenip Panel VAR modeli üzerinden tahmin yapılmaktadır. Devamında verilerin bütünleşme seviyesi (d_{max}) belirlenip en uygun gecikme uzunluğu ile toplanarak $p+d_{max}$ hesaplanmaktadır. Son olarak $p+d_{max}$ dikkate alınarak VAR modeli yardımı ile EK (2011) tahmini yapılmaktadır (Değirmenci ve Aydın, 2020: 399; Emirmahmutoğlu ve Köse, 2011: 872). EK (2011) nedensellik testi için kurulan VAR modeli aşağıda yer alan denklem (15) ve (16)'da sunulmaktadır (Emirmahmutoğlu ve Köse, 2011: 872):

$$X_{i,t} = \alpha_{1,i} + \sum_{j=1}^{k_i+d_{max}} \gamma_{1,ij} X_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i+d_{max}} \theta_{1,ij} Y_{i,t-j} + \mu_{1,it} \quad \text{.....(15)}$$

$$Y_{i,t} = \alpha_{2,i} + \sum_{j=1}^{k_i+d_{max}} \gamma_{2,ij} Y_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i+d_{max}} \theta_{2,ij} X_{i,t-j} + \mu_{2,it} \quad \text{.....(16)}$$

Yukarıda yer alan modellerde X ve Y değişkenleri sırası ile bağımlı ve bağımsız değişkenleri, $\alpha_{1,i}$ ve $\alpha_{2,i}$ sabit parametreleri, $\mu_{1,it}$ ve $\mu_{2,it}$ hata terimlerini ve son olarak $\gamma_{1,ij}$, $\gamma_{2,ij}$, $\theta_{1,ij}$ ve $\theta_{2,ij}$ ise eğim parametrelerini temsil etmektedir. Denklem (15) ve (16)'da yer alan modellerin hipotezleri ise aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

Denklem (15) → H_0: $Y_{i,t-j} = 0$, Y'den X'e doğru nedenselliğin olmadığını,

Denklem (16) → H_0: $X_{i,t-j} = 0$, X'den Y'e doğru nedenselliğin olmadığını ifade etmektedir.

Her iki denklemde yer alan boş hipotez değişkenler arasında bir nedensellik olmadığını, alternatif hipotez ise değişkenler arasında nedensellik ilişki olduğunu belirtmektedir. Hipotezlerin sınanması Walt test istatistikleri ve bootstrap olasılık değeri ile sağlanmaktadır. Son olarak denklem (15) ve (16)'da panelin tümü için gerçekleşen nedensellik araştırmasında kullanılan Fisher test istatistiği aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir (Emirmahmutoğlu ve Köse, 2011: 872):

$$\lambda = -2 \sum_{i=1}^{N} \ln(p_i), i: 1, 2, \ldots, N \quad \text{.....(17)}$$

Denklem (17)'de p_i terimi, i'ninci kesitin Walt testi istatistiğine karşılık gelen olasılık değeri ifade etmektedir (Emirmahmutoğlu ve Köse, 2011: 872). Böylece her üç model için kullanılan EK (2011) nedensellik testinin sonuçları Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4. Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Nedensellik Testi Sonuçları

Değişkenler / Nedenselliğin Yönü		Test İstatistikleri	Hipotezler
		Model 1	
lnkent	lneb	36.435*	H_0 reddedilemez
lnkent2	lneb	36.435*	H_0 reddedilemez
lnCo2	lneb	38.109*	H_0 reddedilemez
lntekn	lneb	21.283	H_0 red
		Model 2	
lnkent	lnCo2	43.894**	H_0 reddedilemez
lnkent2	lnCo2	40.731**	H_0 reddedilemez
lneb	lnCo2	30.951	H_0 red
lntekn	lnCo2	29.599	H_0 red
		Model 3	
lnkent	lntekn	21.247	H_0 red
lnkent2	lntekn	21.007	H_0 red
lnCo2	lntekn	38.999**	H_0 reddedilemez
lneb	lntekn	27.768	H_0 red

Not: Çalışmada kullanılan panel veri heterojen yapıya sahip olduğu için Emirmahmutoğlu-Köse (2011) nedensellik testinden elde edilen test istatistik sonuçları, tablo kritik değerleri ile karşılaştırılarak boş hipotezlerin geçerliliği araştırılmıştır. **, * sembolleri sırası ile %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. dmax, 1 olarak belirlenmiştir.

Tablo 4'te çalışmada kullanılan üç farklı modelden elde edilen bulgular sunulmaktadır. Buna göre Model 1 dikkate alındığında kent, kentin karesi ve Co2 emisyonu verilerinin ekonomik büyümenin Granger nedeni olduğu ve H_0 hipotezinin reddedildiği belirlenmiştir. Ayrıca teknoloji verisi ile ekonomik büyüme arasında bir Granger nedensellik ilişkisi olmadığı ve H_0 hipotezinin reddedilemeyeceği anlaşılmaktadır. Model 2'de, kent ve kentin karesi verilerinin Co2 emisyonunun Granger nedeni olduğu ve H_0 hipotezinin reddedildiği görülürken, ekonomik büyüme ve teknoloji verilerinden Co2 emisyonuna doğru bir Granger nedensellik ilişkisi olmadığı ve H_0 hipotezinin reddedilemeyeceği sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak Model 3'e bakıldığında sadece Co2 emisyonundan teknolojik gelişime doğru bir Granger nedensellik ilişkisi olduğu ve dolayısıyla H_0 hipotezinin reddedildiği tespit edilmiştir. Ancak Model 3'te kent, kentin karesi ve ekonomik büyümeden teknolojik gelişime doğru bir Granger nedensellik ilişkisi olmadığı ve H_0 hipotezinin reddedilemeyeceği sonucuna ulaşılmıştır.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada kentleşmenin ekonomik büyüme, teknolojik gelişim ve karbon emisyonu üzerine etkisi üç farklı model ile araştırılmıştır. Modellere kentleşme, ekonomik büyüme, teknolojik gelişim ve karbon emisyonu verisinin yanı sıra kentleşmenin karesi verisi de dahil edilmiştir. Çalışmada kullanılan verilerin birim kök içerip içermediğini araştırmak için üç farklı durağanlık testi kullanılmıştır. Kullanılan W_{CA} ve P_{CA} testlerinde tüm değişkenlerin düzey değerinde durağan olduğu, $P_{m'PC}$ testinde ise Co2 emisyonu değişkeni dışındaki tüm değişkenlerin durağan olduğu anlaşılmaktadır. Durağanlık testlerinden elde edilen bulgular ile modellerin tahmini için Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) nedensellik testinin kullanılmasına karar verilmiştir. EK (2011) nedensellik testi ile birlikte boş hipotez, alternatif hipoteze karşı araştırılmıştır. Çalışmada kullanılan boş hipotez, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklayamadığı durumu temsil ederken, alternatif hipotezde ise bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıkladığı durumu ifade etmektedir. Çalışmada kullanılan EK (2011) nedensellik testinden elde edilen bulgulara bakıldığında, kentleşme ile kentleşmenin karesinin ekonomik büyüme ve Co2 emisyonunun Granger nedeni olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla Model 1 ve Model 2'de kentleşme ile kentleşmenin karesinin ekonomik büyüme ve Co2 emisyonunun Granger nedeni olmadığı şeklinde ifade edilen H_0 hipotezinin reddedildiği sonucuna ulaşılmıştır. Benzer bulgulara Lewis (2014), Nguyen ve Nguyen (2018), Liang ve Yang (2019), Goss ve Ouyang (2021) ve Shaban (2022) çalışmalarında

ulaşmışlardır. Çalışmada yer alan Model 3'ten elde edilen bulgular incelendiğinde kentleşme ile kentleşmenin karesinin teknolojinin Granger nedeni olmadığı ve H_0 hipotezinin reddedilemeyeceği sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmadan elde edilen diğer bulgulara bakıldığında, Co2 emisyonunun ekonomik büyüme ve teknolojinin Granger nedeni olduğu ve H_0 hipotezinin reddedildiği belirlenmiştir. Teknolojinin Co2 ve ekonomik büyümenin Granger nedeni olmadığı sonucu dikkate alındığında, çalışmaya konu olan ülke grubunun üretim yapısının Co2 emisyonunu artırdığı düşünülmektedir. Öyle ki çalışmada yer alan ülkelerin ekonomileri incelendiğinde, Çin hariç diğer ülkelerin ekonomilerinde yüksek teknolojinin önemli bir paya sahip olmadığı görülmektedir. Örneğin Brezilya, Rusya, Hindistan, İran, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır, Etiyopya, Güney Afrika, Türkiye, Çin ve Suudi Arabistan'da 2021 yılı ihracatlarında yüksek teknolojili ürünlerin payı sırası ile %9.001, %9.688, %10.212, %0.381, %8.957, %2.837, %8.546, %5.546, %3.283, %29.957 ve %0.305 oranında gerçekleştiği bilinmektedir (World Bank, 2024). Bu bağlamda BRICS ülkeleri ile birlikte Türkiye ve Suudi Arabistan'da ekonomik büyümeye katkı sağlayacak ve karbon emisyon salınımını azaltacak çevreci teknolojilerin gelişimi önem arz etmektedir. Ayrıca BRICS ülkeleri arasında yer alan ve 2022 yılı itibari ile Dünya'da 11.4 milyar ton ile en çok karbon emisyonu salınımı gerçekleştiren Çin'de, 2.83 milyar ton ile en çok karbon emisyon salınım gerçekleştiren üçüncü ülke olan Hindistan'da ve 484.48 milyon ton ile en çok karbon emisyon salınım gerçekleştiren beşinci ülke olan Brezilya'da (ourworldindata.org) çevreci teknolojilerin kullanımına yönelik politikalar geliştirmesi Paris anlaşmasının hedeflerine ulaşılması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca üretimde kullanılan çevreci teknolojilerin çevre sağlığını iyileştirmesi ve dolayısıyla beşeri sermayeyi olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir. Böylece uzun dönemde çevre dostu teknolojilerin ekonomik büyüme üzerinde pozitif katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Diğer taraftan kaynakların kıt olduğu ve nüfusun artışının hız kesmeden devam ettiği Dünya'da, yenilenebilir veya temiz enerji altyapısına dayalı kentsel dönüşümler çevre sağlığı ve sürdürülebilir ekonomi için önem arz etmektedir (Hakkak vd., 2023). Bu nedenle kentleşme ve kentleşme karesinin hem ekonomik büyümenin hem de Co2 emisyonun nedeni olduğu sonucu dikkate alındığında, sürdürülebilir kalkınma planlamalarında kentleşmenin göz ardı edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Son olarak araştırmacılara, devam eden dönemlerde kentleşmenin ekolojik ayak izi, biyolojik kapasite ve yük taşıma kapasitesi faktörü üzerine etkilerinin araştırılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Akgül, M.K. (2013), "Kentlerin e-Dönüşümü Akıllı Kentler", Kalkınmada Anahtar Verimlilik Dergisi, S.291, http:// anahtar.sanayi.gov.tr /tr/news/kentlerin-e-donusumu-akillikentler/416 (Erişim Tarihi: 15.12.2017).

Al-Mulali, U., Ozturk, I., ve Lean, H. H. (2015). The influence of economic growth, urbanization, trade openness, financial development, and renewable energy on pollution in Europe. *Natural Hazards*, *79*, 621-644. DOI 10.1007/s11069-015-1865-9

Altıntaş, N. (2020). Kentleşme ve ekonomik büyümenin çevresel bozulmaya etkisi: Türkiye örneği. *OPUS International Journal of Society Researches*, *15*(26), 4517-4539. https://doi.org/10.26466/opus.725429

Anser, M. K., Alharthi, M., Aziz, B., ve Wasim, S. (2020). Impact of urbanization, economic growth, and population size on residential carbon emissions in the SAARC countries. *Clean Technologies and Environmental Policy*, *22*, 923-936. https://doi.org/10.1007/s10098-020-01833-y

Aydın, B., & Çamkaya, S. (2024). Nükleer Enerji Tüketimi, Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Karbon Emisyonlarının Sağlık Harcamaları Üzerindeki Etkileri. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, *9*(2), 493-513.

Babahanoğlu, V., Bilici, Z., ve Örselli, E. (2020). Teknolojik Devinimin Kentlere Getirmiş Olduğu Fırsat ve Tehditler: IoT Tabanlı Akıllı Kentler Üzerinden Bir Analiz. *Journal of Academic Value Studies*, *6*(3), 254-265.

Bai, J., ve Ng, S. (2005). *A new look at panel testing of stationarity and the PPP hypothesis* (pp. 426-450). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Bai, X., Chen, J., ve Shi, P. (2012). Landscape urbanization and economic growth in China: positive feedbacks and sustainability dilemmas. *Environmental science ve technology*, *46*(1), 132-139. https://doi.org/10.1021/ es202329f

Bai, Y., Deng, X., Gibson, J., Zhao, Z., ve Xu, H. (2019). How does urbanization affect residential CO2 emissions? An analysis on urban agglomerations of China. *Journal of cleaner production*, *209*, 876-885. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.10.248

Bakirtas, T., & Akpolat, A. G. (2018). The relationship between energy consumption, urbanization, and economic growth in new emerging-market countries. *Energy*, *147*, 110-121.

Balsalobre-Lorente, D., Driha, O. M., Halkos, G., ve Mishra, S. (2022). Influence of growth and urbanization on CO2 emissions: The moderating effect of foreign direct investment on energy use in BRICS. *Sustainable Development*, *30*(1), 227-240. https://doi.org/10.1002/sd.2240

Balsalobre-Lorente, D., Gokmenoglu, K. K., Taspinar, N., ve Cantos-Cantos, J. M. (2019). An approach to the pollution haven and pollution halo hypotheses in MINT countries. *Environmental Science and Pollution Research*, *26*, 23010-23026. https://doi.org/10.1007/s11356-019-05446-x

Bao, C., ve He, D. (2015). The causal relationship between urbanization, economic growth and water use change in provincial China. *Sustainability*, *7*(12), 16076-16085. doi:10.3390/su71215803

Becker, R., Enders, W., ve Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, *27*(3), 381-409. https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.2006.00478.x

Bekhet, H. A., & Othman, N. S. (2017). Impact of urbanization growth on Malaysia CO2 emissions: Evidence from the dynamic relationship. *Journal of cleaner production*, *154*, 374-388.

Bekhet, H. A., ve Othman, N. S. (2017). Impact of urbanization growth on Malaysia CO2 emissions: Evidence from the dynamic relationship. *Journal of cleaner production*, *154*, 374-388. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.03.174

Belke, M., ve İbrahim, A. L. (2019). Türkiye'de bölgesel enflasyon yakınsaması: panel birim kök testlerinden kanıtlar. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, *5*(2), 301-323. https://doi.org/10.20979/ueyd.601832

Bertinelli, L., ve Strobl, E. (2003). Urbanization, urban concentration and economic growth in developing countries. *CREDIT Research Paper*, (03/14). https://www.jstor.org/stable/43197598

Brückner, M. (2012). Economic growth, size of the agricultural sector, and urbanization in Africa. *Journal of Urban Economics*, *71*(1), 26-36. https://doi.org/10.1016/j.jue.2011.08.004

Charfeddine, L., ve Mrabet, Z. (2017). The impact of economic development and social-political factors on ecological footprint: A panel data analysis for 15 MENA countries. *Renewable and sustainable energy reviews*, *76*, 138-154. https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.03.031

Chen, J., Wang, L., ve Li, Y. (2020). Natural resources, urbanization and regional innovation capabilities. *Resources Policy*, *66*, 101643. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101643

Chen, M., Zhang, H., Liu, W., ve Zhang, W. (2014). The global pattern of urbanization and economic growth: evidence from the last three decades. *PloS one*, *9*(8), e103799. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0103799

Chen, S. (2024). Renewable Energy Technology Innovation and Urbanization: Insights from China. *Sustainable Cities and Society*, 105241. https://doi.org/10.1016/j.scs.2024.105241

Chikaraishi, M., Fujiwara, A., Kaneko, S., Poumanyvong, P., Komatsu, S., ve Kalugin, A. (2015). The moderating effects of urbanization on carbon dioxide emissions: A latent class modeling approach. *Technological Forecasting and Social Change*, *90*, 302-317. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2013.12.025

Değirmenci, T., ve Aydın, M. (2020). Çevre Koruma Harcamaları ile Gelir Dağılımı ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Dinamik İlişkiler: Seçili OECD Ülkeleri için Panel Nedensellik Yaklaşımı. Sosyoekonomi, 28(46), 391-406. https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2020.04.18

Destek, M. A., ve Pata, U. K. (2023). Carbon efficiency and sustainable environment in India: impacts of structural change, renewable energy consumption, fossil fuel efficiency, urbanization, and technological innovation. *Environmental Science and Pollution Research*, *30*(40), 92224-92237. https://doi.org/10.1007/s11356-023-28641-3

Echendu, A. J., ve Okafor, P. C. C. (2021). Smart city technology: a potential solution to Africa's growing population and rapid urbanization?. *Development Studies Research*, *8*(1), 82-93. https://doi.org/10.1080/21665095.2021.1894963

Ekinci, C. E., & Susmaz, H. (2009). Saglikli Kentlesme Süreci Esaslari. *Social Sciences*, *4*(1), 21-34.

Emirmahmutoglu, F., ve Kose, N. (2011). Testing for Granger causality in heterogeneous mixed panels. *Economic Modelling*, *28*(3), 870-876. https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.10.018

Fan, J., Wang, J., Qiu, J., ve Li, N. (2023). Stage effects of energy consumption and carbon emissions in the process of urbanization: Evidence from 30 provinces in China. *Energy*, *276*, 127655. https://doi.org/10.1016/j.energy.2023.127655

Gao, X., Zhu, J., ve He, B. J. (2022). The linkage between sustainable development goals 9 and 11: Examining the association between sustainable urbanization and intellectual property rights protection. *Advanced Sustainable Systems*, *6*(3), 2100283. https://doi.org/10.1002/adsu.202100283.

Gao, Y., Murshed, M., Ozturk, I., Saqib, N., Siddik, A. B., ve Alam, M. M. (2023). Can financing technological development programs mitigate mineral resource consumption-related environmental problems faced by Sub-Saharan African nations?. *Resources Policy*, *87*, 104343. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.104343

Ghazouani, T. (2022). The effect of FDI inflows, urbanization, industrialization, and technological innovation on CO2 emissions: Evidence from Tunisia. *Journal of the Knowledge Economy*, *13*(4), 3265-3295. https://doi.org/10.1007/s13132-021-00834-6

Gross, J., ve Ouyang, Y. (2021). Types of urbanization and economic growth. *International Journal of Urban Sciences*, *25*(1), 71-85. DOI: 10.1080/12265934.2020.1759447

Hadri, K., ve Kurozumi, E. (2012). A simple panel stationarity test in the presence of serial correlation and a common factor. *Economics Letters*, *115*(1), 31-34. https://doi.org/10.1016/j.econlet.2011.11.036

Hadri, K., ve Rao, Y. (2008). Panel stationarity test with structural breaks. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, *70*(2), 245-269. https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2008.00502.x

Hakkak, M., Altintaş, N., & Hakkak, S. (2023). Exploring the relationship between nuclear and renewable energy usage, ecological footprint, and load capacity factor: A study of the Russian Federation testing the EKC and LCC hypothesis. *Renewable Energy Focus*, *46*, 356-366.

He, Z., Xu, S., Shen, W., Long, R., ve Chen, H. (2017). Impact of urbanization on energy related CO2 emission at different development levels: regional difference in China based on panel estimation. *Journal of cleaner production*, *140*, 1719-1730. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.08.155

Henderson, J. V. (2003). Urbanization and economic development. *Annals of economics and finance*, *4*, 275-342.

Hossain, M. S. (2011). Panel estimation for CO2 emissions, energy consumption, economic growth, trade openness and urbanization of newly industrialized countries. *Energy policy*, *39*(11), 6991-6999. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2011.07.042

https://ourworldindata.org/ (erişim tarihi: 01.04.2024).

https://www.cfr.org/councilofcouncils/

https://www.csis.org/analysis/why-are-latin-american-dictators-seeking-membership-brics

https://www.worldbank.org/en/home (erişim tarihi: 01.04.2024).

Işık, Ş. (2005). Türkiye'de kentleşme ve kentleşme modelleri. *Ege Coğrafya Dergisi*, *14*(1-2), 57-71.

Jedwab, R., ve Vollrath, D. (2015). Urbanization without growth in historical perspective. *Explorations in Economic History*, *58*, 1-21. https://doi.org/10.1016/j.eeh.2015.09.002

Kassouri, Y. (2021). Monitoring the spatial spillover effects of urbanization on water, built-up land and ecological footprints in sub-Saharan Africa. *Journal of Environmental Management*, *300*, 113690. https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.113690

Kılıç, C., Kurt, Ü. ve Balan, F. (2020). Kentleşme ve sanayileşmenin CO2 emisyonu üzerindeki etkisi: Türkiye için ARDL sınır testi yaklaşımı. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *18*(2), 182-196. Doi: 10.18026/cbayarsos.628421

Koçak, E., ve Ulucak, Z. Ş. (2019). The effect of energy RveD expenditures on CO 2 emission reduction: estimation of the STIRPAT model for OECD countries. *Environmental Science and Pollution Research*, *26*, 14328-14338. DOI: 10.1007/s11356-019-04712-2

Krey, V., O'Neill, B. C., van Ruijven, B., Chaturvedi, V., Daioglou, V., Eom, J., ... ve Ren, X. (2012). Urban and rural energy use and carbon dioxide emissions in Asia. *Energy Economics*, *34*, S272-S283. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2012.04.013

Lee, C. C., Zhou, B., Yang, T. Y., Yu, C. H., ve Zhao, J. (2023). The impact of urbanization on CO2 emissions in China: The key role of foreign direct investment. *Emerging Markets Finance and Trade*, *59*(2), 451-462. https://doi.org/10.1080/1540496X.2022.2106843

Lewis, B. D. (2014). Urbanization and economic growth in Indonesia: Good news, bad news and (possible) local government mitigation. *Regional Studies*, *48*(1), 192-207. https://doi.org/10.1080/00343404.2012.748980

Li, M., Li, L., ve Strielkowski, W. (2019). The impact of urbanization and industrialization on energy security: A case study of China. *Energies*, *12*(11), 2194. https://doi.org/10.3390/en12112194

Li, Y. Z. (2017). Urbanization and economic growth in China—an empirical research based on VAR model. *International Journal of Economics and Finance*, *9*(3), 210-219. DOI:10.5539/ijef.v9n3p210

Liang, W., ve Yang, M. (2019). Urbanization, economic growth and environmental pollution: Evidence from China. *Sustainable Computing: Informatics and Systems*, *21*, 1-9. https://doi.org/10.1016/j.suscom.2018.11.007

Liddle, B. ve Messinis, G. (2015) Which comes first – urbanization or economic growth? Evidence from heterogeneous panel causality tests, Applied Economics Letters, 22:5, 349-355, DOI: 10.1080/13504851.2014.943877

Liobikienė, G., ve Butkus, M. (2019). Scale, composition, and technique effects through which the economic growth, foreign direct investment, urbanization, and trade affect greenhouse gas emissions. *Renewable energy*, *132*, 1310-1322. https://doi.org/10.1016/j.renene.2018.09.032

Mahmood, H., Alkhateeb, T. T. Y., ve Furqan, M. (2020). Industrialization, urbanization and CO2 emissions in Saudi Arabia: Asymmetry analysis. *Energy Reports*, *6*, 1553-1560. https://doi.org/10.1016/j.egyr.2020.06.004

Moomaw, R. L. ve Shatter, A. M. (1996). Urbanization and Economic Development: A Bias toward Large Cities? Journal Of Urban Economics, 40, 13-37. https://doi.org/10.1006/juec.1996.0021

Nathaniel, S., ve Khan, S. A. R. (2020). The nexus between urbanization, renewable energy, trade, and ecological footprint in ASEAN countries. *Journal of Cleaner Production*, *272*, 122709. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.122709

Nazlioglu, S., Payne, J. E., Lee, J., Rayos-Velazquez, M., ve Karul, C. (2021). Convergence in OPEC carbon dioxide emissions: Evidence from new panel stationarity tests with factors and breaks. *Economic Modelling*, *100*, 105498. https://doi.org/10.1016/j.econmod.2021.105498

Nguyen, H. M. and Nguyen L.D. (2018). The relationship between urbanization and economic growth: An empirical study on ASEAN countries. *International Journal of Social Economics*, *45*(2), 316-339. DOI 10.1108/IJSE-12-2016-0358

Niu, H., ve Lekse, W. (2018). Carbon emission effect of urbanization at regional level: empirical evidence from China. *Economics*, *12*(1), 20180044. http://dx.doi.org/10.5018/economics-ejournal.ja.2018-44

Örselli, E., ve Akbay, C. (2019). Teknoloji ve kent yaşamında dönüşüm: akıllı kentler. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, *2*(1), 228-241. https://doi.org/10.33712/mana.544549

Pata, U. K. (2018). Renewable energy consumption, urbanization, financial development, income and CO2 emissions in Turkey: testing EKC hypothesis with structural breaks. *Journal of cleaner production*, *187*, 770-779. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.03.236

Pata, U. K. (2020). OECD Ülkelerinde İşsizlik Histerisinin Ampirik Bir Analizi: Fourier Panel Durağanlık Testi. Sosyal Güvenlik Dergisi, Cilt 10, Sayı 1(Sayı 1), 125-144. https://doi.org/10.32331/sgd.753027

Pata, U. K., Caglar, A. E., Kartal, M. T., ve Depren, S. K. (2023). Evaluation of the role of clean energy technologies, human capital, urbanization, and income on the environmental quality in the United States. *Journal of Cleaner Production*, *402*, 136802. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.136802

Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of applied econometrics*, *22*(2), 265-312. https://www.jstor.org/stable/25146517

Rafique, M. Z., Li, Y., Larik, A. R., ve Monaheng, M. P. (2020). The effects of FDI, technological innovation, and financial development on CO 2 emissions: Evidence from the BRICS countries. *Environmental Science and Pollution Research*, *27*, 23899-23913. https://doi.org/10.1007/s11356-020-08715-2

Raihan, A., Muhtasim, D. A., Farhana, S., Pavel, M. I., Faruk, O., Rahman, M., ve Mahmood, A. (2022). Nexus between carbon emissions, economic growth, renewable energy use, urbanization, industrialization, technological innovation, and forest area towards achieving environmental sustainability in Bangladesh. *Energy and Climate Change*, *3*, 100080. https://doi.org/10.1016/j.egycc.2022.100080

Sadorsky, P. (2014). The effect of urbanization on CO2 emissions in emerging economies. *Energy economics*, *41*, 147-153. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2013.11.007

Shaban, A., Kourtit, K., ve Nijkamp, P. (2022). Causality between urbanization and economic growth: Evidence from the Indian States. *Frontiers in Sustainable Cities*, *4*, 901346.https://doi.org/10.3389/frsc.2022.901346

Shang, J., Wang, Z., Li, L., Chen, Y., ve Li, P. (2018). A study on the correlation between technology innovation and the new-type urbanization in Shaanxi province. *Technological Forecasting and Social Change*, *135*, 266-273. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2018.04.029

Tanilli, S. (2014). *Uygarlık Tarihi*. (29. Baskı). İstanbul: Alkım Yayınevi

Turok, I., ve McGranahan, G. (2013). Urbanization and economic growth: the arguments and evidence for Africa and Asia. *Environment and Urbanization*, *25*(2), 465-482. https://doi.org/10.1177/095624781349090

Wang, G., ve Salman, M. (2023). The driving influence of multidimensional urbanization on green total factor productivity in China: Evidence from spatiotemporal analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, *30*(18), 52026-52048. https://doi.org/10.1007/s11356-023-25864-2

Wu, H., Gai, Z., Guo, Y., Li, Y., Hao, Y., ve Lu, Z. N. (2020). Does environmental pollution inhibit urbanization in China? A new perspective through residents' medical and health costs. *Environmental Research*, *182*, 109128. https://doi.org/10.1016/j.envres.2020.109128

Wu, N., ve Liu, Z. (2021). Higher education development, technological innovation and industrial structure upgrade. *Technological Forecasting and Social Change*, *162*, 120400. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120400G

Xu, D., Salem, S., Awosusi, A. A., Abdurakhmanova, G., Altuntaş, M., Oluwajana, D., ... ve Ojekemi, O. (2022). Load capacity factor and financial globalization in Brazil: the role of renewable energy and urbanization. *Frontiers in Environmental Science*, *9*, 823185. https://doi.org/10.3389/fenvs.2021.823185

Yang, Y., Liu, J., ve Zhang, Y. (2017). An analysis of the implications of China's urbanization policy for economic growth and energy consumption. *Journal of Cleaner Production*, *161*, 1251-1262. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.03.207

Yerdelen Tatoğlu, F. (2017). Panel Zaman Serileri Analizi Stata Uygulamalı. Beta Yayıncılık. İstanbul. ss. 356. (3. Baskı 2020).

Zhao, Y., ve Wang, S. (2015). The relationship between urbanization, economic growth and energy consumption in China: an econometric perspective analysis. *Sustainability*, *7*(5), 5609-5627. https://doi.org/10.3390/su7055609

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.04.2024 **√Accepted/Kabul:** 18.11.2024
DOI:10.30794/pausbed.1464588
Research Article/Araştırma Makalesi

Eti, R., Işık İnan, Ö. ve Beşler, H.K. (2025). "Spor Manşetlerindeki Metaforlar Bize Ne Demek İstiyor? Dijital Spor Haberleri Üzerine Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 66, ss. 247-257.

SPOR MANŞETLERİNDEKİ METAFORLAR BİZE NE DEMEK İSTİYOR? DİJİTAL SPOR HABERLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Rana ETİ[*], Özlem IŞIK İNAN[**], Hamza Kaya BEŞLER[***]

Öz

Toplumun takip ettiği en önemli alanlardan biri spor haberleridir. Hem evrensel bir yapıya bürünmesi hem de insanların yoğun ilgisini kazanmış olan spor, toplumsal yaşantımızın bir parçası haline gelmiş olması nedeniyle de çok yakından takip edilen bir kitle etkinliği olarak gündemdeki yerini almaktadır. Dijitalleşme ile birlikte spor medyası da bundan payını alarak basılı geleneksel yayınlardan ziyade dijital gazetelerden takip edilir duruma gelmiş bulunmaktadır. Tüm bu gelişmeler ışığında çalışmamızın konusu da tıklama, takip edilme açısından yüksek bilinirliği bulunan Fotomaç ve Fanatik spor gazetelerinin dijital yayınlarındaki manşetler olmuştur. Çalışmanın deseni nitel araştırmadır. Analiz yöntemi olarak ise içerik analiz yöntemi kullanılmıştır. Gündem yaratan manşetlerin ilgi çekiciliğinin artırılması için metaforik terimlerin ne oranda ve ne şekilde kullanıldığı araştırılmıştır. Bu amaç doğrultusunda elde edilen bulgular ise spor manşetlerin de kullanılan metaforların %50'nin üzerinde kısmının olumlu metaforlardan oluştuğu ve spor branşları arasında en çok futbol branşından yoğunlaştığı gözlemlenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Spor, Spor medyası, Dijital medya, Spor manşetleri, Metafor analizi.*

WHAT DO THE METAPHORS IN SPORTS HEADLINES WANT TO TELL US? A RESEARCH ON DIGITAL SPORTS NEWS

Abstract

Sports news is one of the most important areas followed by society. Sports, which has both a universal structure and has gained the intense interest of people, is at the top of the agenda as a mass activity that is followed very closely because it has become a part of our social life. With digitalization, Sports news are followed from digital newspapers rather than printed traditional publications. In the sum of all these developments, the subject of our study is the headlines in the digital publications of Fotomaç and Fanatik sports newspapers, which have high recognition in terms of clicks and follow-up. Qualitative design was preferred in this study. Content analysis method was used as the analysis method. It was aimed to investigate to what extent and in what way metaphorical terms were used to increase the attractiveness of these agenda-creating headlines. The findings obtained in the light of this purpose are that more than 50% of the metaphors used in sports headlines consist of positive metaphors and that football is the most concentrated among sports branches.

Keywords: *Sports, Sports media, Digital media, Sports headlines, Metaphor analysis.*

*Doktora öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi, Spor Yöneticiliği Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: ranaeti538@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-2124-7339)
**Doktora öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi, Spor Yöneticiliği Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: ozlemisikinan@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-8431-0070)
**Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi, Spor Yöneticiliği Bölümü, DENİZLİ.
e-mail: hbesler@pau.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-5317-8991)

1.GİRİŞ

Medya insanlar arası ilişkiyi, iletişimi ve davranışlara yön veren aynı zamanda birçok bilgiyi toplumlara aktarmayı sağlayan araçların bütünüdür (Çoşkun, 2015: 39). Geleneksel medyanın tek yönlü iletişim kaynağı olmasından dolayı insanların bu bağlamda tüketici konumunda olduğu savunabilir. Geleneksel medyada dikkat çeken bir diğer nokta ise sunulan içeriklerin hangi kitleye, kaç kişiye, nasıl ulaştığı, etkileşim olup olmadığı gibi unsurlar ölçülememektedir. 1970'li yıllardan itibaren teknolojik gelişmeler sayesinde günümüzde medya dijitalleşme yönünde bir süreç geçirmiştir (Leong vd., 1998: 45; Irmaksoy, 2022: 150).

1990'lı yıllarda insanların hayatlarına giren internet (Livingstone, 1999: 60), çağ atlatan bir buluş olarak toplumun bilgiye erişimine ve toplumların bilgi gücünü etkilemiştir. İnternet insanların hayatlarına girdiğinden itibaren ve zamanla teknolojinin sağlamış olduğu yeniliklerle etkisi artmaktadır. Bu noktada yeniliklere uyum sağlaması ve gelişmeleri takip etmesi gereken bir alanda medyadır. Örneğin günümüzde gelinen noktada basılı gazeteler yerine haberlere internet kaynaklı erişim sağlanmaktadır (Perrin, 2015: 2). Değişim sürecine uyum sağlayan kaynakları tanımlamak için geleneksel medya yerine yeni medya veya dijital medya kavramları literatürde karşımıza çıkmaktadır. Yeni medya geleneksel medyaya göre basılı gazete, dergi veya radyo, televizyon kaynaklarından farklılaşarak bilgiye internet ağları aracılığıyla dijital biçimde ulaşım sağlanmasındır (Binark, 2015: 50). Yeni medya araçları olarak dijital gazete, bloglar, instagram, twitter, youtube gibi internet tabanlı kanallar yer almaktadır (Aydoğdu, 2023: 849; Creeber ve Martin, 2008: 2; Literat, 2014: 15). Artık teknolojinin ve internetin sayesinde cep telefonu veya bilgisayar gibi teknolojik araçlarla iş ortamlarında veya sosyal ortamlarda insanlar hızlıca haber sitelerinde dolaşabilmekte ve haberlerin manşetlerini tarayabilmektedir (Yücedoğan, 2002: 146).

Yeni medyada yapılan paylaşımların etkileşimi çok yüksek olmakla birlikte metinde ses ve video ile paylaşılan verilerde kullanılmaktadır (Ramadhanti vd., 2021: 118). Verilerin kolayca depolanması zaman ve yer fark etmeksizin erişilebilir olması yeni medyanın kullanımında önemlidir (Binark, 2007: 56; Jie, 2021: 76). Hız, etkileşim ve düşük maliyet özelliklerinden dolayı tercih edilen haber kaynaklarının en başında internet siteleri gelmektedir (Şen ve Yıllar, 2020: 394). Bu sayede dijital medyanın etki gücüne insanlar dahil olmaktadır. İnsanlar sadece sunulan içeriği tüketmek zorunda kalmamakla birlikte hem aralarından tercih yapabilmekte (Arslan vd., 2020: 27) hem de dijital medya ile bu sürecin bir parçası olarak dijital medya akışına yön verebilmektedirler.

Sporun dinamik yapısı gereği dijital medyaya uyum süreci ve paylaşımları hızla gerçekleşmiştir. Teknolojiye ayak uydurabilmek için spor gazetecilerinin de dijital medya araçlarına uyum sağlaması önemli bir husus olarak görülmektedir (Perreault ve Bell, 2020: 1) Yeni medya araçlarında yayınlanan spor içerikli programlar, haberler, videolar ve görsel içerikli yazılar ile ulaşılan kitle büyümektedir (Arslan vd., 2020: 28). Sporun kitleler üzerinde üstün ve güçlü etkileri mevcuttur. Bu etkilerin insanlar üzerinde olumlu ve olumsuz pek çok yansımaları vardır. Spor toplumlarda ülkelerin tanınırlığından, ekonomisinden bireyler üzerinde kimlik oluşumuna, aidiyet hissine kadar kitleleri etkisi altına almaktadır (Koçyiğit ve Eti, 2020: 131). Kitleleri etkileyen spor, dijital spor medyasında etkin olarak rol oynayarak (Irmaksoy, 2022: 152) ve spor haberciliği, sporla aktif veya pasif ilgisi olan insanlara ulaşmada milyonları bularak geniş kitlelere seslenmesiyle önemli bir dijital haber kaynağı haline gelmiştir (Tuncay ve Biçer, 2021: 1841). Özellikle sosyal medyada yer alan spor haberleri, maçtan hemen sonra sonuçlara ulaşmayı ya da tüm sonuçları evden izlemeyi kolaylaştırmaktadır (Ahmadova, 2022: 175), İnsanların sporcu, teknik direktör, spor yöneticisi, hakem gibi sporun paydaşları hakkında bilgi edinme, heyecan duyma, öfkelenme gibi duygularını dijital spor medya araçlarından hızla öğrendiğinden dolayı spor alanında da yeni medyanın önemi fark edilmiştir.

Yeni medyanın günümüzdeki hızlı gelişiminde, haber başlıklarının izleyici üzerindeki ilk görsel etkisi, makalelerin ve haberlerin yayılmasında ve okunma miktarında hayati bir önem taşımaktadır (Jie, 2021: 76). Günümüzde yeni nesil kuşağın teknolojiyle etkileşiminin yüksek olması tutum değişikliğinin de yeni medya araçlarıyla sağlandığını göstermektedir (Hülür ve Yaşın, 2021:37). Önceki kuşaklar birçok gündem olan haber ve spor olaylarını gazete ve televizyon aracılığıyla takip ediyorken günümüzde yine önceki kuşakların bu yeniliğe akıllı telefon, bilgisayar veya tabletle adapte olmaya ve gündemi takip etmeye çalışmaktadır. Durum böyleyken yine de sosyal medya kanallarından yayılan haberlerle de gündem manşetlerini yeni nesil kadar önceki kuşaklarda etkileşim içinde kalarak ve davranışlarını şekillendirmektedir. Böylelikle insanların önce haber manşetlerini okuyarak zaman, enerji ve zihinsel bir çaba harcayarak bilişsel davranışçı kuram gereği insanların davranışlarını etkilediğinden

çalışma kapsamında kriterler doğrultusunda seçilen internet haber sitelerinin manşetlerindeki metaforları incelenmesi amaçlanmıştır.

2040 yılına kadar basılı gazetelerin ortadan kaldırılacağını ve yerini dijital medyanın alacağı öne sürülmektedir (Özcan ve Tugen, 2014: 265). Böylece değişen ve dönüşen koşullara uyum sağlayabilen dijital medya araçlarından internet siteleri ön plana çıkmaktadır. Ayrıca birçok haber türlerine kıyasla spor haberlerinde yazıyı daha ilginç hale getirmek, dikkat çekebilmek ve okuyucuların okuduklarını hayal etmelerini kolaylaştırmak için sıklıkla metafor kullanıldığı bilinmektedir (Ramadhanti vd., 2021: 119).

Çalışmamız amacına ve yöntemine yönelik yabancı literatür incelendiğinde 2021 yılında Ramadhanti vd. çalışması dikkatimizi çekmiştir. Çalışmamıza benzer yöntem kullanılmış ve Jakarta post haber sitesinin spor haberleri metaforik olarak incelenmiştir. Haser (2005) metafor teorisine göre metaforik kelimeleri tablo şeklinde sınıflandırmıştır. Literatürdeki diğer bir benzer çalışma ise Jie (2021) 'de uluslararası bir kitap bölümünde yer alan Rus ve Çin yeni medyasının spor haber başlıklarındaki savaş metaforlarını karşılaştırdığı ve metaforların kullanımındaki benzerlik ve farklılıkları analiz edilmesine yönelik çalışmadır. Rus-Çin spor dijital haber sitelerindeki spor haberlerini analiz ederek savaş metaforlarını bir araya getirmişler, sonuç olarak da spor oyunlarının savaş olduğuna dair kök metaforun spor haberlerinde baştan sona işlediğini açıklamaktadırlar. Autio (2021)'nun hazırlamış olduğu tez çalışmasında spor haberlerinin değeri açısından dil kullanımı ve metaforik ifadeleri incelemiştir. 2021 yılında yapılmış olan buz hokeyi erkekler Dünya şampiyonası ile ilgili Uluslararası Buz Hokeyi Federasyonu sitesinde yayınlanan 15 makalenin başlıkları konu alınmıştır. Sonuçlara göre en çok savaş metaforuna rastlandığı belirtilmektedir. Hau vd. (2021) yılında yaptıkları çalışmalarında BBC Sports News, Malay Mail Online ve Malaysian Online Sports News Corpus'ta yer alan ve 2,3 milyon kelimeden oluşan spor haberlerindeki savaş metaforunun kullanımını derleme şeklinde incelemişler. Genel olarak spor ve savaşın benzer olarak görülmesi spor haberlerinde yoğun olarak savaş metaforunun kullanımını arttırdığı belirtilmektedir. Bu ifade olumlu veya olumsuz olarak her şekilde spor haberlerinde metafor olarak yer aldığı sonuçlar arasındadır. Lopez Gonzalez, H vd. (2018) yılında spor alanındaki online bahis şirketlerinin reklamlarındaki metaforik ifadeleri analiz etmişlerdir. Çalışmalarında 2014-2016 yılları arasındaki İspanyol ve İngiliz televizyon online spor bahis oyunları reklamlarından oluşan bir örneklem analiz edilmiştir.

Türkçe Literatür incelendiğinde spor alanında yapılmış birkaç çalışmaya rastlanmaktadır. Argan vd. (2018) çalışmalarında eski medya unsuru olan yazılı gazetelerdeki futbol haberlerinde kullanılan metaforları belirlemektedir. Bu gazetelerin futbol haberlerinin içerik analizi yapılmıştır. Taramada 222 metafor bulunmuştur. Bu metaforların çoğu takım sembolleri ve şiddetle ilgili olduğu belirtilmektedir. Özgür (2019) hazırladığı çalışmasında spor gazetelerindeki savaş metaforları incelenmiştir. Spor haberlerinde okuyucuların dikkatini çekmek amacıyla yazılı spor gazetelerinde savaş metaforlarına sıklıkla başvurulduğu çalışmanın sonuçları arasındadır.

Bu çalışmada günümüzde aktif olarak kullanılan spor haber sitelerinin manşet ve haber kaynaklarının etkileşim, okunurluk ve tıklanma sayısı gibi belirgin özellikleriyle seçilen *Fotomaç* ve *Fanatik* spor sitelerinin okurlarının dikkat ve ilgi çekmek amacıyla kullanılan manşet ve haber başlıklarının metaforik atıfları incelenmesi amaçlanmıştır. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde yapmış olduğumuz bu çalışma çok daha kapsamlı ve spor haber manşetlerindeki metaforları sınıflama açısından farklı bir yaklaşım sergilemektedir.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Günümüz toplumunun giderek dijital bir yapıya dönüşmesi ve bireylerin iletişimlerini dijital platformlarda sürdürmeleri spor alanında da dijitalleşme yönünde bir değişime yol açmaktadır. Medya ve iletişim kuramları açısından da bakıldığında dijital medyanın gündem belirleme, daha kolay ulaşılabilirlik ve algı yönetiminin daha kolay yapılabilmesi gibi özellikleri göz önüne alındığında medyanın etkisinin kişilerin fikirlerine büyük etkileri kaçınılmazdır. Tek yönlü bir iletişim anlayışına sahip olan geleneksel medya, yerini çok yönlü, katılımın mümkün olduğu ve etkileşimli dijital medyaya bırakmış olması ile (Hülür ve Yaşın, 2021: 37-38) insanlar üzerinde etkisi de artmıştır. Bu etkiler spor haberleri üzerinde de önemli bir güce ve dinamizme sahiptir. Her geçen gün yeniliklerle tanışıp kolay adapte olan "dijital yerliler" olarak da bilinen Z kuşağı mensuplarının yoğunlukla tercih ettiği (Djafarova vd., 2022: 415; Johnston, 2018: 51) ayrıca yaşanılan pandemi dönemi sonrası diğer kuşaklarında dijital medyaya olan ilgisinin, internette geçirilen sürenin artması ve tüm sosyalleşme mecralarının dijital ortama entegre olmasıyla (Erdoğan, 2020: 1300) basılı gazetelerin yerini web haber sitelerinin aldığı bilinmektedir.

Çalışmayı destekleyen Zoe ajansının yapmış olduğu 2019-2020 Online Market raporunda Türkiye'nin en çok ziyaretçi alan 11 web sitesi incelenmiştir. Rapora göre; 2019 yılının ilk çeyreğinde toplam ziyaretçi sayısı 841 milyon civarında iken, 2020 yılının ilk çeyreğinde 868 milyona yükseldiği raporlanmıştır. Spor web sitelerinin de yediden 70'e birçok kişiye hitap ediyor olması spor alanındaki dijitalleşmenin en önemli unsurlarından bir olduğunu göstermektedir. Sporun bilinmezlik yanı, merak uyandırması ve ayrıştırıcı rolüyle medyanın gücü ve dijital medyanın kontrol edilemezliği ile birleştiğinde spor web sitelerinde kullanılan haber manşetlerindeki üslup ve dil kullanımını önemini ortaya çıkarmaktadır. Önümüzdeki yıllarda dijitalleşmenin daha da ön plana çıktığı düşünüldüğünde ve internet sitelerinin haber manşetlerindeki dil kullanımının önemi de dikkate alındığında bu çalışma örnek bir durum çalışması olarak nitelendirilebilir.

Spor haber sitelerinin ziyaretçi sayısı, ziyaret başına tıklanan sayfa sayısı, dünya ve ülke sıralamasındaki yeri aynı zamanda arşivlerinin ulaşılabilirliği gibi önemli kriterlerle spor haber siteleri karar verilmiştir. Bu doğrultuda seçilmiş olan *Fotomaç* ve *Fanatik* haber sitesinin manşet ve başlıklarında kullanılan metaforik atıflar incelenmesi amaçlanmaktadır.

3. ARAŞTIRMANIN VERİ TOPLAMA VE ANALİZ YÖNTEMİ

Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı araştırmanın deseni bir durum çalışması niteliğindedir. Nitel bir durum çalışması ile bir veya birden fazla olay veya durum derinlemesine araştırması yapılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 73). Bu çalışmanın deseni kapsamında; spor haber sitelerinde 01 Eylül- 31 Ekim 2023 tarihleri arasında yer alan metaforik manşetleri ve haber başlıklarını saptanmak istenmektedir.

Araştırmada yöntem olarak içerik analiz yöntemi kullanılmıştır. İçerik çözümlemesi (analizi) nitel analiz tekniklerindendir. İçerik analizinde ana amaç toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara veya ilişkilere ulaşabilmektir (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 242). İçerik analizinde nitel veriler içerisindeki sözcüklerin, konuların, kavramların anlamlarının ve aralarındaki ilişkilerin tespitinin yapıldığı araştırma yöntemidir (tübitak 2024, web sayfası). Öncelikle gazeteler belirlenen karar verme kriterlerine göre "www.similarweb.com" ve "www.gtmetrix.com" internet sitelerinden 03.11.2023 tarihinde elde edilen veriler kullanılarak incelendikten sonra bu araştırmada kullanılan internet haber sitelerine karar verilmiştir. 01 Eylül – 31 Ekim 2023 tarihleri arasında haber sitelerinin arşivleri incelenerek manşetlerdeki metaforlar tespit edilmiş ve sonrasında kategorilere ayrılmıştır. İncelenen iki haber sitesinde bulgular farklı tablolar halinde bulgular kısmında sunulmuştur. İlk olarak her bir araştırmacı belirlenen tarihler arasında spor haber manşetlerini inceleyerek metaforik ifadeleri tablolara yerleştirmişlerdir. Araştırmada kategoriler spor branşı, metaforun olumlu ya da olumsuz oluşu ve metaforik anlamı şeklinde yapılmıştır. İkinci olarak araştırmadaki metaforik manşetlerin daha çok hangi spor branşında kullanıldığı ve olumlu ya da olumsuz metaforların oranları tespit edilmiştir. Üçüncü olarak metaforik manşetlerin grupsal dağılımı tespit edilmiştir. Dördüncü olarak araştırmaya konu olan metaforik manşetlerdeki spor kulüplerinin dağılımı tespit edilmiştir. Dil bilimci ve bilim uzmanları tarafından çıkarımda bulunan metaforik ifadeler çapraz kontrol edilmiş ve onaylanmıştır. Son olarak, araştırmaya konu olan spor haber sitelerinin kendi içinde metafor kullanımlarının karşılaştırmalı analizleri yapılmıştır.

Sonuç olarak araştırma kapsamında metaforik manşetlerini incelemek üzere 01 Eylül – 31 Ekim 2023 tarihleri arasında en çok tıklanan ve arşivlerine ulaşılabilir *Fotomaç* ve *Fanatik* haber sitelerinin manşet ve haber başlıkları incelenmiştir.

4. ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE SINIRLILIKLARI

Araştırmanın evreni ülke genelinde yayın yapan, günlük, ulusal spor haber siteleri oluşturmuştur.

Sınırlılık olarak;

- 01 Eylül – 31 Ekim 2023 tarihleri ile sınırlıdır.
- *Fotomaç, Fanatik* digital spor haber siteleri ile sınırlıdır.

Bu spor haber sitelerinin karar verme kriterleri; Kara vd., (2023) yılında yaptıkları çalışmadan yararlanılarak hazırlanmıştır;

Tablo 1: Spor Haber Sitelerinin Seçim Kriterleri

Kriter Kodu	Kriter
K1	Performans
K2	Tamamen yüklenme süresi
K3	Toplam ziyaretçi sayısı
K4	Ziyaret başına tıklanan sayfa sayısı
K5	Dünya sıralamasındaki yeri
K6	Ülke sıralamasındaki yeri
K7	Ziyaretçilerin sitede geçirdiği ortalama süre
K8	Geçmiş arşive ulaşabilme, olarak araştırmacılar tarafından araştırmanın en başında belirlenmiştir.
K9	Kategori içindeki yeri

Tablo 2: Spor Haber Sitelerinin Kriter Değerlendirmesi

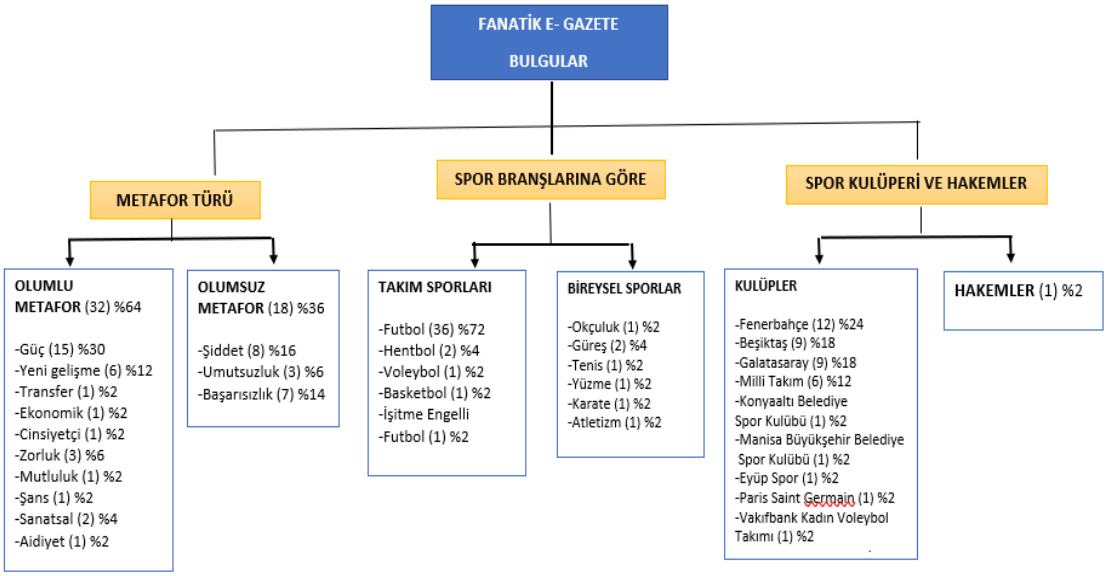
Araştırılan Siteler	K1	**K2**	**K3**	**K4**	**K5**	**K6**	**K7**	**K8**	**K9**
www.ajansspor.com	%38	13.8 sn.	2.6 M	2.25	28798	652	1:25	Arşiv yok	6
www.fotospor.com	%92	23.7 sn.	5.4 M	3.22	11788	225	2:15	Arşiv yok	8
www.fanatik.com.tr	%58	14.0 sn.	24.1 M	5.76	1043	29	4:24	Var	1
www.fotomac.com.tr	%65	21.0 sn.	39.9 M	6.62	1048	30	3:29	Var	11
www.futbolsayfasi.net	%26	10.9 sn.	37.8 K	0.71	108215	36816	0:18	Arşiv yok	281
www.kisapas.com	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok
www.kisapaslar.com/	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok
www.ntvspor.net	-	-	8.1 M	3.95	7255	175	4:33	Var	3
skor.sozcu.com.tr	%82	16.0 sn.	6.1 M	2.41	-	-	1:25	Var	Veri Yok
www.milliyet.com.tr/skorer/	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok
www.sporx.com	%70	21.6 sn.	22.2 M	6.5	2044	53	7:49	Arşiv Yok	1
www.trtspor.com.tr	%36	30.5 sn.	7.7 M	2.7	93.48	212	2:31	Arşiv Yok	12

(**Kaynak:** Kara vd. (2023) çalışmasındaki kriterlere göre araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır. www.similarweb.com; "www.gtmetrix.com)

Çalışmanın konusu olan spor haber web siteleri 03.11.23 tarihinde www.similarweb.com" ve "www.gtmetrix.com analiz sitelerinden faydalanılarak incelenmiştir. Spor haberleri alanında hizmet veren 12 güncel web sitesi içerisinden belirlenen kriterlere en uygun olan iki web haber sitesi seçilmiştir. Buna göre *Fanatik'in* K3 toplam ziyaretçi sayısı 24.1M; *Fotomaç'ın* toplam ziyaretçi sayısı 39,9M' dur. K4 yani ziyaretçi başına tıklanan sayfa sayısı kriterine göre *Fanatik'in* ziyaretçi başına tıklanan sayfa sayısı 5,76 sayfa iken, *Fotomaç'ın* 6,62 sayfadır. K6 ülke sıralamasındaki yeri kriteri incelendiğinde *Fanatik* 29. sırada, *Fotomaç* ise 30. sıradadır. K7 ziyaretçilerin sitede geçirdikleri ortalama süre kriterine göre incelendiğinde; *Fanatik* 4.24 dakika, *Fotomaç* ise 3.29 dakikadır. K8 geçmiş arşive ulaşabilme kriterine göre her iki sitede de arşivlere ulaşılabilmektedir.

5. BULGULAR

01.09.2023 – 31.10.23 tarihleri arasında *Fanatik* gazetesinde 273 adet haber manşeti taranarak bunlardan 50 adet manşette metafor ifadesi tespit edilmiştir. Aynı tarihler arasında *Fotomaç* e-gazetesinde ise 655 adet yayınlanmış haber manşetinden 121 adet metafor ifadesine rastlanmıştır. Aşağıda *Fanatik* ve *Fotomaç* dijital spor gazetelerine ait bulguların ayrı ayrı şema olarak düzenlemesi bulunmaktadır.

Şekil 1: Fanatik E- Gazetesi Bulguları

Şekil 1'de *Fanatik* e-gazetesinde %64 oranında 32 adet olumlu metafor tespit edilmiştir. Manşetlerde en çok kullanılan metaforlar "Güç" temasıyla %30 oranındadır. Örneğin, "Maçın kader oyuncusu! Tek başına çökertti. Topun başına geçen Dzeko fileleri havalandırdı.", "Fenerbahçe'nin Konferans Ligi grubundaki rakiplerini değerlendirdi: Bizimle boy ölçüşemezler!", "Galatasaray, Bayern ve Manu'ya kafa tutabilir!", "Galatasaray'ı hafife alamazsınız!", "Hatayspor galibiyeti sonrası Fenerbahçe'de övgü yağdı! 'Ölümcül tempo! Voleybolda yenilgisizler kulübü! şeklinde haber manşetleri bulunmaktadır. İncelenen güç teması takımların diğer takımlara karşı üstünlük kurma, başarı kazanma ve takımın kendisini göstermesi gibi durumlardan oluşmaktadır. Haberin içeriğine bakıldığında; "Eric Abidal: Galatasaray'ı hafife alamazsınız! Şampiyonlar Ligi'nde kolay diye bir grup yoktur. Futbolun en zor turnuvalarından biridir. Her takım, hak ederek ve güçlü olduğu için buradalar." şeklinde açıklama bulunmaktadır.

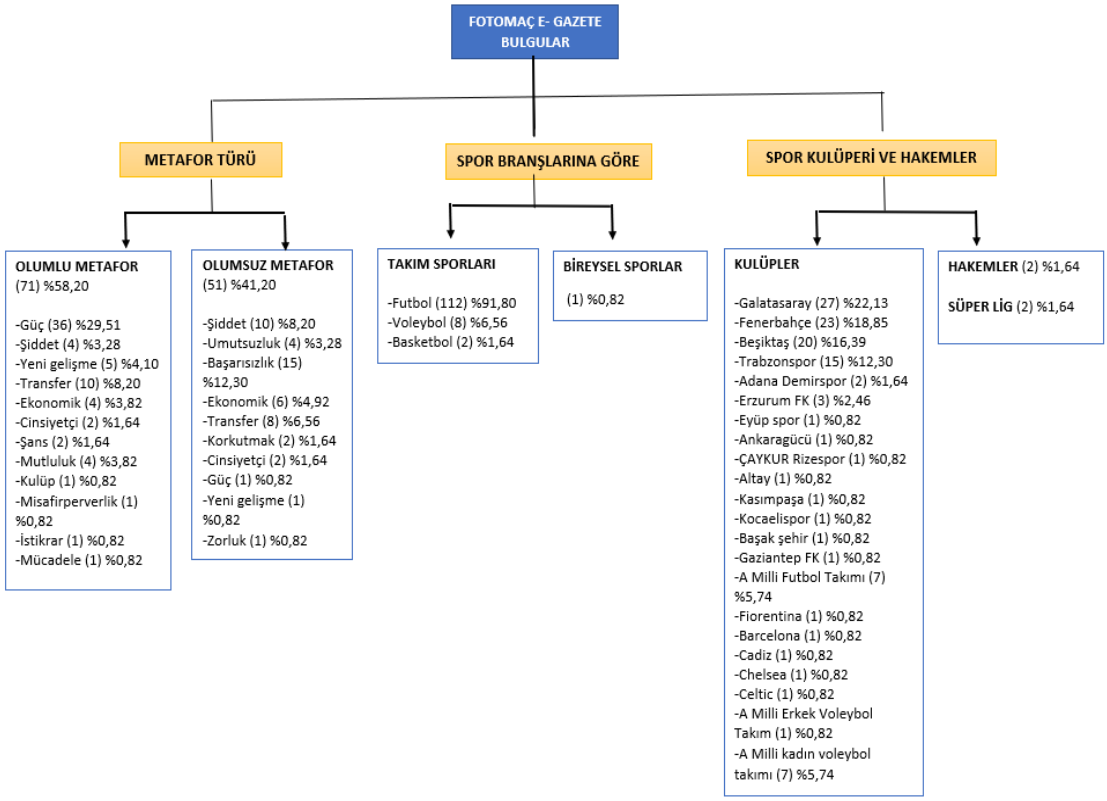
İkinci sırada ise %12'lik oran ile yeni gelişme teması yer almaktadır. Bu tema için örnekler; "Türkiye-Ermenistan milli maç sonucu: 1-1. Bertuğ Yıldırım hayat verdi!", "Beşiktaş›tan son dakika bombası! Coutinho ikna oldu" ve "Andre Onana, Manchester United-Brentford maçına da damga vurdu" şeklinde manşetler bulunmuştur.

Olumsuz metafor %36 oranında 18 tane tespit edilmiştir. Yayınlanan manşetlerde %16 oranında "Şiddet" teması olumsuz ifadelerde ilk sırada yer almaktadır. Örneğin, "Beşiktaş›tan son dakika bombası! Pierre Webo'dan Aziz Yıldırım sözleri: 'Öldürmek isterdi!", "Türkiye'nin hocası Kuntz, Japonya maçının devre arasında futbolculara ateş püskürdü!", "Hırvatistan-Türkiye maç sonucu: 0-1 Montella yönetiminde EURO 2024 yolunda dev adım! Hırvatistan›ı yıktık, liderliği kaptık." şeklinde manşetler bulunmuştur. Şiddet temasında bir devinimin, güç gösterisi veya güç kullanımı, sertlik ifadelerinden oluşmaktadır. İkinci sırada "Başarısızlık" teması bulunmaktadır. Bu tema için örnek manşetler; "Süper ayakkabı tartışması! Maratonda dünya rekorları nasıl tarihe gömüldü?", "Beşiktaş›ın Gaziantep galibiyeti sonrası böyle uyardı: ‹Tuhaf sezonu kurtarmaya buradan başlanabilir." ve "İbrahim Üzülmez, Beşiktaş›ın mağlubiyetini FANATİK'e değerlendirdi: Fiziksel çöküş" şeklinde ifadeler bulunmuştur.

Spor branşlarına göre sınıflandırma yaptığımızda fanatik e-gazetesinde takım sporlarındaki haberler dikkate alındığında ilk sırada %72 oranında, 36 haber ile futbol haberleri yer almaktadır. Hentbol iki haber ile, %4 oranında haber ile ikinci sırada yer almaktadır. Voleybol, Basketbol ve İşitme engelli futbol spor branşlarının ise birer haber ile manşetlerde yer aldıkları görülmektedir. Bireysel sporlar bazında baktığımızda da Güreş iki haberle, %4 oranında haber ile ilk sırada yer alırken Okçuluk, Tenis, Yüzme Karate ve Atletizm birer haber %2'lik oran ile sıralamada yer almaktadır.

Spor kulüpleri ve hakemler olarak haber manşetlerini sıralama yaptığımızda ise, Fenerbahçe Spor Kulübü 12 haber %24 ile ilk sırada olduğu görülmektedir. Beşiktaş ve Galatasaray ise 9'ar haber ile %18'lik oranda

manşetlerde yer almıştır. A Milli Futbol takımı için yapılan manşetler ise altı adet %12 oranındadır. Hakemler konusunda da bir adet haber manşeti yer aldığı görülmektedir.

Şekil 2: Fotomaç E- Gazetesi Bulguları

Şekil 2'de *Fotomaç* e-gazetesinde olumlu metafor %58,20 oranında 71 tane tespit edilmiştir. Metafor sıralamasına bakıldığında *Fanatik* e-gazetesindeki gibi güç teması 36 haber %29,52 oran ile birinci sırada yer almaktadır. Güç temasına ait *Fanatik* e-gazetesindeki örnekler ise;

Manşetlerde %8,20 oranında transfer teması ikinci sıradadır. Örneğin, "Beşiktaş'tan son dakika bombası! Coutinho ikna oldu." Haberlerde sporcuların transfer süreçlerinde anlaşma, ikna etme, kulüp avantajları gibi durumlardan oluşmaktadır. "Turgay Demir'i – Kralı atamaz!", "Acımasız kartal! Beşiktaş, deplasmanda yendiği Ukrayna ekibini İstanbul'da da devirdi.", "Twente'yi eleyerek gruplara kalan Fenerbahçe, H Grubu'nda; Ludogorets, Spartak Trnava ve Nordsjaelland ile mücadele edecek. Tam dişimize göre." ve "Bileği Bükülmüyor! Avrupa Şampiyonası'nda oynadığı 9 maçı da kazanan Filenin Sultanları, namağlup şampiyon oldu." şeklinde manşetler yer almaktadır.

Olumlu temalarda ikinci sırada ise "Transfer" teması yer almaktadır. Transfer teması için örnekler ise, "Yıldız avcısı: Galatasaray piyasa değeri 150 milyon euro'yu bulan futbolcular için sadece 29 milyon euro harcayarak büyük bir başarıya imza attı.", "Fırtına'dan Arsenal'in yıldızına kanca! Yıldız futbolcunun Arsenal ile feshi görüşmesi olumlu sonuçlanırsa 1+1 yıllık sözleşme imzalanmasının planlandığı belirtildi." ve "Fenerbahçe transferde şaha kalktı! 4 yıldızdan biri kadroya katılacak" gibi manşetler bulunmuştur.

Olumsuz metafor %41,20 oranında 51 tane tespit edilmiştir. Olumsuz temalar içerisinde Başarısızlık teması 15 haber %12,30 ile ilk sırada yer almaktadır. Bu tema için manşetlerdeki örnekler ise, "Sert sözler! Bir arpa boyu yol kat edemedik", "Kartal çakıldı!", Türk futbolunu yıllardır için için kemiren, çınar ağacını bitirir gibi bitiren bir hakem olayı var. Bu olaya ben şu adı veriyorum; Türk futbolunun kanserleri." ve "Filenin Efeleri ABD'de direnemedi" şeklinde manşetler bulunmuştur.

Olumsuz temalarda ikinci sırada ise 10 haber ve %8,20 oran ile "Şiddet" teması yer almaktadır. Bu tema için örnekler ise, "Hocanın sistem yetersizliği ya da eksikliği veya ülke futbolunu tanımama şanssızlığı olabilir. Bunu eleştirmek özgürlüktür. Ama aşırı duygusallık içine girip kırıp dökmenin gereği yok.", "Manchester'da cehennem!", "Cengiz bileniyor, Cengiz Ünder›e milli ara ilaç gibi geldi. Yıldız ismin bu sürede kendisini toparladığı ve 22 Ekim'deki Atakaş Hatayspor maçında sahada olmak için canla başla çalıştığı belirtildi." şeklindedir.

Olumsuz temalar içerisinde sekiz haber %6,56 oran ile üçüncü sırada "transfer" teması yer almaktadır. Transfer teması için örnekler ise, "Rade Krunic gemileri yaktı!", "Trabzonspor'dan Galatasaray'a dev transfer çalımı!", "Galatasaray'da çifte ayrılık! Okan Buruk biletlerini kesti." Ve "Torreira için gemileri yaktılar! Parası ne olursa olsun transferi bitecek" ve "Yabancı çıkmazı. Fenerbahçe›nin kadrosunda 17 yabancı var. Yeni gelecek isimle birlikte 18 olacak." şeklinde bulunmuştur.

Spor branşlarına göre sınıflandırma yaptığımızda fotomaç e-gazetesinde takım sporlarındaki haberler içerisinde Futbol 112 haber ile, %91,80 oranında ilk sırada yer almaktadır. Voleybol sekiz haber ile %6,56 oranında takım sporları haberlerinde ikinci sırada yer almaktadır. Üçüncü sırada ise, iki haber ile, %1,64 oranında basketbol yer almaktadır. Bireysel sporlarda ise bir haber ile, %0,62 oranında yayınlanan manşet haber sonucu bulunmuştur.

Spor Kulüpleri ve hakemler olarak haber manşetlerini sıralama yaptığımızda ise Galatasaray 27 haber ile, %22,13 oranında ilk sırada yer almaktadır. İkinci sırada 23 haber ile %18,85 oranında Fenerbahçe, üçüncü sırada ise 20 haber %16,39 oran ile Beşiktaş bulunmaktadır. Hakemler ve Süper lig hakkında 2'şer haber %1,64 oran ile ayrı bir kategori olarak belirtilmiştir.

6. TARTIŞMA VE SONUÇ

Dijital dünyada teknoloji sayesinde etkileşim hızının artması haberleri internet aracılığıyla ön plana çıkarmaktadır. Özellikle spor içeriklerinin okuyucular ve taraftarlar tarafından tıklanarak, birbirlerine gönderme yoluyla, indirme gibi seçeneklerle haber içerikleri geniş alana yayılmaktadır. Haber içeriklerinin insanlara yaşattığı duygular tıpkı sporun ruhunda olan sevinç, rekabet, adalet, saygı veya şiddet, hırs, üzüntü, demoralize gibi bileşenlerle bir arada olmaktadır. Sporun kitleler için yarattığı etkiden dolayı haber dili olarak spor haberlerinde metaforların sıkça kullanıldığı bilinmektedir (Argan vd., 2018: 328-329).

Bu çalışmada ziyaretçi sayısı, ziyaretçi başına tıklanan sayfa sayısı ve arşive ulaşabilme kriterlerine göre seçilen *Fanatik* ve *Fotomaç* dijital gazetelerin manşetleri incelenmiştir. Ayrı ayrı incelenmiş dijital gazetelerde toplamda 928 haber manşeti ve 171 metafor ifadesi tespit edilmiştir. Literatürde benzer çalışma olarak dikkate alınan ve incelenen Ramadhanti vd. çalışmalarında bir ayda tek dijital gazetede 75 haber incelemiş, bu haberler içerisinde 43 adet metoforik ifadeye rastlanmıştır. *43 metafordan 11 Mutlak Metafor (AB), 8 Ölü Metafor (DM), 4 Zımni Metafor (IM), 6 Karışık Metafor (MX), 5 Kök Metafor (RM) ve 9 Birincil Metafor (PR) olarak sınıflandırılmıştır.*

Fanatik dijital gazetesinde %64 oranında olumlu metafor güç temasında kullanılmıştır. Olumsuz metaforlar arasında şiddet, başarısızlık ve umutsuzluk temasına göre ön plandadır. Haber manşetleri en çok takım sporlarından futbola ve kulüp olarak Fenerbahçe'ye ayrılmıştır. Bireysel sporlarda ise güreş ön plandadır. Argan vd., (2018: 328) yapmış oldukları çalışmada da özellikle futbol branşındaki haberlerin %15,31 oranında şiddet içerikli metaforlar kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca kullanılan şiddet içerikli metoforların birçoğunun savaş figürlerine ait olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmamızda da Argan vd. çalışmasını destekler nitelikte savaş, mücadele etme, kovmak gibi kavramlara yönelik metaforlar kullanıldığı tespit edilmiştir. Özgür'ün (2019: 575) yapmış olduğu çalışmasında da spor gazeteleri manşetlerinde şiddet ve savaş ifadeleri olan metaforlara rastlandığı belirtilmektedir. Yoğun olarak, bombalamak, müdafaa, mermi, kurşun vb. terimlere rastlandığı bulguları arasında yer almaktadır. Jie'nin 2021 yılında hazırladığı çalışmasında da Çin ve Rus dijital spor haber sitelerindeki haber başlıklarında yoğun olarak savaş metefornunun kullanıldığı tespit edilmiştir. Rus ve Çin spor haberlerinde "spor savaştır" metaforlarının yaygın kullanımı, spor haberlerindeki savaş metaforlarının genel olarak kültürler arası ortaklığa ve evrenselliğe sahip olduğunu yansıtmaktadır. Autio'nun (2021: 24) çalışmasında spor karşılaşmalarını konu alan haberlerde şiddet metaforu yaygın kullanılmaktadır. Aynı zamanda takım isimleri yırtıcı hayvanlarla özdeşleştirmektedir. Hua vd., (2021: 249-250) çalışmasında insanların zihnindeki olumsuz önyargılar nedeniyle olumsuz haber içeriklerini okumayı tercih ettiklerini ve olumsuz metaforlar arasında mecazi anlamda ölüm metaforu sık kullanıldığı bulunmaktadır.

Fotomaç dijital gazetesinde %58,29 oranında olumlu metafor güç temasında kullanılırken %41,20 oranında olumsuz metafor kullanılmıştır. Olumsuz metaforlar en çok başarısızlık ve şiddet temalarındadır. Takım sporlarından en çok futbol ve kulüp olarak sırasıyla Galatasaray, Fenerbahçe ve Beşiktaş spor kulüplerine geniş yer ayrılmıştır. Aytaş vd., (2022: 1007) öğrencilerin spor medyasından spormentlik, tarafsızlık, dil ve anlatım ve içerik kalitesi olarak beklenti düzeyleri yüksektir. Bu da öğrencilerin daha çok olumlu metaforlarla karşılaşmak istedikleri sonucu çıkarılabilir. Bu araştırmada da olumlu metaforlar daha sık kullanıldığı bulunmuştur.

Fotomaç dijital gazetesi Fanatik dijital gazetesine göre tespit edilen haber manşetleri daha fazladır. Her iki dijital gazetede de olumlu metaforlar daha fazla olmasına rağmen olumsuz mefatolar da bir o kadar yer almaktadır. Hua vd., (2021: 250) çalışmasında ise olumsuz metaforlar daha çok yer alırken olumlu metaforlarla arasındaki çok yüksek olmadığı görülmektedir.

Fanatik ve *Fotomaç*'ta hem takım hem de bireysel sporlar kategorisinde branş olarak en çok futbol takip edilmektedir. Aytaş vd., (2022: 1008-1009) çalışmasında spor medyasında genç nesil diğer branşlara göre futbolu takip etmektedir. Dijital gazete akışlarında futbol kadar ülkemizce başarı kazanılan veya henüz yeni duyurulmaya çalışılan, insanların ilgi odaklarını artırılmasına yönelik çeşitli branşları da ön plana almaları gerektiği kanısına varılmıştır. Sadece Avrupa veya Dünya başarılarının olduğu dönemlerde diğer sporlardan yoğun olarak bahsedildiği açık bir şekilde tespit edilmiştir. Bu da hala futbolun egemen spor dalı olduğunu göstermektedir.

7. ÖNERİLER

Gelecek çalışmalarda daha geniş tarih aralığında ve daha fazla sayıda gazetenin araştırma kapsamına alınması konuyu daha detaylı olarak incelenmesine olanak sağlayacaktır. Ayrıca yabancı spor medyası ve türk spor medyası kıyaslanacak şekilde bir çalışma tasarlanabilir.

Farklı veri toplama ve analiz yöntemlerinin birlikte kullanıldığı araştırmalar planlamak konunun daha derin araştırılmasına ışık tutacaktır.

Gazetelerin haber dillerinin geliştirilmesi açısından bu tarz çalışmalar yapılması literatüre önemli katkılar sağladığı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Aktuğ, M. (2020), Online pazar yerleri 2019-2020 q1 sektör raporu. Temmuz 2020, https://zeo.org/PazarYerleri-Sektor-Analizi-ZeoAgency.pdf adresinden alındı.

Ahmadova, A.M. (2022). "The Comparıson Of Tradıtıonal Medıa And Socıal Medıa In Sport News" Sport Science Journal vol. 4, № 1, 2022, pp. 175-179.

Argan M., Özen C., Yetim G. ve Çakır K.D. (2018). "Futbol Haberlerinde Metafor Kullanımı: Türkiye'deki Gazetelere Yönelik İçerik Analizi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 6/71, 321-333.

Arslan H., Topal A. ve Dönük G. D. (2020). "Türkiye'de Geleneksel Medya ve Yeni Medyada Kadın Kimliği Üzerinden Üretilen Haberlere Eleştirel Bakış", *Dördüncü Kuvvet*, 3/1. 21-38.

Autio, J. (2021). *News values and conceptual metaphors in sports news discourse*, (Yayınlanmamış Lisans tezi). Oulu Üniversitesi.

Aydoğdu, V. (2023). "Dijitalleşen Spor Medyası: İzleyici Kanaatlerinin İncelenmesi", *The Turkish Online Journal of Design*, Art and Communication, 13/3, 848-857.

Aytaş, K.Y., Yetiş, Ü., Daban, M. (2022). "Öğrencilerin Spor Medyasından Beklentilerinin Araştırılması", *Akdeniz Spor Bilimleri Dergisi*, 5/2, 996-1010.

Binark, M. (2007). *Yeni Medya Çalışmalarında Yeni Sorular ve Yöntem*, Dipnot Yayınları, Ankara.

Binark, M. (2015). *Yeni Medya Çalışmalarında Araştırma Yöntem ve Teknikleri,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Coşkun, M. (2015). "İletişim teknolojilerinin stratejik kaynak yönetimi: Türk Telekomünikasyon Anonim Şirketi (Ttaş örneği)", *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1/1, 31-53.

Creeber, G., ve Martin, R. (2008)." Digital culture: Understanding new media: Understanding new media". McGraw-Hill Education (UK).

Djafarova E., ve Foots S. (2022). "Exploring Ethical Consumption of Generation Z: Theory of Planned Behaviour," *Young Consumers*, 23/3, 413–43.

Eti, R. ve Dağlı Ekmekçi (2022). "Z Kuşağı Spor Bilimleri Öğrencilerinin Kariyer Farkındalıkları: Ege Bölgesi Örneği", *2022 Uluslararası Spor Bilimleri Kongresi*, Bildiri Kitapçığı, 211-221.

Hua, T. K., Khalis, H., Mohd Said, N, Howe, O, S. (2021). "The Polarity of War Metaphors in Sports News: A Corpus-Informed Analysis*", Journal of Language Studies* Volume 21/2, 238-252.

Hülür, H. ve Yaşır C. (2021). *Yeni Medya, Toplum Ve İletişim Biliminin Dönüşümü,* Siyasal Kitabevi, Ankara.

Irmaksoy, M. (2022). "Spor Kulüplerinin Instagram Paylaşımları Üzerine Bir İnceleme: Beşiktaş, Fenerbahçe ve Galatasaray Örneği", *Pamukkale Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 1/2,150.

Jie, B. (2021). "A contrastive study of war metaphor in Russian and Chinese news headlines of new media in the context of conceptual metaphors". Scientific reports of Bukhara State University, 5/4, 76-86. 167.

Johnston, W. J., Khalıl, S., Nhat Hanh Le, A., ve Cheng, J. M. S. (2018). "Behavioral Implications Of International Social Media Advertising: An Investigation ofIntervening and Contingency Factors", *Journal of International Marketing*, 26/2, 43-61.

Kara, M.A, Erdem, A. ve Baş, E. (2023). "Süper Lig Futbol Kulüplerinin Web Sitelerinin SWARA Ve WASPAS Yöntemleri İle Web Sitesi Performansına Göre Sıralanması*", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 20/2 615–627.

Koçyiğit, B. ve Eti, R. (2020). "*Kitle Psikolojisini Etkileyen Etkenlerden Biri Olan Sporun Korona Virüs Pandemi (Covıd-19) Sürecinin Değerlendirilmesi*", Spor Bilimlerinde Multidisipliner Araştırmalar (Multidisciplinary Research in Sports Sciences), Efe Akademi Yayınları, 121- 133.

Kuran, E. (2019). *Z- Bir Kuşağı Anlamak*, Mundi Kitap, İstanbul.

Leong, E. K., Huang, X. ve Stanners, P. J. (1998). "Comparing the effectiveness of the web site with traditional media", *Journal of Advertising Research*, 38/5, 44-45.

Literat, I. (2014). "Measuring New Media Literacies: Towards the Development of a Comprehensive Assessment Tool" . Journal of media literacy education, 6(1), 15-27.

Livingstone, S. (1999). New media, new audiences? New media & society, 1(1), 59-66.

Lopez-Gonzalez, H., Guerrero-Solé, F., Estévez, A., & Griffiths, M. (2018). Betting is loving and bettors are predators: A conceptual metaphor approach to online sports betting advertising. Journal of Gambling Studies, 34, 709-726.

Özcan, A. ve Tugen, B. (2014). "Geleneksel Medya Olarak Gazete ve Radyoda Yeni İletişim Uygulamaları" *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi*-Bildiriler Kitabı, 259-270.

Özgür, U. (2019). "Spor Gazetelerinde Dil Kullanımı: Stad ve Fanatik'te Kullanılan Savaş Metaforları" *Tarih Okulu Dergisi (TOD*), XL, 560-576.

Perreault, G., & Bell, T. R. (2022). Towards a "digital" sports journalism: Field theory, changing boundaries and evolving technologies. Communication & Sport, 10 (3), 398-416.

Perrin, A. (2015). "Social media usage", Pew research center, 125, 52-68.

Ramadhanti, T. N., Alwasilah, S. S., & Harnady, K. K. (2021). An Analysis of Metaphor in Sport News of thejakartapost. com. English Education and Applied Linguistics Journal (EEAL Journal), 4(2), 118-126.

Şen, F. ve Yıllar, Ö.E. (2020). "Türkiye'de Gazeteciliğin Dijital Dönüşümü: En Son Haber, Hürriyet ve Medya Scope Haber Siteleri Örnekleri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20/30, 391-414.

Tuncay, B, ve Biçer, T. (2021). "Spor Medyası ve Dijitalleşme: Türkiye'de İnternet Haber Sitelerinin Dönüşümü Üzerine Bir İnceleme", *Turkish Studies - Social,* 16/5, 1839-1851.

Yücedoğan, G. (2002). "İnternet haberciliği", İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 14, 143-158.

Yıldırım ve Şimşek (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 11. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara.

İNTERNET KAYNAKLARI

Gtmetrix. (2023). www.gtmetrix.com / (03.11.2023 son erişim tarihi)

Harvard Bussiness Reviw Türkiye. (2023). Z Kuşağı Metaverse'ten Ne İster? (06.11.23 son erişim tarihi). www.hbrtürkiye.com

Similar web.(2023).http://www.similarweb.com/ (03.11.2023 son erişim tarihi)

Tübitak. 2023. İçerik çözümlemesi Ansiklopediler. (03.11.23 son erişim tarihi). www.tübitak.gov.tr

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir(This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.06.2024 **√Accepted/Kabul:** 16.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1495289
Research Article/Araştırma Makalesi

Ünal, S. ve Karataş, K. (2025). Pisidia Antiokheia'da Geç Antik Dönem Dükkânları'nda Ele Geçen Pişmiş Toprak Kaplar Üzerine Değerlendirme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 66, ss. 259-277.

PISIDIA ANTIOKHEIA'DA GEÇ ANTİK DÖNEM DÜKKÂNLARI'NDA ELE GEÇEN PİŞMİŞ TOPRAK KAPLAR ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

Serap ÜNAL*, Kübra KARATAŞ**

Öz

Günümüzde Göller Yöresi'nde, antik dönemde ise Pisidia'da konumlanan Antiokheia kenti, Isparta iline bağlı Yalvaç ilçesinde yer almaktadır. 2020 yılında kente ana girişi sağlayan Batı Kapısı meydanında bulunan dükkanların bazılarında kazı ve düzenleme çalışmaları yapılmıştır. Çalışmalar sonucunda yoğun seramik buluntular ele geçirilmiştir. Dükkân 1 ve Dükkân 2 olarak adlandırılmış yapılarda bulunmuş olan seramik formlar ile birlikte yapıların kullanım amaçları incelenmiştir. Ayrıca Dükkân 1'in zemininde karşılaşılan kil yığınlarıyla birlikte taş örgüyle yükseltilmiş bir tezgâh bulunmuştur. Kil yığınından alınan örnekler üzerinde yoğrulma suyu ve kuru küçülme deneyleri yapılarak seramik yapımına uygunluğu araştırılmıştır.

Bu çalışmada kazı çalışmalarında ele geçen seramik formlar ile birlikte dükkanların son kullanım evrelerine ışık tutulmuştur. Formlar diğer kontekst buluntuları ve benzer örnekleri ile karşılaştırılarak M.S. 6.-7. yüzyıla tarihlendirilmiş ve kullanım amaçlarının belirlenmesiyle bölgenin ve kentin seramik tipolojisine, arkeoloji ve seramik bilimine katkı sağlamaktır.

Anahtar kelimeler: *Pisidia Antiokheia, Geç Antik Dönem, Dükkân, Seramik.*

EVALUATION ON THE TERRACOTTA POTS DISCOVERED IN THE LATE ANTIQUE PERIOD SHOPS IN PISIDIA ANTIOKHEIA

Abstract

The city of Antiokheia, which is located in the Lakes Region today and in Pisidia in ancient times, is located in the Yalvaç district of Isparta province. In 2020, excavation and arrangement works were carried out in some of the shops in the West Gate square, which provides the main entrance to the city. As a result of the studies, extensive ceramic finds were uncovered. The ceramic forms found in the buildings named Shop 1 and Shop 2 were examined along with the purposes of use of the buildings. In addition, a bench raised with stone masonry was found along with the clay piles found on the floor of Shop 1. Kneading water and dry shrinkage tests were carried out on samples taken from clay piles to investigate their suitability for ceramic making.

In this study, light was shed on the final use phases of the shops along with the ceramic forms unearthed during the excavations. The forms were dated to the 6th-7th centuries AD by comparing them with other context finds and similar samples, and by determining their intended use, the aim is to contribute to the ceramic typology, archeology and ceramic science of the region and the city.

Keywords: *Pisidia Antioch, Late Antiquity, Shop, Ceramic.*

*Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Seramik Araştırma ve Uygulama Merkezi, ISPARTA.
e-posta: serapunal@sdu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-2407-1789)
**Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Disiplinlerarası Arkeoseramik Anasanat Dalı, ISPARTA.
e-posta:yl2130405001@ogr.sdu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-6060-5947)

1.GİRİŞ

Pisidia Antiokheia antik kenti, günümüz Göller Yöresi olarak adlandırılan alan içerisinde Isparta iline bağlı Yalvaç ilçesinin yaklaşık 1 km kuzeyinde yer almaktadır. Antiokheia'nın kuruluş tarihi M.Ö. 3. yüzyılda Seleukoslar ile başlatılmaktadır (Mitchell ve Waelkens, 1998:5). Seleukoslar tarafından kolonileştirilmiş kente, Seleukos Hanedanlığının kurucusu Antiokhos'un ismi verilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde (M.Ö. 27-M.S. 395) Augustus'un oluşturmuş olduğu yeni düzen çerçevesinde kente, bölge askeri kolonilerinin başkentliği verilerek; ismi Colonia Caeseria olarak değiştirilmiş ve Ius Italicum (Serbest Şehir) statüsü kazandırılmıştır (Ramsay, 1916:86; Özhanlı, 2022:30). Hıristiyanlığın tohumlarını eken Aziz Paulus'un ilk vaazlarından birini Antiokheia'da vermiş olması sebebiyle Hıristiyanlar için hac merkezi haline dönüşmüştür. M.S. 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun (M.S. 330-1453) payına düşen Antiokheia, bu dönemde de önemini korumuş ve uzun süre varlığını sürdürmüştür (Özsait, 1985:102). M.S. 6. yüzyılda son parlak dönemini yaşayan kent, 7. yüzyılda Arap akınlarıyla gücünü kaybetmiştir (Özhanlı, 2022:34). 12. yüzyılda Selçuklu yönetimine geçen kent, daha sonrasında Hamitoğulları Beyliği (1301-1423) yönetimine girmesiyle "Yalvaç" ismiyle anılmaya başlanmıştır. Osmanlı egemenliğinde ise Hamid Sancağına bağlı bir kaza olan Yalvaç, Türkiye Cumhuriyeti ile ilçe statüsü alarak günümüze gelmiştir (Özhanlı, 2022:34-36) (Fotograf 1).

Fotoğraf 1: Antik Anadolu Coğrafyası

Kaynak: Demirer, Ü. (2002). Antiochia in Pisidia, S. Paolo, Santuario di Men, Museo Di Yalvaç, Dönmez Offset Basımevi, Ankara, 8.

Kentte bugüne kadar yapılan çalışmalarda açığa çıkarılan yapılar, Roma İmparatorluk ve Doğu Roma (Bizans) Dönemi'nin izlerini taşımaktadır (Fotoğraf 2). Bunlardan bir tanesi de çalışmanın konusunu oluşturan dükkânların bulunduğu Batı Kapısı ve Meydanı'dır. Kapı, kente ana girişi sağlamakta ve kentin batısında bulunduğu için "Batı Kapısı" olarak adlandırılmıştır. Kapının üzerindeki yazıtlarda anlaşıldığı üzere M.S. 129 yılında kenti ziyaret eden Roma İmparatoru Hadrianus'un onuruna yapılmış, M.S. 3. yüzyıl başlarında zafer takı olarak yeniden düzenlenmiştir (Özhanlı, 2022:56)

Fotoğraf 2: Pisidia Antiokheia Antik Kenti Üstten Görünümü.

Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi.

Üç girişe sahip kemerli kapıdan kente girildiğinde bir meydan, meydanı doğudan ve batıdan çevreleyen dükkânlar ve tam ortada ise meydanı ikiye bölen bir çeşme/şelale yer almaktadır (Fotograf 3). Kuzey-güney uzantılı olan dükkânlar birbirine yakın ölçülerde, dikdörtgen şekilde ve bitişik olarak yan yana sıralanmıştır. Batıda bulunan dükkânlardan sadece 3 tanesi temel seviyede korunagelmiş ve konservasyon çalışmaları ile de duvarları korumaya alınmıştır. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda doğuda bulunan dükkânların kazısı tamamlanmış ve birçoğunun işlevi belirlenmiştir. Doğuda 18 adet dükkân bulunmakta ve bu dükkânlar yamaca yaslandırılmış, ana kayanın tıraşlanmasıyla mekânların arka tarafları düzleştirilmiştir. Büyük bir bölümü ana kayaya oyulmuş dükkânların, Roma İmparatorluk Dönemi'nde demirci, keçeci vb. atölyeler ile satış dükkânları olarak kullanıldıkları; Doğu Roma (Bizans) Dönemi'nde ise yine işlik ve satış yeri olarak kullanılmaya devam edildiği çalışmalarda ele geçen buluntulardan anlaşılmıştır (Fotograf 4).

Fotoğraf 3: Batı Kapısı, meydan ve dükkân sıraları üst görünüm.

Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi.

Fotoğraf 4: Batı Kapısı Meydanın Doğusunda Bulunan Dükkan Sırası.

Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi.

Alanda yapılan araştırma ve kazılarda Batı Kapısına yoğunluk verilmiştir. Alanın tamamı ilk olarak 1924 yılında Michigan Üniversitesi ekibi tarafından açılmış, ancak ekip sadece kapı üzerine çalışmalar yapmıştır (Robinson, 1924:443). Dükkânlarda ilk çalışmayı 2002-2003 yıllarında Yalvaç Müze Müdürlüğü kurtarma kazıları kapsamında yapmış ancak bilimsel bir yayına dönüştürülmemiştir[1]. 2014 yılında Prof. Dr. Mehmet ÖZHANLI başkanlığında bu alanda düzenleme çalışmaları yapılmış ve yapılan düzenleme çalışmaları esnasında 2002 yılı çalışmalarında "işlik" adı verilmiş yapıların ismi "dükkân" olarak değiştirilmiştir (Özhanlı, 2014: 5; Özhanlı vd., 2022:92). 2020 çalışmalarında, 2002-2003 yıllarında yapılan müze kurtarma kazılarında yarım bırakılmış olan 1 ve 2 numaralı olarak adlandırılan mekanların kazıları tamamlanmıştır. Tamamlanan çalışmalar sonucunda alanın ve özellikle kentin Geç Antik Dönem'ine katkı sağlayan buluntulara rastlanılmıştır. Çalışma kapsamında değerlendirilecek pişmiş toprak kaplar, Dükkân 2 ve Dükkân 1 olarak isimlendirilmiş olan bu yapılarda açığa çıkartılmıştır. Bu bağlamda çalışmada ilk olarak söz konusu dükkânlara değinilecek ve bu dükkânlarda çıkan diğer buluntularla birlikte pişmiş toprak kapların kullanım amaçları, yapısı ve tarihlendirilmeleri yapılarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

2.DÜKKAN 2 (D-2)

2002 yılında müze kurtarma kazılarında "İşlik 1" olarak numaralandırılmış, dükkân sırasının güneyindeki ikinci mekân, 2014 yılında Dükkân 2 (D-2) olarak isimlendirildiği için 2020 yılındaki çalışmalarda da Dükkân 2 ismi kullanılmıştır. Meydanın doğusunda, kapısı batıya açılan D-2 nolu yapı, 5x4.50 m ölçülerinde ve büyük bir bölümü ana kayanın tıraşlanmasıyla oluşturulmuştur (Fotograf 5a,b) (Özhanlı vd., 2022:93). Kazı çalışmaları esnasında ulaşılan kültür katmanında ahşap bir rafın çökmesiyle raf üzerindeki seramik kaplar ve diğer eserlerin bulundukları yere düşmüş olduğu görülmüştür. Dükkânın güneydoğu köşesinde bulunan alanın *in situ* durumda olduğu, düzenli bir şekilde yıkılmış tuğla sırasının açığa çıkarılmasıyla anlaşılmıştır. Bu tuğla sırasının doğusunda ve batısında üst üste düşmüş şekilde, toplam 633 parça eser açığa çıkarılmıştır (Fotoğraf 6) (Özhanlı, 2021:31). Bu eser grubunu, birinci katmanda; seramik parçaları (bütünlenebilir), yazıtlı seramik kap, *ampulla* (koku kabı), cam kadeh parçaları, kemik zar, bronz haç, bronz düğme, bronz kemer tokaları, bronz kapak, bronz sikke oluşturmaktadır. İkinci katmanda ise bütünlenebilir seramik parçaları, bronz kemer tokaları, bronz *fibula*, metal kapı aksamları, demir çiviler, cam unguentariumlar, kireç taşı ağırlık ve kemik zarlar ele geçmiştir.

1 Elimizde sadece kazıyı gerçekleştirmiş olan Arkeolog Ercan KAFAFÇI'nın elle yazmış olduğu günlük rapor defteri bulunmaktadır.

Fotoğraf 5a: D-2 (Dükkan 2) yapısı.

Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi.

Fotoğraf 5b: D-2 (Dükkan 2).

Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi.

Fotoğraf 6: Dükkan 2'de çıkmış yoğun eser grubu ve tuğla sırası.

Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi.

2 numaralı dükkânda 3 tanesi *in situ* olmak üzere toplamda 9 adet sikke bulunmuştur. Bu sikkelerden bir tanesi imparator Heraklius Dönemi'ne (M.S. 612-613) aittir. Sikkeyi diğerlerinde ayrıcalıklı kılan şey; üzerinde Grekçe yazıt bulunan seramik kabın içerisinden ele geçmiş olmasıdır. Kontekstin tarihlendirilmesinde önemli rolü olan sürahi formundaki bu kabın üzerinde haç çizilmiş ve Grekçe 'Κόνων' ismi yazılmıştır. Önündeki haç ile Grekçe bir isim olan Konon[2] isimli bir Hristiyana ait kap şeklinde yorumlanmaktadır. Kaplar üzerine şahıs ismi yazılması olağan bir durumdur. İsimler ustanın ya da kabın sahibinin belirtilmesi için kap üzerine kazınmaktadır ve *genetivus* (iyelik bildiren) halde verilmektedir. Buna karşın bu kap üzerinde ismin *nominativus* yani yalın hali görülmektedir. Bu durum Grekçenin Geç Antik Dönem içinde bozulması ile açıklanabilir. Kabın ağız kısmında bulunan bronz sikkenin ön yüzünde sağ ellerinde Haçlı *globus* tutar şekilde, *khlamys* giymiş ve başlarında taç bulunan Bizans İmparatoru Heraklius ve oğlu Heraklonas (M.S. 612-613) betimlenmiştir (Özhanlı, 2021:31; Özhanlı vd., 2022:93). Sikkede Heraklius ve oğlunun betimlenmesi ile birlikte kap üzerinde Grekçe yazıtın bulunması bu formun ve aynı seviyede bulunan eserlerin tarihlenmesinde etkili olmuştur.

Dükkânda bulunmuş bir diğer nitelikli buluntu ise pişmiş topraktan yapılmış *ampulla*dır (Fotoğraf 7). Farklı amaçlarla kullanılan sıvı kaplarından olan *ampulla*, yaygın kullanım olarak Geç Antik- Erken Bizans Dönemi'nde hac ziyaretlerinde kutsal yağın veya suyun konulması için kullanılmıştır (Aydın, 2015:489). Bulunan *ampulla*nın üzerinde Aziz/Azize figürlerinin biri elinde haç diğeri ise kutsal kitap tutar şekilde betimlenmiştir. Gövdesinin iki yanına açılmış delikler bulunmaktadır. Bu delikler boyna asarak taşınması için yapılmış olmalıdır[3].

Fotoğraf 7: D-2'de Bulunmuş Olan Pişmiş Toprak Ampulla.

Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi.

Buluntular arasında özel bir yere sahip olan *Fibula*nın, giysileri tutturmak için kullanılan bir çengeli olduğu ve Phrygia Uygarlığında yaygın kullanım gördüğü bilinmektedir (Tekocak, 2012:28). Alanda ele geçen *fibula*nın iğne kısmına sikkeye benzer bronz bir metal ile boncuklar takılmıştır (Fotoğraf 8). Roma Dönemi *fibula*ları ile benzerlik gösteren eser, alanda çıkmış diğer buluntular ile birlikte değerlendirildiğinde Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Kültür katmanının kaldırılmasıyla yapının zeminine ulaşılmış ve zeminin ana kayanın tıraşlanmasıyla oluşturulduğu görülmüştür. Ana kayanın olmadığı yerler ise toprak sıkıştırılarak düzlenmiştir.

2 Κόνων'un şahıs ismi olarak Asia Minor'de kullanımı için bk. *LPNG,* 253; Pisidia Bölgesi'nde Hristiyanlık dönemi kullanımı için bk. Sterrett, 1888:333, no.465.

3 "*Ampullalar yassı gövdeli küçük şişelerdir. Boyuna asarak taşınması için iki yanında küçük kulplar bulunur. Özellikle Anadolu'da üretilenleri gövde kenarına açılan delik şeklindeki kulplarla tanınabilmektedir*" (Aydın, 2015:489; Akyürek ve Durak, 2021:282)

Fotoğraf 8: D-2'de ele geçen Fibula.

Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi.

3. DÜKKAN 1 (D-1)

2020 yılında kazısı yapılmış olan diğer bir alan ise Dükkân 1 (D-1) yapısıdır. Batı Kapısına girişin hemen doğusunda bulunan D1 yapısı, D-2'nin güneybatısında konumlanmaktadır (Fotoğraf 9). Dükkân, 8,64x4,50 m ölçülerindedir. Buradan gelen yoğun seramik parçaları, alanın bilinçli olarak doldurulduğunu göstermektedir (Fotoğraf 10). Bothros olarak adlandırılan katman belgelenerek kaldırıldığında kanalizasyon hattının bir parçası olduğu görülmüştür. Kanalizasyonun, D2'nin önünden gelip bu köşeden 1 No.lu dükkâna giriş yapıp doğu ve güney duvarının önünden geçerek batıya devam ettiği anlaşılmıştır. 65 cm genişliğinde, 1,5 m derinliğinde olan kanalizasyon, yapı zemininin altından geçirilmiş ve kanalizasyon zeminini ana kayanın tıraşlanmasıyla oluşturulmuştur (Özhanlı vd., 2022:94).

Fotoğraf 9: D-1 (Dükkan 1) yapısı.

Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi.

Fotoğraf 10: D-1, yoğun seramik buluntularının ele geçtiği katman.

Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi.

Kanalizasyon içerisindeki toprakta ele geçen buluntular arasında yoğunluk seramik parçalarındadır. Bilinçli atılmış olduğu düşünülen seramik kap parçalarının arasında tüme yakın ve bütünlenebilen parça oldukça fazladır (Fotoğraf 11). D-1 içerisinden Batı Kapısı önündeki caddeye bağlanan kanalizasyon ağının kuzeydoğu köşesindeki sınır taşını diş sırası bezemeli mimari eleman ile düzenlenmiştir. Kanalizasyonun, imparator Iustinianus Dönemi M.S. 565 sonrasında düzenlendiği devşirme olarak kullanılmış malzemeden anlaşılmıştır.

Resim 11: D-1 kanalizasyonda bulunan tüme yakın kap formu.

Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi.

Çalışmalar esnasında kuzey- güney uzantılı duvar hattının batısında 3,80m.x3,20 m'lik bölümde kil tabakasına rastlanılmıştır. Bulunan tabakanın ortasına yakın bir yerde 1x1m ölçülerinde moloz taşlardan oluşturulmuş bir platform açığa çıkarılmıştır (Fotoğraf 12a-b-c) (Özhanlı vd., 2022:94). Kil tabakası ve platformun bulunması bu platformun bir seramik çarkı için oluşturulduğu ve mekânın seramik üretimi için kullanılmış bir atölye olabileceğini düşündürmüştür.

Fotoğraf 12a: D-1 yapısının zemininde açığa çıkarılan kil tabakası ve ortasında bulunan platform
Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi.

Fotoğraf 12b:D-1 yapısının zemininde çıkmış olan kil tabakası.
Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi.

Fotoğraf 12 c: Seramik çarkı olduğu düşünülen platform.
Kaynak: Pisidia Antiokheia Kazı Arşivi

D-1 içerisinde yapılan çalışmalar sonucunda toplamda; 37 adet bronz sikke, 32 adet bronz ağırlık, pişmiş toprak kandiller, bronz iğne, minyatür kap, işlenmiş kemik, terakota hayvan figürini, bronz çubuk ve bütünlenebilir seramikler ele geçirilmiştir (Özhanlı vd., 2022:94). Sikkelerden sadece bir tanesi tanımlanabilmiş olup bu sikkenin I. Iustinianus Dönemi'ne (M.S.540-541) ait olduğu anlaşılmıştır (Özhanlı vd., 2022:94).

Seramik parçaları, D-2 buluntuları ile birlikte incelemeleri yapılarak bütünlenmiştir. Dükkânlarda ele geçen bütünlenebilen kap formlarının ve bütünlenemeyen yarım kalmış diğer parçaların günlük kullanım ve pişirme kaplarına ait olduğu saptanmıştır. Temel ihtiyaçlardan birini oluşturan beslenmeye yönelik bu formlar, yüzyıllardır mutfak kültüründe yerini almış ve günümüz mutfağında hala var olan türleriyle varlığını devam ettirmektedir. Yiyecek ve içeceklerin pişirimi, servisi ve depolanması gibi amaçlarla farklı form çeşitliliği gösteren bu formlar, Pisidia Antiokheia seramik buluntuları arasında yoğunluğu oluşturmaktadır. Çalışma kapsamındaki dükkânlarda da ele geçen pişmiş toprak kaplar incelenip ve sınıflandırılarak alt başlıklar altında değerlendirilmişlerdir.

4. ÜRETİM VE ATÖLYE

"Antiokheia'nın bulunduğu Yalvaç ilçesi çevresinde ilk dönemlerden bu yana yerleşimin olduğu yapılan araştırmalar ile kanıtlanmıştır. Yerleşimin neredeyse her dönemine tanıklık etmiş olan bu coğrafya da seramiğin buluşunun yapıldığı dönem olarak bilinen Neolitik Dönem'e ait çok sayıda seramik buluntu da ele geçmiştir." (Özhanlı vd., 475-486). 2022: Bu dönem ve sonraki dönemlere ait olan buluntular çevre kent ve bölgelerde olduğu gibi burada da üretimin varlığını göstermektedir.

Üretimin olduğu Antiokheia ve çevresinde kil ocaklarının varlığı da tartışmasızdır. 1999 yılında yapılan bir çalışma Yalvaç'ta bulunan fluvial killerin seramik yapımına uygun olduğunu ortaya çıkarmıştır (Deniz, Ünal ve Yağmurlu,1999:79-80). Yalvaç'ın kuzeyinde ve doğusunda yer alan Sultan Dağlarının birçok defa yükselmesi ile fluvial aşınma hızlanmış ve bu fluvial unsurlarla taşınan çökeller eteklerine çakıllı, kumlu, killi ve milli olarak birikmişlerdir (Atalay,1975:21). Sultan Dağları'ndan doğup Yalvaç'a akan Antihos (Yalvaç) deresinin taşıdığı alüvyonlar ova etrafına depolanıp günümüz Yalvaç ovasını oluşturmuşlardır. Ova tabanına bakıldığında killi ve kumlu seriler göze çarpmaktadır (Gürsal,2009:11). Sultan Dağlarının geçirdiği uzun süreli jeolojik süreçler ile feldispatlar kil mineraline dönüşerek çökeltilerin ana bileşenlerini oluşturmuşlardır. Bu bağlamda Yalvaç'da bulunan seramik yapımına uygun killerin minerolojik yapısını etkileyen en önemli faktörün Sultan Dağlarından gelen çökeltiler olduğu anlaşılmaktadır.

Pisidia Antiokheia'da üretimin varlığı ise kazılarda açığa çıkarılan yerel üretim seramik buluntular ile birlikte üretim artıkları ve hatalı seramik parçalardan anlaşılabilmektedir. Kentin güneyinde yoğun ele geçen üretim artıkları ve hatalı seramik parçaları atölyelerin burada olabileceğini düşündürse de alanda kazı yapılmadığı için henüz varsayım seviyesindedir. "*2013 yılında kente yakın Debbağlar mevkiinde kandil üretimine dair izlere rastlanılmıştır. Kandil kalıplarıyla birlik bulunan kandil parçalarının kentte ele geçen kandiller ve pişmiş toprak diğer buluntular ile hamur yapılarının benzer olduğu gözlemlenmiştir"* (Özhanlı, 2021:430-432). Kentin yaklaşık 1 km uzağında bulunan bu yapının yakınında bir kil ocağı ve su kaynağının varlığı üretimin burada olabileceği görüşünü ortaya çıkarmıştır. Bu kil ocağının yanında kent çevresinde bulunan diğer iki kil ocağından alınan örnekler üzerinde deneysel çalışmalar yapılmış ve kent seramiklerinin yapılarıyla karşılaştırılarak benzer oldukları kanısına varılmıştır[4].

Kentte ele geçen pişmiş toprak buluntularının büyük bir çoğunluğu günlük kullanım kaplarına aittir. Mutfakta kullanılan pişirimde ve sofraya konulan kapların bütün tiplerini içinde barındıran seramik buluntulara rastlanılmıştır. Çömlek, güveç, tava, tabak, kâse, çanak/leğen, bardak, maşrapa, sürahi, amphora ve pithos gibi kap formlarının yanı sıra minyatür kap, *unguentarium*, *ampulla*, *kandil* ve *ağırşak* gibi eserlerde ele geçmektedir. Yapılarda kullanılan tuğlalar ve çatı kiremitleri ile suyun taşınması için künklere de yoğunlukla rastlanılmaktadır. Ele geçen bu formlara kentte bulunan bütün yapılarda rastlanılmaktadır.

Seramiklerin üretiminde kullanılan en yaygın biçimlendirme yöntemi çarktır. Elle biçimlendirme tekniği genellikle pithos gibi büyük kaplarda kullanılmıştır. Bir diğer üretim ise kalıp tekniğidir. Genellikle kaselerde karşımıza çıkan bu teknik kandillerde de kullanılmıştır. Çark ile yerel seramik endüstrisinin sağlandığı kentte

4 Görgübayram Mahallesi- Debbağlar mevkii, Kızılca Mahallesi ve Sücüllü Kasabası'nda bulunan kil yataklarından kil örnekleri alınmıştır. Yapılan deney çalışmaları için Güngör, 2019:28-29.

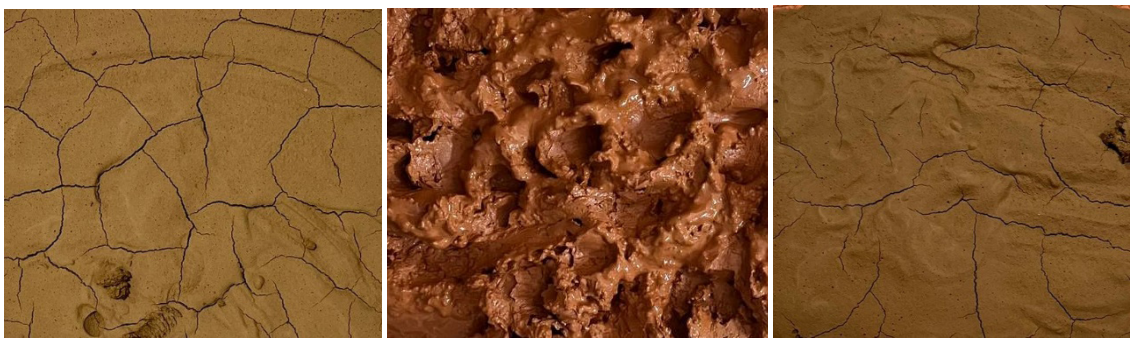
ithal malzemelerde bulunmaktadır. Kavşak noktada konumlanan ve önemli bir kent olan Antiokheia'nın seramikleri Kibyra, Sagalassos, komşu bölgelerden Patara, Phokaia gibi kentlerin buluntularıyla yoğun benzerlik göstermektedir (Güngör, 2019:25).

5. KİL ÖRNEKLERİ ÜZERİNDE YAPILAN DENEYLER

5.1. Yoğrulma Suyu Deneyi

Dükkân 1'in zemininde bulunmuş kil yığınından alınan 3 örnek üzerinde seramik yapımının uygunluğu değerlendirilmiştir. Alınan kil örnekleri No.1-2 ve 3 olarak numaralandırılarak sınıflandırılmıştır. Ön kırılma ve ufalama işlemi uygulanan kil örnekleri su ile iyice açılmış ve elekten süzülerek alçı üzerinde bekletilmiştir. Plastik çamurların yoğrulma kıvamında olup olmaması alçı üzerinden kaldırılırken anlaşılabilmektedir (Arcasoy, 1983: 34). Alçı üzerinden kaldırılan söz konusu killerin bu aşamada No.1 ve3'ün kaldırılırken dağılması plastik kıvamda şekil alma yeteneğinin düşük olduğunu ve No.2'nin ise kolay kaldırılabilmesi ve kıvamı plastik yeteneğinin yüksek olma ihtimalini göstermektedir (Fotoğraf 13a,b,c).

13 a:No:1 13b:No:2 13c:No:3

Fotoğraf 13a,b,c: No1-2-3 Olarak Adlandırılmış Kil Örneklerinin Alçı Üzerindeki Durumu

Çamurlardan tartılarak 100 g. sabit bir ölçü belirlenmiş, mercimek formu halinde şekillendirilmiştir. Değişmez ağırlığa gelene dek kurutulan killer tekrar tartılarak üzerinde yoğrulma suyu deneyi yapılmıştır. Plastik ağırlığından kuru ağırlığı çıkarılarak çıkan sonuç 100 ile çarpılarak kuru ağırlığına bölünmüş ve böylelikle yoğrulma suyu yüzdesi belirlenmiştir (Fotoğraf 14).

$$\%\text{Yoğrulma Suyu} = \frac{(\text{Plastik Ağırlık-Kuru Ağırlık}) \times 100}{\text{Kuru Ağırlık}}$$

Fotoğraf 14: No 2 Olarak Adlandırılmış Kil Örneğinin 100 g. Olarak belirlenmiş Mercimek Formu

No 1 olarak adlandırılmış, seramik çarkı olabileceği düşünülen platformun önünden alınmış kil örneğinin yapılan hesaplamalar sonucunda yoğrulma suyu yüzdesi %30,20 çıkmıştır. No. 2 olarak adlandırılmış 354 cm'den

alınmış kil örneğinin yüzdesi %44,09 No. 3 olarak adlandırılmış 295 cm'den alınmış kil örneğinin yüzdesi ise %29,03 olarak hesaplanmıştır. Yoğrulma suyu değeri büyük olan killer yoğrulma küçük olan killere göre daha özlüdür (Arcasoy, 1983:34). Bu bağlamda No. 2 kil örneğinin diğer iki kil örneğine göre daha özlü olduğu görülmüştür.

5.2. Kuru Küçülme Deneyi

Killer üzerinde uygulanan bir diğer deney ise kuru küçülme deneyidir. Plastik kıvama gelmiş olan çamurlardan 10x5 cm'lik plakalar basılmıştır. Bu plakalar üzerine yaşken köşelerinden birbirine çapraz iki çizgi çizilmiştir. Çapraz çizgiler üzerinde orta kısmına gelecek şekilde kumpas yardımı ile 5 cm belirlenip denk gelen kısmına çentikler atılmıştır. Değişmez uzunluğa gelene kadar kurutulan plakaların kuru uzunlukları alınmıştır. Plastik uzunluğundan kuru uzunluğu hesaplanıp çıkarılarak 100 ile çarpılarak plastik uzunluğa bölünmüş kuru küçülme yüzdesi hesaplanmıştır (Fotoğraf 15).

$$\%\text{Kuru Küçülme} = \frac{(\text{Plastik Uzunluk} - \text{Kuru Uzunluk}) \times 100}{\text{Plastik Uzunluk}}$$

Fotoğraf 15: No 2 Olarak Adlandırılmış Kil Örneğinin 10x5 cm Ölçülerinde Basılmış Plaka Örneği.

Hesaplamalara göre No.1 ve No.3'ün sonucu %4 çıkmış, No. 2'nin sonucu ise %10 çıkmıştır. Killer üzerine yapılan deneylerin sonuçları aşağıdaki verilen tabloda gösterilmektedir.

Tablo 1: "No 1" Kil Örneği Üzerine Uygulanan Yoğrulma Suyu ve Kuru Küçülme Deneylerinin Sonuçları

Kil Örneği	**No.1**
Plastik Ağırlık	100 gr
Kuru Ağırlık	76.8 gr
Yoğrulma Suyu %	%30,20
Plastik Kumpas Ölçümü	5 cm
Kuru Kumpas Ölçümü	4.8 cm
Kuru Küçülme %	%4

Tablo 2: "No 2" Kil Örneği Üzerine Uygulanan Yoğrulma Suyu ve Kuru Küçülme Deneylerinin Sonuçları

Kil Örneği	**No.2**
Plastik Ağırlık	100 gr
Kuru Ağırlık	69.4 gr
Yoğrulma Suyu %	%44,09
Plastik Kumpas Ölçümü	5 cm
Kuru Kumpas Ölçümü	4.5 cm
Kuru Küçülme %	%10

Tablo 3: "No 3" Kil Örneği Üzerine Uygulanan Yoğrulma Suyu ve Kuru Küçülme Deneylerinin Sonuçları

Kil Örneği	**No.3**
Plastik Ağırlık	100 gr
Kuru Ağırlık	77.5 gr
Yoğrulma Suyu %	%29.3
Plastik Kumpas Ölçümü	5 cm
Kuru Kumpas Ölçümü	4.8 cm
Kuru Küçülme %	%4

Yapılan deneylere göre daha alçıdan kaldırılırken dağılma gösteren No.1 ve No. 3 olarak adlandırılmış kil örneklerinin seramik yapımına uygun plastikte olmadığı No.2'nin ise plastik kıvamda şekil alabilme yeteneğine sahip olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda atölye olarak kullanılabileceği düşünülen Dükkân 1'de No.2 kil örneği kullanılarak seramik yapılma olasılığı doğmuştur. Ancak çalışmanın da içinde barındığı yapılmakta olan tez çalışmasında daha detaylı incelemeler yapılacak olup daha net sonuçlar elde edilecektir.

6. SERAMİK FORMLAR

6.1. Form 1: Tencere

Pişirme kapları içerisinde ele alınan tencereler, yemeklerin pişirilmesi veya ısıtılması için kullanılan ateşe maruz kalan kap formudur. Tencere formları gibi derin, su ve yemek ısıtmak için kullanılan kaplar genellikle *"khytra"* olarak adlandırılmışlardır (Rotroff, 2006:59; Delemen-Çokay Kepçe, 2009:13). Mutfak kapları içerisinde günümüzde de olduğu gibi en yaygın grubu oluşturan tencere formları, içerisindeki maddeyi sızdırmayacak sertlikte hamur yapısına ve ısıyı iletebilecek derecede belirli özellikleri de bünyesinde bulundurması gerekmektedir (Tekocak, 2006:67-68). Beslenme ihtiyacını karşılaması bakımından besinin pişirilmeye başlanmasından bu yana benzer tipolojiyi izlemişlerdir. Tencereler, genellikle yuvarlak/düz dipli ve küçük kulplara sahiptirler ve sulu yemeklerin pişirilmesi depolanması için kullanıldıklarından küresel gövdeli ve gövdelerine göre daha dar ağızlı, kapaklı kaplardır (Riley, 1979:237; Tekocak, 2006:70-71).

Antiokheia seramikleri üzerine daha önce yapılmış olan çalışmalarda tencere formunun tam halde ele geçmediği belirtilmiştir (Güngör, 2019:33). Bu çalışma kapsamında Antiokheia özelinde iki adet bütün halde ele geçen tencere formu ilk kez değerlendirilmiştir. D1'de bulunmuş olan bu formların özellikleri, boyutları dışında hemen hemen aynıdır[5]. Tama yakın korunmuş durumda olan formların ağız kısmı; kapak oturma düzlemi oluşturmak için, içten kavisli bir dirsek yaptıktan sonra yukarıya doğru dışa eğim yaparak yükselmektedir. Formlar, derin ve torba gövdeli olup yuvarlak tabanlıdır. Büyük boyutlu formun **(Fotoğraf 16 b)** gövdesi küçük boyutlu olan forma göre daha yuvarlak diplidir **(Fotoğraf 16 a)**. Karşılıklı iki tane dikey şeritli kulplar, ağız kenarından başlayarak yukarıya doğru ağız düzleminden az bir farkla yükseldikten sonra kavisli bir dönüş yaparak genişleyen gövdeye bağlanır. Ağızdan gövdeye geçişte tek yiv ile dışta süsleme görülür. Çark yapımı olan formlara kulplar sonradan elde hazırlanarak aplike edilmiştir. Formların eksik kısımları restore edilerek tamamlanmıştır. Tencerece formlarının Munsell renk kataloğuna göre hamur renkleri: 2.5Y 5/1 (Gray), iç ve dış astar rengi: GLEY 1 3/N (Very Dark Gray)'dir.

5 Fotoğraf 16a'nın yüksekliği 18,3 cm, Ağız Çapı 14 cm, Dip Çapı 4,4 cm iken Fotoğraf 16 b'nin yüksekliği 30,4 cm, Ağız Çapı 20,8 cm, Dip Çapı 6,8 cm'dir.

a) b)

Fotoğraf 16a ve b: Tencere Formu.

Tipoloji olarak geniş bir zaman dilimini kapsadığı için birçok bölgede benzerlerine rastlamak mümkündür. Ancak dönemsel özelliklerine göre benzer örnekleriyle karşılaştırma yapılarak ve bulunduğu kontekste çıkan diğer buluntuların tarihleriyle değerlendirildiğinde tarihlendirme yapılabilmektedir. Antiokheia'da daha önce ele geçen tencere formları yapılan tez çalışmasında beş alt gruba ayrılmıştır (Güngör, 2019:32). Ayrılan gruplar içerisinde çalışma konusunu oluşturan tencere formları benzerlik açısından ilk form grubuna dahil edilip ve bu açıdan bakıldığında M.S. 4.-7. yüzyıllar arasında değerlendirilebilir (Güngör, 2019: 34). Benzer örnekler ve Dükkân 1'de çıkan diğer tabaka buluntuları ile birlikte ele alındığında tencere formları M.S. 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

6.2. Form 2: Tava

Pişirme kaplarından bir diğeri de tava formlarıdır. "*Teganon*" olarak isimlendirilen tavalar için Roma Dönemi'nde "*sartago*" terimi kullanılmaya başlanmıştır (Lüdorf, 2006:41; Delemen-Çokay Kepçe, 2009:24-26). Yayvan ve alçak gövdeli, geniş ve açık ağızlı, düz tabanlı tava formları günümüzde de olduğu gibi et ve balık türü yemekleri kızartma veya kavurma amaçlı kullanım görmekteydi (Lüdorf, 2006:41). Tavalarda dudak kısımlarından başlayan sap ya da iki tutamak eklenerek taşıma kolaylığı sağlanmaktadır. Hellenistik Dönem ile birlikte karakteristik olarak genelde spiral formlu kulp tercih edilmiş Roma Dönemi'nde bu spiral kulplar kısalmış çapraz bir şekilde dışa doğru açılarak kulpların içi büyük olasılıkla ahşap bir sap kullanılmak üzere boş bırakılmıştır (Korkut, 2007:432-433).

Antiokheia'da ele geçmiş tava formlarında spiral kulplara rastlanılsa da düz yatay kulpların yanı sıra dikey kulplar veya iki tutamaklı tava formlarıyla da karşılaşılmıştır. Çalışma kapsamında ele alınan dükkân 1'de bulunmuş tava formu Antiokheia özelinde ilk defa değerlendirilecektir. Tama yakın korunmuş durumda olan form, dar ağızlı, hafif içe çekik dudaklı derin ve yuvarlatılmış gövdelidir[6] (Fotoğraf 17). Dudağın dış kısmında bir tane derin yiv bezemesi bulunur. Ağızdan gövdeye geçiş sert şekilde verilmiş, yuvarlak diplidir. Ağız kenarından, dik şekilde yapılmış, yatay ve yuvarlak kesitli tek kulpu vardır. Tavanın ilk defa değerlendirilecek olma sebebi ise elle şekillendirilip gövdeye aplike edilmiş olan kulpun ortasında boşluk kalacak biçimde damla formunda yapılmış olmasıdır. Kulpun ortasında bırakılmış olan boşluk taşıma/asma amaçlı olarak bırakılmıştır. Formun gövde kısmı çark yapımı olup eksik kısımları restore edilerek tamamlanmıştır. Munsell kataloğuna göre tavanın hamur rengi: 2.5Y 5/1 (Gray), iç ve dış astar rengi: GLEY 1 3/N (Very Dark Gray)'dir.

Bu tava formunun benzerleri kentte bulunsa da hiçbiri tam olarak ele geçmemiştir. Karşılaştırılan örnekler ve kontekste çıkan diğer buluntular temel alındığında tava formu M.S. 6.yüzyıla tarihlendirilmiştir.

6 Tava formunun yüksekliği 5,8 cm, Ağız çapı 17,6 cm, kulp uzunluğu 12 cm'dir.

Fotoğraf 17: Tava Formu.

6.3. Form 3 Tabak

Mutfak kapları olarak değerlendirilen kap türlerinin bir kolunu da servis kapları oluşturmaktadır. Pişirilen yemeklerin sofrada sunulması için kullanım alanına göre çeşitli kap türleri bulunmaktadır. Tabak formu da bu türler arasında yer almaktadır. Yiyeceğin türüne göre derin, yayvan ve farklı boyutlarda üretilen tabak formları "*boletarium*" olarak adlandırılmaktadır (Delemen-Çokay Kepçe, 2009:4).

Antiokheia'da birçok tabak formu ele geçmekte olup söz konusu tabak formunun benzerlerine de yapılan kazılar sonucu çoğu kez rastlanılmıştır (Güngör, 2019: 97-98). Tama yakın olarak korunmuş durumda olan formun, ağız kısmı; çok hafif içe dönük kenarlı, yuvarlatılmıştır (Fotoğraf 18). Dış bükey profille kaideye doğru daralan sığ ve geniş gövdeli, orta yükseklikte ve halka kaidelidir. Kabın iç ve dış kısmında ağızdan gövdeye geçişte belirgin ve sert bir kademe ile geçiş görülür. Dış profilde dudaktan gövdeye geçişte iki tane derin yiv bulunur. Formun eksik kısımları restore edilerek tamamlanmıştır. Munsell renk kataloğuna göre hamur rengi: 2.5Y 5/1 (Gray), iç ve dış astar rengi: GLEY 1 3/N (Very Dark Gray)'dir.

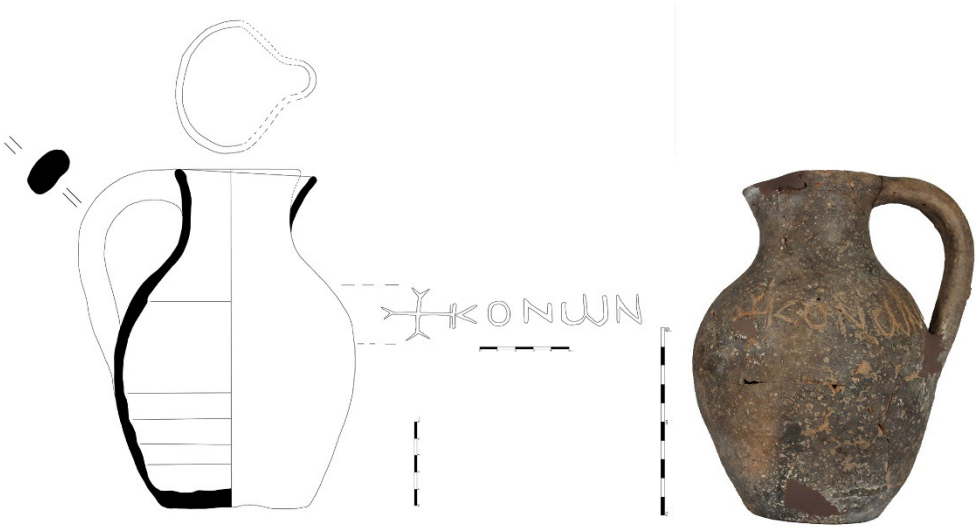
Fotoğraf 18: Tabak Formu.

Antiokheia'da ele geçmiş örnekleri ve diğer yerleşimlerdeki benzer örnekler kapsamında değerlendirildiğinde M.S. 3. ve 8. yüzyıllar arasına tarihlendirilmesi ihtimali doğmaktadır. Bulunmuş olduğu kontekste çıkan diğer buluntular ve formların tarihlendirilmeleri dikkate alındığında tabak formu M.S. 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

6.4. Form 4: Sürahi

Şarap veya su gibi sıvıların sunulmasında kullanılan sürahi formları antik literatürde genellikle kullanım türlerine göre düzenlemeler ile *Oinokhoe, olpe, urkeus, khous, lagynos* gibi isimler ile anılmaktaydı (Delemen-Çokay Kepçe, 2009:13-28). Ağız kısımları yonca, gaga ya da düz olarak üretilmiş olan sürahiler, boyunlu ve dikey tek kulplu ve oval gövdeli kaplardır. Konuyu oluşturan kaplar arasında yer alan sürahi formu yonca ağızlı olması sebebiyle antik dönem "*Oinokhoe*" tanımlaması içinde değerlendirilebilir.

Antiokheia seramik buluntuları arasında bu kap formuna sıkça rastlanılmaktadır. Ancak konu kapsamında değerlendirilen D2 de bulunmuş olan bu formun özelliği, dükkânda açığa çıkan diğer eserlerin tarihlendirilmesine katkı sağlayan önemli detaylara sahip olmasıdır. Kap üzerinde kazımayla yapılmış bir haç ve Grekçe 'κοηωη' yazısı bulunmaktadır (Fotoğraf 19). Form**;** yonca ağızlı, kısa ve geniş boyunlu, tek kulplu, oval gövdeli ve düz bir kaide yapısına sahiptir[7]. Yonca ağız, dudağın ön kısmının sıkıştırılması ile yonca görünümü oluşturulmuştur. Kulp ağız kenarından başlayarak, ağız hizasını aşmadan, gövdenin genişleyen noktasına oturmaktadır. Kulp sonradan şekillendirilerek forma aplike edilmiştir. Kulpun gövde ile birleşme hizasında ve gövdenin genişlemeye başladığı noktada, formun dış yüzeyinde kazıma yöntemiyle yatay olarak verilen haç motifi ile Grekçe yazıt burada bulunur. Tama yakın korunmuş durumda olan formun eksik kısımları restore edilerek tamamlanmıştır. Munsell renk kataloğuna göre sürahinin hamur rengi: 5YR 6/6 (Reddish Yellow), iç ve dış astar rengi: 7.5 YR 4/2 (Brown)'dir.

Fotoğraf 19: Yazıtlı Sürahi Formu.

İmparator Heraklius Dönemi'nde resmi dilin Latinceden tamamen Grekçeye çevrildiği bilinmektedir (Bamyacı ve Güçlüay, 2018:284). Bu kapsamda yukarıda bahsi geçtiği gibi kaptan dökülen ince kum içerisinden Heraklius Dönemi'ne (M.S. 610-641) ait bir sikke bulunması ve Grekçe yazıt sürahi formunun net olarak M.S. 7. yüzyıla tarihlenmesini sağlamıştır.

6.5. Form 5: Çanak/Leğen

Mutfak kapları arasında pişirme ve servis kaplarının dışında yardımcı olarak kullanılan kap türleri de vardır. Bunlardan bir tanesi de hazırlık aşamasında kullanılan Çanak/Leğen formudur. Antik dönemde karşılıklı iki yatay kulpa sahip derin tekneler *"Lekane"* olarak adlandırılmıştır (Delemen-Çokay Kepçe, 2009:16). Değerlendirilen kap formu derin ve karşılıklı iki yatay kulpu ile bu işlev için uygun bir forma sahiptir (Fotoğraf 20).

7 Sürahinin yüksekliği 19 cm, ağız çapı 7 cm, dip çapı 7,2 cm ölçülerindedir.

Fotoğraf 20: Çanak/Leğen Formu

Dükkân 2 de ele geçen bu formun Antiokheia'da daha önce benzerlerine rastlanılmış ve M.S. 5.-6. yüzyıl aralığına tarihlendirilmiştir (Güngör, 2019: 142-143). Konusu geçen kap formunda içe doğru ovalleştirilmiş ağızlı, dudağın dış yüzeyinde karşılıklı aplike edilmiş iki tane yayvan burgu kulp yer alır. Kulpun ortasına denk gelecek şekilde dudağın üstünde – taşıma kolaylığının sağlanabilmesi için başparmağın oturabileceği- yuvarlak ve yassı elle şekillendirilip sonradan eklenmiş bir aplik bulunur. Yuvarlatılmış düz diplidir. Form, geniş ağız çapına sahip[8], oldukça derin gövdeli ve yayvan olup kalın cidarlı, sert hamurlu, gözenekli ve yoğun katkılıdır. Tama yakın korunmuş durumda olan formun eksik kısımları restore edilip tamamlanarak Munsell renk kataloğundan hamur rengi: GLEY 5/N (Gray), iç ve dış astar rengi: GLEY 1 4/N(Dark Gray) olarak belirlenmiştir.

Çanak/ leğen formu kontekstten gelen Dükkân 2 buluntuları temel alınarak M.S. 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

7. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Pisidia Antiokheia'da 2008 yılından bugüne kadar yapılmış olan çalışmalarda açığa çıkarılmış buluntular içerisinde yoğunluğu seramik grubu oluşturmaktadır. Kentteki seramikler arasında çok az ithal malzeme görülürken, kapların neredeyse tamamı yerel atölyelerde üretilmiştir. Seramik atölyelerine dair henüz yeterli bir iz bulunamasa da kent içerisinden ele geçen seramik cürufları, üretim ve pişirme hatalı ürünler ve kent çevresinde bulunan kil yataklarındaki killerin seramikler ile uyumu, üretimin varlığını kanıtlar niteliktedir. Kaplar üzerinde yapılan analizler, üretim ve pişirme deneyleri, hatalı parçalar ve nitelikli olmayan işçilik yerel üretim düşüncesinin sağlamasını yapmaktadır. Çalışmanın konusunu oluşturan dükkânlardan 1 numaralı yapının zemininde bulunmuş olan kil yığını ve çarkın oturtulduğu platform seramik üretimiyle ilişkili atölyenin varlığına bir kanıttır.

D1'in altındaki kanalizasyonda, parçalar halinde çıkarılıp tümlenen kapların hamur yapılarına bakıldığında, yoğun katkı maddesi içeren kaba kaplar olduğu görülmüştür. Kap formları gri hamur rengine sahip, dış kısımlarında fırça ile siyah astar sürülmüştür. Kullanım deformasyonu ve pişirim izlerine rastlanılmayan kaplar, üretim hatalarından dolayı atılmış olmalıdır. Kanalizasyonda seramiklerle birlikte bulunan diğer buluntuların da Geç Antik Dönem ürünü olmaları tarihlemeyi kolaylaştırmaktadır. Seramik parçalarının arasında çok sayıda sikke de ele geçmiştir. İmparator Iustinianus Dönemi'ne ait olan sikke okunurken diğerleri oldukça deforme olduğundan okunamamaktadır. Kanalizasyonda kullanılan devşirme mimari parçalar, seramik ve sikkeler dükkânın, son olarak 7. yüzyılda kullanım görmüş olduğunu göstermektedir.

D2'de bulunup değerlendirmeye alınan seramik formlar birbirinden farklı hamur yapısına ve rengine sahiplerdir. Sürahi formu kırmızımsı sarı renginde olup, hamuru aşırı katkılı ve özensiz bir işçilikle yapılmıştır. Leğen, kaba ve kalın cidarlıdır. Yoğun katkı maddesine sahip hamurunun ve astarının rengi gridir.

D2'de *in situ* halde bulunan malzemelerin, güney duvarının önündeki bir ahşap raf üzerinde durdukları rafın çökmesiyle zemine yığıldıkları buluntu durumundan anlaşılmaktadır. Bu mekânda çıkan formların tarihlendirilmesinde etkenler daha fazladır. Bu etkenler alanda net tarih verebilecek eserlerin ele geçmiş olmasıdır;

8 Formun yüksekliği 20,2 cm, ağız çapı 40,24 cm ve dip çapı 18,4 cm'dir.

yukarıda da değinildiği gibi Grekçe yazıtlı sürahi formu (Fotoğraf 19) ile onun içerisinden çıkan Heraklius Dönemi sikkesidir. Bir diğeri ise *ampulla* formunun bulunmasıdır. Yapılan çalışmalar sonucunda kullanımda olduğu zaman dilimi ve benzer örnekleri ile karşılaştırıldığında *ampulla*, M.S. 5.-7. yüzyılları arasına tarihlendirilmiştir. Açığa çıkan yoğun malzeme, dükkândaki ürün yelpazesinin genişliğini de ortaya koymaktadır.

Dükkanların etrafında sıralı olduğu kentin Batı Kapısı, M.S. 129 yılında inşa edilmiş ve M.S. 212 de zafer takı olarak yeniden düzenlenmiştir. Dükkanlar, ortasında şelale kanal geçirilen meydanın doğu ve batısına aynı ölçülerde, yan yana sıralı biçimde yerleştirilmiştir. Birçok kez onarım görmüş ve değişime uğratılmış mekanlar, geç dönemlere kadar farklı amaçlarla kullanılmış olmalıdır. Erken dönemde iç tarafta kalan dükkanlar, geç dönemlerde takın doğu köşesine yapılan eklemelerle dışına taşırılmıştır. Çalışmaya konu olan mekanlar, bu kapının dışında kalanlardır. Bu durum bu mekanların, geç dönemlerde yapıldığını kanıtlamaktadır. M.S. 6.- 7. yüzyıla tarihlendirilen buluntular dükkanların bu tarihlerde hala aktif olarak kullanıldığını belgelemektedir. Dükkânların yıkıntısının altında kalan buluntuların verdiği tarih, aynı zamanda mekanların son kullanım tarihini oluşturmaktadır.

Çalışmada değerlendirilen Dükkân 1 ve 2 'de açığa çıkarılmış seramik kaplar, sade, bezemesiz ve ihtiyaca yönelik kaplardır. Yaygın kullanımı olan bu tür günlük kullanım ve pişirme kapları, kentin en erken döneminden itibaren üretilmiş, benzer formlarla kesintiye uğramadan M.S. 7. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir. Bugüne kadar yapılan kazılarda bu görüşü doğrulayan çok sayıda buluntu ele geçmiştir. Ancak, bu kadar sağlam örnek bulunamamıştır. Bu örneklerden yola çıkılarak önceden bulunmuş çok sayıda parçanın birleştirilip tümlenmesi daha kolay olacaktır. Bu kap formları, Pisidia ve komşu bölgelerdeki dönem modasıyla yapılmış benzer örneklerin tarihlendirilmesine de katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Akyürek, E. ve Durak, K. (2021). *Bizans Dönemi'nde Anadolu,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Arcasoy, A., (1988). *Seramik Teknolojisi*, Marmara Üniversitesi., Güzel Sanatlar Fakültesi Seramik Anasanat Dalı Yayınları No:2, İstanbul.

Atalay, İ. (1975)." Tektonik Hareketlerin Sultandağları'nm Jeomorfolojisine Olan Etkileri", Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni, Cilt 18, Sayı 1,21-26.

Aydın, A. (2015). "İzmir Arkeoloji Müzesi ile Tarih ve Sanat Müzesi'nde Bulunan Ampullalar", *Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeoloatjisini Araştırma Merkezi (OLBA),* 487-513.

Bamyacı, M.E ve Güçlüay S. (2018). "İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 28, 281-288.

Crawford, J.S. (1990). *The Byzantine Shops At Sardis,* Harvard University Press, Cambridge.

Degeest, R. (2000). "The Common Wares Of Sagalassos Typology And Chronology"*, Studies in Eastern Mediterranean Archaeology 3,* Turnhout.

Delemen İ., Çokay Kepçe S. (2009). *Yunan ve Roma Kap Formları Sözlüğü,* Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

Deniz, V., Ünal, S.,Yağmurlu, F. (14-15 Ekim 1999). "İsparta Yöresi Kil Yataklarının Seramiğe Uygunluğunun Araştırılması", *3. Endüstriyel Hammaddeler Sempozyumu*, 73-80.

G.Z.T. (2019). Pisidia Antiokheia'sı Yerel Üretim Seramikleri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi

Gürsal, G.C. (2009). Isparta İli Yalvaç İlçesi'nin Beşeri Ve Ekonomik Coğrafyası. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi.

LGPN. (2010). A Lexicon of Greek Personal Names VA. Oxford.

Mitchell S. ve Waelkens M. (1998*). Pisidian Antioch, The Site and It's Monuments,* Duckworth with the Classical Press of Wales, London.

Özhanlı, M. (2015). Pisidia Antiokheia Kazısı 2014, *ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri*, 13, 1-7.

Özhanlı, M. (2021). "Pisidia Antiokheia'da Bir Dükkân ve Özel Bir Buluntu Gurubu", *ANMED, Koç Üniversitesi AKMED,*19,30-33.

Özhanlı, M. (2021). Pisidia Antiokheia, a Circular Building, Oil Lamp Moulds and Local Production, *Cedrus IX (2021)* 427-435.

Özhanlı, M., Gündoğan, A.,Özen, E., Koçak, S., Uğuz, H. ve Erdoğan, V.(2022). "Pisidia Antiokheia Kazısı 2019 ve 2020 Yılı Çalışmaları", *2019-2020 Yılı Kazı Sonuçları Toplantısı,* Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Cilt 4, 87-104.

Özhanlı, M., Özen, E., Gündoğan, A. Ve Erdoğan V. (2022). "Isparta İli; Yalvaç, Gelendost ve Şarkikaraağaç İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması 2021", *38. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2, 475-494.

Özhanlı, M. (2022). *Pisidia'nın Başkenti Paganizm ve Hıristiyanlığın Hac Merkezi Antiokheia,* 1. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Özsait, M. (1985). *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi,* Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Ramsay, W.M. (1916). "Colonia Caesarea (Pisidian Antioch) in the Augustan Age" *The Journal of Roman Studies,* 6, 83-134.

Riley, J.A. (1979). "The Coarse Pottery from Berenice", E*xcavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice) II, Supplements to Libya Antiqua 5, 2, (ed. J.A.Lloyd)*,1979, 91-449.

Robinson, D.M. (1924). "A Preliminary Report on the Excavations at Pisidian Antioch and Sizma" *American Journal of Archeology,* 435-444.

Rotroff, S. I. (2006). "Hellenistic Pottery: The Plain Wares, The Athenian Agora", *The American School of Classical Studies At Athens,* Vol. 33, 59-64.

Sterrett, J. R. S. (1988). "The Wolfe Expedition to Asia Minor [during the summer of 1885]". «*Papers of The American School of Classical Studies at Athens»*, 3, 1884/85, 333.

Tekocak, M. (2012). "Akşehir Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Bronz Fibula", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Denizli,13, 27-42.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir(This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.10.2024 **√Accepted/Kabul:** 16.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1560266
Research Article/Araştırma Makalesi

Tomak, S. (2025). "The Impact of Capital Structure on Bank Performance in Turkiye", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 66, pp. 279-292.

THE IMPACT OF CAPITAL STRUCTURE ON BANK PERFORMANCE IN TÜRKİYE

Serpil TOMAK*

Abstract

The aim of this study is to examine the impact of capital structure on Turkish banking performance by using a panel regression model for the period between 2012 and 2023. The ratios of return on assets (ROA) and return on equity (ROE) are used as dependent variables, which are two of the important indicators of banking performance. There are 9 bank-specific and 2 macroeconomic (inflation and economic growth) independent variables in the analysis. Panel data analysis results reveal that the capital structure [Debt ratio (DTA) and Debt-to-equity ratio (DTE)] negatively impacts business performance (ROA) of Turkish private deposit banks. The financial performance, which is measured by ROA, is significantly and negatively associated with variables such as Non-Performing loan ratio (NPL), credit risk (CIR) and cost management (OA), whereas the effect of bank size (BS), economic growth (GDP) and inflation (INF) have positive impact. On the other hand, the effects of DTA, DTE, BS, NPL, CIR, OA and GDP on ROE are significant. Besides, the effects of DTA, BS and GDP are positive, whereas the effects of DTE, NPL, CIR and OA are negative. The study concludes that the capital structure proxies have an impact on the financial performance of Turkish private deposit banks measured both by return on assets and return on equity.

Keywords: *Capital structure, Bank profitability, Banking performance, Bank capital, Leverage, Panel data analysis.*

TÜRKİYE'DE SERMAYE YAPISININ BANKA PERFORMANSINA ETKİSİ

Öz

Bu çalışmanın amacı, 2012-2023 dönemi için panel regresyon modelini kullanarak sermaye yapısının Türk Bankacılık Sektörü performansı üzerindeki etkisini incelemektir. Çalışmada bankacılık performansının önemli göstergelerinden biri olan aktif getirisi (ROA) ve öz sermaye getirisi (ROE) oranı bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Analizde 9 banka özelinde ve 2 makroekonomik (enflasyon ve ekonomik büyüme) bağımsız değişken bulunmaktadır. Panel veri analizi sonuçları, sermaye yapısının [Borçlanma oranı (DTA) ve Borç-özkaynak oranı (DTE)] Türk özel mevduat bankalarının iş performansını (ROA) negatif yönde etkilediğini göstermektedir. ROA ile ölçülen finansal performans Takipteki krediler oranı (NPL), kredi riski (CIR) ve maliyet yönetimi (OA) gibi değişkenlerle anlamlı ve negatif ilişkiliyken; banka büyüklüğü (BS), ekonomik büyüme (GSYİH) ve enflasyona (INF) etkisi pozitiftir. Diğer taraftan DTA, DTE, BS, NPL, CIR, OA ve GSYİH'nin ROE üzerindeki etkileri anlamlıdır. DTA, BS ve GDP'nin etkileri pozitif iken; DTE, NPL, CIR ve OA'nın etkisi negatiftir. Çalışmada, sermaye yapısı değişkenlerinin hem varlık getirisi hem de öz sermaye getirisi ile ölçülen Türk mevduat bankalarının finansal performansı üzerinde etkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Sermaye yapısı, Banka karlılığı, Banka performansı, Banka sermayesi, Panel veri analizi.*

*Assoc. Prof. Dr, Mersin University, Vocational School of Social Sciences, Department of Business Administration, MERSİN.
e-mail: serpild@mersin.edu.tr (https://orcid.org/0000-0002-2092-1582)

1.INTRODUCTION

Bank capital structure basically displays the bank's preference of how to finance their operations, that is, what mix of equity, subordinated debt, and deposits to use. Commercial banks substantially operate with debt-based rather than equity-based. The banking sector has a high sensitivity to financial leverage due to the low equity ratio in the capital structure compared to other sectors. It is an issue of central importance for bank stability, efficiency of resources, credit, risk management, and financial soundness. Various theories have been proposed to explain the relationship between capital structure and the value of a firm. The aim of the capital structure decision is to identify the financial leverage that maximizes the value of the financial institution or minimizes the average cost of capital, which is a complex task. The level of leverage ratio used varies from one bank to another.

The financial crisis between November 2000 and February 2001 resulted in removal of the operating licenses of 25 banks and their transfer to the TMSF (Savings Deposit Insurance Fund). Some of them were sold by being combined, while others were liquidated with the cancellation of banking licenses. The BRSA report (2009) represents the structural and failures of the Turkish banking system as insufficient equity capital, small-scale banking structure, the share of public banks in the system that do not operate in accordance with market requirements, weak asset quality, fragility to market risks, inadequate internal control, risk and corporate governance, lack of transparency, lack of market discipline. The banking sector is not only the most important element of the Turkish financial system, but also a major sector that affects the entire economy. As the dominant role and share of banks' assets in the financial sector is 82.6 percent (BRSA, 2023: 13), exploring and strengthen the financial structures of deposit banks have always been at the center of finance and banking literature.

As a result of the financial crises, measures to examine and strengthen the financial structures of banks have gained importance not only in Türkiye but also in international financial markets. The Basel III consensus, an international capital-adequacy standart, limits the risk-taking behavior of banks and recommends increasing the bank capital adequacy ratio. It is unloved by practitioners but much needed in the banking industry. The standards for bank capital and liquidity of BASEL III are regulated to reduce the bank's risk against crises. Increase in capital and liquidity standards generally enhance the banking soundness against crises by holding more capital for given assets in the long run. However, it has a negative impact on economic activities via credit supply restrictions in the short run (Angelini et al., 2014: 221). Higher cost of funding and higher lending spreads will make it difficult for companies or individuals to access credits.

In response to the 2007-2008 financial crisis, Basel III regulations were designed to improve the soundness of banks by enhancing their capital buffers and liquidity positions. These standards are particularly important for emerging markets like Türkiye, where the banking sector is closely tied to the overall economic stability and credit availability. Basel III introduces more stringent capital and liquidity standards for banks, aimed at strengthening their ability to absorb shocks during times of financial stress. One of the primary metrics for assessing a bank's financial health is the capital adequacy ratio (CAR), which compares a bank's capital to its risk-weighted assets (RWAs). The Basel III framework requires banks to maintain a minimum common equity tier 1 (CET1) capital ratio of 4.5%, a tier 1 capital ratio of 6%, and a total capital ratio of 8%, along with a capital conservation buffer of 2.5% (BIS, 2011: 59). These standards design to ensure that banks have sufficient capital to cover potential losses in times of crisis, reducing the risk of insolvency and promoting stability in the financial system.

The Banking Regulation and Supervision Agency (BRSA) has set its target CAR as 12% in Türkiye. This is significantly higher than the minimum level of 8% set by Basel III. This diversity raises some points regarding the Turkish banking sector's capital position relative to international standards. As the data suggests, the Turkish banking sector currently meets or exceeds the target CAR of 12% on average, which is an important indicator of financial stability. It should be noted that although a high capital standard is a critical measure in maintaining long-term financial stability, it also has some disadvantages or trade-offs. Higher capital buffers (such as the 12% target set by the BDDK) increase the resilience of banks to economic shocks, but they can have negative effects in the short term.

Banks with higher capital requirements are generally more conservative in their lending practices, which can lead to credit supply restrictions. As banks allocate more resources to fulfill regulatory capital standards, they may be less disposed to lend, especially in an environment where the cost of capital is rising due to the need to maintain higher capital levels. This can have a restrictive effect on credit growth, especially for small businesses or individual borrowers. As Angelini et al. (2014) emphasize, although stricter capital and liquidity requirements increase the resilience of banks, they tend to limit the credit supply, especially during economic downturns or when banks are under pressure to meet higher capital requirements. This could be particularly effective given the cyclical nature of the economy in Türkiye and the external risks posed by factors such as exchange rate volatility and geopolitical instability. The BDDK's 12% CAR target reflects the importance given to long-term financial stability in Türkiye. However, it also illustrates the ongoing difficulty of the trade-off between bank soundness with the need for continued economic growth and access to credit.

There have been an extensive literature on the essential role of the banking and finance sector on economic growth. But, capital and equity adequacy is also crucial for deposit banks in terms of risk and profitability management. However, when the borrowing costs is high, they generally continue their operations with lower capital, and as a result, the risks they are exposed to increased steadily. Bank managers are being difficulties in precisely determining the optimal capital structure level. Optimal capital structure is defined as a minimum weighted average cost of capital that maximize the value of institution. It is stated to be non-performing loans and insufficient capital are among the biggest challenges facing the banking system in Türkiye. Considering the importance of the subject, the aim of this study is to analyze the impact of capital structure (measured as total debt to total assets and total debt to equity) and selected dependent variables (including bank size, operating cost rate, liquidity, economic growth, and inflation) on banking performance for 20 Turkish private deposit banks by using panel data analysis for the period between 2012 and 2023.

The right combination of debt and equity will have a positive impact on bank performance. Bank profitability is affected by bank-specific risks as well as risks associated with the macroeconomic environment which is known as non-diversifiable or systemic risk (Flamini et al., 2009: 3). This study focuses on analyzing the impact of capital structure (measured by total debt to total assets and total debt to equity) and selected independent variables (covering debt-to-assets ratio (DTA), debt-to-equity ratio (DTE) and 9 other variables) on bank performance (measured by ROA and ROE). The panel regression models will be applied to the annual dataset gathered from 20 Turkish private deposit banks during the period 2012-2023.

The paper is organized as follows: after the introduction provided above, the function of capital in banks and the importance of capital structure is given in Section 1. Literature review is explained in Section 2. Data and methodological framework is situated in Section 3. Empirical findings are shown in Section 4. The 5th and the final section of the study includes conclusion and recommendations information.

2. THE FUNCTION OF CAPITAL IN BANKS AND THE IMPORTANCE OF CAPITAL STRUCTURE

Bank capital refers to the funds that a bank's owners (shareholders or investors) invest in the institution. Capital in banks plays a crucial role in maintaining financial stability, facilitating operational efficiency, and ensuring risk management. It serves as a buffer to absorb losses, protect depositors, and reassure creditors.

Banks operate in a highly leveraged environment, which means they rely on a mix of equity capital (funds raised from shareholders) and debt (loans or deposits) to finance their operations. The capital structure of a bank, which refers to the ratio of debt to equity financing, significantly impacts the bank's ability to withstand financial shocks, its profitability, and its growth prospects. A well-designed capital structure that balances debt and equity financing enables banks to weather financial stress, optimize their profitability, and comply with regulatory requirements. It also supports economic growth. It meets the financing needs of businesses and consumers.

Regulatory capital standards set by local authorities (Banking Regulation and Supervision Agency in Türkiye) as well as authorities such as the Basel Committee on Banking Supervision play an important role in determining the minimum amount of capital a bank must hold.

The functions of capital in banks are grouped under five headings (Svitek, 2001: 37):

(1) *The loss-absorbing function:* Capital serves as a cushion to absorb losses when a bank's liabilities exceed its assets. For example, if a bank experiences a significant rise in loan defaults or suffers from bad investments, its capital base acts as a safeguard, protecting depositors and creditors from direct losses. The higher a bank's capital, the greater its ability to absorb shocks without facing insolvency.

(2) *The confidence function:* Capital serves as a signal of a bank's financial health and stability. When investors and customers perceive a bank as well-capitalized, they are more likely to trust the institution with their savings and investments. A strong capital base enhances a bank's credibility and can help attract both investors and customers, contributing to long-term sustainability.

(3) *The financing function:* Banks use capital to finance new ventures, provide loans, and expand operations. By maintaining a healthy capital base, banks can support lending activities, which in turn drives profits and stimulates economic growth. Moreover, banks can use their capital to diversify into different financial products or geographic regions, reducing risk and increasing profitability.

(4) *The restrictive function:* Regulatory authorities imply banks to maintain specific levels of capital to safeguard the broader financial system. Basel III, an international regulatory framework, establishes minimum capital requirements and introduces risk-weighted asset calculations to ensure banks have enough capital to withstand economic downturns. This is vital for the overall stability of the banking sector and prevents banks from over-leveraging.

In conclusion, the effective management of capital in banks is essential for ensuring financial stability, fostering growth, and maintaining trust in the banking system. By carefully balancing debt and equity, banks can better absorb losses, comply with regulations, and continue to support economic development, ultimately contributing to the resilience of both individual institutions and the broader financial system.

3. LITERATURE REVIEW

As we mention before, the impact and the crucial role of the banking sector and finance on economic growth are widely accepted in economic and finance literature. There have been numerous studies demonstrating the effect of capital structure on bank performance. Understanding the drivers of capital structure on different indicators of bank performance has received considerable attention in the banking sector. Three main points stand out in the literature review. First, the studies conducted in the literature focused on the determinants of bank capital structure factors for cross-country (Francis, 2013; Flamini et al., 2009; Gropp & Heider, 2009; Al-Hashimi, 2007; Barth et al., 1997) or individual countries' banking systems. Besides, most of the studies —the details of which are provided in the following section— are focused on individual country analyses.

Second, some studies are specifically focused on the financial or banking crises period (Wanke et al., 2021; Jouida, 2018; Andrieş et al., 2016; Iqbal & Kume, 2014; Ganioğlu and Us, 2014; Berger & Bouwman, 2013; Gardó & Martin, 2010; Sufian & Habibullah, 2010). Literature review suggests that a financial crisis may impact the capital structure and bank performance of the banking sector. As Berger and Bouwman (2013) state, this effect varies across banking crises, market crises, and normal times. Capital adequacy helps not only small banks probability of survival but also enhances the performance of medium- and large-sized banks in times of crises.

Third, there are different findings regarding the level of significance and direction (positive or negative) of the relationship between capital structure and financial performance. While some research papers have findings about the negative impact of capital structure on bank performance, other studies confirm positive effects. Distinct countries may also produce different results in terms of various estimation procedures, various business practices, different legal regulations, and bank sub-samples that are used. On the other hand, Kazak (2024) aims to reveal the convergence status of the European Union member and candidate countries in terms of the ratio of bank capital to assets, which is one of the important indicators of the banking sector.

There are different views in the literature on the relationship between capital structure and profitability of banks. Alternatively, some other researchers think that the capital structure cannot be a determinant of a

bank's performance. There is no relationship between capital structure and a bank's performance. According to this argument, banks are not willing to increase their capital base. Mishkin (2000) states that the capital of banks mostly does not exceed the requirement fixed by regulatory authorities to avoid cost burden. Conversely, researchers such as Berger (1995), Kaufman (1991), and Keeley & Furlong (1989) argue that banks holding more capital will reduce the probability of bankruptcy by creating a barrier against failure.

Zidi & Hamdi (2024) analyze the determinants of capital structure and 10 commercial Tunisian banking performances for the period 2012-2019 by applying the panel-corrected standard error (PCSE) regression model. They conclude that the bank capital structure (measured by the equity-to-total-assets ratio) negatively affects bank performance. But the debt-to-total-assets ratio is a positive impact on bank performance.

Muhammed et al. (2024) analyze the relationship between capital structure and the profitability of Ethiopian commercial banks, taking a sample of 14 commercial banks over a period of 6 years from 2017-2022. Their results conclude that the loan-to-deposit ratio and the total deposit-to-total asset ratio have a positive and significant impact on financial performance, but the asset growth ratio displays a negative effect. Likewise, Birru's (2016) study of selected Ethiopian commercial banks employed multiple regression models for a period of 2011 to 2015. He examines the relationship between bank performance (where financial performance is measured as ROA and ROE) and 5 capital structure measures such as debt ratio, debt-to-equity ratio, loan-to-deposit ratio, bank size, and asset tangibility. But his findings indicate that there is a negative and significant relation with ROA measures such as debt-to-equity ratio, firm size, tangibility of assets and debt ratio.

In their study of the determinants of capital structure and 22 commercial Tunisian banking performance for the period 2005-2014 by applying pooled ordinary least square (OLS) analysis, Siddik et al. (2024) find that a significant negative effect of capital structure choice on the performance of the sampled banks. Their results find out that all capital structure variables have significant inverse impacts on bank performance measures such as ROA, ROE, and EPS.

Nguyen et al. (2021) investigate the determinants of bank performance for the 28 Vietnamese commercial banks covering the period between 2010 and 2019 by using pooled OLS, fixed effect (FEM), and random effect (REM) regression models. The empirical findings indicate that capital structure (measured by total debt to assets and debt to equity ratios) negatively and significantly influences the performance of selected commercial banks (measured by ROA and ROE). Besides, all of the control variables (bank size, non-performing loan, liquidity, and GDP growth rate) represent significant and positive relationships with bank performance, except for the operating cost rate.

Molla (2020) examines the impact of capital structure and the performance of listed banks on the Dhaka Stock Exchange in Bangladesh for the period of 2014-2018 by using a panel regression model. The analysis findings demonstrate that long-term debt has a positive influence on the performance of banks measured as ROA and ROE. Besides, there is no statistically significant impact on ROA, ROE, and EPS with the capital structure component of total debt. However, it has a significant positive impact on the performance of banks measured by P/E ratio. Lastly, there is no relationship between long-term debt and total debt on the EPS. From these findings, he concludes that capital structure has weak or no impact on the performance of publicly listed banks in Bangladesh.

Kumar (2018) evaluates the relationship between capital structure and financial performance of 21 commercial banks in India by using a panel regression model over the period of 2011–2015. While debt-to-total-assets ratios and debt-to-equity ratios are used as measures of corporate structure; return on capital (ROCE), net profit ratio (NP), and net interest margin (NIM) are used as measures of financial performance. The findings demonstrate that there is strong evidence on capital structures in explaining the commercial banks' financial performance.

Saeed et al. (2013) empirically examine the capital structure of 25 Pakistani banks listed at Karachi Stock Exchange by using panel data regression for the period 2007-2011. The bank capital structure is measured by the earnings per share (EPS), return on assets (ROA), and return on equity (ROE) ratio, and all three dependent variables positively affect bank performance. They also suggest that the efficient use of resources to reduce operational costs and diversification to increase bank performance.

While the effect of capital structure on firm performance has attracted great attention in Türkiye, studies addressing the issue in the banking context are quite limited. Ozdemir (2024) examines the relationship between bank performance and leverage (where leverage is measured as total debt-to-assets ratio and non-performing loans-to-total assets) for banks in Türkiye and ROA as a measurement of performance. The study covers all banks operating in Türkiye between 2005/Q4 (last quarter) and 2017/Q3 (third quarter). Findings of the study validated a negative relationship between determinants of capital structure and performance of the Turkish banking industry. However, there is a difference between development-investment banks and deposit banks in terms of the effect of capital structure on performance.

Taştemel & Koç's (2024) study of eleven private sector banks in Türkiye covering the period 2010-2022 using panel regression models. Six independent variables are used in the study, including three market-based financial performance ratios (P/E, PD/DD, LOGPD) as dependent variables, two ownership structure indicators (EBOSP, HAO), three financial structure indicators (TBO, OTA, TA), and the age of the bank (YAS). Their findings reveal that banks' financial and ownership structure affects the financial performance of banks.

Güzel (2023) used panel data analysis to determine the factors affecting the capital structure covering the period 2002Q1-2021Q4 of 15 banks operating in the Turkish banking system and having the highest share in the sector in terms of asset size. The analysis findings found a statistically significant and positive relationship between the capital adequacy ratio and net interest margin, the bank's share in the sector, the ratio of non-interest income to non-interest expenses, and the average dollar interest rate. Besides, a statistically significant and negative effect was determined between the variables of return on assets, liquidity ratio, total deposit/ total resources ratio, overdue receivables (gross)/total loans and receivables ratio, liquid assets/total assets ratio, leverage ratio, and average TL loan interest rate and the capital adequacy ratio. However, there was no statistically significant relationship between the total asset size, average annual growth rate and inflation rate and capital adequacy ratio.

Akkaynak (2022) empirically examines determinants of the capital structure of the banking sector in Türkiye using a sample of 14 Turkish commercial banks between 2002 and 2020 by using panel data analysis. The main objective of the study is to examine the relationship between leverage and determinants of capital structure decision and to explore which capital structure theory is applicable in commercial banks in Türkiye. It reveals that asset structure, ROA, credit risk and interest rate risk variables are positively correlated with leverage, while growth opportunities, size and ROE variables indicate a negative effect. Besides, it is observed that the capital structure of the Turkish banking sector is generally compatible with the pecking order theory.

Okuyan (2013) analyzes the determinants of capital adequacy ratio in the Turkish banking sector by using panel data regression for the quarterly period 2002: Q4–2012: Q1. While there is a negative relationship between capital adequacy ratio and risk, size, deposit ratio and credit ratio, there is a positive relationship between economic growth and return on assets.

Kahveci et al. (2016) conducted a study regarding the capital structure and its impact on financial performance measured as net interest return by using panel data analysis during 2002 to 2014 for the Turkish commercial banking sector. The result of research validated the positive relationship between capital structure and net interest income in times of crises.

The study made by Gülhan and Uzunlar (2011) is to identify the determinants of bank profitability by using panel data regression analysis for both local and foreign banks operating in Türkiye between 1990 and 2008. The findings reveal that the variables such as capital adequacy, operational costs, liquidity, size, security portfolio and nonaccruing loans have a significant effect on the return of assets. However, domestic and foreign banks statistically produce different results.

The main objective of the study made by Demirhan (2010) is to identify the effects of capital structure decisions on private deposit bank performance in Türkiye for the period 2003-2008 by applying the panel data analysis method. The study uses four dependent capital structure variables (ROA, ROE, net interest margin (NIM) and non-interest earnings) for 32 foreign and domestic banks. The findings for domestic and foreign banks are

statistically different. However, since the capital ratio is positively related to profitability ratios for both bank groups (foreign and domestic), she argues that the agency costs hypothesis is not valid.

Kahveci and Sayılgan (2006) aimed to determine the impact of capital structure on net interest income of deposit banks by using panel data regression over the period of 2002 to 2004 for 33 banks (12 foreign capital deposit banks, 18 private capital deposit banks and 3 public capital deposit banks) in Türkiye. The analysis results state that equity financing has a more positive effect on net interest income in small banks, whereas deposit financing has a more positive effect on net interest income in large banks. Deposit banks in Türkiye generally obtain their lowest net interest income from foreign exchange deposit accounts in the analysis period.

In summary, the literature on the relationship between capital structure and bank performance has produced distinct or controversial results depending on the scope of the research, the financial variables and the analysis method used. Besides, the findings may naturally differ in terms of private deposit banks, public banks, development and investment banks.

4. DATA AND METHODOLOGY

This section outlines the methodology adopted in this research, including the data source, variables used, and the types of analysis adopted. This study aims to determine the variables affecting the capital structure decisions of commercial banks operating in Türkiye by using panel data analysis regression. Public banks are not included in the analyzed data set. Because public interest is at the forefront rather than profit in public banks. Since public banks operate for different motives, the analysis is limited to private Turkish deposit banks in this study.

The panel data set consists of 20 private deposit banks in Türkiye for a 12-year period from 2012 to 2023. This research used secondary data. The source of data is the annual reports of commercial banks taken from The Banks Associations of Türkiye's (TBB) website, which includes financial reports such as balance sheets and income statements. Key financial indicators data are employed from the Central Bank of Türkiye (TCMB) and the Turkish Statistical Institute (TUIK). The total number of bank observations is 240.

Since there are both horizontal and vertical series in the study, the most appropriate model for the study was panel data analysis. The strongly balanced panel data model was used in the panel data analysis because of the data structure including ratio-type scale parameters (Hsiao, 2022; Raj and Baltagi, 2012). For this reason, the time series between 2012-2023, which is the widest range with balanced data for all dependent and independent variables, was used.

Bank performance is usually measured by the return on assets (ROA), the return on equity (ROE) and/or the net interest margin (NIM) reported by a bank. Following the general trend in the literature, this study uses ROA and ROE as the dependent variables. ROA is calculated by dividing net profit after tax by total assets and represents the return obtained from the bank's invested assets. The asset profitability ratio is one of the commonly used measures of how efficiently a financial institution uses its assets to generate profit. An increase in the ROA indicates that the financial institution can generate more profit with fewer assets. In this sense, it is seen as an important measure of managerial efficiency.

ROE is a second important measure of a company's financial performance. ROE is the rate used to measure the profitability of the capital invested by the shareholders of the business. It allows business owners to see how effectively their invested capital is being used. That is, it shows the management performance of the financial institution. ROE shows performance based on shareholder equity, while ROA shows the profitability of the financial institution based on its total assets. Return on equity (ROE) and return on assets (ROA) are two key measures to determine how efficient a bank is at generating profits. Bank capital structure is also typically measured by debt-to-assets ratio (DTA) and debt-to-equity ratio (DTE).

The study covers bank-specific and macroeconomic financial variables for determining the impact of capital structure on banking performance, which are widely used in the literature (Table 1). There are 9 bank-specific and 2 macroeconomic variables included in the regression. Bank performance is a function of capital structure and independent variables in the model.

Bank performance = f (capital structure, independent variables)

The regression models are in the following form:

Model 1 $ROA_{jt} = \beta_0 + \beta_1 DTA_{i,t} + \beta_2 DTE_{i,t} + \sum_{s=3}^{11}(\beta s\ \lambda i, t) + \varepsilon_{jt}$

Model 2 $ROE_{jt} = \beta_0 + \beta_1 DTA_{i,t} + \beta_2 DTE_{i,t} + \sum_{s=3}^{11}(\beta s\ \lambda i, t) + \varepsilon_{jt}$

Here:

ROA_{jt} refers to return on asset for bank i at time t

ROE_{jt} refers to return on equity for bank i at time t

DTA and DTE represent the capital structure of deposit banks

λ refers to the independent variables

j refers to an individual bank

t refers to year

β is coefficient while ε_{jt} is the error term.

ROA and ROE refer to dependent variables and observations on bank performance. The study's data set and relevant information are given in Table 1. As indicated in Table 1, return on assets (ROA) and return on equity (ROE) are used as dependent variables. Independent variables are classified into two groups. The first group includes bank-specific (controllable) internal factors. The second group includes macroeconomic (uncontrollable) factors such as inflation and economic growth (Table 1).

Table 1: Definition of the variables

Notation	Name of Variables	Measurement
	Dependent variables	
ROA	Return on assets	Net income over total assets
ROE	Return on equity	Net income over shareholder's equity
	Bank-spesific variables	
DTA	Debt ratio	Total debt/Total assets
DTE	Debt to equity ratio	Total debt/Total equity
BS	Bank size	Natural logarithm of total assets
NPL	Non-performing loan ratio	Non-performing loans over total loans
LIQ	Liquidity ratio	Loans over deposits
CIR	Cost to income ratio	Total cost over total income
NII	Revenue diversification	Non-interest income over total assets
DA	Deposits	Deposits/Total assets
OA	Cost management	Overheads/Total assets
	Macroeconomic variables	
INF	Inflation	Annual inflation rate (CPI growth rate)
GDP	Economic growth	Annual growth rate of real GDP per capita

5. EMPIRICAL FINDINGS

Table 2 presents descriptive statistics of variables, including the mean, standard deviation, minimum, and maximum values. ROA mean private deposit banks was 0.02±0.02 with a -0.11-0.14 range. ROE mean was 0.11±0.29, and the range was -3.99-0.50. DTA mean was 0.88±0.04, DTE mean was 8.65±3.59, BS mean was 17.43±1.79, NPL mean was 0.05±0.07, LIQ mean was 1.01±0.55, CIR mean was 0.68±0.17, NII mean was 0.01±0.01, DA mean was 0.63±0.12, and OA mean was 0.02±0.01. GDP range was 9.06-9.48 with 9.28±0.12 mean. The inflation mean was 21.02±21.66 with a 7.49-72.31 range (Table 2).

When we look at the capital structure, total debt accounts for an average of 88% of total assets, and outstanding loans are 8.65 times higher than total equity. According to BDDK (Banking Regulation and Supervision Agency), the capital adequacy ratio is aimed at legally 8% and 12% as a target as the basis for the total risk ratio in the

banking sector. The current analysis data shows that banks have achieved the target rate of 12% (1-0.88) on average. The average NPL ratio of 5% is equal to the BDDK's benchmark of 5%, suggesting that bad loans have been under control. However, it can be stated that the NPL ratio is at the recommended limit level.

Table 2: Descriptive statistics

	Mean	Standard Deviation	Minimum	Maximum
ROA	0.02	0.02	-0.11	0.14
ROE	0.11	0.29	-3.99	0.50
DTA	0.88	0.04	0.60	1.03
DTE	8.65	3.59	0.17	33.71
BS	17.43	1.79	13.47	21.62
NPL	0.05	0.07	0.00	0.65
LIQ	1.01	0.55	0.21	8.06
CIR	0.68	0.17	0.21	1.53
NII	0.01	0.01	0.00	0.17
DA	0.63	0.12	0.19	1.10
OA	0.02	0.01	0.00	0.07
GDP	9.28	0.12	9.06	9.48
INF	21.02	21.66	7.49	72.31

In the inflation and DTE series, the standard deviation value is higher than the other series. This situation reveals that inflation and DTE followed a more fluctuating and volatile course in the examined time period.

The correlation matrix for the explanatory variables is reported in Table 4. A correlation matrix is a simple statistical tool that measures the strength and direction of relationships between variables. ROA was significantly correlated with ROE ($r=0.701$; $p<0.01$), DTA ($r=-0.524$; $p<0.01$), DTE ($r=-0.477$; $p<0.01$), BS ($r=0.180$; $p<0.01$), NPL ($r=-0.300$; $p<0.01$), CIR ($r=-0.479$; $p<0.01$), NII ($r=0.193$; $p<0.01$), DA ($r=-0.209$; $p<0.01$), GDP ($r=0.163$; $p<0.05$) and INF ($r=0.466$; $p<0.01$). ROA was significantly correlated with DTA ($r=-0.188$; $p<0.01$), DTE ($r=-0.436$; $p<0.01$), BS ($r=0.229$; $p<0.01$), NPL ($r=-0.246$; $p<0.01$), CIR ($r=-0.324$; $p<0.01$), OA ($r=-0.152$; $p<0.05$), GDP ($r=0.159$; $p<0.05$) and INF ($r=0.305$; $p<0.01$). The results present that the correlations between the independent variables are mostly statistically significant at the 5% and 1% level (Table 4).

Levin Lin and Chu (2002) Unit root test and Pesaran (2004) CD test for Cross-sectional Dependency results showed that all parameters in the research did not have unit root and cross-sectional dependency (Table 3).

Table 3. Levin Lin and Chu (2002) Unit root test and Pesaran (2004) CD test for Cross-sectional Dependency

	LLC	CD
ROA	-1.5477*	20.41**
ROE	-3.7430*	12.47**
DTA	-4.0983*	25.09**
DTE	-4.9799*	19.60**
BS	-4.1434*	34.81**
NPL	-3.6920*	10.97**
LIQ	-7.1665*	23.39**
CIR	-2.5725*	22.21**
NII	-7.2635*	7.41**
DA	-5.4342*	23.59**
OA	-3.7291*	23.91**

*Not has a unit root, **Not has cross-sectional dependence, GDP and INF are vertical series, and unit root with CD were not tested.

The inflation variable (INF) has a relatively high standard deviation of 21.6 compared to other variables. This high standard deviation suggests that inflation has varied widely across the observed period, indicating significant fluctuations in inflation rates. The range of inflation is between 7.49 and 72.31, which further supports this observation of high variability. Such volatility in inflation could be indicative of an unstable macroeconomic condition, which can have an evident effect on the banking sector. High inflation can lead to increased uncertainty in the economy, affecting interest rates, demand for loans, and the general performance of financial institutions.

The second highest standard deviation variable is the Debt-to-Equity ratio (DTE), which has a relatively high standard deviation of 3.39. This indicates that the leverage levels of the private deposit banks in the sample vary significantly. The mean of DTE is 8.65, with a minimum of 0.17 and a maximum of 33.71, reflecting a wide range of debt usage relative to equity across the banks in the sample. High variability in DTE may suggest differences in banks' risk-taking behaviors, capital structures, or financial strategies. Some banks might be highly leveraged, while others might be more conservative with their debt usage. This variability in financial leverage could contribute to varying degrees of financial stability and risk across banks.

Table 4. Correlation matrix for research variables

	ROA	ROE	DTA	DTE	BS	NPL	LIQ	CIR	NII	DA	OA	GDP	INF
ROA	1	0.701**	-0.524**	-0.477**	0.180**	-0.300**	-0.023	-0.479**	0.193**	-0.209**	-0.083	0.163*	0.466**
ROE	0.701**	1	-0.188**	-0.436**	0.229**	-0.246**	0.007	-0.324**	0.051	-0.111	-0.152*	0.159*	0.305**
DTA	-0.524**	-0.188**	1	0.741**	0.286**	0.168**	0.053	0.357**	-0.338**	0.165*	-0.312**	-0.062	-0.020
DTE	-0.477**	-0.436**	0.741**	1	0.168**	0.197**	0.024	0.322**	-0.078	0.175**	-0.222**	-0.073	0.053
BS	0.180**	0.229**	0.286**	0.168**	1	0.153*	0.058	-0.240**	-0.114	-0.042	-0.435**	-0.041	0.273**
NPL	-0.300**	-0.246**	0.168**	0.197**	0.153*	1	-0.048	-0.007	-0.042	0.168**	-0.086	-0.267**	0.041
LIQ	-0.023	0.007	0.053	0.024	0.058	-0.048	1	0.038	-0.084	-0.410**	0.022	-0.039	-0.158*
CIR	-0.479**	-0.324**	0.357**	0.322**	-0.240**	-0.007	0.038	1	-0.054	0.198**	0.284**	0.292**	-0.160*
NII	0.193**	0.051	-0.338**	-0.078	-0.114	-0.042	-0.084	-0.054	1	-0.060	0.314**	0.040	0.017
DA	-0.209**	-0.111	0.165*	0.175**	-0.042	0.168**	-0.410**	0.198**	-0.060	1	-0.074	-0.054	0.112
OA	-0.083	-0.152*	-0.312**	-0.222**	-0.435**	-0.086	0.022	0.284**	0.314**	-0.074	1	0.433**	-0.298**
GDP	0.163*	0.159*	-0.062	-0.073	-0.041	-0.267**	-0.039	0.292**	0.040	-0.054	0.433**	1	0.201**
INF	0.466**	0.305**	-0.020	0.053	0.273**	0.041	-0.158*	-0.160*	0.017	0.112	-0.298**	0.201**	1

*p<0.05, **p<0.01.

The regression results are given in Table 4. Both regression models include fixed effects as determined by the Hausman test (X^2 values and p-values), which indicated that fixed effects should be used in the analysis. This model was chosen as the appropriate specification for both ROA (X^2: 21.92; p: 0.0250) and ROE (X^2: 81.78; p: 0.0000) regressions based on the Hausman test results (Table 4). The Hausman test assesses whether the model specification should account for individual differences across banks, which is important when analyzing panel data. Panel data analysis results showed that the capital structure [DTA (β =-0.1527; p<0.01), DTE (β =-0.0015; p<0.01)] negatively impacts business performance (ROA) of Turkish private deposit banks. These findings are consistent with previous studies such as Ozdemir (2024), Zidi & Hamdi (2024), Nguyen et al. (2013), and Siddik et al. (2017). The effects of bank size (BS: β=0.0048; p<0.01) on ROA were negative and statistically significant.

The NPL ratio is one of the most important indicators of the asset quality of the banking sector. An increase in the rate of non-performing loans provided by banks deteriorates the asset quality of the bank and negatively affects its profitability. There is a negative and statistically significant relationship between ROA and NPL ratio (B=-0.0471; p<0.01) and credit risk (CIR: B=-0.0244; p<0.01) as expected. This means that an increase in the level of nonperforming loans and the credit risk will reduce the return on assets (ROA). Besides, overheads-to-total-assets ratio as a proxy of cost management (OA: β=-0.3155; p<0.05) on ROA was also negative and statistically significant.

Conversely, bank size (BS: β=0.0048; p<0.01), economic growth (GDP: β=0.0285; p<0.01) and inflation (INF: 0.0002; p<0.01) on ROA were positive and statistically significant. In summary, the effect of capital structure (DTA and DTE), nonperforming loans ratio (NPL), credit risk (CIR), and overheads to total assets ratio (OA) was negative, whereas the effect of bank size (BS), economic growth (GDP) and inflation (INF) was positive on bank

profitability. Finally, there is no statistically significant relationship between the liquidity rate (LIQ), non-interest income over total assets (NII), and deposits to total assets (DA) with the performance of private deposit banks in Türkiye for the analyzed period (Table 4).

The second regression model on ROE mostly produces results in a similar way. The effects of debt to assets (DTA: β=1.5098; p<0.05), debt to equity (DTE: β =-0.6778; p<0.01), bank size (BS: β=0.0844; p<0.01), non perfoming loans ratio (NPL: β=-0.5226; p<0.05), credit risk (CIR: β=-0.6665; p<0.01), OA (β =-6.8677; p<0.01) and GDP (β =0.7554; p<0.01) on ROE were significant. Besides, the effects of debt to assets (DTA), bank size (BS) and economic growth (GDP) were positive, whereas the impact of debt to equity (DTE), nonperforming loans ratio (NPL), credit risk (CIR) and overheads to total assets ratio (OA) were negative on bank performance measured as ROA (Table 4). Lastly, the empirical findings could not shown a statistically significant relationship between the liquidity rate (LIQ), non-interest income over total assets (NII), deposits to total assets (DA) and inflation with the performance of private deposit banks in Türkiye (Table 4).

Table 5: Regression results for the impacts of capital structure on Turkish bank performance

Regressions	ROA	ROE
Constant	-0.1623	-8.6158
Capital Structure		
DTA	-0.1527**	1.5098*
DTE	-0.0015**	-0.6778**
Economic and Market Conditions		
BS	0.0048**	0.0844**
NPL	-0.0471**	-0.5226*
LIQ	0.0006	0.0073
CIR	-0.0244**	-0.6665**
NII	0.0903	2.2966
DA	-0.0064	0.1458
OA	-0.3155*	-6.8677**
GDP	0.0285**	0.7554**
INF	0.0002**	0.0001
R^2	0.5876	0.3894
F-statistic	32.04	24.26
No. of observations	240	240
Hausman Test	X^2: 21.92; p: 0.0250 (Fixed)	X^2: 81.78; p: 0.0000 (Fixed)

*p<0.05, **p<0.01

6. CONCLUSION

The financial system in general and the banking sector in particular play a dominant role in Turkish economic development. It is generally agreed that a strong and well-functioning of the banking system is a prerequisite for sustainable economic growth. The research is conducted to survey the impact of capital structure on commercial bank performance by using bank level and macroeconomic factors in Türkiye. The objective of this article is to examine the influence of capital structure on the performance of 20 Turkish deposit banks by using panel data regression over the period of 12 years from 2012 to 2023.

While the majority of studies in Türkiye analyze the profitability of banks, the number of studies examining the impact of banks' financial structures on profitability is quite limited. Besides, some variables that were not included in previous studies on Türkiye were also included in the analysis. In this context, it is thought that it will contribute to the limited studies on Turkish banking capital structure-bank performance literature. The study employs return on Assets (ROA) and Return on Equity (ROE) as dependent variables and measures of firm's

financial performance which are widely accepted indicators of financial performance. The findings indicate that capital structure, particularly the debt-to-assets (DTA) and debt-to-equity (DTE) ratios, plays a significant role in determining bank profitability, with negative relationships observed between capital structure and performance.

The results show that higher leverage, as indicated by higher DTA and DTE, negatively impacts both ROA and ROE. This aligns with prior research, suggesting that excessive reliance on debt can reduce profitability due to higher financial risk. Additionally, non-performing loans (NPL) and credit risk (CIR) were found to negatively affect profitability, which is consistent with the idea that poor asset quality and high credit risk lead to lower returns. Conversely, factors like bank size (BS), economic growth (GDP), and inflation (INF) were found to have a positive effect on profitability, highlighting the importance of economic conditions and effective management in determining bank performance.

Although the majority of these results are consistent with some studies in the literature, there are also findings that are contradictory to the literature. Furthermore, the findings may also produce different results in terms of the countries analyzed, the various estimation procedures used and bank sub-samples. The study has several limitations that must be acknowledged. First, as we mentioned before, only private Turkish deposit banks are included in the analysis. Although an important role in the Turkish banking system, public banks are excluded as they work with different motives. Politically public benefit motive is more important than profitability in public banks. Including them could have provided a more comprehensive understanding of the capital structure and performance dynamics in the Turkish banking sector. The second is data limitations. The study relies on secondary data from annual reports, which may not fully reflect the most up-to-date or detailed financial information available. Third, although panel data analysis is a robust method, it has limitations, especially in terms of potential endogeneity issues. Further research may incorporate advanced econometric techniques, such as dynamic panel models or instrumental variable approaches, to address this concern.

Although inflation in Türkiye has been at very high levels in recent years, affecting many sectors, the banking sector has been the sector that has made the highest profit during this process. According to TÜİK and EVDS 2023 data, banking sector profitability rates have reached between 400%-500% (EVDS, 2023). While the effect on ROA is negative, the effect on ROE is positive. These results generally show the fragility of the economy and the predominance of financial instruments such as short-term investment and loans.

In summary, some of the literature findings, as in this study, support the view that the capital structure negatively affects the performance of banks. This means that banks cannot benefit from the financial leverage effect to increase their profit margins and as a result, they are exposed to high capital costs. From the findings, it is strongly recommended that firms should focus on the proportion of debt used by the bank, the management of nonperforming loans and credit risk and the manner of utilizing the resources while operating the banks. Therefore, we can conclude that this study makes contribution to the literature by exploring the effects of capital structure impact on bank performance in Türkiye for the analyzed period, which is important in terms of providing information and guidance for bank managements and policy makers.

This study provides valuable insights into the relationship between capital structure and bank performance in the Turkish banking sector. While the findings confirm the negative impact of high leverage on profitability, they also highlight the importance of economic conditions and effective management. However, further research is needed to address the limitations identified and to explore the broader dynamics at play in the ever-evolving banking environment. Future research could include public banks to understand how their performance differs from private banks, especially in terms of capital structure decisions and profitability. Furthermore, to address the limitations of the current model, future studies could employ more advanced econometric techniques, such as the generalized method of moments (GMM) or structural equation modeling (SEM), to account for potential endogeneity and dynamic relationships. Lastly, future studies could examine how technological advancements and digital transformations affect capital structure and profitability in the banking sector.

Although there have been difficult economic conditions and high inflation in Türkiye in recent years, banks continue to be profitable. This situation also reveals the determinant role of banks in the sector. It can be stated that the DTA effect of banks, which is negative with ROA and positive with ROA, indicates an economic breakdown in the long term. However, more research is needed on this subject. In future studies, comprehensive and detailed studies can be conducted on these issues.

REFERENCES

Akkaynak, B. (2022). "Capital structure theories and determinants of capital structure of the Turkish banking system", *Akdeniz İİBF Journal,* 22(1), 57-68. https://doi.org/10.25294/auiibfd.1033601

Al-Hashimi, A. (2007). "Determinants of Bank Spreads in Sub-Saharan Africa," draft.

Andrieș, A-M., Căpraru, B., Leșan-Muntean, F., & Ihnatov, L. (2016). "The impact of international financial crisis on bank performance in Eastern and Central European countries", *Euro Economica,* 35(1), 110-126.

Angelini, P., Clerc, L., Cúrdia, V., Gambacorta, L., Gerali, A., Locarno, A., Motto, R., Roeger, W., Van den Heuvel,

S., & Vlček, J. (2014). "Basel III: Long-term impact on economic performance and fluctuations", *The Manchester School,* 83(2), 217-251. https://doi.org/10.1111/manc.12056

Barth, J.R., Nolle, D.E., & Rice, T.N. (1997). "Commercial banking structure, regulation, and performance: An international comparison", *Managerial Finance,* 23(11), 1-39. https://doi.org/10.1108/eb018653

Berger, A.N. (1995). "The relationship between capital and earnings in banking", *Journal of Money, Credit and Banking,* 27(2), 432-456. https://doi.org/10.2307/2077877

Berger, A.N. & Bouwman, C.H.S. (2013). "How does capital affect bank performance during financial crises?", *Journal of Financial Economics,* 109, 146-176. https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2013.02.008

BIS (2011). "Basel committee on banking supervision: Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems". https://www.bis.org/publ/bcbs189.pdf

Birru, M.W. (2016). "The impact of capital structure on financial performance of commercial banks in Ethiopia", *Global Journal of Management and Business Research,* 16(8), 42-52.

BRSA (2009). From crisis to financial stability (Turkey experience), *Working Paper,* (Revised Second Edition). file:///C:/Users/Serpil/Downloads/CM4-2nd.PDF

BRSA Report (2023). https://www.bddk.org.tr/KurumHakkinda/EkGetir/5?ekId=262

Demirhan, D. (2010). "Türkiye'deki mevduat bankalarının finansal yapıya ilişkin kararlarının kârlılığa etkisi", *Muhasebe ve Finansman Dergisi,* 45, 157-168.

Flamini, V., McDonald, C. A., & Schumacher, L. B. (2009). "The determinants of commercial bank profitability in Sub-Saharan Africa", *IMF Working Papers,* 1-30. http://dx.doi.org/10.5089/9781451871623.001

Francis, M.E. (2013). "Determinants of commercial bank profitability in Sub-Saharan Africa", *International Journal of Economics and Finance,* 5(9), 134-147. http://dx.doi.org/10.5539/ijef.v5n9p134

Furlong, F.T., & Keeley, M.C. (1989). "Capital regulation and bank risk-taking: A note", Journal of Banking & Finance, 13(6), 883-891. https://doi.org/10.1016/0378-4266(89)90008-3

Ganioğlu, A., & Us, V. (2014). "The Structure of the Turkish banking sector before and after the global crises", *Central Bank of the Republic of Turkey Working Paper,* 14/29, 1-39.

Gülhan, Ü., & Uzunlar, E. (2011). "Bankacılık sektöründe kârlılığı etkileyen faktörler: Türk bankacılık sektörüne yönelik bir uygulama", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 15(1), 341-368.

Güzel, A. (2023). The Role of capital in banks, its determinants and the management of capital structure: The case of Turkey. *Ankara Hacı Bayram Veli University Journal of Economic and Administrative Sciences,* 25(2), 539-566

Gropp, N., & Heider., F. (2009). "The determinants of bank capital structure", *European Central Bank Working Paper Series,* No 1096, 1-50.

Hsiao, C. (2022). *Analysis of panel data* (No. 64). Cambridge university press.

Iqbal, A., & Kume, O. (2014). Impact of financial crisis on firms' capital structure in UK, France, and Germany", *Multinational Finance Journal,* 18(3/4), 249-280.

Jouida, S. (2018). "Bank capital structure, capital requirements and SRISK across bank ownership types and financial crisis: panel VAR approach", *Review of Quantitative Finance and Accounting,* 53, 295–325. https://doi.org/10.1007/s11156-018-0750-5

Kahveci, E., Ekşi, İ.H., & Kaya, Z. (2016). "Türkiye'deki mevduat bankalarında sermaye yapısı-karlılık ilişkisi: 2002-2014 Yılları Arası Panel Veri Uygulama", *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 12(2), 446-461.

Kahveci, E., & Sayılgan, G. (2006). "Türkiye'deki mevduat bankalarının sermaye yapılarının net faiz gelirleri üzerindeki etkisi (2002-2004 Panel Veri Analizi)", 10. Ulusal Finans Sempozyumu, İzmir.

Kaufman, G.G. (1991). "Capital in banking: past, present and future", *Journal of Financial Services Research,* 5, 385-402.

Kazak, H. (2024). "Avrupa Birliği ülkeleri arasında banka sermaye yapısı açısından yakınsama", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi,* 14(2),789-801. https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1464698

Kumar, N. (2018). "Capital structure and financial performance of banks", International Journal of Applied Business and Economic Research, 15(23), 303-312.

Mishkin, F. (2000). *The Economics of Money, Banking and Financial Markets.* 6th ed., Addison Wesley, New York.

Muhammed, S., Desalegn, G., & Emese, P. (2024). "Article effect of capital structure on the financial performanceof Ethiopian Commercial Banks", *MDPI Working Papers,* 1-15. https://doi.org/10.3390/risks12040069

Nguyen,T.T., Nguyen,T.D., Dinh, T.T., & Vu, K.L. (2021). "The impact of capital structure on bank performance: GMM estimation for the case of Vietnam", *PressAcademia Procedia,* 13(15),73-83. https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2021.1426

Okuyan, H.A. (2013). "Türk bankacılık sektöründe sermaye yapısı", Ege Academic Review, 13(3), 295-295. http://dx.doi.org/10.21121/eab.2013318089

Ozdemir, B. (2024). "Türk bankacılık sektöründe sermaye yapısının performans üzerine etkisi", *Adnan Menderes University, Journal of Institute of Social Sciences,* 6(1), 65-26.

Raj, B., & Baltagi, B. H. (Eds.). (2012). *Panel data analysis*. Springer Science & Business Media.

Saeed, M.M., Gull, A.A., & Rasheed, M.Y. (2013). "Impact of capital structure on bank performance: A case study of Pakistan", *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business,* 4(10), 393-403.

Siddik, N.A., Kabiraj, S., & Joghee, S. (2017). "Impacts of capital structure on performance of banks in a developing economy: Evidence from Bangladesh", *International Journal of Financial Studies,* 5(2), 1-18. https://doi.org/10.3390/ijfs5020013

Sufian, F., & Habibullah, M.S. (2010). "Assessing the impact of financial crisis on bank performance: Empirical evidence from Indonesia", *ASEAN Economic Bulletin,* 27(3), 245-262.

Svitek, I.M. (2001). "Functions of bank capital", Nảrodnả Banka Slovenska, 9(5), 37-40.

Taştemel, G., & Koç, Y.D. (2023). "Finansal yapı ve sahiplik yapısının finansal performans üzerine etkisi: Türk bankacılık sektörü üzerine uygulama", *Journal of Economics and Financial Researches,* 5(2), 122-138. https://doi:10.56668/jefr.1308082

Wanke, P., Skully, M., Wijesiri, M., Walker, T., & Pellegrina, L.D. (2021). "Does ownership structure affect firm performance? Evidence of Indian bank efficiency before and after the Global Financial Crisis", *International Transactions in Operational Research,* 29(3), 1842-1867. https://doi.org/10.1111/itor.13072

Zidi, M., & Hamdi, H. (2024). "A Panel-corrected standard error (PCSE) framework to estimate capital structure and banking performance within the Tunisian context", *International Journal of Economics and Financial Issues,* 14(2),196-202. https://doi.org/10.32479/ijefi.1579

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program(Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.07.2024 **√Accepted/Kabul:** 01.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1508082
Research Article/Araştırma Makalesi

Ates, S. (2025). "Sustainable Development Performance of Companies: A Cluster Analysis Approach", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 66, pp. 293-306.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT PERFORMANCE OF COMPANIES: A CLUSTER ANALYSIS APPROACH

Sinem ATES*

Abstract

Sustainable development can be defined as an approach where firms support economic growth while reducing environmental impacts, fulfilling social responsibilities, and adhering to strong governance principles. This study investigates sustainable development performance of non-financial companies listed on Borsa Istanbul by cluster analysis of economic, environmental, social, and governance dimensions of corporate sustainable development. Hierarchical average linkage clustering and k-means clustering are used and both result in three distinct clusters. While the economic dimension shows no significant difference between clusters, significant variations are observed in the environmental, social, and governance dimensions. To understand the characteristics of these clusters further, a comparative analysis of financial ratios, company size, and company age is undertaken. Notably, company size emerges as the sole statistically significant differentiator between the clusters. The cluster with the highest environmental, social, and governance (ESG) scores comprises larger firms compared to the others. Based on the identified sustainable development patterns within each cluster, the study proposes recommendations for enhancing their overall sustainable development performance.

Keywords: *Sustainable development, Sustainable growth rate, Cluster analysis, Borsa Istanbul.*

FİRMALARIN SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA PERFORMANSI: BİR KÜMELEME ANALİZİ YAKLAŞIMI

Öz

Sürdürülebilir kalkınma, firmaların ekonomik büyümeyi desteklerken çevresel etkilerini azaltmayı, sosyal sorumluluklarını yerine getirmeyi ve güçlü yönetişim ilkelerine bağlı kalmayı içeren bir yaklaşım olarak tanımlanabilir. Bu çalışma, Borsa İstanbul'da işlem gören finansal olmayan şirketlerin sürdürülebilir kalkınma performanslarını; kurumsal sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel, sosyal ve yönetişim boyutlarının kriter olarak kullanıldığı bir kümeleme analizi ile incelemektedir. Hiyerarşik ortalama bağlantı ve k-ortalamalar kümeleme yöntemleri kullanılmış ve her iki yöntem sonucunda da üçlü kümeleme elde edilmiştir. Kümeler arasında, ekonomik boyut anlamlı bir fark göstermese de çevresel, sosyal ve yönetişim boyutlarında önemli farklılıklar gözlemlenmiştir. Bu kümelerin özelliklerini daha iyi anlamak için kümeler; finansal oranlar, şirket büyüklüğü ve şirket yaşı açısından karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Kümeler arasında sadece şirket büyüklüğü anlamlı farklılık göstermektedir. En yüksek çevresel, sosyal ve yönetişim (ÇSY) puanlarına sahip küme, diğerlerine kıyasla daha büyük firmalardan oluşmaktadır. Her kümedeki sürdürülebilir kalkınma profiline dayanarak bu çalışma, kümelerin sürdürülebilir kalkınma performanslarını geliştirmek için önerilerde bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Sürdürülebilir kalkınma, Sürdürülebilir büyüme oranı, Kümeleme analizi, Borsa İstanbul.*

*Assoc. Prof., Yalova University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, YALOVA.
e-mail: sinemats@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-9999-3799)

1. INTRODUCTION

Following the promulgation of the Sustainable Development Goals (SDGs) by the United Nations in 2015, numerous countries have incorporated them into their national agendas to pursue sustainable development objectives. Türkiye emerged as a frontrunner in this endeavor, ranking among the first 22 nations to submit a Voluntary National Review (VNR) at the 2016 High-Level Political Forum (HLPF). This initial VNR outlined a roadmap for SDG implementation, while the subsequent review submitted in 2019 focused on the nation's progress towards achieving these goals. Türkiye demonstrably champions a holistic approach to SDG implementation and monitoring, evidenced by their integration into national Development Plans and sectoral strategies (Republic of Türkiye, Presidency of Strategy and Budget, 2019).

The United Nations' SDGs extend beyond national governments, placing significant responsibility on the private sector. Turkish businesses hold immense potential to contribute to SDG realization due to their substantial national income contributions, sizeable investments, and critical role in international trade (Republic of Türkiye, Presidency of Strategy and Budget, 2019). In essence, corporate sustainable development, defined as the extent to which businesses contribute to broader sustainability objectives (Schneider & Meins, 2012), constitutes a foundational element for national-level sustainable development. This relationship functions synergistically: businesses integrating sustainable practices into their operations can significantly enhance a nation's pursuit of sustainability goals. On the other hand, countries that actively support and incentivize corporate sustainability efforts can leverage the collective power of businesses to achieve national SDGs. Consequently, identifying areas for improvement within corporate sustainability practices is crucial. Achieving sustainable development necessitates the holistic integration of all its dimensions, economic, social, environmental, and governance, into core business activities. Therefore, a comprehensive analysis of corporate sustainability practices across these dimensions, identifying both strengths and weaknesses, is vital. Such insights would equip regulatory authorities with the necessary knowledge to develop targeted support strategies, effectively aiding businesses in their sustainability endeavors.

Motivated by the critical role of the private sector in achieving SDGs, this study focuses on companies listed on Borsa Istanbul. Notably, Borsa Istanbul was among the founding signatories of the United Nations Sustainable Stock Exchanges Initiative in 2012, underscoring its commitment to sustainability principles. Employing cluster analysis, the study groups these companies based on their performance across economic, environmental, social, and governance dimensions. This approach facilitates the creation of homogenous clusters with similar sustainable development profiles. By analyzing these clusters, the study identifies their respective strengths and weaknesses across the key pillars of sustainable development. Furthermore, the research delves into the financial aspects of these clusters, investigating potential differences in key financial ratios such as return on assets (ROA), return on equity (ROE), leverage and debt to equity ratios. These insights can inform practical and policy-oriented recommendations to support companies in both sustaining their strengths and addressing identified weaknesses.

The remainder of this paper adheres to a structured format. Section 2 provides a comprehensive review of the existing literature relevant to the topic. Section 3 outlines the research methodology employed in this study. Following the presentation of the research findings in Section 4, Section 5 delves into a detailed discussion of their implications. Finally, Section 6 offers concluding remarks and explores potential policy implications arising from the research.

2. LITERATURE REVIEW

Within academic literature, corporate sustainability, the business-level manifestation of broader sustainability goals (Özçelik & Avcı Öztürk, 2014), is frequently measured by a diverse array of proxies. Some studies evaluate sustainability performance based on inclusion or exclusion from a sustainability index (Kılıç et al., 2022; Lourenço et al., 2012; Yilmaz et al, 2020). The underlying assumption in these studies is that indexed companies exhibit superior sustainability performance compared to non-indexed counterparts. Another commonly employed proxy is the publication of sustainability reports, particularly those adhering to internationally recognized guidelines such as the Global Reporting Initiative (GRI) (Cardamone et al., 2012; Carnevale et al., 2012; Schadewitz & Niskala,

2010). While valuable for overall sustainability assessments, these approaches often neglect the evaluation of individual sustainability dimensions.

Conversely, a distinct strand of research delves into the multi-dimensionality of sustainability performance, moving beyond solely overall assessments (Khaled et al., 2021; Matuszewska-Pierzynka, 2021). However, a lack of uniformity persists regarding the specific dimensions, or pillars, employed to measure sustainability. Some studies leverage ESG scores published by authorized rating agencies like Refinitiv, Sustainalytics, and MSCI, where higher scores signify superior sustainability performance. Alternatively, other research efforts posit a three-dimensional framework encompassing economic, environmental, and social dimensions (Bansal, 2005; Chow & Chen, 2012; Özçelik & Avcı Öztürk, 2014). This divergence in dimensionality highlights the ongoing debate within the academic community regarding the most appropriate approach to measuring corporate sustainability performance.

A limited body of research explores all four dimensions of sustainable development: environmental, social, governance, and economic. Jitmaneeroj (2016) investigated the causal relationships between individual pillar scores and overall sustainability scores of global companies. His findings revealed unequal effects, with the social pillar score demonstrating the most significant influence on overall sustainability performance across the majority of industries, followed by environmental and economic performance, respectively. Notably, the governance pillar score did not emerge as the most critical factor in any industry. Furthermore, Schneider and Meins (2012) contribute to the discourse on corporate sustainability by positing that sustainability is inherently future-oriented. They argue that companies with non-continuous sustainability efforts will see limited contributions to broader sustainable development goals. Consequently, Schneider and Meins (2012) proposed a framework encompassing both current sustainability performance (economic, environmental, and social) and sustainability governance, the latter acting as a precursor to future sustainability performance. Their work highlights that while robust sustainability governance is not a sole guarantor of future success, it represents a necessary condition.

Drawing upon the aforementioned arguments, this study incorporates all four dimensions of corporate sustainable development, i.e. environmental, social, governance, and economic, into its clustering methodology to assess companies based on their overall sustainability performance. While prior research has employed clustering techniques to group companies based on various sustainability indicators, these studies often focus on a subset of the four core dimensions. For instance, Sariyer and Taşkın (2022) utilized k-means clustering to analyze companies listed on the Borsa Istanbul Sustainability Index based solely on ESG scores. Their findings revealed five distinct clusters, none of which achieved the highest performance across all pillars. Similarly, Saraswati et al. (2024) applied k-means clustering to group companies on the Indonesia Stock Exchange according to ESG pillars, demonstrating weaknesses in at least one dimension for each cluster. In contrast to this focus on ESG, Radu and Smaili (2021) employed k-means clustering to group companies listed on the Toronto Stock Exchange based on a combination of financial, social, and environmental performance indicators. Their analysis identified three distinct clusters: “financially-focused firms” exhibiting the highest financial performance but the lowest social and environmental performance, “corporate social responsibility (CSR)-focused firms” characterized by the worst financial performance but the strongest environmental and social performance, and a final cluster of “balanced performance firms” demonstrating above-average performance across all three dimensions.

A critical distinction of this study lies in its comprehensive evaluation of corporate sustainability performance, encompassing all four dimensions: economic, environmental, social, and governance. Prior research, as exemplified by the works of Sariyer and Taşkın (2022), Saraswati et al. (2024), and Radu and Smaili (2021), often focuses on a subset of these core sustainability pillars. By incorporating all four dimensions, this study offers a more holistic and nuanced understanding of a company’s contribution to sustainable development. Furthermore, the clustering methodology employed in this research, which groups companies based on this comprehensive set of sustainability criteria, provides a more realistic perspective on their overall sustainability posture. This comprehensive approach has the potential to yield more targeted and effective policy recommendations compared to those derived from analyses that focus on a limited range of sustainability indicators.

3. METHODOLOGY

3.1. Sample and Data

The initial sample for this study comprised all companies listed on the Borsa Istanbul Stock Exchange (BIST ALL) that possessed both ESG scores and the requisite financial data for the year 2022, as retrieved from the Thomson Reuters Eikon database. To ensure sample homogeneity, financial institutions were excluded from this initial sample due to their distinct financial characteristics. Additionally, companies with fiscal year ends deviating from December 31st were also removed. The final sample of this study encompasses 69 firms, with a sectoral breakdown provided in Table 1.

Table 1: Sample by industry

Sector	Freq.	Percent
Basic Materials	15	21.74
Consumer Cyclicals	16	23.19
Consumer Non-Cyclicals	9	13.04
Energy	5	7.25
Healthcare	2	2.90
Industrials	11	15.94
Technology	4	5.80
Utilities	7	10.14
Total	**69**	**100.00**

3.2. Cluster Analysis and Variables

This study leveraged cluster analysis, a well-established exploratory data analysis technique (Dubes & Jain, 1980), to uncover latent patterns and group structures within the dataset (Romesburg, 2004). Stata software was employed to conduct the cluster analysis. Within Stata, two primary clustering methodologies exist: partition and hierarchical clustering. Partition clustering algorithms aim to create mutually exclusive clusters, whereas hierarchical clustering techniques generate a hierarchical structure of nested clusters. Agglomerative hierarchical clustering, a widely used approach, begins by treating each observation as an individual cluster. The algorithm then iteratively merges the two most similar clusters until all observations belong to a single cluster. Conversely, divisive hierarchical clustering starts with all observations in one group and progressively splits them into smaller, more homogenous sub-clusters (Stata, 2024).

This study adopted hierarchical agglomerative clustering as the primary method for uncovering latent structures within the data. In order to check if the chosen method influenced the results, k-means clustering, a representative of the partition clustering family, was employed as a secondary method. Within the realm of hierarchical agglomerative clustering, the average linkage method was selected due to its well-documented effectiveness across diverse scenarios and its demonstrated robustness (Kaufman & Rousseeuw, 1990). Specifically, weighted average linkage clustering, where each cluster is given equal weight in determining the distance between them for merging, regardless of the number of observations in each cluster, was implemented to group the BIST ALL companies based on their sustainability development indicators. This specific approach offers the advantage of identifying compact clusters that may vary in size, a valuable feature for this analysis (Everitt et al., 2001).

This study operationalized the four dimensions of corporate sustainable development by employing a set of relevant performance indicators. The economic dimension was proxied by the company's sustainable growth rate (SGR). Defined as the maximum rate of growth a company can achieve without depleting its financial resources (Higgins, 1977), the SGR was calculated using the following formula, consistent with several prior studies (Bagh et al., 2024; Chai et al., 2023):

$$SGR = \frac{p(1-d)(1+L)}{t-p(1-d)(1+L)} \quad (1)$$

where p denotes net profit margin on sales, d represents dividend payout ratio, L is the ratio of total debt to equity, and t stands for the ratio of total assets to net sales.

Environmental, social, and governance (ESG) performance was assessed by utilizing ESG scores retrieved from the Thomson Reuters Eikon Database. The environmental score encompasses a company's performance in resource utilization, emissions management, and environmental innovation. Social metrics incorporated into the social score include workforce composition, human rights practices, community engagement, and product responsibility. Finally, the governance score reflects a company's performance in areas such as management structure, shareholder relations, and CSR strategy. These scores range from 0 to 100, with higher scores signifying superior performance (Refinitiv, 2022).

4. RESULTS

4.1. Descriptive Statistics

Table 2 provides descriptive statistics of the whole sample. SGR represents sustainable growth rate and is calculated by the formula outlined in Equation (1). ENV, SOC, and GOV stand for environmental, social and governance scores, respectively. SIZE is the natural logarithm of total assets. ROA is the ratio of income after taxes to average total assets. LEV represents financial leverage and is calculated by dividing total assets to total liabilities. DEBTTOEQ is the ratio of total debt to total equity. AGE is the natural logarithm of number of days between the establishment of the company until 31.12.2022. The definition and measurement of variables are summarized in Table 3.

Table 2: Descriptive statistics of the sample

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
SGR	69	.269	.25	-.069	1.105
ENV	69	64.765	23.884	0	98.53
SOC	69	71.207	23.893	.479	98.195
GOV	69	51.976	22.272	5.096	88.342
SIZE	69	23.618	1.39	20.656	27.083
ROA	69	.177	.13	.001	.526
LEV	69	.599	.192	.035	.889
DEBTTOEQ	69	.932	.807	0	3.589
AGE	69	9.375	.655	7.595	10.126

Table 3: Variable definition and measurement

Variable code	Definition	Measurement
SGR	Sustainable growth rate	$SGR = \frac{p(1-d)(1+L)}{t-p(1-d)(1+L)}$
ENV	Environmental score	Thomson Reuters Eikon Database
SOC	Social score	Thomson Reuters Eikon Database
GOV	Governance score	Thomson Reuters Eikon Database
SIZE	Company size	Ln (Total Assets)
LEV	Leverage	Total Liabilities / Total Assets
ROA	Return on assets	Income After Taxes / Average Total Assets
DEBTTOEQ	Debt to equity	Total Debt / Total Equity
AGE	Company age	Number of days between the date of incorporation and 31.12.2022

4.2. Cluster Analysis Results

The initial stage of the analysis involved identifying the optimal number of clusters. To achieve this, a combination of dendrograms and cluster analysis stopping rules were employed. While numerous cluster analysis stopping rules exist, Milligan and Cooper (1985) identified the Calinski–Harabasz and Duda–Hart indices

as particularly effective among the 30 rules they examined. The corresponding values for these indices are presented in Tables 4 and 5, respectively.

Given that a higher Calinski–Harabasz pseudo-F statistic signifies well-separated clusters (Stata, 2024), a three-cluster solution emerges as the most distinct clustering based on the values reported in Table 4.

Table 4: Calinski/ Harabasz values

Number of clusters	Calinski / Harabasz pseudo-F
2	69.580
3	**89.110**
4	67.210
5	61.230
6	68.610
7	62.020
8	62.490
9	68.280
10	63.240
11	66.480
12	66.780
13	65.500
14	63.120
15	60.110

On the other hand, well-defined cluster separation is typically indicated by a high Duda-Hart Je(2)/Je(1) index value alongside a low pseudo-T squared value (Milligan & Cooper, 1985). While Table 5 reveals that the eleven-group clustering exhibits the largest Duda-Hart Je(2)/Je(1) value, the minimum pseudo-T squared value is observed for the fourteen-group solution. This discrepancy, where the peak Duda-Hart Je(2)/Je(1) value and the minimum pseudo-T squared value do not correspond to the same number of clusters, prompted an examination of the three-group Duda-Hart index values. As evident from Table 5, the three-group solution boasts one of the lowest pseudo-T squared values, although not the absolute maximum Duda-Hart Je(2)/Je(1) value.

Table 5: Duda/Hart values

Number of clusters	Duda / Hart	
	Je(2)/Je(1)	Pseudo T-squared
1	0.491	69.58
2	0.397	42.49
3	**0.453**	**7.26**
4	0.622	12.16
5	0.584	26.35
6	0.436	6.47
7	0.613	10.10
8	0.633	15.08
9	0.320	4.26
10	0.584	12.82
11	0.686	5.04
12	0.057	33.24
13	0.402	4.46
14	0.321	2.12
15	0.520	7.38

Dendrograms further serve as a visual representation of the clustering outcomes. The length of vertical lines within a dendrogram, alongside the range displayed on the (dis)similarity axis, provides insights into the strength of the clustering. Notably, longer vertical lines signify a more pronounced separation between clusters. Conversely, shorter lines indicate clusters with less distinct separation (Stata, 2024). Figure 1 presents the dendrogram generated using the weighted average linkage clustering method with Euclidean distance as the dissimilarity measure. By jointly analyzing the dendrogram and the cluster-validity indices, a three-cluster solution was determined to be the optimal number of clusters.

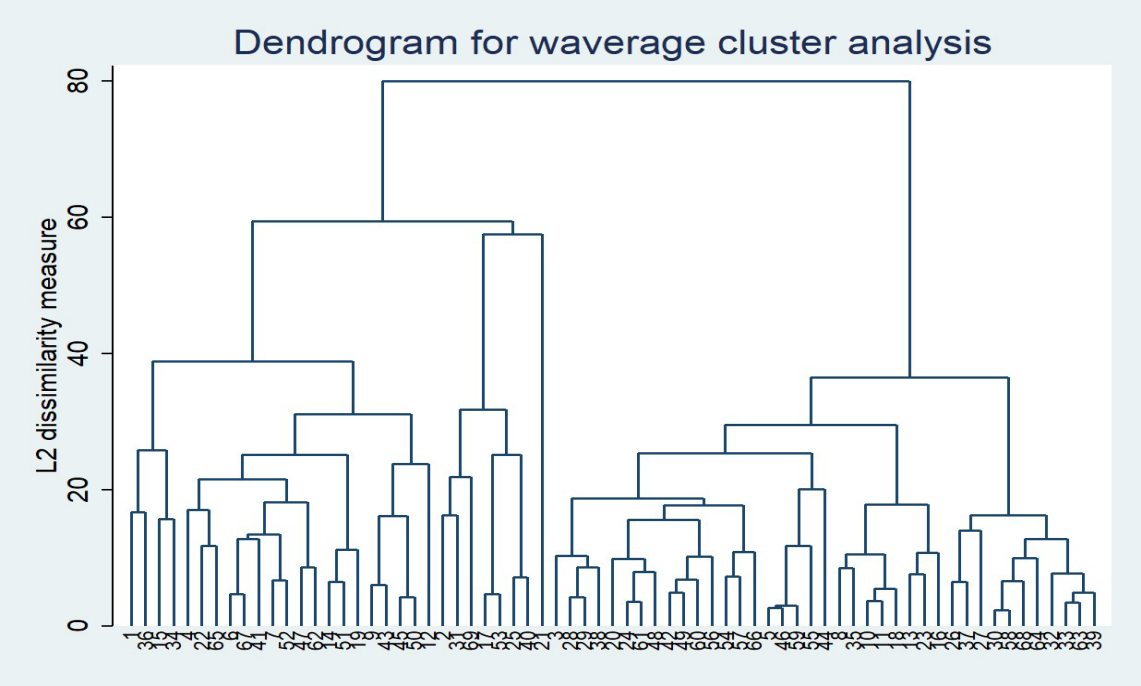

Figure 1: Dendrogram for weighted average cluster analysis

Employing the three-group weighted average linkage clustering method yielded a classification of the sample companies into three distinct clusters. These clusters consisted of 22, 8, and 39 observations, respectively. The specific firms belonging to each cluster are identified in Table 6.

Table 6: Cluster membership of the sample companies

Cluster	FIRM ID				
1	AEFES.IS	AKSEN.IS	BIOEN.IS	DESA.IS	DYOBY.IS
	GWIND.IS	ISDMR.IS	KARSN.IS	KLMSN.IS	KMPUR.IS
	KONTR.IS	KRDMD.IS	MPARK.IS	NUHCM.IS	PETUN.IS
	PNSUT.IS	POLHO.IS	SASA.IS	SOKM.IS	TTKOM.IS
	TUPRS.IS	YUNSA.IS			
2	ALKIM.IS	ANELE.IS	BASGZ.IS	BRYAT.IS	HEKTS.IS
	KCAER.IS	KOZAL.IS	SELEC.IS		
3	AKCNS.IS	AKSA.IS	ARCLK.IS	ASELS.IS	AYDEM.IS
	AYGAZ.IS	BIMAS.IS	BIZIM.IS	BRISA.IS	CCOLA.IS
	CIMSA.IS	DOAS.IS	ENJSA.IS	ENKAI.IS	EREGL.IS
	ESEN.IS	FROTO.IS	KERVT.IS	KORDS.IS	LOGO.IS
	MAGEN.IS	MGROS.IS	NATEN.IS	OTKAR.IS	PETKM.IS
	PGSUS.IS	PGSUS.IS	SISE.IS	SUNTK.IS	TATGD.IS
	TAVHL.IS	TCELL.IS	THYAO.IS	TKFEN.IS	TOASO.IS
	TTRAK.IS	VESBE.IS	VESTL.IS	ZOREN.IS	

Table 7 presents the mean values and standard deviations for the clustering criteria (SGR, ENV, SOC, and GOV scores) across the three clusters. Additionally, it compares the mean differences of these criteria between clusters. While the environmental, social, and governance scores exhibit statistically significant differences between clusters, the sustainable growth rate (SGR) does not. This finding suggests that the BIST ALL companies across the clusters demonstrate variations in their sustainability performance across environmental, social, and governance dimensions. However, their economic performance, as measured by SGR in this study, does not differ significantly.

Table 7: Descriptive statistics and Anova results of clusters

Variable	Cluster	Obs.	Mean	Std. Dev.	Pairwise Comparison of Clusters	Mean Difference (p value)
SGR	1	22	0.323	0.332	Cluster 2 & 1	-0.159 (0.379)
	2	8	0.164	0.163	Cluster 3 & 1	-0.064 (1.000)
	3	39	0.260	0.205	Cluster 3 & 2	0.095 (0.985)
ENV	1	22	54.546	13.410	Cluster 2 & 1	**-33.337 (0.000)**
	2	8	21.209	24.437	Cluster 3 & 1	**24.919 (0.000)**
	3	39	79.465	11.393	Cluster 3 & 2	**58.256 (0.000)**
SOC	1	22	65.797	14.747	Cluster 2 & 1	**-47.547 (0.000)**
	2	8	18.250	11.829	Cluster 3 & 1	**19.325 (0.000)**
	3	39	85.122	8.337	Cluster 3 & 2	**66.872 (0.000)**
GOV	1	22	40.164	10.774	Cluster 2 & 1	**-28.450 (0.000)**
	2	8	11.715	5.618	Cluster 3 & 1	**26.733 (0.000)**
	3	39	66.898	12.928	Cluster 3 & 2	**55.183 (0.000)**

Cluster 1 exhibits the highest mean value for sustainable growth rate (SGR). However, its environmental (ENV), social (SOC), and governance (GOV) scores are significantly lower compared to Cluster 3. On the other hand, Cluster 3 demonstrates the highest performance across all dimensions of sustainable development performance except the economic dimension. Notably, Cluster 2 is characterized by the lowest scores in all dimensions of sustainable development.

4.3. Additional Analysis

This section explores how the clusters differ in terms of relevant dimensions beyond the initial clustering criteria. These dimensions were identified by drawing upon existing literature on corporate sustainability performance (Ates, 2020; Li et al., 2023; Nguyen, 2024). As can be seen from Table 7, the clusters exhibit minimal differentiation across the majority of the selected dimensions. The sole statistically significant difference observed pertains to the size of Cluster 3, which is demonstrably larger than both Cluster 1 and Cluster 2.

Table 8: Additional descriptives for clusters

Variable	Cluster	Obs.	Mean	Std. Dev.	Pairwise Comparison of Clusters	Mean Difference (p value)
SIZE	1	22	23.077	1.476	Cluster 2 & 1	-0.215 (1.000)
	2	8	22.861	0.773	Cluster 3 & 1	**1.002 (0.016)**
	3	39	24.079	1.280	Cluster 3 & 2	**1.217 (0.057)**
LEV	1	22	0.582	0.187	Cluster 2 & 1	-0.068 (1.000)
	2	8	0.514	0.308	Cluster 3 & 1	0.044 (1.000)
	3	39	0.626	0.162	Cluster 3 & 2	0.112 (0.406)
ROA	1	22	0.197	0.146	Cluster 2 & 1	-0.027 (1.000)
	2	8	0.171	0.147	Cluster 3 & 1	-0.030 (1.000)
	3	39	0.168	0.120	Cluster 3 & 2	-0.003 (1.000)

ROE	1	22	0.565	0.448	Cluster 2 & 1	-0.240 (0.343)
	2	8	0.324	0.173	Cluster 3 & 1	-0.069 (1.000)
	3	39	0.496	0.337	Cluster 3 & 2	0.172 (0.685)
DEBTTOEQ	1	22	0.894	0.720	Cluster 2 & 1	-0.366 (0.820)
	2	8	0.528	0.725	Cluster 3 & 1	0.141 (1.000)
	3	39	1.036	0.858	Cluster 3 & 2	0.508 (0.324)
AGE	1	22	9.313	0.665	Cluster 2 & 1	0.273 (0.961)
	2	8	9.586	0.449	Cluster 3 & 1	0.054 (1.000)
	3	39	9.367	0.689	Cluster 3 & 2	-0.219 (1.000)

4.4. Sensitivity Test

To assess the sensitivity of the findings obtained from hierarchical agglomerative cluster analysis, k-means clustering was additionally employed. K-means clustering utilizes an iterative approach to partition data points into a user-specified number (k) of clusters. The algorithm begins by establishing k initial centroids, which represent the central points of each cluster. Data points are then assigned to the cluster with the nearest centroid. Subsequently, the centroids are recalculated based on the mean of the points assigned to each cluster. This iterative process continues until a stopping criterion is met, typically when data points remain assigned to the same clusters as in the preceding iteration (Stata, 2024).

While k-means clustering requires the user to predefine the number of clusters (k), various techniques exist to identify the optimal number of groups. Following Makles (2012), a scree plot was generated to visually assess the within-cluster sum of squares (WSS) or its logarithm (log(WSS)) for all possible cluster solutions, with the goal of identifying a elbow-kink in the curves. Additionally, the eta-squared (η^2) coefficient and the proportional reduction in error (PRE) coefficient were employed to statistically determine the optimal number of clusters. The calculated statistics and the corresponding scree plots are presented in Table 9 and Figure 2, respectively.

Table 9: WSS, log(WSS), η^2, and PRE statistics for all K cluster solutions

k	WSS	Log(WSS)	eta_squared	PRE
1	111345.00	11.62	0.00	.
2	45067.44	10.72	0.60	0.60
3	29485.10	10.29	0.74	0.35
4	23698.13	10.07	0.79	0.20
5	19969.49	9.90	0.82	0.16
6	15972.35	9.68	0.86	0.20
7	13539.57	9.51	0.88	0.15
8	13872.03	9.54	0.88	-0.02
9	10494.30	9.26	0.91	0.24
10	9966.27	9.21	0.91	0.05
11	9279.01	9.14	0.92	0.07
12	7641.99	8.94	0.93	0.18
13	6894.40	8.84	0.94	0.10
14	6701.71	8.81	0.94	0.03
15	6317.27	8.75	0.94	0.06
16	6076.34	8.71	0.95	0.04
17	5502.23	8.61	0.95	0.09
18	5247.25	8.57	0.95	0.05
19	4790.35	8.47	0.96	0.09
20	5025.97	8.52	0.95	-0.05

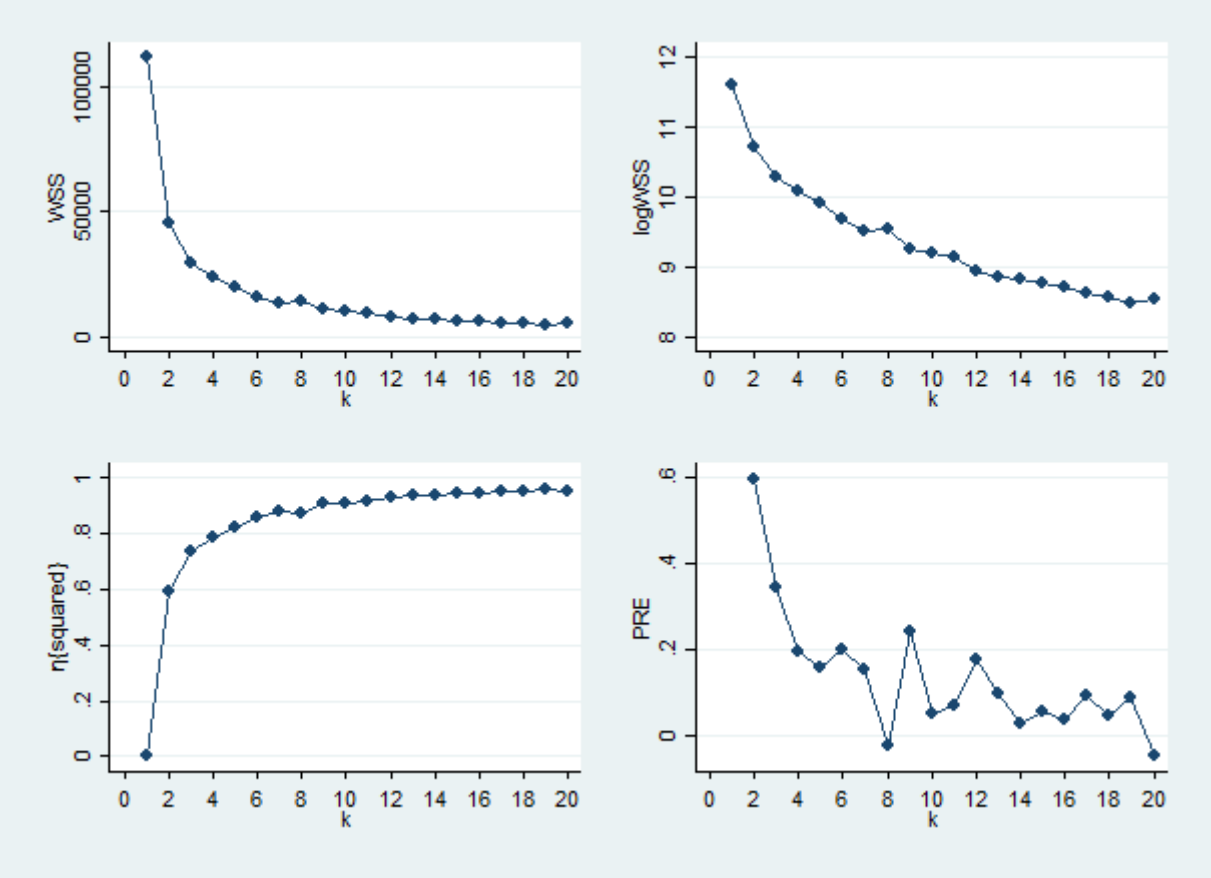

Figure 2: Scree Plots of WSS, log (WSS), η^2, and PRE for all K cluster solutions

Both the WSS and log (WSS) plots exhibit a pronounced elbow at k = 3. Beyond this point, the decrease in WSS and log (WSS) becomes markedly slower, suggesting that further cluster divisions yield diminishing marginal returns in terms of explained variance. The η^2 coefficient (η^2_3) indicates a 74% reduction in WSS compared to the k = 2 solution, with the PRE coefficient (PRE_3) revealing a corresponding reduction of approximately 35%. Notably, the decrease in WSS becomes negligible for k > 3. Collectively, these findings suggest that k = 3 represents a reasonable choice for the number of clusters.

Following the identification of k = 3 as the optimal number of clusters, a k-means cluster analysis employing Euclidean distance as the dissimilarity measure was conducted. This procedure resulted in the classification of firms into three distinct clusters with 20, 10, and 39 observations, respectively. Details regarding the firm composition within each cluster are presented in Table 10.

A comparative analysis of the cluster compositions generated by the weighted average linkage and k-means clustering methods is presented in Table 11. The only observed discrepancy in firm membership pertains to BIOEN.IS and DESA.IS. These firms were classified within Cluster 1 using the weighted average linkage method, while the k-means clustering results assigned them to Cluster 2.

Table 10: Cluster membership of the sample companies (K-means clustering)

Cluster	FIRM ID				
1	AEFES.IS	AKSEN.IS	DYOBY.IS	GWIND.IS	ISDMR.IS
	KARSN.IS	KLMSN.IS	KMPUR.IS	KONTR.IS	KRDMD.IS
	MPARK.IS	NUHCM.IS	PETUN.IS	PNSUT.IS	POLHO.IS
	SASA.IS	SOKM.IS	TTKOM.IS	TUPRS.IS	YUNSA.IS
2	ALKIM.IS	ANELE.IS	BASGZ.IS	**BIOEN.IS**	BRYAT.IS
	DESA.IS	HEKTS.IS	KCAER.IS	KOZAL.IS	SELEC.IS
3	AKCNS.IS	AKSA.IS	ARCLK.IS	ASELS.IS	AYDEM.IS
	AYGAZ.IS	BIMAS.IS	BIZIM.IS	BRISA.IS	CCOLA.IS
	CIMSA.IS	DOAS.IS	ENJSA.IS	ENKAI.IS	EREGL.IS
	ESEN.IS	FROTO.IS	KERVT.IS	KORDS.IS	LOGO.IS
	MAGEN.IS	MGROS.IS	NATEN.IS	OTKAR.IS	PETKM.IS
	PGSUS.IS	PGSUS.IS	SISE.IS	SUNTK.IS	TATGD.IS
	TAVHL.IS	TCELL.IS	THYAO.IS	TKFEN.IS	TOASO.IS
	TTRAK.IS	VESBE.IS	VESTL.IS	ZOREN.IS	

Table 11: Comparison of cluster memberships between weighted average and K-means clustering

	Weighted Average		
K-means	**1**	**2**	**3**
1	20		
2	2	8	
3			39

5. DISCUSSION

The cluster analysis of BIST ALL companies based on their sustainable development performance revealed a pattern of homogeneity in economic dimension, as measured by sustainable growth rate (SGR), across the identified clusters. Conversely, significant heterogeneity was observed in the environmental, social, and governance dimensions of sustainable development performance. These findings suggest a potential decoupling between a company's economic performance, as reflected by SGR, and its performance in ESG issues. This implies that strong economic performance (high SGR) might not necessarily translate to strong environmental, social, or governance practices. This argument is further bolstered by the additional analysis, which demonstrated no statistically significant differences in key financial ratios (e.g., financial leverage, return on assets, return on equity, debt-to-equity ratio) between the clusters generated by the cluster analysis. Collectively, these results suggest that companies' focus on ESG issues might be driven by factors beyond purely economic considerations.

The additional analysis conducted in section 4.3 revealed a statistically significant difference in the mean size of the clusters. Cluster 3 exhibited a demonstrably larger size compared to both Cluster 1 and Cluster 2. Notably, Cluster 3 also displayed the highest mean values for all three dimensions of ESG performance. When considered jointly, these findings suggest a potential association between company size and its focus on ESG issues. Larger companies within Cluster 3 might prioritize addressing environmental, social, and governance concerns due to their heightened public visibility. This observation aligns with the results reported by Sariyer and Taşkın (2022), who identified a similar trend where the cluster with superior environmental and social scores comprised larger firms.

In summary, the cluster analysis revealed distinct profiles among BIST ALL companies regarding their sustainable development performance. Cluster 2, characterized by the lowest scores across all environmental, social, and governance (ESG) dimensions, necessitates targeted interventions to improve its sustainability

practices. Cluster 1, while exhibiting the highest sustainable growth rate, presents an opportunity for enhanced focus on ESG considerations. Finally, Cluster 3, although demonstrating leadership in ESG performance, could benefit from further efforts to strengthen its economic sustainability for optimal overall performance.

6. CONCLUSION

This study investigated the sustainable development patterns of the BIST ALL companies using cluster analysis. Companies were grouped based on their performance across all four dimensions of sustainable development: economic, environmental, social, and governance (ESG). By adopting this comprehensive approach, it is aimed to provide a holistic view of each company's sustainability efforts. Sustainable growth rate served as a proxy for economic performance, while ESG scores sourced from Refinitiv were used for the remaining dimensions.

Both the primary research method (weighted average linkage clustering) and the sensitivity tests (k-means clustering) identified three distinct clusters of the BIST ALL companies exhibiting unique sustainable development performance profiles. The most noteworthy finding was the observed disparity between economic performance and ESG practices across the clusters. This disparity is characterized by insignificant differences in sustainable growth rate (a proxy for economic performance) but significant differences in the ESG scores of the clusters. This suggests a potential decoupling between a company's economic health and its commitment to ESG principles. Further analysis revealed no significant differences in key financial ratios (e.g., financial leverage, return on assets, return on equity, debt-to-equity ratio) between the clusters, further supporting this notion. Collectively, these findings suggest that ESG performance in BIST ALL companies may not be directly linked to their current economic standing. Company size emerged as a potential factor influencing ESG behavior, as Cluster 3, with the highest ESG scores, also comprised significantly larger firms compared to the other clusters.

To explore practical and policy implications, the cluster profiles were analyzed based on each clustering criterion. Cluster 2 displayed the weakest overall sustainable development performance due to consistently low scores across all dimensions. Companies within Cluster 2, representing approximately 12% of the sample, necessitate targeted interventions to enhance their sustainability practices in all areas. Conversely, Cluster 1, while exhibiting the highest sustainable growth rate, displayed only average scores for ESG dimensions. This finding suggests an opportunity for Cluster 1 companies to prioritize and improve their environmental, social, and governance consciousness. The majority of companies (56.5%) reside in Cluster 3, demonstrating superior ESG performance but a lower sustainable growth rate compared to Cluster 1. To solidify and enhance their leadership in ESG, companies in Cluster 3 could focus on strengthening their economic sustainability. Cluster 2, exhibiting a higher sustainable growth rate than Cluster 3 but lower ESG performance, suggests a potential neglect of ESG considerations. Companies within Cluster 2 should prioritize integrating ESG practices for a more holistic approach to sustainable development.

The findings also offer valuable insights for investors and policymakers. The divergence between economic performance and ESG practices highlights the need for a balanced evaluation of both dimensions when making investment or policy decisions. Cluster 3 companies, with strong ESG performance but lower sustainable growth rates, may appeal to ESG-focused investors seeking long-term potential. Cluster 1, with high economic growth but average ESG scores, underscores the importance of improving sustainability practices to mitigate potential risks. Meanwhile, Cluster 2 companies, which underperform across all dimensions, require targeted strategies to enhance their overall sustainability efforts. These insights emphasize the importance of aligning economic and ESG objectives for sustainable growth.

This study acknowledges several limitations. Firstly, the selection of proxies to measure sustainable development performance could influence cluster composition. Exploring alternative proxies may yield different cluster structures. Secondly, utilizing cross-sectional data for clustering limits generalizability. Employing panel data in future research may offer more comprehensive insights into the evolving sustainable development patterns of companies. Addressing these limitations through future studies can contribute significantly to the existing body of knowledge. Additionally, future research endeavors could extend the profile analysis of the clusters by incorporating other relevant company characteristics, such as specific governance structures.

REFERENCES

Ates, S. (2020). Membership of sustainability index in an emerging market: Implications for sustainability. *Journal of Cleaner Production, 250*, 119465. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.119465.

Bagh, T., Zhou, B., Alawi, S. M., & Azam, R. I. (2024). ESG Resilience: Exploring the Non-Linear Effects of ESG Performance on Firms Sustainable Growth. *Research in International Business and Finance*, 102305. https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2024.102305.

Bansal, P. (2005). Evolving sustainably: A longitudinal study of corporate sustainable development. *Strategic Management Journal, 26*(3), 197-218. https://doi.org/10.1002/smj.441.

Cardamone, P., Carnevale, C., & Giunta, F. (2012). The value relevance of social reporting: evidence from listed Italian companies. *Journal of Applied Accounting Research, 13*(3), 255-269. https://doi.org/10.1108/09675421211281326.

Carnevale, C., Mazzuca, M., & Venturini, S. (2012). Corporate social reporting in European banks: The effects on a firm's market value. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management, 19*(3), 159-177. https://doi.org/10.1002/csr.262.

Chai, S., Cao, M., Li, Q., Ji, Q., & Liu, Z. (2023). Exploring the nexus between ESG disclosure and corporate sustainable growth: Moderating role of media attention. *Finance Research Letters, 58*, 104519. https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.104519.

Chow, W. S., & Chen, Y. (2012). Corporate sustainable development: Testing a new scale based on the mainland Chinese context. *Journal of Business Ethics, 105*, 519-533. https://doi.org/10.1007/s10551-011-0983-x.

Dubes, R., & Jain, A. K. (1980). Clustering methodologies in exploratory data analysis. *Advances in Computers, 19*, 113-228. https://doi.org/10.1016/S0065-2458(08)60034-0.

Everitt, B. S., Landau, S., & Leese, M. (2001). *Cluster analysis*. New York: Oxford Univ. Press.

Higgins, R. C. (1977). How Much Growth Can a Firm Afford?. *Financial Management, 6*(3), 7-16.

Jitmaneeroj, B. (2016). Reform priorities for corporate sustainability: Environmental, social, governance, or economic performance?. *Management Decision, 54*(6), 1497-1521. https://doi.org/10.1108/MD-11-2015-0505.

Kaufman, L., & P. J. Rousseeuw. (1990). *Finding Groups in Data: An Introduction to Cluster Analysis*. New York: Wiley.

Khaled, R., Ali, H., & Mohamed, E. K. (2021). The sustainable development goals and corporate sustainability performance: Mapping, extent and determinants. *Journal of Cleaner Production*, *311*, 127599. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.127599.

Kılıç, M., Gurler, H. E., Kaya, A., & Lee, C. W. (2022). The impact of sustainability performance on financial performance: Does firm size matter? evidence from Turkey and South Korea. *Sustainability, 14*(24), 16695. https://doi.org/10.3390/su142416695.

Li, Z., Jia, J., & Chapple, L. J. (2023). Textual characteristics of corporate sustainability disclosure and corporate sustainability performance: evidence from Australia. *Meditari Accountancy Research, 31*(3), 786-816. https://doi.org/10.1108/MEDAR-03-2021-1250.

Lourenço, I. C., Branco, M. C., Curto, J. D., & Eugénio, T. (2012). How does the market value corporate sustainability performance?. *Journal of Business Ethics, 108*, 417-428.

Makles, A. (2012). Stata tip 110: How to get the optimal k-means cluster solution. *The Stata Journal, 12*(2), 347-351. https://doi.org/10.1177/1536867X1201200213.

Matuszewska-Pierzynka, A. (2021). Relationship between corporate sustainability performance and corporate financial performance: Evidence from US companies. *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy, 16*(4), 885-906. https://doi.org/10.24136/eq.2021.033.

Milligan, G., & Cooper, M. (1985). An examination of procedures for determining the number of clusters in a data set. *Psychometrika, 50*(2), 159–179. https://doi.org/10.1007/BF02294245.

Nguyen, L. T. (2024). The relationship between corporate sustainability performance and earnings management: evidence from emerging East Asian economies. *Journal of Financial Reporting and Accounting, 22*(3), 564-582. https://doi.org/10.1108/JFRA-09-2021-0302.

Özçelik, F., & Avcı Öztürk, B. (2014). Evaluation of Banks' Sustainability Performance in Turkey with Grey Relational Analysis. *Journal of Accounting & Finance,* (63), 189-209.

Radu, C., & Smaili, N. (2021). Corporate performance patterns of Canadian listed firms: Balancing financial and corporate social responsibility outcomes. *Business Strategy and the Environment, 3*0(7), 3344-3359. https://doi.org/10.1002/bse.2806.

Refinitiv. (2022). *Environmental, Social and Governance (ESG) Scores from Refinitiv*. https://www.lseg.com/content/dam/marketing/en_us/documents/methodology/refinitiv-esg-scores-methodology.pdf.

Romesburg, C. (2004), *Cluster Analysis for Researchers*, Lulu Press, Morrisville, NC.

Saraswati, E., Ghofar, A., Atmini, S., & Dewi, A. A. (2024). Clustering of companies based on sustainability performance using ESG materiality approach: evidence from Indonesia. *International Journal of Energy Economics and Policy, 14*(2), 112-125. https://doi.org/10.32479/ijeep.15393.

Sariyer, G., & Taşkın, D. (2022). Clustering of firms based on environmental, social, and governance ratings: Evidence from BIST sustainability index. *Borsa Istanbul Review, 22*, 180-188. https://doi.org/10.1016/j.bir.2022.10.009.

Schadewitz, H., & Niskala, M. (2010). Communication via responsibility reporting and its effect on firm value in Finland. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management, 17*(2), 96-106. https://doi.org/10.1002/csr.234.

Schneider, A., & Meins, E. (2012). Two dimensions of corporate sustainability assessment: Towards a comprehensive framework. *Business Strategy and the Environment, 21*(4), 211-222. https://doi.org/10.1002/bse.726.

STATA, (2024). *Introduction to cluster analysis commands*. https://www.stata.com/manuals/mvcluster.pdf.

T. C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2019). *Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları 2. Ulusal Gözden Geçirme Raporu "Ortak Hedefler için Sağlam Temeller".* https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/03/Surdurulebilir-Kalkinma-Amaclari-Turkiye-2nci-Ulusal-Gozden-Gecirme-Raporu_TR-WEB.pdf.

United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: United Nations. https://sdgs.un.org/2030agenda.

Yilmaz, M. K., Aksoy, M., & Tatoglu, E. (2020). Does the stock market value inclusion in a sustainability index? Evidence from Borsa Istanbul. *Sustainability, 12*(2), 483. https://doi.org/10.3390/su12020483.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program(Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.06.2024 **√Accepted/Kabul:** 15.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1494498
Research Article/Araştırma Makalesi

Tümer, Ş. (2025). "Değişim ve Dönüşümüyle Hassa Baş Mimarlarının İmza Geleneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergi*si, sayı 66, ss. 307-325.

DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜYLE HASSA BAŞ MİMARLARININ İMZA GELENEĞİ

Şerif TÜMER*

Öz

Osmanlı sanatı ve mimarisi, dünya sanatı ve tarihi içerisinde özel ve ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Öncülü olan Türk devletlerinin sanatından beslenen Osmanlı mimarisi halifelik makamının gereği olarak İslâm dünyasına önderlik etmiş, farklı kültür ve medeniyetleri bünyesinde barındırmasının etkisiyle de güçlü bir kültür ve sanat ortamına erişmiştir. Türk-İslam sanatının ekonomik, sosyo-politik vb. alanlarda zirvede olduğu Osmanlı klasik dönemi sanatta da büyük atılımların gerçekleştiği, kendine has üslûp özelliklerinin şekillenmesi bakımından gerek İslam gerekse de dünya sanat tarihi için oldukça önemli bir süreçtir. İmar faaliyetleri ''Hassa Mimarlar Teşkilatı'' tarafından muazzam bir disiplin ve sanat anlayışı ile meydana getirilmiştir. Bu çalışmada baş mimarların inşa ettikleri eserlere imza koyma gelenekleri ile bu gelenekteki değişim ve dönüşüm ele alınacaktır. İncelenen imzalar hem erken hem de geç dönem Osmanlı mimarisi ile karşılaştırılarak değerlendirilecektir. Ayrıca sanatkârların, eserleri üzerindeki varlığı olan imzalar yapıdaki yeri, imzadaki unvanlar, yazının türü gibi esaslar itibariyle incelenecektir.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı mimarisi, Osmanlı mimarları, Hassa mimarlar teşkilatı, Mimar imzaları, Kitabe, Üslûp.*

THE SIGNATURE TRADITION OF PALACE CHIEF ARCHITECT WITH CHANGE AND TRANSFORMATION

Abstract

Ottoman art and architecture have a special and privileged place in world art and history. Ottoman architecture, which was nourished by the art of its predecessor Turkish states, led the Islamic world as required by the caliphate and reached a strong cultural and artistic environment due to the influence of hosting different cultures and civilizations. The Ottoman period, when Turkish-Islamic art was at its peak in economic, sociological, political, etc. areas, was a very important period for both Islamic and world art history in terms of significant breakthroughs in art and the formation of its own unique style characteristics. Construction activities were carried out by the "Organization of Palace Architects" with a tremendous discipline and understanding of art. In this study, the traditions of chief architects signing the works they built and the changes and transformations in this tradition will be discussed. The examined signatures will be evaluated by comparing them with both early and late Ottoman architecture. In addition, the spiritual presence of signatures on the works of artists will be examined in terms of their place in the structure, titles in the signature, and type of writing.

Keywords: *Ottoman architecture, Ottoman architects, Palace Architects Organization, Architect signatures, Inscription, Style.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, MARDİN.
e-posta: serif_tumer@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-0108-9647)

1.GİRİŞ

İnsanlık, varoluşundan günümüze dek önceleri barınma daha sonra da dini emirlerinde gereği olarak bir takım inşa faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu inşa faaliyetleri de amele, usta, mimar, sanatkârlar elinde vücut bulmuştur. Sanatkârlar içinden geldikleri örfi ve mimari geleneklere bağlı bir şekilde üretimlerini sürdürmüş, kendi üslûp özelliklerini inşa ettikleri eserlere uygulamışlar bazen de bununla yetinmeyip eserlerine açıkça imzalarını da atmışlardır. Çeşitli sanat dalları ve mimaride imza koymanın farklı yol ve yöntemleri vardır. Mahiyeti ne olursa olsun meydana getirilen eserin üzerinde gizli ya da aleni şekilde yapanın kimliğine, statüsüne atıfta bulunan yazılara sanatkâr imzası denilmektedir. Sanatkâr imzaları mahlas/mahlâs'lardan farklı olarak takma ad, lâkâp ya da ikinci isim değil açıkça yapanın isminin geçmesi bakımından ayrılır.

Anadolu'nun Türkler tarafından fethi ile başlayan süreç çeşitli imar hareketleri ile devam etmiş, bunlar bazen de gezgin/gezici mimar ve sanatkârlar eliyle gerçekleştirilmiştir[1]. Erken devir Osmanlı mimarisi, devletin kuruluş aşaması içerisindeki süreç ve sahip olduğu coğrafi alan itibariyle belirli bir mimarlık organizasyonuna sahip değildir. Devletin büyümesi ve kurumların yerli yerine oturması mimarlık alanında da kendisini göstermiş ve Hassa Mimarlar Teşkilatı isimli kurum ortaya çıkmıştır. Hassa Mimarlar teşkilatının kuruluşu hakkında net bilgiler bulunmamaktadır[2]. Doğu Roma İmparatorluğu'nun 1453'de Fatih Sultan Mehmed tarafından sonlandırılması, Osmanlı'nın devletten imparatorluğa evrildiği sürecin başlangıcı olmuştur. Bununla birlikte mimarlık faaliyetlerinin de şematikleştirip, kural ve kaideler çerçevesinde daha nitelikli bir organizasyon haline getirildiği görüşü akla makul gelmektedir. II. Bayezid devrinde kayıtlarda Hassa Mimarlar Ocağı'nın ismine daha gelişmiş ve geniş çaplı rastlanmaktadır[3].

Osmanlı mimarlık geleneği içerisinde başından itibaren kolektif bir hareket olarak karşımıza çıkan yapı faaliyetleri ''Hassa Mimarlar Teşkilatı'' kurumunun sistematik olarak işleyişiyle birlikte imparatorluğun geniş coğrafyası içerisindeki yapı inşalarının tek merkezden kontrol altında tutulmasını ve denetlenmesini sağlamıştır. Bununla birlikte ortaya konan mimari faaliyetler yapan ve yaptıran arasındaki kaçınılmaz ilişkinin ürünü olması bakımından da önem arz eder. Mimarın, inşa edilen eserler üzerindeki imzası ise anıtsal ve göz önündeki yapılar üzerinden varlığını devam ettirme ve unutulmama arzusudur. En önemli vazifesi sultanın ve devlet yönetiminin üst kadrosu için yapı inşası olan saray mimarlarının görevleri arasında vakıflarla ilgili inşaat ve tamirat, azınlıklara ait mabedlerin keşfi, yapı malzemesinin denetimi ile işçi ücretlerinin düzenlenmesi ve orduyla sefere çıkmakta vardı[4].

Mimari eserlerin sultan ya da önemli devlet adamları tarafından inşa edilmesi yapının işlevi ile birlikte sanatsal açıdan da tam ve kusursuz olması arayışına neden olmuştur. Dolayısıyla hassa baş mimarların görevleri döneminde mimari eserler üzerindeki imzaları bu çalışmanın konusudur. Küçük obje, el sanatları vb. alandaki diğer eserler dikkate alınmayacaktır. Hassa mimarlar teşkilatı baş mimarı olarak imzasına ilk rastlanan sanatkâr olan Mimar Sinan ile bu teşkilatın ''Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'' ismini aldığı ve Seyyid Abdülhalim Efendi'nin son baş mimar olduğu 1831 yılı[5] arası dönüşüme uğradığı süreç, bu çalışmanın zamansal olarak sınırlarını belirlemektedir.

Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın 1831 yılında Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne dönüştürülmesi[6] süreci Osmanlı Devleti'nin devlet kurumlarındaki değişim ve dönüşüme paralel olarak attığı adımlardan birisidir. Çalışmamızda Hassa Mimarlar Teşkilatı bünyesinde çalışan ve mimarbaşılığı sürecinde imzasına ilk ve tek kez rastlanan mimar olan Sinan ile Hassa baş mimarları arasında son kez imzasına rastlanan Kasım Ağa dönemi arasındaki baş mimar imzaları ele alınarak çeşitli açılardan irdelenecektir. Kitabe içerikleri ve imza atan mimarların unvanları başta olmak üzere imza koyma geleneğindeki üslûplar ve değişimler açısından incelenecek olan mimar imzaları, Osmanlı mimarisinin çeşitli dönemlerdeki dönüşümleri bakımından (Tablo 1) değerlendirilecektir.

1 Refik, 1977: 9-13.
2 Hassa Mimarları ile Hassa Mimarlar Teşkilatının kuruluşu, gelişimi, görevleri, değişim ve dönüşümü hakkında detaylı bilgi için bakınız: Turan, 1963: 159-162.; Turan, 2020: 90-91.; Refik, 1977: 13-18.; Afyoncu, 1999: 207.; Sönmez, 1989: 11.; Can, 2010: 15-36.; Dündar, 1999: 159-176.
3 Afyoncu, 1999: 207.
4 Turan, 1963: 159-162; Sönmez, 1989: 11.; Can, 2010: 15-36.
5 Turan, 1963: 199-200.
6 Can, 2010: 25.

2.ESERLERDE İMZASINA RASTLANAN MİMARLAR

2.1.Mimar Sinan

Mimar Acem Ali'nin ölümüyle 1537/1538 yılında göreve getirilen Sinan[7] sadece Osmanlı mimarisi için değil aynı zamanda dünya mimarlık tarihi içinde önemlidir. Kendi üslûbunu oluşturarak, yetiştirdiği mimarlarla da bir ekol olmuştur. 1588'de ölümü üzerine yerine Dâvud Ağa getirilmiştir[8]. Mimar Sinan'ın bilinen tek imzası[9] (G.2-3) Kanuni Sultan Süleyman için 1563 yılında yapımına başlanan ve onun ölümünden sonra 1567'de bitirilen[10] Büyükçekmece Köprüsü'nde (G.1) yer almaktadır.

G.1. Köprünün genel görünümü (2022)

G.2. Köprünün Kitabesi (2022)

G.3. Amelü Yusuf bin Abdullah imzalı sanatkâr kitabesi[11]

7 Mülayim, 2013: 225.
8 Erdoğan, 1955: 184.
9 Yapı üzerindeki imza ''Amelü Yusuf bin Abdullah'' şeklindedir. Mimar Sinan'ın Tezkiretül Ebniye'de kendisini Yusuf bin Abdullah olarak tanıttığı bilinmektedir. Detaylı bilgi için bakınız: Sönmez, 1988: 62.; Mülayim, 2013: 46-47.; Çeçen, 1988: 429.; Mülayim, 2009: 224-227.
10 Aslanapa, 2004, 265-267.; Sönmez, 1988, 56.; Müderrisoğlu, 1993, 503.
11 Köprünün güncel görselleri için Prof. Dr. Kadir Pektaş'a teşekkürler.

2.2.Mimar Dâvud Ağa

Mimar Sinan'ın ölümü üzerine göreve gelen Dâvud Ağa[12], Hassa baş mimarlığı döneminde 4 yapıya açıkça imzasını koymuştur. 1585 tarihli İstanbul Çarşamba Mehmed Ağa Külliyesi'nin (G.4) avlu giriş kapısı üzerindeki on altı mısralık inşa kitabesinde Dâvud Ağa'nın bilinen ilk imzasına ''mimar'' unvanı ile (G.5) rastlanmaktadır. Henüz Mimar Sinan'ın hayatta ve baş mimar olduğu dönemde Dâvud Ağa tarafından inşa edilip tamamlanan külliye cami, türbe, hamam, çeşmeler (doğu ve batı yönde) ile günümüze gelemeyen tekke ve medrese yapıları ile geniş kapsamlı bir yapılar topluluğu olarak tasarlanmıştır. Külliyenin kitabesi avluya girişi sağlayan ana kapı üzerinde on altı mısra olarak düzenlenmiştir. Kitabeden hareketle Sultan 3. Murad devrinde sarayın nüfuzlu isimlerinden Mehmed Ağa tarafından yaptırılmıştır.

G.4. Külliyenin genel görünümü (2011)

G.5. İnşa kitabesi ve mimar adının geçtiği bölüm (2011)

Kitabe:

"1- Abd-i dâi Hân-ı *Murâd-ı Cihân / Ol Mehmed Ağâ-yı hoş-haslet / A'nî dâru's-saâde ağâsı / Bunca hayrâta sarf idüp himmet*

2-Kıldı bu Cami-i şerîfi *binâ / Oldu mecmua-i câmi rahmet / Sahibine bu hayrı hazret-i Hak / İde yarın vesile-i cennet*

3-Gafiri Hak anın şefîi *Resûl / Kıla bunda feraiz ve sünnet / Müstecâb olsa nola bunda dua / Ehl-i* İslâma kıble-i *hâcet*

4-Oldu mimar-i kâmili Dâvud / Yabdı canile dercüdüb san'at / Didi Âsâr-ı *tarihin hâtif / Beyt-i Hâdî ü câmi-i ümmet sene 993(1585)[13]"*

Kitabenin Anlamı:

"1-Cihan padişahı Murat Han'ın duacısı, güzel huylu darüssaade ağası Mehmet Ağa, bunca hayır eserleri için himmet ederek bu cami-i şerifi yaptırdı ve

2-Allah'ın rahmeti onda toplandı. Allah bu hayrı sahibine yarın cennet vesilesi eylesin. Allah onu bağışlasın, Hz. Peygamber de şefaatçisi olsun.

3- Farzları ve sünnetleri burada kılsın. Müslümanların arzularına kıbledir, burada dualar kabul olunsa şaşılır mı?

4- Onun mimarı Davut'dur ve candan sanat icrasıyla yapmıştır. Ey Asari, gaybın sesi tarihini şöyle dedi:"Allah'ın evi, ümmetin camii[14]"

12 Mimar Dâvud Ağa, Sinan sonrası süreçte Hassa baş mimarı olarak yaklaşık on yıl (1588/98-99) bu görevde kalmıştır. Hayatı ve eserleri için bakınız: Erdoğan, 1955: 179-204.; Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi *(D.B.İ.A)*, 1994: 6.; Türk Ansiklopedisi (T.A), 1963: 355-56.; Çobanoğlu, 1999: 367-368.; Refik, 1977: 61-72.; Altınay, 1934: 6-7.; Eyice, 1994: 24-26.; Kerametli, 1999: 221-226.; Sönmez, 1997: 430.; Tümer, 2012: 32-37.; Tüfekçioğlu ve Tümer, 2019: 115-139.

13 Kitabeler gözden geçirilmiş, bazı ifadeler düzeltilmiştir. Katkıları için Prof. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu'na teşekkürler. Kitabenin farklı okunuşları için bakınız: Refik, 1977: 62.; Delibaş, 2016: 503.

14 Refik, 1977: 62-34.; Delibaş, 2016: 503.

Dâvud Ağa'nın ikinci imzasına Sarayburnu civarında surlar üzerine inşa edilen fakat tamamı günümüze gelemeyen Sinan Paşa Kasrı'nda[15] (G.6) (İncili Köşk)[16] rastlanmaktadır. Çeşmenin üzerindeki kitabeye (G.7) göre 1589-90 tarihinde inşa edilmiştir. Çeşmenin ve kitabenin günümüzdeki durumu çok kötüdür. Kitabe dış etkenlerden dolayı neredeyse okunamayacak duruma gelmiştir.

G.6. Köşkün genel görünümü (2011)

G.7. Çeşme üzerinde yer alan kitabe (2011)

Kitabe:

"1-Bihamdillâh ki Sultân ibni sultân/ Şeh-*i âdil Murâd ibni Selîm* Hân / Edip *dünyâyı adliyle muammer*

2- Yedi iklîmi kıldı hep *musahhar/ Sinan Paşaya edip emr-i* âlî*/ Binâ etdi bu kasr-ı bî-misâli*

3-Tasarruflar kılıp mimârı Dâvûd/ Nice san`atlar etdi onda mevcûd/ İçip bu çeşmeden bây u gedâlar

4- Edeler şâh-ı devrâna duâlar/ Çü *cârî oldu bu ayn-ı revân-bahş/ Dedi târîhi Sâî: "Mâ'-i cân-bahş*[17]*"*

Kitabenin anlamı:

1-*Allah'a hamdolsun ki sultanoğlu sultan, Selim Han oğlu âdil padişah Murat Han, Adaletiyle dünyaya ömürler verip.*

2-*Yedi iklimi hükmü altına aldı. Sinan Paşa'ya yüce fermanını buyurup bu emsalsiz köşkü yapdırdı.*

3-*Mimarı Davut, inceden inceye çalışarak onda nice sanatlar gösterdi. Zengin fakir herkes bu çeşmeden içip*

4- *Zamanın şahına dualar etsinler. Bu hayat verici çeşme akınca Sâî tarih söyledi:"Can bahşeden su.*[18]*"*

Dâvud Ağa'nın imzasına (G.8) rastlanan üçüncü eser ise İstanbul Divanyolu'ndaki Koca Sinan Paşa Külliyesidir. Kitabesinden hareketle 1593 tarihli olan külliye (F.8) medrese, türbe ve sebilden meydana gelmektedir[19]. Külliyenin kitabesi caddeye hâkim noktadaki sebilin üzerinde yer almaktadır.

15 Erdoğan, 1955: 190.
16 Yapı ile ilgili detaylı bilgi için bakınız: Eldem, 1969: 143-167.; Eyice, 1994: 1-2.; Refik, 1977: 63.
17 Eyice, 2000: 278-79.
18 Delibaş, 2016: 81.
19 Külliye ile ilgili detaylı bilgi için bakınız: Karakaya, 2002: 139-140.; Demircanlı, 1989: 619.

G.8. Koca Sinan Paşa Külliyesi'nin genel görünümü (2011)

Kitabe:

"*1-Zemân-ı devletinde Han Murad ol zıll-i Yezdanın / Sinan Paşa vezir-i* â'zamı kıldı bu âsârı / İçüb *dilteşneler daim suyundan selsebilinin / Dua idüb diyeler Ruhuna rahmet ide Bârî*

2-İçenler canına sahhâb-begûn bu âb-*ı kevserden / Sekâhüm Rabbühüm fehvâsına eylerse ikrarı / Acib resmeyledi Dâvud* Ağa *serdâr-ı m'imârân / Müsahhar oldu ana sengü* âhen kıldı bu kârı

3-Suyu fasl-ı şitâda mutedil âb-*ı hayat* âsâ */ Temmuz eyyâmı gelse serd olur* çün *berf-i kühsârı / Suna bânîsine sakayı mahşer* âb-*ı kevserden / Makâmı ola hem Cennât-i adnin bâğı gülzârı*

4-İdüb bu türbei âlîyi *bünyâd eyledi hâzır / Mukarrer bildi kim kılmaz vefa dünyayı gaddârı / Sefer kıldıkda ukbâya* şefâat *eyliye yâ Rab / Gürûh-ı Enbiyânın server-ü serdâr-ı muhtârı*

5-Eğerçi çok sebil olmuşdürür bünyad her yerde / Bu tarzı bî-bedel heb cümlesinin oldu *serkârı / Görüb itmâmını oldem didi târihini hâtif / Sinan Paşa sebili eyledi Mevlâ içün cârî 1002 (1593)*[20]"

Kitabenin Anlamı:

"1-Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olan Sultan Murat'ın devrinde veziri azamı Sinan Paşa bu eserleri yapdırdı. Susayanlar her zaman Selsebilinin suyundan içip dua ederek "Allah, ruhuna rahmet etsin" desinler.

2-Can afiyeti için bu Kevser suyundan içenler "Rableri onlara içecek sunar" manasını söylerler. Mimar başı Davut Ağa ne de güzel yapdı. Taş ve demirin boyun eğeceği bir iş ortaya koydu.

3-Suyu, kış mevsiminde hayat suyu gibi mutedil;Temmuz ayında ise dağdaki kar gibi serttir. Mahşerin sakisi, yapdırana Kevser suyundan sunsun. Makamı, Adn cenneti bahçeleri olsun.

4-Bu görkemli türbeyi inşa edip hazır eyledi. Gaddar dünyanın vefasız olduğunu kesin olarak bildi. Peygamberler topluluğun başı olan Hz. Peygamber, yarın ahrete sefer ettiğinde şefaat eylese"

5-Her ne kadar her yerde çok sebil yapdırılmış olsa da bu emsalsiz çeşme hepsinin önüne geçti. Gaybın sesi, tamamlandığını görüp o anda tarihini söyledi: "Sinan Paşa, bu sebili Allah için akıttı 1593[21]"

20 Kitabedeki farklılıklar için bakınız: Refik, 1977: 64.; Kumbaracılar, 2008: 20.
21 Delibaş, 2016: 67.

G.9. Mimar isminin geçtiği kitabe bölümü (2011)

Mimarın imzasına rastlanan bir başka yapı Topkapı Sarayı içinde yer alan 1586 tarihli [22]Zülüflü Baltacılar Koğuşu'dur. Bir kitabede mimarın adı doğrudan verilirken (G.10) diğerinde ise mimarın ismine atıfta bulunulmuştur (G.11). Hem koğuş hem de tamir kitabesinde adı geçen Dâvud Ağa'nın saray içerisinde rastlanan başka imzası -şimdilik- yoktur.

G.10. Mimarın adının geçtiği Mabeyn girişindeki koğuş kitabesi (2023)

Kitabe:

"1-Hân Murâd'ın zamân-ı 'adlinde/ her taraf oldı yapulup â'lâ*/ Dar idi olmağa yogidi mecâl/ baltacı kulları çekerdi cefâ*

2- Yüz sürüp padişâh-ı devrâna/ Ânı arz eyledi Mehmed Ağa*/ Emr edüp devlet ile şâh-ı cihân/ didi yapın makâmı müstevfâ*

3- Mahrem-i has o Kethüdâ Kadın/ Kıldı bu cây-ı can-fezâyı binâ/ Mâl ü cânıyla çalışub kıldı*/ Hıdmet-i pâdişâh-ı zıll-ı Hudâ*

4- Garazi bu sükûn edüb kılalar*/* Hazret-i *pâdişâha hayr dua'/ Pâdişâhun hazinedarbaşı/ Bile* çalışdı *Mustafa Ağa*

5- Nola Dâvud yapsa san'atla/ Oldı çün nâzırı *Mehmed* Ağa*/* Oldu *târihi hâssı* Âsârî*/ Cennet*-âsâ *bu cây-ı bî-hemtâ (995)[23]"*

Kitabenin anlamı:

1- Adaletli Murad Han zamanında/her taraf yapılıp pek güzel oldu/ koğuş binası gücünü yitirmişti/baltacı kulları zorluk çekerdi

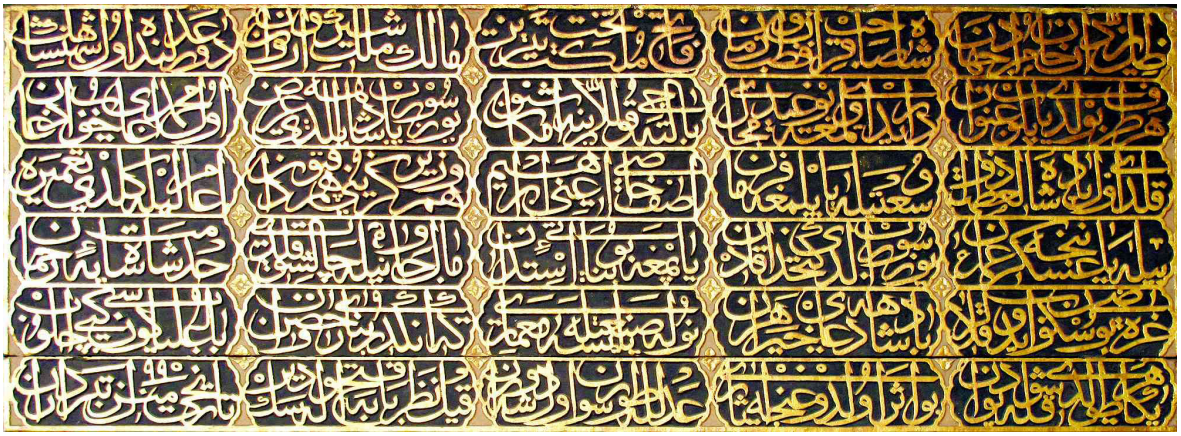
22 Necipoğlu, 2011: 106.
23 Kitabedeki farklılıklar için bakınız: Tüfekçioğlu, 2023: 41.; ''Osmanlı Kitabeleri Projesi,'' Erişim 26 Kasım 2023, http://www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=3039&hid=5338

2- Padişahın huzuruna çıkıp/Mehmed Ağa durumu arz etti/cihan şahı emir verdi/ makamı eksiksiz olarak (güzelce) yapın dedi

3- Mahrem kethüda kadın/ bu mevkiye ferah bir mekan (bina) kıldı/ malı ve canıyla çalışıp yaptı/ Allah'ın gölgesi hizmetkarı padişah

4- Huzurlu ve rahat yapsalar/ Padişaha hayır dua/ Padişahın hazinedarbaşı/ Mustafa Ağa bile çalıştı

5- Ne olur Dâvud yapsa sanatla/Çünkü ilgileneni Mehmed Ağa/ Asari'nin tarihi özel oldu/ Bu cennet gibi mekan tamam oldu (1586)

G.11. Mimarın adına atıfta bulunan tamir kitabesi[24]

Kitabe:

"1- Zıll-ı Yezdân-ı Hân Murâd-ı cihân/ Şâh-ı sâhib-kırân u kutb-ı zamân/ Fâtih-i taht-ı mülket-i Tebriz/ Mâlik-i mülk-i Şirvân *u Revân/ Devr-i adlinde ol* şehinşâhun

2- Her taraf buldı yapılup 'unvân/ Dar idi olmağa yog-idi mecâl/ Baltacı kullarına işbu mekân/ Yüz sürüp pâdişâha eyledi 'arz/ Ol Mehmed Ağa*-yı hûb-iz'ân*

3- Kıldı ol pâdişâh-ı zü'l-azamet/ Vüs'at ile yapılmağa ferman/ Âsaf*-ı hâsı a'ni* İbrâhim*/ Hem vezir-i güzini hem kapudan/ Emr-i âliyle geldi ta'mire*

4- Bile yanınca 'asker-i ümrân*/ Yüz sürüp Kethüdâ Kadın/ Yapmağa bu binâyı isti'zân/ Mâl ü cânıyle* çalışup kıldı*/ Hıdmet-i şâh-ı sâye-i Rahmân*

5- Garazı bu sükûn idüp kılalar*/ Pâdişâha du'â-yı hayr her ân/ Nola san'atla yapsa mi'mârı/ Ki anundur binâ-yı hısn-ı revân/ Bâb-ı 'ulyâsı* gün gibi *açılup*

6- Her yana toldu şevk ile divân/14- Bu eser olduğunca âsârı*/ 'Adl ile tursun ol* şeh*-i devran/ Kıl nazar bâba feth ola dirsen/ Târihi menzil-i teberdârân (995)*[25]*"*

Kitabenin anlamı:

1- Allahın gölgesi cihan sultanı Murad Han/ Yol gösterici muzaffer Şah/ Tebrizin Fatihi/ Şirvan ve Revan'ın sahibi/ adaletliyle devrinde şahlar şahı olan

2- Her taraf yapılıp şan ve şöhret buldu/ koğuş binası gücünü yitirmişti/ baltacı kullara mekan olan yer/ Padişahın huzuruna çıkıp durumu arz etti/ Mehmed Ağa durumu anlattı

24 "Osmanlı Kitabeleri Projesi" Erişim 26 Kasım 2023, http://www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=3039&hid=4918
25 "Osmanlı Kitabeleri Projesi" Erişim 26 Kasım 2023, http://www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=3039&hid=4918

3- Padişah büyüklüğünü gösterdi/ genişçe yapılmasına ferman verdi/ Hemen İbrahim/ hem seçkin bir vezir hem kapudan/ yüce emirle tamire geldi

4- Medeniyetin askeri bile yanınca/Kethüda kadın dileyip/ bu binayı yapmak için izin/ malı ve canıyla çalışıp/ Allahın gölgesinde şahın hizmetinde

5- Maksadı huzurlu edip/ her an padişaha hayır duası/ ne olur sanatla yapsa mimarı/ revan kalesinin yapanı da odur/ yüce kapısı gün gibi açılsın

6- Her yana makam ile şevk doldu/ bu kıymetli eser olduğunda/ sultanın zamanı adilce sürsün/ kapı fetihler kılsın dersen bak/ menzil-i teberdârân tarihtir (1586-87).

2.3.Dalgıç Ahmed Ağa

Dâvud Ağa'nın ardından Hassa baş mimarı olan Dalgıç Ahmed Ağa[26] bu görevi 1605 yılına kadar sürdürmüştür. Yaklaşık yedi yıl süren bu görevi döneminde sadece Sultan 3. Murad türbesi ile sultani bir mezar yapısında adına rastlanmaktadır. Dâvud Ağa döneminde başlanan fakat Dalgıç Ahmed Ağa döneminde tamamlanan Sultan 3. Murad Türbesi'nin ahşap kapı kanadında mimarın imzasına "amelü dalgıç ahmed ağa" şeklinde rastlanır(G.12). Sedef kakmalı tabla üzerinde Ankebut suresi 57. ayet yazılmış, ayetin sol alt kısmında da sanatkârın ismine yer verilmiştir[27].

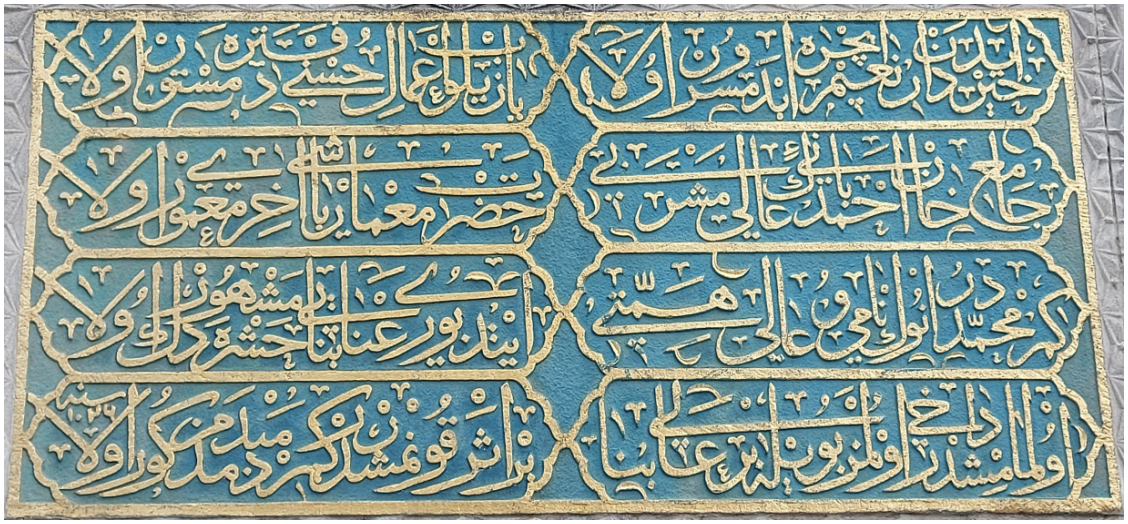

G.12. Mimar Dalgıç Ahmet Ağa'nın Türbe kapısındaki imzası (2010)

2.4.Sedefkâr Mehmed Ağa

Dalgıç Ahmed Ağa'dan sonra 1606-1622 yılları arasında saray baş mimarı olan Sedefkâr Mehmed Ağa[28], Sinan üslûbunun baskın mimari geleneğinin önemli devamcılarındandır. Sultan Ahmed Külliyesi'nin inşası ile sultani bir külliyeye imzasını (G.13) atmıştır. 1609 yılında başlanıp 1620'de tamamlanan ve oldukça geniş çaplı tasarlanan Sultan Ahmed Külliyesi'nin sebili üzerinde Sedafkâr Mehmed Ağa'nın imzası yer alır.

26 Mimar ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bakınız: Refik, 1977: 65-68.; Esemenli, 1993: 431-432.
27 Önkal, 2017: 309.
28 Küçükkaya, 1987: 11.; Çobanoğlu, 1987: 11-15.; Çobanoğlu, 2003: 430-431.

G.13. Sedafkâr Mehmed Ağa'nın imzasının bulunduğu kitabe (2023)

Kitabe:

"1-Hayr iden darü'n-naim içre *ebed mesrur ola/ Yazılup a'mal-i haseni deftere mestur ola*

2-Cami-i Han Ahmed'in bani-i ali meşrebi/Hazret-i mi'marbaşı ahiri mamur ola

3-Kim mehmed'dir anın namı ve âli himmeti/ İtdi *bu ra'nâ binâyı haşre dek meşhur ola*

4- Olmamışdır dahi olmaz böyle bir âli bina/ Bir eser konmuş durur kim dem be dem mezkur ola. sene 1026[29]*"*

Kitabenin anlamı:

"1- Hayır işi yapan, Naim cennetinde ebediyen mutlu olsun. Güzel işleri (amel) defterine yazılsın.

2- Han Ahmet'in camiinin meşrebi yüce mimarbaşı hazretlerinin ahiri mamur olsun.

3- Onun adı Mehmed'tir. Yüce himmeti bu güzel binayı yaptı, mahşere kadar meşhur olsun.

4- Böyle yüce bir bina ne yapıldı, ne de yapılabilir; öyle bir eser yapmıştır ki her zaman dillerde anılsın. sene 1617[30]*"*

Sedefkâr Mehmed Ağa'nın ikinci imzasına ise Topkapı Sarayı içinde, Has Oda'nın kuzeybatısında Destimal Odası cihetindeki küçük avluda rastlanmaktadır[31]. Mermer üzerine yazılan kitabe (G. 14) beş satır ve on kartuştan oluşmaktadır.

29 Kitabedeki farklılıklar için bakınız: Kumbaracılar, 2008: 34.
30 Delibaş, 2016: 540.
31 Tüfekçioğlu, 2023: 42-44.

G.14. Sedefkâr Mehmed Ağa'nın adının geçtiği kitabe (Tüfekçioğlu'ndan)[32]

Kitabe:

"1- Meded yâ Rab hâcât-ı münâcâtım icâbet kıl / Mükemmel eyle *zâtında saâdetdür hidâyetdür*

2- Ne denlü zeyn olursa medhim ile güher zâtı / Olur lü'lüî şehvârdür *deryâ-yı rahmetdür*

3- Dahî mi'mâr olan pîr-i mübârek sâhib-i temkîn / Mehmed Ağa ol *mes'ûd ederdi cehd-i gayretdür*

4- İlâhî bu iki zâta inâyet merhamet et kim / Biri mi'mâr -ı *zâhirdir biri Nûr-ı Hidâyetdür*

5- Okurdu şâhid-*i Gaybî sebk sâlâr hâtifden / Dedi kıl târîhinde cehd mübârek bâd alâmetdür 1027*[33]*"*

Kitabenin anlamı:

1- Yardım et ya rab duamda istediklerimi kabul eyle/ mükemmel eyle makamında mutlulktur saadettir

2- Ne kadar süslü olursa övgümle mücevher zat/ rahmet denizinde şahlara yaraşır inci olur

3- Mimarı dahi tevazu sahibi mübarek/ Mehmed Ağa göstermiş olduğu çabayla mutlu ederdi

4- Allahım bu iki kişiye iyilik ve merhamet et/ biri mevcut mimar biri kurtuluşun nurudur (Hz. Muhammed)

5- Öncekilerin başı olarak gizliden şahit olan gaybi okudu/ Tarih olarak deki çalışıp çabalamak mübarek olmanın alametidir 1618.

2.5.Kasım Ağa

17. yüzyılın önemli isimlerinden olan Kasım Ağa'nın doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. Bazı vakıf ve hayratlarının Arnavutluk'ta bulunması ve Köprülü ailesi ile yakın temaslarından dolayı bu yöreden olabileceği düşünülmektedir[34]. Kasım Ağa'nın politik olarak etkin bir kişilik olduğu ve hayatının bu yönde iniş ve çıkışlarla dolu olduğu bilinmektedir[35]. Hassa Mimarlar Teşkilatının *''kaydı hayat''* geleneği Kasım Ağa'nın görevden el çektirilmesi ile[36] fiilen geçerliliğini yitirmiştir. Mimarın mezarı ilk bulunduğu yerden Fatih Camisi'ne oradan da Karacaahmet mezarlığına nakledilmişdir[37].

32 Tüfekçioğlu, 2023: 42-44.
33 Tüfekçioğlu, 2023: 42-44.
34 Eyice, 2001: 539-540.
35 Refik, 1977: 73-83.
36 Refik, 1977: 74.
37 Eyice, 2001: 539.

Mimarın bilinen tek imzası Yunanistan'daki Ircan Köyü Köprüsü'nde yer almaktadır. 2. Dünya savaşı sırasında büyük zarar gören köprünün[38] (G.15) büyük bir bölümü toprak altındadır. Savaş döneminde köprünün isabet alması üzerine kitabe (G.16) bir öğretmen tarafından alınarak hemen yakınındaki Ircan köyü camisine yerleştirilmiştir[39]. Günümüzde halen aynı camide bulunmaktadır.

Kitabe:

"1- Hazret-i Hacı Kasım Mimar Ağa/ Devleti pâyinden olsun ber-devâm

2- Ol sehâkâr-i mürüvvet ma'deni/ Yapdı bu köprüyü kıldı ihtimâm

3- Kim geçerse rahmet okur canına/ Hak kabul etsün deyüb yevm-ül kıyâme

4- Dedi Kuloğlu anın tarihini/ Cennet-i Firdevs ola ona makâm (Sene: 1054 H.)[40]"

Kitabenin anlamı:

"1- Hazreti Mimar Hacı Kasım Ağa Devlet payesi devamlı olsun.

2-Cömertliğiyle bu köprüyü yaptı. İhtimam kıldı.

3-(Köprüden) Kim geçerse (Kasım Ağa'nın) canına rahmet okur. Kıyamet günü Hak kabul etsin

4-. Kuloğlu (adlı şair) onun tarihini dedi. Cennet-i Firdevs (Hacı Kasım Ağa'ya) makam olsun. Sene 1644[41]"

G.15. Köprünün çeşitli açılardan görünümü (2020) [42]

38 Yapar, 2007: 185.
39 Batı Trakya Türk'ü Özcan Hüseyin Nuri'nin köy halkından edindiği bilgidir.
40 Yapar, 2007: 190-191.
41 Yapar, 2007: 191.
42 Kitabe ve köprünün güncel fotoğraflarını tarafıma ulaştıran Batı Trakya Türklerinden kıymetli Özcan Hüseyin Nuri'ye teşekkürler.

G.16. Köprü Kitabesi (2020)

3.KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Değişim ve dönüşüm, sanatın her alanında bazı zamanlarda çeşitli nedenlere bağlı olarak belirli kural ve kaideler çerçevesinde gerçekleşen olgudur. Bu değişim ve dönüşümler ise üslup başlığı altında incelenen ve özellikle de sanatçısıyla bütünleşen sanatsal tarzları ortaya çıkarmaktadır. Osmanlı mimarisinin kuruluşundan itibaren ekonomik ve politik olarak gelişim gösterdiği süreç, beraberinde mimari değişimleri de getirmiştir. Bu gelişim çizgisinin içinde malzeme, teknik, oranlar, süsleme ve hat sanatı gibi önemli dallar yer alır.

Öncülü olan Selçuklu kültür çevresinden beslenmekle beraber ortaya koyduğu özgün mimari üslup Osmanlı Devleti'nin klasik olarak adlandırılan dönemiyle sonuçlanmıştır. Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde yapı sanatçılarının kitabelere imza atma geleneği çok yaygın olmamakla birlikte karşılaşılan bir durumdur. Aksaray Ulu Camisi'ndeki Mimarühû Firuz ibaresinde geçen mimar ifadesi[43] nadir örneklerden olmakla birlikte amile şeklinde karşılaşılan ve baba oğul silsilesinin takip edilebildiği gelenek genel eğilimdir[44]. Bu bakımdan Osmanlı'nın erken devirlerindeki imza geleneğinin kökenleri Selçuklu ve Anadolu Beylikleri süreci ile örtüşmektedir.

Osmanlı mimarlık tarihi incelemelerinde birincil başvuru kaynaklardan olan kitabeler içerdiği zengin bilgiler açısından yapı künyesi niteliği taşımaktadır[45]. Anadolu Türk mimarisinde hat sanatının zirveye ulaştığı dönem olan Osmanlı mimarisinde, sanatkârların/mimarların inşa ettikleri eserlerde manevi varlıklarını sürdürmelerinin en etkili yolu imzaları olmuştur. Kuruluş devri esnasında yavaş yavaş belirmeye başlayan mimari adap kodları yapı üzerindeki mimar imzaları özelinde de kendisini göstermeye başlamıştır. Osmanlı mimarisinde imzasına ilk rastlanan mimar Hacı Ali'dir[46]. İznik Hacı Hamza Kümbetinde de adı geçen Hacı Ali'nin ''mimar'' ifadesini kullanması imzanın şu ana kadar tespit edilebilmiş ilk örnek olmasının dışında meslek unvanı tercihini göstermesi bakımından da önemlidir.

43 Sönmez, 1989: 322.
44 Nefes, 1999: 176.
45 Özkurt ve Tüfekçioğlu, 2009: 275-278.
46 Sönmez, 1989: 375.; Tüfekçioğlu, 2001: 27.

İlk devir mimarları içerisinde üç sultan yapısına imzasını koyan[47] Hacı İvaz Paşa bir kenara bırakılırsa diğer mimarların daha mütevazı bir geleneğin temsilcileri olduğu söylenebilir. Hacı İvaz Paşa'nın hem imza sayısı hem de kitabedeki unvanları bakımından erken devir içerisinde dikkat çekici bir yeri ve üslubu vardır. Çelebi Mehmed Camisi, Yeşil Cami, Yeşil Türbe gibi yapıları inşa eden sanatkâr kendisini; sanatında mahir, mühendislerin iftiharı, imarcıların kadimi, plânları yapan, işi tanzim eden ve usûlleri koyan ifadeleriyle tanımlar[48]. Kendisinin vezirlik de yapmış olması[49] sadece sultanların değil Osmanlı bürokratlarının da ne kadar çok yönlü ve iyi yetişmiş olduklarının göstergesidir. Belki de bu nedenle Dimetoka Çelebi Mehmed Camisinin kitabesine imzasını atmakla kalmamış, meslek unvanını da uzun uzun anlatarak bir sultan yapısı üzerinden adeta gücünü ilan etmiştir.

Erken devir Osmanlı eserlerine imzasını koyan mimar ve sanatkârların genel bir eğilim olarak ''amelü'' fiilini[50] kullandıkları görülmektedir. İstanbul'un fethi ve devletin imparatorluk sürecine evrildiği dönemler mimari adap kodlarının yerli yerine oturduğu ve genel kabul gördüğü sürecinde başlangıcı sayılabilir. Hassa mimarlar teşkilatı adı altında karşımıza çıkan mimarlar teşkilatının en önemli ismi olan Sinan, inşa ettiği yaklaşık 400 eserden sadece İstanbul Büyükçekmece Köprüsü'ne imzasını koymuştur[51]. Köprünün köşk kısmındaki kitabenin bir tarafına Amelü Yusuf Bin Abdullah şeklinde atılan imza yine erken devir geleneklerini sürdüren ve oldukça mütevazı kabul edilebilecek bir tutumun devamcısı niteliğindedir. Ancak tüm bunların yanında Koca Sinan'ın eserlerinde başka bir imzaya –şimdilik- rastlanmamış olması onun eser kaydının tutulduğu için böyle bir yönteme başvurmadığı fikrini de düşündürebilir. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminin katı mutlak monarşi yönetiminin mimari adap kodları noktasında belirleyici ve hatta sanatkârlar için eserlerinin önüne geçmemesi için zorlayıcı olduğu düşünülebilir.

Mimar Sinan'ın tek bir esere imzasını attığı bu süreçte onun çıraklarından olan Dâvud Ağa'nın henüz Sinan'ın sağlığında ve baş mimarlığı döneminde İstanbul Çarşamba Mehmed Ağa Külliyesi'ne ''mimar'' unvanıyla attığı imza tamamen bani-sanatkâr ilişkisi ile açıklanabilecek bir durumdur. Hatta bu inşa faaliyeti Dâvud Ağa'nın baş mimarlık yolundaki en önemli referanslarından olmakla birlikte Sinan sonrası mimar başı tercihi noktasında bir ilan niteliği de taşımaktadır. Dâvud Ağa ile Mehmed Ağa'nın Topkapı Sarayı Zülüflü Baltacılar Koğuşu'ndaki iş birliği yine kitabe üzerinden açıkça görülmektedir[52]. Darüssade Ağası olan Mehmed Ağa'nın Mimar Dâvud ile yakın bir iş birliği içerisinde olduğu Zülüflü Baltacılar Koğuşu kitabesinde geçen ''Nola Dâvud yapsa san'at ile/Oldı çün nâzır-ı Mehmed Ağa'' ifadesinden anlaşılabilmektedir. Böylece bani-sanatkâr iş birliği ilişkilerinin kitabede açıkça ortaya konmasıyla farklı bir geleneğin de öncülüğü edilmiştir. Aynı kitabede (G.10) hazinedar başı Mustafa Ağa da zikredilerek darüssaade ağası, hazinedar başı ve mimar ilişkisi vurgulanmıştır. Dâvud Ağa'nın adına atıfta bulunulan tamir kitabesinde (G.11) "*Nola san'atla yapsa mi'mârı/ Ki anundur binâ-yı hısn-ı revân"* ifadesinde Revan Kalesi'nin de Dâvud Ağa tarafından inşa/tamir edildiği açıkça belirtilmektedir. Dâvud Ağa'nın İran seferine katıldığı bilinmektedir[53]. 1583 yılında kontrol altına alınan Revan'da Ferhad Paşa tarafından bir kale ile birlikte kervansaray, cami, hamam yaptırmış ve tüm bu faaliyetler kırk beş gün gibi kısa bir zaman dilimine sığdırılmıştır[54]. Dolayısıyla kitabe ile mevcut bilgilerin örtüştüğü anlaşılsa da kalenin daha sonra sık sık el değiştirmesi, zarar görmesi[55] ve mevcut bir kitabenin şimdilik tespit edilememesi Dâvud Ağa'nın katkısını belirlemek açısından işi güçleştirmektedir.

Sinan gibi güçlü bir mimarın döneminde başkentte inşa edilen bir esere imza atmak mimar ve bani adına ardındaki güçlü siyasi desteğin ve politik gücün bir göstergesi olarak okunabilir. Sinan'ın ölümüyle birlikte baş mimarlık makamına geçen Dâvud Ağa'nın başkentte inşa ettiği Divanyolu Koca Sinan Paşa Külliyesi ve Sinan Paşa Kasrı/İncili Köşk gibi iki önemli esere de açıkça imzasını koymakla birlikte Koca Sinan Paşa Külliyesi'nin Divanyolu Caddesine hâkim sebil üzerindeki kitabesinde geçen ''Serdâr-ı Mimârân'' ifadesi, onun mimarlar mimarı/mimarlar başı gibi unvanlarını sıralayıp Sinan geleneğindeki mütevazı ölçütlerin terkedilerek iddianın açıkça ilan edilmesi bakımından önemli ve özeldir.

47 Sönmez, 1989: 423-424; Tüfekçioğlu, 2001: 135-167.
48 Sönmez, 1989: 423-424.
49 Uzunçarşılı, 1959: 27-35.
50 Sönmez, 1989: 474.
51 Sözen, 1975: 229.
52 Pektaş 2023: 149.
53 Refik, 1977: 62.
54 Aydın, 2008: 26.
55 Aydın, 2008: 26-29.

Mimar Dâvud Ağa dönemi, klasik Osmanlı mimarisi içinde sadece imzaları, bani sanatkâr ilişkileri ile değil usta/sanatkâr kitabesi olarak bilinen geleneğin değişimi açısından da önemlidir. Dâvud Ağa ile birlikte ‘‘amelü’’ şeklinde ayrı bir kartuş içerisindeki mimar imzası kitabenin içerine yerleştirilmiş, kitabeler ise manzum olarak düzenlenmiştir. Hiyerarşi ve statü noktasında değişmeyen en önemli durum ise kitabenin devrin sultanının ismi ve ona methiyeler ile başlamasıdır. Yine Dâvud Ağa imzalı kitabelerin yapının hâkim noktasında yer alması mimarın kendisinin açıkça göstermek, kalıcı olmak, unutulmamak gibi isteklerinin yanında unvanların içeriği açısından da sadece klasik dönemin değil Osmanlı mimarisinin bundan sonraki dönemi için tekrarlanmayacak özel bir sürecidir.

Dâvud Ağa'nın ölümü sonrası baş mimarlık makamına getirilen Dalgıç Ahmed Ağa kısa baş mimarlık döneminde (1598-1605) III. Murad türbesini tamamlayan mimar olmuştur. Sultani bir yapı olması bakımından önemli olan bu inşa faaliyeti Ayasofya Camisi bahçesi gibi önemli bir yerde yer almaktadır. Mimar Dâvud Ağa döneminde inşasına başlandığı düşünülen eser[56] Dalgıç Ahmed Ağa'nın baş mimarlığı döneminde tamamlanmıştır. Türbenin ahşap kapı kanadı üzerinde yer alan ‘‘amelü dalgıç ahmed ağa’’ ifadesi mimar imzaları geleneği noktasında Dâvud Ağa tarzını unvan açısından sürdürmeyip yine mütevazı ölçütlere dönülmüştür. Yapının bir hüzün yapısı olması bunda etkili olmuş olabilir. Saray baş mimarlarının güçlerini inşa ettikleri anıtsal yapılar ölçüsünde gösterme isteği, Dalgıç Ahmed Ağa'nın ise baş mimarlık dönemi sürecinde sadece bu sultan türbesini inşa etme durumu göz önüne alındığında bu imza üslubunun bir tercih mi yoksa zorunluluk mu olduğu sorusunu akla getirir. Zira bir hüzün yapısı olan sultan türbesinde mimarlık gücünün bir gövde gösterisi olarak kitabe üzerinden ilan edilmesi mimari inşa gelenekleri içerisinde yaygın bir yöntem değildir. Dalgıç Ağa döneminde başka bir sultan yapısının tamamlanmamış olması onun imza geleneğindeki tercihinin üzerine kesin yorumlar yapılmasını engellese de Bursa Yeşil Türbe'nin sanatkâr imza üslubunun[57] burada tekrar edilmesi Dalgıç Ahmed Ağa'nın bir anlamda gelenekçi davrandığının da göstergesidir. 3. Murad türbesi ahşap kapı kanadında imzası olan Dalgıç Ağa ile birlikte kapı halkası üzerinde yer alan İsmail isimli ustanın isimlerinin boyutları ve bulundukları yerler statü unsurunun dikkate alındığını göstermekle beraber mimar ve sanatkârlarının katkıda bulundukları eser üzerinde hâlâ var olmak istediklerinin ve bu anlamda Dâvud Ağa geleneğinin de takipçisi olduklarının göstergesidir. Osmanlı mimarisinin erken döneminde inşa edilen ve kitabede isimleri geçen sanatkârların da övünç ifadelerinden uzak sade tutumları geleneğin kökenleri açısından önemlidir. İznik Hacı Hamza Kümbeti'nde sanatkâr Hacı Ali unvan olarak mimar ifadesini kullanırken Yıldırım Bayezid Türbesi'nin sanatkârı kendisini zayıf kul Hüseyin oğlu Ali olarak kaydeder. Yeşil Türbe'nin ahşap kapı kanadındaki usta kitabesinde mimarı Hacı İvaz Paşa'nın delaletiyle yapılmıştır ifadesi yer alırken, amile fiiliyle birlikte Hacı Ali bin Ahmed Tebrizi ismi de yer alır. Amile fiilinin yapının ahşap işlerini yapan[58] Hacı Ali ile anılması İvaz Paşa'nın statü noktasındaki üstünlüğüne bir işaret olarak değerlendirilebilir.

Klasik dönemin son büyük külliyelerinden olma niteliği taşıyan Sultan Ahmed Külliyesi devrin baş mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa eliyle tamamlanmıştır. Külliyeye girişin sağlandığı kapının yanındaki sebil üzerinde yer alan kitabede Sedafkâr Mehmed Ağa'nın ismi ‘‘Hazret-i mimarbaşı ahiri mamur ola’’ şeklinde yer alır. Sedefkâr Ağa, ismini açık bir şekilde mimarbaşı unvanıyla birlikte kullanmaktadır. Dönemin en önemli sultan yapısı olan bu büyük çaplı külliyenin meydan yönüne konumlandırılan kitabenin yer seçimi tesadüf olmamalıdır. Aynı mimarın Topkapı Sarayı'nda tespit edilen[59] son imzasında ise mimar unvanını kullanmanın yanı sıra pîr-i mübârek ve sâhib-i temkin (hürmete layık olanların-saygı değerlerin başı/piri, dikkatli, özenli, temkinli) ifadeleriyle kendini tarif etmiş bununla birlikte isminin İslam peygamberi ile aynı olması hususunu da kitabede vurgulamıştır. İnsanlığın ve mimarlığın imarının temsilcisi şeklinde anlamlandırılan bu durum[60] Sedefkar Mehmed Ağa'nın mimar vasfıyla inşa faaliyetlerine atıfta bulunurken, İslam peygamberinin de insanlığı inşa etmesi açısından sembolik bir anlam taşır.

İncelenen Hassa baş mimarları arasında İstanbul dışında imzasına rastlanan tek mimar Kasım Ağa'dır. ‘‘Hazreti Hacı Kasım Mimar Ağa’’ şeklinde imza koyan Kasım Ağa başka bir unvan kullanmamıştır. Ayrıca kitabenin kendisi ve içeriği de oldukça mütevazı görünmektedir. Kasım Ağa'nın herhangi bir sultan yapısında ya da başkentte imzasına -şimdilik- rastlanmaması onun bu konudaki tutumuna karşı bir yorum yapılmasını zorlaştırmaktadır. Kitabe ve içeriğinin siparişi verenin sosyal statüsüne göre şekil alacağı düşüncesi, sanatkârın da bu hususu göz önünde bulundurarak yaptığı işin kitabe metni itibariyle şekillenmesinde önemli bir tutum olmalıdır.

56 Esemenli, 1993: 431-432.
57 Tüfekçioğlu, 2023: 169.
58 Sönmez, 1989: 424; Tüfekçioğlu, 2001: 169.
59 Tüfekçioğlu, 2023: 169.
60 Tüfekçioğlu, 2023: 169.

Hassa Mimarlar Teşkilatının 1831 yılında Ebniye-i Hassa Müdürlüğü adı altında yeniden yapılandırılması[61] Osmanlı Devletinin son devrindeki değişim ve dönüşüm çabasının mimarlık alanındaki yansımasıdır. 19. yüzyılda gayrimüslim mimarların ön plana çıkması ve sonrasında bu mimarların adının yolsuzluklara karışması[62] bu yüzyılın sonunda onların gözden düşmesiyle sonuçlansa da yapı üzerindeki varlıkları nispeten imzaları[63] ya da amblem ve damgalarıyla sürmüştür[64].

Hassa mimarlar teşkilatı sonrasında imza geleneğinin hızla azalması Selman Can'ın ileri sürdüğü, Osmanlı geç devir mimarisinde karşımıza çıkan müteahhitlik sistemi ile ilgili olmalıdır[65]. Siparişi veren adına üstlenicilik görevi gören mimarların eser üzerinde sanatsal bir hak iddia edememesi imza geleneğinin son dönemlerde yapı üzerinde yer alamaması şeklinde sonuçlanmış olduğu düşüncesini akla getirmektedir.

Tablo 1. Hassa baş mimarlarının imzalarının bulunduğu eserler

Hassa baş mimarı	Yapı	Unvan	Kitabenin yeri	Tarih
Sinan	Büyükçekmece Köprüsü	Amelü	Köprü Köşkü	1563
Dâvud	Mehmed Ağa Külliyesi	Mimar	İnşa kitabesi	1585
	Topkapı Sarayı	Dâvud	Koğuş kitabesi	1586
	Topkapı Sarayı	Mimar	Tamir kitabesi	1586-87
	Sinan Paşa Kasrı	Mimar	İnşa kitabesi	1589-90
	Koca Sinan Paşa Külliyesi	Serdâr-ı mimârân	İnşa kitabesi	1593
Dalgıç Ahmed	3. Murad Türbesi	Amelü	Ahşap kapı kanadında	1599-1600
Sedefkâr Mehmed	Sultan Ahmed Külliyesi Sebili	Mimar başı	Sebil üzerinde	1617
	Topkapı Sarayı	Mimar	Avlu	1618
Kasım	İrcan Köprüsü	Mimar Ağa	Köprü üzerinde	1644

4.SONUÇ

Osmanlı medeniyetinin kuruluş sürecinden itibaren güçlü bir mimarlık ve sanat anlayışına sahip olduğu inşa edilen eserler ve bu eserlerin gelişim çizgisi takip edildiğinde anlaşılabilmektedir. İstanbul'un fethiyle imparatorluk sürecine evrilen dönem aynı zamanda devletin kurumlar üzerindeki yapısal düzenlemeler ile işleyiş ve mimari kural ve kaidelerin yerli yerine oturduğu dönem ile örtüşmektedir. Henüz ilk dönem eserlerinde görülen kubbe mimarisinin anıtsal boyutlara ulaştığı süreç aynı zamanda üslûp birliğinin sağlandığı ve imparatorluğun her yerinde tek bir kurum üzerinden Osmanlı mimarlık anlayışının hüküm sürdüğü genel bir çerçeve çizmektedir.

Hassa Mimarlar Teşkilatı olarak adlandırılan kurum bu görevi üstlenmiş ve devletin mimarlık faaliyetleri bu kurum vasıtasıyla bir Osmanlı üslûbunu meydana getirerek güçlü bir sanat ortamı oluşturulmuştur. Mimarlık ya da sanat eseri ile onu meydana getiren mimar/sanatkâr arasında kaçınılmaz bir ilişki söz konusudur. Mimarın inşa ettiği eser üzerindeki varlığına işaret eden imzası ise henüz ilk devir mimarisinde karşımıza çıkmakta ve bu durum genel bir eğilim olarak devam etmektedir. Bu husus, kitabelerin yapının hâkim noktasında konumlandırılması tutumu ile sonuçlanmıştır.

''Amelü'' fiiliyle şekillenen ilk dönem mimar imzası geleneği klasik dönemde de karşılaşılmaktadır. Sinan'ın bilinen tek imzasına bu şekilde rastlanması, yine Sinan'ın inşa ettiği yaklaşık dört yüz kadar eserde başka imzasına rastlanmaması onun geleneklerin devamcısı olan bir tarz ortaya koyduğunun göstergesidir. Eserlerinin kayıt altına alınması imza koyma geleneği noktasındaki tutumunu bir ölçüde açıklayabilmektedir. Yine Hassa baş mimarlarından Dalgıç Ahmed Ağa'nın bilinen tek imzasına da ''Amelü'' fiiliyle birlikte rastlanması bu konudaki tutumundan ziyade imzasının rastlandığı yapının bir sultan türbesi olmasıyla alakalı olmalıdır. Hassa mimarlarının inşa ettiği türbe dışındaki yapılara koyduğu imzalar içerik itibariyle incelendiğinde övünç ifadeleri içermesi açısından bu sonuca ulaşılmasını sağlar.

61 Can, 2010: 25-37.
62 Can, 2002: 53.
63 Şenyurt, 2016: 201.
64 Arpacı, 2020: 38.
65 Can, 2002: 88.

Sinan sonrası Hassa baş mimarlığı görevine getirilen Dâvud Ağa ise kitabelerin düzenlenmesi, içeriği ve imza geleneği açısından kendisinden önceki ve sonraki süreç içerisinde oldukça farklı bir üslûp anlayışına sahiptir. Kitabelerin manzum şekilde düzenlemesi ve mimar imzasının kitabe içerisine yerleştirilerek açıkça belirtilmesi onun ustasından farklı bir gelenek benimseyerek dönemi içerisinde farklı bir kitabe geleneği oluşturması ile sonuçlanmıştır. Dâvud Ağa'nın henüz ustasının sağlığında Mehmed Ağa Külliyesi'ne koyduğu imza, sonrasındaki sürecin habercisi niteliğindedir. Bu geleneği sürdüren mimarın imza koyduğu kitabelerdeki unvan ve ifadeleri ise kendisini Osmanlı mimarisinde ayrı bir yere konumlandırmaktadır. ''Serdarı mimaran'' unvanı ile ''taş ve demirin boyun eğeceği bir iş ortaya koydu'' ifadeleri ile Sinan'ın mütevazı geleneği terk edilmiş, mimari güç kitabe üzerinden açıkça ilan edilmiştir. Eserlerinde Sinan üslûbunu sürdüren Dâvud Ağa'nın imza koyma geleneği ile diğer mimarlardan ve ustasından açıkça ayrıldığı sonucu çıkmaktadır.

Dâvud Ağa sonrası süreçte ''mimar'' unvanıyla imzasına rastlanan Sedefkâr Ağa ile Kasım Ağa kitabe içerikleri açısından daha mütevazı bir gelenek izlemiştir. Geç devre evrilen süreçte devletin yapısal bir takım düzenlemeleri Hassa Mimarlar Ocağını da kapsamış bu dönüşüm kurumun kendisiyle sınırlı kalmayarak mimarlık faaliyetlerinin gayrimüslimler eliyle gerçekleştirilmesinin de önünü açmıştır. Bu değişimle birlikte imza geleneği klasik dönem geleneğinden farklılaşarak devam etmiştir. Erken devirlerden itibaren görülen geleneğin, dönemin yapı türleri, tasarımları ve sanatkârları itibariyle değişim ve dönüşümü Osmanlı mimarisindeki imza geleneğinin biçim ve içerik noktasındaki değişimi ile sonuçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Afyoncu, E. (1999). "16. Yüzyılda Hassa Mimarları", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı,* Beta Yayıncılık, İzmir, 207-216.

Altınay, A. R. (1934). "Büyük Mimar Sinan'ın Halefi Davut Ağa". *Yedigün*, Cilt 2, Sayı 51, 6-7.

Anonim. (1963). "Davut Ağa", *Türk Ansiklopedisi,* C. 12, 355-356.

Anonim. (1994). "Davud Ağa", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 3, 6.

Arpacı, K. (2020). İstanbul Mimarisinde Sanatkâr İmzaları (1800-1923). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.

Aslanapa, O. (2004). *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş., İstanbul.

Aydın, M. (2008). "Revan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 35, 26-29.

Can, S. (2002). *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.

Can, S. (2010). *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.

Çeçen, K. (1988). "Sinan'ın Yaptığı Köprüler", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I,* (Ed. Sadi Bayram), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 429-438.

Çobanoğlu, A. V. (1987). *Mimar Mehmed* Ağa ve Eserleri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.

Çobanoğlu, A. V. (1999). "Davud Ağa", *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi,* Cilt 1, 367-368.

Çobanoğlu, A. V. (2003). "Mehmed Ağa, Sedefkâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 28, 430-431.

Delibaş, N. (2016). *Kitabelerin Kitabı Fatih*, Fatih Belediye Başkanlığı Yayınları, İstanbul.

Demircanlı, Y. Y. (1989). İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi,* Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.

Dündar, A. (1999). "Osmanlı Mimarisinde Hassa Mimarları", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, 159-176.

Eldem, S. H. (1969). *Köşkler ve Kasırlar*, Kutulmuş Matbaası, İstanbul.

Erdoğan, M. (1955). "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Mecmuası (12)*, 179-204.

Esemenli, D. (1993). "Dalgıç Ahmed Ağa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 8, 431-432.

Eyice, S. (1994). "Dâvud Ağa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, 24-26.

Eyice, S. (1994). "Sinan Paşa Köşkü", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* Cilt 7, 1-2.

Eyice, S. (2000). "İncili Köşk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 22, 278-279.

Eyice, S. (2001). "Kasım Ağa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 24, 539-540.

Karakaya, E. (2002). "Koca Sinan Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 26, 139-140.

Kerametli, C. (1999). "Türk Zevkinin Ünlüleri Ser-i Âlem Dâvud Ağa", *Osmanlı Ansiklopedisi,* Cilt 10, 221-226.

Kumbaracılar, İ. (2008). İstanbul Sebilleri, Kapı Yayınları, İstanbul.

Küçükkaya, A. G. (1987). *Mimarbaşı Sedefkâr Mehmed* Ağa'nın Yaşamı ve Türk Osmanlı Mimarisine Katkısı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi.

Müderrisoğlu, F. (1993). *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi.

Mülayim, S. (2009). "Sinan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 37, 224-227.

Mülayim, S. (2013). *Sinan Bin Abdülmennan*, İsam Yayınları, İstanbul.

Necipoğlu, G. (2011). *15 ve 16. Yüzyıllarda Topkapı Sarayı Mimarî, Tören ve İktidar*, (Ruşen Sezer, Çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Nefes, E. (1999). Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazı Kullanımı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Orman, İ. (2020). "Murad III Türbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 31, 176-177.

Önkal, H. (2017). Osmanlı Hanedan Türbeleri, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

Özkurt, K. ve Tüfekçioğlu, A. (2009). "Türk İslam Sanatında Kitabeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* Cilt 7, Sayı 14*,* 275-295.

Pektaş, K. (2023). "Harem-i Hümâyûn", Topkapı Sarayı 1, (Ed. Nazan Erbil), Mas Matbaacılık San. Tic. A.Ş., İstanbul.

Refik, A. (1977). *Türk Mimarları*, Sander Yayınları, İstanbul.

Sönmez, Z. (1988). *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Sönmez, Z. (1989). *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Sönmez, Z. (1997). "Davud Ağa", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* Cilt 1, 430.

Sözen, M. (1975). *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Şenyurt, O. (2016). "Selanik Hamidiye Cami: II. Abdülhamid Döneminde Mimaride Geleneksel Yaklaşımlar ve Oryantalizm", *Kosbed (31)*, 185-208.

Turan, Ş. (1963). "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 159-200.

Turan, Ş. (2020). "Mimarbaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 30, 90-91.

Tüfekçioğlu, A. (2001). *Erken Dönem Osmanlı Mîmarisinde Yazı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Tüfekçioğlu, A. ve Tümer, Ş. (2019). "Mimar Dâvud Ağa'nın İmzalı Eserleri ve Üslûbu", *Mukaddime,* Cilt 10, Sayı 1*,* 115-139.

Tüfekçioğlu, A. (2023). "Topkapı Sarayı'nda Mimar İmzaları", *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*, Cilt 24, Sayı 36*,* 36-49.

Tümer, Ş. (2012). *Mimar Dâvud* Ağa'nın Hayatı, Eserleri ve Üslup Anlayışı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Uzunçarşılı, İ. H. (1959). "Hacı İvaz Paşa'ya Dair", *Tarih Dergisi*, Cilt 10, Sayı 14, 25-38.

Yapar, B. (2007). *Yunanistan'daki Türk Eserlerinde Kitabeler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.

İnternet Kaynakları

"Osmanlı Kitabeleri Projesi" Erişim 26 Kasım 2023,

http://www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=3039&hid=5338

"Osmanlı Kitabeleri Projesi" Erişim 26 Kasım 2023,

http://www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=3039&hid=4918

"Osmanlı Kitabeleri Projesi" Erişim 26 Kasım 2023,

http://www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=3039&hid=4918

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir(This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.07.2024 **√Accepted/Kabul:** 02.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1508030
Research Article/Araştırma Makalesi

Bağbaşı, T. ve Sağıroğlu, A. (2025). "Yozgat İli Sorgun İlçesi Aşağıkarahacılı Köyü İsa Ünal Odası", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 66, ss. 327-342.

YOZGAT İLİ SORGUN İLÇESİ AŞAĞIKARAHACILI KÖYÜ İSA ÜNAL ODASI*

Tuğba BAĞBAŞI, Aslı SAĞIROĞLU*****

Öz

Türk kültürünün ve misafirperverliğinin mimariye ve sanata yansımasının somut örnekleri olarak Anadolu'nun birçok köyünde karşılaşılan köy odaları, halk mimarisinin dikkat çekici ürünlerindendir. Orta Asya Türk kültüründeki misafir çadırlarının yerini Anadolu'da köy odaları almıştır. Köy odaları, köye uzaktan gelen misafirlerin konaklaması amacıyla inşa edilen yapılardır. Aynı zamanda köy halkının bir araya gelip sohbet ettiği, çeşitli hikâyelerin anlatıldığı, cönklerin okunduğu, halk oyunlarının oynandığı kültürel mekânlardır. Köy odaları, dışarıdan bakıldığında yalın üslupla inşa edilen, fakat iç mekânında yoğun süslemelerin görüldüğü Türk halk kültürü ve sanatının yansıtıldığı somut mekânlar olarak tanımlanabilirler.

Bu çalışmanın konusu; Yozgat'ın Sorgun İlçesi Aşağıkarahacılı Köyü'nde yer alan İsa Ünal köy odasıdır. Bahse konu köy odası, mimari ve süsleme açısından incelenmiş; köy odalarının sosyal işlevlerine değinilmiş, Türk halk kültürü içerisindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. İsa Ünal Odasının mimari özelliklerine değinmeden önce, köy odalarının hangi amaçla yapıldığı ve bu odaların Türk kültürü açısından önemi üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Köy Odası, Misafirhane, Konaklama, Yozgat, Sorgun.*

YOZGAT PROVINCE SORGUN DISTRICT AŞAĞIKARAHACILI VILLAGE İSA ÜNAL ROOM

Abstract

Village rooms, seen in many villages of Anatolia as concrete examples of the reflection of Turkish culture and hospitality on architecture and art, are remarkable products of folk architecture. Guest tents in Central Asian Turkish culture were replaced by village rooms in Anatolia. Village rooms are structures built to accommodate guests coming to the village from afar. At the same time, they are cultural places where village people come together and chat, various stories are told, chants are sung, and folk dances are played. Village rooms can be defined as concrete spaces where Turkish folk culture and art are reflected, built in a simple style from the outside, but with intense decorations on the inside.

The subject of this study is İsa Ünal village chamber located in Ağırkarahacılı Village of Sorgun District of Yozgat. The village room in question was examined in terms of architecture and decoration; The social functions of village chambers were mentioned and their place in Turkish folk culture was tried to be determined. Before touching on the architectural features of the İsa Ünal Room, the purpose for which the village rooms were built and the importance of these rooms in terms of Turkish culture were emphasized.

Keywords: *Village Room, Guesthouse, Accomodation, Yozgat, Sorgun.*

*Bu çalışma Aslı SAĞIROĞLU danışmanlığında yürütülen Tuğba BAĞBAŞI'ya ait doktora tezinden üretilmiş olup, Erciyes Üniversitesi BAP tarafından SDK-2021-11271 nolu proje ile desteklenmiştir.Bu bilimsel araştırma yazısında kitabelerin okunmasında yardımcı olan Doç. Dr. Remzi AYDIN'a katkılarından dolay teşekkürlerimizi sunuyoruz.
*Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi ABD, Sanat Tarihi Bölümü, ERCİYES.
e-posta: tugba.bgbs@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-1510-1974)
**Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, ERCİYES.
e-posta:asagiroglu@erciyes.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-5851-0834)

1. GİRİŞ

Konukseverlik; Türk toplumlarında Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan soyut kültürel miraslardan biridir. Türk kültüründe misafir "Tanrı misafiri" olarak kabul edilir ve misafirin rahat ettirilmesi için çaba gösterilirdi. Orta Asya'da misafir ağırlama kültürü çok yaygın bir gelenek olup, uzaktan gelen misafir için çadırlar kurulurdu. Bu misafir çadırlarına otağ veya oda adı verilirdi. Uzaktan gelen misafirlerin toplumdaki statüsüne göre bu otağ veya odalara yerleştirildiği bilinmektedir (Şahin, 2016:35; Ögel, 1985:231). Türklerin 11. yüzyıl başlarında Anadolu'ya gelmesiyle beraber, Türk kültürü Anadolu'da hızla yayılmaya başlamış ve misafir ağırlama kültürünün Anadolu mimarisi üzerindeki tesirleri görülmeye başlamıştır. Anadolu'nun birçok bölgesinde ulaşımın binek hayvanları ve yaya olarak yapıldığı dönemlerde, kervansarayların olmadığı köylerde konaklamayı kolaylaştırmak amacıyla köy odaları inşa edilmiştir. Köy odaları, köy halkı tarafından imece usulü veya köyün ileri gelen varlıklı kişileri tarafından inşa ettirilip köy vakfetmişlerdir. Bu durum bir nevi vakıf sisteminin yerel yaşantıya yansımasına örnek olarak gösterilebilir. Köy odalarının toplumsal yaşamda toplanma ve konaklama olarak iki farklı işlevi bulunmaktadır (Karpuz, 2013:456; Tay, 2018:12; Tay, 2019:600; Naldan, 2020:253). Odalar genellikle köy meydanında olup, camiye yakın bir yere konumlandırılmaktadır. Şahıslara ait olan odalar ise oda sahiplerinin evinin bitişiğine ya da yakınına kurulduğu görülmektedir (Özkaynak, 1954:60; Tay, 2018:12; Tay, 2019:600).

Köy odaları, dış cepheleri yalın, iç mekânları oldukça süslemeli olarak inşa edilen halk mimarisi örnekleridir. Bu odalar inşa edildikleri yöreye göre, oda, köy odası, hanedan odası, konuk odası, barana odası, yâren odası, misafirhane ve köy konağı gibi çeşitli isimlerle anılmaktadır (Karpuz, 2013:456; Tay, 2018:13; Tay, 2019:600). Konaklama açısından köy odaları, ulaşım araçlarının olmadığı dönemde köylere gelen insanların bu köy odalarında konaklamaları sağlanmaktadır (Karpuz, 2013:456). Yolculukların yaya olarak hayvan sırtında veya hayvanlar tarafında çekilen araçlarla yapıldığı dönemde insanların köylerde konaklaması ve ihtiyaçlarını karşılayabilmesi bakımından köy odaları önemli bir görev üstlenmektedir (Özkan, 2012:2). Köye gelen misafir, tahsildar (devlet görevlileri), yolcu, seyyar satıcı, demirci, kalaycı, nalbant ve derici gibi insanların konaklamaları için yapılan köy odaları, Türk Kültürünün önemli özelliklerinden konukseverliğin somut mekânlarıdır (Yakıcı, 2010:87; Özkan, 2012:2; Tay, 2018:13).

Köy odaları, ikinci işlev olarak köy halkının toplanma mekânları olmuştur. Özellikle yazın tarlada çalışan köy halkı hasat zamanından itibaren uzun kış geceleri boyunca köy odasında zaman geçirmişlerdir. Burada uzun sohbetler edilir, yöresel oyunlar oynanır, dini bayramlarda, asker uğurlamalarında, cenaze ve düğünlerde de yoğun olarak kullanılmaktadır (Tay, 2019:601). Dini bayramlarda bayram namazı kılındıktan sonra herkes kendi mahallesinin odasına gider ve orada mahalle sakinleriyle birlikte evlerden getirilen yemeklerle kahvaltı yapar ve bayramlaşırlardı. Köyde tek oda varsa bütün köylü bayramlaşmak için burada toplanırdı. Eğer köyde birden fazla oda varsa bu odalar arasında bayram ziyaretleri yapılır ve böylece tüm köy halkı birbiriyle bayramlaşmış olurdu. Bu gelenekte bölgenin sosyal ve kültür tarihimiz açısından son derece önemlidir. Köydeki çocuklarında bayramlarda şeker toplamak için köy odalarını tercih ettiği bilinmektedir (Tay, 2019:601; Özkan, 2011:119; Özkan, 2012:1). Cenazelerde köy odaları taziye evi olarak kullanılırdı. Köy düğünlerinde de misafirlerin ağırlandığı mekânlar yine köy odalarıdır. Gelen misafirlerin köy odasında ağırlanması hem misafir hem de ev sahibi için çok yerinde bir uygulamadır (Tay, 2019:601). Halk mimarisinde köy odaları Anadolu kırsalının sosyo-kültürel tarihinde önemli yer tutmaktadır (Bozkurt, 2016:202).

Yozgat İli'nin Sorgun İlçesine bağlı Aşağıkarahacılı Köyü'nde yer alan İsa Ünal Odası bu araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Aşağıkarahacılı köyü; Osmanlı döneminde Sorgun nahiyesine bağlı olup, 1556 tarihindeki kayıtlara göre bir aşiret tarafından kurulduğu bilinmektedir. Kayıtlarda Kışlak-ı Yörük olarak kaydedilmiş olması da muhtemelen bir aşiretin kışlak bölgesi durumunda olduğunu göstermektedir. Karahacılı köyünden 1831 yılına ait nüfus defterlerinde iki farklı köy olarak bahsedilmektedir. Bu köyler Karahacılı-yı Kebir ve Yazıkarahacılı adıyla geçmektedir. Yazıkarahacılı köyü günümüzdeki Aşağıkarahacılı köyünü, Karahacılı-yı Kebir köyü de Yukarıkarahacılı köyü olarak kayda geçmiş olmalıdır. Bu deftere göre Yazıkarahacılı köyünde 19'u Zile Yörüklerine bağlı Bağırtganlı aşireti, altısı da Harbenli aşiretine bağlı olmak üzere 25 nefer; Karahacılı-yı Kebir köyünde ise 43 nefer kayıtlıdır. Bahsedilen köyde 1855 yılı temettuat defterlerine göre aynı köyde 14 hane yaşadığı bilinmektedir (Gülten, 2023:137).

Aşağıkarahacılı Köyü'nde 2022 yılı Temmuz ayında yapılan yüzey araştırması sonucunda köyde bir adet köy odasının varlığı tespit edilmiştir. Köy odası günümüze sağlam bir şekilde ulaşmış olup, günümüzde eski işlevini yitirmiş olup, kullanım açısından oda bakımsız bir vaziyettedir.

2. YOZGAT SORGUN İLÇESİ AŞAĞIKARAHACILI KÖYÜ İSA ÜNAL ODASI[1]

Köy odası, Yozgat İli Sorgun İlçesine bağlı olan Aşağıkarahacılı Köyünde yer almaktadır. Yapının tarihi bilinmemekle birlikte; oda sahibinden alınan bilgiler doğrultusunda yapının 1850-1870 yılları arasında inşa edilmiş olabileceği bilgisine ulaşılmıştır. Yapının içerisinde yer alan süslemeler incelendiğinde yapının 19. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebileceği kanısına varılmıştır. Köy Odası 26.07.2022 tarihinde tarafımızca yapılan yüzey araştırmaları esnasında tespit edilmiştir. Günümüzde yapı verasetçilere ait olup, harap vaziyettedir.

2.1. Köy Odasının Mimari Tanım

Yapı; köyde bulunan cami, merkez konum olarak alındığında; caminin güneybatı yönünde, yol kenarında yer almaktadır. Köy odası şahsa ait olup, köy odasının sahibi köyde "Ünallar" adıyla tanınmaktadır. Bu nedenle köy odası köy halkı tarafından "Ünalların odası" olarak anılmaktadır. Bahse konu köy odasının ustası bilinmemekle birlikte; yerel bir ustaya yaptırılmış olduğu, köy halkı ile yapılan mülakatlardan öğrenilmiştir[2]. Yapı, düz bir arazi üzerine inşa edilmiş olup; subasmanı üzerine oturmaktadır. Odanın subasmanında kaba yonu taş malzeme, beden duvarında ise kerpiç ve ahşap hatıl malzeme kullanılmıştır. Günümüzde odanın dış cephesinin sıvası döküldüğü için ahşap hatıllar cephede daha net algılanmaktadır (Foto: 3). Köy odası tek katlı, bir oda mekânından meydana gelmekte olup, dikdörtgen planda tasarlanmıştır (Çizim:1, Foto:12). Yapının giriş kısmı kuzey cephede yer alan kapıdan sağlanmaktadır (Foto:1). Bu girişe iki basamaklı merdiven ile çıkılmaktadır. Eserin giriş cephesinde kapı girişine sonradan eklenen tuğla ve kaba yonu taş duvar yapının bu duvarını güçlendirmek amacıyla yapılmıştır. Odaya giriş kuzey cephenin batı ucuna yerleştirilen dikdörtgen formlu tek kanatlı ahşap kapı ile sağlanmaktadır (Foto: 7-8). Kapının üst kısmında kareye yakın dikdörtgen formlu küçük ebatlı pencere yer almaktadır (Foto:6). Köy odasının kuzey cephesi diğer cephelere nazaran daha kalın bir duvar ile örülmüştür.

Köy odası, günümüze sağlam bir şekilde ulaşmış olsa da oldukça bakımsız bırakılmıştır. Yapının hem doğal koşullar ile olan tahribata hem de insan eliyle olan tahribata maruz kaldığı açıktır. Eserin planı incelendiğinde orijinalinde tek oda mekânından oluşmakta olup, aralık veya ahır bölümlerinin olmadığı görülmektedir. Odanın içerisine kuzey cephede yer alan kapıdan girildiğinde odanın planı bir aralık bir oda mekânından oluşmakta gibi algılansa da orijinalinde bu plan tipine sahip değildir. Odanın batı yönünde sonradan eklenen ahşap paravan ile oda iki bölüme ayrılmıştır. Büyük ölçekli olarak tasarlanan oda, günümüzden yakın zamana kadar kullanılmakta olup; odanın verasetçileri tarafından muhdes eklemeler yapılmıştır. Bu eklemelerden biri de yapının iç mekânında yer alan ahşap paravan ile odanın bir kısmının bölünmesi şeklindedir (Foto: 11-12).

Oda mekânının batı cephesinde üç adet, (Foto:2) güney cephesinde dört adet (Foto:3-4-5), dikdörtgen formlu ahşap çerçeveli pencere yer almaktadır. Odanın aydınlatılması bu pencereler ile sağlanmaktadır. Doğu cephede iki adet ahşap dolap, kandillikler, şerbetlik, yüklük ve ocak yer almaktadır (Foto:12-15-17). Şerbetlik ve ocak kesme taş malzemeden yapılmış olup, şerbetliğin iç kısmında yukarıdan aşağı doğru dörder sıralı fincanlıklar bulunmaktadır (Foto:18-19). Ocağın kapatılmasıyla beraber;ocağın bulunduğu yerin hizasında şerbetliğin iç kemer kısmının altında, soba bacası için delik açılmıştır. Doğu cephenin kuzey ucunda bir adet ahşap gömme dolap bulunmaktadır. Gömme dolabın üst kısmına bir adet ahşap raf yerleştirilmiştir (Foto:22). Ahşap gömme dolaplar, ocak ve şerbetliğin kuzey güney yönünde yer almakta olup, birbirine simetrik olarak tasarlanmıştır. Dolapların her iki yanında şerbetlik ve ocağa yakın olarak yapılmış yukarıdan aşağıya iki sıra halinde sıralanan kandillikler yer almaktadır (Foto: 22). Mumseki/Nimseki[3] olarak adlandırılan kısımda, doğu duvarda iki kapaklı olarak tasarlanan ahşap gömme yüklük bulunmaktadır (Foto: 20-21). Odanın kuzey cephesinde giriş kapısı bulunmaktadır (Foto:10). Giriş kapısının doğu ve batı yönüne birer adet ahşap gömme dolap yerleştirilmiştir (Foto: 23). Bu gömme dolaplardan doğu yöndeki iki raflı tek kapaklı ve üst kısmında bir adet raf daha tasarlanmıştır (Foto:13). Batı yöndeki daha ufak ebatlı tek kapaklı olarak tasarlanmıştır. Batı yönde yer alan dolap mavi renge

1 Yapının GPS Koordinatları:39.6659, 35.1730

2 M. Ünal, 33, Lise.

3 Mumseki/Nimseki: Oda içerisinde genellikle gençlerin oturması için yapılmış korkuluklu alana verilen isimdir. Aynı zamanda namaz vakitlerinde namaz kılmak amacıyla kullanılan bölüm.

boyanmıştır (Foto: 23). Kuzey cephe ahşap çıtalarla ve ahşap yastıklıklarla kaplanmıştır. Ahşap çıtalarla dörtgen içerisine alınan kısımda bir adet kitabe bulunmaktadır. Kitabe Osmanlıca sülüs hat ile yazılmıştır (Foto:25).

Odanın iç mekân düzeni, ocak önünden başlayarak ocağın kuzey ve güney yanına yerleştirilen oturma sekilerinden oluşmaktadır (Foto:12). Oturma sekilerinin kenar kısımları ahşap malzemeden tasarlanmış olup, iç kısımları sıkıştırılmış toprak malzeme ile dolgulanmıştır. Bu kısımda yer alan kilim ve halı yastıkları halen oda içerisinde bulunmakla beraber, dağınık vaziyettedir.

Oturma sekilerinin güney yönünde mumseki yer almaktadır (Foto:14). Mumseki ile oturma yerlerini ayıran ahşap direkler bulunmaktadır (Foto:14). Bu ahşap direkler arasında ajur tekniğinde yapılmış korkuluklar yer almaktadır (Foto: 25). Ocak ile ahşap direk arasında bir askılık bulunmaktadır. Bu silindirik formdaki askılık seccade asmak için tasarlanmıştır. Güney cephede yer alan bu mumseki namaz kılmak için ayrılmıştır. Güney cephenin batı ucu ile batı cephe boyunca ahşap sedir yerleştirilmiştir. Bu sedir oldukça geniş tutulmuş, mumseki ve oturma yerlerinden daha yüksek tasarlanmıştır. Bu kısım genellikle yaşı daha küçük olan gençlerin ve çocukların oturması amacıyla yapılmış olduğu söylenen tahtalık[4] bölümüdür (Foto:4-10).Tahtalık bölümünün alt kısmı boş bırakılmış olup, bu boşluğa oda içerisindeki ocakta yakmak için odun vb. yakacak malzemeleri konulmaktadır. Karşılıklı olarak yerleştirilen oturma yerlerinin başlangıcında oturma yerlerini sınırlayan ahşap paravan bulunmaktadır. Kapıdan girişte mumsekiye geçiş bu iki ahşap paravan arasından sanki koridor oluşturmuş gibi birbirinden ayırmaktadır.

Odanın zemini ilk inşa edildiğinde sıkıştırılmış toprak ile kaplanmıştır. Yapının tavanı düz ahşap tavan olup, ortada ahşap tavan göbeği mevcuttur (Foto: 31-32-33). Mumseki ile oturma yerlerinin tavanı birbirinden farklı olarak tasarlanmıştır. Oturma yerleri ve mumseki tavanı birbirinden hezen ile ayrılmıştır. Odanın iç mekân sıvası su, toprak ve saman karışımından elde edilen malzeme ile sıvanmıştır. Sıvanın üzeri beyaz kireç tozu ile boyanmıştır.

2.2. Köy Odasının Süsleme Özellikleri

İsa Ünal odasında ahşap malzeme ve taş malzeme üzerinde süslemelerle karşılaşılmaktadır. Oda içerisinde yer alan ahşap dolaplar, şerbetlik, ocak, ahşap yastıklılar ve ahşap tavan üzerinde süslemeler bulunmaktadır. Dolaplar oldukça sade bir formda tasarlanmış olup, dolap kapağı üzerinde dikey dikdörtgen panolar yer almaktadır (Foto:22). Her bir panonun merkezine stilize çiçek motifi yerleştirilmiştir. Dolap üzerinde bir raf yer almakta olup, bu rafın kapak kısmı yatay dikdörtgen pano içerisine alınmış, orta kısmı dilimli kemer şeklinde oyularak raf oluşturulmuştur. Odada yer alan her iki dolap ve raf aynı şekilde tasarlanmıştır. Dolapların yanında yer alan kandillikler yukarıdan aşağı iki sıra halinde dizilmiş olup, kapağı dekoratif dilimli kemer şeklinde tasarlanmıştır (Foto:22). Dolapların orta kısmında şerbetlik ve ocak yer almaktadır (Foto:18). Kesme taş malzemeden tasarlanan şerbetlik yarım daire kemerli olarak tasarlanmış yukarıdan aşağıya doğu yerleştirilen kemer formu verilmiş rafları bulunmaktadır. Bu raflar fincanlık olarak kullanılmaktadır. Şerbetliğin alınlık kısmı dışa taşkın olarak tasarlanmış yatay dikdörtgen formdadır. Alınlık üzerine kabartma halinde yapılan stilize çiçek motifleri işlenmiştir. Şerbetliğin kenar plasterleri yivlendirilmiş, plasterlerin üst kısmıda sütunce başlığı gibi düzenlenmiştir. Sütunce başlığı gibi düzenlenen alan oval bir işçiliğe sahip olup, üzerine stilize çiçek motifleri kabartma olarak işlenmiştir. Şerbetliğin güney üst kısmı kırılmış ve yan plasteri günümüze ulaşamamıştır (Foto:19). Taş malzemeden yapılmış ocak yuvarlak kemerli olarak tasarlanmış; fakat günümüzde ocak kapatılmıştır (Foto:17).

Ocağın kemer kısmının ortasında kabartma tekniği ile gülbezek motifi işlenmiştir. Mumseki içerisinde yer alan yüklük iki kapaklı olarak tasarlanmıştır. Yüklüğün kapakları simetrik olarak tasarlanmış olup, altlı üstlü iki sıra halinde yerleştirilmiş dikey dikdörtgen panolar bulunmaktadır. Bu panoların iç kısımlarına birer adet baklava dilimi desenleri yerleştirilmiştir (Foto:22). Yüklük ile gömme dolap arasında ve pencere arasındaki boşluk kalan duvar üzerine ahşap kaplama yapılmış olup, bu ahşap kaplama üzerine, yüklük üzerinde yer alan bezemelerin aynısı işlenmiştir. Güney cephede pencere altına denk gelen boşluk kısım ahşap zar ile kaplanmıştır. Bu kısım ahşap yastıklıklar olarak da adlandırılmakta olup, üzeri dikey dikdörtgen kartuşlar ile hareketlendirilmiş, iç kısımlarına da baklava dilimi motifi işlenmiştir. Mumsekinin devamında ve batı cephe boyunca devam eden ahşap sedirin pencere bitimi ile arasında kalan duvar boşluğu da ahşap zar ile kaplanmıştır. Ahşap zarların yüzeyi

4 Tahtalık: Çocuk yaşta kişilerin oturması için yerden yaklaşık 1 m. kadar yükseklikte, genellikle kapıya yakın olarak tasarlanan ahşap oturma sekisi.

yatay dikdörtgen pano ile hareketlendirilmiştir. Her bir yatay dikdörtgen panonun iç kısımları yatay yerleştirilmiş baklava dilimleri ile hareketlendirilmiştir. Kuzey cephede oturma yerlerinin arka kısımlarına denk gelen duvar da yine ahşap zar ile kaplanmış olup, dikey dikdörtgen kartuş ile hareketlendirilmiştir. Bu kartuşların iç kısımlarında farklı bir uygulamaya yer verilmiş olup, içlerine dekoratif kartuşlar eklenmiştir. Bu uygulama doğu cephede yer alan ahşap dolaplar ile zemin arasında boşluk kalan duvar üzerine de yapılmıştır. Kuzey cephe yer alan gömme dolabın kapağı üzerinde dikey dikdörtgen kartuş içerisinde merkezde stilize çiçek motifi yer almaktadır. Gömme dolabın üst kısmında bir raf bulunmakta olup, bu raf dikdörtgen formda kesilmiş iki yan ucu dekoratif dilimli olarak tasarlanan raf şeklini almıştır. Kuzey cephedeki giriş kapısının batı yönünde yer alan ahşap gömme dolap üzerinde dikey dikdörtgen kartuş içerisinde iki silmeden meydana gelen baklava dilimi yerleştirilmiştir (Foto: 23).

Odanın tavanı ahşap olarak düzenlenmiş olup; ortada tavan göbeği bulunmaktadır (Foto: 33). Oturma yerlerinin ve mum sekinin örtüsü farklı olarak tasarlanmış ve bu alanlar birbirinden ahşap hezen ile ayrılmıştır (Foto:32-35). Tavan göbeği oturma yerlerinin bulunduğu alan üzerine yerleştirilmiştir. Tavanın üzerine çiviler yardımıyla yerleştirilen ahşap çıtalar ile tavan hareketlendirilmiştir. Bu çıtalar yatay ve dikey olarak yerleştirilmiş olup, tavan zemini üzerinde birbirini farklı formlar meydana getirerek kesen doğrular şeklindedir. Tavanın en dış bordürünü oluşturan kısımdaki süsleme kompozisyonu ardışık olarak yerleştirilen X benzeri motiflerden meydana gelmektedir (Foto:36). Bu çıtaların üst kısımları verev çizgiler ile hareketlendirilmiştir (Foto:37). Burada yer alan süsleme unsuru tavanın dört köşesini dolanmaktadır. Tavanın dört köşe kısmında kare form içerisine yerleştirilen alanda kabartma olarak tasarlanan stilize çiçek yer almaktadır (Foto:38).

İkinci sıra bordür tavandan dışa taşkın olarak tasarlanan testere dişini andıran motif grubudur (Foto:37). Bu testere dişleri de tavanın çepeçevre dolanmaktadır. Testere dişlerinin bulunduğu alanın kenarında üçüncü bordür olan, silindirik silme şeklinde tasarlanan iç kenarları kazıma tekniği ile yapılmış zikzaklar mevcuttur. Dördüncü sıra bordürü saç örgüsü motifi oluşturmaktadır. Bahse konu motifler yekpare ahşap çıta üzerine kazıma tekniği ile yapılmıştır. Köşe kısımlarına stilize ahşap çiçekler yerleştirilmiştir. Bu çiçekler çivi ile tavan üzerine tutturulmuştur. Beşinci sıra bordürde ahşap üzerine oyma tekniği ile yapılmış üç adet yiv ile hareketlendirilen küçük parçalar ile oluşturulan zikzak motifi hakimdir. Her bir motif parçası küçük metal çiviler ile sabitlenmiştir. Altıncı sıra bordür ise silindirik silme ile onun yanında yer alan düz silmeden meydana gelmektedir. Silindirik silme ile düz silme üzerinde birbirinin tersi yönde işlenen verev çizgiler bulunmaktadır. Bu silmeler tavanı dörtkenardan çerçeve içine almaktadır. Bu alanın köşe kısımlarda ise birer adet ahşaptan yapılan stilize çiçek motifi yerleştirilmiştir.

Tavanın iç kısmı tamamen ahşap çıtaların yatay ve dikey olarak yerleştirilmesinden meydana gelen küçük kareler ile hareketlendirilmiştir (Foto:34). Çıtalar birbiri üzerine gelmeyecek şekilde yerleştirilmiş, her bir kare oluşturulurken ahşap çıtalar tek tek tavan üzerine metal çivi yardımıyla monte edilmiştir. Bu kareleri meydana getirilen ahşap çıtaların üst kısımları verev çizgiler ile hareketlendirilmiştir.

Tavanın merkezinde dairesel formda tasarlanan tavan göbeği bulunmaktadır (Foto:34). Tavan göbeğinin en iç kısmında dairesel formda tasarlanan bezeme bulunmaktadır. Bu iç kısım yelpaze şeklinde yivlendirilerek hareketlilik katılmıştır. Bu dairenin etrafında kıvrık dallar S-C kıvrımları ve ok ucuna benzer motifler sırası ile yerleştirilmiştir. Bu kısım ahşap malzemeden oyularak yapılan stilize yaprakları andıran süsleme unsuru ile hareketlendirilmiştir. Bu stilize yapraklar ile tavan göbeğinin iç kısmı daire içerisine alınmıştır. Stilize yapraklar tek tek ahşap tavan üzerine metal çivi ile çakılmıştır. Bu yaprakların etrafına yerleştirilen süsleme unsurları genel bakıldığında çok kollu yıldız formunu andırmaktadır. Yaprakların etrafında üçer adet küçük ahşap çıtalar üçgen formunu alacak şekilde yerleştirilmiştir. Bu üçgenlerin aralarına baklava dilimi yerleştirilerek başka bir süsleme grubu daha meydana gelmiştir. Simetrik olarak tasarlanan ve ardışık yerleştirilen bu süsleme grubunda, Türk süsleme sanatı olgularından ahenk ve ritim olgusu hâkimdir.

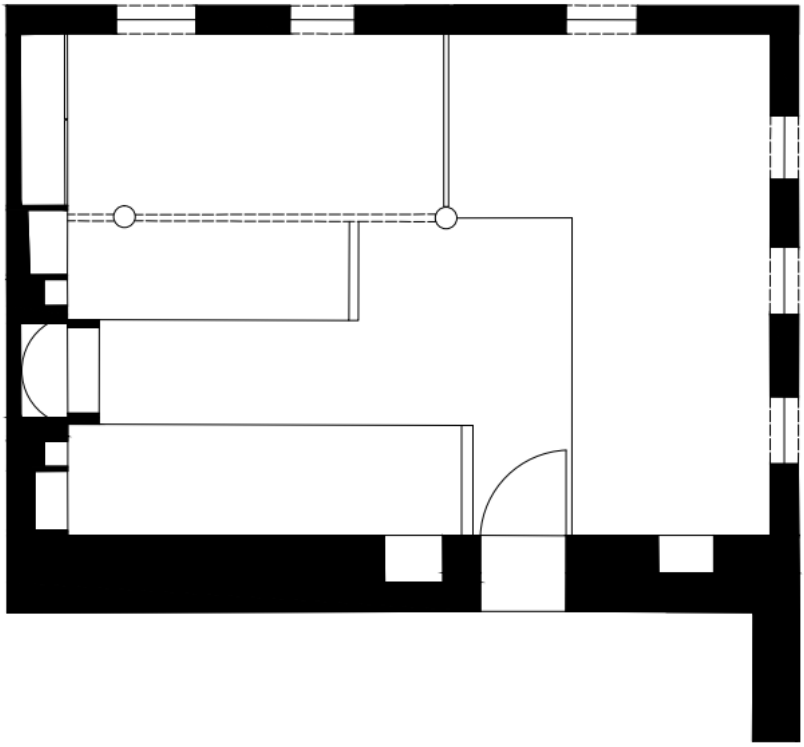
Yerleştirilen her üç çıtanın uç kısımları yukarıda birleşmekte olup, bu uç kısımlara stilize çiçek motifi yerleştirilmiştir. Buradaki çıtaların üst kısımları da verev çizgiler ile hareketlendirilmiştir. Çiçek motifleri çıtaların üzerine metal çivi ile çakılmıştır. Çıtalardan oluşan üçgenlerin bulunduğu yere dört adet çıtanın bileşmesinden meydana gelen baklava dilimleri yerleştirilmiştir. Baklava dilimlerinin alt ve üst üç kısımların ahşap çiçekler yerleştirilmiştir. İç kısımları ise bir sıra stilize çiçek motifi kabartma olarak işlenmiş, bir sıra ok ucu motifi işlenmiştir. Bu süsleme grubu daireyi bu ardışık sıra ile tamamlamaktadır. Baklava dilimini oluşturan silindirik silmelerin içi

boş üst kısımları verev çizgi ile hareketlendirilmiş olup, iç boşluk kısmı görünmektedir. Bu süsleme grubunu dıştan daire içerisine alan dilimli ahşap çerçeve bulunmaktadır. Bu dilimlerin her birinin üzerine ahşap stilize çiçek motifi yerleştirilmiştir. Bu motifler çivi ile ahşap üzerine monte edilmiştir. Tavan göbeğinin en dış kısmı tavan göbeğinin iç kısmında yer alan ahşap malzemeden oyularak yapılmış stilize yaprak motifleri ile çerçeve içerisine alınmaktadır. Mumseki ve üzerinde yer aşlan ahşap tavan dikey çıtalar ile hareketlendirilmiş olup, bu dikey çıtaları verevine kesen çıtalar ile süsleme grubu tamamlanmıştır (Foto:35). Ahşap sedirlerin bulunduğu yerin tavanı da yine ahşap kaplama yapılmış olup, yalnızca dikey çıtalar ile hareketlendirilmiştir. Oda içerisinde yer alan iki adet ahşap direk yekpare ahşap malzemeden meydana getirilmiş olup, üst kısmı sütun başlığı tarzında düzenlenmiştir. Silindirik olarak tasarlanan direklerin üst kısımları dikdörtgen formdadır. Dairesel formda tasarlanan burma şeklindeki sütun bileziği üzerinde volüt veya koçbaşını andırır formda sütun başlığı yapılmıştır (Foto:30). Oda içerisinde yer alan ahşap dolap kapaklarının iç kısımlarında ve üzerlerinde Osmanlıca harfler ile yazılmış bir takım yazılar mevcuttur. Bu yazılar ne yazık ki zamanla silindiği için tam olarak okunamamışlardır.

Dolap kapağının kenar kısımda ahşap üzerine yazılan alanda "BİR GÖK SEN? SEVDİĞİMİ EYLER (MİŞ)?" kelimeleri okunmuştur (Foto:27). Aynı dolap kapağının üst kısmında " 14 AĞUSTOS 13?(2)6 BAHADİNLİ KARYESİNDEN ÜMMET? …….. DOĞDUĞU TARİH" ibaresine rastlanılmış olup, bazı kelimeler okunamamıştır. Bu yazının hemen sol yanında Osmanlıca olara yazılmış, "18 AĞUSTOS 1321?-6? TARİHİNDE …… ALİ…… DOĞDUĞU TARİH" ibaresi okunmuş olup, arada kalan birkaç kelime yazı silindiği için okunamamıştır. Dolap kapağının iç kısmında iki dize halinde yazılan dört satırlık yazı bulunmaktadır. Osmanlıca olarak yazılan bu yazılardan ilk iki beytin bir kısmı okunabilmiş, diğer iki beyit okunamamıştır. Okunabilen kısımda "YAĞMUR ÇOK YAĞDI AÇILMADI YAPRAĞI. BİR FRENKLE? GÜLMEDİ BU DOLABIN KAPAĞI" ibaresi yazmaktadır. Gömme dolabın üst kısmında yer alan ahşap rafın kapağı üzerinde beş satırlık Osmanlıca yazı bulunmaktadır. Bu kapak üzerinde " 18 AĞUSTOS SENE (1) 326, TARİH ÇARŞAMBA GÜNÜ GÜNEŞ-İ TULU?..... İKEN TUTULDUĞUNA İŞARET …….. OLUNDU. …….. OLUNMAYA…….. KARAHACILI…… HACI…….. " ifadeleri okunmaktadır (Foto:26).

Bahse konu köy odası günümüze sağlam bir şekilde ulaşmış olup, oda bakımsız vaziyettedir. Şahsa ait olarak köy halkının kullanımı amacıyla inşa edilen bu yapı günümüzde verasetçilere aittir.

Gelenekler: Oda içerisinde oturma düzeni ocak başındaki köşelerden başlayarak ocağın güney ve kuzeyinden başlayıp giriş kapısına doğru uzanan oturma yerlerine yaş ve statüye göre kişilerin yerleşmesi ile sağlanmaktadır. Oda içerisinde en önemli unsur olan ocağın sağ veya soluna en büyük kişi oturup sohbeti başlatırmış. Bahse konu köy odası sadece Aşağıkarahacılı köyünde değil civarda yer alan birçok köy halkı tarafından bilinmekte olup, bu köylerden de misafirler bu odaya gelip sohbetlere katılmışlardır. Oda içerisinde Kur'anı Kerim okumaları yapılmış, kış gecelerinde kahramanlık hikayeleri anlatılmış, cönkler okunmuştur. Bunun yanı sıra geleneksel yöre oyunları oynanmıştır. Yüzük oyunu bunlardan en bilinen oyunlardan biri olarak anlatılmaktadır.Oda içerisinde yeme içme oda sahibine ait olup, yemekler evden pişip getirilirmiş. Odaya yabancı bir misafir geldiğinde köyden ayrılacağı güne kadar bu oda da konaklar gideceği vakit oda sahibi tarafından yolcu edilirmiş. Misafirlere genellikle, arabaşı, bulgur pilavı, ayran aşı, çörek gibi yemekler ikram edilirmiş. Arabaşı yörenin en meşhur yemeği olup, kış günlerinde odada hafta pişen yemeklerden biridir. Karın ilk düştüğü gün odada pişen arabaşı misafirlere ikram edilir. Özellikle horoz etinden pişen bu yemeğin en önemli özelliği hamurudur. Köy odasında yenilen ilk arabaşı bir yöre halkı geleneği olup, arabaşı için özel olarak hazırlanan hamuru çorbanın içerisine ilk düşüren kişi bir sonraki arabaşıyı yapıp getirecek kişi olarak seçilmiştir. Bu gelenek halen Yozgat köylerinde devam eden bir yöre halkı geleneğidir. Bu gelenek esasen kişilerin köy odasında daha sık toplanmasını, bir araya gelip etkinlik yapılmasının birlik ve beraberlik duygusunun diri tutulmasına yardımcı olan önemli bir unsurdur. Bu gelenek sayesinde köy odasında pişecek olan yemek tek bir kişiye ait olmamaktadır. Oda içerisinde yemek yenildikten sonra ahşaptan yapılmış süpürgelik ile yer sofrasındaki masanın üzerindeki ekmek ve yemek kırıntıları toplanır ve dışarıda bir kutu içine konularak kuşların yemesi sağlanırmış (Foto: 29). Oda, düğünlerde, cenazelerde, asker uğurlamalarında köy halkının ortak toplanma mekânı olmuştur. (Kaynak Kişi: M. Ünal)

Çizim 1: Odanın Planı (1/1 ölçek ile Autocad programı aracılığıyla çizilmiştir.)

Foto 1: Kuzey Cephe

Foto 2: Batı Cephe

Foto 3: Güney ve Batı Cephe

Foto 4: Oda Mekânı Güney Cephe

Foto 5: Oda Mekânı Güney Cephe

Foto 6: Oda Mekânı Kuzey Cephe

Foto 7: Oda Giriş Kapıs

Foto 8: Oda Giriş Kapısı

Foto 9: Oda Mekânı Üst Örtü

Foto 10: Oda Mekânı Kuzey Cephe Elemanları

Foto 11-12: Odanın Batı Yönüne Eklenen Ahşap Paravan

Foto 12: Oda Genel Görünüş

Foto 13: Oda Mekânı Kuzey Cephe

Foto 14: Güney Cephe Mumseki'Nimseki

Foto 15: Oda Mekânı Doğu Cephe

Foto 16: Batı Cephedeki Ahşap Paravan ve Giriş

Foto 17: Ocak

Foto 18: Şerbetlik ve Ocak

Foto 19: Şerbetlik ve Fincanlıklar Detay

Foto 20: Mumseki/Nimseki

Foto 21: Yüklük

Foto 22: Ahşap Dolap ve Kandillikler

Foto 23: Gömme Dolap

Foto 24: Ahşap Yastıklıklar

Foto 25: Ahşap Korkuluklar

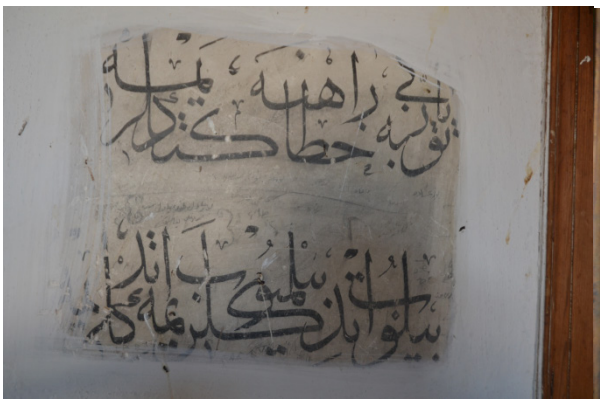

Foto 25: Kuzey Duvarda Yer Alan Kitabe

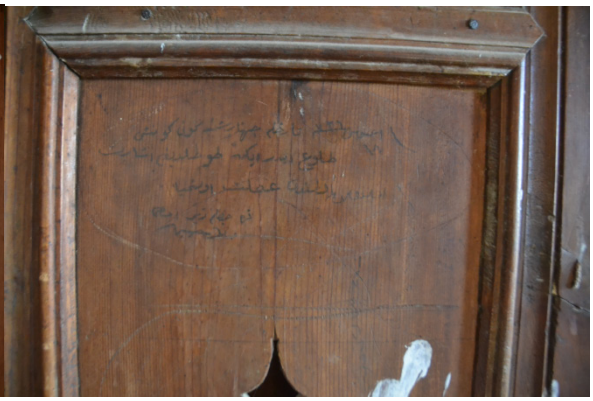

Foto 26: Dolap Üzerindeki Yazılar

Foto 27: Dolap Üzerindeki Yazılar

Foto 28: Dolap Üzerindeki Yazılar

Foto 29: Süpürgelik

Foto 30: Ahşap Direkler

Foto 31:Tavan Örtüsü

Foto 32: Tavan Göbeği

Foto 33: Tavan

Foto 34: Tavan Göbeği

Foto 35:Mumseki Tavan Örtüsü

Foto 36: Tavan Süsleme Detayı

Foto 37: Tavan Süsleme Detayı

Foto 38: Tavan Süsleme Detayı

Foto 39: Dolap Üzerindeki Yazılar

Foto 40: Dolap Üzerindeki Yazılar

3. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yozgat Sorgun İlçesine bağlı Aşağıkarahacılı Köyü'nde bir adet köy odası bulunmakta olup, oda günümüze sağlam bir şekilde gelebilmiştir. Oda tek katlı, tek odadan meydana gelen plan tipine sahiptir. Fakat günümüze yakın bir tarihte(tarih belirlenememiştir. Ancak günümüzden yaklaşık 20 yıllık bir zaman diliminden söz edilmektedir.) odanın ısınma sorunundan kaynaklı olarak batı cephesinin ortasından ahşap paravan ile iki ayrı mekâna ayrılmıştır. Bugün batı yönde kalan küçük ebatlı oda plan olarak incelendiğinde, bir aralık bir odadan ibaretmiş gibi algılansa da; bu köy odası orijinalinde tek katlı tek odalı plan tipinden ibarettir. Odada inşa malzemesi olarak kerpiç malzeme kullanılmış, kerpiç duvarların arasına da ahşap hatıllar yerleştirilmiştir. Kerpiç malzeme Anadolu'da birçok köyde bulunan köy odasının temel inşa malzemelerinden birisi olmuştur.

Konya Kadıhanı'nda Başakların Odası, Sinop Boyabat Yiğren Köyü Köy Odası Anadolu'da kerpiç malzeme ile inşa edilen köy odalarına örnek gösterilebilir (Karpuz, 2021:47, 54). İsa Ünal odası içerisinde yer alan sedirler ve sekiler, sedir yastıklıkları,dolap, yüklükler, kandillikler, tavan ve tavan göbeği ahşap malzemeden tasarlanmıştır. Odanın şerbetliği, fincanlıklar ve ocakta ise kesme taş malzeme kullanılmıştır. Oda içerisinde oda elemanları incelendiğinde, köy odasının içerisinde olması gereken bütün oda elemanlarının mevcut olduğu görülmektedir. Bu oda elemanları daha çok süslemeli olarak tasarlanmış olup, Sivas Koyuncu köyü Kavas'ın odası, Çallı köyü, Ümmet'in odası, (Bulut, 2017:18-20), Sivas, Acıyurt köyü İhsan Şahin odası, Cahit Sönmez odası (Gündoğan, 2024:56-61), Yozgat Yukarıyahyasaray köyü, Mustafa Aktalan odası (BağbaşıveSağıroğlu, 2022:1040), Kütahya (Gürsoy, 2021:724; Acar, 2021:1013) yörelerinde yer alan köy odalarındaki oda elemanları ve süsleme yönünden benzerlik göstermektedir.

Odanın güney yönünde mumsekisi yer almakta olup, bu kısım namaz vakitlerinde namaz kılmak için kullanılmıştır. Mumsekinin normal zeminden yüksekçe tasarlanması da ibadete ayrılmış olması ile alakalıdır. Ayrıca namaz vakitleri dışında genç yaşta olan kişilerin burada oturup sohbeti dinlemesi sağlanmıştır. Mumsekili köy odalarının varlığı da Anadolu'nun birçok köyünde bilinmektedir. Sivas Koyuncu köyü Kavas'ın odası, Çallı köyü, Ümmet'in odası, (Bulut, 2017:18-20). Yapının aydınlatma elemanları pencereler, güney ve batı cephelere yerleştirilmiş olup, böylelikle odanın daha fazla ışık ve ısı alması sağlanmıştır. Odanın kuzey cephesine pencere açılmamasının sebebi de oda içerisinde ısı kaybını engelleme düşüncesidir. Oda elemanları üzerine genellikle kabartma ve kazıma tekniği ile işlenen geometrik ve bitkisel süslemelerden ibarettir. Yapıya ait olan tek yazılı süsleme iç mekânda kuzey cephede bir kısmı görülen iki satır halindeki celi sülüs kalem işi yazılardır. Geometrik süslemeler ahşap üzerine işlenmiş dolap kapaklarında, ahşap sedir yastıklıklarında ve tavan üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlar baklava dilimleri, kareler ve dikdörtgen formlu panolar ile ahşap tavan üzerinde dikey ve yatay çıtaların kesişmesiyle meydana gelen kare dikdörtgen alanlardandır. Süslemeler ahşap malzeme üzerine ağaç oyma tekniği ile işlenmiştir. Bitkisel süslemeler ise şerbetlik ve tavan üzerinde yoğunlaşmaktadır. Şerbetlik üzerinde kıvrık dallar ve gülbezekler, tavan üzerinde de ahşap oyma şeklinde tasarlanan stilize yaprak ve çiçek motifleri bitkisel süslemeler arasında değerlendirilebilir. Bu motiflerin zenginliği oda içerisinde oldukça dikkat çekmektedir. Odanın mumseki tavanı, oturma sekileri üzerindeki tavan ve batı cephede yer alan mumsekiden daha yüksek tasarlanan ahşap sedirlerin üzerinde yer alan tavan örtüsünün birbirinden farklı olarak tasarlanmış olması, aynı oda içerisinde bulunan oturma yerlerinin tavanlarının farklı olarak bezenmesi ile de statü olarak birbirinden ayrıldığını net olarak göstermektedir.

Sonuç olarak; bahse konu köy odası yalnızca kendi bulunduğu köyde değil, civar köylerde yaşayan vatandaşlar tarafından da bilinen, faal olduğu dönemlerde sohbetlere ve misafirliğe gelinen önemi büyük bir köy odasıdır. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte ulaşımın kolaylaşması, köyden kente yapılan göçler neticesinde, köylerdeki nüfusların azalması köy odalarına olan ihtiyacı ortadan kaldırmıştır. Günümüzde köy odası kavramı ne yazık ki amacını yitirmiştir. İnşa edildiği ilk dönemlerde popülaritesi yüksek olan oda günümüzde kendi kaderine terk edilerek bakımsız bırakılmıştır. Anadolu'da birçok oda günümüzde bu şekilde terk edilerek harap halde ve unutulmaya mahkûm bırakılmaktadır. Bütün bu olumsuzluklar göz önüne alındığında gelecek kuşaklar köy odası kültüründen tamamen kopmuş bir nesil olacaklardır. Temennimiz; zamana karşı direnen halen ayakta olan köy odalarının varlığının tespit edilmesi, mevcut olan odaların bakımının yapılması ve bu yapıların tescillenerek gelecek kuşaklara aktarılmasıdır.

KAYNAKÇA

Acar, T. (2021). Kütahya İli Altıntaş İlçesi Halk Mimarisinden Örnekler: Köy Odaları, Folklor/Edebiyat, 108/27/4, 1013-1028.

Bağbaşı, T. ve Sağıroğlu Arslan A. (2022). "Yozgat Çayıralan İlçesi Yukarıyahyasaray Köyü Köy Odaları", *25. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları*, 1034-1058.

Bozkurt T. (2016)."Konya-Gökyurt (Kilistra) Köy Odaları", *Milli Folklor*, 28/109, 201-216.

Bulut M. (2017)."Sivas İlbeyli Köy Odaları", *MUTAD,*6/1, 13-31.

Gündoğan Baldık, E. (2024). "SivasUlaş-Acıyurt Köy Odaları", *Palmet Dergisi*, 5, 54-72.

Gürsoy, E. (2021). "Türk Halk Mimarisi Örneklerinden Kütahya/Gediz Köy Odaları", *Folklor/Edebiyat,* 107/27, 721-747.

Karpuz, H. (2013). "İç Anadolu Bölgesi Köy Odaları",*XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,* Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, s. 455-471.

Karpuz, H. (2021).*Anadolu Köy Odalarından Örnekler*, 1. Baskı, AKM Yayınları, Ankara.

Naldan, F. (2020). "Erzincan-Çayırlı İlçesi Başköy Odaları", *Milli Folklor*, 32/16/126, 249-263.

Ögel,B. (1985). *Türk Kültür Tarihine Giriş,*2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, 7, Ankara.

Özkan, A. (2011). "Köy Odalarının Sosyal Hayatımızdaki Rolü", *İmaret*, 2/7, 117-123.

Özkan,A. (2012). "Geçmişten Günümüze Konya İli Akören İlçesinde Bulunan Köy Odaları", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*,14/22, 1-4.

Özkaynak, K. (1954). *Akseki Kazası: Tarih-Coğrafya-Turizm-Biyoğrafya,*1. Baskı, Akgün Matbaası, Ankara.

ŞahinÇandarlı, A. (2016)."Türk Çadırı Üzerine", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 8/16, 25-39.

Tay, L. (2018). "Gülşehir-Gümüşkent Köy Odası**"**, *III. Akdeniz Sanat Sempozyumu,* Akdeniz Yayınları, s. 243-252.

Tay, L. (2019)."Korkuteli-Akyar Köy Odaları",*Antalya Kitabı: Antalya'da Türk-İslam Medeniyetlerinin İzleri*, C:2, Antalya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya, s. 600-615.

Yakıcı, A. (2010). "Somut Olmayan Kültürel Mirasın Somut Mekânı: Konya Barana Odaları", *Milli Folklor*, 87, 94-100.

Kişi Kaynakları

ÜNAL, M. (1989), Lise, Köy Odası Verasetçisi.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.10.2024 **√Accepted/Kabul:** 01.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1559348
Research Article/Araştırma Makalesi

İbik, T. (2025). "Karadeniz Bölgesi İllerinde Karayolu Ulaşımından Kaynaklanan CO_2 Emisyonunun Belirlenmesi ve Çevre Vergileri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 66, ss. 343-361.

KARADENİZ BÖLGESİ İLLERİNDE KARAYOLU ULAŞIMINDAN KAYNAKLANAN CO_2 EMİSYONUNUN BELİRLENMESİ VE ÇEVRE VERGİLERİ

Tuğba İBİK*

Öz

Çevre vergileri, çevresel sorunları azaltmaya yönelik kullanılan mali bir araçtır. Türkiye'de enerji, ulaşım, kaynak ve kirlilik kapsamında çevre vergileri alınmaktadır. Ancak Türkiye'de çevre vergisi uygulamalarının henüz yeterli olmadığı görülmektedir. Yenilenemeyen enerji kaynaklarının kullanımı ve ulaşım faaliyetleri çevre kirliliğine neden olan önemli etkenler arasındadır. Dolayısıyla en fazla enerji kullanımına neden olan sektörlerden biri olan ulaşım sektörünün ortaya çıkardığı kirliliğin belirlenmesi çevre kirliliğinin azaltılabilmesine yönelik önlem alınabilmesi için gereklidir. Bunun için çalışmada, 2010 ve 2022 yıllarında Karadeniz Bölgesi illerinde karayolu ulaşımının neden olduğu CO_2 emisyonunu hesaplamak amaçlanmaktadır. Bu bağlamda çalışmada, IPCC tarafından önerilen yöntemler arasından Tier 1 yöntemi kullanılmaktadır. Bu yöntem kapsamlı veri kullanımını gerektirmediği için seçilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, 2022 yılında toplam CO_2 emisyonunun en yüksek 1,797,01 $GgCO_2$ ile Samsun ilinde gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca CO_2 emisyonunun 2022 yılında Bayburt ili hariç diğer illerde arttığı görülmektedir. Ulaşılan sonuçtan hareketle çalışmada, çevre vergileri ve enerji konusuna yönelik çeşitli politika önerilerine yer verilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Ulaşım, Çevre vergileri, Karadeniz Bölgesi.*

DETERMINATION OF CO_2 EMISSIONS RESULTING FROM ROAD TRANSPORTATION IN THE BLACK SEA REGION AND ENVIRONMENTAL TAXES

Abstract

Environmental taxes are a financial tool used to reduce environmental problems. In Türkiye, environmental taxes are collected within the scope of energy, transportation, resources and pollution. However, it seems that environmental tax practices in Türkiye are not yet sufficient. The use of non-renewable energy resources and transportation activities are among the important factors causing environmental pollution. Therefore, it is necessary to determine the pollution caused by the transportation sector, which is one of the sectors that causes the highest energy use, in order to take measures to reduce environmental pollution. For this purpose, the study aims to calculate the CO_2 emissions caused by road transportation in the Black Sea Region provinces in 2010 and 2022. In this context, the Tier 1 method, among the methods recommended by IPCC, is used in the study. This method was chosen because it does not require extensive data usage. According to the findings, it is seen that the highest total CO_2 emission in 2022 occurred in Samsun province with 1,797.01 $GgCO_2$. In addition, it is seen that CO_2 emissions increased in other provinces except Bayburt in 2022. Based on the results obtained, the study includes various policy suggestions regarding environmental taxes and energy.the İsa Ünal Room, the purpose for which the village rooms were built and the importance of these rooms in terms of Turkish culture were emphasized.

Keywords: *Transport, Environmental taxes, Black Sea Region.*

*Doktora Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat, NEVŞEHİR.
e-posta: tugbaibik50@gmail.com, (https://orcid.org/0009-0001-8194-6740)

1.GİRİŞ

Çevre vergileri, ülkeden ülkeye farklılık gösteren bir araç olup, çevresel sorunların azaltılmasında veya ortadan kaldırılmasında etkili olabilir. Ekonomik bakımdan çevre vergilerinin alınması olumlu ya da olumsuz neticelerle sonuçlanabilir. Dolayısıyla çevre vergileri konusunda kirliliğe en çok neden olan ülkelerin bile tereddütle yaklaştığı, hatta bazı vergi uygulamalarını hayata geçirmemek için ısrarcı bir tutum sergilediği görülmektedir. Ancak çevre vergilerinin enerji ve ulaşım sektörüne uygulanması ülkenin lehine sonuçlar meydana getirebilir. Türkiye'de özellikle çevre vergileri adı altında enerji, ulaşım, kaynak ve kirlilik vergileri alınmaktadır.

Özellikle ulaşım sektöründe yenilenemeyen enerji kaynaklarının kullanımı yaygındır. Dolayısıyla bu durum beraberinde çevresel sorunları getirmektedir. Ulaşım ve fosil yakıtların kullanımına bağlı olarak ortaya çıkan emisyonlardaki artış nedeniyle bu durum birçok ülke tarafından önem verilen bir konu haline gelmiştir. Literatürde çevre vergileri, enerji ve ulaşım konusunu ele alan ve çevre vergilerinin ulaşım üzerinde etkisinin yeterli olmadığını öne süren (Yalçın,2013; Üyümez,2016; Silajdzic ve Mehic,2018; Sadowski vd.,2023), çevre vergisi ve enerji ilişkisini ele alan çalışmalarda yenilenebilir enerjinin önemine değinen (Bashir vd.,2020; Hao vd.,2020; Alwehab, 2022; Ali vd.,2023; Altay-Topcu,2023; Sarpong vd.,2023; Shayanmehr vd.,2023; Yan vd.,2023), enerji ve ulaşım ilişkisini ele alan ve ulaşım emisyonunun arttığını öne süren (Song vd.,2014; Sukamo vd.,2016; Selçuk ve Köktaş,2020) çalışmalar karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca ulaşım sektöründen kaynaklanan emisyonları Türkiye için ele alan bazı çalışmalara (Soruşbay vd., 2008; Coskun ve Oktay, 2020; Ustaoğlu,2024) ve Karadeniz Bölgesi için ele alan (Kaya,2020; Ören ve Kocabaş,2023; Seyitoglu,2024) çalışmalara rastlanmaktadır. İlgili literatürde bu emisyon değişimlerinin çeşitli yöntemler ile hesaplandığı görülmektedir. Bu çalışmada konu diğer çalışmalardan farklı bir bakış açısı ile ele alınmaktadır. Ayrıca farklı kriterler ile kıyaslama yaparak getirilen politika önerilerinin literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Bu bağlamda çevre konusunun ulaşım sektöründen kaynaklanan emisyonlar kapsamında ele alınması ve ulaşımın bölgelere göre farklılık gösterdiği Karadeniz Bölgesi illerinin kıyaslanması, ulaşımın ve enerji kullanımının yoğun olduğu yerlerde ortaya çıkan CO_2 salınımı ile yoğun olmadığı yerler arasındaki farklılıkları ortaya çıkarmak açısından önemlidir. Bu bağlamda çalışmada Karadeniz Bölgesi'nde bulunan Amasya, Artvin, Bartın, Bayburt, Bolu, Çorum, Düzce, Giresun, Gümüşhane, Karabük, Kastamonu, Ordu, Rize, Samsun, Sinop, Tokat, Trabzon ve Zonguldak illerinde karayolu ulaşımından kaynaklanan CO_2 emisyonu, IPCC (Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli) tarafından önerilen Tier 1, Tier 2 ve Tier 3 yöntemleri arasından Tier 1 yöntemi kullanılarak hesaplanmaktadır. Bunun için çalışmada ilk olarak konu ile ilgili literatür araştırmasına yer verilmiştir. Sonraki bölümde çevre vergisi ve ulaşım sektörü ilişkisine değinilmiştir. Bir sonraki bölümde Karadeniz Bölgesi illerinde karayolu ulaşım emisyonunu belirlemek için alt başlıklar halinde çalışma alanı, veri, materyal ve yöntem ile bulgular kısmı yer almıştır. Çalışma sonuç ve değerlendirme bölümüyle tamamlanmıştır.

1.1.Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Amasya, Artvin, Bartın, Bayburt, Bolu, Çorum, Düzce, Giresun, Gümüşhane, Karabük, Kastamonu, Ordu, Rize, Samsun, Sinop, Tokat, Trabzon ve Zonguldak illerinde karayolu ulaşımının neden olduğu CO_2 emisyonunu hesaplamaktır.

1.2.Araştırmanın Önemi

Dünyada giderek değişen faaliyetlere ve koşullara bağlı olarak artan enerji kullanımı ve ulaşım faaliyetlerinin çevre sorunlarına neden olduğu görülmektedir. Bu sorunların önüne geçilmesinde genellikle ülkeler mali araçlar ile müdahale etmeye çalışsa da bazı ülkelerde vergilerin kullanımı etkin olmayabilir. Türkiye'de bu ülkeler arasında gösterilebilir. Özellikle ulaşım faaliyetlerinin farklılık gösterdiği Karadeniz Bölgesi illerinin enerji ve ulaşım sektöründeki faaliyetlerine bağlı olarak ortaya çıkan emisyon salınımını belirlemek, emisyonların azaltılması ve buna uygun önlemler alınması açısından önemlidir. Bu sebeple çalışmada karayolu ulaşımından kaynaklanan CO_2 emisyonuna yönelik bir tahminde bulunarak, illerde ne tür bir uygulama yapılabileceğine yönelik değerlendirmeler yapılmıştır.

1.3. Araştırmanın Kısıtlayıcıları

Bu çalışmada zaman, yer ve yöntem bakımından bazı kısıtlamalar yapılmaktadır. Zaman bakımından yapılan kısıtlama yalnızca 2010 ve 2022 yılları verilerinin kullanılması şeklindedir. Yer bakımından yapılan kısıtlama yalnızca Karadeniz Bölgesi'nde bulunan Amasya, Artvin, Bartın, Bayburt, Bolu, Çorum, Düzce, Giresun, Gümüşhane, Karabük, Kastamonu, Ordu, Rize, Samsun, Sinop, Tokat, Trabzon ve Zonguldak illerine yönelik karayolu ulaşımından kaynaklanan CO_2 emisyonunun hesaplanması şeklindedir. Çalışmada sadece EPDK (Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu)'dan elde edilen Karadeniz Bölgesi illerine ait yakıt tüketim verilerinin kullanımı ile sınırlama yapılmıştır. Yöntem bakımından ise IPCC tarafından önerilen Tier 1 yönteminin kullanılması şeklinde kısıtlama yapılmıştır. Tier 1 yöntemi, kapsamlı bir veri kullanımı gerektirmeden genel bir tahmin yapılabildiği için tercih edilmiştir.

1.4.Araştırmanın Soruları

Çalışmanın amaç ve öneminden hareketle cevap aranan sorular şu şekilde sıralanabilir;

S_1: Karadeniz Bölgesi illerinde 2010-2022 yıllarında karayolu ulaşımından kaynaklanan CO_2 emisyonu tüm iller için artmış mıdır?

S_2: Karadeniz Bölgesi'nde en fazla CO_2 emisyonuna neden olan enerji türü nedir?

S_3: Karadeniz Bölgesi illerinde 2022 yıllarında karayolu ulaşımından kaynaklanan toplam CO_2 emisyonu hangi ilde en azdır?

S_4: Karadeniz Bölgesi illerinde 2022 yılında karayolu ulaşımından kaynaklanan CO_2 emisyonu hangi ilde en fazladır?

S_5: Karadeniz Bölgesi illerinde 2010-2022 yıllarında karayolu ulaşımından kaynaklanan CO_2 emisyonu toplam değişimi en yüksek olan il hangisidir?

Çalışmada cevap aranan sorular ile Karadeniz Bölgesi'ndeki illerde emisyon artışının ve toplam değişimin yüksek olduğu illerin belirlenmesi, alınabilecek önlemler için önemlidir. Nitekim emisyon seviyesinin düşüş gösterdiği bir il olması durumunda potansiyel etkiler belirlenip diğer iller için buna uygun politika çıkarımlarında bulunulabilir.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Çevre vergileri, enerji ve ulaşıma yönelik faaliyetler ülkeden ülkeye değişen bir konudur. Özellikle çevre vergilerine yönelik yapılan çalışmalar birbirinden farklılık göstermektedir. Değişen çevre koşullarında çevre vergilerinin etkilerinin daha çok araştırılmaya başlandığı, literatürde çevre vergileri, enerji ve ulaşım ilişkisini ele alan çeşitli çalışmaların olduğu görülmektedir.

Çevre vergileri ve enerji ilişkisini ele alan çalışmalara bakıldığında; Bashir vd., (2020) OECD ülkelerinde çevre vergisi, karbon emisyonu, çevre teknolojisi ve finansal kalkınma ilişkisini analiz ettikleri çalışmada, 1995 ve 2015 dönem verilerini kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, çevre vergisinin karbon emisyonu üzerinde ekonomik büyümenin ise çevre kalitesi üzerinde olumsuz etkisinin olduğunu tespit etmektedir. Bunun yanı sıra çevre teknolojisi, finansal kalkınma ve yenilenebilir enerjinin emisyon üzerinde düşürücü etkide bulunduğu ve çevre kalitesini yükselttiği sonucuna ulaşmaktadır. Hao vd., (2020) G7 ülkelerinde karbon emisyonu ve yeşil büyüme ilişkisini çevre vergisi, yenilenebilir enerji ve beşerî sermaye kapsamında analiz ettikleri çalışmada, 1991 ve 2017 dönem verilerini kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, yeşil büyüme için karbondioksit emisyonunun doğrusal ve doğrusal olmayan şekilde azaldığı sonucuna ulaşmaktadır. Buna ek olarak CO_2 emisyonunu beşerî sermaye, çevre vergisi ve yenilenebilir enerjinin düşürdüğünü öne sürmektedir. Ayrıca ekonomik büyümenin çevreyi olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Alwehab (2022) ABD, Çin, Avustralya ve Hindistan için yenilenebilir enerji, çevre vergisi, tüketim politikaları ve çevresel sürdürülebilirlik ilişkisini analiz ettikleri çalışmada, 2001 ve 2020 dönem verilerini kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, çevresel sürdürülebilirlik ile yenilenebilir enerji üretimi ve tüketiminin, çevre vergilerinin, sanayileşme ve nüfusun pozitif ilişkisinin olduğu, karbondioksit emisyonu ile ise negatif ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Bashir vd., (2022) 29 OECD ülkesinde çevre vergisi ve yenilenebilir enerji ilişkisini analiz ettikleri çalışmada, 1996 ve 2018 dönem verilerini kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, çevresel düzenlemelerin yenilenebilir enerji kullanımını olumsuz etkilediğini öne sürmektedir. Chen vd., (2022) OECD üyesi olan ve olmayan ülkelerde çevre vergileri, çevre politikaları ve çevre kalitesini analiz ettikleri çalışmada, 1990 ve 2015 dönem verilerini kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, diğer ülkelere kıyasla OECD ülkelerinde çevre kalitesini çevre vergisi, güçlü çevre politikaları ve yeniliğin olumlu etkilediği, çevre vergisinden ekolojik ayak izine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin bulunduğu sonucuna ulaşmaktadır. Sackitey (2022) 35 OECD ülkesinde çevre vergisi, enerji yoğunluğu ve enerji kullanımı arasındaki ilişkiyi analiz ettiği çalışmada, 1995 ve 2014 dönem verilerini kullanmaktadır. Uzun vadede çevre vergisinin enerji yoğunluğu ve kullanımı üzerinde negatif yönde etkide bulunduğunu, ayrıca uzun vadede çevre tüketimi ve yoğunluğu ile çevre vergileri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin var olduğunu tespit etmektedir. Bunun yanı sıra ulaşım ve kirlilik vergilerine kıyasla enerji yoğunluğu ve kullanımında çevre vergilerinin daha etkili olduğunu öne sürmektedir. Wolde-Rufael ve Mulat-Weldemeskel (2022) 18 Latin Amerika ülkesi ve Karayipler'de çevre vergisi, yenilenebilir enerji ve karbondioksit emisyonu ilişkisini analiz ettikleri çalışmada, 1994 ve 2018 dönem verilerini kullanmaktadır. Panel veri analizi sonucunda elde edilen bulgulara göre, çevre vergisi ve yenilenebilir enerjinin emisyon seviyesinin yüksek olduğu ülkelerde negatif ve anlamlı etkisinin bulunduğu, emisyonun düşük olduğu ülkelerde ise anlamsız olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Yenilenebilir enerji ve çevre vergisinden karbondioksit emisyonuna doğru tek yönlü ilişkinin var olduğunu, çevre vergilerinin hem yenilenebilir enerjiyi özendirici hem de emisyonu azaltıcı etkisinin bulunduğunu tespit etmektedir.

Ali vd., (2023) çevre vergisi, çevresel inovasyon ve çevre sürdürülebilirliğini sürdürülebilir ekonomi kapsamında analiz ettikleri çalışmada, 2000 ve 2019 dönem verilerini kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, karbon emisyonunun düşürülmesinde ve çevre kalitesi üzerinde inovasyonun, çevre vergisinin ve yenilenebilir enerjinin olumlu etkisinin olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Buna ek olarak karbon emisyonunun ise yenilenemeyen enerji kullanımına bağlı olarak yükseliş gösterdiğini öne sürmektedir. Altay-Topcu (2023) seçilmiş 12 ülke için ekonomik büyüme, çevre vergisi, yenilenebilir enerji ve çevre kalitesini analiz ettiği çalışmada, 1998-2019 dönem verilerini kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, ekonomik büyümenin çevre kalitesini azaltıcı etkisinin olduğunu, çevresel kirlilik üzerinde ise yenilenebilir enerji ve çevre vergisinin azaltıcı etkisinin bulunduğunu tespit etmektedir. Bunun yanı sıra karbon emisyonu ile yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü, çevre vergisinden karbon emisyonuna ise tek yönlü nedenselliğin bulunduğu sonucuna ulaşmaktadır. Nchofoung vd., (2023) yeşil vergi ve yenilenebilir enerji teknolojisini 49 ülke için analiz ettikleri çalışmada, 1996 ve 2017 dönem verilerini kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, yenilenebilir enerji kullanımının çevre vergisinin olumlu etkilediğini, yenilenebilir enerji teknolojisinin gelişmekte olan ülkelerde bu enerji kullanımını artırırken, gelişmiş ülkelerde tam tersi durumun geçerli olduğunu belirtmektedir. Sarpong vd., (2023) E7 ülkelerinde çevre vergisi ve yenilenebilir enerjiyi Glasgow İklim Anlaşması kapsamında analiz ettikleri çalışmada, 2000 ve 2020 dönem verilerini kullanmaktadır. Analiz sonucunda CO_2 emisyonu üzerinde yenilenebilir enerji, çevre vergisi, gıda teknolojisi ve temiz yakıtların azaltıcı etkisinin olduğunu, kentleşme ve nüfustaki yükselişin ise artırıcı etkisinin bulunduğunu tespit etmektedir.

Shayanmehr vd., (2023) çevre vergisi ve yenilenebilir enerjiyi ekolojik sürdürülebilirlik kapsamında analiz ettikleri çalışmada, 1994 ve 2018 dönem verilerini kullanmaktadır. MMQR, FMOLS, DOLS, GMM yöntemleri sonucunda ekolojik ayak izinin azaltılmasında çevre vergileri ve yenilenebilir enerjinin azaltıcı yönde etkide bulunduğunu, ancak kirliliğin düşük olduğu ülkelerde etkinin önemli olmadığını belirlemektedir. Bunun yanı sıra çevre vergisinin doğaya uyumlu enerji kullanımını teşvik ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca ekolojik ayak izi üzerinde beşerî sermayenin ve ekonomide küreselleşmenin olumsuz yönde etkisinin bulunduğu, ekonomik büyüme ve yenilenemeyen enerji kullanımının ekolojik ayak izi üzerinde artırıcı etkisinin olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Yan vd., (2023) Kamboçya'da yeşil yatırım, mali politikalar, enerji fiyatı, çevre vergileri, doğal kaynaklar ve temiz enerjiyi sürdürülebilir kalkınma kapsamında analiz ettikleri çalışmada, 1990 ve 2021 dönem verilerini kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, yeşil yatırım, çevre vergisi, mali politikalar ve temiz enerji arasında olumlu yönde bir ilişkinin var olduğunu tespit etmektedir. Bunun yanı sıra sürdürülebilirlik üzerinde yeşil büyümenin önemli olduğunu ve bu sebeple yenilenebilir enerjiye önem verilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca yenilenebilir enerji ve petrol fiyatı arasında ters korelasyonun var olduğunu öne sürmektedir. Mehboob vd., (2024) karbon

emisyonu yüksek beş ülke için nükleer enerji, karbon emisyonu, çevre vergisi ve ticari küreselleşme ilişkisini analiz ettikleri çalışmada, 1990 ve 2020 dönem verilerini kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, çevre vergisi, nükleer enerji ve ticari küreselleşmenin emisyonlar üzerinde azaltıcı, ekonomi üzerinde olumlu etkisinin olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Bunun yanı sıra ekonomik büyüme ve nüfusun emisyonlar üzerinde artırıcı yönde etkisinin olduğunu, nüfus yoğunluğu, nükleer enerji ve karbon kullanımı arasında çift yönlü nedenselliğin mevcut olduğunu öne sürmektedir.

Çevre vergileri ve emisyon salınımı ilişkisini ele alan çalışmalara bakıldığında; Esen ve Dündar (2021) Türkiye'de enerji vergileri ve karbon ayak izini ele aldıkları çalışmada, 1994 ve 2017 dönem verilerini kullanmaktadır. Johansen eşbütünleşme testi, FMOLS ve DOLS yöntemlerini kullandıkları çalışmada uzun vadede eşbütünleşmenin bulunduğu sonucuna ulaşmaktadır. Ayrıca karbon ayak izinin düşüş göstermesinde enerji vergilerinin artışının etkisinin olduğunu belirtmektedir. Sümerli-Sarıgül ve Altay-Topcu (2021) Türkiye'de çevre vergisi ve CO_2 misyonunu ele aldıkları çalışmada, 1994 ve 2015 dönem verilerini kullanmaktadır. Johansen eşbütünleşme, FMOLS, DOLS ve CCR modellerinin kullandıkları çalışmada, eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşmakta, çevre vergilerinin CO_2 emisyonu üzerinde uzun vadede etkili olduğunu belirtmektedir. Yavuz (2021) Türkiye'de çevre vergileri ve ekolojik ayak izi ilişkisini ele aldığı çalışmada, 1994 ve 2017 dönem verilerini kullanmaktadır. Zaman serisi regresyon analizine göre ekolojik ayak izi üzerinde çevre vergilerinin artırıcı bir etkide bulunduğu sonucuna ulaşmaktadır. Ayrıca, kişi başına düşen GSYH'nin ekolojik ayak izini olumlu, yenilenebilir enerjinin ise olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Telatar ve Birinci (2022) Türkiye'de çevre vergisi, ekolojik ayak izi ve CO_2emisyonunu ele aldıkları çalışmada, doğrusal olmayan koentegrasyon analizi yapmakta ve 1994 ve 2019 dönem verilerini kullanmaktadır. Buna göre, uzun vadede çevre vergisinin ekolojik ayak izi ve CO_2 üzerinde etkili olmadığı sonucuna ulaşmaktadır.

Ulaşım ve çevre vergilerini ele alan çalışmalara bakıldığında; Aasness ve Larsen (2002) Norveç'te çevre vergilerinin ulaşım üzerindeki etkisini ele aldıkları çalışmada, lüks ulaşım türlerine getirilen vergilerin yüksek olmasının, çevre kirliliğine etkisi az olan ulaşım türlerine düşük vergilerin uygulanmasının çevre kalitesi üzerinde olumlu etki bıraktığını ifade etmektedir. Ayrıca kirliliği artıran yakıtlara uygulanan vergilerin eşitsizliği artırsa da çevre kalitesini artırdığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra demiryolu ulaşımının ise engel esnekliğinin nötr olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Yalçın (2013) AB ve Türkiye arasında motorlu taşıtlar vergisini ele aldıkları çalışmada, Avrupa Birliği'nde çevre vergilerinin ulaşım emisyonlarını azaltmada etkili olduğunu, ancak Türkiye'de MTV'nin çevreye yönelik önemli bir etkide bulunmadığını ifade etmektedir. Üyümez (2016) Türkiye ve Avrupa Birliği ülkelerinde motorlu taşıtlar vergisini ele almakta, AB ülkelerinde vergilerin mali değil çevre faydası gözetilerek alındığını, Türkiye'de ise bunun henüz yeteri kadar etkin olmadığını ifade etmektedir. Silajdzic ve Mehic (2018) ulaşım, enerji ve karbondioksit emisyonu ilişkisini çevre vergileri kapsamında analiz ettikleri çalışmada, 1995 ve 2015 dönem verilerini kullanmaktadır. FMOLS yöntemini kullandıkları çalışmada çevre ve ekonomik büyüme arasında ters U ilişkisinin olduğu ve çevre vergilerinin etkin kullanılmadığı sonucuna ulaşmaktadır. Danyi-Boll ve Gaspar (2019) karayolu ulaşımında çevre vergisinin önemini ele aldıkları çalışmada, OECD ve Avrupa Çevre Ajansı'na göre 375 tane çevre vergisi, 250 tane çevre ücreti alındığı ve bunlardan 150 tanesinin enerjiden, 125 tanesinin araçlardan ve 50 tanesinin atıklardan alındığını ifade etmekte, ulaşımın kullanılması için belirli bir vergisel karşılığın olduğunu belirtmektedir. Privalov (2021) küreselleşme kapsamında ulaşım, çevre ve vergi konusunu analiz ettikleri çalışmada, Singapur'da uygulamada olan nakliye vergisinin Rusya için kullanılabileceğini öne sürmektedir. Sadowski vd., (2023) Balkan ülkelerinde çevre vergileri ve ulaşım ilişkisini ele aldıkları çalışmada, 2008 ve 2018 dönem verilerini kullanmakta, vergilerin Avrupa reformlarına uygun ve etkin bir şekilde uygulanmadığı sonucuna ulaşmaktadır.

Enerji ve ulaşım ilişkisini ele alan çalışmalara bakıldığında; Cooper (2007) Güney Afrika Gauteng'de ulaşım ve enerji konusunu ele almakta, ulaşımda petrol arzı ve altyapının etkisini incelemektedir. Buna göre demiryolu kullanımının iyi bir alternatif olacağını, enerji verimliliğinin sağlandığı ulaşımda emisyon salınımının da düşürülebileceğini ifade etmektedir. Song vd., (2014) Şangay'da ulaşım ve enerji kullanımını ele aldıkları çalışmada, 2000 ve 2010 dönem verilerini kullanmaktadır. Buna göre bu dönemler arasında %13,49 oranında karbon artışının olduğunu, bunun %94,49'luk kısmının petrolün oluşturduğunu, özel araç kullanımının yüksek enerji kullanımına neden olduğunu, en az enerjinin demiryolunda kullanıldığını, enerjini kullanımının yarısının da denizyoluna ait olduğunu öne sürmektedir. Bunun yanı sıra ekonomik büyümenin enerji kullanımının da fazla

olduğunu ifade etmektedir. Sukamo vd., (2016) Endonezya'da ulaşımda enerji kullanımını ve emisyon ilişkisini ele aldıkları çalışmada, araç sayısındaki yükselişin emisyonu artıracağını ve 2050 yılında emisyon artışının 62 ve 65 kat artış göstereceğini ifade etmektedir. Padang'da ulaşım emisyonları artsa da toplu ulaşım aracı sayesinde 2050 yılında %34'lük bir düşüşün meydana geleceğini öne sürmektedir.

Garcia-Olivares vd., (2018) ulaşımda yenilenebilir enerjiyi ele aldıkları çalışmada, 2014 yılında yenilenebilir enerji sayesinde enerji kullanımının azalış göstereceğini, karayolu ulaşımının %69, demiryolunun %163, havayolunun %149 azalacağını belirtmektedir. Ayrıca tamamen yenilenebilir enerji kullanım imkânı olsa dahi kaynak kullanımının buna uyum sağlamayacağını ifade etmektedir. Selçuk ve Köktaş (2020) ulaşım sektöründe enerji ve karbon emisyonunu ele aldıkları çalışmada, fosil yakıt kullanımının karbon emisyonlarını sürekli artırdığını, maliye politikalarının emisyonlar üzerinde azaltıcı etkide bulunacağını öne sürmektedir. Oubnaki vd., (2022) Fas'ta ulaşım sektörü ve enerji kullanımını ele aldıkları çalışmada, matematiksel modeller kurmakta, bunun için 1990 ve 2014 dönem verilerini kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, 2030 yılında enerji kullanımının 8095.49 Ktoe olacağını, bunun için karbondioksit emisyonlarını azaltmaya yönelik mücadele edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Yu vd., (2022) Almanya'da ham petrol ithalatı, ulaşım, yenilenebilir enerji ve teknolojik inovasyonu analiz ettikleri çalışmada, 1990 ve 2020 dönem verilerini kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, kısa vadede ulaşım ile sanayi katma değerinin petrol ithalatı ile pozitif ilişkisinin bulunduğunu, uzun vadede ticaret ve petrol ithalatı arasında pozitif ilişkisinin var olduğunu tespit etmektedir. Bunun yanı sıra petrol ithalatı ile yenilenebilir enerji arasında negatif ilişkinin olduğunu belirlemekte ve bu enerjinin sürdürülebilirlik üzerinde etkili olacağını ifade etmektedir. Dai vd., (2023) ABD'de ulaşım altyapısı, ekonomik büyüme, ulaşımda karbondioksit emisyonunu yeşil enerji, kapsamında analiz ettikleri çalışmada, 1990 ve 2019 dönem verilerini kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, TCO_2 üzerinde yenilenebilir enerjinin azaltıcı, altyapı ve fosil yakıtın artırıcı etkisinin olduğunu, ulaşımda Çevresel Kuznets Eğrisi'nin ise geçerli olmadığını tespit etmektedir. Ayrıca fosil yakıtın ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkide bulunabileceğini öne sürmekte ve yeşil enerji kullanımı önerisinde bulunmaktadır. Kunskaja ve Budzynski (2024) Ukrayna'da ulaşımda yenilenebilir enerji teknolojisini ele aldıkları çalışmada, ulaşım sektörüne yenilenebilir enerji tüketimi yapılsa da teknoloji ve altyapı bakımından sıkıntıların bulunduğunu ifade etmekte, yatırım ve yenilenebilir enerjinin sürdürülebilirlik için son derece önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Ulaşım sektörü ve emisyon salınımını ele alan ulusal ve uluslararası çalışmalara bakıldığında; Soruşbay vd., (2008) Türkiye'de karayolu ulaşımı ve sera gazı emisyonunu Tier 1 ve Tier 2 yöntemi ile ele almaktadır. Çalışmada ulaşılan sonuca göre, toplu ulaşım ve yakıt kullanımında iyileştirmelerin yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Tamba vd., (2012) Kamerun'da karayolu ulaşımını ve sera gazı emisyonunu, 1995 ve 2008 yılları için ele almaktadır. Tier 2 yönteminin kullanıldığı çalışmada, emisyonların %50,50 artış gösterdiği sonucuna ulaşmaktadır. Ayrıca, karayolu ulaşımında benzin kaynaklı 852,5 $ktCO_2$, dizel kaynaklı 568,9 $ktCO_2$ emisyon salınımının meydana geldiğini öne sürmektedir. Bunun yanı sıra karayolu ulaşımının enerji kaynaklı emisyonlar içindeki payının %34,33 olduğunu belirtmektedir. Çalışmada, araç ve toplu ulaşım gibi konulara yönelik tavsiyelerde bulunmaktadır. Bharadwaj vd., (2017) Mumbai Metropol Bölgesi'nde karayolu ulaşımı ve sera gazı emisyonu ilişkisini ele aldıkları çalışmada, 2014 yılı verilerini kullanmaktadır. Tier 1 ve Tier 2 yönteminin kullanıldığı çalışmada, yakıt tüketimi ve araç kilometresine bağlı olarak sırasıyla 19,065 ton ve 12,445 ton emisyonun ortaya çıktığını öne sürmektedir. Ayrıca trafiğin kalabalık olması nedeniyle emisyonların yolculuk süresini %51, yakıta bağlı CO_2 emisyon salınımını %53 artırdığını belirtmektedir. Cheewaphongphan vd., (2017) Bangkok Metropolitan Bölgesi'nde karayolu ulaşım emisyonunu ele aldıkları çalışmada, 2007 ve 2015 dönem verilerini kullanmaktadır. Tier 2 yönteminin ve GAINS modelinin kullandığı çalışmada, elde edilen bulgulara göre CO, NH_3, N_2O ve NMVOC emisyonuna hafif hizmet araçlarının, NO_x ve SO_2 emisyonuna ve partiküllerin ortaya çıkmasına ise kamyonların neden olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Coskun ve Oktay (2020) Türkiye'de araç kullanımı ve karbon ayak izini ele almakta, anket yöntemi kullanarak hesaplama yapmaktadır. Buna göre araçların neden olduğu emisyonların 761-4.281 $kgCO_2$ arasında olduğu, ortalama kişi başı emisyonların ise 2.728 kg olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Ayrıca emisyonların en az Pazar günü gerçekleştiği ve araçlara bağlı olarak 217,77 $MtCO_2$ emisyon salınımının meydana geldiğini belirtmektedir. Ustaoğlu (2024) Türkiye'de karayolu ulaşımı ve hava kirliliğinin ekonomiye maliyetini ele aldığı çalışmada, Tier yöntemi ve ekonomik maliyeti belirleme yöntemini bir arada kullanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, 2018 yılında üst sınır olarak CO'nun 37,500 avro, NO_x 'in ise 2,686 milyon avro maliyetin olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

CO_2 emisyonunun ise 31-1,427 milyon avro arasında sosyal maliyeti bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bu sonuçların çevre ve sosyal açıdan ciddi olduğunu ve buna yönelik uygulamaların yapılması gerektiğini vurgulamaktadır..

Ulaşım sektöründen kaynaklanan emisyonu Karadeniz Bölgesi için ele alan çalışmalara bakıldığında; Kaya (2020) Samsun'un Tekkeköy ilçesinde karayolu emisyonunu ele aldığı çalışmada, 2017 yılı verilerini kullanmaktadır. MATLAB programlama dili ile yapılan hesaplama sonucunda NO_x'in %66,36, PM'nin ise %50,3 ile en fazla emisyona neden olduğunu belirlemektedir. Otomobillerde ise %72,32 ile CO, %64,81 ile UOB, %50 ile SO_2 emisyonunun en fazla salındığını ifade etmektedir. Ören ve Kocabaş (2023) Zonguldak ilinde karbon emisyonu ve araç muayene istasyonu konusunu ele aldıkları çalışmada, DEFRA kriterleri ile hesaplama yapmakta, Çaycuma ilçesine muayene istasyonunun kurulmasının emisyonu 2000 ton eCO_2 $.yıl^{-1}$ düşüreceği sonucuna ulaşmaktadır. Seyitoglu (2024) Karadeniz Bölgesi'nde karayolu ulaşımı ve karbon ayak izini ele aldığı çalışmada, 2013 ve 2022 yılları arası dönem verilerini kullanmaktadır. Tier 1 yönteminin kullanıldığı çalışmada 2018 ve 2022 yılları arasında CO_2 emisyon salınımının istikrarlı bir şekilde artış gösterdiğini öne sürmektedir. Ayrıca en fazla dizel yakıtının emisyon salınımına neden olduğunu belirtmektedir.

Bu çalışma için yapılan literatür araştırmasına bakıldığında, çevre vergisi, enerji ve ulaşım konusunu ele alan çok sayıda çalışmaya rastlanmaktadır. Çalışmaların zaman, yer ve yöntem bakımından konu başlıklarının farklılaştığı görülmektedir. Ulaşım ve emisyon salınımını ele alan ulusal ve uluslararası çalışmalar bulunmakla birlikte, Karadeniz Bölgesi için ulaşım emisyonunu belirlemeye yönelik yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çalışma ile diğer çalışmalardan farklı olarak elde edilen sonuçlar farklı kriterler ile kıyaslanmakta ve getirilen politika önerilerinin literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

3. ÇEVRE VERGİLERİ VE ULAŞIM SEKTÖRÜ

Çevre kirliliği ve bunun karşılığında kirliliği önlemek için yapılan ilk uygulamalar arasında olan çevre vergisinin çeşitli etkilerinin olduğu ve bu etkilerin farklılaştığı görülmektedir.

Vergi, ödemekle yükümlü olanlardan devlet tarafından alınan ekonomik bir değer şeklinde tanımlanabilir (Şen ve Sağbaş,2020:2). Vergi, özellikle çevre için belirlenen hedefleri yerine getirmek için alınabilen bir araç olarak önemli bir yere sahiptir. Vergi sayesinde hem kazanç elde edilmekte hem de çevre için tehlikeli olan etkenlere baskı yapılarak zarar verici eylemlerin önüne geçilmektedir (Commission on Taxation and Welfare Secretariat,2021:4). Çevre kirliliğinin önüne geçmede ve kirliliğe sebep olanların bir bedel ödemesinde vergiler en etkili araçlar arasında yer almaktadır (Şen ve Sağbaş,2020:456). Çevre kirliliği, bir yere özgü olabilen ya da küresel boyutta etki gösterebilen bir sorundur. Ekonomik bakımdan gelişme gösterdikçe faaliyetlerin artmasına bağlı olarak çevresel sıkıntılarda beraberinde gelmektedir. Bu sıkıntılar ileri seviyelerde olsa da teknolojik gelişmenin entegre edileceği politikaların uygulanması maliyet açısından katkı sağlayabilir (OECD,2010).

Çevresel vergiler, kirliliğe neden olan etkenleri düşürerek çevre kirliliğini azaltsa da kirliliğe neden olan maddelerin kullanımında azaltma meydan getirmekte ve refahın düşüş göstermesine yol açmaktadır. Bunun nedeni olarak fiyat artışının ortaya çıkmasına bağlı olarak malın kullanma isteğindeki azalma gösterilebilir. Çevre için alınan vergilerin avantajlı ve dezavantajlı yönleri vardır. Malların üretim ve tüketim boyutuna, ekonomiye, başka bir mal yerine kullanılıp kullanılmamasına, gelir dağılımına ve bireyin gelirine bağlı olarak tüketiminde meydana gelen değişime göre refahta değişimler olabilir. Bazı durumlarda kayıplar kazancın önüne geçebilir. Çevre vergileri daha çok sonraki kuşakları etkileyen, yenilenebilir enerjilerin kullanımını özendiren diğer enerji kaynaklarının ise devamlılığını sağlayan politikalar sunmaktadır. Yenilenemeyen enerji kaynakları üzerinden alınan vergilerde o dönem için kullanılan kaynaklarda kısıtlamaya gidilmesi, sadece o dönemi değil gelecek kuşakları da olumlu etkilemektedir. Dolayısıyla çevre için alınan vergilerde her zaman refahta kazanç meydana gelmese de uzun vadeli etkilerine bakılarak hareket edilmelidir (Şen ve Sağbaş,2020:468-469).

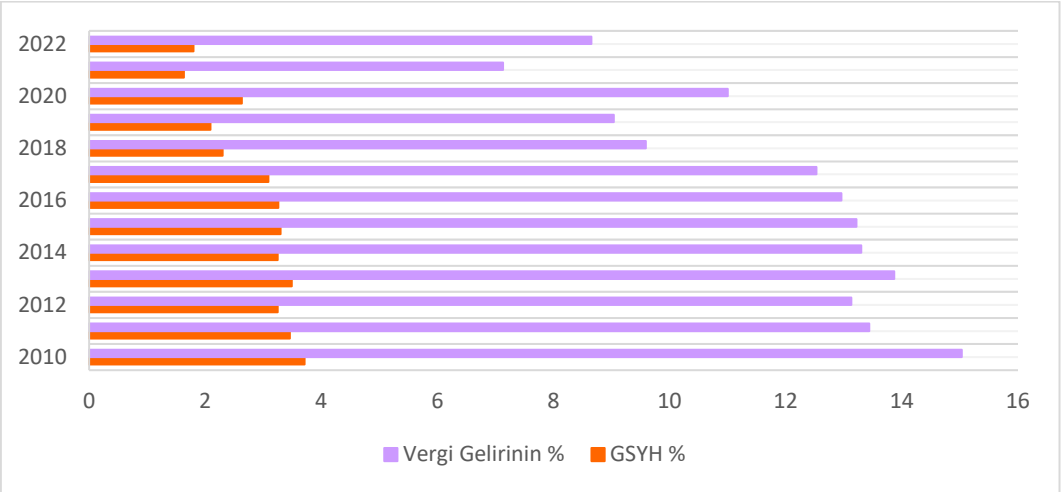
Çevre vergilerinin, vergiden yüksek masraflara maruz kalmadan emisyonları düşürme, yenilenemeyen enerji kaynaklarının fiyatlarında artırıcı etkide bulunarak temiz enerji kaynaklarına yönelim sağlama, teknoloji kullanımını daha cazip kılma, toplumların çevre ve enerjinin önemini kavramaya başlamasını sağlama, idari anlamda yüksek masrafları düşürme, ekonomi ve çevreye katkı sağlama gibi özellikleri bulunmaktadır (Wakabayashi ve Sugiyama,2009:2). Yönetimsel ve çeşitli faaliyetlere yönelik uygulanan çevre vergileri su,

atık, kimyasallar ve enerji üzerinden alınabilir (Fouquet ve Johansson,2005:7). Vergileri, karbondioksitin de dahil edildiği enerji vergisi, ulaşım, kirlilik ve kaynak vergisi şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Ancak bazı ülkelerde genellikle enerji ve ulaşım üzerinden vergilendirme yapılmaktadır (Eurostat,2013:13). Ulaşım ve enerji faaliyetlerine bağlı olarak alınan vergiler enerji vergileri olarak alınmakta, ulaşım vergileri bunlar arasında önemli bir yere sahip olmaktadır (Steinbach vd.,2009:4). Çoğunlukla çevre vergisi alınan yerlerde yapılan vergilendirme aynı olmamakta, özellikle ulaşım sektörüne uygulanan vergiler değişim göstermektedir (Samusevych vd., 2023:4). Ulaşım, enerji kaynaklarına bağımlılığın oldukça fazla olduğu, genellikle fosil yakıtların kullanıldığı bir sektördür. Özellikle toplam enerji tüketiminde yenilenemeyen enerji kaynaklarının önemli bir yeri olsa da çeşitli yenilenebilir enerji kaynaklarının azda olsa kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Selçuk ve Köktaş,2020:20). Ulaşım sektöründe, birim ve ulaşım faaliyeti başına kullanılan enerjiye göre sera gazı yayılımı gerçekleşmektedir. Bu kullanım kullanılan araçların niteliklerine enerji kullanımına ve araç sahiplerinin kullanımlarına göre değişiklik göstermektedir (Bongardt,2015:5).

Ekonomi için önemli bir sektör olan ve pek çok sektörel faaliyetin gerçekleşmesine imkân tanıyan ulaşım (Smokers ve Kampman,2006:3), bireylerin ya da araçların bir yerden başka bir yere hareketini sağlayan bir sektör şeklinde ifade edilebilir (Bongardt,2015:4). Bir yere ulaşmak için kullanılan ulaşım araçlarının bireysel ya da toplu taşıma olmasına göre yaydığı sera gazı değişim göstermekte, bireysel araçlar daha fazla emisyon salınımına neden olmaktadır (Saifuddin vd.,2019:9). Sera gazlarının artış göstermesi ile birlikte küresel ısınma meydana gelmektedir. Bu duruma yenilenemeyen enerji kaynaklarının ortaya çıkardığı CO_2 emisyonunun katkısı daha fazla olmaktadır. Bu emisyonların salınımını engellemek için bazı kısıtlamaların getirilmesi etkili olmaktadır (Williams,2016:11). Ulaşım vergileri, motorlu araçları bulunanları kapsayan bir vergidir. Bu vergiler ulaşım araçları, ulaşım sağlamaya yönelik hizmetler, taşımacılık ve sektör için kullanılan yenilenemeyen enerji gibi konuları içermektedir (Steinbach vd.,2009:4-5). 1900'lü yıllarda karayolu ulaşımında kayda değer değimler yaşanmış, artan araç sayısı ile birlikte trafiğe çıkan araç sayısındaki yükseliş, giderek artan kentleşmenin etkisi ile emisyon salınımının önüne geçme isteği, teknoloji kullanımı, bireysel araçların tercihi ve hareketlilik konularında değişimi beraberinde getirmiştir. Bunun yanı sıra yasal ve mali konularda dönüşümler yapılmıştır (Gago vd.,2018:2). Ülkelerin bazıları araç yakıtlarına yönelik vergilerde değişimlere gitmiş, bunun için Avrupa'da sirkülasyon ve satış vergisi uygulanmış, Fransa'da emisyon seviyesine göre indirimler ya da vergiler getirilmiş, Birleşik Krallık'ta emisyonlara ve Almanya'da ise emisyonlara bağlı olarak sirkülasyon vergisinde artışa gidilmiştir (Cerruti vd.,2017:1).

Ülkelerin çoğu genellikle karbon vergisinin aksine daha çok MTV ve petrol vergi uygulaması yapmış, çevre kirliliğinde önde gelen ABD, Hindistan, Çin ve Rusya'da özellikle karbon vergisine karşı çıkılmıştır. 1973 yılında petrol ihracatına getirilen kısıtlama sonucunda ABD çevre vergilerine yönelik adım atmış, buradaki esas amaç kirliliği azaltmak yerine daha çok enerji kaynağının devamlılığını sağlamaya yöneliktir. Her ne kadar ABD'de karbon vergisine karşı çıkılsa da Kaliforniya gibi eyaletlerin birçoğunda bu verginin de getirilmeye başlandığı görülmektedir. Ekonomisi gelişmiş bir Avrupa Birliği ülkesi olan Almanya'da ise 20. yüzyılın sonlarında hem yenilenemeyen enerji kaynaklarından vergi alınmasına, yenilenebilir kaynaklardan alınmamasına hem de sabit kişisel vergi uygulanmasına karar verilmiştir. Başta Hollanda, İspanya, Portekiz ve Finlandiya olmak üzere pek çok Avrupa Birliği ülkesinde ve Kanada'da temiz yakıt kullanan araçların vergilerinde azaltma yapılmıştır. Ayrıca Almanya, Danimarka, Finlandiya, İngiltere ve İrlanda'da yenilenemeyen enerji kaynakları ile elde edilen enerjiye vergi getirilmiştir. Türkiye'de ise petrol yakıtına uygulanan ÖTV ile vergi alınmış, böylece çevre kirliliğinin önüne geçilmek amaçlanmıştır (Şen ve Sağbaş,2020:470-471). Dolayısıyla ülkelerin birçoğu indirim yapıp, kirletici ürünlerin aksine çevreye zarar vermeyen ürünlerden daha az vergi alınmasını sağlayarak, kirliliğe neden olan mallardan alınan bedellerde artışa gitmektedir. Ancak ülkelerin daha çok sermaye yoğun bir yöntem kullanması masrafların daha yüksek olmasına, karar alıcıların yeni kaynak arayışına başlamalarına neden olmaktadır (OECD,2010). Kısaca ifade etmek gerekirse, ülkelerin farklı vergi uygulamalarının bulunduğu, bu vergilendirmeyi bazılarının yenilenemeyen enerji kaynaklarına getirerek azaltmayı amaçladığı görülmektedir.

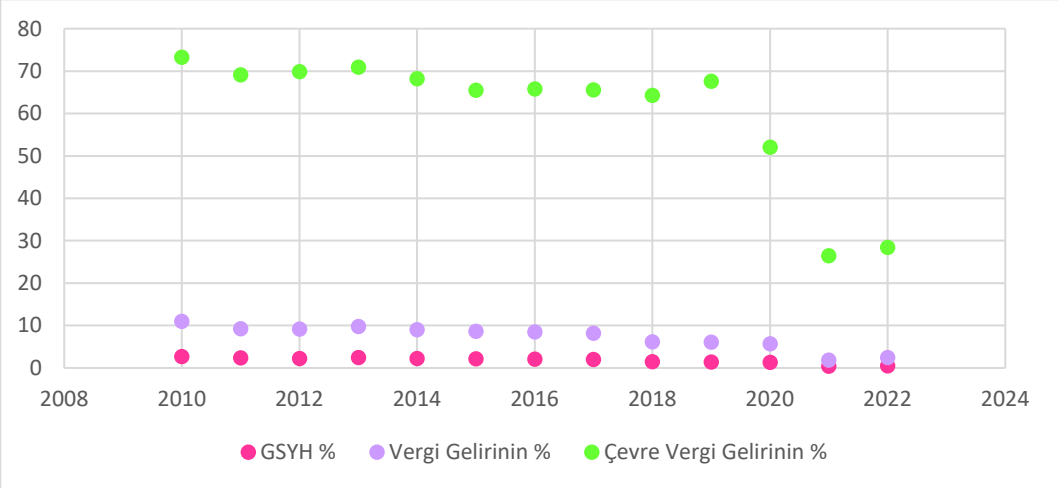
Türkiye'de OECD'den elde edilen verilere göre çevre vergileri adı altında enerji ve ulaşım vergilerine ait verilerin yer aldığı görülmekte, Şekil 1'de çevre vergi gelirinin GSYH oranı ve vergi gelirinin yüzdesine ait veriler gösterilmektedir. Buna göre Türkiye'de çevre vergilerinin 2010 ve 2022 yılları arasında GSYH oranının ve vergi geliri yüzdesinin azalma eğiliminde olduğu görülmektedir.

Şekil 1.Türkiye'de çevre vergi gelirinin GSYH %-vergi gelirinin %

Kaynak: OECD

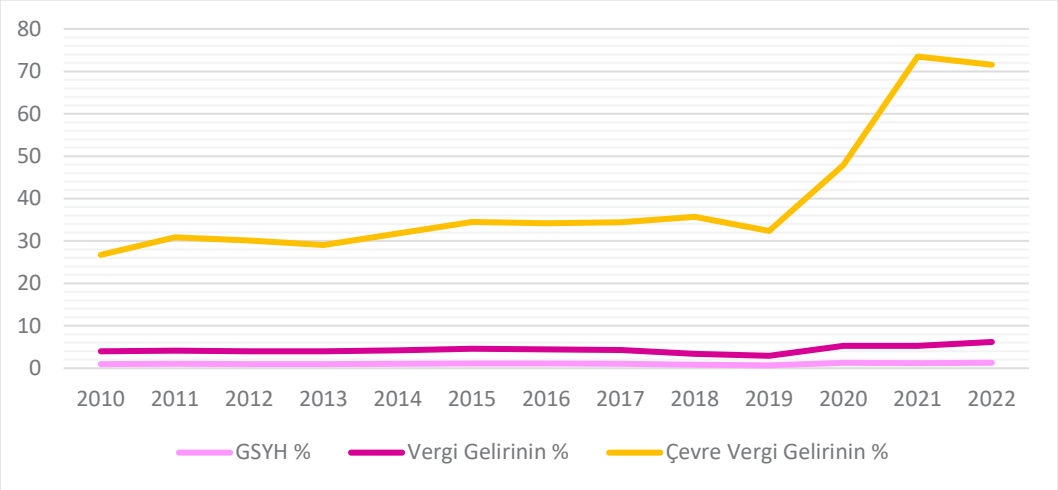
Türkiye'de enerji vergi gelirinin GSYH oranı, vergi gelirinin yüzdesi ve çevre vergi geliri oranının gösterildiği Şekil 2'ye bakıldığında 2010 ve 2022 yılları arasında vergi gelirinin GSYH oranı ve vergi gelirinin yüzdesinin azalma eğiliminde olduğu, enerji vergisinin çevre vergi geliri yüzdesine bakıldığında ise 2010 yılında %73,27 olan oranın 2022 yılında %28,45 olduğu görülmektedir.

Şekil 2. Türkiye'de enerji vergi gelirinin GSYH %- vergi gelirinin %- çevre vergi gelirinin %

Kaynak: OECD

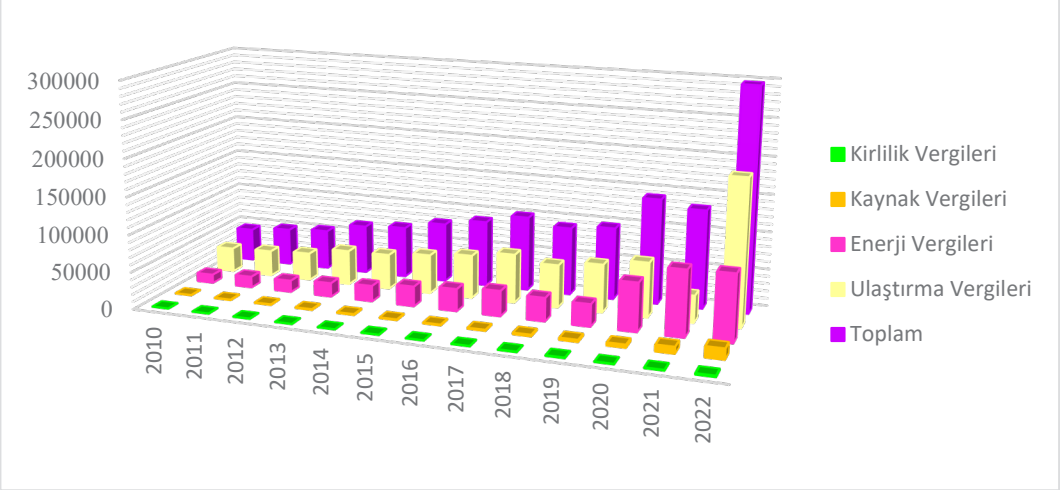
Türkiye'de ulaşım vergi gelirinin GSYH oranı, vergi gelirinin yüzdesi ve çevre vergi geliri oranının gösterildiği Şekil 3'e bakıldığında, 2010 ve 2022 yılları arası dönemde vergi gelirinin GSYH oranı ve vergi gelirinin yüzdesi enerji vergisine kıyasla daha düşük olduğu ve özellikle son yıllarda artma eğilime girdiği görülmektedir. Ulaşım vergisinin çevre vergi geliri oranına bakıldığında ise 2019 yılından sonra önemli bir artış eğilimi göstermiş, 2022 yılında önceki yıla kıyasla tekrar azalmıştır.

Şekil 3. Türkiye'de ulaşım vergi gelirinin GSYH %- vergi gelirinin %-çevre vergi gelirinin %

Kaynak: OECD

Türkiye'de 2010 ve 2022 yıllarında çevre vergilerinin gösterildiği Şekil 4'e bakıldığında ise en fazla verginin enerji kullanımından alındığı görülmektedir. Enerji vergisini ise sırasıyla ulaşım, kaynak ve kirlilik vergileri takip etmiştir.

Şekil 4. Türkiye'de çevre vergileri (Milyon TL)

Kaynak: TÜİK, (21.07.2024)

4.KARADENİZ BÖLGESİ İLLERİNİN KARAYOLU ULAŞIM EMİSYONUNUN BELİRLENMESİ

Bu bölümde çalışma alanı, veri, materyal ve yöntem ile bulgular yer almaktadır.

4.1. Çalışma Alanı

Çalışmanın bu bölümünde Karadeniz Bölgesi ile ilgili coğrafi, nüfus, iklim özelliklerine yer verilerek bölge hakkında genel bir bakış açısı sunulmaktadır.

Karadeniz Bölgesi, Batı Karadeniz bölümünde Bolu, Bartın, Düzce, Karabük, Kastamonu, Sinop, Zonguldak illerinin, Orta Karadeniz bölümünde Amasya, Çorum, Ordu, Samsun, Tokat illerinin, Doğu Karadeniz bölümünde ise Artvin, Bayburt, Giresun, Gümüşhane, Trabzon ve Rize'nin yer aldığı üç bölgeden ve 18 ilden oluşmaktadır (T.C Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2020:167). 2022 yılında nüfus verilerine bakıldığında Amasya ilinde 338,267,

Artvin ilinde 169,403, Bartın ilinde 203,351, Bayburt ilinde 84,241, Bolu ilinde 320,824, Çorum ilinde 524,130 , Düzce ilinde 405,131, Giresun ilinde 450,862, Gümüşhane ilinde 144,544,Karabük ilinde 252,058, Kastamonu ilinde 378,115, Ordu ilinde 763,190, Rize ilinde 344,016, Samsun ilinde 1,368,488, Sinop ilinde 220,799, Tokat ilinde 596,454, Trabzon ilinde 818,023 ve Zonguldak ilinde 588,510 kişinin bulunduğu görülmektedir (TÜİK,2024).

Karadeniz Bölgesi'nin, ulaşım bakımından en elverişli bölgesi Orta Karadeniz olup, iklim bakımından tüm yıl boyunca yağış almakta, kış mevsimlerinde daha ılıman, yaz mevsiminde ise serin hava hâkim olmaktadır. Ancak Batı Karadeniz ve Doğu Karadeniz bölgesi kıyıdan uzaklaştıkça nispeten daha az yağış almaktadır. Akarsu, buzul ve heyelan set göllerinin bulunduğu bölgede iklime uygun olarak ormanlık alanların oldukça fazla olduğu görülmektedir (T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2020:165).

Kısacası, ulaşım yapısının tüm bölgelerde aynı elverişli yapıya sahip olmadığı iklim koşullarının da değişmeye başladığı görülmektedir. Dolayısıyla bu değişmede hava kirliliğinin rolünün karayolu ulaşımında kullanılan enerji ve emisyon salınımı bakımından hangi boyutta etki ettiğinin belirlenmesi önemlidir.

4.2. Veri

Karadeniz Bölgesi'nde bulunan Amasya, Artvin, Bartın, Bayburt, Bolu, Çorum, Düzce, Giresun, Gümüşhane, Karabük, Kastamonu, Ordu, Rize, Samsun, Sinop, Tokat, Trabzon ve Zonguldak illerinde karayolu ulaşımının neden olduğu CO_2 emisyonunun IPCC tarafından yayınlanan kılavuzda belirtilen Tier 1 yöntemi ile belirlenmesi için yakıt tüketim verileri gerekmektedir. Buna göre Tablo 1'de yakıt tüketim verileri EPDK tarafından yayınlanan raporlardan elde edilen veriler doğrultusunda ton cinsinden gösterilmektedir.

Tablo 1. Karadeniz Bölgesi illeri yakıt tüketim verileri (ton)

	2010			**2022**		
	Benzin	**Dizel**	**LPG**	**Benzin**	**Dizel**	**LPG**
Amasya	6,064	70,432	22,323	10,254	144,251	24,030
Artvin	2,987	22,842	5,898	5,531	54,889	6,255
Bartın	4,084	31,910	11,650	6,489	34,834	12,402
Bayburt	922	18,372	3,110	1,844	15,670	2,917
Bolu	11,351	106,796	24,852	23,897	203,443	25,998
Çorum	8,771	134,543	34,391	15,464	160,862	36,496
Düzce	10,173	82,208	21,775	17,610	140,738	32,594
Giresun	6,958	57,936	24,103	12,842	107,387	22,424
Gümüşhane	1,693	19,964	5,649	2,761	23,203	4,789
Karabük	4,790	38,533	16,677	7,763	91,634	14,116
Kastamonu	8,503	66,474	26,664	12,671	104,583	26,780
Ordu	10,471	82,717	35,195	21,298	161,130	35,286
Rize	5,473	53,234	16,263	10,978	87,199	12,110
Samsun	21,872	246,314	63,872	42,345	464,720	68,405
Sinop	4,839	27,897	13,406	6,859	44,682	12,939
Tokat	8,670	101,770	30,043	15,131	130,564	34,109
Trabzon	13,930	146,113	37,970	28,065	197,438	29,350
Zonguldak	13,037	72,650	32,488	19,154	187,543	31,760

Kaynak: EPDK,2011a; EPDK,2011b; EPDK,2023a; EPDK,2023b

4.3.Materyal ve Yöntem

IPCC tarafından 2006 yılında yayınlanan kılavuzda üç yöntem bulunmakta, basit Tier 1 yönteminden detaylı Tier 3 yöntemine kadar yaklaşımlar bulunmaktadır. Emisyonların belirlenmesi için gerekli olan verilerin elde edilmesi dönemlere göre farklılık göstermekte, Tier 2 ve Tier 3 yöntemleri için karar ağacından uygun kategoriler

seçilmektedir (IPCC,2006a:8). Genellikle emisyonların belirlenmesinde kullanılan yöntemlerden karmaşık olmayan ve veri kullanımının yoğun olmadığı Tier 1 yöntemi iken Tier 3 yöntemi için durum tam tersidir (IPCC,1996:1). IPCC tarafından 2006 yılına yayınlanan kılavuza göre, emisyonların belirlenmesinde kullanılacak karar ağacına bakıldığında, bir ülkeye ait verilerin bulunmaması ve genel bir tahmin yapılması gerektiğinde Tier 1 yönteminin kullanılmasının uygun olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, verilerin yeterli olduğu ve ülkeye ait verilere erişim sağlanması durumunda Tier 2 ya da Tier 3 yöntemi kullanılabilir (IPCC,2006b:15). Yakıt kullanımı sonucunda ortaya çıkan emisyon salınımının hesaplaması şu şekildedir (IPCC,2006c:5);

Enerji Tüketimi = Yakıt Tüketimi × Dönüşüm Faktörü (1)

Karbon İçeriği= Karbon Emisyon Faktörü × Enerji Tüketimi (2)

Karbon Emisyonu = Karbon İçeriği × Oksitlenme Oranı (3)

CO_2 Emisyon Miktarı = Karbon Emisyonu × 44/12 (4)

Tablo 2'de IPCC dönüşüm ve emisyon faktörleri ile oksitlenme ve molekül ağırlık oranları gösterilmektedir.

Tablo 2. IPCC dönüşüm, emisyon faktörleri, oksitlenme ve molekül ağırlık oranı

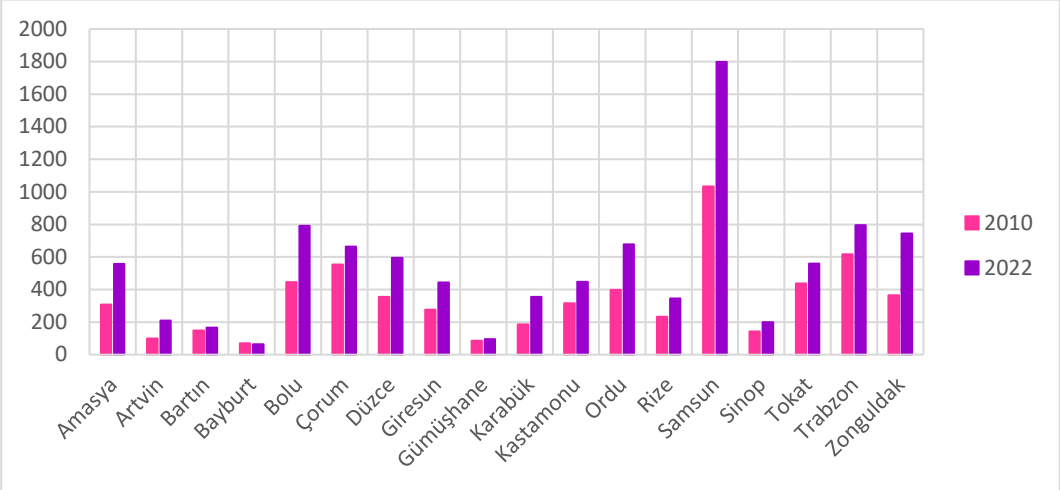
	BENZİN	**DİZEL**	**LPG**
Dönüşüm Faktörü	44,3	43,0	47,3
CO_2 Emisyon Faktörü	18,90	20,20	17,20
Oksitlenme Oranı	0,99	0,99	0,995
Molekül Ağırlık Oranı	44/12	44/12	44/12

Kaynak: IPCC,1996; IPCC,2006d

4.4.Bulgular

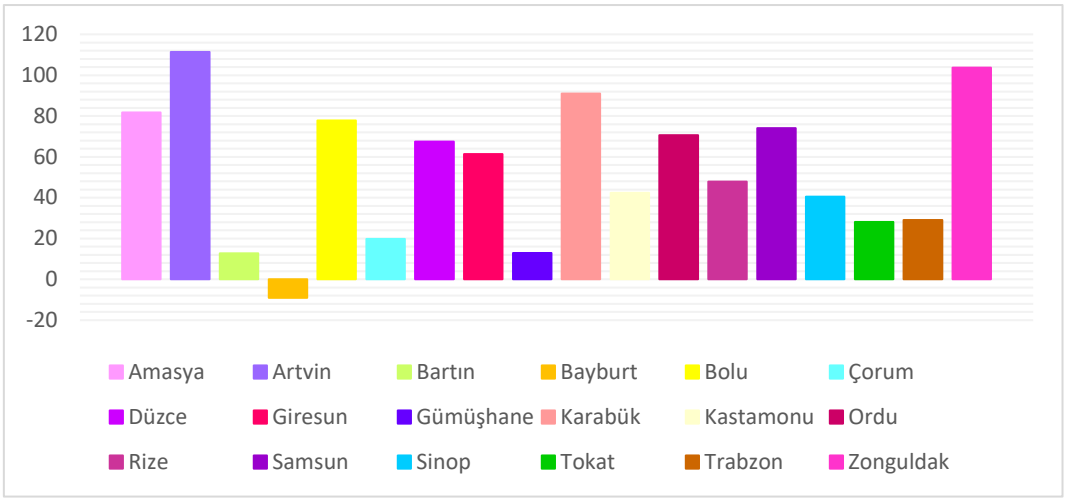
KKaradeniz Bölgesi illeri için Tablo 1'deki veriler ve Tablo 2'deki faktör ve oranlar ile eşitlik (1), (2), (3) ve (4) kullanılarak Tier 1 yöntemiyle yapılan hesaplama sonucunda elde edilen karayolu ulaşımından kaynaklanan CO_2 emisyonuna dair sonuçlar Şekil 5 ve Şekil 6'da gösterilmektedir.

Şekil 5'te 2010-2022 yılları arası dönemde Karadeniz Bölgesi illerinde karayolu ulaşımının yol açtığı toplam CO_2 emisyonu gösterilmektedir. Buna göre karayolu ulaşımından kaynaklanan CO_2 emisyonu Amasya'da 2010 yılında 306,76 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 557,31 $GgCO_2$, Artvin'de 2010 yılında 98,61 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 208,45 $GgCO_2$, Bartın'da 2010 yılında 147,60 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 166,36 $GgCO_2$, Bayburt'ta 2010 yılında 69,96 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 63,67 $GgCO_2$, Bolu'da 2010 yılında 444,99 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 791,26 $GgCO_2$ olarak gerçekleşmiştir. Çorum'da 2010 yılında 552,96 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 662,53 $GgCO_2$, Düzce'de 2010 yılında 354,75 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 594,01 $GgCO_2$, Giresun'da 2010 yılında 275,36 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 444,18 $GgCO_2$, Gümüşhane'de 2010 yılında 84,87 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 95,76 $GgCO_2$meydana gelmiştir. Karabük'te 2010 yılında 185,56 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 354,41 $GgCO_2$, Kastamonu'da 2010 yılında 314,57 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 447,75 $GgCO_2$, Ordu'da 2010 yılında 397,09 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 677,51 $GgCO_2$, Rize'de 2010 yılında 232,75 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 344,25 $GgCO_2$, Samsun'da 2010 yılında 1,032,69 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 1,797,01 $GgCO_2$, Sinop'ta 2010 yılında 142,46 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 200,13 $GgCO_2$, Tokat'ta 2010 yılında 436,40 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 558,90 $GgCO_2$, Trabzon'da 2010 yılında 615,74 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 794,94 $GgCO_2$, Zonguldak'ta 2010 yılında 365,12 $GgCO_2$ iken 2022 yılında 743,81 $GgCO_2$ olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 5. Karadeniz Bölgesi illeri toplam CO_2 emisyonu (Gg)

Şekil 6'da Karadeniz Bölgesi'nde bulunan illerin 2010 ve 2022 yıllarında karayolu ulaşımının neden olduğu toplam CO_2 emisyon değişimi gösterilmektedir. Buna göre CO_2 emisyonlarının Bayburt ili hariç tüm iller için arttığı ancak bu artışın bazı illerde daha az olduğu görülmektedir.

Şekil 6: 2010-2022 yılları arası dönemde toplam CO_2 emisyon değişimi

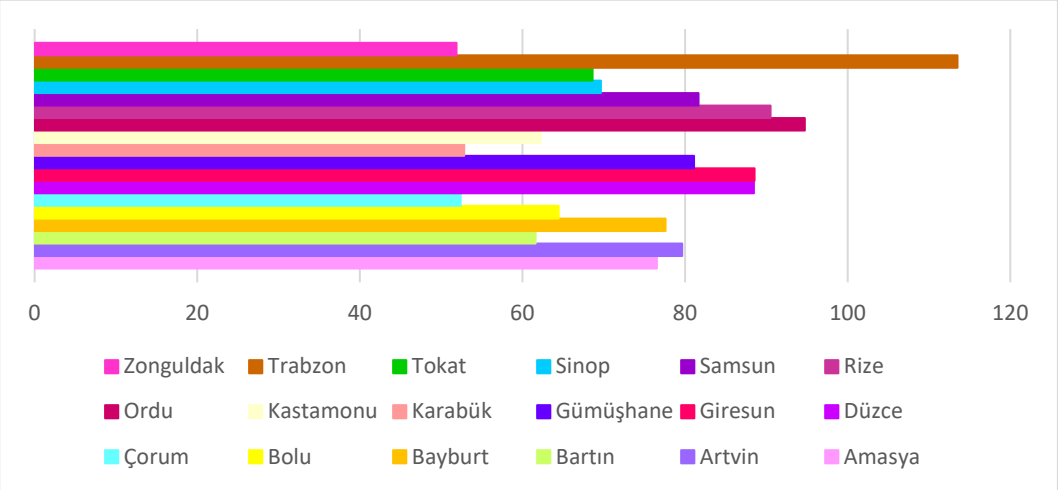
Tablo 3'te TÜİK'ten elde edilen veriler doğrultusunda 2010 ve 2022 yıllarında Karadeniz Bölgesi illerinin araç sayısı gösterilmektedir.

Tablo 3. Karadeniz Bölgesi illeri araç sayısı

	2010	2022
Amasya	74,595	131,674
Artvin	23,985	43,089
Bartın	34,435	55,659
Bayburt	9,247	16,424
Bolu	76,355	125,559
Çorum	122,165	186,208
Düzce	66,855	125,999
Giresun	53,890	101,603
Gümüşhane	14,725	26,668
Karabük	45,609	69,711
Kastamonu	88,229	143,163
Ordu	81,676	159,056
Rize	46,112	87,859
Samsun	230,182	418,183
Sinop	38,741	65,716
Tokat	119,736	201,898
Trabzon	108,178	230,979
Zonguldak	109,782	166,743

Kaynak: TÜİK, (21.08.2024)

Şekil 7'de, Tablo 3'ten elde edilen verilerle yapılan hesaplama sonucunda 2010-2022 yılları arası araç değişiminin en yüksek olduğu ilin %113,52 ile Trabzon'a ait olduğu görülmektedir.

Şekil 7. Karadeniz Bölgesi illeri araç sayısı değişimi

5.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Küresel boyutta artış gösteren çevre kirliliği, ülkeleri bu kirliliği azaltmak için harekete geçirmekte ve bu doğrultuda çevre vergilerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Çevre vergilerinin kapsamı ve uygulanması her ülke için aynı olmamaktadır. Literatürde çevre vergilerinin her zaman olumlu etkide bulunacağına dair uzlaşı da sağlanamamıştır. Ekonomi ve çevre üzerinde farklı etkiler bırakan çevre vergilerinin enerji ve ulaşım sektörü üzerine yansıması uzun zaman alabilir. Türkiye'de dahil olmak üzere pek çok ülkede özellikle enerji ve ulaşım faaliyetlerine yönelik çeşitli vergilerin alındığı görülmektedir. Yenilenemeyen enerji kaynaklarının artışının aksine

yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının daha az olması başta fosil yakıt kaynaklı enerji kullanımının yoğun olduğu ulaşım sektörüne yönelik önlemlerin alınmasını gerektirmektedir.

Karadeniz Bölgesi, geniş ormanlık alanlara ve Orta Karadeniz Bölgesi hariç ulaşıma elverişli olmayan yer şekillerine sahiptir. İklim koşullarındaki değişmelerden olumsuz etkilendiği görülen Karadeniz Bölgesi'nin hava kirliliğinin nedenleri arasında olduğu düşünülen karayolu ulaşımından kaynaklanan CO_2 emisyonu arasındaki ayrımı belirlemek ve emisyon seviyesi yüksek olan illere yönelik çevre vergileri kapsamında bir yol haritası sunmak önemlidir. Bu bağlamda çalışmada, IPCC tarafından yayınlanan kılavuzlarda bulunan Tier 1 yöntemi ile 2010 ve 2022 yıllarında Amasya, Artvin, Bartın, Bayburt, Bolu, Çorum, Düzce, Giresun, Gümüşhane, Karabük, Kastamonu, Ordu, Rize, Samsun, Sinop, Tokat, Trabzon ve Zonguldak illerinde karayolu ulaşımından kaynaklanan CO_2 emisyon hesaplaması yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, 2022 yılında en fazla CO_2 emisyonu Samsun, en az ise Bayburt ilinde gerçekleşmiştir. En fazla CO_2 emisyon salınımına dizel yakıt türü neden olmuştur. Karayolu ulaşımının neden olduğu CO_2 emisyonu Bayburt ili hariç tüm iller için artmıştır. Toplam CO_2 değişiminin en yüksek olduğu il Artvin'dir. Özelikle Bayburt ilinde CO_2 emisyonu azalmasına rağmen araç sayısı artmıştır. Ancak 2022 yılında 2010 yılına kıyasla bu ilde dizel yakıt tüketiminin azaldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu düşüş üzerinde dizel yakıt kullanımındaki azalışın etkisi olabilir. Ayrıca araç sayısı açısından bakıldığında artışın diğer illere kıyasla daha az olduğu görülmektedir..

Ulaşılan sonuçtan hareketle, Karadeniz Bölgesi illerinde nüfus, araç sayısı ve karayolu ulaşımının neden olduğu CO_2 emisyonu farklılık göstermektedir. Özellikle en yüksek emisyon nüfusun ve araç kullanımının yoğun olduğu Samsun ilinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla öncelikle bu il için önlem alınması gerekmektedir. Bölgesel açıdan bakıldığında 2022 yılında Doğu ve Batı Karadeniz Bölgesine kıyasla Orta Karadeniz Bölgesi'nde emisyon seviyesinin daha yoğun olduğu görülmektedir. Bunu Batı Karadeniz Bölgesi takip etmiştir. Dolayısıyla bu bölgelerde hızla yükseliş gösteren iller için emisyon seviyesini azaltacak adımlar atılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca Bayburt ilinde dizel yakıt kullanımının azalması ve 2022 yılında emisyon seviyesinin 2010 yılına kıyasla düşmesi, bu yakıtların kullanıldığı araçlara yönelik bir düzenleme yapılması gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla bölgedeki tüm iller için araç yakıt türünün dizel olduğu araçların kullanımının engellenmesi ve elektrikli araç kullanımının teşvik edilmesi faydalı olabilir. Özellikle Samsun ilinde elektrikli araçların artırılması ve altyapının geliştirilmesi katkı sağlayabilir. Ayrıca toplu ulaşıma teşvikin artırılması, bireysel araç kullanımının azaltılmasının özendirilmesi etkili olabilir. Bunun yanı sıra bireylerin toplu ulaşıma erişimini kolaylaştıracak düzenlemeler yapılması ve araçları park edip ulaşım sağlayabilecekleri yerlerin yapılması ve geliştirilmesi faydalı olabilir. Araçların motor silindir hacimlerine ve yaşlarına yönelik düzenlemeler getirilebilir. Emisyon salınımı yüksek olan araçlara yönelik sıkı denetimler yapılıp, ağır yaptırımlar uygulanabilir. Elektrikli araç kullanımına yönelik kredi ve sübvansiyonlar ile desteklemeler yapılabilir. Bu düzenlemeler yalnızca bu il için değil bölgedeki tüm iller için uygulanabilir. Bu sayede toplumsal bir bilinçlenme oluşturularak tüm bireylerin bu doğrultuda hareket etmesi sağlanabilir.

Bunun yanı sıra geniş ormanlık alanları bulunan bölgenin avantajlı bir yapısı bulunduğu için çevre vergileri ve çevre harcamaları kapsamında uygulamaların arttırılması katkı sağlayabilir. Özellikle çevresel harcama kalemlerinde ulaşım ve enerjiye yönelik bir düzenlemeye gidilmesi ve yerel yönetimlerin bu doğrultuda harcama yapmalarının sağlanması etkili olabilir. Türkiye'de enerji ve ulaşım faaliyetleri için alınan vergilerin henüz yeterli seviyede olmadığı görülmektedir. Özellikle enerji vergilerinin ekonomi içindeki payı son dönemlerde azalmaktadır. Türkiye'de çevreye yönelik yapılan harcamalar artsa da emisyonların artışına bakıldığında bu emisyonların azalmasına yönelik etkin bir mücadele verilmediği görülmektedir. Bunun için yeni vergi türlerinin getirilmesi ya da mevcut vergilerin etkinliğinin artırılması katkı sağlayabilir. Ayrıca yerel yönetimler tarafından emisyonun yüksek olduğu ve hızlı artış gösterdiği illerde çevre harcamalarının artırılması etkili olabilir. Çevreye yönelik vergilendirme ve harcama yapılırken esas hedefin çevre kalitesini iyileştirmeye yönelik yapılması gerekmektedir. Böylece yapılan çevre dostu uygulamalar sadece yerel ve ulusal değil, küresel boyutta olumlu etki gösterebilir.

Bu çalışma, Karadeniz Bölgesi illerinde çevre vergilerinin etkin kullanılması gerektiği konusuna dikkat çekilmesi ve ulaşım sektöründe enerji kullanımının ortaya çıkardığı CO_2 emisyonunun belirlenmesi açısından önemlidir. Bu konu ile ilgili yapılacak sonraki çalışmalarda diğer bölgeler için farklı yöntemler kullanarak kapsamı genişletmek, farklı kriterler kullanarak değerlendirmede bulunmak ve buna uygun politika çıkarımları yapmak literatüre katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

Aasness, J. ve Larsen, E.R. (2002). Distributional and Environmental Effects of Taxes on Transportation, *Discussion Papers No.321*, Statistics Norway, Research Department,Oslo.

Ali, K., Jianguo, D., Kirikkaleli, D., Olah, J. ve Bakhsh, S. (2023). Do Environmental Taxes, Environmental Innovation and Energy Resources Matter for Environmental Sustainability: Evidence of Five Sustainable Economies, *Heliyon*, 9,e21577.

Altay-Topcu, B. (2023). An Empirical Analysis of the Impact of Environmental Taxes, Renewable Energy Consumption and Economic Growth on Environmental Quality: Evidence from Twelve Selected Countries, *International Journal of Business & Economic Studies*, 5(2), 98-108.

Alwehab, A. (2022). The Impact of Renewable Energy Output and Consumption Policies and Environmental Taxes on the Environmental Sustainability*, Social Space Journal*,22(2),216-235.

Bashir,M.F., MA, B., Bashir, M.A., Radelescu, M. ve Shahzad, U. (2022). Investigating the Role of Environmental Taxes and Regulations for Renewable Energy Consumption: Evidence from Developed Ecoomies*, Economic Research-Ekonomska Istrazivanja*, 35(1),1262-1284.

Bashir, M.F.,MA, B., Shahbaz, M. ve Jiao, Z. (2020). The Nexus Between Environmental Tax and Carbon Emissions With the Roles of Environmental Technology and Financial Development, *PLoS ONE*, 15(11), e0242412.

Bharadwaj, S., Ballare, S., Rohit, ve Chandel, M.K. (2017). Impact of Congestion on Greenhouse Gas Emissions for Road Transport in Mumbai Metropolitan Region, Transportation Research Procedia, 14, 3538-3551

Bongardt, D., Eichhorst, U., Dünnebeil, F. ve Reinhard, C. (2015). Monitoring Greenhouse Gas Emission of Transport Activities in Chinese Cities: A Step-bt-step Guide to Data Collection, *Beijing:GIZ.*

Cerruti, D., Alberini, A. ve Linn, J. (2017). Charging Drivers by the Pound: The Effects of the UK Vehicle Tax System, *Resources For The Future*.

Cheewaphongphan, P., Junpen, A., Garivait, S. ve Chatani, S. (2017). Emission Inventory of On-Road Transport in Bangkok Metropolitan Region (BMR) Development During 2007 to 2015 Using the GAINS Model, Atmosphere,8, 167, doi:10.3390/atmos8090167.

Chen,M. Jiandong, W. ve Saleem, H. (2022). The Role of Environmental Taxes and Stringent Environmental Policies in Attaining The Environmental Quality: Evidence from OECD and non-OECD Countries, *Frontiers in Environmental Science,*10.972354.

Commission on Taxation and Welfare Secretariat (2021). Introduction to Environmental Taxes, Briefing Paper.

Cooper, C.J. (2007). Energy and Transport Issues for Gauteng, South Africa, *Journal of Energy in Southern Africa*, 18(2), 11-15.

Coşkun, C. ve Oktay, Z. (2020). Carbon Footprint Prediction of Vehicle Usage in Turkey*, Greenhouse Gases: Science and Technology*, 10(4), 736-758.

Dai, J., Alvarado, R., Ali, S., Ahmed, Z. ve Meo, M.S. (2023). Transport Infrastructure, Economic Growth and Transport CO_2 Emission Nexus: Does Green Energy Consumption in the Transport Sector Matter?, *Environmental Science and Pollution Research*,30,40094-40106.

Danyi-Boll, A. ve Gaspar, A. (2019). The Significance of Environmental Taxes Used for Mitigating the Environmentally Harmful Impacts of Road Transportation, *Economica*, https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/39d52a6a-4925-4671-bcef-cda85ab3d12c/content .

Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu EPDK (2011a). Petrol Piyasası Sektör Raporu 2010, *https://www.epdk.gov.tr/detay/icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu*.

Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu EPDK (2011b). Sıvılaştırılmış Petrol Gazları (LPG) Piyasası 2010 yılı Sektör Raporu, *https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-108/yillik-sektor-raporu* .

Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu EPDK (2023a). Petrol Piyasası Sektör Raporu 2022, *https://www.epdk.gov.tr/detay/icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu* .

Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu EPDK (2023b).Sıvılaştırılmış Petrol Gazları (LPG) Piyasası 2022 yılı Sektör Raporu, *https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-108/yillik-sektor-raporu* .

Esen, Ö. ve Dündar, M. (2021). Do Energy Taxes Reduce The Carbon Footprint? Evidence from Turkey? *, Journal of Emerging Economies and Policy*, 6(2), 179-186.

Eurostat (2013). Environmental Taxes A Statistical Guide, ISSN 2315-0815, *https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/5936129/KS-GQ-13-005-EN.PDF.*

Fouquet, D. ve Johansson, T. (2005). Energy and Environmental Tax Models from Europe and Their Link to Other Instruments for Sustaianability: Policy Evaluation and Dynamics of Regional Integration, *I Presentation at the Eight Senior Policy Advisory Committee Meeting,* Beijing, China.

Garcia-Olivares, A., Sole, J. ve Osychenko,O. (2018). Transportation in a 100% Renewable Energy System, *Energy Conversion and Management,* 158,266-285.

Gago, A., Labandeira, X. ve Lopez-Otero, X. (2018). Road Transport Taxation: Crisis and Reform, *Economics for Energy*, WP 01/2018.

Hao, L-N., Umar, M.., Khan, Z. ve Ali, W. (2020). Green Growth and Low Carbon Emission in G7 Countries: How Critical the Network of Environmental Taxes, Renewable Energy and Human Capital is?, *Science of the Total Environment.*

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) (1996), Revised 1996 IPCC Guidelines for National Greenhouse Gas Inventories, Volume 3, Chapter 1, *https://www.ipcc.nggip.iges.or.jp/public/gl/invs6a.html.*

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) (2006a). 2006 Guidelines for National Greenhouse Gas Inventeries, Overview*, https://www.ipcc-nggip.iges.or.jp/public/2006gl/pdf/0_Overview.pdf .*

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) (2006b). IPCC Guidelines for national greenhouse gas inventories, Stationary Combustion, Volume 2, Chapter 2, https://www.ipccnggip.iges.jp/public/2006gl/pdf/2_Volume2/V2_2_Ch2_Stationary_Combustion.pdf .

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) (2006c). IPCC Guidelines for national greenhouse gas inventories, Reference Approach, Volume 2,Chapter 6, *https://www.ipcc-nggip.iges.or.jp/public/2006gl/pdf/2_Volume2/V2_6Ch6_Reference_Approach.pdf .*

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) (2006d). 2006 Guidelines for National Greenhouse Gas Inventeries, Volume 2, Chapter 1, *https://www.jpcc-nggip.iges.or.jp/public/2006gl/pdf/2_Volume2/V2_1_Ch1_Introduction.pdf.*

Kaya, G. (2020). Tekkeköy (Samsun) İlçe Merkezinde Karayolu Trafiğinden Kaynaklanan Emisyon Envanterinin Belirlenmesi, *Artvin Çoruh Üniversitesi Doğal Afetler Uygulama ve Araştırma Merkezi Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 6(1), 24-36.

Kusnkaja, S. ve Budyzynski, A. (2024). Sustainable Societal Transformation: Shaping Renewable Energy Technologies in Transport, *MATEC Web of Conferences*, 390,01006.

Mehboob, M.Y., Ma, B., Sadiq, M. ve Zhang, Y. (2024). Does Nuclear Energy Reduce Consumption-Based Carbon Emissions: The Role of Environmental Taxes and Trade Globalization in Highest Carbon Emittiing Countries, *Nuclear Engineering and Technology,56*,180-188.

Nchofoung, T.N., Fotio, H.K. ve Miamo, C.W. (2023). Green Taxation and Renewable Energy Technologies Adoption: A Global Evidence, *EXCAS Working Paper,WP/23/007*.

OECD, *https://www.oecd.org/en/data/indicators/environmental-tax.html* ,Erişim Tarihi:30.07.2024.

OECD (2010). Taxation, Innovation and the Enviroment, *Multilingual Summaries*, ISBN-978-92-64-087620.

Oubnaki, H., Haouraji, C., Mounir, R., Mounir, I. ve Farchi, A. (2022). Energy Consumption in the Transport Sector: Trends and Forecast Estimates in Morocco, *E3S Web of Conferences*,336,00078.

Ören, S. ve Kocabaş, S. (2023). Karbon Emisyonuna Dayalı Araç Muayene İstasyonu Yer Seçimi: Zonguldak Örneği, *Karadeniz Fen Bilimleri Dergisi*, 13(3), 1012-1023.

Privalov, N. (2021). Transport, Ecology and Taxes in the Context of Globallization, *SHS Web of Conferences* 129,11010.

Sackiety, G.L. (2022). Do Environmental Taxes Affect Energy Consumption and Energy Intensity? An Empirical Analysis of OECD Countries,Society, *Cogent Economics&Finance*,11,2156094.

Sadowski, A., Misztal, A., Kowalska, M., Jedrzejczak, R., Engelseth, P., Bujak, A. ve Skowron-Grabowska, B. (2023). The Impact of Environmental Taxes on Transportation and Storage Enterprises Development-The Case of Balkan Countries, *Technological and Economic Development of Economy*, 29(5),1477-1495.

Saifuddin, M..R.M., Diana, W.R.W.A. ve Karim, M.R. (2019). Addressing GHG Emissions from Land Transport in a Developing Country*, IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 373, 012024.

Samusevych, Y., Lyeonov, S., Artyukhov, A., Martyniuk, V., Tenytska, I., Wyrwisz, J. ve Wojciechowska, K. (2023). Optimal Design of Transport Tax on the Way to National Security: Balancing Environmental Footprint, Energy Efficiency and Economic Growth, *Sustainability,*15,831.

Sarpong, K.A., Xu, W., Gyamfi, B.A. ve Ofori, E.K. (2023). Can Environmental Taxes and Green-Energy Offer Carbon-Free E7 Esonomies? An Empirical Analysis in the Framework of COP-26, *Environmental Science and Pollution Research*, 30,51726-51739.

Selçuk, I.Ş. ve Köktaş, A.M. (2020). Transport Sector Energy Use and Carbon Emissions: A Study on Sectoral Fiscal Policies, *Economics and Organization of Logistics*, 5(3),17-30.

Seyitoglu, S.S. (2024). The Influence of Road Transport on Carbon Footprint: A Case Study of the Black Sea Region, *International Journal of Automotive Science and Technology*, 8(1), 37-43.

Shayanmehr, S. Radmehr, R., Ali, E.B., Ofori, E.K., Adebayo, T.S. ve Gyamfi, B.A. (2023). How do Environmental Tax and Renewable Energy Contribute to Ecological Sustainability? New Evidence from top Renewable Energy Countries, *International Journal of Sustainable Development & World Ecology.*

Silajdzic, S. ve Mehic, E. (2018). Do Environmental Taxes Pay Off? The Impact of Energy and Transport Taxes on CO_2 Emissions in Transition Economies, *South East European Journal of Economics and Business*, 13(2),126-143.

Smokers, R. ve Kampman, B. (2006). Energy Efficiency in the Transport Sector, *Discussion Paper Prepared for the PEEREA Working Group on Energy Efficiency and Related Environmental Aspects*,Publication Number:06.4382.62.

Song, M., Wu, N. ve Wu, K .(2014). Energy Consumptiion and Energy Efficiency of the Transportation Sector in Shanghai, *Sustainability*, 6,702-717.

Soruşbay, C., Ergeneman, M., Pekin, M.A., Kutlar, A. ve Arslan, H. (2008). Karayolu Ulaşımından Kaynaklanan Sera Gazı Emisyonları: Türkiye'deki Durumun Değerlendirilmesi, *Hava Kirliliği ve Kontrolü Ulusal Sempozyumu*, Hatay.

Steinbach, N., Palm, V., Cederlund, M., Georgescu, A. ve Hass, J. (2009). Outcome Paper: Environmental Taxes, *Eurostat,14th Meeting of the London Group on Environmental Accounting*,Canberra.

Sukamo, I., Matsumoto, H. ve Susanti, L. (2016). Transportation Energy Consumption and Emissions- A View From City of Indonesia, *Future Cities and Environment*,2(6),1-11.

Sümerli-Sarıgül, S. ve Altay-Topcu, B. (2021). The Impact of Environmental Taxes on Carbon Dioxide Emissions in Turkey, International Journal of Business & Economic Studies, 3(1), 43-54.

Şen, H. ve Sağbaş, İ. (2020). Vergi Teorisi ve Politikası, *Barış Arıkan Yayınları*, Gözden Geçirilmiş 4.Baskı.

Tamba, J.G., Njomo, D., Nsouandele, J.L., Bonoma, B. ve Dongue, S.B. (2012). Assesment of Greenhouse Gas Emissions in Cameroon's Road Transport Sector, Universal Journal of Environmental Research and Technology, 2(6), 475-488.

T.C Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2020). Bölgesel İklim Değişikliği Eylem Planları, *https://webdosya.csb.gov.tr/db/ordu/menu/bidep_rapor_v14_maket-1_20210315075810.pdf .*

Telatar, O.M. ve Birinci, N. (2022). The Effects of Environmental Tax on Ecological Footprint and Carbondioxide Emissions: A Nonlinear Cointegration Analysis on Turkey, *Environmental Science and Pollution Research*, 29: 44335-44347.

TÜİK (21.07.2024) *https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Cevre-ve-Enerji-103 .*

TÜİK (21.08.2024) *https://biruni.tüik.gov.tr/medas/?kn=89&locale=tr .*

TÜİK,(2024). *https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2023-49684* ,21.08.2024.

Ustaoğlu, E. (2024). Estimation of Economic Costs of Air Pollution from Road Vehicle Transportation in Turkey, *Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 13(1),156-168.

Üyümez, M.E. (2016). Bir Çevre Vergisi Olarak Motorlu Taşıtlar Vergisi: AB ve Türkiye Uygulamalarının Karşılaştırmalı Analizi, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(3), 427-440.

Wakabayashi, M. ve Sugiyama, T. (2009). Case Studies and its Effectiveness of Environmental Taxation, *SERC Discussion Paper: SERC09005.*

Williams, R.C. (2016). Environmental Taxation, *NBER Working Paper Series,Working Paper 22303.*

Wolde-Rufael, Y. ve Mulat-Weldemeskel, E. (2022). The Moderating Role of Environmental Tax and Renewable Energy in CO_2 Emissions in Latin America and Caribbean Countries: Evidence from Method of Moments Quantile Regression, *Environmental Challenges* 6,1-14.

Yalçın, A.Z. (2013). Potansiyel Bir Çevre Vergisi Olarak Motorlu Taşıtlar Vergisi: Avrupa Birliği ve Türkiye Arasında Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(2), 141-158.

Yan, H., Qamruzzaman, M. ve Kor, S. (2023). Nexus Between Green Investment, Fiscal Policy, Environmental Tax, Energy Price, Natural Resources and Clean Energy- A Step Towards Sustainable Development by Fostering Clean Energy Inclusion, *Sustainability*,15,13591.

Yavuz, E. (2021). Çevre Vergileri ile Ekolojik Ayak İzi Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Kanıtlar*, International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 7(45), 1937-1945.

Yu, Z., Zia-ul-haq, H.M., Irshadi A.U.R., Tanveer, M., Jameel, K. ve Jnajua, L.R. (2022). Nexuses Between Crude Oil Imports, Renewable Energy, Transport Services and Technological Innovation: A Fresh Insight from Germany, *Journal of Petroleum Exploration and Production Technology*, https://doi.org/10.1007/s13202-022-01487-0.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.06.2024 **√Accepted/Kabul:** 18.11.2024
DOI:10.30794/pausbed.1494238
Research Article/Araştırma Makalesi

Altın, U. (2025). "Japonya'nın Sinop Petrolüne İlgisi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 66, ss. 363-374.

JAPONYA'NIN SİNOP PETROLÜNE İLGİSİ

Uğur ALTIN*

Öz

Japonya enerji kaynakları bakımından dışa bağımlı bir ülkedir. Bu açıdan enerji arzını dışardan sağlayan diğer ülkeler gibi Japonya için de enerji güvenliği, sanayileşme ve savunma gibi alanlara etkisi nedeniyle hayati öneme sahiptir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Japonya ile bazı temaslar olsa da diplomatik ilişkiler Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Japonya'nın Türk petrol yataklarına yönelik ilgisi gelişmiştir. Japon Donanması'nın 1915 yılından itibaren petrol türevi yakıt kullanımına geçişi ve ülke içinde petrolün yaygınlaşmasıyla petrol arzı artmıştır. Japonya bu ihtiyacı karşılamak üzere yurtiçinde petrol aramalarına yurtdışında ise petrol imtiyazı elde etmeye çalışmıştır. Bu kapsamda Japonya, Türkiye ve çevresindeki petrol kaynaklarından Sinop petrolüne büyük ilgi göstererek imtiyaz elde etmeye çalışmıştır.

Bu çalışmada, Japonya'nın petrol politikası kapsamında Türk petrol potansiyelinde elde etmeye çalıştığı imtiyazlar ve buna yönelik girişimler, bölgede bu alanda faaliyet gösteren Batılı Güçlerle olan ilişkisi ekseninde ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: *Türkiye, Japonya, Petrol, İmtiyaz, Politika.*

JAPANESE INTEREST IN SİNOP OIL

Abstract

Japan relies heavily on foreign sources for its energy needs, making it a country highly dependent on external energy resources. Consequently, factors such as energy security, industrialization, and defense are of paramount importance to Japan, similar to other nations that import their energy supply.

While there were limited interactions with Japan during the Ottoman Empire, formal diplomatic relations commenced following the establishment of the Republic of Türkiye. During the early years of the Republic, Japan displayed a growing interest in Turkish oil fields. The adoption of petroleum-derived fuels by the Japanese Navy from 1915 onwards, coupled with the increasing use of petroleum within Japan, led to a rise in the demand for oil. Japan pursued domestic oil exploration efforts and sought oil concessions abroad to address this demand. In this context, Japan sought concession by expressing significant interest in Sinop oil in Türkiye and its vicinity.

This study analyzes the concession Japan aims to secure in Türkiye's oil potential within the framework of its oil policy. It will also examine the initiatives taken in this regard, considering Japan's relationships with Western Powers involved in the region's oil sector.

Keywords: *Türkiye, Japan, Oil, Concession, Policy.*

*Arş. Gör. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, YOZGAT.
e-posta: ugur.altin@yobu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-0211-3730)

1.JAPONYA'NIN TAİSHŌ DÖNEMİYLE ARTAN PETROL İHTİYACI

Japonya Meiji döneminden (1868-1912) itibaren petrolün önemini idrak etmiştir. Aslında Edo döneminin son yıllarından itibaren Japonya'da gaz lambaları ve dolayısıyla gazyağı kullanılmaya başlamıştı. Gaz lambalarının Meiji döneminden itibaren daha pratik olmasının yanı sıra medeniyetin ve batılılaşmanın bir sembolü olarak kullanımının yaygınlaşmasıyla ithalata dayalı bir sektör olarak gelişim göstermiştir (Ishida, 2003: 1). Japonya Edo döneminin (1603-1868) sonlarında ülke içi maden kaynaklarının araştırılması ve bu alanda uzman yetiştirilmesi için yabancı uzmanlar çalıştırmıştır (Aalto, 2011: 39). Meiji dönemiyle maden araştırmaları artarak Amerikan jeolog Benjamin Smith Lyman ve Henry Smith Munroe 1872 yılında Japon hükümetinin uzman olarak daveti üzerine Japonya'da kapsamlı kömür madeni, petrol sahası araştırmaları yürütmüştür (Aalto, 2011: 47).

Taishō döneminde (1912-1926) ise petrol, kömür madeninden daha verimli olması nedeniyle tercih edilmeye ve yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. İçten yanmalı motorların yaygınlaşması, Japon Deniz Kuvvetlerinin 1915 yılından itibaren kömür yerine petrol türevi yakıtların kullanımı politikasına geçmesiyle bu ihtiyaç daha da artmıştır. Japonya giderek artan ihtiyaca yetmeyen ülke içi üretim nedeniyle petrol tedariki bakımından zayıf hale gelmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonrası artan talep nedeniyle, petrol üretiminin artışına rağmen, Amerikan petrolünün kuyu başı fiyatı 1920 yılında 3,07 dolara kadar yükselmiştir (Breslin, 1975: 41). 1920'ye kadar ithal edilen petrol miktarı (ham ve rafine edilmiş) yerli üretimi, 1928'de ise rafine edilmiş petrol ithalatı yerli rafine petrol üretimini geçmiştir (Iguchi, 1963: 212). Savaş sonrası global talepteki artış petrol fiyat artışını tetiklemiştir. Bunun yanı sıra, Japonya'da 1923 yılında meydana gelen Büyük Kantō Depremi özellikle ham petrol stoku oluşturmanın ve yerli üreticiler için rafineri tesislerinin yapılmasının gerekliliğini hatırlatmıştır (Institute of Pacific Relations, 1934: 3).

Bu açıdan Japon Donanması petrol politikasının geliştirilmesi gereği üzerinde durarak barışta ve savaşta gerekli petrol ihtiyacını belirlemeye çalışmıştır. Dahası, Japon Donanması beş yerli firmayı (Mitsubishi, Kuhara, Ōkura, Suzuki Oil ve Takarada Oil) bir araya getirerek Hokushinkai şirketinin kurulmasına öncülük etmiştir (JACAR, Ref.B04011077200: 28). Ayrıca Donanma 1923 yılında Japonya'nın barışta 300000 ton, savaş durumunda ise 1 milyon 500 bin ton ortalama stok ihtiyacının hasıl olacağını öngörmüştür (Uwatoko, 1973: 28).

Hokushinkai şirketi Rus iç savaşı döneminde donanmanın da desteğiyle Kuzey Sahalin'de petrol çıkarmaya devam etmiştir. Sovyet-Japon Temel Sözleşmesi'nin 20 Ocak 1925 tarihinde imzalanmasıyla Japonya Sovyetler birliğini tanımış aralık ayında ise Kuzey Sahalin'de kömür ve petrol çıkarma imtiyazları elde etmiştir (Sakai, 1988: 28-29). Japonya ülke içi petrol araştırmaları ve üretimini teşvik etmek için her fırsatı değerlendirmiştir. Japonya Grozni ve Bakü'deki petrol yataklarında imtiyaz elde etmeye çalışsa da bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Altın, 2024: 184).

Japon Donanması yurtdışında petrol aramalarına savunma açısından önemi nedeniyle destek vermiştir. 1927 yılından itibaren Japon Hükümeti yeni petrol yataklarının araştırılması için sübvansiyon sağlamıştır. 1930 yılında ise Hollanda Borneo'sunda imtiyaz elde edilerek iki büyük Japon şirketi tarafından Borneo Petrol Şirketi kurulsa da fon eksikliği nedeniyle işe ara verilmiştir (Institute of Pacific Relations, 1934: 2).

Japon İmparatorluğu'nun petrol ihtiyacı Taishō dönemiyle birlikte büyük ölçüde artmıştır. Japon İmparatorluğu'nun yurtdışında petrol imtiyazı elde etme isteği bu ihtiyacı karşılamaya yöneliktir. Japonya ülke içi petrol tüketiminin artmasının yanı sıra ülke ekonomisi ve savunması açısından stratejik öneme sahip petrolün temini için yurtiçinde petrol aramaları artış göstermiş yurtdışında ise imtiyazlar elde etmeye çalışmıştır.

2.JAPONYA'NIN TÜRK VE KAFKAS PETROLÜNE İLGİSİ

Japonya'nın Türkiye'deki petrol yataklarına ilgisi her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlamışsa da Sultan Abdülhamid'in Japonya'dan petrol uzmanlarını getirmeye yönelik teşebbüsü başarısız olmuştur (Ediger, 2022: 240). Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Türkiye ve Japonya arasında tesis edilen diplomatik ilişkiler, iki ülke arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerin de miladı olmuştur. Japonya'nın Türkiye ile ekonomik ilişkilerini güçlendirmeye yönelik talebine Türkiye de olumlu yaklaşmıştır.

Sinop petrolleri ya da Osmanlı İmparatorluğu döneminde Kastamonu vilayeti Sinop sancağı Ekinviran karyesi olarak adlandırılan bölgede Birinci Dünya Savaşı döneminde de petrol imtiyazları verilmiştir. Sinop petrolleri, 27 Aralık 1916'da Osmanlı tebaasından Altunoğlu Yevan Efendi'ye, 19 Ağustos 1917'de Altunoğlu Yevan'ın hisselerinin üçte biri yine Osmanlı tebaasından Ahmedzade Hacı Ali Şükrü Efendi'ye, onların bu hissesi de 7 Nisan 1918 tarihinde kereste tüccarlarından Musa Reiszade Ahmet Vefik Efendi'ye devredilmiştir (Ediger, 2022: 422-423). Altunoğlu İvan Efendi 99 yıllığına petrol madeni arama hakkına sahip olmuşsa da Birinci Dünya Savaşı nedeniyle bu imtiyaz işlemi yerine getirilememiştir (Akpınar, 2018: 2370). Türkiye Cumhuriyeti'nin bu imtiyazı maden nizamnamesi 60. maddesi uyarınca 15 Haziran 1924 tarihinde feshine hissedar Musa Reiszade Ahmet Vefik Efendi itiraz etmişse de 12 Mart 1925 tarihli Bakanlar Kurulunda bu itiraz reddedilerek imtiyazın feshi kesinleşmiştir (Akpınar, 2018: 2371).

Japonya'da Türk ve Kafkas petrol potansiyeline ve yabancı ülkelerin Türkiye'deki faaliyetlerine dair ilk resmî rapor Japonya'nın Lahey konsolosu Itō Nobufumi'nin 20 Ekim 1922 tarihinde dışişleri bakanına gönderdiği rapordur (JACAR, Ref.B04011142200). Nieuwe Totterdamsche Courant gazetesindeki bir haberi alıntılayan raporda; Royal Dutch Shell ile Standard Oil görüşmelerinin devam ettiği Karadeniz Kıyıları ve Trans-Kafkasya'da petrol arama çıkarma imtiyazı elde etme görüşmeleri için ortak temsilcilerini Ankara hükümetine göndermeyi planladıkları, bu bölgelerin önceden Almanya ve Standart Oil'in petrol imtiyazı elde etmeye çalıştığı bölgeler olduğu vurgulanmaktadır (JACAR, Ref.B04011142200). Konsolos İtō, iki şirketin Türkiye'deki petrol alanlarında ortak girişimlerde bulunmasının ilgi çekici olduğunu analiz etmiştir.

Japonya'nın Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türk ve Kafkas petrollerine yönelik ilgisi dikkat çekicidir. Japon hükümeti Türkiye'deki petrol alanlarında faaliyet gösteren yabancı şirketleri ve ülkeleri inceleyerek bu konudaki bilgisini derinleştirmeye çalışmıştır. Bu kapsamda Japonya'nın İtalya Büyükelçiliği başkatibi Kasama Akio Türkiye'deki petrol yatakları, yabancılara verilen petrol imtiyazlarının durumunu içeren ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır[1]. Kasama, 23 Haziran 1923 tarihinde Türkiye'ye "Lozan Barış Görüşmeleri Yürütme Komitesi" üyesi olarak atanmıştır (National Archive of Japan, Ref. B01127100: 5). Kasama'nın faaliyetleri Lozan Barış Görüşmelerinde gündeme gelen petrol imtiyazları sorunu konusunda Japonya'nın tutumunun belirlenmesine yönelik olduğu düşünülebilir.

Kasama 17 Ocak 1924 tarihinde Japonya Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu araştırma raporunda, İngiltere, Almanya ve Amerika'nın Türk petrollerindeki imtiyazlarını ele almıştır. Raporun giriş kısmında Musul meselesinin üzerinde önemle durulmuştur. Kasama, Musul'un Kafkaslardan Mezopotamya ve İran'a kadar uzanan hatta zengin petrol yataklarını barındırdığına dikkat çekmiştir (JACAR, Ref.B04011142200: 15).

Kasama, İngiltere'nin Türk petrolleri sorunundaki konumu ile ilgili olarak; "1829 yılında India Board of Control'ün Halep'te İngiltere ve Hindistan arasında ulaşım yolunu açmasından itibaren bölgede büyük gelişim göstermiştir. İngiltere 1854 yılında Rusya ile İran'ın toprak bütünlüğü konusunda anlaştıktan sonra Hürmüz Boğazı'ndan barışçıl yayılım politikasını uygulamıştır" (JACAR, Ref.B04011142200: 15) İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarının Rusya ile uyum politikası çerçevesinde gelişim gösterdiğine atıfta bulunmaktadır. Kasama petrol imtiyazları ile ilgili olarak; "Lynch Brothers şirketinin 1830 yılında Dicle ile Fırat arasında seyahat hakkını elde etmesi (Bu imtiyaz 1910 yılında 75 yıl uzatılmıştır) Bağdat-Basra arası lojistiği güçlendirmenin yanı sıra Mezopotamya bölgesindeki İngiliz nüfuzunu artırmıştır. Ancak Güney İran'da petrol çıkarma hakkı elde eden İngiliz sermayesi D'arcy, Musul ve Bağdat bölgesindeki petrol çıkarma haklarını almak için 1902 yılında Osmanlı İmparatorluğu'yla görüşmelerde bulunarak olur almıştır. Aynı zamanda İran'da D'Arcy'nin sahip olduğu petrol şirketi 1903 yılında Anglo Persian Oil Co. tarafından devralınmıştır. Bu şirket Kasr-ı Şirin'de petrol arama çıkarma hakkı elde etmiştir. Yine 1911 yılında Mezopotamya bölgesinde sulama kanalı inşası için bir İngiliz şirketinin kabul almasıyla İngiltere'nin bölgedeki nüfuzu gittikçe artmıştır." (JACAR, Ref.B04011142200: 15) İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan elde ettiği imtiyazlar kronolojik olarak ele alınmıştır. Rapor İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun petrol yataklarına yönelik aktif politikasını değerlendirmektedir.

Almanya'nın Türk petrol rezervlerine yönelik girişimleri ise; "Almanya Asya'daki ekonomik, ticarî sömürgeleştirme faaliyetlerine 1883 yılında Hürmüz Boğazı'na uzanması planlanan Anadolu Demiryolları'nı

1 Kasama Akio, 15 Aralık 1924 tarihinde Japonya'nın Romanya Konsolosluğu'na başkatip olarak atanana kadar Türkiye'de bulunmuştur. (https://www.digital.archives.go.jp/item/3279369)

inşa ederek başlamıştır (…) Anadolu ve Bağdat Demiryolları Berlin'i Hürmüz Boğazı'na bağlama stratejisiyle planlanmıştır (…) Almanya tren hattının iki yönlü 40 kilometre çapındaki bütün madenleri çıkarma imtiyazını da elde etmiştir. Fakat aynı hat Mezopotamya'daki petrol bölgelerinden de geçtiğinden Sultan Abdülhamit, dönemin konjonktürünü düşünerek İngiliz-Alman sermayesinin bu bölgedeki satın almalarını engellemek için hanedanın malı haline getirmiştir. (1908 yılındaki devrim nedeniyle bu alanlar başbakanın tasarrufuna geçmiştir) Deutche Bank, Türk hükümetiyle 1903 yılında Bağdat Demiryolları inşasıyla ilgili sözleşmeyi imzalarken Mezopotamya bölgesindeki doğal kaynakları keşfetmek maksadıyla bölgeye araştırma heyeti görevlendirmiştir. Bu araştırmanın sonucu hiç tatmin edici değildir. Bu nedenle banka buradaki faaliyetlerinde değişikliğe gitmek durumunda kalmıştır. Bu kapsamda Mezopotamya'da petrol imtiyazı elde etmek için İngiltere'nin D'arcy şirketiyle ortaklık kurmaya çalışmıştır" (JACAR, Ref.B04011142200: 16) diye Alman nüfuzunun bölgedeki yayılma sürecini ele almıştır.

Kasama'nın raporunda Amerika'nın da Türk petrollerine yönelik İngiliz-Alman mücadelesine dahil olduğu, Standart Oil şirketinin Mezopotamya'da petrol imtiyazı elde etmek için girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Bu raporda "Standart Oil şirketi, Diyarbakır, Musul, Mezopotamya, Bitlis, Erzurum ve Trabzon gibi petrol bölgelerinde demiryolu inşa etme hakkı ve buna karşılık demiryolu hattı boyunca iki yönlü 40 km çapında maden arama hakkını talep etmişse de İngiliz-Alman müdahalesiyle bu plan başarısızlıkla sonuçlanmıştır" (JACAR, Ref.B04011142200: 17) diye Amerikan şirketinin girişimleri ele alınmıştır. Standart Oil şirketi Balkan Savaşları'nın devam ettiği 1913 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'na fon sağlama karşılığında petrol imtiyazları verilmesine yönelik yeni bir teklif sunmuşsa da anlaşma sağlanamamıştır.

Kasama Birinci Dünya Savaşı öncesi Türk petrolleri üzerindeki imtiyazlar konusunda İngiliz-Alman yakınlaşmasının nedenini Amerikan şirketlerinin bölgede artan faaliyetlerini engellemeye yönelik olduğunu analiz etmiştir. İngiliz-Alman yakınlaşması hakkında, "İngiliz Alman çıkarlarında uzlaşma 1912 yılından itibaren üzerinde çalışılan bir konuydu, ancak 1914 yılında sonuca varmıştır. İngiltere Turkish Petroleum Şirketi'ni kurmuştur. Bu şirket, Anglo Persian Petroleum Oil Co., Anglo Saxon Oil Co. ve Deutche Bank'ın ortak yatırımıyla kurulmuş olup Anglo-Persian Oil Co. %50, Anglo Saxon Petroleum %25 (Royal Dutch Co. asıl hisse sahibidir), Deutche Bank %25 orandadır. Şirket, Türk hükümetiyle pazarlıklar sonucu Musul ve Bağdat petrol bölgelerinin kiralama hakkını elde etmişse de kira bölgesinde petrol çıkarma hakkı ile ilgili anlaşma sağlanamadan Büyük Savaş patlak vermiştir" (JACAR, Ref.B04011142200: 17-18) iki ülke arasında petrol imtiyazları alanındaki uzlaşmanın sağlanmasına rağmen Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle plan uygulanamamıştır. Ayrıca, raporda Turkish Petroleum şirketi sorunu Lozan görüşmelerinde gündeme gelse de bir sonuç elde edilemediği bildirilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonrası petrol imtiyazlarının son durumu ile ilgili olarak dikkat çeken husus Fransa'nın İngiltere ile iş birliğinde Almanya'nın yerini alması ve buna karşın gelişen Amerikan nüfuzu çatışmasıdır. Raporda; "Savaşın sona ermesiyle Alman nüfuzunun yerini Fransızlar devralmıştır. Fransa savaş esnasında Briand-Asquith anlaşması ile Musul'un petrol yatakları dışındaki bölgelerinin kendi nüfuz alanları olacağına dair söz almıştı. Clemanceao ateşkes sonrası Lloyd George'nin teklifiyle Musul'u İngilizlere bırakmayı kabul etmiştir. Fransa bunun karşılığında Turkish Petreloeum Co'daki Almanya'nın payını almıştır. Fakat, San Remo anlaşmasıyla İngiltere, Suriye'deki Fransız nüfuz alanı içerisinde petrol boru hattı çekmesi hakkına karşılık olarak Mezopotamya'da kendi nüfuz alanında çıkarılacak petrolün 25%'ini Fransa'ya vermeyi kabul etmiştir" (JACAR, Ref.B04011142200: 17-18). Raporda, İngiltere ile Fransa iş birliğinin eski Alman nüfuz alanlarını paylaştıkları ve buradan çıkarılacak petrol üzerinde anlaşmaya vardıklarının altı çizilmiştir. Kasama Amerika'nın savaş öncesi bölgeye olan ilgisinin yeniden canlandığını analiz ederek Amerika'nın Türk petrollerine yönelik faaliyetlerini irdelemiştir.

Kasama'nın raporunda Amerika'nın Birinci Dünya Savaşı sonrası faaliyetleri ile ilgili olarak (Colby Mitchell) Chester Planı üzerinde durulmuştur. Buna göre, "Chester Bey 1922 yılında Türkiye'de yeniden faaliyete geçerek Ottoman American Development Co.'nun yardımıyla Asya'dan Mezopotamya'ya kadar ulaşan demiryolu inşa hakkı, maden çıkarma hakkını da içeren Büyük Chester Planı'nı uygulamaya çalışmıştır. Ankara Hükümeti bu planı kabul ettiyse de şirket fon yetersizliği nedeniyle projeyi anlaşma şartlarına uygun biçimde yapmadığından anlaşmayı iptal etmiştir" (JACAR, Ref.B04011142200: 19) diye, Chester projesi özetlenmiştir. Kasama, Chester şirket vekilinin Ankara hükümeti ile görüşmelerde bulunduğunu bu nedenle Chester Planı'nın durumun belirsizliğini koruduğunu iletmiştir. Bilindiği üzere, Türkiye'nin Musul meselesinde Amerika'dan beklediği desteği

alamaması ve projenin Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığına zarar vereceği düşüncesiyle Türk Hükümeti'nce Chester Projesi iptal edilmiştir (Görgen, 2022: 376-395).

Kasama, Büyük Güçlerin Türk petrollerine yönelik imtiyaz faaliyetlerinin üzerinde durarak Japonya'nın bölgedeki imtiyaz arayışında dikkat etmesi gereken hususları ortaya koymuştur. Raporda Türk petrollerinin imtiyaz sorununda Musul sorununun yanı sıra Türkiye ile Chester ilişkilerinin nasıl gelişeceği ve İngiliz-Fransız iş birliğinin ne ölçüde uygulanacağı gibi sorunlar üzerinde durulmuştur. Japonya'nın Türk petrol yataklarına yönelik ilgisinin savaşın kazananlarından olması itibariyle Lozan Barış Görüşmeleri'ne katılması ve bu toplantılarda petrol imtiyazlarına dair sorunların gündeme gelmesiyle geliştiği görülmektedir. Anlaşılacağı üzere Kasama Japonya'nın Lozan Barış Görüşmelerin komitesinin bir üyesi olarak Türkiye'de araştırmalarda bulunmuş Türk petrolleri sorunu üzerine araştırmalar yapmıştır.

Japonya'nın Türk ve Kafkas petrol yataklarına ilgisi de Chester planının rafa kaldırıldığı bu dönemde artış göstermiştir. Japonya her ne kadar Kafkasya'da Mirza Asadullayev[2] aracılığıyla imtiyaz elde etmeye çalışsa da bölgedeki faaliyetlerinin Shell şirketine sızması, Japon-Sovyet diplomatik ilişkilerin kurulmamasının yanı sıra lojistik güçlükler nedeniyle imtiyaz elde edememiştir. Asadullayev Japonya'nın demiryolu, madenler ve tarım gibi alanlarda Türkiye ile ekonomik ilişkiler geliştirebileceği bu nedenle Japon şirketlerinin İstanbul ve İzmir'de şubeler açmasının faydalı olacağını Japonya'nın Fransa Büyükelçisi İshii'ye önermiştir. Japon diplomatlar, Türk bürokrasisi ve Kafkas Müslümanları üzerindeki Asadullayev'in nüfuzunun kullanılabileceği düşünmüştür.

Japonya Dışişleri Bakanlığı, Fransa Büyükelçiliği aracılığıyla elde ettiği bilgileri teyit etmek için Türkiye'de bulunan Kasama Akio'dan konunun araştırılmasını istemiştir. Kasama, Asadullayev ve Türkiye'deki petrol işleri ile ilgili bir rapor hazırlayarak 6 Haziran 1924 tarihinde Japonya Dışişleri Bakanlığı'na göndermiştir. Bu raporda, Asadullayev'in Kafkas ve Bakü petrollerindeki eskiden imtiyaz sahibi olduğu Grozni ve Bakü petrolleriyle ilgili olarak Sovyet-Japon ilişkilerinin gözetilmesinde yarar olduğunu kaydetmiştir (Altın, 2024: 181). Kasama, Türk hükümetinin yabancılara imtiyaz vermeyi düşünmese de ekonomik sıkıntılar nedeniyle bu politikasındaki olası bir değişiklikle Japonya'ya karşı sempatisini kullanarak önemli kazançlar elde edilebileceğini, Japonya'nın petrol politikasının önemi nedeniyle bu bölgede hızlı bir araştırma yapılması ihtiyacını vurgulamıştır. Bu kapsamda İshimoto Keikichi'nin vekili İshimoto Heiji'nin bölgede bulunduğunu ve araştırmalarını sürdürdüğünü, bahsedilen petrol yatakları ile ilgili dokümanları bulmaya çalıştığına dikkat çekmiştir.

Hokushinkai şirketi Asadullayev'in Bakü petrolleri grubuyla görüşse de görüşmeler yarıda kesilmiştir. Japonya'nın Lozan Barış Görüşmeleri Yürütme Komitesi üyesi Kasama Akio'nun Grozni ve Bakü petrolleriyle ilgili raporları Hokushinkai şirketine Japonya Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla ulaşmakta olup imtiyaz konusundaki kararda etkili olmuştur. Kasama Asadullayev'in faaliyet gösterdiği petrol yataklarının bulunduğu yer itibariyle sondaj yapmanın zorluğu, petrol yataklarının Sovyet Rusya tarafından millileştirilmesi, bölgede petrol işiyle uğraşan Müslümanların ise Türk kökenli olsa da tek başlarına faaliyet gösterdikleri, Ankara hükümetinden onay alıp almadıklarının bilinmediğini Japonya Dışişleri Bakanı Shidehara'ya raporlamıştır (Altın, 2024: 183-184). Bu nedenlerle Hokushinkai şirtketi ile Asadullayev arasında iş birliği sağlanamamış Japonya'nın Kafkasya'daki girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

3.JAPONYA'NIN SİNOP PERTOLÜNE İLGİSİ

Kasama, Japonya'nın Grozni ve Bakü'deki petrol yataklarına yönelik faaliyetlerinin yarıda kesilmesiyle, Türkiye'deki petrol yatakları ile ilgili araştırmalarını yoğunlaştırmıştır. Japonya'nın Türkiye Cumhuriyeti'ni 7 Temmuz 1924 tarihinde tanımasının etkili olduğu söylenebilir. Kasama, Sinop yakınlarında son dönemde dikkat çeken petrol yataklarına yatırım yapmanın bölgede henüz yabancı şirketlerin imtiyazı bulunmaması nedeniyle daha uygun olacağını düşünmüştür. Sinop petrol yataklarına daha az yatırımla imtiyaz elde etmenin mümkün olabileceğinden Hokushinkai şirketinin bu bölgeye yatırım düşünüp düşünmediğinin sorulmasını talep etmiştir (JACAR, Ref.B04011142200: 57).

Hokushinkai şirketi başkanı Vatanabe Chūzō 3 Eylül 1924 tarihinde Dışişleri Bakanlığı Avrupa-Amerika masası başkanı Hirota Kōki'ye gönderdiği mektupta Sinop'taki petrol yataklarıyla ilgilendiklerini iletmiştir. Bu nedenle

2 Mirza Asadullayev ünlü petrol zengini Şemsi Asadullayev'in oğlu olup Bolşevik işgaline kadar Azerbaycan'ın Sanayi ve Ticaret Bakanlığı görevini yürütmüştür.

Sinop petrollerine dair ortaklık kurmak isteyen Türk iş adamlarının olup olmadığının araştırılmasını, madenin yatırım yapmaya uygun değerde olup olmadığı ve ortaklık kurabilecekleri şirketlerin şartlarını öğrenmek istemiştir (JACAR, Ref.B04011142200: 63).

Kasama'nın 25 Eylül 1924 tarihinde Japonya Dışişleri Bakanı Shidehara'ya gönderdiği cevap telgrafında ortaklık kurmak isteyen iş adamı ve imtiyazın ayrıntıları verilmiştir. Bu iş adamı Sinop petrolleri konusunda Japon tarafına danışmanlık yapan Azeri kökenli Hasan Mustafayev'dir[3]. Mustafayev Sinop petrolüyle ilgili olarak bölgenin jeolojik özelliklerinin yanı sıra bir anlaşma taslağını da Kasama'ya vermiştir (JACAR, Ref.B04011142200: 65).

Mustafayev'in Kasama'ya verdiği bilgilere göre petrol yatağı Sinop'un 62 kilometre güneyinde bulunan Boyabat ilçesinin 10 kilometre kuzeyindedir. Bu araştırma sonuçları aslında 1912-1913 yılları arasında Bakü'den gelen bir petrol uzmanının deneme sondajı verilerine dayanmaktadır.

Mustafayev Shimizu'ya verdiği petrol imtiyazının ayrıntılarına dair raporda; imtiyazın doğu ve kuzeydoğu kısımlarında Jurassic ve Kretase dönemi oluşumları, güney ve güneybatısında ise Eosen, Oligosen, Miyosen, tersiyer formasyonlarında petrol yataklarının yer aldığı belirtilmektedir (JACAR, Ref.B04011142200: 65). Yıllardır petrolün ırmağa sızmasıyla besi hayvanlarının su içmesini engellediği bölgedeki halk için büyük sıkıntıya neden olduğu belirtilmiştir. Ankara maden dairesinin analizlerine göre, çıkan madenin "Madeni Yağlar %80, Kerosen %19,5, Benzin %0,5" (JACAR, Ref.B04011142200: 65) içerdiği belirtilmiştir. Mustafayev'in birlikte çalıştığı Edward, daha derin sondaj çalışması yapılması durumunda özgül ağırlık azalarak kerosen ve benzinin daha da artacağını öngörmektedir.

Mustafayev, imtiyaz sözleşme taslağında ise imtiyazlının iki yıl içerisinde deneme sondajı yapması sonucunda uygun görülen arazinin yarısının tahsis edileceğini, kira süresinin ise 49, 66 ya da 99 yıllığına yapılacağını, hükümete net karın %15 ila %20'sini ya da üretimin %5 ila %10'u arasında bir miktar verileceği şeklinde imtiyaz elde edebileceğini bildirmiştir.

Mustafayev imtiyazı elde etmesi durumunda yaptığı masraflara karşılık ücret olarak Hokushinkai şirketinden üç bin poundun yanı sıra Türkiye'de kurulacak şirkette %10 hisse talep etmiştir. Mustafayev'e göre deneme sondajı için bin pound yeterli olacaktır (JACAR, Ref.B04011142200: 65). Petrol çıkarılması durumunda petrol boru hattının yapılması yerine ilk aşamada küçük ölçekli taşıma araçlarının yeterli olacağı düşünülmüştür. Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu döneminde verilen imtiyazlar nedeniyle sıkıntılar çektiği bu nedenle bu işi başarıya ulaştırarak güven kazanılması durumunda gelecekte başka imtiyazlar da elde edilebileceği düşünülmüştür.

Hokushinkai şirketi, Kasama'nın imtiyazın ayrıntılarıyla ilgili gönderdiği rapora 26 Eylül 1924 tarihinde cevap vermiştir. Şirketin gönderdiği cevap telgrafında şirketin önemli bir yetkilisinin seyahat halinde olması nedeniyle gönderilen belgeleri ayrıntılı bir şekilde inceleyerek 7 Ekim 1924 tarihine kadar cevap verileceği Japonya Dışişleri Bakanlığı'na bildirilmiştir. Kasama, İtalyan şirketlerinin de Türkiye'de imtiyaz elde etmeye yönelik faaliyetlerde bulunduğunu bu nedenle Japon yatırımcıların acil cevap vermesinin yararlı olacağını belirtmiştir. Japon diplomat imtiyazın elde edilmesi için diğer yabancı yatırımcılardan önce kararlı bir tutum sergilenmesi gerektiğini düşünmüştür.

Kasama'nın 12 Ekim 1924 tarihinde gönderdiği raporda ise Mustafayev'in hükümet yetkilileriyle görüşerek bazı ilerlemeler kaydettiği İshimoto Keikichi'nin imtiyazdan çekildiği Hokushinkai şirketinin imtiyaz elde etme isteği bulunması halinde bir yetkilisini Türkiye'ye göndererek görüşmeleri doğrudan yürütmesi istenmiştir (JACAR, Ref.B04011142200: 73).

Hokushinkai şirketi Sinop petrolünü araştırmak için Türkiye'ye bir maden uzmanı gönderme kararı almıştır. Hokushinkai şirketi Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla Kasama'ya gönderdiği telgrafla, "Ōmura İchizō Türkiye'ye Port Said üzerinden aralık ayında varacaktır. Depozito ücreti olan 360 poundu büyükelçiliğimiz aracılığıyla vermek istiyoruz" (JACAR, Ref.B04011142200: 85) diye cevap vermiştir. Hokushinkai şirketi şartları kabul ederek ünlü petrol jeoloğu Ōmura İchizō'yu madenin değerini saptamak amacıyla Türkiye'ye göndereceğini bildirmiştir.

3 Azeri kökenli Hasan Mustafa'ya 1926 yılında Mürefte'de petrol arama ruhsatı verilmişse de sondaj yapılmasına hükümet tarafından müsaade edilmemesi çalışmaların tatil edilmesine yol açmıştır. (Ayrıntılı bilgi için Bkz. Yurtoğlu, 2017)

Ōmura İchizō 9 Kasım 1924 tarihinde Hakonemaru gemisiyle Türkiye'ye yola çıkmıştır. Hokushinkai şirketi Ōmura'nın saha araştırmalarını tamamladıktan sonra anlaşma şartları ile ilgili görüşmelere başlamak istemiştir. Hokushinkai şirket başkanı Vatanabe Chūzō 21 Kasım 1924 tarihinde Dışişleri Bakanlığı Avrupa Amerika Masası Müdürü Hirota Kōki'ye gönderdiği niyet mektubunda "Ōmura imtiyaz anlaşması (madenin işletilmeye değer olduğunu kanıtlayan bir araştırma raporu sonucu çıkması durumunda) imzalanana kadarki süre içerisinde ön kontratı imzalama yetkisiyle Türkiye'ye gitmiştir. Bu nedenle ön koşullarda bulunan depozito ücretini Londra aracılığıyla göndererek yükümlülüğümüzü yerine getireceğiz" (JACAR, Ref.B04011142200: 88) diye saha araştırmasının sonuçlanmasına kadar geçici kontratın imzalanmasını Ōmura'ya depozito ücretinin ödendiğine dair fatura ve geçici kontrat belgelerinin verilmesini istemiştir.

Ōmura'nın Türkiye'ye ulaşması aralık ayını bulacağından Hokushinkai şirketi süreci hızlandırmak amacıyla Shimizu'yu vekil olarak atamıştır. Depozito ücreti olarak 360 İngiliz pound Ōmura'nın Türkiye'ye ulaşmasından önce 27 Ekim tarihinde Seikin Bankası'ndan Kasama'ya gönderilmesinin yanı sıra geçici kontrat belgesini Shimizu'nun teslim alması istenmiştir (JACAR, Ref.B04011142200: 92). Shimizu vekil olarak geçici kontratı imzalayarak Mustafayev'e verilen 360 poundun faturasını alacaktır.

Japonya'nın Türkiye'de petrol imtiyazı elde etmeye yönelik güçlü isteği nedeniyle süreci hızlandırmaya çalıştığı görülmektedir. Kasama'nın İtalyanların Türkiye'de petrol imtiyazı elde etme girişimlerinde bulunduğuna dair raporu, Hokushinkai şirketinin işlemleri hızlandırmaya çalışmasında etkili olmuştur.

Kasama Türkiye'de petrol imtiyazının elde edilmesi için büyük çaba harcamıştır. Kasama'nın imtiyazın elde edilmesi için Türkiye Dışişleri Bakanlığı'ndan yetkililerle görüşmeler yaparak süreci yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Kasama aralık ayında Japonya Dışişleri Bakanı Shidehara'ya gönderdiği bir raporda, "Türkiye'nin Dışişleri Bakanlığı yetkilileriyle yaptığım görüşmelere göre hükümet yakın zamanda Japonya'ya elçi atayacaktır. Bunun yanı sıra Türk bürokratlar ve Türk halkının Japonya'ya yönelik derin sempati duyduğunu özellikle belirtmiştir. Yakın zamanda petrol imtiyazına dair karar verilmesinin yaklaşılması nedeniyle bu görüşmenin büyük etkisi olacağını düşünüyorum. İmparatorluğumuzun Türkiye'nin gelişmesine samimiyetle katkı sunacağı düşünüldüğünden Japonya'ya sempati duyulduğu görülmektedir" (JACAR, Ref.B04011142200: 100) diye iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesinin Türkiye'de Japonya'ya yönelik güveni daha da artıracağına işaret etmiştir.

Kasama'nın dışişleri bakanlığına 25 Kasım 1924 tarihinde gönderdiği "Türkiye'deki Petrol İmtiyazlarına Dair Araştırma Raporu" başlıklı telgrafta Türkiye Cumhuriyeti'nin petrol politikası ele alınmaktadır. Kasama raporunda Türkiye'de Sivas, Erzurum, Kars, Sarıkamış, Sinop ve Van'da petrol yataklarının bulunduğu ülkenin Birinci Dünya Savaşı nedeniyle ekonomik ve siyasi buhrana sürüklenmesi nedeniyle bu bölgelerdeki petrolü çıkarmayı başaramadığına dikkat çekmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde yabancılara sağlanan imtiyazlar üzerinde durulmuştur. Raporda Türkiye Cumhuriyeti'nin petrol politikası hakkında;

"Kemalistler'in zaferiyle birlikte kurulan Cumhuriyet hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nun önceden verdiği imtiyazları kesinlikle reddetmektedir. Yeni saha araştırma raporlarına dayanarak Avrupa'yı model alan yarı devlet yarı özel işletme sistemini uygulamaya çalışmaktadır. Bu yıl eylül ayında Lüksemburg'dan Lucius'u (Bakü'de saha araştırmaları deneyimine sahip petrol uzmanı) danışman olarak işe alarak yeni saha araştırmalarına başlamışlardır (JACAR, Ref.B04011142300: 9-10)"

Mustafa Kemal Atatürk'ün Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancılara verdiği imtiyazları tanımayarak Türkiye'nin yeraltı kaynaklarını milli imkanlarla çıkarmaya yönelik bir politika benimsediği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Dr. M. Lucius 1925 yılında Boyabat dahil olmak üzere ülkemizin çeşitli yerlerinde petrol saha araştırmaları yaparak hazırladığı raporları İktisat Vekaleti Maden Umum Müdürlüğüne teslim etmiştir (Yurtoğlu, 2017: 148-149).

Sinop petrolleriyle ilgili bilgilerin Japonya tarafına aktarılması Shimizu Heiji'nin girişimleriyle mümkün olmuştur. Shimizu, İshimoto Keikichi (maden, fizik mühendisi) ile irtibat kurarak Orta Doğu'da petrol araştırmalarına başlamışlardır. İshimoto 20 Nisan 1924 tarihinde İstanbul'a gelse de daha sonra petrol işinden vazgeçmiştir. Shimizu ise Grozni ve Bakü'de eskiden petrol işleriyle ilgilenen kişilerle irtibata geçmiştir. Buralardaki imtiyazların son durumuyla ilgili araştırmalar yapsa da yeni kurulan Sovyet Rusya'nın yabancı yatırımcılara yönelik politikasının

henüz belli olmaması, Japonya'nın Sovyet Rusya'yı henüz tanımaması nedeniyle Türkiye'de petrol çalışmalarında bulunmaya karar vermiştir. Hokushinkai şirketinin Türkiye'deki girişimlerinde de Shimizu aktif rol oynamıştır. Shimizu, Kafkas bölgesinde eski Rus petrol işletmesi sahipleriyle irtibat kurması vesilesiyle Gürcü uyruklu Yuristof ile tanışmıştır. Yuristof aracılığıyla da Mustafayev ile tanışmıştır.

Kasama'nın raporlarında Mustafayev ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre; "Hasan Mustafayev Azerbaycan kökenli bir Müslümandır. Wrangel ordusunun dağılmasıyla İstanbul'a kaçarak Türk vatandaşı olmuştur. Burada birkaç iş de yapmıştır. Rus vatandaşıyla evlidir. Bakü'de petrol çıkarma ve petrol yatağı işletmek gibi işlerle uğraşmış olup bölgedeki petrol işletmecileri tarafından da tanınmaktadır. Türk hükümetinin danışmanı Lucius'un yakın arkadaşıdır. Biraz maceracı olduğundan zaman zaman büyük sözler verse de işinde başarılı bir girişimcidir. Türk bürokrasisinden petrol imtiyazlarının sorumlusu Tarım Bakanı Hasan Bey, Maden Ticaret Başkanı Abdullah Özlü, Hamdullah Suphi ve Ahmet Agaef gibi Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in eski arkadaşlarını tanımaktadır" (JACAR, Ref.B04011142300: 10) diye, Mustafayev'in Türk vatandaşı olmasından Türk bürokrasisindeki tanıdıklarına kadar ayrıntılar vermiştir. Buna göre Hasan Mustafayev Ziraat Bakanı Hasan Fehmi Ataç, Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Ahmet Ağaoğlu gibi Kurtuluş Savaşı'nda ve cumhuriyetin kuruluşunda büyük katkıları olan kişileri tanımaktadır. Bunun yanı sıra Mustafayev'in akademik bir eğitim almasa da petrolle erken yaşlardan itibaren ilgilendiği teknik işlerle ilgili olarak ise Eristof şirketi çalışan Edward ile birlikte çalıştığına dikkat çekilmiştir.

Japon tarafı Türk hükümeti Japon şirketin istenen yeterliliğe sahip olması durumunda petrol imtiyazının elde edilebileceğini İtalyan şirketinin de aynı imtiyaz üzerinde faaliyetleri bulunması nedeniyle acele edilmesi gerektiğini düşünmüştür. İmtiyazla ilgili Mustafayev'in rolü ve diğer devletlerle olan çatışma belgede aşağıdaki gibi yer almaktadır.

"Fransa, İtalya gibi kapitalist devletler Türkiye'deki Petrol imtiyazlarına gözlerini çevirerek teşebbüslerde bulunmaktadır. Türk hükümeti ise Lucius'u danışman olarak işe alıp acil bir şekilde maden araştırmalarını tamamlamaya çalışmaktadır. Bu karmaşık durum nedeniyle Mustafayev'in arkasında Japon sermayesinin olduğunu gizli tutmaya özen göstermekteyiz. Hokushinkai şirketi ve Mustafaev arasındaki anlaşma ve depozito parasının ödenmesi gibi işleri elimizden geldiğince elçilik dışında yaptırmaktayız. Shimizu bey Hokushinkai şirketinin geçici vekili olarak Hokushinkai şirketinin vekili gelene kadar tüm işlerini yürütmektedir (JACAR, Ref. B04011142300: 11)."

Japonya Dışişleri Bakanlığı, Hokushinkai şirketi ve Mustafayev aracılığıyla imtiyazı elde etmeye çalışmıştır. Buna göre Mustafayev Türkiye'den Sinop petrol imtiyazını alacak uygun zaman geldiğinde ise Hokushinkai şirketine imtiyazı devredecektir. Mustafayev, 31 Ekim 1924 tarihinde Ankara'ya giderek imtiyaz için girişimlere başlamıştır. Hokushinkai şirketinin gönderdiği depozito ücreti üç bin lira 3 Kasım tarihinde Kasama'ya ulaşmıştır. Ödemenin eksik kalan kısmı Shimizu Heiji tarafından karşılanmış Mustafayev faturayı Shimizu'ya vermiştir. Türkiye Ticaret Bakanlığı'nın onayını 9 Kasım 1924 tarihinde alan anlaşma taslağının içeriği aşağıdaki gibidir.

"İmtiyaz sahibinin deneme sondajını yapacağı bölge Sinop vilayeti Boyabat yakınında 4 bin hektarlık arazi olup bölge haritada işaretlenmiştir.

İmtiyaz sahibi Türkiye Maden Müdürlüğünün iznine göre 10 kez deneme sondajı yapacak olup her bir deneme için 300 metre aralık verilmesi gerekmektedir. Ancak petrol çıkarmanın mümkün olduğunu düşündükleri yerde sondaj yapıp yapmamaları 24 metre üzerinde petrol çekip çekememelerine bağlıdır.

İmtiyaz sahibi ilk petrol arama denemesini Türkiye Tarım Bakanlığı teknisyeninin rehberliğinde yapacaktır. Teknisyenin verdiği direktiflerle yer belirlemesi yapılarak sondaj vurulacaktır. Haritada belirli bölgede bu çalışma yapılacak olup ikinci deneme sondajı 24 metre altında deneme sondajı yapmalı ve her sondaj alanında 1 km aralık bırakılmalıdır.

İmtiyazlı anlaşmanın imzalanmasından sonra 1 yıl içerisinde;

a) 50 bin liralık bir Türk şirketi kurmalıdır. Bu şirketin 51% hissesi Türk hissedara ait olmalıdır.

b) İmtiyaz sahibi bu şirkete karşı elinde bulunan sondaj hakkını devretmelidir. İki kez deneme sondajı yapmış olması durumunda deneme sondajlarının süresi 20 ay uzatılarak ticari şirketin kurulması ve imtiyaz devri gibi ilgili işlemler için 8 ay ek süre verilecektir.

c) İmtiyaz sahibi önceki maddede belirtilen koşullarda petrol çıkarmaya başladığını bildirmemesi durumunda bu imtiyaz son bularak anlaşma metninde belirtilen depozito ücretlerine hükümet tarafından el konulacaktır.

Petrol kaynağına ulaşan deneme sondajlarına yönelik 4 hektarlık bir alanı belirleyerek bu alanın 4/1 ine denk gelen kısmını kendi bölgeleri olarak seçmelidir. Çıkarma imtiyazının süresi 40 yıl olup şirkete 10 kez sondaj yapma hakkına karşılık 250 hektarlık bir alanı kiralayabilecektir.

Belirtilen imtiyaz Türk hükümetinin aynı bölgede kendi imkanlarıyla, başka bir Türk vatandaşının ya da Türk şirketinin deneme sondajı yapmasını engellemez. (Bu madde konusunda Ankara'da görüşmeler devam etmektedir. İmtiyaz sahibinin elde edeceği imtiyaz ile çelişen bir maddedir.) (JACAR, Ref.B04011142300: 14-16)."

Bu anlaşma taslağı hükümet ve imtiyaz sahibinin ya da onların hak devrettikleri arasında imzalanacak imtiyaz anlaşmasının içeriğidir. Mustafayev, Shimizu'ya anlaşmanın meclisten geçtikten sonra depozito parasını ödeyip anlaşmayı imzalama aşamasına gelinmesi için Japon petrol jeoloğunun saha araştırmasını beklemenin geç olacağını, Ōmura'nın gelmesine yetişmeyeceğinden önden imzalanmasını talep etmiştir. Mustafayev anlaşma hükümlerinin yanı sıra Edward'ın imtiyaz bölgesinin Kızılırmak ve denize yakınlığı nedeniyle petrol lojistiği açısından çok iyi konumda olduğunu az masrafla lojistiğin kolaylıkla sağlanabileceğini söylemiştir.

Japonya Büyükelçiliği Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu döneminde verilen eski imtiyazları reddederek Türkiye'nin kendi imkanlarıyla maden politikası geliştirmeye önem verdiğinin üzerinde durmuştur. Bu rasyonel politika savaşın etkileri ve ekonomideki zorlukların yanı sıra halkın bu işleri yapacak deneyiminin bulunmaması nedeniyle sonuçta güvenilir yabancı yatırımcılarla bu imtiyazların geliştirilmesi ve mümkün mertebe Türklerin petrol işinde uzmanlaşmasını sağlayarak Türk milletinin çıkarlarına hizmet edecek şekilde anlaşmalar hazırladığını analiz etmiştir.

"Türkiye uzun yıllar fırsatçı imtiyazlılardan bıkmış durumdadır. Gerçek yatırımcılar aramaktadır. Japonya'nın varlıklı holdinglerinden Hokushinkai şirketinin buradaki işi alması bu talebi karşılaması açısından oldukça uygundur. Fakat petrol işletmesine harcanacak paranın başlangıçta işletme açısından başarısızlıkla sonuçlanması mümkündür. İlk birkaç yıl bu maddi kayıpları gizleyerek mümkün mertebe devlet sübvansiyonu ya da dolaylı yardımları vererek Hokushinkai şirketinin ihtiyaç duyduğu fonu sağlamalıyız. İmparatorluğumuzun petrol politikasını ötelemeye yönelik olumsuz durumlara hazırlıklı olmalıyız.

Petrol işinde başarılı olarak Ankara hükümetine Japon şirketlerinin becerisi ve samimi tutumunu göstererek gelecekte ortaya çıkabilecek henüz el değmemiş diğer petrol imtiyazlarını elde etmemiz mümkün olacaktır. Musul bölgesinin aidiyet sorunu çözülmesiyle İmparatorluğumuz burada da benzer imtiyaz elde etmeyi umut edebilir (JACAR, Ref.B04011142300: 17-18)."

Dışişleri Bakanlığı enerji güvenliğinin sağlanması için Hokushinkai şirketinin zarar etmesi durumunda devlet desteğiyle imtiyazı güvenceye almasının gelecekte iki ülke arasında geliştirilebilecek iş ortaklığının devamı için gerekli görmüştür. Japon diplomatlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu döneminde verilen kapitülasyonların kaldırılmasıyla eski hak sahibi şirketler sorununa yönelik hassas olduğu yabancı şirketlerin Türkiye'de eskisi gibi karlı işler yapmasının zorlaştığı bu dönemde Japon şirketi ve yatırımcılarına yönelik ılımlı yaklaşımı bir fırsat olarak görmüştür. Böylece Japonya'nın petrol politikasının sağlamlaştırılması ve burada elde edilecek başarılarla ileride Türkiye ile Japonya arasındaki ekonomik ortaklıkların artacağı öngörülmüştür.

Hokushinkai şirketinin vekili Shimizu her ne kadar ön sözleşme kontratını Mustafayev ile imzalamışsa da Hokushinkai şirketi anlaşma şartlarının değişmesi nedeniyle buna karşı çıkmıştır. Hokushinkai şirket müdürü Vatanabe, 12 Ocak 1925 tarihinde Kasama aracılığıyla Ōmura'ya gönderdiği mektupta, "Depozito ücreti ödemesi saha araştırmaları sonrasında umut verici sonuçlar elde edilene kadar ertelenmesi gerekmektedir" (JACAR, Ref. B04011142300: 30) diye, imtiyaz anlaşması için petrol yataklarının petrol açısından zengin alanlar olmasına dair somut delillerin bulunmasına kadar ertelenmesini talep etmiştir.

Ayrıca, Vatanabe 15 Ocak 1925 tarihinde Dışişleri Bakanlığı Avrupa-Amerika masası müdürü Hirota'ya gönderdiği mektupta, "8 Ocak 1925 tarihli Shimizu Bey'in göndermiş olduğu telgraftan anlaşma şartlarının değişmesine rağmen kontratı imzalaması şirketimizin Shimizu Bey'e verdiği vekâletin dışında bir durum olması nedeniyle kabul edilemez. Buradaki petrol yataklarının gelecek vadettiğini kabul etmemiz durumunda anlaşma imzalarken Mustafayev ile bunun tekrardan görüşülmesi gerekmektedir"(JACAR, Ref.B04011142300: 27) diye Mustafayev'in hükümetle yaptığı görüşme sonucunda şartların önceden taahhüt edilen şartlardan farklı olması, deneme sondajları sonrası kiralanacak alanın yarıya düşürülecek olması nedeniyle imtiyaz anlaşması için Ōmura'nın saha araştırma raporunun beklenmesi gerektiğine dair Türkiye'deki Japonya Büyükelçiliği'nin girişimlerde bulunmasını talep etmiştir.

Türkiye'deki Sinop petrol imtiyazı ile ilgili olarak petrol jeoloğu Ōmura'nın raporuna göre Mustafayev'in ilk başta elde edebileceğini söylediği imtiyaz şartları büyük ölçüde değişmiştir. Bu şartlara göre imtiyaz bölgesi 250 hektarı geçmeyeceği gibi Ekinviran'daki eskiden imtiyaz verilen alan bu imtiyazdan hariç tutulmuştur. Anlaşılacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Altunoğlu Yevan Efendi'nin elde ettiği imtiyazın feshine karşı hissedar Musa Reiszade Ahmet Vefik Efendi'nin itirazı bu bölgenin hariç tutulmasında etkili olmuştur. Yukarıda bahsedildiği üzere Osmanlı İmparatorluğu tarafından verilen bu imtiyaz 25 Mart 1925 tarihinde iptal edilmişti.

Mustafayev Hokushinkai şirketine önceden alabileceğini öngördüğü deneme sondaj bölgesi 1000 hektardan 4000 hektara çıkarılmışsa da deneme sondajı sonrası imtiyaz sahibinin kiralayarak faydalanabileceği alan 250 hektarı geçmeyecekti. Bunun yanı sıra Mustafayev ilk başta Türk hükümetine bedel olarak net karın %15-20 oranında verileceğini belirtmişse de "Şirketin 2000 hissesinin yarısını yani 1000 hisseyi bedelsiz olarak hükümete verilmesi" (JACAR, Ref.B04011142400: 25-26) şartı koşulmuştur. Mustafayev iyi koşullar elde ettiğini ileri sürerek yaptığı araştırmalar ve hükümet yetkilileriyle yaptığı görüşmeler için hizmet bedeli olarak talep ettiği 3000 poundun 6000 pounda yükseltilmesini istemiştir.

Petrol jeoloğu Ōmura, Boyabat'ta saha araştırmalarında bulunarak petrol madeninin değerini saptamaya çalışmıştır. Ōmura'nın saha araştırmalarına göre petrol işletilmeye değer bulunmamıştır. Hokushinkai şirketine gönderilen teknik raporların yanı sıra Ōmura'nın Mustafayev ile ilgili düşünceleri de imtiyaz ile ilgili kararda etkili olmuştur. Ōmura Mustafayev'in Sinop petrolleri ile ilgili olarak teknik bir araştırma yapmadığı Mustafayev'in güvenilmez bir kişi olduğunu şirkete bildirmiştir. Hokushinkai şirketi bu nedenlerle imtiyaz ile ilgili görüşmelerden çekilmiştir.

Mustafaev'in başta Japon tarafına vadettiği şartların Türk hükümeti tarafında bir geçerliliği olmadığı görülmektedir. Ōmura'nın imtiyaz bölgesinde yaptığı saha araştırması sonucunda madenin gelecek vadetmediğine karar vermesi nedeniyle Hokushinkai Şirketi Mustafaev'e verdiği depozito ücreti olan 360 pounddan vazgeçerek bu imtiyazla ilgili görüşmelerden çekilmiştir (JACAR, Ref.B04011142400: 25-26).

Japonya her ne kadar Türkiye ve çevresindeki petrol yataklarına ilgi göstermişse de Sinop petrolünün işletilmeye değer olmaması, Mustafayev'in vadettiği şartlarda imtiyaz elde edemeyecek olması gibi nedenlerden ötürü Sinop petrolü imtiyazına yönelik girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

4.SONUÇ

Japonya ülke içi petrol talebindeki artışın yanı sıra askeri ihtiyaçlar nedeniyle petrol politikası geliştirmek durumunda kalmıştır. Japonya'nın yurtdışında petrol aramalarına yönelik girişimler Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında artmıştır. Japonya, Rus iç savaşı döneminde Kuzey Sahalin'de Japon donanmasının inisiyatifiyle kurulan Hokushinkai şirketi ile petrol çıkarmaya başlamış 1925 yılında ise Sovyet Rusya'dan imtiyaz elde edilmiştir. Bu açıdan Japon donanmasının petrol işleriyle doğrudan ilgilenmesi savunma politikasının bir uzantısı olarak görülebilir.

Japonya'nın Kafkas petrollerine (Grozni ve Bakü) olan girişimlerinin Shell grubuna sızmasıyla sekteye uğramıştır. Bu başarısızlıkta, Japonya'nın en güvenli petrol tedarik noktası olan Borneo petrollerinin Shell grubuna ait olması, Shell ile ilişkilerin İngiltere ile ilişkileri etkileyeceğinin düşünülmesi etkili olmuştur. Japonya'nın İngiliz-Japon İttifakı'nın sona ermesine rağmen İngiltere'ye karşı bir tutum geliştirmeme çabası, Sovyet Rusya'nın Kafkas

petrollerini millileştirmesi, Sovyet Rusya ile Japonya'nın diplomatik ilişkilerinin henüz kurulmamış olması da Kafkas petrollerindeki faaliyetleri etkilemiştir.

Japonya'nın Türkiye'deki petrol potansiyeli ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde verilen imtiyaz sorunlarına dair ilgisi Lozan Barış Görüşmeleri sürecinde gelişim göstermiştir. Türk petrollerine yönelik faaliyetlerin yoğunlaşması ise Kafkas petrolleri imtiyazında yaşanan başarısızlığın bir sonucudur.

Sinop petrollerinde imtiyaz elde etmek isteyen şirket Kuzey Sahalin'de de faaliyet gösteren Hokushinkai şirketidir. Sinop petrolleri ile ilgili bilgiler Lozan Barış Görüşmeleri Yürütme Komitesi üyesi Kasama Akio tarafından gönderilmiştir. Kasama, Sinop petrollerinde yabancı imtiyazlıların bulunmaması, Türk hükümetinin Avrupalılara imtiyaz verme konusundaki negatif tutumu nedeniyle Japonya'nın faaliyet göstermesinin faydalı olacağını düşünmüştür.

Hokushinkai şirketi Hasan Mustafayev aracılığıyla Sinop petrollerinden imtiyaz elde etmeye çalışmıştır. Fakat, Hokushinkai şirketinin Türkiye'ye petrol saha araştırmaları için gönderdiği petrol jeoloğu Ōmura, Sinop petrollerinin yatırım yapmaya uygun olmadığına karar vermiştir. Ayrıca, Mustafayev'in bölgede bizzat araştırma yapmadan bu imtiyazı önermesi, Hokushinkai şirketine vadettiği anlaşma koşullarını hükümetten elde edememesi güvensizliğe neden olmuş Japonya imtiyaz görüşmelerinden çekilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Japan Center for Asian Historical Records (JACAR) Ref.B04011142200, Miscellaneous documents relating to rights of oilfield/ Turkey (1-7-6-4_4) (Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs)

Japan Center for Asian Historical Records (JACAR) Ref.B04011142300, Miscellaneous documents relating to rights of oilfield/ Turkey (1-7-6-4_4) (Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs)

Japan Center for Asian Historical Records (JACAR) Ref.B04011142400, Miscellaneous documents relating to rights of oilfield/ Turkey (1-7-6-4_4) (Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs)

National Archive of Japan, "Taishikan Ittō Shokikan Kasama Akio Heiwa Jōyaku Jisshi Iin Ōsetsukerare no Ken" Ref. B 01127100, Naikaku, 1923.

Araştırma Eserler

Aalto, K. R. (2011). "American Contributions to the Geological Mapping of Hokkaido, Late Nineteenth Century", *Earth Sciences History*, 30(1), 2011.

Akpınar, D. (2018). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Van'da ve Sinop'ta Petrol Çalışmaları (1876-1950)" *İnsan veToplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(4).

Altın, U. (2024). "Japanese Interest on Caucasus Oil", *Cogito*, Vol. 16, No. 1, 2024.

Ediger, V. Ş. (2022). *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2022.

Görgen, İ. (2002). "Türk-Amerikan İlişkilerinde Chester Projesi", *Erciyes Akademi*, 36(1), 2022.

Iguchi, T. (1963) ed. "Gendai Nihon Sangyō Hattatsushi II Sekiyu", *Gendai Nihon Sangyō Hattatsushi Kenkyūkai*, Vol 2, Kōjunsha Shuppankyoku, Tokyo.

Institute of Pacific Relations, American Council, (1934). Memorandum on Japan's Oil Problem, *University of California Press*, Dec. 21.

Ishida, F., Tarō, İ. (2003) "Meijiki ni Okeru Sekiyu Seiyu Gijutsu no Hatten", *Gijutsu to Bunmei*, Vol 13, No 2.

Sakai, T. (1988). "The Soviet Factor in Japanese Foreign Policy, 1923-1937", *Acta Slavica Iaponica*, 6, 27-40, 1988.

Uwatoko, U. (1973). "Waga Koku no Sekiyu Kōgyō no Kaiko to Mondaiten", *Sekiyu Gijutsu Kyōkaishi* (Journal of the Japanese Association of Petroleum Technologists), Vol. 38, No 5, Sept.

Yurtoğlu, N. (2017). "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Petrol Arama Politikaları (1923-1950)", *Akademik Bakış*, Cilt 10, No 10.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.06.2024 **√Accepted/Kabul:** 13.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1495123
Research Article/Araştırma Makalesi

Özdemir, Y. (2025). "Türkiye Bağlamında Dönüşümcü Liderlik: Bir Yaşam Öyküsü Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 66, ss. 375-392.

TÜRKİYE BAĞLAMINDA DÖNÜŞÜMCÜ LİDERLİK: BİR YAŞAM ÖYKÜSÜ ANALİZİ

Yaprak ÖZDEMİR*

Öz

Dönüşümcü liderlik, idealleştirilmiş etki, ilham, zihinsel uyarım ve bireyselleştirilmiş ilgi yoluyla liderin takipçilerini ileriye taşımasını ifade eder. Örgütsel davranış alanında yapılan araştırmalar, dönüşümcü liderliğin birey grup ve örgüt düzeyinde olumlu etkilerini göstermiştir. Bu araştırma, dönüşümcü liderliğin Türkiye bağlamında bireysel ve davranışsal göstergelerine Fırat Demirel tarafından kaleme alınan Türkiye'nin başarılı üst düzey yöneticilerinden Süreyya Ciliv'in yaşam öyküsü vasıtasıyla ulaşmayı amaçlamaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. İçerik analizi yapılarak veri öncelikle kodlanmış daha sonra kategoriler oluşturulmuştur. Araştırma sonucunda, dönüşümcü liderliğin beş boyutuna dair göstergelere ulaşılmıştır. Ciliv'in liderliğinde lham verici motivasyon ve atfedilen ideal etkinin en belirgin özellikler olduğu görülmüştür. Bununla birlikte ülkenin kalkınmasına katkıda bulunmak, risk almak, mücadeleci olmak, girişimcilik ve ailenin olumlu etkisi liderlik gelişimine katkıda bulunan önemli göstergeler olarak belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Dönüşümcü liderlik, Yaşam öyküsü incelemesi, İlham verici motivasyon, İdeal etki.*

TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP IN THE TURKISH CONTEXT: A BIOGRAPHICAL ANALYSIS

Abstract

Transformational leadership refers to the leader moving the followers beyond through idealized influence, inspiration, intellectual stimulation, and individualized consideration. Research in the field of organizational behavior has demonstrated the positive effects of transformational leadership at the individual, group and organizational levels. This research aims to reach the personal and behavioral indicators of transformational leadership in the context of Türkiye through the life story of Süreyya Ciliv, one of Türkiye's successful upper level managers, written by Fırat Demirel. In this study, qualitative research methods were utilized. Content analysis was performed and the data were first coded and then categories were inferred. As a result of the research, indicators of the five dimensions of transformational leadership were obtained. Inspirational motivation and the idealized influence attributed to Ciliv's leadership were seen to be the most prominent features. In addition, contributing to the development of the country, taking risks, resilience, entrepreneurship and the positive impact of the family have been determined to be important indicators that contribute to leadership development.

Keywords: *Transformational leadership, Biographical analysis, Inspirational motivation, Idealized influence.*

*Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, Örgütsel Davranış Anabilim Dalı, İSTANBUL.
e-posta: yaprak.kalafatoglu@marmara.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-8241-3444)

1.GİRİŞ

Liderlik hemen herkes tarafından bilinen ama farklı anlamlandırılan bir kavramdır. Son yüz yılda akademide ilgi gören liderlik kavramı, dünyanın durumu ve politikadan etkilenerek tanımlanmış ve liderliği açıklarken odaklanılan kavramlar dönemin ruhuna göre şekillenmiştir. Örneğin 20. Yüzyılın başlarında kontrol ve gücün merkezileşmesi ön plana çıkarken, 1940'larda grup davranışlarını yönetmek önem kazanmış, 1990'larda ise takipçilerin ihtiyaçlarına duyarlı hizmetkar liderlik kavramı ortaya çıkmıştır. 21. Yüzyılda ise liderliği ahlak bağlamında tanımlayan otantik liderlik, manevi liderlik ve etik liderlik popüler araştırma konuları olmuştur (Northouse, 2021).

Deng vd. (2023) son yıllarda ahlaka vurgu yaparak popülerleşen otantik, etik ve hizmetkar liderlik gibi modellerin dönüşümcü liderlikle güçlü ilişkiler gösterdiğine ve dolayısıyla bu modellerin örgütsel değişkenleri, dönüşümcü liderliğin ötesinde açıklama gücünün zayıflığına dikkat çekmiştir. Avolio ve Bass (2002) tarafından Tam Kapsamlı Liderlik Modeli çerçevesinde tanımlanan dönüşümcü liderlik, liderin takipçilerle bireysel etkileşim kurması, takipçilerin zihinlerini daha etkin kullanmalarını sağlaması ve takipçilere ilham vererek onları motive etmesi yoluyla takipçilerin, liderin oluşturduğu misyona ulaşmasını ifade eder. Robbins ve Judge (2020) dönüşümcü liderliğin tüm boyutlarını sergileyen bir liderin en etkili lider olduğunu öne sürer. Deng vd. (2023) yaptıkları meta-analiz çalışmalarında dönüşümcü liderliğin, örgütün etkinliği ve performansı, çalışanların yaratıcılığı ve yenilikçiliği, iş tatmini, örgütsel bağlılığı ve esenliği üzerinde orta ila yüksek düzeyde bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Dönüşümcü liderliğin etkileri, içinde bulunduğu kültürle şekillenebilir. Zira, liderlik ve kültür birbiriyle sürekli etkileşim halindedir (Schein, 2004). Dönüşümcü liderliğin kültürler arası genellenebilirliğinin 34 ülke kapsamında incelendiği bir meta-analiz çalışmasında, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika gibi gelişmiş bölgelerde dönüşümcü liderlik davranışlarının çalışan performansı üzerinde sınırlı bir etkiye sahip olduğu, öte yandan Afrika, Orta Doğu, Güney Amerika ve Güney Doğu Asya gibi gelişmekte olan bölgelerde ise çalışan performansını güçlü bir biçimde yordadığı bulunmuştur (Crede vd., 2019). Kültür ve liderlik etkileşimine dayanarak dönüşümcü liderlikle ilgili farklı kültürler üzerinde yapılan çalışmalara ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

Bu araştırmada bir üst düzey yöneticinin yaşam hikayesini konu alan biyografik eser aracılığıyla dönüşümcü liderliğin nasıl sergilendiğini anlamak ve dönüşümcü liderliğin bireysel ve davranışsal göstergelerini Türkiye bağlamında ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırmada Turkcell'in dönüşüm geçirmesine katkıda bulunmuş eski üst düzey yöneticisi Süreyya Ciliv'in yaşam hikayesinin Fırat Demirel tarafından kaleme alınan "Global İş Dünyasında Sıradışı Bir Lider" isimli eseri, nitel araştırma yöntemleriyle incelenmiş ve dönüşümcü liderliğin göstergelerine ulaşılmıştır. Araştırmada öncelikle dönüşümcü liderliğe ilişkin literatür taraması sunulmuş ardından dönüşümcü liderliğin göstergeleri ortaya çıkartılmıştır. Daha sonra biyografik eser, nitel yöntemler kullanılarak analiz edilmiş ve bulgular sunulmuştur. Araştırma sonucunda Süreyya Ciliv'in, dönüşümcü liderliğin her bir boyutunu sergilediği görülmüş; vizyon, takım ruhu ve misyon vurgusunun ise liderlik stilinin öne çıkan göstergeleri olduğu sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte, dönüşümcü liderlik kapsamı dışında olan ancak liderlik tarzını belirleyen bazı göstergeler elde edilmiştir.

2.LİTERATÜR TARAMASI

2.1.Dönüşümcü liderlik

Son yıllarda en çok araştırılan liderlik türlerinden birisi dönüşümcü liderliktir. Burns (1978) tarafından siyasi liderlerin takipçileriyle etkileşimi kapsamında tanımlanan dönüşümcü liderlik, daha sonra Bass (1985) tarafından örgüt düzeyinde ele alınmış ve dönüşümcü, etkileşimci ve karizmatik liderlik ayrımı yapılarak detaylandırılmıştır. Ardından Bass ve Avolio (1994) tarafından dönüşümcü liderlik, Tam Kapsamlı Liderlik Modeli'nin bir unsuru olarak açıklanmıştır. Tam Kapsamlı Liderlik Modeli, tam serbesti tanıyan liderlik, etkileşimci liderlik ve dönüşümcü liderlik ayrımı yapar ve her bir liderlik türünü, ilişkili davranışlarla örneklendirir. Tam serbesti tanıyan liderlik, takipçilerin ihtiyaçları ve performanslarıyla ilgilenmeyen, aslında liderlik yapmayan davranışları içerir. Etkileşimci liderlik davranışları, takipçiler ve lider arasındaki sosyal mübadeleyi kapsar; yüksek performans gösteren çalışanı ödüllendiren yönetici, etkileşimci lidere bir örnek olabilir. Buna karşılık dönüşümcü liderler takipçilerle kişisel ilişkiler geliştirir ve motivasyon yoluyla onların potansiyellerini açığa çıkartmayı hedefler (Arenas vd., 2017).

Dönüşümcü liderlik, genellikle stratejik bir vizyon oluşturma, vizyonu açıklama, vizyonu hayata geçirme ve takipçilerin vizyona olan bağlılığını sağlama unsurları ile tanımlanmaktadır. Buna göre dönüşümcü bir lider, bir örgütte çalışanları belli bir amacın etrafında toplar ve onları amacı gerçekleştirmeleri için harekete geçirir. Bu amaç doğrultusunda lider, çalışanlara çekici bir gelecek vaat eder ve bu vizyonu çalışanlarla paylaşarak onların örgüt hedeflerini önemsemelerini sağlar. Dönüşümcü bir lider, vizyona yönelik söylemlerin ötesinde, bununla tutarlı eylemler sergileyerek çalışanların inancını ve motivasyonunu pekiştirir. Böylece çalışanların, liderin vizyonuna olan bağlılığını artırır (McShane ve Glinow, 2016).

Dönüşümcü liderlik karizmatik liderlik ile benzerlik gösterir, çünkü dönüşümcü liderler karizmatik davranışlarda bulunabilir. Ancak dönüşümcü liderler örgüte odaklanır ve takipçileri dönüştürerek bir değişim gerçekleştirmeyi hedefler. Oysaki karizmatik liderler için değişim zorunlu değildir (Holbeche, 2020). Her iki liderlik stilinde de takipçilere ilham verme söz konusudur; bununla birlikte karizmatik liderlikte, liderin iletişim şekli vurgulanırken, dönüşümcü liderlikte iletişimin konusuna odaklanılır (Robbins ve Judge, 2020).

Bass ve Avolio (1993) etkileşimci liderle karşılaştırarak dönüşümcü lideri tanımlar ve liderlikle örgüt kültürü arasındaki ilişkiye vurgu yapar. Etkileşimci lider, örgüt kültürü içerisindeki kural, süreç ve normları takip ederek çalışır; buna karşılık dönüşümcü lider kendi kültürünü tanıyıp, onu değiştirerek örgütü yeni bir vizyonla ve değişen değer, norm ve paylaşılan varsayımlarla yeniden tanımlar. Yenilikçi ve tatminkâr bir örgüt kültüründe insanların amaç duygusuna sahip ve güvenilir olduğu, herkesin örgüte eşsiz katkı verdiği gibi varsayımlar üzerine inşa edilen dönüşümcü liderler görmek muhtemeldir. Böyle kültürleri oluşturan ve takipçilerine aktaran liderler, çoğu zaman bir vizyon ve amaç duygusu ortaya koyar. Bununla birlikte liderler takipçileri bu vizyonun peşinden sürükler ve vizyona ulaşma konusunda daha fazla sorumluluk almaları için cesaretlendirir.

2.2.Dönüşümcü Liderliğin Boyutları

Dönüşümcü liderlik, liderin idealleştirilmiş etki, ilham, zihinsel uyarım ve bireyselleştirilmiş ilgi yoluyla takipçilerini anlık kişisel çıkarlarının ötesine taşımasını ifade eder. Bununla birlikte lider, takipçilerini olgunlaştırır ve takipçilerinin kendilerinin ötesinde örgütün ve toplumun refahını önemsemelerini sağlar (Bass, 1999).

İdeal etki

İdeal etki, Bass ve Avolio (1997) tarafından davranış ve kişilik özelliği alt boyutlarıyla tanımlanmıştır. İdeal etki, liderin takipçiler tarafından ideal olarak görülen davranışlar sergilemesi ve takipçilerin örgüt için oluşturulan vizyonu desteklemesi ve buna bağlılık göstermesi şeklinde açıklanabilir (Ercan ve Sığrı, 2010). İdealleştirilmiş etkileme davranışı, liderin hedef odaklı olmasını ve işi kolektif inanç değer, amaç ve misyon duygusuna dayalı olarak tamamlamayı teşvik etmesini ifade eder. Atfedilen idealleştirilmiş etki ise liderin takipçilerine güven vermesini ve olumlu çeşitli duygular aşılamasını anlatır. Farklı sektörlerde çalışmakta olan 400 katılımcı üzerinde yapılan bir çalışmada, liderin idealleştirilmiş etkileme davranışının, çalışanların işle ilgili öğrenimini olumlu yönde etkilediği bulunmuştur (Loon vd., 2012)

İdeal etkinin boyutlarının örgütsel değişkenleri nasıl etkilediği kültürden kültüre değişebilir. Örneğin örneklemin Avustralya ve İran'da yer alan üretim şirketlerinden oluştuğu bir araştırmada, idealleştirilmiş etkileme davranışı her iki kültürde de örgüte bağlılığı etkilerken, atfedilen idealleştirilmiş etki (ideal etki-kişilik özelliği) yalnızca İran'daki katılımcıların örgüte bağlılığını artırmıştır. Bu durum eylem ve algı arasındaki farklılığın kültürlerarası değişkenliğini gösterir. İdealleştirilmiş etkileme davranışı (ideal etki-davranış), liderlerin gerçekte ne yaptığını ifade ederken, atfedilen idealleştirilmiş etki, liderlerin takipçiler/çalışanlar tarafından algılanma biçimini tanımlar (Afshari, 2022).

İlham veren motivasyon

İlham veren motivasyon, liderin karşılıklı olarak istenen hedeflere ilişkin takipçilerinin farkındalığını ve anlayışını artırmak için sembolleri, metaforları ve duygusal çekiciliğini kullanmasıdır. Liderler, takipçilerini olağanın ötesinde çaba göstermeye teşvik etmek için vizyonlarından faydalanırlar (Denston, 2002).

Bass ve Avolio (1990) tarafından geliştirilen MLQ 5R ölçeğindeki ilham veren motivasyon boyutu maddelerinin içerik geçerliği test edildiğinde, bu boyutun 'imaja dayalı' ve 'kavrama dayalı' iki faktörlü yapısı doğrulanmıştır. İmaja dayalı motivasyonun kavrama dayalı motivasyona göre, çalışanların ekstra çaba göstermesini daha çok yordadığı bulunmuştur. İmaja dayalı ilham verici motivasyonda lider, çalışanların ekstra çaba göstermeleri için onlara anlam oluşturan bir dil ve iletişim kullanır. Lider bu etkiyi, takipçileri için "ter, kalp, sınır, hayal et, keşfet" gibi bireylerin hedefleri gözlerinde canlandırmalarını sağlayan kelimeler kullanarak gerçekleştirebilir. Kavrama dayalı ilham verici motivasyonda ise lider stratejik vizyon ve hedef belirlemeye odaklanır; bu bağlamda standart, vizyon ve beklentiler gibi kelimeler kullanabilir (Denston, 2002).

Zihinsel uyarım

Lider, takipçilerinin daha yenilikçi ve yaratıcı olmalarına yardımcı olduğunda zihinsel uyarım ortaya çıkar (Bass, 1999:9). Bir örgütte çalışanların zihnini uyaran bir lider böylelikle çalışanların sorunlara karşı ilgisini ve farkındalığını artırır ve bu sorunlar hakkında yeni yollarla düşünme yeteneklerini geliştirir. Lider, çalışanın temel varsayımlarını gözden geçirmesini ve geçmişte hiç sorgulamadığı konuları yeniden değerlendirmesini sağlar.

Zihinsel uyarımın çalışanların devam bağlılığıyla olumlu yönde ilişkili olduğu görülmüştür. Bunun nedeni, liderler, takipçilerini sorunları yeni yollarla değerlendirmeye ve işyerinde aktif olarak yer almaya teşvik ettiğinde, çalışanların, gösterdikleri çabaya bağlı olarak bir örgüte daha fazla yatırım yapma duygusu içinde olmasıdır (Rafferty ve Griffin, 2004).

Norveç'te hizmet sektöründe yapılan boylamsal bir araştırmada, çalışanlarına zihinsel uyarım davranışı sergileyen liderlerin, çalışanların özerklik ve içsel motivasyon düzeylerini artırarak yaratıcı iklim algılarını olumlu etkiledikleri görülmüştür. Bir başka deyişle, liderin, çalışanların entelektüel açıdan teşvik edici davranışlarını kullanarak yeni fikirler üretmelerine izin vermesinin, onların bağımsız hareket edebilmelerini ve yaptıkları işi keyifle yapmalarını sağladığı ve böylece çalışanlar arasında yaratıcı bir iklimi kolaylaştırdığı anlaşılmıştır (Sandvik vd., 2018).

Bireysel ilgi

Bireysel ilgi, liderler takipçilerinin gelişimsel ihtiyaçlarını önemsediğinde ve takipçilerinin gelişimini destekleyip onlara koçluk yaptığında ortaya çıkar. Liderler, takipçilere görev devrederek onlara gelişim fırsatı sunar (Bass, 1999:9). Bireysel ilginin gelişimsel boyutu, çalışanların işe yönelik beceri gelişimini teşvik etmeyi, destekleyici boyutu ise çalışan ihtiyaçlarına karşılık vermeyi belirtir (Rafferty ve Griffin, 2004).

Avolio ve Bass (1995) birey, grup ve örgüt düzeyinde bireysel ilginin operasyonel tanımını yapmıştır. Her bireyin ihtiyaçlarını, çıkarını ve potansiyelini göz önünde bulundurmak ve eşitlik yerine adaleti vurgulamak (yeni çalışanların uyum sağlamasını kolaylaştırmak için onlarla daha fazla vakit geçirmek gibi) bireysel düzeyi tanımlarken; takımın yeteneğini ve potansiyelini artırmak ve takım üyeleri tarafından bireysel farklılıkların kabul edilmesini sağlamak grup düzeyinde bireysel ilgiyi tanımlar. İnsan kaynaklarını geliştirerek performansı artırma inancı ve saygı ve güvenin örgüt felsefesinin çekirdek değerleri olması ise örgüt düzeyinde bireysel ilgiyi belirtir.

Bireysel ilgi, takipçilerin çıkarları için liderin kendi ihtiyaçlarından fedakârlık etmesini gerektirebilir. Bireysel ilginin takipçiyi destekleyen ve gelişimine önem veren doğası, dönüşümcü liderliğin dişil özellikler içeren bir boyutu olduğunu gösterir (Arnold vd., 2016). Dong vd. (2017) tarafından Çin'de faaliyet gösteren sekiz teknoloji şirketinde gerçekleştirilen bir araştırmada birey odaklı dönüşümcü liderliğin çalışanların beceri gelişimlerini olumlu yönde etkilediği bulunmuştur.

Hindistan'da bilgi işlem alanında faaliyet gösteren örgütlerin Y kuşağı çalışanları üzerinde yapılan bir araştırmada, yöneticilerde algılanan bireysel ilginin, çalışanların mesleki öz yeterlik düzeyi üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu görülmüştür (Malik ve Malik, 2023).

2.3.Dönüşümcü liderliğin göstergeleri

Bir önceki bölümde ayrıntıyla ele alınan ideal etki(kişilik), ideal etki(davranış), ilham veren motivasyon, zihinsel uyarım ve bireysel ilgi boyutlarının göstergelerinin ortaya konmasının araştırma süreci için yol gösterici olacağı düşünülmüştür. Bu sebeple literatür taraması yapılmış ve her bir boyutun göstergeleri Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Literatür taraması sonucunda ulaşılan dönüşümcü liderliğin göstergeleri

Boyutlar	**Göstergeler**	**Yazar(lar)**
İdeal etki (kişilik)	Hayranlık, güven ve saygı uyandırmak	Bass ve Riggio, 2006; Suhana vd., 2024.
	Özgüven	Bass ve Avolio, 1990.
İdeal etki (davranış)	Misyon vurgusu	Podsakoff vd., 1990; Kimeto vd., 2017
	Ahlak ve etik vurgusu	Bass ve Steidlmeier, 1999;Olsen vd., 2006; Khan vd., 2022
	Değer ve inanç söylemleri	Ogola ve Sikalieh, 2017; Koveshnikov ve Ehrnrooth, 2018
	Ortak hedefler vurgusu	Ogola vd., 2017
	Takım ruhu (ortak çıkarların kişisel çıkardan üstün olması)	Bass ve Riggio, 2006; Gomes 2014
İlham veren motivasyon	Anlam oluşturmak	Bass ve Riggio, 2006; Bass ve Steidlmeier, 1999
	İlham vermek	Bass ve Riggio, 2006; Searle ve Hanrahan, 2011.
	Motive etmek	Bass ve Riggio, 2006; Shin ve Zhou, 2003
	Coşku ve İyimserlik	Bass ve Riggio, 2006; Gomes 2014
	Vizyon oluşturmak	Bass ve Steidlmeier, 1999
	Çalışanlara güvenmek	Bass ve Avolio, 1990.
Zihinsel uyarım	Varsayımları sorgulamak	Shin ve Zhou, 2003; Bass ve Riggio, 2006.
	Yaratıcılığı ve yenilikçiliği teşvik etmek	Shin ve Zhou, 2003; Bass ve Riggio, 2006; Otieno vd., 2019.
	Yeni fikir geliştirmeye izin vermek	Sandvik vd., 2018
	Değişim/dönüşüm yaratmak	Bolkan vd., 2011; Shin ve Bolkan, 2021.
Bireysel ilgi	Takipçilerin ihtiyaçlarını önemsemek	Shin ve Zhou 2003; Podsakoff vd.,1990
	Empati göstermek	Shin ve Zhou, 2003
	Takipçilerin girişimlerini desteklemek	Shin ve Zhou, 2003
	Koçluk veya mentörlük yapmak	Bass ve Riggio, 2006; ve Levy, 2011.
	Gezerek yönetmek	Bass ve Riggio, 2006.
	İletişim becerisi	Martínez-Córcoles vd., 2020
	Yetenek gelişimini sağlamak	Bass, 1985
	İnsanlara yönelik olumlu tutum	House, 1981; ve Rafferty ve Griffin, 2010.

Bu araştırma dönüşümcü liderliğin Türkiye bağlamında bireysel ve davranışsal göstergelerine bir biyografik eser vasıtasıyla ulaşmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda araştırma sorusu şöyle kurgulanmıştır:

Araştırma Sorusu: Dönüşümcü liderliğin Türkiye bağlamındaki göstergeleri nelerdir?

3.YÖNTEM

Bu çalışma nitel araştırma türü ile incelenmiş ve araştırma deseni olarak biyografi kullanılmıştır. Otobiyografi ve biyografi hem araştırma deseni hem de veri toplama yöntemi olarak kullanılabilir (Sığrı, 2021). Biyografi (yaşamöyküsü) en basit tanımıyla bir yaşamın kaydıdır. Tıpkı bir devletin veya bir ulusun kuruluş öyküsünün, daha büyük bir bütünün parçası olduğu gibi, biyografiler de daha büyük bir örüntünün, küçük bir parçasıdır (Garraty, 1957). İş dünyasında başarı kazanmış bireylerin yaşam hikayeleri biyografilere konu olabilir.

Liderlik araştırmalarında yaşamöykülerinin kullanımına son yıllarda rastlanmaktadır. Örneğin Turgut Uzer (Vatansever, 2017) ve Sakıp Sabancı (Porsuk ve Coşkun Yiğit, 2019) otantik liderlik, Ahmet Mukdat Ziylan (Özbolat, 2023) ise girişimci liderlik çerçevesinde öz yaşamöyküleri temel alınarak ele alınmıştır.

Bu çalışmanın amacı dönüşümcü liderliği Türkiye'den bir örnekle araştırmak ve dönüşümcü liderliği tanımlayan kişilik özellikleri ve davranışları ortaya koymaktır. Bu bağlamda doküman incelemesi ile veri toplanmıştır. Turkcell'de yöneticilik yapan ve örgütün kapsamlı bir dönüşüm geçirmesine katkıda bulunan Süreyya Ciliv'in, Fırat Demirel tarafından kaleme alınan ve Kronik Kitap tarafından yayımlanmış biyografisi "Süreyya Ciliv: Global İş Dünyasında Sıradışı Bir Lider" araştırmanın verisini oluşturmuştur. "Süreyya Ciliv: Global İş Dünyasında Sıradışı Bir Lider" eseri, 343 sayfadan ve "Göçlerle Şekillenen bir Hayat" ve "Teknoloji Dünyasına Giriş ve Yükseliş" isimli iki bölümden oluşmaktadır. Eser 5846 Numaralı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun 80. Madde C Fıkrası ve 03/03/2004 tarihinde ve 5101/23 numaralı değişikliğinde belirtilen 23. Madde ve 1.bendi göz önünde bulundurularak yazarın izni olmaksızın kullanılmıştır.

Veri analiz tekniği olarak içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi, verileri anlamlandıracak kavram ve ilişkileri ortaya koymayı hedefler. İçerik analizinde öncelikle veriler kodlanır, temalar bulunur, kodlar ve temalar düzenlenir, veriler bu kodlar ve temalar ile incelenir ve bulgular açığa çıkartılarak yorumlanır (Sığrı, 2021:276).

Analiz aşamasında Bailey (1982) tarafından önerilen ve Sığrı (2021) tarafından ayrıntılı olarak ele alınan, "analize konu olan veriden örneklem seçme", "kategorilerin geliştirilmesi", "analiz biriminin saptanması", "sayısallaştırma" ve "verinin kullanılması" aşamaları takip edilmiştir.

Buna göre öncelikle 343 sayfalık kitap okunarak liderlikle ilişkili olduğu düşünülen kısımlar işaretlenmiş, ardından Microsoft Word dosyasına aktarılmıştır. Bu metin 15 sayfadan ve 5869 kelimeden oluşmuştur. Metin içinde yer alan dönüşümcü liderliğin göstergelerini bulabilmek için bir kodlama tablosu hazırlanmıştır. Bunun için dönüşümcü liderlik araştırmalarında sıklıkla kullanılan Bass ve Avolio (1997) tarafından geliştirilen Çok Faktörlü Liderlik Ölçeği'nin (5x) beş boyutu (ideal etki-davranış, ideal etki-kişilik, ilham verici motivasyon, zihinsel uyarım ve bireysel ilgi) temel alınarak kategoriler oluşturulmuş ve literatür taraması yapılarak dönüşümcü liderliğin göstergelerine ulaşılmış ve Tablo 1'de sunulmuştur. Metin içinde liderlikle ilişkili olan cümleler ve paragraflar analiz birimini oluşturmuştur. Verileri sayısallaştırmak için kodların ve kategorilerin yüzdelik dağılımından faydalanılmıştır.

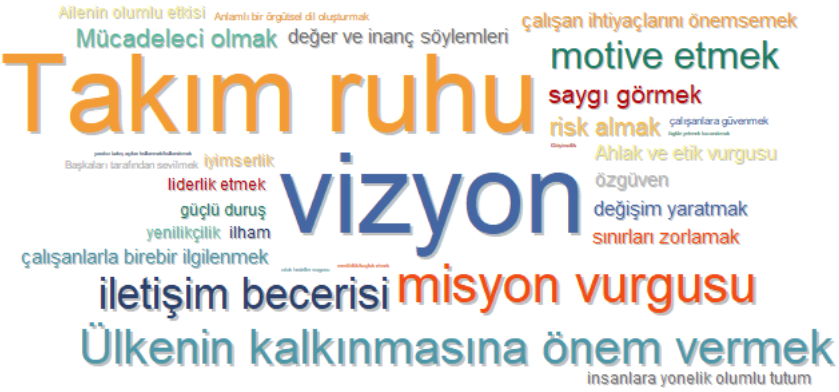
Nicel araştırmalarda dış güvenilirlik benzer ortamda gerçekleştirilen araştırmaların benzer sonuçlar vereceğini; iç güvenilirlik ise aynı veri üzerinde çalışan farklı araştırmacıların aynı sonuca ulaşacağını ifade eder (Sığrı, 2021). Nitel araştırmanın doğası gereği bu mümkün değildir bu nedenle dış güvenilirliğin yerini doğrulanabilirlik, iç güvenilirliğin yerini ise tutarlılık ölçütleri almaktadır (Arslan, 2022). Bu çalışmada doğrulanabilirlik ölçütünü karşılamak için Sığrı'nın (2021) önerdiği şekilde çalışmanın yöntem ve etapları detaylı bir şekilde ele alınmış, veri toplama, analiz ve yorumlama süreçleri açıkça ifade edilmiş, bulgular verilerle ilişkilendirilmiştir. Veri analizinde QDA Miner Lite v3.0.4 programı kullanılmış, içerik analizi yapılarak veri öncelikle kodlanmış daha sonra kategoriler oluşturulmuştur. Program vasıtasıyla elde edilen bulgular sayısal veriyle desteklenmiştir. Çalışmanın tutarlılığını sağlamak için metindeki ifadeler, dönüşümcü liderlik boyutlarıyla eşleştirildikten sonra, örgütsel davranış alanında uzman olan bir akademisyen yardımıyla tekrar değerlendirilmiş ve bazı ifadelerin yeri değiştirilerek analiz son halini almıştır.

4..BULGULAR

QDA Miner Lite v3.0.4 programı yardımıyla yapılan veri analizi sonucunda dönüşümcü liderliğin boyutlarına ilişkin kodlar ve bu kapsamın dışında olduğu düşünülen ancak liderlikle ilgili göstergeler olarak kabul edilen yeni kodlara ulaşılmış ve Tablo 2'de gösterilmiştir. Elde edilen kodların sıklığını görselleştiren kelime bulutu Şekil 1'de sunulmuştur. Sonuçlar Süreyya Ciliv'in liderliğindeki en belirgin özelliklerin sırasıyla vizyon (%14,60), takım ruhu (%13,90), misyon vurgusu (%7), ülkenin kalkınmasına önem vermek (%6,30) ve iletişim becerisi (%5,70) olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Analiz sonucu elde edilen kodlar

Kod	**Sayı**	**%**
vizyon	23	14,60%
takım ruhu	22	13,90%
misyon vurgusu	11	7,00%
ülkenin kalkınmasına önem vermek	10	6,30%
iletişim becerisi	9	5,70%
motive etmek	8	5,10%
saygı görmek	5	3,20%
risk almak	5	3,20%
mücadeleci olmak	5	3,20%
özgüven	4	2,50%
değişim yaratmak	4	2,50%
ahlak ve etik vurgusu	4	2,50%
sınırları zorlamak	4	2,50%
değer ve inanç söylemleri	4	2,50%
çalışan ihtiyaçlarını önemsemek	4	2,50%
çalışanlarla birebir ilgilenmek	4	2,50%
ailenin olumlu etkisi	3	1,90%
ilham vermek	3	1,90%
güçlü duruş	3	1,90%
iyimserlik	3	1,90%
liderlik etmek	3	1,90%
İnsanlara yönelik olumlu tutum	3	1,90%
yenilikçilik	3	1,90%
başkaları tarafından sevilmek	2	1,30%
anlamlı bir örgütsel dil oluşturmak	2	1,30%
çalışanlara güvenmek	2	1,30%
yaratıcı bakış açıları kullanmak/kullandırmak	1	0,60%
mentörlük/koçluk etmek	1	0,60%
ortak hedefler vurgusu	1	0,60%
girişimcilik	1	0,60%
örgüte yetenek kazandırmak	1	0,60%
Toplam kod	158	

Şekil 1. Kodlama sonucu oluşturulan kelime bulutu

Çalışmanın sonuçları, dönüşümcü liderliğin belirleyicileri ve liderliğin belirleyicileri başlıkları altında sunulmuştur.

4.1.Dönüşümcü liderliğin belirleyicileri

Analiz sonucu elde edilen kodlar, dönüşümcü liderliğin beş boyutu (Bass ve Avolio, 1997) kapsamında sınıflandırılmış ve Tablo 3'te sunulmuştur. Elde edilen kodlar, yazar tarafından literatür taraması sonucunda oluşturulan Tablo 1'deki kodlarla benzerlik göstermiştir. Bununla birlikte yeni elde edilen "başkaları tarafından sevilmek" ve "liderlik etmek" kodları dönüşümcü liderlik kapsamı altında değerlendirilmiş ve dönüşümcü liderlikle ilişkileri tartışma bölümünde belirtilmiştir. Dönüşümcü liderliğin boyutları kategori olarak ifade edilmiştir. Her bir kategorinin altından bir koda ilişkin örnek metin Tablo 3'te gösterilmiştir.

Metin içindeki 158 kayıttan 134'ü dönüşümcü liderliğin belirleyicileri olarak değerlendirilmiştir. Dönüşümcü liderliğin dört boyutu içinde en sık kodlanan ilham verici motivasyon boyutuyken (%25,9), onu sırasıyla ideal etki (kişilik özelliği) (%21,5), bireysel ilgi (%15,2), ideal etki (davranış) (%14,6) ve zihinsel uyarım (%7,6) boyutları takip etmiştir.

İlham verici motivasyon

İlham verici motivasyon sergileyen lider çalışanlara ilham, cesaret ve kendine güven verir ve çalışanlara net bir vizyon ortaya koyar (Ameen vd., 2021). Veri analizi sonucunda, dönüşümcü liderliğin en baskın boyutunun ilham verici motivasyon olduğu anlaşılmıştır. Süreyya Ciliv'in yönettiği örgütü daha iyi konumlara ulaştırmayı amaçladığı, bu amaca ulaşmak için birçok hedef belirlediği ve bu hedefler doğrultusunda takipçilerini motive eden ve onlara ilham veren bir lider olduğu görülmektedir. Metinde Ciliv'in geleceğe dair olumlu bir tutumda olduğuna ve çalışanlara güvendiğine yönelik söylemler bulunmaktadır. Ciliv'in katıldığı bayi toplantılarındaki konuşmaların çalışanlar tarafından coşkuyla karşılanması, hitabet gücü ve marka için kullandığı sloganlar anlamlı bir örgütsel dil oluşturmaya yönelik işaretler olarak değerlendirilmiştir.

İdeal etki (kişilik)

Atfedilen ideal etki, liderin karizmasını yani başkaları üzerindeki etkisinin gücünü ifade eder (Kariuki, 2021). Ciliv'in çocukluk yıllarından itibaren birçok kez yer değiştirmesinin, yatılı okulda okumasının ve takım sporları yapmasının sosyal ilişkiler kurmada rahatlık, mücadeleci olmak ve takım ruhu gibi özellikler oluşturarak, onun kişilik gelişiminde etkili olduğu düşünülmektedir. Ciliv'in çevresinde güçlü etki uyandıran, özgüveni yüksek ve

etkileşimde olduğu bireyler tarafından saygı gören bir lider olduğu görülmüştür. Bununla birlikte yalnızca kendi kazanımlarına değil, takım arkadaşlarının başarısına da odaklanan ve liderlik ettiği takımları en üst performansa ulaştırmayı hedefleyen bir lider olduğu anlaşılmıştır. Metinde 48 kez geçen takım kelimesi takım ruhuna verdiği önemin bir göstergesidir.

Bireysel ilgi

Bireysel ilgi, liderin davranışının takipçiler tarafından nasıl algılandığıyla ilişkilidir. Liderin takipçilere verdiği destek, ilgi ve takdiri ifade eder (Yavuz, 2009). Ciliv'in insanlara yönelik olumlu bir tutuma sahip olduğu, insanlarla kolay iletişim kurduğu ve sosyal ilişkilerini önemsediği görülmüştür. Arkadaşlarıyla ve hocalarıyla kurmuş olduğu bağlar kariyerinin başında çeşitli fırsatlar yaratmıştır. Görev yaptığı örgütlerde, takipçilerin ihtiyaçlarını önemseyen, onlarla birebir ilgilenen ve sevilen bir lider olduğu anlaşılmaktadır. Tepe yönetici olarak paydaşlarla etkileşimde bulunmayı ve sahada faaliyet göstermeyi önemsediği görülmektedir. Ayrıca örgüte yetenek kazandırma gayreti ve çalışanlara mentörlük vermesi bireysel ilginin göstergelerinden bazılarıdır.

İdeal etki (davranış)

İdeal etki davranışı, liderin topluluğun çıkarlarını gözeterek davranış sergilemesi, toplu bir amaç duygusunu vurgulaması ve grubun faydası için fedakarlıkları yapmasını ifade eder. Böyle bir lider, grubun ortak bir kimlik belirlemesini sağlayabilir (Zdaniuk ve Bobocel, 2015). Ciliv'in misyonunun hem ekonomik hem sosyal sorumluluk anlamında ülkenin kalkınmasına katkıda bulunmak olduğu anlaşılmaktadır. Bu misyona ulaşma yolunda benimsediği çalışkanlık, rasyonellik gibi değerler ve takım ruhuna güvenmek gibi inançlar metnin birçok yerinde vurgulanmıştır. Takımı yönlendirmek ve ödüllendirmek liderlik etmek kapsamında değerlendirilmiş ve ideal etkinin göstergeleri olarak kabul edilmiştir.

Zihinsel uyarım

Zihinsel uyarım liderin takipçilerin kendi varsayımlarını sorgulatmasını (Shin ve Zhou, 2003) ve örgütte değişim yaratmasını (Bolkan vd., 2011) ifade eder. Henüz çocukluk yıllarındayken bile insanlar arasında daha zengin iletişim yollarının bulunabileceğini hayal eden Ciliv'in yaratıcılığa verdiği önem göze çarpmaktadır. Ayrıca kendisine verilen görevlerle sınırlı kalmayıp daha iyisini hedeflediği gibi, yönettiği takımları da sınırları zorlamaya teşvik ettiği görülmektedir. Metinde Ciliv'in rekabeti sevdiği, yönettiği örgütlerde var olanı değiştirip kapsamlı bir dönüşüm sağlamayı hedeflediği ve bu hedef doğrultusunda takipçilerinin yenilikçi ve rekabetçi olmalarını sağladığı anlaşılmaktadır.

Tablo 3. "Süreyya Ciliv: Global İş Dünyasında Sıradışı Bir Lider" isimli eserin içerik analizi

KATEGORİ	KOD	KODUN ORANIh	ÖRNEK METİN
İlham verici motivasyon	**İlham vermek** Vizyon İyimserlik Çalışanlara güvenmek Motive etmek Anlamlı bir örgütsel dil oluşturmak	%25,9	"Yıllar boyu Turkcell tarihinde gelmiş geçmiş en çok takdir edilen, en çok ilham veren yöneticilerden biri olarak hatırlanacak, Turkcell'in değerini 10 kat arttıran çalışmaları ve vizyonuyla muazzam bir başarı hikayesine imza atacaktı" (s.329).
İdeal etki (Kişisel özellik)	**Özgüven** Güçlü duruş Takım ruhu Saygı görmek	%21,5	"Microsoft'ta başarılı bir yönetici olmam bana muazzam bir güven veriyordu. Ne yaptığını bilmeyen panik içinde biri değildim. Tam tersi ilk günden itibaren geleceğin bizim olduğunu geleceğe hazır olduğumuzu anlatmaya başladım" (s.189).
Bireysel ilgi	**Mentörlük/koçluk etmek** Çalışan ihtiyaçlarını önemsemek Çalışanlarla birebir ilgilenmek İletişim becerisi Başkaları tarafından sevilmek* İnsanlara yönelik olumlu tutum Yetenekleri fark edip geliştirmek	%15,2	"Süreyya'nın en büyük özelliklerinden biri daima çevresindeki kişilere cesaret ve destek vermesiydi. Kendisini tanıyanlar onun asansörde otoparkta dışarıda herkesle rahat iletişim kurabilen biri olduğuna ve her dokunduğu insana adeta bir mentorlük yaptığına çeşitli ortamlarda şahit olmuştu" (s.312).
İdeal etki (Davranış)	**Misyon vurgusu** Değer ve inanç söylemleri Ahlak ve etik vurgusu Ortak görev anlayışı vurgusu Liderlik etmek*	%14,6	"Misyonumu şöyle tanımladım, dünyanın en büyük teknoloji şirketini arkama alarak Türkiye'ye faydalı işler yapmak. Çünkü bana göre Türkiye'nin gelişmesi demek ekonominin gelişmesi demek. Ekonominin gelişmesi de Türkiye'de şirketlerin işverenlerin çoğalmasına büyümesine bağlı" (s.151).
Zihinsel uyarım	**Sınırları zorlamak** Yaratıcı bakış açıları kullanmak/ kullandırmak Yenilikçilik Değişim yaratmak	%7,6	"Süreyya Bey'in spordan gelen bir rekabet sevme huyu vardı. Onun için rakibi aşağıya çekmek değil takımı her zaman önde götürmek önemliydi. Bizi hep zorlardı, bir adım değil 10 adım ileri. "Facebook'a rekabet edelim, Instagramla rekabet edelim, Spotify'la rekabet edelim. O dönem ekibine Vodafone'la Türk Telekom'a değil, dünya devleriyle rekabet edin" derdi. Vizyonumuzu farklılaştırmamıza yardımcı olurdu" (s. 319).

*Yazar tarafından ilgili kategori kapsamında değerlendirilen kodlar

4.2. Liderliğin belirleyicileri

Analiz sonucunda dönüşümcü liderlik kapsamında değerlendirilmeyen ancak Süreyya Ciliv'in liderliğini tanımladığı düşünülen şu kodlar elde edilmiştir: ülkenin kalkınmasına katkıda bulunmak (%6,30), risk almak (%3,20), mücadeleci olmak (%3,20) ve girişimcilik (%0,60). Ayrıca liderlik gelişimine katkıda bulunduğu düşünülen ailenin olumlu etkisine (%1,90) ilişkin metinler de kodlanmıştır. Her bir kod aşağıda detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

Ülkenin kalkınmasına katkıda bulunmak

Yurtseverlik, bireyin topluma karşı duyduğu aidiyet duygusunu ve ülkesine ve vatandaşlarına karşı kişisel sorumluluk duygusunu ifade eder (Rupar vd., 2022). Türkiye gibi toplulukçu kültürlerde (Hofstede, 1980) etkili ve sorumlu lider olarak tanımlanmak için liderlerin yalnızca bireysel veya örgütün çıkarlara odaklanmakla kalmayıp topluma karşı sorumluluk duygusu hissetmesi beklenmektedir (Koh vd., 2018) Ülkenin kalkınmasına katkıda bulunmak kodu, liderin içinde bulunduğu topluma teknolojik yenilikler getirmek, istihdam yaratmak ve sosyal sorumluluk projelerinde yer almak gibi toplumsal katma değerler üretmesini ifade eder. Süreyya Ciliv'in misyonunu tanımlarken sıklıkla Türkiye'nin ekonomik gelişimine katkıda bulunmayı vurguladığı görülmektedir. Ülkenin kalkınmasına verdiği önem şu sözlerle ifade edilmiştir:

"Ben kafamda iş adamlığını neredeyse kutsal bir iş olarak görüyordum. Diyordum ki eğer çok çalışırsak bir takım kurarsak bu arkadaşlarla teknolojide yenilikçilik yaparsak gidilmemiş yerlere gidip üstün ürünler tasarlarsak, başarılı olursak ülkemizin ekonomisi gelişecek daha fazla kişiye istihdam sağlayacak ve çevremizdeki insanlara bu sosyal sorumluluk projeleri gibi projeler yapabileceğiz" (s.46).

Risk almak

Bir grupta lider olmak sıklıkla grubun kazançlarını etkileyen riskli kararlar almayı içerir (Ertac ve Gurdal, 2012). Metin incelendiğinde Ciliv'in çocukluk yıllarından tepe yöneticiliğe ulaşana dek değişim oluşturabilmek için çeşitli riskler aldığı görülmüştür. Bu risklerden bir tanesi şu şekilde ifade edilmiştir.

"600 kişiyle başladığımız bu yolculuk 1-2 yıl içinde 1.000 kişiye ulaştı. Terörün her şeyin önüne geçtiği bir ortamda çok modern ve bizzat çağrı merkezi olmak üzere tasarlanan bir tesisin kurulmasına 12.3 milyon $ harcama kararını ancak Süreyya bey gibi cesaretli bir vizyoner verebilirdi. Bu o dönemin koşullarında sıradan bir yöneticinin alabileceği bir karar değildi. Risk almayı göze alan, cesur yürek liderlerin kararı olabilirdi: yani Süreyya Ciliv'in". (s.287)

Mücadeleci olmak

Mücadeleci olmak vizyon sahibi liderlerin sergilediği özelliklerden bir tanesidir (Doğan, 1999). Ciliv'in aşağıdaki sözleri onun mücadeleci biri olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.

"Kendi kendime 'Süreyya,' dedim, 'Bursun endüstri mühendisliği için ama allem edip kallem edip bu bilgisayarı öğrenmen lazım'. O gece dedim ki 'Ben bilgisayarcı olacağım. Bilgisayar teknolojilerini öğrenip Türkiye'ye dönersem benim için bir rekabet avantajı olacağına inanmıştım. İlk olursam bir değer yaratacağını düşünüyordum" (s.67).

Girişimcilik

Girişimcilik, "gereken zamanı ve çabayı harcayarak, beraberindeki finansal, ruhsal ve sosyal riskleri üstlenerek ve bunun sonucunda parasal ve kişisel tatmin ve bağımsızlık gibi ödüller alarak değerli yeni bir şey yaratma süreci" olarak tanımlanmaktadır. (Hisrich ve Peters, 2002, s. 10) Metinde, Ciliv'in gençlik yıllarından itibaren girişimcilik özelliği sergilediğine yönelik ifadeler bulunmaktadır. Girişimcilik özelliği aşağıdaki sözlerle ifade edilmiştir.

"O teklif Süreyya'nın Boston'dan tanıştığı arkadaşı Emre Berkin'den gelmiş ama Novasoft'tan ayrılmadan kısa süre önce gelen e-postaya neredeyse çıkışarak cevap vermişti. Emre bir e-postayla "Süreyya Microsoft Türkiye'ye genel müdür olur musun?" diye sorduğunda "ben büyük şirket adamı değilim. Ben yeni bir fikri gerçekleştirmek için yeni şirket kurmayı seviyorum bana o heyecan veriyor. Asıl mücadele meydan okuma o tarafta. Microsoft'a neden geleyim?" dedim. (s.14).

Ailenin olumlu etkisi

Bass (1960) ebeveyn desteği gibi aile faktörlerinin lider gelişimini olumlu yönde etkilediğini belirtmiştir. Hailey ve Fazio-Brunson (2020) aile ve geniş aileyle yakın ilişkiler, bireysel hikayelere dayanan bir aile mirası ve ailenin çocuğunun iyi bir vatandaş olmasına yardımcı olması gibi bazı ailevi özellikler ve uygulamaların lider gelişiminde etkili olduğunu belirtmektedir. Şu ifadeler ailenin olumlu etkisini örneklendirmektedir:

"Süreyya babasının Ankara Fen Lisesi'ni neden bu kadar istediğini ve sınavı kazanmakla ne kadar önemli bir iş yaptığını daha okulun ilk günlerinde anlamıştı. İyi öğretmenler, zengin teknik olanaklar, farklı kültürlerden ve inançlardan gelen zeki ve ahlaklı öğrencilerle sanki zamanın çok ötesinde bir yerdeydi (s.42)".

5.TARTIŞMA

Bu çalışmanın amacı dönüşümcü liderliği bir yaşamöyküsü aracılığıyla inceleyerek Türkiye bağlamında dönüşümcü liderliğin göstergelerine ulaşmaktır. Araştırmada öncelikle dönüşümcü liderliğe ilişkin bir literatür taraması yapılmış ve her bir boyutu ifade eden göstergeler oluşturulmuş ve tablo haline getirilmiştir. Çalışmada Türkiye'nin önemli telekomünikasyon işletmelerinden birini yönetmiş olan Süreyya Ciliv'in, Fırat Demirel tarafından kaleme alınan "Süreyya Ciliv: Global İş Dünyasında Sıradışı Bir Lider" isimli yaşam öyküsü içerik analizi tekniğiyle incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda dönüşümcü liderliğin Bass ve Avolio (1994) tarafından tanımlanmış, beş boyutuna dair göstergelere ulaşılmış ve bu göstergelerin yapılan literatür taraması ile tutarlı olduğu görülmüştür. Dönüşümcü liderliğin boyutları arasında metinde en sık kodlanan ilham verici motivasyon boyutuyken, onu sırasıyla ideal etki-kişilik, bireysel ilgi, ideal etki-davranış ve zihinsel uyarım boyutları takip etmiştir.

İlham verici motivasyon, değerlerin ve ideallerin bir tezahürü olan güçlü gelecek vizyonuna sahip bir liderlik özelliğini tanımlar. Bu boyuta giren lider davranışları arasında heyecan uyandırma, güven oluşturma, sembolik eylemler ve ikna edici bir dil kullanarak takipçilerine ilham verme yer almaktadır (Bono ve Judge, 2004). Araştırmada ilham verici motivasyonun göstergeleri olarak ilham vermek, vizyon, iyimserlik, çalışanlara güvenmek, çalışanları motive etmek ve anlamlı bir örgütsel dil oluşturmak kodlarına ulaşılmıştır.

İdeal etki-kişilik boyutu, liderin takipçilerin üzerindeki etkisini bireysel özelliklerle açıklar. Liderin oluşturduğu karizma ile takipçiler dönüşümcü lideri önemser ve lider takipçilerin hayatında bir iz bırakabilir (Yavuz, 2009). Bu boyut kapsamında literatür ile tutarlı olarak özgüven, güçlü duruş, takım ruhu ve saygı görmek kodları elde edilmiştir.

Bireysel ilgi destekleyici liderlik ve gelişimsel liderlik boyutlarıyla tanımlanmaktadır (Rafferty ve Griffin, 2007). Destekleyici liderlik, çalışanları sevmek, onlara ilgi göstermek, onları dinlemek gibi destekleyici eylemleri belirtir (House, 1981). Gelişimsel liderlik ise çalışanın kariyerini yakından izlemeyi ve onun gelişimi için gerekli adımlar atmaya teşvik etmesini ifade eder (Rafferty ve Griffin, 2007). Buna göre liderin çalışanlarla birebir ilgilenmesi ve onların ihtiyaçlarını göz önünde bulundurması bireysel ilginin belirleyicilerindendir. Bu kapsamda geçmişte yapılan çalışmalarla tutarlı olarak mentörlük/koçluk etmek, çalışan ihtiyaçlarını önemsemek, çalışanlarla birebir ilgilenmek ve iletişim becerisi kodları elde edilmiştir. Bununla birlikte, başkaları tarafından sevilmek de yazar tarafından bireysel ilginin göstergesi olarak kabul edilmiştir. Bireysel ilgi, takipçilerin gelişimini desteklemeyi ve onları önemsemeyi (Bass ve Avolio, 1994), takipçilerin isteklerine ulaşmasına yardım etmeyi (Krishnan, 2005) içerir. Liderin bu davranışları sergilemesi lider üye arasındaki olumlu duygu ve tutumların göstergesi olabilir. Örneğin bir araştırmada bireysel ilgi ile lider üye etkileşimi arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur (Zacher vd., 2014; Yukl vd., 2009). Bu nedenle başkaları tarafından sevilmek bireysel ilginin göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

İdeal etki-davranış boyutu liderin yapılan işleri inanç değer, amaç ve misyon duygusuna dayalı olarak tamamlamayı teşvik etmesini ve hedef odaklı olmasını ifade eder (Loon vd., 2012) Araştırmada, misyon vurgusu, değer ve inanç söylemleri, ahlak ve etik vurgusu ve ortak görev anlayışı vurgusu kodlarına ulaşılmış ve bu göstergelerin literatürle tutarlı olduğu görülmüştür (Mayer vd., 2012; Zdaniuk ve Bobocel, 2015). Ayrıca takım kurup yönetmek, takım performansını artıracak ödüller vermek ve çalışanları hedefe ulaştırmak, liderlik etmek koduyla tanımlanmış ve çalışanları etkileyen davranışlar içerdiğinden yazar tarafından ideal etki-davranış kapsamında değerlendirilmiştir.

Zihinsel uyarım sergileyen liderlerin, örgütsel normlara meydan okuması, farklı düşünmeyi teşvik etmesi ve takipçilerini yenilikçi stratejiler geliştirmeye itmesi beklenir (Bono ve Judge, 2004). Zihinsel uyarım etkisinde olan bir çalışanın zihinsel potansiyelinin farkına varıp en iyiye ulaşmayı amaçlaması, yenilikçi ve yaratıcı düşünceler üretmesi öngörülebilir. Araştırmada, bu boyutun göstergeleri olarak, sınırları zorlamak, yaratıcı bakış açıları kullanmak/kullandırmak, yenilikçilik ve değişim yaratmak kodları elde edilmiştir.

Yönetici ve çalışanlar arasında uyumlu etkileşimlerin olduğu bir çalışma ortamının oluşturulması için dönüşümcü liderlik boyutlarının her birinin aynı anda lider tarafından sergilenmesi gerekir; zira takipçiye sergilenen bireysel ilginin etkisi ilham veren motivasyon ve zihinsel uyarımla güçlenmektedir (Khan vd., 2022). Araştırma sonucunda ilham verici motivasyon, ideal etki (kişilik özelliği ve davranış), zihinsel uyarım ve bireysel ilgi boyutlarının her birinin lider tarafından sergilenmiş olması, Süreyya Ciliv'in dönüşümcü bir lider olarak tanımlanabileceğini göstermektedir.

Bununla birlikte doğrudan dönüşümcü liderlik kapsamında değerlendirilmeyen ancak liderlik gelişiminde etkili olan ülkenin kalkınmasına katkıda bulunmak, risk almak, mücadeleci olmak, girişimcilik ve ailenin olumlu etkisi göstergeleri elde edilmiştir.

Kurumsal toplulukçuluk, örgütsel ve toplumsal kurumsal uygulamaların, kaynakların kolektif dağıtımını ve kolektif eylemi teşvik etme ve ödüllendirme derecesidir (House vd., 2004). Taylor ve Wilson (2012) kurumsal toplulukçuluğu milliyetçilik ve yurtseverlik bağlamında tanımlamış ve ulusal sorunlara bilimsel ve teknolojik çözümler geliştirmeye yönelik toplumsal çabaları teşvik eden bu değerin yenilikçiliği artırdığını bulmuştur. Süreyya Ciliv'in eğitim hayatından kariyer gelişimine dek gerek teknolojik ürün ve hizmetler, gerek sosyal sorumluluk projeleri yoluyla Türkiye'yi ekonomik ve sosyal açıdan kalkındırmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Kurumsal toplulukçuluk kapsamında değerlendirilen bu misyonun, Ciliv'in liderliğinin bir göstergesi olduğu düşünülmektedir.

Bass ve Riggio (2006) risk alma eğiliminin dönüşümcü liderlerin kişilik özelliklerinden biri olduğunu belirtmiştir. Buna göre yenilikçi ve değişimleri tetikleyen özellikleriyle dönüşümcü liderler risk almaktan korkmazlar. Xiaoxia ve Jing (2006) ve Lashari ve Rana (2018) yaptıkları araştırmalarında riski kabullenmeyi dönüşümcü liderliğin bir boyutu olarak ele almıştır. Bu çalışmalara dayanarak risk almanın dönüşümcü liderlerin sergilediği bir davranış biçimi olduğu yorumu yapılabilir.

Beş Faktör Kişilik Teorisi kapsamındaki özelliklerin lider gelişimindeki etkisini araştıran bir meta-analiz çalışmasında sorumluluk boyutunun lider gelişiminin en önemli öncüllerden biri olduğu bulunmuştur (Judge vd., 2022). Kalish ve Luria (2021) yaptıkları boylamsal bir çalışmada lidere atfedilen özelliklerin zamanla değiştiğini bulmuştur. Öyle ki başlangıçta fiziksel çekicilik, cinsiyet, dışadönüklük gibi yüzeysel özellikler liderlik algısını yönlendirirken, uzun vadede güvenilir, mücadeleci ve başarı odaklı bireyleri tanımlayan sorumluluk kimin lider olarak seçildiğini belirlemektedir. Bu araştırmalara dayanarak Ciliv'in mücadeleci olmasının liderliğine katkıda bulunan özelliklerden biri olduğu düşünülmektedir.

Yaşam boyu gelişim yaklaşımından hareketle liderlik potansiyelinin kökenine ve etkili unsurlara olan ilgi artmaktadır (Liu vd., 2019). Bu çalışmada, Süreyya Ciliv'in eğitim hayatında babasının etkin bir rol oynadığı ve eğitim seviyesi yüksek bir ailede yetiştiği görülmektedir. Ailenin olumlu etkisinin lider gelişimine katkıda bulunduğu düşünülmektedir. Örneğin, Erdoğmuş ve Esen (2018) Türkiye'nin önde gelen firmalarında görev yapmış dört CEO'nun biyografilerini içerik analizi yoluyla incelemiş ve CEO markalaşmasının belirleyicilerine ulaşmıştır. Bulgular, liderlerin kariyer gelişiminde etkili olan belirleyicilerden birinin kişiye değer katan aile çevresi olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda doğum yeri, eğitim, ailenin mesleği ve ailenin altyapısı, liderin gelişiminde belirgin bir etkiye sahiptir.

600 araştırmaya dayanan bir meta analiz çalışmasında dönüşümcü liderliğin duygulanım, motivasyon, özdeşim, sosyal takas ve adalet mekanizmaları aracılığıyla performans çıktılarını (görev performansı, örgütsel vatandaşlık davranışı, yenilikçi davranış) olumlu yönde yordadığı görülmüştür (Ng, 2017). Dönüşümcü liderlik iş performansı (Hiller vd., 2011), çalışmaya tutkunluk (Wang vd., 2017), örgütsel yaratıcılık ve yenilik (Uysal ve Shibu, 2020) örgütsel iletişim (Polat vd., 2024) gibi değişkenlerle olumlu ilişkiye sahiptir. Bu araştırmalara

dayanarak dönüşümcü liderliğin birey, grup ve örgüt düzeyinde olumlu etkileri olduğu söylenebilir. Bununla birlikte dönüşümcü liderlik kavramının kültürler arası genellenebilirliğinin araştırıldığı bir meta-analiz çalışmasında kültürel değerler ve uygulamaların dönüşümcü liderlik ve çalışan performansı arasında düzenleyici bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur (Crede vd., 2019). Lider biyografilerine dayanan araştırmaların liderin davranışlarını ve kişilik özelliklerini kültürel bağlamda incelemesi ve liderliği detaylı bir biçimde analiz etmesi sebebiyle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılmış ve doküman incelemesi ile veri toplanarak bir lider biyografisi, içerik analizi vasıtasıyla araştırılmıştır. Nitel araştırmaların nicel araştırmalara kıyasla çeşitli avantaj ve dezavantajları vardır. Nitel araştırmalar insan davranışlarını, kültürleri, sosyal etkileşimi ve grup farklılıklarını anlamlandırmayı hedefler ve tüme varım yöntemini kullanır. Neden sonuç ilişkisi kurma çabası yoktur. Nitel araştırma yöntemi kullanılarak bulgularla sınırlı genellemeler yapmak uygun olur (Karataş, 2017). Ayrıca nitel araştırmalarda niteliği ölçebilme veya buna dair kesin ölçütler tanımlama imkânı yoktur. Araştırmacının veriyi olabildiğince doğru ve adil bir biçimde inceleme ve okuyucuyu çalışmanın bilimselliği konusunda ikna etme gerekliliği bulunmaktadır (Arastaman vd., 2018). Nitel araştırmanın doğrulanabilirlik ve tutarlılık ölçütlerini (Arslan, 2022) karşılamak için Sığrı'nın (2021) önerdiği şekilde çalışmanın tüm aşamaları ayrıntılı bir biçimde ele alınmış, veri toplama, analiz ve yorumlama süreçleri açıklanmış ve bulgular geçmiş araştırmalarla ilişkilendirilmiştir. Bu kapsamda, bu çalışmada öncelikle detaylı bir literatür taraması yapılmış, dönüşümcü liderliğin her bir boyutunu ifade eden göstergelere ulaşılmıştır. Bu göstergeler elde edilen bulgularla karşılaştırılmış ve tutarlılık olduğu görülmüştür. Ayrıca veri analizi nitel araştırmaların çoğunun aksine bir yazılım programı vasıtasıyla incelenmiş, böylece daha nesnel bir analiz mümkün olmuştur. Bu nedenle araştırmanın bilimsel araştırma esaslarına uygun olduğu düşünülmektedir.

Bu araştırma sonucunda dönüşümcü liderlik kavramı Türkiye bağlamında incelenmiş ve dönüşümcü liderliğin belirleyicilerine ulaşılmıştır. Gelecekte yapılacak yaşam öykülerine dayanan nitel araştırmaların kültürel bağlamı göz önünde bulundurarak literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Afshari, L. (2022). "Idealized influence and commitment: a granular approach in understanding leadership", *Personnel Review*, 51(2), 805-822.

Akdoğan, E. (2002). *Öğretim elemanlarının algıladıkları liderlik stilleri ile iş doyum düzeyleri arasındaki ilişki.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Universitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkiye.

Ameen, A., Alshamsi, S., Isaac, O., Gazem, N. A., & Mohammed, F. (2021). Impact of inspirational motivation on organizational innovation (Administrative innovation, process innovation, and product innovation). In *Advances on Smart and Soft Computing: Proceedings of ICACIn 2020* (pp. 613-623). Springer Singapore.

Arastaman, G., Fidan, İ. Ö., & Fidan, T. (2018). Nitel araştırmada geçerlik ve güvenirlik: Kuramsal bir inceleme. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *15*(1), 37-75.

Arenas, F. J., Connelly, D. ve Williams, M. D. (2017). *The Full Range Leadership Model. In Developing Your Full Range of Leadership: Leveraging a Transformational Approach*. Air University Press, 11–36. Elde edilme tarihi: 5 Mayıs 2024. http://www.jstor.org/stable/resrep13849.15.

Arnold, K. A., Loughlin, C. ve Walsh, M. M. (2016). "Transformational leadership in an extreme context: Examining gender, individual consideration and self-sacrifice", *Leadership & Organization Development Journal,* 37(6), 774-788.

Arslan, E. (2022). "Nitel araştırmalarda geçerlilik ve güvenilirlik", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51(1), 395-407.

Avolio, B. J. ve Bass, B. M. (1995). "Individual consideration viewed at multiple levels of analysis: A multi-level framework for examining the diffusion of transformational leadership", *The Leadership Quarterly*, 6(2), 199-218.

Avolio, B. J. ve Bass, B. M. (2002). *Manual for the multifactor leadership questionnaire (Form 5X)*. Redwood City, CA: Mindgarden.

Bailey, K. D. (1982). Methods of social research (2. Baskı). New York: The Free Press

Bass, B. M. (1960). *Leadership, psychology, and organizational behavior.* New York, NY: Harper and Row.

Bass, B. M. (1985). *Leadership And Performance Beyond Expectations*. New York: FreePress.

Bass, B. M. ve Avolio, B. J. (1990). Developing transformational leadership: 1992 and beyond. *Journal of European industrial training*, *14*(5).

Bass, B. M. ve Avolio, B. J. (1993). "Transformational leadership and organizational culture", *Public Administration Quarterly*, 112-121.

Bass, B. M. ve Avolio, B. J. (1994). *Improving organizational effectiveness through transformational leadership*. Sage Publications: USA

Bass, B. M. ve Avolio, B. J. (1997). *Revised manual for the Multifactor Leadership Questionnaire*. Palo Alto: Mind Garden

Bass, B. (1999). "Two Decades of Research and Development in Transformational Leadership". *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 8(1), 9-32.

Bass, B. M. ve Riggio, R. E. (2006). *Transformational Leadership*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Bass, B. M. ve Steidlmeier, P. (1999). "Ethics, character, and authentic transformational leadership behavior", *The Leadership Quarterly*, 10(2), 181-217.

Bolkan, Goodboy ve Griffin (2011). "Teacher Leadership and Intellectual Stimulation: Improving Students' Approaches to Studying through Intrinsic Motivation", *Communication Research Reports*, 28(4), 337-346.

Bono, J. E. ve Judge, T. A. (2004). "Personality and transformational and transactional leadership: a meta-analysis", *Journal of Applied Psychology*, 89(5), 901-910.

Burns, J. M. (1978). *Leadership*. New York: Harper and Row.

Crede, M., Jong, J. ve Harms, P. (2019). "The generalizability of transformational leadership across cultures: A meta-analysis", *Journal of Managerial Psychology*, 34(3), 139-155.

Demirel, F. (2024). Süreyya Ciliv: Global İş Dünyasında Sıradışı Bir Lider. İstanbul:Kronik Kitap. 3. Basım.

Deng, C., Gulseren, D., Isola, C., Grocutt, K. ve Turner, N. (2023). "Transformational leadership effectiveness: an evidence-based primer", *Human Resource Development International*, 26(5), 627-641

Densten, I. L. (2002). "Clarifying inspirational motivation and its relationship to extra effort", *Leadership & Organization Development Journal*, 23(1), 40-44.

Doğan, S. (1999). Yöneticilik ve vizyona dayalı liderlik. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi*.

Dong, Y., Bartol, K. M., Zhang, Z. X. ve Li, C. (2017). "Enhancing employee creativity via individual skill development and team knowledge sharing: Influences of dual-focused transformational leadership", *Journal of Organizational Behavior*, 38(3), 439-458.

Ercan, Ü. ve Sığrı, Ü. (2015). Kültürel Değerlerin Liderlik Özelliklerine Etkisi: Türk ve Amerikalı Yöneticiler Üzerine Bir Araştırma. *Amme İdaresi Dergisi*, *48*(3).

Erdoğmuş, N. ve Esen, E. (2018). "Constructing the CEO personal brand: The case of four pioneering CEOs in Turkey", *Corporate Reputation Review,* 21, 37-49.

Ertac, S. ve Gurdal, M. Y. (2012). Deciding to decide: Gender, leadership and risk-taking in groups. *Journal of Economic Behavior & Organization*, *83*(1), 24-30.

Garraty, J. A. (1957). The nature of biography. *The Centennial Review of Arts & Science*, *1*(2), 123-141.

Gomes, A.R. (2014). "Transformational leadership: Theory, research, and application to sports". *Contemporary topics and trends in the psychology of sports* (53-114). (Ed: C. Mohiyeddini) Nova Science Publishers, New York.

Gregory, J. B. ve Levy, P. E. (2011). "It's not me, it's you: A multilevel examination of variables that impact employee coaching relationships", *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 63(2), 67.

Hailey, D. J. ve Fazio-Brunson, M. (2020). Leadership in the early childhood years: Opportunities for young leadership development in rural communities. *Theory & Practice in Rural Education*, *10*(1), 6-23.

Hiller, N. J., DeChurch, L. A., Murase, T., & Doty, D. (2011). Searching for outcomes of leadership: A 25-year review. *Journal of management*, *37*(4), 1137-1177.

Hisrich, R. D. ve Peters, M. P. (2002). *Entrepreneurship* (5. Basım). New York: McGraw-Hill.

Holbeche, L. (2020). "Liderlik, iletişim ve örgütsel etkinlik" . Bölüm 5, s.127-153. Çev. Akpınar, A. T. Arvinen-Muondo, R. ve Perkins, S. (2020). Örgütsel Davranış İnsan, Süreç, İş ve İnsan Kaynakları Yönetimi. Çev. Ed. Ayşe Küçük Yılmaz. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

House, J. S. *Work stress and social support* Reading, MA Addison-Wesley Publishing 1981.

House, R.J., Hanges, P.J., Javidan, M., Dorfman, P.W. ve Gupta, V. (Ed.), (2004). *Culture, Leadership and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*. Sage, Thousand Oaks, CA.

Judge, T. A., Bono, J. E., Ilies, R. ve Gerhardt, M. W. (2002). "Personality and leadership: a qualitative and quantitative review", *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 765.

Kalish, Y. ve Luria, G. (2021). "Traits and time in leadership emergence: A longitudinal study", *The Leadership Quarterly*, 32(2), 101443.

Karataş, Z. (2017). "Sosyal bilim araştırmalarında paradigma değişimi: Nitel yaklaşımın yükselişi", *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 68-86.

Kariuki, J. K. (2021). Idealized influence and inspirational motivation in a microfinance context: Review of literature. *International Journal of Organizational Leadership*, *10*(Special Issue 2021), 120-140.

Khan, I. U., Amin, R. U. ve Saif, N. (2022). "Individualized consideration and idealized influence of transformational leadership: Mediating role of inspirational motivation and intellectual stimulation", *International Journal of Leadership in Education*, 1-11.

Kimeto, A. C., K'Aol, G. O. ve Njenga, K. (2017). "The influence of idealized influence and individualized consideration on organizational commitment in commercial banks in Kenya", *American Journal of Leadership and Governance*, 1(2), 39-62.

Krishnan, V. R. (2005). "Leader-member exchange, transformational leadership, and value system". *Electronic Journal of Business Ethics and Organization Studies*, 10(1), 14-21.

Koh, C., Fernando, M., & Spedding, T. (2018). Exercising responsible leadership in a Singapore context. *Leadership & Organization Development Journal*, *39*(1), 34-50.

Liu, Z., Riggio, R. E., Day, D. V., Zheng, C., Dai, S. ve Bian, Y. (2019). Leader development begins at home: Overparenting harms adolescent leader emergence. *Journal of Applied Psychology*, *104*(10), 1226.

Koveshnikov, A. ve Ehrnrooth, M. (2018). "The cross-cultural variation of the effects of transformational leadership behaviors on followers' organizational identification: The case of idealized influence and individualized consideration in Finland and Russia", *Management and Organization Review,* 14(4), 747-779.

Lashari, R. ve Rana, A. H. (2018). "The impact of transformational leadership and social interaction on organizational performance in the viewpoint of knowledge management: an empirical study in banking sector of Pakistan". *International Journal of Organizational Leadership*, 7, 383-397.

Loon, M., Mee Lim, Y., Heang Lee, T. ve Lian Tam, C. (2012). "Transformational leadership and job-related learning". *Management Research Review*, 35(3/4), 192-205.

Luthans, F. (2002). The need for and meaning of positive organizational behavior. *Journal of Organizational Behavior, 23*, 695–706.

Martínez-Córcoles, M., Stephanou, K. D. ve Schöbel, M. (2020). "Exploring the effects of leaders' individualized consideration in extreme contexts", *Journal of Risk Research,* 23(2), 167-180.

Malik, P. ve Malik, P. (2023, August). "Making Generation Y employees want to stick to their jobs: the roles of individualized consideration transformational leadership, occupational self-efficacy, and personal growth initiative", Evidence-based HRM: a Global Forum for Empirical Scholarship, 11(3), 295-314). Emerald Publishing Limited.

Mayer, D. M., Aquino, K., Greenbaum, R. L. ve Kuenzi, M. (2012). "Who displays ethical leadership, and why does it matter? An examination of antecedents and consequences of ethical leadership*". Academy of Management Journal*, 55(1), 151-171.

McShane, S. ve Glinow, M. A. V. (2016). "Örgütsel Ortamda Liderlik", Örgütsel Davranış, Bölüm 11, 213-231. Çev. Çetinkaya, N. I. (çev. A. Günsel & S.Bozkurt). Nobel Akademik Yayıncılık, İstanbul

Ng, T. W. (2017). Transformational leadership and performance outcomes: Analyses of multiple mediation pathways. *The leadership quarterly*, *28*(3), 385-417.

Northouse, P. G. (2021). *Leadership: Theory and Practice*. Sage publications, CA.

Ogola, M., Sikalieh, D. ve Linge, T. (2017). "The influence of idealized influence leadership behavior on employee performance in Small and Medium Enterprises in Kenya", *European International Journal of Science and Technology*, 6(3), 47-62.

Olsen, O. K., Eid, J. ve Johnsen, B. H. (2006). "Moral behavior and transformational leadership in Norwegian naval cadets", *Military Psychology*, 18(sup1), S37-S56.

Otieno, C. D., Linge, T. ve Sikalieh, D. (2019). "Influence of intellectual stimualtion on employee engagement in parastatals in the energy sector in Kenya", *International Journal of Research in Business and Social Science*, 8(6), 148-161.

Özbolat, G. (2023). "Türkiye'de Girişimci Liderlik: Ahmet Mukdat Ziylan'ın Bir Kooperatifçilik Hikayesi Analizi". *Journal of Organizational Behavior Review*, 5(1), 56-71.

Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Moorman, R. H. ve Fetter, R. (1990). "Transformational leader behaviors and their effects on followers' trust in leader, satisfaction, and organizational citizenship behaviors". *The Leadership Quarterly*, 1(2), 107-142.

Polat, M., Yalçın, S. ve Köroğlu, M. (2024).Dönüşümcü liderlik, örgütsel sinizm ve örgütsel iletişim arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (71), 177-204.

Porsuk, D. ve Yiğit, K. C. (2019). "Otantik liderlik bağlamında Sakıp Sabancı'nın liderliği üzerine bir inceleme". 4. Uluslararası işletme öğrencileri konferansı, 96-104.

Rafferty, A. E. ve Griffin, M. A. (2004). "Dimensions of transformational leadership: Conceptual and empirical extensions". *The Leadership Quarterly*, 15(3), 329-354.

Rafferty, A. E. ve Griffin, M. A. (2006). "Refining individualized consideration: Distinguishing developmental leadershipand supportive leadership". *Journal of occupational and organizational psychology*, *79*(1), 37-61.

Robbins, S.R. ve Judge, T. A. (2020). "Liderlik", Bölüm 12, 186-206, *Örgütsel Davranışın Temelleri* (Çev Ed: Erdem Artan, İ. & Eser, G. Trans). Nobel Akademik Yayıncılık, İstanbul

Rupar, M., Jamróz-Dolińska, K., Kołeczek, M., & Sekerdej, M. (2021). Is patriotism helpful to fight the crisis? The role of constructive patriotism, conventional patriotism, and glorification amid the COVID-19 pandemic. *European Journal of Social Psychology*, *51*(6), 862-877.

Sandvik, A. M., Croucher, R., Espedal, B. ve Selart, M. (2018). "Intellectual stimulation and team creative climate in a professional service firm". *Evidence-Based HRM: a global forum for empirical scholarship*, 6(1), 39-53). Emerald Publishing Limited.

Schein, E.H. (2004) *Organizational Culture and Leadership*, Vol. 2, John Wiley & Sons, San Francisco.

Searle, G. D., & Hanrahan, S. J. (2011). "Leading to inspire others: charismatic influence or hard work?", *Leadership & Organization Development Journal*, 32(7), 736-754.

Sığrı, Ü. (2021). *Nitel Araştırma Yöntemleri*. Beta Yayınevi:İstanbul.

Shin, M. ve Bolkan, S. (2021). "Intellectually stimulating students' intrinsic motivation: the mediating influence of student engagement, self-efficacy, and student academic support", *Communication Education*, 70(2), 146-164.

Shin, S.J. ve Zhou, J. (2003) "Transformational leadership, conservation, and creativity: evidence from Korea", *Academy of Management Journal*, 46(6), 703-714.

Suhana, S., Ssuharnomo, S,.Mas'ud, F ve Mansyur, A. (2024). "Mejorando el intercambio de conocimientos a través de colaboraciones basadas en la confianza y liderazgo transformacional", *Revista De Métodos Cuantitativos Para La Economía Y La Empresa*, 37, 1-19.

Taylor, M. Z. ve Wilson, S. (2012). "Does culture still matter?: The effects of individualism on national innovation rates", *Journal of Business Venturing*, 27(2), 234-247.

Uysal, G. Ve Shıbu, A. (2020). Kobilerde örgütsel yenilik ve örgütsel yaratıcılık stratejileri: Dönüşümcü liderlik etkisi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, *7*(2), 41-49.

Vatansever, Ç. (2017). "Bir Oto-Biyografi Üzerinden Otantik Liderliği Yorumlamak: Turgut Uzer'in Olymp ve Faniler Kitabı". *Yönetim ve Organizasyon Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 43-68.

Wang, Z., Li, C., & Li, X. (2017). Resilience, leadership and work engagement: The mediating role of positive affect. *Social Indicators Research*, *132*, 699-708.

Xiaoxia, P. ve Jing, W., (2006). *Transformational leadership vs transactional leadership: The influence of gender and culture on leadership styles of SMEs in China and Sweden* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kristianstad Üniversitesi.

Yavuz, E. (2009). "İşgörenlerin Dönüşümcü Liderlik ve Örgütsel Bağlilik İle İlgili Tutumlarina Yönelik Bir Araştirma", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 51-69.

Yukl, G., O'Donnell, M. ve Taber, T. (2009). "Influence of leader behaviors on the leader-member exchange relationship*". Journal of Managerial Psychology*, 24(4), 289-299.

Zacher, H., Pearce, L. K., Rooney, D., & McKenna, B. (2014). "Leaders' personal wisdom and leader–member exchange quality: The role of individualized consideration", *Journal of Business Ethics,* 121, 171-187.

Zdaniuk, A. ve Bobocel, D. R. (2015). "The role of idealized influence leadership in promoting workplace forgiveness". *The Leadership Quarterly*, 26(5), 863-877.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.09.2024 **√Accepted/Kabul:** 09.12.2024
DOI:10.30794/pausbed.1542469
Research Article/Araştırma Makalesi

Kendir-Gök, Y. (2025). "Amplifying Voices, Shaping Experience: The Feminist Quests of Virginia Woolf and Şirin Tekeli", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 66, pp. 393-404.

AMPLIFYING VOICES, SHAPING EXPERIENCE: THE FEMINIST QUESTS OF VIRGINIA WOOLF AND ŞİRİN TEKELİ

Yeliz KENDİR-GÖK*

Abstract

This article aims to address a gap in feminist literature by comparing the lives, contributions, and social contexts of Virginia Woolf and Şirin Tekeli. Through the analysis of their works within cultural frameworks, it seeks to provide new insights into feminist thought, women's rights, and gender roles. The study highlights parallels between the gender norms of their respective eras and the ongoing struggle for gender equality. By first providing an overview of Woolf and Tekeli, the analysis focuses on historical and cultural transformations in order to understand the complexities of gender dynamics. It applies Woolf's concept of a "room of one's own" as a metaphor for women's intellectual and creative liberation. The study then transitions to Istanbul, focusing on Tekeli and the Women's Library and Information Center Foundation's efforts to challenge traditional gender norms and uncover hidden aspects of women's lives. In summary, this article enhances the understanding of gender dynamics by highlighting the interrelated nature of Woolf's and Tekeli's feminist endeavors and their commitment to advancing women's narratives.

Keywords: *Virginia Woolf, Şirin Tekeli, Feminist literature, Gender equality, Feminist quests.*

SESLERİ YÜKSELTMEK, DENEYİMİ ŞEKİLLENDİRMEK: VIRGINIA WOOLF VE ŞİRİN TEKELİ'NİN FEMİNİST ARAYIŞLARI

Öz

Bu makale, feminist literatürdeki boşluğu gidermeyi hedefleyerek Virginia Woolf ve Şirin Tekeli'nin yaşamlarını, katkılarını ve toplumsal bağlamlarını karşılaştırmaktadır. Eserlerinin kültürel çerçeveler içinde analiz edilmesi yoluyla feminist düşünce, kadın hakları ve toplumsal cinsiyet rolleri konularında yeni bir bakış açısı sunmayı amaçlar. Çalışma, her iki dönemdeki toplumsal cinsiyet normları ve süregelen toplumsal cinsiyet eşitliği mücadelesi arasındaki benzerlikleri ortaya koyar. Woolf ve Tekeli'nin kısa biyografik özetleriyle başlayan analiz, toplumsal cinsiyet dinamiklerinin karmaşıklığını anlamak için tarihsel ve kültürel dönüşümleri vurgular. Woolf'un kadınların entelektüel ve yaratıcı özgürlüğüne dair bir metafor olarak kullandığı "kendine ait bir oda" kavramını derinlemesine inceler. Ardından, İstanbul'a odaklanarak, Tekeli ve Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı'nın toplumsal normlara karşı çıkma ve kadınların yaşamlarının örtük yönlerini ortaya çıkarma çabalarını değerlendirir. Sonuç olarak, makale, Woolf ve Tekeli'nin feminist mücadelelerinin kesişim noktalarını ve kadın anlatılarını ilerletmeye yönelik ortak kararlılıklarını vurgulayarak toplumsal cinsiyet dinamiklerine ilişkin anlayışı derinleştirir.

Anahtar kelimeler: *Virginia Woolf, Şirin Tekeli, Feminist literatür, Toplumsal cinsiyet eşitliği, Feminist arayışlar.*

*Dr. Research Assistant, Çankırı Karatekin University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Sociology, ÇANKIRI.
e-mail: yeliz.kendir@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-3500-8374)

1.INTRODUCTION

Virginia Woolf (2019: 5) states:

> "But, you may say, we asked you to speak about woman and fiction -what, has that to do with a room of one's own? I will try to explain."

The concept of gender has been a pervasive and intricate theme throughout history, intertwined into the fabric of cultures of all ages, continents, and civilizations (Wiesner-Hank, 2021). This theme is evident in narratives of individuals grappling with the implications of their gender identification in the social and historical contexts of their time. Comparative analyses within academic studies have examined and thoroughly assessed this pattern. Mehrpouyan and Zakeri (2023), for instance, delve into the authorial identity imagery in the works of Virginia Woolf, Simin Daneshvar, and Forough Farrokhzad, analysing themes of feminist literature and womanhood. By discussing women's rights, oppression, and the dynamics of patriarchal system, these authors adopt a humanistic approach. Similarly, Chen (2016) underscores the significance of comparing Woolf and Beauvoir, drawing attention to shared elements and differences in specific concepts of liberation. This analytical framework plays a pivotal role in advancing the cause of contemporary women's emancipation. Furthermore, Prinoty (2022) reflects on the portrayal of traditional societies shaped by patriarchal communities in the works of Virginia Woolf and Kate Chopin. As a whole, these studies demonstrate the potential of comparative analyses in shedding light on various facets of the examined literary works.

This study embarks on a journey through time and space, aiming to unveil the lives, contributions, and social environments of two remarkable women: Virginia Woolf and Şirin Tekeli. It seeks to provide fresh insights on feminist theory, women's rights, and gender roles by analyzing the writings of both authors. The analysis seeks to provide a more nuanced understanding of how these authors' works were shaped by their cultural contexts and how they engaged with feminist ideals. Ultimately, this study contributes to a broader perspective on this significant topic in literature. In addition to uncovering the specific challenges faced by these two extraordinary women, the exploration of their lives illuminates parallels between the gender norms of their respective eras. The ensuing discussion delves into the enduring struggle for gender parity and the substantial impact of personal choices on historical development through the testimonies of Woolf and Tekeli.

The study initiates with a concise overview of Woolf and Tekeli. In order to improve understanding of the complexities of gender dynamics in their lives, the following analysis focuses on changes in historical and cultural contexts. This analysis is contextualized, with a focus on exploring further how Virginia Woolf's concept of a "room of one's own" might transcend the physical realm and function as a potent metaphor for the intellectual and creative liberation of women. The journey then proceeds to İstanbul, where Tekeli and the Women's Library and Information Center Foundation have forged an environment that defies conventional norms. Consequently, this study shows how Woolf and Tekeli's stories intersect through their shared commitment to exposing the hidden facets of women's lives and viewpoints as one navigates the complex web they have created.

2.THEORETICAL FRAMEWORK

The expression "One is not born, but rather becomes, a woman" (Beauvoir, 1972: 296), which refers to the cultural construction of gender rather than its biological implications, has been frequently used by feminists and remains an influential concept from past to present (Direk, 2009). From this perspective, examining the conceptualizations and sociological configuration of being a woman through the life trajectories and works of Virginia Woolf and Şirin Tekeli is crucial for understanding their contributions to challenge and transform traditional motifs. When focusing on these two figures, it is reasonable to keep Beauvoir's argument in mind. Based on her own life experiences, Beauvoir describes the difficulties of being a woman in a male-dominated world as follows:

> It was a revelation: this world was a masculine world, my childhood had been nourished by myths forged by men, and I hadn't reacted to them in all the same way I should have done if I had been a boy. I was so interested in this discovery that I abandoned my project for a personal confession in

> order to give all my attention to finding out about the condition of women in its broadest terms. I went to the Bibliothèque Nationale to do some reading and what I studied were the myths of Femininity. (Beauvoir, 1963: 103; cited in Fallaize, 2007: 87).

This quote reveals Beauvoir's awareness of how gender is constructed and how the experience of womanhood is socially shaped. Arguing that womanhood is not a biological destiny but a social and cultural construction, she contends that traditional roles and positions must be questioned. In this context, the theoretical framework of this study will focus on the sociological meanings of being a woman, the concept of the other, and the secondary positions attributed to women.

3.FEMINIST VOICES ACROSS TIME AND CULTURE: A BRIEF OVERVIEW OF WOOLF AND TEKELİ

Virginia Woolf's temporal existence spanned from January 25, 1882, to March 28, 1941, positioning her at the confluence of the late 19th and early 20th centuries (Woolf, 2018). In contrast, Şirin Tekeli's chronology extended from February 28, 1944, to June 13, 2017, aligning her with the span of time transitioning from the twentieth to the twenty-first centuries (Çakır, 2022: 1284). This temporal distinction underscores the divergent epochs these two figures traversed, encapsulating significant societal transformations[1], and literary landscapes. Despite the varying contextual considerations of their separate time periods, both Woolf and Tekeli grappled with the pervasive existence of gender inequality.

Woolf, a notable member of the *Bloomsbury Group*, not only crafted literary works with internal monologues but also made pivotal contributions to feminist discourse and gender equality discussions (Lanser, 1992). Encompassing debates on 'realist' versus 'modernist' literature, the existence of a distinct female literary tradition, feminist 'anger,' 'androgyny' in feminism, gendered perspectives, and intersections of feminism with socialism, pacifism, and patriarchy, Woolf's extensive corpus serves as a cornerstone for major feminist dialogues (Marcus 2000: 142-143). Of particular significance to this research is Woolf's assertion: "we think of our mothers if we are women," emphasizing the imperative for contemporary feminists to actively explore and engage with the literary works of earlier women writers (2019: 105).

Woolf's notable literary works encompass *Night and Day (1919)*, *Mrs. Dalloway (1925)*, *To the Lighthouse (1927)*, *Orlando (1928)*, and *The Waves (1931).* Her *A Room of One's Own (1929)* holds a preeminent status as a pioneering exemplar of contemporary feminist literary criticism (Goldman, 2007: 67). In light of Woolf's extensive and diverse literary oeuvre, this scholarship focuses on her work in the field of feminist scholarship, especially *A Room of One's Own*. This deliberate choice stems from the acknowledgment of the pivotal role that this specific work has played in shaping and molding feminist dialogue, positioning it as a central focal point for this research endeavor. While Woolf's intellectual and literary contributions span a wide spectrum, *A Room of One's Own* stands as an essential piece in the feminist literary canon, providing a profound exploration of women's autonomy, creativity, and societal limitations, establishing itself as a cornerstone text for feminist analysis (Marcus, 1987).

Compared to Woolf, Şirin Tekeli demonstrated a significant engagement with the women's movement through her roles as an academic, writer, translator, and feminist activist. Tekeli contributed to the field by translating important works authored by notable social scientists into the Turkish vernacular (Çakır, 2009: 115). Her efforts in translation highlight her role in facilitating intellectual exchange and ensuring access to critical discourses across various domains.

Concurrently, Tekeli's consistent dedication to feminist principles becomes evident in her determined response to criticism. Her commitment is further exemplified through her doctoral thesis on women, a scholarly project she diligently pursued despite external scrutiny. This occurred during a period when feminism was in its infancy, making her successful completion of the doctoral thesis a tangible demonstration of her scholarly rigor. While she occasionally referred to herself as an "embarrassed feminist," Tekeli's contributions significantly

1 The Victorian period in England and Türkiye's modernization process have both been significant periods of change for these nations; however, they occurred under different situations and with distinct goals. England's Victorian Era was notable for its industrial growth and expansion of its empire, whereas Türkiye's modernization journey included crucial elements like Westernization, rebuilding after conflicts, and the adoption of secularism. Both eras witnessed substantial shifts in societal, economic, and political aspects.

resonated within the feminist movement, leaving a profound impact. This academic research will emphasize the significance of Tekeli's contributions to the institutionalization of feminism and the process of women establishing a distinct space for themselves, examining how she made these contributions at an institutional level in great detail within the field of feminism. This assertion is grounded in the substantial influence of Tekeli's contributions on the feminist movement, particularly during a time when feminism was gradually taking shape within the Turkish sociopolitical landscape. Tekeli emerged as a steadfast advocate for transformative change, leaving an enduring legacy that extended beyond academia. Academic research, translation efforts, and written works, along with the Women's Library and Information Center Foundation, serve as concrete evidence of igniting the aspirations of the new generation of young women and inspiring them (Dijital Topuklar, 28 September 2018).

In conclusion, the inherent significance of this study resides in its comprehensive and scholarly examination of both Woolf and Tekeli. This academic endeavor is firmly grounded in the elaborate interplay of factors previously elucidated. The thorough scrutiny bestowed upon these two figures is underpinned by the intricate confluence of considerations delineated, thereby heightening the scholarly gravity of their analysis. The sustained integration of Woolf and Tekeli within the expansive purview of women's studies extends across centuries, thereby underscoring the enduring value ascribed to their respective contributions.

4.UNVEILING GENDER DYNAMICS: SHIFTS IN THE TIME AND CULTURES OF WOOLF AND TEKELİ

Woolf's exploration of society intricately intertwines with patriarchal structures, reinforcing entrenched traditional norms. As Shihada notes, before the mid-19th century, prevailing societal beliefs portrayed women as mentally and physically weak. The dichotomy between private and public spheres relegated women to domestic roles, such as sewing and nursing, with their duties primarily confined to household chores and childcare. Marriage emerged as the sole accepted role for women, leaving them constrained by fear and shame, unable to rebel. In contrast, perceived as mentally and physically strong, granted the privilege of work and education, particularly in fields such as mathematics and sciences, where they played a pivotal role in shaping society (2005: 121).

In societies characterized by assigned gender roles, such as the Victorian era in which Woolf grew up, traditional norms were perpetuated across generations. Daughters inherited maternal wisdom, while sons inherited paternal instruction, leading to women becoming skilled in culinary arts and men honing rhetorical skills (Fernald, 2006: 3). Women who pursued education or engaged in the public sphere were often disapproved of and viewed as behaving inappropriately. Conversely, a pervasive acknowledgment of male predominance was evident, particularly within the sphere of advanced scientific pursuits (see DeWitt, 2013).

This portrayal sheds light on gender roles and societal norms prevailing until the mid-19th century. The conceptualization of inherent disparities between the biological sexes played a central role in precipitating the extensive divergence of gender roles during this historical juncture. However, this demarcation's consolidation was intricately intertwined with multifaceted factors such as prevailing social norms, deeply ingrained religious tenets, intricate moral frameworks, and the educational system.

The analyzed social framework can be clearly identified as the patriarchal societal structure. Coming of age in a culturally enriched and relatively emancipated milieu within an upper-middle-class family endowed with particular privileges, Woolf was nurtured under the influence of a father who, despite these privileges, burdened his daughter solely through the force of her character. This dynamic drew Virginia into closer proximity with feminism (Urgan, 1995: 13). Woolf highlights the conspicuous shortfall and, in some cases, outright absence of opposition towards patriarchal structures of dominance. She articulates this with a tone of fervent discontent:

> At the thought of all those women working year after year and finding it hard to get two thousand pounds together, and as much as they could do to get thirty thousand pounds, we burst out in scorn at the reprehensible poverty of our sex. What had our mothers been doing then that they had no wealth to leave us? Powdering their noses? Looking in at shop windows? Flaunting in the sun at Monte Carlo? There were some photographs on the mantel-piece. Mary's mother—if that was her picture—may have been a wastrel in her spare time (she had thirteen children by a minister of the

> church), but if so her gay and dissipated life had left too few traces of its pleasures on her face. She was a homely body; an old lady in a plaid shawl which was fastened by a large cameo; and she sat in a basket-chair, encouraging a spaniel to look at the camera, with the amused, yet strained expression of one who is sure that the dog will move directly the bulb is pressed. Now if she had gone into business; had become a manufacturer of artificial silk or a magnate on the Stock Exchange; if she had left two or three hundred thousand pounds to Fernham, we could have been sitting at our ease tonight and the subject of our talk might have been archaeology, botany, anthropology, physics, the nature of the atom, mathematics, astronomy, relativity, geography. (Woolf, 2019: 29-30).

Woolf highlights the limitations imposed on women and explores the possibilities that could emerge if they were afforded greater opportunities. This perspective provides a crucial context as the discussion transitions to Tekeli's account. Within a unique contextual framework, distinct from the one elucidated by Woolf concerning the disparate privileges women confronted within the educational system, Tekeli procured a state scholarship in the autumn of 1961. This marked the commencement of her sojourn to Paris, a hub of cultural prominence, wherein she inaugurated her trajectory of advanced academic pursuit (Çakır, 2022: 1287). The underlying basis for this privilege can be traced to Kemalist modernization. This modernization process emphasized women's integration into public life through significant reforms such as compulsory education for girls, expanded access to professional opportunities, and legal changes promoting gender equality (Navaro-Yaşın, 2000: 52). These reforms collectively shaped the opportunities available to women like Tekeli, including access to state scholarships and higher education.

However, the process of nation-state building played an exceptionally effective role in ensuring the continuity of gender roles. Sancar (2009) draws attention to the consensus on family structure within society, the desire for familial and social modernization, and the emergence of a modern male dominance archetype. In this context, women were directed to home-centered roles, were not represented in state administration, yet were primary figures in raising youth and symbolizing future generations. As a result, Kandiyoti (1987: 324) describes women as "emancipated but unliberated". In this manner, it shows that while the Kemalist modernization of women represents a departure from the Ottoman legacy, it also exhibits a continuity based on patriarchal foundations (Yüksel, 2006: 781).

Nurtured within the frameworks of Kemalist modernization and state feminism -defined as "the state-led promotion of women's equality in the public sphere", which monopolized women's activism and positioned "it as a tool of the state's modernizing project" (White, 2003: 155)- Tekeli embarks on a rigorous examination of the system from an external standpoint. As an academic, the most suitable milieu for conducting these analyses is within the university setting. Tekeli, however, also bore witness to the tumultuous periods of the 1960s and 1980s, marked by substantial sociopolitical upheaval and transformations. Following the 1980 coup d'état, the authoritarian government introduced the Council of Higher Education, which aimed at restricting academic freedom and the independent functioning of universities (Çınar and de Haan, 2018: 134). This juncture emerged as a pivotal moment within Tekeli's academic journey in Türkiye. In this context, Tekeli chose to resign because she could not find space for her independent thought (Çakır, 2009: 114). She aimed to approach the system from a different perspective by positioning herself outside the existing structure. This event constituted one of her first concrete steps against the existing structure. Afterwards, she continued her academic studies and actively participated in the women's movement as an activist.

In summation, Woolf's observations reveal a societal fabric woven with patriarchal threads, confining women to prescribed roles while men enjoyed dominance and shaping authority. This stark gender divide persisted through generations, with women's education and participation in public spheres encountering resistance. Meanwhile, Tekeli's pursuit of education, catalyzed by Kemalist reforms[2], signifies a distinctive chapter in her academic journey. However, the persistence of gender roles within nation-state constructs showcased both

2 Several key reforms were implemented, including the introduction of educational equality, which led to the establishment of compulsory education for girls and the promotion of women's access to higher education, facilitating their enrollment in universities and the pursuit of academic careers. Furthermore, access to the professional domain was expanded through the provision of opportunities for women to engage in public service and other professional fields. Additionally, the representation of women in public life was emphasized, with a strong focus on the significance of women's participation in social, cultural, and political spheres. (see White, 2003).

advancements and limitations. These experiences, from different contexts, mirror the enduring struggle against traditional norms, emphasizing women's agency and resilience in navigating evolving educational landscapes.

5.GENDER AND SPACE MATTERS?

Can a physical space carry a gender identity? Is it capable of nurturing gender awareness, presenting various gender viewpoints, preserving the history of women and gender, and serving as a repository for scholarly resources effectively? These inquiries hold divergent connotations. Indubitably, the response to both inquiries is in the affirmative; it is indeed feasible. In pursuit of this objective, it is prudent to address the first question by scrutinizing the interplay between physical space and gender dynamics within Woolf's seminal work, *A Room of One's Own*. Subsequently, the second question will be elucidated through a comprehensive analysis of Tekeli's influential contributions to the institutionalization of feminism in Türkiye.

5.1.Through Woolf

Virginia Woolf addresses the capacity of space to reflect and shape gender identity in her work. At the beginning, she introduces an ordinary library structure. However, as the narrative progresses, we see that this space has dimensions that go beyond architectural form and symbolize complex gender dynamics. Woolf embarks on an intellectual discovery by creating this structure. This architectural structure becomes an obstacle to women and is inadequate in the face of their cognitive, creative, and imaginative abilities. This structure is the Oxbridge Library and carries a meaning beyond its bricks and mortar. Woolf's depiction reveals an architectural framework that functions as an obstacle for women; although it is a complex formation and presents a strong facade, it loses its impenetrability when faced with women's abilities to think, create, and imagine. The Oxbridge Library contains the essence of the obstacles women face and symbolizes these obstacles within the walls that define it.

Woolf initiates her discourse from this pivotal juncture, embarking upon a rigorous examination of the nuanced standing of women entrenched within her contemporary social fabric. She explores the societal context in which women are regarded as outsiders and are often placed on the margins. What sets *A Room of One's Own* apart within Woolf's body of work is its scrutiny of the origins and characteristics of women's marginalized status within a patriarchal society.

Woolf acknowledges the impacts of conventional gender subjugation on the female population. The character strategically introduced by Woolf to serve as a narrative vehicle adeptly encapsulates the temporal milieu, furnishing an incisive delineation of the multifaceted experiences embodied by Judith Shakespeare. As the narrative unfolds to recount the various phases of Judith's life, it adroitly captures the subtle nuances that underscore her yearning for foundational education, thwarted by the constricting grasp of prevailing gender norms. The formidable constraints arising from the interplay of familial and societal pressures, which serve to delimit the contours of permissible gender comportment, crystallize as insurmountable barriers curbing her pursuit of intellectual enlightenment. The textual rendition deftly interweaves the dominance vied for by Judith's parents, steeped in the dictates of patriarchal paradigms, their endeavors at asserting control, the specter of violence, and the looming specter of coerced matrimony. Her act of defiance, manifested through her escape from the familial confines, emerges as a potent expression of resistance against these constrictive circumstances, constituting a rebellion tempered by a rational reckoning of the persistent grip of patriarchy.

Woolf orchestrates this narrative exposition by strategically enmeshing the art of theater, a cultural construct inherently entangled with societal norms and values, into the fabric of the story. Despite her gender, Judith is denied access to female roles within the theatrical realm, positions historically reserved for male actors. Regrettably, her brief sojourn within the theatrical sphere is cut short, as she becomes subsumed by the dominance exerted by a male protagonist, thus falling prey to the very hegemony she sought to transcend. The trajectory of her theatrical endeavor aligns with the sanctified domain of motherhood, a thematic trajectory she embarks upon even while carrying the mantle of pregnancy, culminating in a tragic end through suicide. Underpinning these myriad experiences lies Judith's intrinsic womanhood, an elemental impetus that propels her journey and becomes emblematic of the circumscribed opportunities that impede her capacity to sustain her own existence, culminating in an untimely demise.

Woolf's work prompts a reevaluation of male-authored texts about authority and gender, while also initiating discussions about the inclusion of women writers in the literary canon and the unique characteristics of literary works by and about women (Goldman, 2007: 68). Woolf's discourse is encapsulated in her statement: "It would be a thousand pities if women wrote like men, or lived like men, or looked like men, for if two sexes are quite inadequate, considering the vastness and variety of the world, how should we manage with one only?" (2019: 121). The sentiment aimed at recognizing diversity in experience is captured in this statement, asserting that such recognition enhances understanding of the world. Implicit within this sentiment is the acknowledgment that both genders offer distinct perspectives and attributes to the global narrative, underscoring the potential diminution were women to forsake their inherent distinctions. As such, the narrative asserts that considering women's experiences from women's viewpoints necessarily disentangles the discourse from the confines of a singular, dominant perspective that assumes universal applicability of male-centered norms.

The gendered nature of educational inequality highlights the symbolic power of Woolf's conceptualization of the "room of one's own." This concept brings to light that this space represents much more than a physical room. In line with Goldman (2007: 71)'s analysis, Woolf's use of the room metaphor not only establishes a segregated and public socio-political and cultural domain tailored for women, but also serves as a symbolic representation of women's ingress into domains that have historically been reserved for men. Moreover, the concept holistically embodies the distinct essence of womanhood, encompassing elements such as individualized identity, intrinsic traits, dynamic agency, self-determination, unrestricted autonomy, and a vocal expression that is both public and intimate in nature. Due to this very rationale, it symbolizes a woman's identity, personality, agency, freedom, and her unique voice.

5.2.Through Tekeli

The imperative integration of women into the public domain and fortifying this integration through political enfranchisement becomes discernible within the annals of the women's movement. Time has provided experiential insights that underscore the significance of contextualizing rights within the broader societal landscape, revealing patriarchy's dominance sustained through timely adaptations. Tekeli's confrontations and her catalytic role within the women's movement exemplify this phenomenon, unveiling the dynamic interplay between challenges, contributions, and influence as she navigates the shifting contours of her era. Tekeli articulates the following declarations:

> The sanctioned narrative proclaiming that "owing to Atatürk, Turkish women have outpaced their Western counterparts" ultimately contributes to the subjugation of women into a muted and inconspicuous majority. Nevertheless, women in Türkiye manifest as the ardent proponents of secularism and the republican framework. Throughout this protracted epoch, a select minority of women, possessing the advantage of higher education and professional opportunities, emerged as the conspicuous "exemplars" of Türkiye's progress. However, this narrative veil the broader reality wherein a substantial demographic of women, bereft of such privileges, remains relegated to the ranks of unpaid familial laborers, predominantly within the agricultural sector. The inability to rupture the tenacious grip of patriarchal traditions has resulted in the curtailment of their entitlements to property, education, income, and social security. The dire consequence is the profound disenfranchisement of women, emblematic of the most marginalized stratum within the societal construct. (Bianet, 17 June, 2017).

Feminist inquiries oriented towards comprehending and elucidating the evolutionary trajectory denoted as 'Turkish modernization' have undertaken the imperative task of responding to a pivotal query: "In what capacities and by what mechanisms did women participate in this transformative course?" The investigative endeavors undertaken to grasp the contours of women's societal experiences within the backdrop of an array of policies, institutional conventions, and political maneuvers, all underpinned by the ethos of 'preserving the state' and 'establishing the Republic,' have laid bare a compelling revelation. Contrary to assertions advanced by several scholars operating within this scholarly domain, this line of inquiry has unveiled the conspicuous absence of an inherent 'foundational intent' that was committed to espousing gender equality (Sancar 2009:

122). The recognition of women within the framework of traditional gender roles, coupled with the lack of a social reflection of equality with men, underscores the necessity of organized feminism (Tekeli, 1981).

Tekeli critically reflects on her privileges while observing that societal dynamics do not align with narratives of gender equality (Çakır 2009: 115). This trend can be linked to the politicization associated with the influence of male dominance within the political sphere. In Tekeli's context, the same political environment restricted freedoms of "thought and research" within the social sciences and established a rigid hierarchical structure akin to a military framework. The focus shifted towards promoting the official ideology rather than encouraging academic inquiry, reflecting efforts to depoliticize both students and educators (Çakır 2009: 114-5).

It was precisely within this evolutionary trajectory that Tekeli embarked upon a journey resonating with Woolf's assertion: "Lock up your libraries if you like, but there is no door, no lock, no bolt that you can put on the freedom of my mind" (2019: 105). In parallel to Woolf's sentiment, Tekeli undertook the endeavor of challenging the conventional and authoritative Kemalist narrative. This narrative underscored the early republican government's ostensibly progressive measures, including the bestowal of suffrage and civil liberties upon women, while conspicuously sidestepping the intrinsic agency and the resolute struggles that women themselves had waged during the late Ottoman and early republican epochs (Çınar and de Haan, 2018: 135).

Tekeli initiated a sequence of activities encompassing gatherings, deliberations, international and domestic conferences, advocacy campaigns, and engagement in a multitude of actions. These actions encompassed the 1985 petition campaign advocating for the implementation of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), as well as the vigorous campaign for the reformation of the Civil Code. Notable milestones also include the inaugural protest march against domestic violence in 1987, the Kariye festival, the 'Purple Needle' campaign, and a comprehensive critique of the pervasive influence of patriarchy (Çakır, 2009: 116). What initially might have seemed like self-serving grievances emanating from a marginal faction of women eventually coalesced into a substantive social movement. This movement transcended its origins, gaining traction and galvanizing the active participation of diverse cohorts such as young women, women from rural provinces, and Kurdish women.

Together, these narratives form an intricate tapestry that reveals the inextricable link between space, defiance, and gender. Woolf and Tekeli, separated by time and context, emerge as kindred spirits who illuminated the intricate ways in which societal constructs define, limit, and can be transcended. Their stories, woven together, echo a resounding affirmation that even in the face of adversity, spaces can be reshaped, norms can be subverted, and equality can be pursued. Their legacies resonate as a testament to the enduring power of individuals to challenge the established order, embarking on journeys that traverse the boundaries of time, culture, and circumstance.

6.FORGING FEMINIST LEGACIES: UNVEILING WOMEN'S VOICES AND HISTORIES THROUGH WOMEN'S LIBRARY

In her 1992 study, Tekeli conducts an in-depth analysis comparing the evolution of women's rights in Türkiye with similar processes in Europe. Tekeli notes that following the 1980 military coup, Turkish feminists, inspired by their peers in Great Britain, began to boldly question patriarchal structures. The study also addresses the contradiction between the historical perception of Turkish women as political leaders in Europe and their actual underrepresentation in Turkish politics. It highlights how strategies from Western European feminist movements have led to the establishment of women-focused organizations, campaigns, and institutions in Türkiye. These institutions include women's shelters, crisis centers, Women's Studies centers, and women's libraries. Tekeli emphasizes the importance of networking and information exchange among feminists, pointing out the transformative impact of international feminist solidarity on local feminist movements. In this context, the study details how Turkish feminist movements have adopted and developed these structures to provide concrete solutions to the challenges women face.

One of these structures, emblematic of the transformative power of feminist movements, is the Women's Library and Information Center Foundation in Istanbul. Standing as a distinct edifice, it marks a remarkable departure from the world of Virginia Woolf (2019)'s imaginative constructs. Within its walls, the specter of

condescending figures and restrictive guardian angels finds no place. This library becomes a haven where the narrative evolves, and women's presence breaks free from the confines of outdated conventions. It beckons a departure from the shadows of the past, unfurling a fresh chapter where comfort transcends the entrance—becoming a symbol of empowerment and metamorphosis. Amidst these walls, an intricate dance between space, identity, and liberation unfolds, weaving a story that goes beyond the limits of architecture, embracing the boundless potential of the human spirit. This exemplifies the practical realization of feminist aspirations, and the vibrant locus of cultural and social transformation ignited by the feminist movements highlighted in Tekeli's study.

At the forefront of this transformative initiative are the individuals who played a central role in establishing The Women's Library and Information Centre Foundation, with Şirin Tekeli and her colleagues providing significant leadership. This institution stands as a testament to unyielding determination and a collective purpose, embodying the true essence of women's empowerment. The very core of its charter resonates with a dedication that goes beyond mere words, encapsulating the imperative to delve into history's records and trace the intricate journey of women across eras (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, n.d.).

The Foundation's mission extends far beyond the boundaries of a traditional library; it stands as a guardian of suppressed narratives and silenced voices. Within its walls, history converges with the present, as the Center preserves the written legacies of today for the generations to come. Functioning as both an archive and a site of scholarly inquiry, the Foundation underscores the significance of historical continuity in advancing gender equity and fostering a more inclusive understanding of the past.

With persistent dedication, the Women's Library and Information Center Foundation contributes to progress, bridges generational gaps, and promotes strength, unity, and enlightenment. It serves as a valuable resource for researchers, scholars, and those seeking knowledge, providing access to transformative insights that transcend barriers and defy time limitations.

Functioning as a pioneering and exclusive institution in the Turkish context, the Women's Library and Information Center Foundation emerges as a prominent edifice within the institutional landscape. Its significance lies in its role as a central archive for an extensive array of materials and documents, encapsulating the historical trajectory of women in Türkiye from the Ottoman Empire to the present. This archival assemblage is curated, orchestrated through the aggregation of an array of textual, audio-visual, visual, and multidimensional artifacts/documents. This process is underpinned by a nuanced understanding of the perpetual threat that existing materials confront, either through degradation or potential obliteration.

Of paramount importance is the Foundation's deliberate emphasis on the procurement of resources that chronicle the everyday and intimate dimensions of women's lives, thus capturing facets that often elude traditional historical narratives. This endeavor encompasses an extensive spectrum of elements encompassing women's personal archives, familial correspondences, diaries, records pertaining to women's activist campaigns and organizational initiatives, creative expressions, autobiographies, biographies, cinematographic works, videos, posters, and ephemera, as well as the preservation of oral history testimonies and their transcription.

The cumulative outcome of these extensive endeavors coalesces into an invaluable repository of knowledge concerning women, a collection that attains an unparalleled depth and breadth within its scope. The Foundation's compilation comprises 16 distinct collections, systematically delineated into categories encompassing Private Archives, Women's Organizations and Institutions, Ephemera, Newspaper Clippings, Posters, Visuals, Rare Texts, Oral History, Books, Periodicals, Theses, Articles, Artistic Creations, Women Authors, Women Artists, and Audio materials. Beyond merely affording access to these archives and documents, the Foundation assumes the onus of fostering a broader cultural and academic awareness by venturing into the curation of women-centric materials held within other institutional repositories. This ambitious initiative extends to the preparation of bibliographies and archive catalogs, amplifying the accessibility and comprehension of these women-centric documents within the wider scholarly and cultural milieu (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı n.d.).

When Woolf's ruminations are scrutinized within this analytical framework, it becomes conspicuously evident that her focus gravitates towards the nuanced contours of women's experiences, particularly those aspects that have often remained concealed from conventional historical narratives. In her seminal work *A Room of One's Own*, Woolf articulates a resounding call for a comprehensive comprehension of women's historical and intellectual trajectories. This clarion call, emblematic of her feminist outlook, underscores the lacuna in historical documentation concerning women and accentuates the imperative of situating their narratives within broader sociocultural contexts.

Similarly, Tekeli traverses a divergent temporal landscape yet converges with Woolf's motivations by spearheading an initiative imbued with a comparable purpose. The Women's Library and Information Center Foundation, an endeavor in which Tekeli plays an instrumental role in its inception, encapsulates a comprehensive range of women's lived experiences while simultaneously offering a platform for the previously unseen, unheard, and marginalized voices of women to resound. The initiative aims to protect women's historical contributions and experiences for future generations.

The resonances between Woolf's intellectual pursuits and the very essence of the Foundation's establishment echo a collective urge to fortify women's historical and intellectual presence while concurrently constituting a significant stride towards amplifying the social and cultural visibility of women. Woolf's and Tekeli's endeavors intersect in their shared focus on exploring aspects of women's existence and perspectives. These efforts align with feminist scholarship that examines historical narratives and the role of women in history.

As a result, the Women's Library and Information Center Foundation serves as an institution that preserves women's voices and stories over time. In line with Virginia Woolf's call for understanding women's experiences, the institution bridges the gap between the past and the present and provides a cultural space that foregrounds women's perspectives. Similar to Woolf's challenge to the norms of the period, the Foundation undertakes the mission of preserving and promoting women's lives under the guidance of figures such as Şirin Tekeli. Woolf's advocacy and the purposeful efforts of the Foundation come together to emphasize the themes of resilience, unity, and transformation. In this way, the Women's Library and Information Center Foundation contributes to the goal of recognizing and honoring the role of women in shaping history.

7.CONCLUSION: COLLECTIVE RESONANCE

Analyzing the feminist paths of Virginia Woolf and Şirin Tekeli highlights the deep connections between culture, time, and gender dynamics. Though their perspectives were shaped by the cultural contexts they lived in, both figures chose to challenge and transform those very constructs. This ongoing effort aligns closely with Simone de Beauvoir's famous idea that "one is not born, but rather becomes, a woman," demonstrating how Woolf and Tekeli questioned what it meant to be a woman and the social norms that shaped womanhood.

This study has shown how Woolf and Tekeli examined their own societies, historical contexts, and cultural assumptions through a critical, but definitely feminist lens, turning those reflections into tangible contributions. By closely looking at their experiences and insights on gender within their unique social and historical settings, this research supports Beauvoir's idea that gender is not an inherent thing but a social construct. Woolf's literary advocacy for women's creative independence and Tekeli's efforts to institutionalize feminist thought and historical background related within the feminist knowledge and movement(s) as well are powerful examples of pushing back against being defined as "the other" and of advocating for the unheard voices of women and invisible agency. Both Woolf and Tekeli shed light on how societal expectations and cultural norms shape women's lived experiences. Their works resonate beyond their own time and place, demonstrating that feminist thought has lasting value in both Western and Eastern contexts. The influence of Woolf's and Tekeli's work in today's discussions on gender equality shows how powerful feminist ideas can be across different societies and time periods.

Within the scope of their writings, activism, and determination, Woolf and Tekeli have left a crucial impact on the history of feminist thought. By embodying Beauvoir's theoretical views, they deepened our understanding of women's empowerment and encouraged future generations to question entrenched norms and imagine a

more inclusive world. This research situates Woolf and Tekeli as role models within gender and women's studies, showing how theory and practice can work together. Their legacies remind all of the transformational power of feminist inquiry, and they serve as a beacon for those seeking to destroy gender stereotypes and create a more equitable future.

REFERENCES

Beauvoir, S. de (1963). Memoirs of a Dutiful Daughter. (Trans. James Kirkup). New York: Harper & Row.

Beauvoir, S. de (1963/1985). Force of Circumstance, trans. Richard Howard, Harmondsworth: Penguin.

Beauvoir, S. de (1972) The Second Sex (Harmondsworth: Penguin).

Bianet (17 June 2017). "10 Maddede Türkiye'de Kadın Hareketi" (10 Articles on the Women's Movement in Turkey). Accessed August 21, 2023. https://m.bianet.org/bianet/kadin/187536-10-maddede-turkiye-de-kadin-hareketi .

Chen, Z. (2016). Comparative Analysis on Female Images and Discourse Power of Feminism between Woolf and Beauvoir. In *2016 4th International Education, Economics, Social Science, Arts, Sports and Management Engineering Conference (IEESASM 2016),* pp. 1323-1326. Atlantis Press, 2016.

Çakır, S. (2009). Şirin Tekeli: Siyaset Biliminde Yeni Bir Soluk, Söyleşi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, issue: 40: 109-118.

Çakır, S. (2022). "Şirin Tekeli (1944-2017) Akademiden Feminist Harekete İflah Olmaz Bir Optimist". In *40 Kadın, 40 Hayat*, 1282-1333. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.

Çınar, S., & de Haan, F. (2018). About Sirin Tekeli. *Aspasia*, 12, 134-136.

DeWitt, A. (2013). *Moral authority, men of science, and the Victorian novel* (Vol. 84). Cambridge University Press.

Direk, Z. (2009). Simone de Beauvoir: abjeksiyon ve eros etiği. *Cogito*, *58*, 11-39.

Dijital Topuklar (28 September 2018). "Türkiye'de Feminizmi Canlandıran Kadınlardan: Şirin Tekeli" (Women Revitalizing Feminism in Turkey: Şirin Tekeli). Accessed August 23, 2023. https://dijitaltopuklar.com/2018/09/turkiyede-feminizmi-canlandiran-kadinlardan-sirin-tekeli/ .

Fallaize, E. (2007). Simone de Beauvoir and the demystification of woman. In *A History of Feminist Literary Criticism,* edited by Gill Plain and Susan Sellers, 85-100. Cambridge: Cambridge University Press.

Fernald, A. (2006). *Virginia Woolf: Feminism and the Reader*. England: Palgrave Macmillan.

Goldman, J. (2007). "The Feminist Criticism of Virginia Woolf." In *A History of Feminist Literary Criticism,* edited by Gill Plain and Susan Sellers, 66-85. Cambridge: Cambridge University Press.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı: Kadın Merkezli Bir Kütüphane ve Arşiv (n.d.). "Hakkımızda" (About Us). Accessed August 21, 2023. http://kadineserleri.org/hakkimizda/ .

Kandiyoti, D. (1987). Emancipated but Unliberated? Reflections on the Turkish Case. *Feminist Studies* 13, no. 2: 317-338.

Lanser, S. S. (1992). Fictions of Authority: Women Writers and Narrative Voice. New York: Cornell University Press.

Marcus, J. (1987). *Virginia Woolf and the languages of patriarchy*. Accessed at: https://archive.org/details/virginiawoolflan0000marc

Marcus, L. (2000). "Woolf's Feminism and Feminism's Woolf." In *The Cambridge Companion to Virginia Woolf*, edited by Sue Roe and Susan Sellers. Cambridge: Cambridge University Press.

Mehrpouyan, A., & Zakeri, E. (2023). Critical Feminist Discourse and Authorial Identity in Contemporary Women's Writers: Woolf, Daneshvar, and Farrokhzad. *Journal of Critical Studies in Language and Literature* 4, no. 2 (2023): 30-39.

Navaro-Yaşın, Y. (2000). Evde Taylorizm": Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Evişinin Rasyonelleşmesi. *Toplum ve Bilim* 84: 51-74.

Prionty, A. Z. (2022). *Fallen" to new women: reflection on the social condition of women in light of modernist expression in the novels of Virginia Woolf and Kate Chopin* (Doctoral dissertation, Brac University).

Sancar, S. (2009). "Türkiye'de Feminizmin Siyasal Bilimlere Etkisi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 40: 119-132.

Shihada, I. M. (2005) A Feminist Perspective of Virginia Woolf's Selected Novels Mrs Dalloway and To the Lighthouse. 119-147. Accessed at: https://ssrn.com/abstract=2645411

Urgan, M. (1995). *Virginia Woolf: Yaşantı,* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Kindle.

Tekeli, Ş. (1981). Women in Turkish politics*. Women in Turkish society*. Brill: 293-310.

Tekeli, Ş. (1992). Europe, European feminism, and women in Turkey. *Women's Studies International Forum*, 15, no. 1: 139-143.

White, J. B. (2003). State feminism, modernization, and the Turkish republican woman. *NWSA Journal*, 145-159.

Wiesner-Hanks, M. E. (2021). *Gender in history: Global perspectives*. West Sussex/UK: Wiley Blackwell.

Woolf, V. (2018). *A Passionate Apprentice: The Early Journals 1897-1909*. Random House.

Woolf, V. (2019). *A Room of One's Own*, İstanbul: Ren Kitap.

Yüksel, M. (2006). The Encounter of Kurdish Women with Nationalism in Turkey. *Middle Eastern Studies* 42, no. 5: 777-802.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program(Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).